

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DES WOSINSKY MÓR MUSEUMS, SZEKSZÁRD
(UNGARN)

**A
WOSINSKY MÓR MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXXVII.**

WOSINSKY MÓR MEGYEI MÚZEUM
SZEKSZÁRD, 2015

A WOSINSKY MÓR MÚZEUM ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DES WOSINSKY MÓR MUSEUMS, SZEKSZÁRD
(UNGARN)

SZERKESZTETTE

Gaál Zsuzsanna – K. Németh András

KÖNYVTERV

Erky-Nagy Tibor

BORÍTÓTERV

Frankné Sági Apollónia

AZ ÉVKÖNYV MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA
Nemzeti Kulturális Alapprogram Igazgatósága

© Wosinsky Mór Megyei Múzeum

KIADJA

Wosinsky Mór Megyei Múzeum

ISSN 0865-5464

FELELŐS KIADÓ

Ódor János Gábor

NYOMDA

Kerényi Nyomdaipari Kiadó és Kereskedelmi Kft.

FELELŐS VEZETŐ

Kerényi Zoltán

TARTALOMJEGYZÉK

K. NÉMETH ANDRÁS Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében III. Vízrajz	7
VIZI MÁRTA Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagáról	41
SZABÓ GÉZA – HAJDU TAMÁS Parasztpolgári fejlődés csírái a Duna mentén, Bölcске középkori temetői tükrében	79
GAÁL ATTILA Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd–palánki (Jeni Palánk) török várban és településen	145
BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR A régi Sárköz	217
MÁTÉ GÁBOR Döbrököz szabadosai és a község benépesítése a Rákóczi-szabadságharc után	299
GAÁL ZSUZSANNA Tagyosi Csapó Ida (1807–1856), egy reformkori nő portréja	313
LOVAS CSILLA Adatok Garay Ákos pályaképéhez a népi témájú alkotásai és néprajzi munkássága kapcsán	351
KODOLÁNYI JUDIT „ne bánd, hogy szód nem értik” – Babits Mihály és Illyés Gyula barátsága.....	373
V. KÁPOLNÁS MÁRIA Fényképészek és műtermek Bonyhádön 1868–1948	393
FUKSZ MÁRTA A bonyhádi Stoll mézeskalácsos dinasztia (1847–1946).....	429

K. NÉMETH ANDRÁS

Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében

III. Vízrajz¹

Múzeumi évkönyvünk előző két számában a középkori Tolna megye vízimalmaival és halászatával kapcsolatos adatokat gyűjtöttem össze, elsősorban írott források alapján.² Arról eddig csak röviden, felsorolásszerűen esett szó, hogy az őrlőberendezések mely folyóvizeken üzemeltek, a halászat pedig az egyes települések határában feltehetőleg milyen vizeken vagy tavakon folyhatott.

Ennek a tanulmánynak a célja, hogy bemutassa a középkori Tolna megye írott forrásokból megismerhető folyó- és állóvizeit, utóbbiak közé értve a néhány mocsarat is, valamint a nagyobb folyók ritkán említett szigeteit. Itt gyűjtöttem össze továbbá az oklevelek alapján nem mindig elkülöníthető, természetes módon feltörő forrásokra vonatkozó adatokat – amelyek egy-egy patakot is táplálhattak –, illetve a mesterségesen ásott kutakat. Régészeti adatokat jórészt a kutak kapcsán tudtam bevonni gyűjtésembe, felhasználtam továbbá a névtani kutatások eredményeit is.

A folyóvizekhez sorolható fokokkal, ásványokkal, valamint az állóvizekhez tartozó halastavakkal itt nem foglalkozom, mert ezeket a halászatot tárgyaló tanulmányomban már összegyűjtöttem. Szintén nem volt célom az egyes nagyobb folyók vonatkozásában megszaporodó, illetve vízrajzi szempontból olykor nehezen értelmezhető török kori adatok (pl. útleírások Dunára és Sárvízre vonatkozó említései, illetve Duna menti tavak) maradéktalan összegyűjtése.

Tolna megye középkori vízrajzával mindeddig csak érintőlegesen foglalkozott egy-egy tanulmány. Az egyetlen, országos szintű monográfia a témánkhoz felhasználható legkorábbi munka is egyben. A kutatástörténetet minden szempontból Ortvy Tivadar monumentális művével kell kezdenünk, aki Árpád-kori vízrajzában számos, használható adat mellett néhány nem Tolna megyei víznevet is megénkbe helyezett.³

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00003/12/2) támogatásával készült. A kéziratához Máté Gábor fűzött értékes megjegyzéseket, segítségét ezúton is köszönöm.

² K. NÉMETH 2013c; K. NÉMETH 2014.

³ ORTVAY 1882, 47–48. Az Ireg határában említett Albertföld melletti kút (76.) helyesen a Baranya megyei Ürög (ma Pécs, Magyarürög) határában állt. Szakadát, amelynek határában a *Cugmater* és az *Vrman* vizek folytak (239.), valójában nem Tolna, hanem Zala megyéhez tartozott, az oklevélben említett Kolon (Balatonmagyaród határa, Engel 2001, 25936. cellakód) és Peternye (Zalabaksa, Kerkabarabás körül, ENGEL 2001, 25756. cellakód) alapján.

Elnevezései sokszínűsége miatt viszonylag nagyobb figyelmet kapott a Sió⁴ és hasonló okokból a Füzegy (Koppány),⁵ valamint a Völgységi-patak.⁶ A helytörténeti irodalom bizonyos résztemák miatt tért ki a természeti földrajzi kép, így a vízrajz elemzésére is, több-kevesebb középkori adatot is felsorakoztatva. Itt említhető Kiss István vízrajzi bevezetője Simontornya monográfiájához⁷ és Pataki József a Sárköz természeti földrajzáról szóló munkájának vízrajzi része.⁸

A történeti néprajzi kutatások számos hasznos szempontot szolgáltatottak a középkori vízrajz tanulmányozásához: a Duna mente vonatkozásában Andrásfalvy Bertalan monográfiája, a Baranyai-Hegyhát kapcsán pedig Máté Gábor disszertációja megkerülhetetlen.⁹ Sümegi József az 1440-es cikádori csata kapcsán foglalkozott a Sárköz déli részének középkori természeti viszonyaival.¹⁰ Kifejezetten témánkhoz kapcsolódik még Miklós Zsuzsa Tolna és Pest megyei középkori kutakkal foglalkozó tanulmánya, amely címével ellentétben mindössze egyetlen Tolna megyei kutat tárgyal.¹¹

A Tolna megye vízrajz feldolgozásához a 18-19. századi vármegyeleírások,¹² valamint a vízszabályozásokat és természeti képet elemző tanulmányok is hasznosíthatók,¹³ ezek felsorolására azonban ezen a helyen nincs mód. A kutatáshoz nélkülözhetetlenek továbbá a vízszabályozás előtt készült térképek, így mindenekelőtt az első katonai felmérés,¹⁴ valamint a Magyar Nemzeti Levéltár és a Tolna Megyei Levéltár nemrégiben digitálisan is hozzáférhetővé vált kéziratok térképanyaga.

Tanulmányom csak a középkori forrásokból igazolható vízneveket tartalmazza, tehát azokat a földrajzi neveket nem, amelyekről vélelmezhető, de nem igazolható a középkori eredet. Ilyen pl. a Völgységi-patak Mérges neve, amelyet 1733-ban említenek, de korábbi adatolása nincs (s az 1325-ben említett Mérgespataka valójában nem is vonatkozatható rá),¹⁵ vagy a Völgység tájegység nevének eredete kapcsán feltételezett, de forrásokból nem igazolható Völgység víznév.¹⁶

A középkori vizeket az alábbiakban a következő sorrendben veszem sorra: folyóvizek, tavak, mocsarak, szigetek, források, kutak, végül pedig vízvezetékek. Az egyes kategóriákon belül először mindig a név szerint ismerteket gyűjtöttem össze, majd a forrásokból ismert, de név szerint meg nem nevezettek, végül pedig azokat a település- vagy dűlőneveket, amelyek az adott vízrajzi csoportra utalnak. A vízrajzi elemek helyhez kötését a kutatás jelenlegi állapotában nem tekintetem feladatommá, csak akkor utalok rá, ha az könnyen elvégezhető, többnyire újkori térképek és helynevek alapján. A vízrajzi adatok kapcsán említett középkori települések lokalizálásával terjedelmi okokból nem foglalkozom, ezek lokalizálása a történeti földrajzi kézikönyvekben visszakereshető.¹⁷

FOLYÓVIZEK

Név szerint ismert folyóvizek az írott forrásokban

Apáti-patak (*Apatipatak, Apatypatak*): 1327-ben a Zselicségben fekvő Hillye és a Páli közti határjárás a Kazar pataknak az Apátipatakba torkollásánál kezdődött (*iuxta locum ubi rivulus Kazar dictus fluit in rivum Apatipatak nominatum*), később még egyszer feltűnik az Apátipatak (*rivulum*).¹⁸

⁴ LUKÁCS 1951; KISS 2009.

⁵ K. NÉMETH 2013b.

⁶ REUTER 1984; SOLYMÁR 1984a; SOLYMÁR 1984b.

⁷ KISS 1938, 9–12.

⁸ PATAKI 1955, 38–56.

⁹ ANDRÁSFALVY 2007, különösen: 25–47; MÁTÉ 2013, 97–102.

¹⁰ SÜMEGI 1990, 32–43.

¹¹ MIKLÓS 2003.

¹² BÉL 1979, 333–335.

¹³ TENK 1936.

¹⁴ EKE.

¹⁵ WEIDLEIN 1935, 668; REUTER 1984; SOLYMÁR 1984b; MÁTÉ 2008, 182–183.

¹⁶ MÁTÉ 2008, 180–182.

¹⁷ CSÁNKI 1897; ENGEL 2001; K. NÉMETH 2015a, ill. K. NÉMETH 2015b.

¹⁸ AO II. 288. sz.; A. XI. 464. sz.

Báta: a víz neve csupán Bátató falu (*Batatie, Bathateu, Bathatheu, Bathatew, Bathathewe*) nevéből ismert. Báta a Sárvíz alsó folyásának régi neve volt, Bátató arról kapta nevét, hogy a Sárvíz dunai torkolatánál feküdt.¹⁹ Víznev voltát Pais Dezső igazolta, a török eredetű szó eredeti jelentése 'alászálló, merülő' volt, amelyből a 'mocsár, sár' jelentés kifejlődött. A helynév a Sárvíz alsó folyásának vidékét jelölte, tehát elsődlegesen területnév volt.²⁰ Elfogadhatjuk Pataki József nézetét, amely szerint a Báta eredetileg a Duna mellékága volt és egyben a történeti korokban a Sárköz fő folyója is.²¹ Az első katonai felmérésen önálló néven a Sárvíz és a Duna között, Öcsény északi határáról követhető a Decs és Pilis közti területig.

Bechen: 1416-ban egy hatalmaskodás kapcsán szerepel Fadd határában a 'dunai' (Dunából eredő?) *Bechen* folyó (*in fluvio Bechen de Danobio*), amelyen csónakkal akartak átkelni Faddra a megtámadottak.²² Ugyanebben az évben a *Bechen* folyón (*fluvio*) halászó jobbágyokat érte támadás.²³ Valószínűleg személynévi eredetű.²⁴

Berekfoka (Berekfoka): 1318-ban Középfalu felosztása során az északi és a déli birtokrész elkülönítésekor említik a folyót (*fluvius*).²⁵

Bécsfok(a) (Beechfok, Beechfoka): a Duna foka Fadd határában. Először 1424-ben említik egy vitás birtokrész elhatárolása kapcsán (*alveum*), ebből egyértelműen kiderül, hogy a Bécsfok a Dunából ágazott ki (*ab inceptioe exitus ipsius aque sive alvei Beechfok*).²⁶ 1505-ben a Dunából eredő medernek vagy pataknak mondják (*alvei sive rivuli Beechfoka appellati e Danubio ut dicitur egressiens et decurrentis*).²⁷

Bolda, Boldapataka (Bolda, Boldapataka): 1325-ben Bolda birtok határjárásában említik a Mérgespatakát, amely a Boldapataka nevű patakba ömlik (*rivulum Mergespotoka nominatum qui cadit in alium rivulum Boldapataka nominatum*), majd szerepel a Bolda patak közepe (*in medio ipsius rivuli Bolda*) és forrása (*ad caput dicti rivuli Boldua*) is.²⁸ A hasonló nevű faluról kapta a nevét, amely a helynevek alapján Kárásztól északra feküdt. A mai Izmény-Györei-vízfolyás forrásával azonos.

Duna (Danubium, Danuvium, Dwna): 1318-ban a Duna melletti Földvár települést említik.²⁹ 1327-ben egy körtvélyi birtokrész feküdt a Duna mellett, tartozékai közé tartozott a Duna vize is (*aqua*).³⁰ 1343-ban ugyanezt a Körtvély birtokot már a Dunában fekvőnek (*Kwrthul intra Danubium*) mondják.³¹ 1400-ban és 1413-ban a veszprémvölgyi apácák madocsai vizafogója is a Dunán volt (*fluvio*).³² 1429-ben egy partmadocsai birtokrész határjárásában említik a dunai révet (*in portu fluvii Danubii*).³³ 1437-ben Körtvély határjárásában tűnik fel a Dunából kiágazó (*qui de Danubio exiret*) Nagyér nevű folyót, a Duna szerepel irányjelzőként (*versus Danubium*) és a dunai rév is szóba kerül (*ad portum Danuvii*).³⁴ A magyar Duna név első említését Tolna megyéből 1467-ből ismerem, Dunaföldvár (*Dwnaffewldwar*) nevéből.³⁵

¹⁹ KISS 1988, I. 175. Ld. még: SÜMEGI 1993, 5.

²⁰ PAIS 1931. Ld. még: SÜMEGI 1990, 17.

²¹ PATAKI 1955, 55–56.

²² ZsO V. 1937. sz.

²³ ZsO V. 1328. sz.; DL 106286.

²⁴ Vö. KISS 1988, II. 745 (Vecsem-patak).

²⁵ SZAKÁLY 1998, 2. sz.; A. V. 298–299. sz.

²⁶ ZsO XI. 928. sz.; DL 106309. Fennmaradt két, az ügyhöz készült, ugyanezen határjelek egy részét, valamint az 1215-ös határjárást is tartalmazó fogalmazvány is, amelyek azonban nem szerepelnek a Zsigmondkori oklevéltárban. DL 50607., DL 106710.

²⁷ DL 106744.

²⁸ AO II. 164. sz.; KŐFALVI 2006, 83. sz.; A. IX. 114. sz.

²⁹ AO II. 289. sz.

³⁰ A. XI. 106. sz.

³¹ AO IV. 178. sz.; ÉRSZEGI 1978, 56–57. (DL 3550.)

³² ZsO II/1. 372. sz.; ZsO IV. 2172. sz.

³³ DL 12143. RI

³⁴ DL 13043. RI

³⁵ DL 55851.

Egregy (*Egreh, Egrek*): Máza 1190-es, hamis adománylevelében, Máza határjárásában szerepel az Egregy patak (*fluvium*) és a völgy, amelyben a patak folyik (*vallem in qua decurrit filius [!] Egreh nuncupatus*).³⁶ Nemrég Pesti János hívta fel a figyelmet, hogy a helynévben az éger fanévhez járuló -gy morféma nem képző, hanem a 'víz, vízfolyás', esetleg 'nedves, ingoványos, mocsaras hely' jelentésű, mára kihalt ügy szó. Az eredeti víznév eredetileg *Egerügy, *Egeregyl lehetett, amely metonimikus névadással a közeli falu (ma Magyaregry) nevévé is vált.³⁷ Ortway téves véleménye szerint a Völgységi-patakkaal azonos.³⁸

Fásgergyen (*Ffásgergyem*): 1470-ben Fadd határjárásában szerepel az a hely, ahol a Hódosfoka a Fásgergyen patakba folyik (*locum, ubi Hodosfoka intrat ad predictum fluvium Ffásgergyem*).³⁹

Fejérvíz (*Ffeyerwyz*, falunévként): a patakról nincs írott forrásunk, de a hasonló nevű középkori falu (helynévi nyomai Mözstől délre) kétségtelenül a ma is így hívott patakról kapta a nevét.⁴⁰ A falunév a fehér melléknévnek és a víz főnévnek az összetétele, sellőző, habzó vízfolyásra utal.⁴¹ Bizonyára a Fejérvíz nevű vízfolyáson létesült az 1580-ban, török forrásban említett Fejérvíz-foka nevű halastó.⁴² Az első katonai felmérés Mözstől délre Fejérsár (*Feger Sar*) néven jelöli.

Füzeqy 1. (*Ffyzeg, Ffyzeqgh, Ffyzyqgh, Fuzeg, Fyuzeqgh, Fyzed, Fyzeq, Fyzeqgh, Fyzeq, Fyzyq, Fyzyqgh*): a mai Koppány-patak középkori neve. A víz neve arra utal, hogy partja fűzfákban gazdag volt a névadáskor.⁴³ Ortway Tivadar több szócikket közölt róla nagy vízrajzi munkájában, anélkül, hogy összetartozásukra felfigyelt volna.⁴⁴ Említéseit folyásiránya szerint, nyugatról kelet felé haladva rendezve sorolom fel, a Somogy megyei említésekkel együtt (a felsorolt települések közül a középkorban Gerézd számított a legszélső Tolna megyei falunak, napjainkban pedig Szántó). Füzeqy néven említik forrásánál (*caput*) Fiad és Háshágy, illetve Óbár (ma Kisbárapáti, Bári-pusztá) elhatárolása kapcsán 1378-ban.⁴⁵ A Füzeqy mellett feküdt Disznó vagy más néven Apáti birtok (ma Kisbárapáti része) 1266-ban,⁴⁶ ugyanezt a falut 1536-ban pedig a folyónévből képzett előtaggal Füzeqyapáti (Fyzeqapáti) nevezték.⁴⁷ Acsa (ma Somogyacsa) határjárásában 1356-ban említik.⁴⁸ Gerézdnél 1302-ben egy birtokadományban a Füzeqy folyón létesített malom és egy a Szent Márton-templomtól délre fekvő házhely is szerepel, ahonnan a Füzeqy völgyébe (*ad vallem Fyzeq*) vezető út létesítésére egy hold nagyságú földet is adtak. A Füzeqy a határjárásban kétszer is szerepel, egyszer mint folyó (*fluvius*).⁴⁹ A Gerézddelel kelet felé határos Döröcske határában, a Füzeqy hídjánál (*in fluvio pontis in Fyzeq*) volt 1416-ban Döröcskei Pál malma.⁵⁰ Bizonyára azonos ezzel a Füzeqy folyón (*in fluvio Fyzyqgh*), a Hídfark nevű helyen 1436-ban említett malom, amelyet Pál fia István elcserélt.⁵¹ Koppány (a mai Törökoppány) a tihanyi apátság birtokainak 1092-re hamisított összeírásában a Füzeqy mellett (*iuxta Fyzyq*) feküdt.⁵² 1348-ban Szántó feküdt a Füzeqy folyó (*fluvium*) mellett.⁵³ Szántó keleti határosa határában, Csáton a folyó (*fluvium*) mellett feküdt 1251-ben Bogát-Radvány nembéli Csépán

³⁶ RA I/1. 151. sz.; FEJÉR III/2. 437–439.

³⁷ PESTI 2007.

³⁸ ORTVAY 1882, 288.

³⁹ DL 106706.

⁴⁰ TMFN 1981, 452: 96/110.

⁴¹ Vö. KISS 1988, I. 446 (Fehérvíz).

⁴² SZAKÁLY 1992, 117.

⁴³ KISS 1988, I. 778; legújabbán: HOFFMANN 2010, 102.

⁴⁴ ORTVAY 1882, I. 323 (*Fuzeg*: Arcsa, 1193); 324 (*Fyzeq*: 1251, Csát); 325 (*Fyzyq*: *1093, Koppány), 487 (*Lupa*).

⁴⁵ A. XXV. 36. sz.

⁴⁶ MREV I. 152–153.

⁴⁷ ERDÉLYI 1912, 408.

⁴⁸ KUMOROVITZ 1953, 473. sz.

⁴⁹ KUMOROVITZ 1953, 10. sz.; A. I. 193–194. között.

⁵⁰ ZsO V. 2555. sz. Vö. DAP II. 435.

⁵¹ DAP II. 435.

⁵² ÁUO VI. 30. sz.; RA I/1. 26. sz.; DHA 93. sz.

⁵³ DL 87225.

fia *Gopol* öröklött földje, amelyet eladott az esztergomi érseknek.⁵⁴ 1342-ben, amikor a veszprémi püspök és a dömösi prépost a Csát birtok miatt folytatott perükben kiegyeztek, akkor a keleti vagy a Füzegy folyó felé eső oldalon (*seu a parte fluvii Fyuzigh*) fekvő jobbágytelkeket is említik, illetve megállapodtak, hogy a Füzegy folyót vagy vizet (*fluvium seu aquam*) közös használatban hagyják.⁵⁵ 1477-ben a Kóny határán belül fekvő Kiskóny negyedrészt és *Athyafew* prédiium negyedét, a Füzegy folyón (*fluvium*) levő alsó és felső malommal együtt Kiskónyi Tamás odaadta Baki Miklós özvegyének, Kiskónyi Ambrus leányának, Erzsébetnek és fiainak.⁵⁶ 1347-ben, amikor Szokolyendréd, Ireg és Szokoly királyi és királynéi birtokokat elhatárolták Pokud birtoktól (helynévi emléke: Iregszemcse, Bokodi-dűlő), a határleírás említi a Füzegy folyóhoz vezető utat (*unum viam que cadit ad fluvium Fyzezh*), amelyet keresztetett a Szokolyendréd és Pokud határát alkotó út.⁵⁷ A folyónak ez a szakasza a mai Tamásitól nyugatra lehetett. Arcsa 1193-as határjárása a Füzegy víztől indult, több határpont érintése után visszatért hozzá, végül egy széles mezőn át a Füzegynél ért véget; a folyót mindháromszor vízként (*aqua*) említik.⁵⁸ Arcsa 1378-as határjárásában a Füzegy vizén (*aquam*) túli dombról hallunk.⁵⁹ A folyót, mielőtt a mai Regölynél a Kaposba folyt volna, torkolatához legközelebb Majsánál említik 1274-ben, amely a Kapos és a Füzegy folyók között feküdt (*intra aquas Kopus et Fyzed*).⁶⁰

Amint láthattuk, a Füzegy a középkor folyamán 1193-tól 1536-ig tucatnyi helyen, a forrásánál, majd Apátiban, Acsán, Gerézden, Döröcskén, Koppányban, Szántón, Csáton, Kónyban, Pokudnál, Arcsán és Majsán is említik az oklevelek, a korai időkben *aqua*, majd a későközépkortól csaknem kizárólagosan *fluvius* megjelöléssel. Egy 1456-ban említett tizedszedő kerület neve (*Regenkes alias Koppankes*)⁶¹ alapján felvethető, hogy a 15. század közepén Regöly – akkoriban Régen – környékén a Füzegy folyót, ha csupán szakasznevi minőségben is, de már Koppánynak (is) nevezték. A Koppány folyónév mindenestre a Földrajzi nevek etimológiai szótára által idézett 1753-as említés előtt már jóval korábban szerepel, 1669-ben már ezen a néven említik Tamásinál.⁶²

Füzegy 2.: forrását Füzegyfő nevezték Tápé 1410-es határjárásában, Menyőd birtok mellett, majd a határ innen a forrás medrében (*in alveo ipsius fontis*) egy posványhoz ment, ami szintén folyóvízre utal.⁶³

Füzesér (Fyzeseer): 1381-ben Lak birtok felosztása kapcsán említik, de nem nevezik meg folyóvízként (*iuxta Fyzeseer; Fyzeseer*).⁶⁴ A patakot a névadáskor fűzfák szegélyezhették.⁶⁵ Eredeti nevéen (Füzes Ér) tünteti fel egy 1800-as Sárvíz-térkép Pilistől délre, a Láng hídjától délre, a Sárvíz mellékágaként.⁶⁶

Gergyen (Gergen, Guergen): 1211-ben Fadd határjárása a Gergyen folyónál kezdődött, amely a Dunából folyt ki, a nyájak itatójánál (*a fluvio qui vocatur Guergen qui erat de Danubio ubi greges adaquantur*).⁶⁷ A Fadd és Szentgyörgy közötti határjárásban 1215-ben háromszor említik vízként (*aquam*).⁶⁸ A hasonló nevű településről kaphatta nevét. A mai Nasica-csatorna vagy a Solymos-ér előzménye lehet.

Hásmál (Hasmal): 1325-ben Bolda birtok határjárásában említik a Hásmál patakot (*rivulus*).⁶⁹

⁵⁴ MES I. 384.

⁵⁵ MES III. 483–484.

⁵⁶ DL 88811. CDH

⁵⁷ A. XXXI. 838. sz.

⁵⁸ MES I. 127. sz.; ÉRSZEGI 1978, 36; ÁKO 94. Az Arcsára vonatkozó rész 1436-os átírása, a folyó másféle névalakjaival: DL 106436.

⁵⁹ DL 106424. CDH (FEJÉR IX/5. 303–305.)

⁶⁰ HO VIII. 161; RA II/2–3. 2482. sz.; ÉRSZEGI 1978, 46. (DL 99858.)

⁶¹ DL 75886.

⁶² K. NÉMETH 2013b.

⁶³ ZsO II/2. 7485. sz.

⁶⁴ SÜMEGI 1997, 417–419; FEJÉR IX/6. 249–267. (DF 283414.)

⁶⁵ Vö. KISS 1988, I. 487.

⁶⁶ MNL TML T. 130.

⁶⁷ ÁUO I. 61. sz.; RA I/1. 262. sz.; ÉRSZEGI 1978, 37–38, utóbbi helyen Görgény feloldással.

⁶⁸ A XIV. 335. sz.; KUMOROVITZ 1953, 216. sz.

⁶⁹ AO II. 164. sz.; KŐFALVI 2006, 83. sz.; A. IX. 114. sz.

A hárs fanév és a '(déli) hegyoldal' jelentésű mál főnév összetétele, egy a közelében fekvő, hársfával borított domboldalról (illetve egy azonos dűlőnévről) kaphatta a nevét.⁷⁰ A határjárást elemző Máté Gábor szerint ez a patak a mai Kárász-Köblény vasútállomásnál az Izmény-Györei vízfolyásba délről torkolló kis vízfolyással azonos, az itteni határrész keleti felét ma is Hársmai-oldalnak hívják.⁷¹

Hidas (*Hydas*): Máza 1190-es, hamis adománylevelében, Máza határjárásában szerepel a Hidas nevű patak, két alkalommal (*fluvium, fluvio*).⁷² A pataknak (és a ma Baranya megyében fekvő Hidas falunak) nevet adó hidat a grábóci görögkeleti kolostor évkönyve említi először Király híd néven, egy 1603–1610 között történt, illetve egy 1663-as tevékenység között.⁷³ Ortway szerint a Nádásdi-vagy Hidas-vízzel azonos.⁷⁴

Hodács (*Hodach*): 1358-ban Máré birtok megosztása során a Hodács folyón (*fluvium*) túl fekvő kaszálóról esik szó.⁷⁵ 1433-ban említenek egy Hodácsról Máréra, a mondott másik (bizonyára a Márévizével azonos) patakba folyó patakot (*fluvium seu rivulum qui flueret de possessione Hodach in ipsam possessionem Mare ad prescriptam alium fluvium*) és a Hodácsról folyó patakot (*dictum fluvium qui de dicta Hodach curreret*);⁷⁶ mindkettő bizonyára a Hodács nevű patakkal azonos. A patakot a Hodács nevű településről nevezték el (helynévi nyomai Magyaregregytől délkeletre).

Huzzyner: 1381-ben Lak birtok felosztása kapcsán említik (*alveum*).⁷⁷

Hattyús (*Hwthys*): a Fadd és Szentgyörgy közötti határjárásban 1215-ban említik (*aquam*).⁷⁸ Magyar alakja Hattyús lehetett.

Kapos (*Kapos, Kapuos, Kapus, Kapws, Kopus*): a folyó Somogy megyében, Kaposvártól nyugatra, Kiskorpádnál ered, teljes hossza ma csaknem 113 km, ennek több mint a fele esik a középkori Tolna megye területére, Batétól Tolnanémediig. Itt csak a Tolna megyei említéseit sorolom fel, a folyásiránynak megfelelően. Dombón 1358-ban bejárták egy a Dombaiak és a Dáróiak között vitás földdarab határát. A határjárás a Kapos folyó (*fluvium*) melletti hegytől indult.⁷⁹ 1541-ben a Ferdinánd-párti Kápolnai Ferenc, Bakics Péter, Tahi Ferenc és Rátkai Pál csapatai felmentették Dombó várát a Szapolyai János pártján álló Török Bálint katonáinak ostroma alól, de a Kapos folyón túl (*ultra Kapos fluvium*) nem tudták őket üldözni, mert a hidakat és töltéseket szétrombolták (*nam pontes et aggeres illic destruere fecerat*).⁸⁰ 1453-ban az ábrahámi apát Ábrahám birtokának határából a Kapos folyó mellett (*prope et penes fluvium Kapos ... inter ipsum fluvium Kapos*) Györgyi Bodó Ger-gely sok földet elfoglalt, amelyen Békató vagy másképpen Újfalu néven falut hozott létre, a Kaposon (*in dictoque fluvio Kapos*) pedig hidat csináltatott.⁸¹ Kurdon egy 1552-es egy jelentés szerint a török a Kapos vizén „*meg chynalta az gatat*”;⁸² ez az adat már kívül esik a középkoron, de egyben ez a folyó első említése magyar szövegben. Gerenyáson az 1530-as években a Ferdinánd-párti Kápolnai Ferenc kastélyt építtetett a Kapos mocsarai között, amelyet 1537-ben (?) a frissen Szapolyaihoz csatlakozott Török Bálint széthányatott. Az erősség Török familiárisa, Martonfalvai Imre szerint a Kapos tavában (*in lacu Kapos*), Verancsics Antal leírása szerint pedig a kaposi mocsárban (*intra paludem Kapussianum*) állt.⁸³ Majsza kapcsán már említettük azt az 1274-es adatot, amely szerint

⁷⁰ Vö. KISS 1988, I. 574 (Hásságy).

⁷¹ MÁTÉ 2015, [4]. Vö. BMFN 1982, I. 155, 24/69.

⁷² RA I/1. 151. sz.; FEJÉR III/2. 437–439.

⁷³ SZILÁGYI 1999, 75.

⁷⁴ ORTVAY 1882, 390.

⁷⁵ Zichy III. 75. sz.

⁷⁶ Zichy VIII. 352. sz.

⁷⁷ SÜMEGI 1997, 417–419; FEJÉR IX/6. 249–267. (DF 283414.)

⁷⁸ A. XIV. 335. sz.; KUMOROVITZ 1953, 216. sz.; MEV 52. sz.

⁷⁹ DL 71869.

⁸⁰ BESSENYEI 1994, 258. sz.

⁸¹ DL 36791; DL 88472.

⁸² SZALAY 1861, 104.

⁸³ Mindkettőt idézi: SZAKÁLY 1969, 72. 72. jegyzet.

a birtok a Kapos és a Füzegy vizek között terült el.⁸⁴ *Debee* (más forrásokban *Debe*, *Deber*), más néven Benceháza (amely Bélcs, Hidegkút és Miszla hármasszögének határán feküdt) határjárása 1480-ban a Kapos vizétől indult, és a Kapos köznyelven Jégveremnek mondott szélénél (*extremitas*) ért véget.⁸⁵ A Benceházával határos Görbő 1431-es határjárása említi „a Kapos folyó déli révjét vagy partját” (*in rippa seu portu meridionali fluvii Kapuos*), majd a folyó révjét (*portum ipsius fluvii Kapuos*).⁸⁶ A Görbővel határos Gyánt 1361-es határjárásában szintén szerepel a folyó, két alkalommal is (*aquam*),⁸⁷ 1371-ben pedig egy Simontornyai Imre vajda és a fehérvári keresztesek között vita tárgyát képező gyánti föld a Kapos folyó (*fluvium*) melletti nagy hegy tetején menő úttól keletre és délre terült el.⁸⁸ 1411-ben Németi birtok eladásakor annak tartozékai között említik a Kapos folyót, amely mellett maga a birtok is fekszik (*fluvio Kapos vocato*).⁸⁹ Simontornyán 1346-ban Hench fia János fia Miklós átadta felesége testvérének, István vajdának a várat, valamint egyebek mellett egy malmot a Kaposon (*fluvio*).⁹⁰ Neve a kapu főnév -s képzős származéka, a névtani irodalom szerint egykori gyepűkapuval lehet kapcsolatos.⁹¹

Kapornak (*Kopornuk*): 1325-ben Szalatna és Bikal együttes határának megjárását a Kapornak pataknál (*rivulum*) kezdték,⁹² amely a közeli, azonos nevű faluról kapta a nevét, amely Mágocs, Al-sómocsolád környékén feketett.

Kánya (*Kanya*): 1363-ban Bat faluban egy birtokrész elhatárolásánál a haszonvételek között említenek egy telket három hold földdel a Kánya nevű víz (*aquam*) mellett.⁹³ A vízfolyás a hasonló nevű, ma is létező faluról kaphatta a nevét (ma Somogy megye).

Kesztölc(e) (*Kezteuch*, *Kezteulche*, *Keztelche*): 1240-ban a Sebestyén nemzetség átengedett Kesztölcön a cikádori apátságnak egy birtokrészt, de azok a földek, amelyek a *Sceretche* mellett vannak – ahol a Kesztölce vize belefolyik és ahol a nemzetség egyháza van –, továbbra is a Sebestyén nemzetsége maradtak.⁹⁴ 1296-ban a Kesztölce és Lak közti határ leírásában említik a Kesztölce vizet (*aqua*) és a folyó partját (*in rippa eiusdem aquae*).⁹⁵ 1345-ben a Kesztölce és Lak birtokok közti határjelek ügyében indított perben új határjeleket emeltek, ennek során hasonlóképpen említik a Kesztölce nevű vizet és partját is.⁹⁶ 1381-ben a birtok kettéosztása során többször is feltűnik a Kesztölce folyó (*aquam*, *fluvium*). Ilyen névvel ugyanitt létezett egy halastó is.⁹⁷ A patakot Kesztölce településről nevezték el (helye Várdomb déli részén).

Kozár (*Kazar*): 1327-ben a Zselicségben fekvő Hillye és a Páli birtok közti határjárás a Kozár (*rivulus*) pataknak az Apáti-patakba torkollásánál kezdődött.⁹⁸ A patak a közeli Kozár faluról (ma Egyházaskozár, Baranya megye) kapta a nevét.

Köszvényespataka (*Kuzuenus pathaka*): 1360-ban egy meszesi birtokrész határai között említenek egy Köszvényespataka nevű nagyobb vízfolyást (*maiores fluvium*).⁹⁹ A patak Köszvényes faluról kapta a nevét, utóbbi emlékét több helynév is őrzi Ág és Kisvaszar délnyugati határában, a kö-

⁸⁴ HO VIII. 161; RA II/2–3. 2482. sz.; ÉRSZEGI 1978, 46. (DL 99858.)

⁸⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára, XIV/6. Kammerer Ernő hagyatéka, cédulakatalógus, Debee másképp Benceháza nyomán. Régi jelzete: Fejérvári ker. konv. 2-9-90. DL jelzete nem található meg.

⁸⁶ DL 106362.

⁸⁷ DL 106143.

⁸⁸ FEJÉR IX/4. 361–364.; ÉRSZEGI 1971, 21. sz.

⁸⁹ ZsO III. 71, 112. sz. (DL 9742., DL 9748.)

⁹⁰ BTOE III. 272. sz.; C. TÓTH 2000, 19. sz.

⁹¹ KISS 1988, I. 683.

⁹² A. IX. 116. sz.

⁹³ BORSA 1998, 28. 293. sz.

⁹⁴ ÁÚO VII. 113; HO IV. 24–25. (DF 209194.)

⁹⁵ DF 209197.

⁹⁶ A. XXIX. 326. sz.

⁹⁷ SÜMEGI 1997, 417–419; FEJÉR IX/6. 249–267. (DF 283414.)

⁹⁸ AO II. 288. sz.; A. XI. 464. sz.

⁹⁹ KŐFALVI 2006, 272. sz.

zépkeri Kőszvényespataka a ma Kisvaszar határában található Kőszvényesi-árokkaal lehet azonos.¹⁰⁰

Kövesd (*Kuesd*): Máza 1190-es, hamis adománylevelében, Máza határjárásában szerepel egy völgy, amelyben a nép nyelvén Kövesdnek nevezett patak (*rivulus*) folyik; ugyanitt később folyóként említik (*fluvium*).¹⁰¹ Az azonos nevű faluról (helynévi nyoma Váralja délnyugati határában) kapta a nevét. Ortvay téves nézete szerint az Okrágyi-patakba, s ez által a Sárvízbe szakadó Kövesdi-csermellyel azonos.¹⁰² A mai Váraljai-árokkaal felelhet meg.

Kő: csak Kőfő vagy Nagykőfő (*Kewfew, Kufew, Kwfew; Nagkwfew*) falu nevének előtagjaként ismert, a falunév a Kő pataknev és a 'patak forrása' értelmű 'fő' főnév összetétele. A középkori Kőfő falu a Leánykő nevű sziklaalakzat közelében kereshető, amely a Leánykői-csörge forrásához közel áll, ez a forrás pedig a mai Kőszvényes-árokkaal táplálja.¹⁰³ A középkori Kőfő nevű patak tehát a Kőszvényespataka felső szakaszával lehet azonos.

Maman: a Fadd és Szentgyörgy közötti határjárásban 1215-ban háromszor említik vízként (*aquam*).¹⁰⁴ Neve bizonyára azonos a Fadd határában 1424-ben említett *Manyan* halászóhelyével,¹⁰⁵ alkalmasint ugyanarról a vízről, illetve egy szakaszáról lehet szó.

Máré, Márévize (*Mare, Mareuize, Mareuize*): 1353-ban Máré birtok felosztása során Becsei Vesszős és Töttös birtokrészén három malmot említenek, amelyek közül az egyik „Máré birtok folyóján” feküdt (*in fluvio eiusdem possessionis Mare*). Becsei Vesszős és Töttös, illetve Gunyafi István ekkor megállapodtak, hogy nem fognak újabb malmokat építeni a folyón (*in dicto fluvio ipsius possessionis Mare*).¹⁰⁶ Szegefalván 1354-ben Miklós pécsi püspököt eltiltották Vesszős mester Márévize nevű folyója (*fluvii*) felének használatától és attól, hogy azon malom számára gátat építsen.¹⁰⁷ 1399-ben Tolna megye bizonyította, hogy Máréi Miklós jogosan szed vámot a Márévár alatti, Márévize (*fluvio*) nevű folyó fölött átívelő hídon.¹⁰⁸ 1411-ben Bátmonostori Töttös fia László eltiltotta Máréi Gunya fia Miklós özvegyét és annak fiait Máré vár, valamint egyebek mellett a Máré birtokon folyón (*in fluvio in eadem Mare decurrentis*) lévő malom felének birtoklásától.¹⁰⁹ 1433-ban Máré vára és tartozékai megosztása során említik a Máré folyó felé fekvő (*a parte fluvii similiter Mare vocati*) birtokrészt, egy a patak szögletében (*in angulo iuxta dictum rivulum seu fluvium*) fekvő jobbágytelket, egy Hodácsról Máréra, a mondott másik patakba folyó patakot (*fluvium seu rivulum qui flueret de possessione Hodach in ipsam possessionem Mare ad prescriptam alium fluvium*) és malmot a Máré folyón (*in ipso fluvio Mare vocato*).¹¹⁰ A mai Márévári-csörgével azonos.

Mérgespataka (*Mergespotoka*): 1325-ben Bolda birtok határjárásában említik a Mérgespataka nevű patakot, amely a Boldapataka nevű patakba ömlik (*rivulum Mergespotoka nominatum qui cadit in alium rivulum Boldapataka nominatum*).¹¹¹ A határjárást elemző Máté Gábor szerint a Mérgespataka a Kárásztól északra a mai Izmény-Györei-vízfolyásba folyó Berétei-csörgével vagy a vele szemben, a mai Köblény határából lefolyó vízzel lehet azonos.¹¹²

Nagyér (*Nagher*): 1437-ben Körtvély határjárásában említik a Dunából kiágazó, Nagyér nevű folyót (*quendam rivulum, qui de Danubio exiret Nagher vocatum*), amelyből nyugati irányba egy kisebb víz ágazott ki (*prope dictum rivulum Nagher, ubi de ipso rivulo aqua versus partem occidentalem exiret*).¹¹³

¹⁰⁰ BMFN 1982, 152: 23/108.

¹⁰¹ RA I/1. 151. sz.; FEJÉR III/2. 437–439.

¹⁰² ORTVAY 1882, 445.

¹⁰³ Vö. TIMÁR 1997, 61–62.

¹⁰⁴ A. XIV. 335. sz.; KUMOROVITZ 1953, 216. sz.

¹⁰⁵ ZsO XI. 928. sz.; DL 106309.

¹⁰⁶ Zichy VI. 91. sz.

¹⁰⁷ SZAKÁLY 1998, 21. sz.; A. XXXVIII. 322. sz.

¹⁰⁸ ZsO I. 6033. sz.

¹⁰⁹ ZsO III. 1053. sz.; SZAKÁLY 1998, 74. sz.

¹¹⁰ Zichy VIII. 352. sz.

¹¹¹ AO II. 164. sz.; KÖFALVI 2006, 83. sz.; A. IX. 114. sz.

¹¹² MÁTÉ 2015, [4].

¹¹³ DL 13043. RI

Nád: csak Nád fő (*Naadfew, Nadfeu*) falu nevének előtagjából ismert, a település egy náddal beült helyen eredő és folyó, s ezért Nádnak nevezett patak fejről, forrásáról kapta nevét.¹¹⁴ Ma helynév Kercseligettől délre.¹¹⁵

Ozora: a pécsi püspökség 1009-es alapítólevelében az egyházmegye második határáként említett Ozora nem a mai településre vonatkozik, hanem az oklevél szerint vízfolyást jelöl (*secundum Ozora, donec perveniatur ad aliam aquam quae Lupa nuncupatur*),¹¹⁶ amely a mai Sióval azonos.¹¹⁷

Patak ld. Vókóséde

Pösze (*Peze, Pjzisz*): a pécsváradi apátság 1015-re hamisított, 1403-ban átírt privilégiumlevelében Bátató északi határosaként említik.¹¹⁸ 1345-ben Bátató birtok tartozékai között említik a *Peze* nevű halászhelyet.¹¹⁹ Ilyen néven vízfolyás is létezett: a Pösze örvénye (*Pösze Eörvénye*) egy 1800-as Sárvíz-térképen szerepel, a Sárvízből Bátaszéknél kiszakadó Bati-fok déli folytatásaként, amely Bátától északra csatlakozott vissza a Sárvízbe.¹²⁰ A Pösze helynév ma is megtalálható Bata határában.¹²¹ Sümegi József szerint a Pöce vagy Pösze nevű csatorna a cikádori ciszterciek által ásott, mesterséges árok, amely a Sárvíz felesleges vizének levezetését szolgálta.¹²²

Sajtófoka, Sajtárfoka (*Saythofoka, Saytharfoka*): Madocsa 1443-as, 1145-re hamisított határjárásában szerepel a Sajtófoka vagy más néven Sajtárfoka folyó (*rivulum Saythofoka alio nomine Saytharfoka appellatum*).¹²³

Sármás (*Saramas*): 1354-ben Siger határában egy a folyó (*fluvio*) mentén lévő malom felének elzálogosítása kapcsán említik.¹²⁴ A Sormás helynévvel rokon, a sárma 'kígyóvirág, vadhagyma' nővény név származéka.¹²⁵

Sár, Sárvíze, Sárvíz 1. (*Sar, Saar, Sarwyze*): az 1055-ös tihanyi alapítólevelében Martos határában említett Sár fő (*sar feu*) határpont a Sár folyó mocsaras völgyével kapcsolatos. Ha a 'fő' köznévi pontos jelentése nem is határozható meg, a 'forrás, kezdet' jelentés kizárható és valószínű, hogy a mocsárvidék valamely részére utal.¹²⁶ 1320-ban Hodos határában egy birtokrész leírása során említik (*fluvio*).¹²⁷ 1321-ben Inok földet négy részre osztották, a határjárásban említik a folyót (*fluvio*).¹²⁸ 1334-ben Hodoson az 1320-ban említett birtokrész egy másik ügyben szerepel, határleírásában ismét szerepel a folyó (*fluvio*).¹²⁹ 1335-ben Kosd birtok a Sár folyó mellett (*iuxta fluvium Saar*) feküdt.¹³⁰ 1343-ban Végfalva vagy más néven Bélcs birtok eladásakor a Sár folyóban (*fluvio*) lévő halfogó rekesztékeket is felsorolták.¹³¹ 1343-ban Hodos birtokot mondják a Sár folyó mellett (*iuxta fluvium Saar*) fekvőnek.¹³² 1344-ben Hodoson az 1320-ban, illetve 1334-ben említett birtokrész leírásában újra említik.¹³³ 1345-ben a Kesztölc és Lak birtokok közti határjelek ügyében indított perben új határjeleket emeltek, ennek során említik a Sár vagy más néven *Zarathka* folyó partját (*in rippa fluvii Saar*

¹¹⁴ KISS 1988, II. 170.

¹¹⁵ SMFN 1974, 516: 165/130.

¹¹⁶ FEJÉR I. 292.

¹¹⁷ ORTVAY 1882, 82–83; ORTVAY 1890, 43.

¹¹⁸ MonVat I/4. 575. Ld. még: SÜMEGI 1993, 16.

¹¹⁹ KÓFALVI 2006, 180. sz.

¹²⁰ MNL TML T. 132.

¹²¹ TMFN 1981, 520–521: 108/114, 120, 143–144.

¹²² SÜMEGI 1997, 179–180.

¹²³ RA I/1. 71. sz.

¹²⁴ A. XXXVIII. 11, 270. sz.

¹²⁵ KISS 1988, II. 491 (Sormás).

¹²⁶ HOFFMANN 2010, 119–123.

¹²⁷ A. V. 851. sz.

¹²⁸ A. VI. 162–163. sz.

¹²⁹ KÓFALVI 2006, 129. sz.

¹³⁰ A. XIX. 466. sz.

¹³¹ Zichy II. 43. sz.; A. XXVII. 198, 645, 700. sz.

¹³² Zichy II. 47. sz.; GYÖRFFY 1990, 144.

¹³³ Zichy II. 82. sz.; GYÖRFFY 1990, 145; A. XXVIII. 414. sz.

et alio nomine Zaratka vocatam);¹³⁴ utóbbi név bizonyára a Sár helyi szakaszneve lehetett. 1346-ban Bikács nembéli Bálint eladta Töttös mesternek a Sár folyó melletti (*circa eundem fluvium Saar*) Alegres, más néven Márkustelke birtokon fekvő birtokrészét, tartozékai között egyebek mellett a Sár folyóval (*fluvio*).¹³⁵ 1367-ben egy birtokperben Szakadát birtokot mint a Sár folyó mellett fekvő falut említik (*iuxta fluvium Saar*).¹³⁶ 1381-ben Lak birtok felosztása kapcsán számos alkalommal szerepel a folyó (*fluvium*) viszonyítási pontként: említenek egy halastavat a Sár folyón túl, a folyó fölötti híd végét (*fluvium*), a folyó „határát” (*circa finem Sar*), révjét (*ad portum fluvii Saar*), partját (*circa ripam fluvii Saar; in littore Saar*), a helyet, ahol az Olaszó kiágazik belőle (*loco, ubi Olassou a fluvio Saar exiret*).¹³⁷ 1410-ben egy a Középfalu birtokon lévő Inok földhöz tartozó birtokrész határa a Szilas szigetnél ért véget, ahol a határ belement a folyóba (*ubi intraret in fluvium Saar*).¹³⁸ 1418-ban a simontornyai várnagyok Csetényben a pécsi püspöknek a Sár folyón (*fluvio*) épített malmát rombolták le.¹³⁹ 1450-ban Lak felosztása során Niczki Benedek és Dersanóczi Gergely megállapodtak, hogy a Sárvíze folyón (*in ipso fluvio Sarwyze*) malmokat együtt vagy külön szabadon építhetnek.¹⁴⁰ Bonfini az 1490-es években írt művében a csontmezei csata kapcsán említi a folyót „[Báthori] István és [Kinizsi] Pál másnap az ellenfelet egy folyócskánál fedezi föl, amelyet iszaposságáról szkíta nyelven Sárvíznek neveznek. Corvinusék a Sárvíz túlsó partján emelkedő hegyen szálltak meg (...)”¹⁴¹ 1504-ben egy garai jobbágy Báta mellett a Sárvíze folyón (*fluvio*) Bátmonostorig hajózott, ahol hatalmaskodás érte.¹⁴² 1505-ben két arany jobbágyot, amikor vett borukat saját hajójukon át akarták hozni a Sárvízen (*fluvio*), a bátai apát emberei Bátán háromszor is megvámolták.¹⁴³ 1506-ban Niczki László tiltotta a budai Szűz Mária-káptalant attól, hogy Szék birtok határai között, a Sárvíz folyón (*fluvio*) malmot építsen, mert az az ő laki malmának kárára lett volna.¹⁴⁴ A 16. század elején alkotó Ludovicus Tubero az 1490-es csontmezei csata leírása kapcsán megörökítette, hogy „Báthori István (...) maga mellé fogadva hadjáratában társként Kinizsi Pált (...) az ellenséget a Sárvíz [ad Scaruisium amnem]¹⁴⁵ nevű folyóig üldözte.”¹⁴⁶ 1536-ban Oláh Miklós Hungária című leírása szerint Báta alatt „vegyíti vizét a Sáros folyó a Dunába (*citra Bátha oppidum, amne Sáros*).”¹⁴⁷ 1539-ben Bika falu Sár-bika néven tűnik fel, elötagját a Sár folyó képezte.¹⁴⁸ Etén 1565-ben a halban gazdag Sárvíz folyót is említik (*aqua piscosa Sarwyze dicta*).¹⁴⁹ Mint látható, a 14. század elejétől említett folyó a 15. század közepéig mindig Sár néven szerepel, utána viszont egyöntetűen Sárvíze alakban említik. Szabályozása előtti vízrajzával röviden Tenk Béla, majd Pataki József foglalkozott.¹⁵⁰

Sárvíz 2. (*Sarwyz*): Gyánt 1361-es határjárásában kétszer is szerepel a Sárvíz nevű vízfolyás (*aquam Sarwyz*),¹⁵¹ ami a mai Sió folyót jelenti. Más forrásokból is tudjuk, hogy a Sió régi neve Sárvíz volt,¹⁵² amit azzal finomíthatunk, hogy a felső szakaszán a Fok és a Foksár név is előfordul.¹⁵³

¹³⁴ A. XXIX. 326. sz.

¹³⁵ Zichy II. 144. sz.

¹³⁶ FEJÉR IX/7. 263.

¹³⁷ SÜMEGI 1997, 417–419; FEJÉR IX/6. 249–267. (DF 283414.)

¹³⁸ ZsO II/2. 8014. sz.

¹³⁹ ZsO VI. 2533. sz.; C. TÓTH 2000, 53. sz.

¹⁴⁰ BÉKEFI 1894, 113–115. (DL 44568.)

¹⁴¹ BONFINI 1995, 914. (IV. tized 1. könyv 150–155. szakasz)

¹⁴² KŐFALVI 2006, 884. sz.; DL 88934.

¹⁴³ DL 88937., DL 88938.

¹⁴⁴ SZAKÁLY 1998, 187. sz.

¹⁴⁵ TUBERO 2001, 24.

¹⁴⁶ TUBERO 1994, 93, 97–98, 100–101. (I/17–19.)

¹⁴⁷ OLÁH 2000, 27; OLÁH 1763, 15.

¹⁴⁸ BÁRTFAI SZABÓ 1938, 1537. sz. *Farbika* olvasattal.

¹⁴⁹ HOLUB 1960, 16. 25. jegyzet.

¹⁵⁰ TENK 1936, 9–11; PATAKI 1955, 44–49.

¹⁵¹ FEJÉR IX/3. 264–270; ÉRSZEGI 1971, 21, 124, 238. sz.; ZsO I. 4624. sz. (DL 106143.); DL 87372.; DL 88065.; DL 106340., DL 106589.

¹⁵² LUKÁCS 1951, 259–260. A törökök Balatonnak nevezték a Siót, pl. Ozorán: DÁVID 1982, passim.

¹⁵³ KISS 2009, passim.

Séd (*Seed*): Kozár határjárásában 1374-ben kétszer is említik (*rivulus*).¹⁵⁴ A népi séd kifejezés jelentése: patakocska, csermely,¹⁵⁵ egy újabb megfigyelés szerint azonban inkább a meredek falú, szűk völgyben folyó patakocskákat nevezhették így.¹⁵⁶

Szeretce ld. Zaratka

Székvize (*Zeekvize, Zeekvyze*): 1296-ban a Kesztölc és Lak közti határ leírásában említik a Szék-vize nevű vízfolyást (*aquam*).¹⁵⁷ 1345-ben a Kesztölc és Lak birtokok közti határjelek ügyében indított perben új határjeleket emeltek, ennek során hasonlóképpen említik a vizet.¹⁵⁸ Bizonyára a valószínűleg önállóan Széknek is nevezett vízfolyás emlékét őrizték meg a Decstől nyugatra fekvő Széked- kezdetű dűlőnevek, amelyek egy egykori vízfolyáshoz kapcsolódnak,¹⁵⁹ valamint az Alsó-nyéktől északra található Széked, más néven Széktó.¹⁶⁰

Túr (*Thur*): az Agárd és Gencs közti határ 1411-es határjárásában hat alkalommal szerepel a Túr víz, illetve annak révje.¹⁶¹

Vargány (*Vorgan*): 1325-ben a Köbli birtokból kihalászott Szalatna és Bikal birtokok új határának megjárása Szenté-Mágoics nembéli János mester öröklött birtokai felől a Vargány nevű pataknál (*fluvium*) kezdődött,¹⁶² amely a hasonló nevű faluról kapta a nevét.

Vókóséde (*Wokousede*): 1256-ban egy jánosi birtokrész határjárásában említenek egy Patak nevű, Farkaslyuk birtok közepén átfolyó mocsarat, amelyet Vókósédének neveznek (*unam paludem Pothk dictam per medium Farkaslyk effluentem Wokousede vocatam*).¹⁶³ A Vókó család Magyaregregy egyik legnagyobb nemzetsége, s bár csak 1696-ig vezethető vissza a faluban, Reuter Camillo felvetette, hogy talán a családnévvel kapcsolatos a víznév.¹⁶⁴

Zaratka, Szeretce (*Sceretche, Zaratka, Zarathka*): 1240-ben a Sebestyén nemzetség átengedett Kesztölcön a cikádori apátságnak egy birtokrészt, de azok a földek, amelyek a *Sceretche* mellett vannak – ahol a Kesztölce vize belefolyik és ahol a nemzetség egyháza van –, továbbra is a Sebestyén nemzetségé maradtak.¹⁶⁵ 1296-ban a Kesztölc és Lak közti határ leírásában kétszer említik a Zaratka vizet (*aquam*).¹⁶⁶ 1345-ben a Kesztölc és Lak birtokok közti határjelek ügyében indított perben új határjeleket emeltek, ennek során említik a Saar, más néven *Zarathka* folyó partját is (*in rippa fluvii Saar et alio nomine Zaratka vocatam*).¹⁶⁷ Utóbbi adat alapján a Zaratka a Sár folyó helyi szakaszneve lehetett. Zaratka nevű víz a Dráva vidékén is volt 1239-ben.¹⁶⁸ Eredete ismeretlen, a Szeretce alak talán a Szeret folyó nevével rokon, amely ősi indoeurópai folyónév, vö. óind *sarít* 'patak, folyó', *sáрати* 'folyik'.¹⁶⁹

Név nélkül említett folyóvizek írott forrásokban

– Bak 1516: Hédervári Ferenc familiárisának adott egy pusztá nemesi telket és egy régi halastóhelyet (*in progressu condam rivuli scaturiensis in eadem possessione Bak existentes*).¹⁷⁰

¹⁵⁴ FEDELES 2008, 60. sz.; DL 5195. RI

¹⁵⁵ KISS 1988, II. 462.

¹⁵⁶ MÁTÉ 2008, 181.

¹⁵⁷ DF 209197.

¹⁵⁸ A. XXIX. 326. sz.

¹⁵⁹ TMFN 1981, 482: 102/104–106.

¹⁶⁰ TMFN 1981, 501: 106/51.

¹⁶¹ ZsO III. 939. sz.

¹⁶² KŐFALVI 2006, 82. sz.; A. IX. 113. sz.

¹⁶³ KŐFALVI 2006, 2. sz.

¹⁶⁴ REUTER 1961, 39–40.

¹⁶⁵ ÁÚO VII. 113; HO IV. 24–25. (DF 209194.)

¹⁶⁶ DF 209197.

¹⁶⁷ A. XXIX. 326. sz.

¹⁶⁸ Vö. RA I/2. 657. sz.

¹⁶⁹ Vö. KISS 1988, II. 574 (Szeret).

¹⁷⁰ MonRust 294. sz. (DL 89064.)

– Csát 1342: a birtok felosztása során említenek egy patakot (*rivulum*),¹⁷¹ amelyet a mai Csádi-vagy Baki-patakkal azonosíthatunk.

– Hillye 1327: határjárásában említik a Hillyéből folyó patakot (*rivulum qui ruit de de predicta villa Hille*).¹⁷²

– Ireg 1507: a faluban több patak (*plures rivuli*) és mocsaras hely volt, amelyeken híd nélkül nem lehetett átkelni, ezért II. Ulászló királyi vámszedési jogot adott Hédervári Ferencnek azzal a kötelezettséggel, hogy hidat építsen.¹⁷³

– Jánosi 1254: egy leánynegyed gyanánt kapott földrészt két egyenlő részre osztottak, ennek leírásában szerepel egy észak-déli folyású patak régi medre (*per veterem meatum cuiusdam ryvuli a parte septemtrionali versus meridiem decurrentis*).¹⁷⁴ 1401-ben egy Kisjánosiban fekvő részbirtokot foglaltak el erőszakkal, amely egy északról délre folyó patak régi medrének két oldalán fekszik (*utraque parte cuiusdam veteris meatus rivuli a parte septemtrionali versus meridiem decurrentis*),¹⁷⁵ s bizonyára azonos az 1254-ben említett patakkal. 1329-ben Jánosi felosztása során említenek egy patakot (*rivulo*) is.¹⁷⁶ Jánosiban 1450-ben egy vitás birtokrész egy patak mellett (*penes quendam rivulum*), a nyugati oldalon feküdt.¹⁷⁷

– Kéthely 1325: az egyik birtokfél határának leírásában szerepel a Köblliből folyó patakon lévő malom (*in rivulo qui ruit de Kubli*).¹⁷⁸

– Keményfalva 1414: egy lefoglalt birtokrész határának leírása egy pataknál indult (*rivulum*).¹⁷⁹

– Körtvély 1437: határjárásában említenek két kisebb víz között fekvő (*inter duas parvas aquas*) határjeleket, valamint egy a Dunából kiágazó, Nagyér nevű folyót, amelyből nyugati irányban egy kisebb víz ágazott ki.¹⁸⁰

– Liget 1310: egy elzálogosított birtokrész határának leírásában szerepel egy víz (*aquam*).¹⁸¹

– Martos 1055-ös határjárásában szerepel egy bizonyos érnél lévő itató (*eri itu*). Mivel az ér szó nemcsak kisebb folyóvizeket, hanem mocsaras állóvizeket is jelölhet,¹⁸² a folyóvizeknél történő szerepeltetése csupán elsődleges jelentése alapján történt.

– Madocsa 1145-re hamisított, 1443-ban átírt határjárásban sorolnak fel egy név nélküli vízfolyást (*rivulum*).¹⁸³

– Meszes: egy részbirtok 1360-as határjárásában szerepel egy gödör, amelyben kis kút van, amelyből patak ered (*rivulum ruentem ab ipso puteo*).¹⁸⁴

– Nyíres: 1484-ben Várdai Miklós emberei Nyíresi Fejér Miklós özvegye – nyilván Nyíresen lévő – házatól elhajtották annak két hámoslovát, amikor azokat az asszony házánál elfolyó patakban (*in bibitione aque ante curiam dicte domine*) itatták.¹⁸⁵

– Szanács: 1360-ban Szili Demeter fiai a veszprémi püspök patak felőli, jobbágyai telkeinek ka-puival átellenben lévő részén jobbágyokat telepítettek le.¹⁸⁶

¹⁷¹ MES III. 484.

¹⁷² A. XI. 464. sz.

¹⁷³ Hédervári I. 361. sz.

¹⁷⁴ KŐFALVI 2006, 1. sz.

¹⁷⁵ SZAKÁLY 1998, 41–42. sz.

¹⁷⁶ A. XIII. 136. sz.; KŐFALVI 2006, 98. sz.

¹⁷⁷ Zichy IX. 198. sz.

¹⁷⁸ AO II. 146. sz.; A. IX. 420–421. sz. között.

¹⁷⁹ ZsO IV. 2590. sz.; KŐFALVI 2006, 590. sz.

¹⁸⁰ DL 13043. (RI)

¹⁸¹ A. II. 834. sz.

¹⁸² HOFFMANN 2010, 123–126.

¹⁸³ RA I/1. 71. sz.

¹⁸⁴ KŐFALVI 2006, 272. sz.

¹⁸⁵ SZAKÁLY 1998, 168. sz.

¹⁸⁶ KUMOROVITZ 1953, 524. sz.

– Széplak: 1498-ban a Széplak és Berekal között húzódó folyón fekvő malmot (*in fluvio inter Berekal et Zeephlak pretacta decurrentis habitum*) említenek.¹⁸⁷

– Tengőd: 1489-ben egy birtokrész egy mocsaras patakig tartott, amely Tengőd közepén, a Bekefalva felé eső részen folyt (*usque quamdam gurgitem sive rivulum lutosum in medio ipsius possessionis Thengewld a parte possessionis Bekefalwa habitum et decurrentem*).¹⁸⁸

Folyóvizekre utaló településnevek

Az okleveles anyagban szereplő folyóvíznevek után sorolom fel a vízrajzi vonatkozású településneveket (a pataknevekből eredő elnevezett településneveket – Kőfő, Nádő – a név szerint ismert vizeknél szerepeltettem) és azokat is, amelyek köznévből keletkeztek, de lehettek tulajdonnevek is (Ág, Vadvíz). Itt csak megemlítem az -aszó 'völgy; szárazpatak, időszakos vízmosás' utótagú helységneveket (Hosszúszó, Nyírszó, Koromszó?), mert az ezekben megőrződött völgyekben valószínűleg nem volt állandó vízfolyás.¹⁸⁹

Ág (*Naaghag, Naghag*): a helynév a 'patak, vízfolyás' jelentésű ág főnévből keletkezett, a falu egy patak völgyébe települt.¹⁹⁰ Tulajdonnév és köznév is lehet. Ma Nagyág (Baranya megye).

Szegszárd: Vadas Ferenc véleménye szerint a település arról kapta nevét, hogy „a hordaléktól szár (sárgás) színű folyó szög-letébe épült”, a Sár folyó mellett.¹⁹¹

Vadvíz (*Wadwyz*): a vad melléknév és víz főnév összetétele, szabályozatlan, nem ásott medrű vízfolyásra utal, tulajdonnév és köznév is lehet. Koppányszántó környékén feküdt.

Összefoglalás a folyóvizekről

A forrásokból eddig 59 folyóvizet sikerült összegyűjteni, amelyek közül negyvenötnek ismerjük a nevét is, de e számok kapcsán azonnal jelezni kell, hogy a kisebb folyóvizekre kétségtelenül már a középkorban is jellemző volt a névtani szakirodalom által az újkori víznevek alapján kimutatott többnevűség, azaz ugyanazt a patakot más és más néven hívják a különböző települések határában.¹⁹² Mindez olykor példánk alapján is igazolható: a Kőfő falunak nevet adó forrásból folyó vizet Kőszvényes falu határában már Kőszvényespatakának nevezték.

A folyóvizek többségét a latin *aqua, fluvius, rivulus* szavakkal említik, de ide soroltam a néhány *alveus* kifejezéssel említett medret, fokot is. A *gurges* szó egyszer tűnik fel oklevelekben, az irodalmias *amnis* főnév pedig csak elbeszélő forrásokban szerepel.

A folyóvíznevek eloszlása egyenetlen. A legnagyobb számú patakot, szám szerint tizenötöt a Mecsek vidékéről ismerjük a viszonylag sok határjáró oklevélnek köszönhetően. Ezek többsége a Völgységi-patak mellékvize volt, név szerint: Boldapataka, Egregy, Hidas, Hodács, Kozár, Kövesd, Márévize. A mai Izmény-Győrei-vízfolyás mellékvize volt a Hásmál és a Mérgepataka, a Lengyeli-pataké a Vargány, a Vókóséde pedig a mai Battyáni-patak forráságával azonosítható. Valószínűleg a Hábi-patak mellékága volt a Kapornak és a Kozár (ha nem magával a Hábi-pattakkal azonos), a Séd pedig talán a Kozári-pataké vagy a Hábi-pataké.

A Sárvíz mellékvizei közül tucatnyit ismerünk, egy kivételével (Füzegety 2.) a folyó alsó szakaszáról, főként Báta, Bátaszék, Sárpilis és Várdomb vidékéről, név szerint: Báta, Berekfoka, Fejérvíz, Füzesér, *Huzzyner*, Kesztyölce, Pösze, Sármás, Székvize, Túr, Zaratka.

A Duna nyolc mellékvizének mindegyike Fadd vagy Madocsa különböző határleírásaiból ismert, ezek: *Bechen*, Bécsfoka, Fásgergyen, Gergyen, Hattyús, *Maman*, Nagyér, Sajtófoka.

A Sióhoz mindössze a folyó két másik neve, az Ozora, és a Sárvíz (2.) köthető.

¹⁸⁷ BÉKEFI 1894, 123. (DL 46447.)

¹⁸⁸ Héderváry I. 334. sz.

¹⁸⁹ Vö. KISS 1988, I. 610 (Hosszúaszó), 781.

¹⁹⁰ KISS 1988, I. 57.

¹⁹¹ VADAS 2000, 13–15.

¹⁹² GYÖRFFY 2009. A Baranyai-Hegyhát patakjainak legújabb kori többnevűségére: MÁTÉ 2009, 50. 129. jegyzet.

Érdekes, és egyben jól jellemzi a forrásadottságok eltérő voltát, hogy a Füzegy mellékvizei közül mindössze a Kánya nevű víz ismert, míg a Kaposba ömlő patakok közül egynek a középkori nevét sem ismerjük.

A folyóvizeket magyarul leggyakrabban pataknak (Apáti-patak, Boldapataka, Köszvényespataka, Mérgepataka, Patak) és víznek nevezték (Fejérvíz, Márévize, Sárvice, Székvize), gyakorta birtokos személyranggal (-pataka, -vize) ellátva. Az ér (Füzesér, Nagyér), fok (Berekfoka, Bécsfok/a/, Sajtófoka) és séd (Séd, Vókóséde) kifejezések már ritkábban tűnnek elő.

Ha a folyóvizek névadásának motivációját vizsgáljuk, leggyakrabban a településnevekkel kapcsolatos neveket találjuk (Báta, Bolda/-pataka/, Egregy, Fásgergyen?, Fejérvíz, Gergyen, Hidas, Hodács, Kapornak, Kánya, Kesztölce, Kozár, Köszvényespataka, Kövesd, Máré/vize/, Ozora, Székvize, Vargány). Az azonos hangzású település- és víznevek viszonyának meghatározásánál Benkő Loránd megállapításait vehetjük alapul: a vizekről gyakrabban neveznek el településeket, mint fordítva. Ha elfogadjuk, hogy „Vízneveknek kell vennünk azokat a helységneveket, ahol a helység és a mellette folyó víz neve alakilag pontosan megegyezik.”, akkor Báta, Bolda, Egregy, Gergyen, Hidas, Hodács, Kapornak, Kánya, Kozár, Kövesd, Máré, Ozora és Vargány esetében a víznévből alakultak ki a helységnevek,¹⁹³ mint ahogy az Ozora nevű víz 1009-es említése alapján ez egy konkrét esetben igazolható is.

A víznévadás másik gyakori motivációja környékük növényzetével kapcsolatos, így keletkezett a Fásgergyen, Füzegy, Füzesér, Hásmál, Nád és Sármás vizek neve. A folyóvíz tulajdonságaira, tehát méretére, színére, vízhozamára utal Báta, Nagyér, Fejérvíz, Mérge és Sár neve. Jelenlegi ismereteink szerint ismeretlen eredetű *Bechen*, *Maman* és *Zaratka* nevének eredete.

TAVAK

Név szerint ismert tavak az írott forrásokban

– Dada: 1395-ben egy birtokrész határainak leírása során szerepel egy Végsár nevű tó (*lacum Vegsar*).¹⁹⁴

– Fadd 1211-es határjárásában tűnik fel egy bizonyos Besenyőtó (*Besenethuv, Besenethw*),¹⁹⁵ amelyet Ortway Duna menti „pocsolyának” tart, de Besenyőtó alakban old fel.¹⁹⁶ 1215-ben Fadd és Szentgyörgy határának leírásában háromszor is említik az Ebestó nevű helyet (*locum, qui vulgo dicitur Ebesthow, loco Ebestw*) és a Füzestó nevű helyet (*loco qui dicitur Fyzestu*).¹⁹⁷ Egy 1466-os panasz szerint a vránai perjel 1451-ben elfoglalta a veszprémi káptalan faddi birtokrészeit, így a Szélestó, más néven *Faydaman* nevű tavat (*lacum Zelestho alio nomine Faydaman apellatum*).¹⁹⁸ 1470-ben a Tolnavár és Fadd közti határ leírásában szerepel a Haristó (*stagnum Haristho*), a Hosszútó nevű tó (*stagnum vulgo Hozwtho*), egy Kétágútó nevű hely (*locum Kethagwtho*) és a *Papafoka* tó (*lacum*).¹⁹⁹

– Kiskormó: 1437-es határjárásában feltűnik a Gyékénytó (*Gyekenthw*), valamint a Paloz (*stagnum Paloz*) és a Hosszútó nevű tó (*stagnum Hwzutho*).²⁰⁰ E helynevek közül egy 1792-es – Kiskormó és Körtvély határát együttesen feltüntető – vízrajzi térképen is feltűnik a Paloz tó (*Kerek Paloz, Paloz ere, Paloz hidja*) és a Hosszútó (*Hosszszu Tóó*).²⁰¹

¹⁹³ Vö. BENKŐ 1947.

¹⁹⁴ ZsO I. 4119. sz.; BORSA 2000, 30–31. 525. sz.

¹⁹⁵ ÁUO I. 61. sz.; RA I/1. 262. sz.; ÉRSZEGI 1978, 37–38.

¹⁹⁶ ORTVAY 1882, 129. Ha a Besenyőtó olvasat helyes, akkor inkább folyóvíz torkolatáról van szó.

¹⁹⁷ A. XIV. 335. sz.; KUMOROVITZ 1953, 216. sz.

¹⁹⁸ DF 201410.

¹⁹⁹ DL 106706. RI

²⁰⁰ DL 13043.

²⁰¹ MNL S 12, Div. VII. No. 10. Közlte: ANDRÁSFALVY 2007, 74–75.

– Körtvély: határjárását 1437-ben az említett Kiskormóéval együtt végezték el, amelynek során négy tavat említenek: a Keskenytavat (*stagnum Keskenytho*), a Ráctavat (*stagnum Racztho*), a Homoktavat (*stagnum Homoktho*) és a Nyárástavat (*stagnum Nyarastho vocatum*).²⁰² A felsorolt földrajzi nevek közül Körtvélypuszta 1792-es térképén is feltűnik a Homoktó (*Homok Toó*), az egykori Rác(z)tó pedig a *Kis Rác Hát*, a *Nagy Rác Hát*, illetve a *Rác-völgy* környékén kereshető.²⁰³

– Lak 1381: a birtok felosztása kapcsán említik a Tapolca nevű tavat (*lacum Tapolcha*) és a Kerektó mocsarat.²⁰⁴

Név nélkül említett tavak írott forrásokban

- Jánosi 1329: a birtok felosztása során említenek egy tavat (*lacu*) is.²⁰⁵
- Középfalu 1318: birtokosztály kapcsán a határjárás egy taven (*stagnum*) ment keresztül.²⁰⁶
- Szokolyon 1092-ben a tihanyi apátság birtokainak hamis összeírásában tó (*lacus*) is szerepel.²⁰⁷

Tavakra utaló helynevek

– Békátó (*Bekatho, Bekato*) falu olyan állóvíz (esetünkben a Kapos egy tóhoz hasonló kiöntése, lassú vizű mellékága) mellett jött létre, amely feltűnően sok béka élőhelye lehetett.²⁰⁸

– Szék (*Zeek, Zek*) neve bizonyára a népnyelvi szik ~ szék 'időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó' főnévből keletkezett.²⁰⁹

– Tófó (*Thofew, Thoffew*) falu neve a tó 'állóvíz' és a fő 'forrás' főnevek összetétele.

– Tómál (*Thoumal*): Kedhelyen 1325-ben a birtok fele részének leírása során említenek egy Tómál nevű halmot (*monticulum*),²¹⁰ amely bizonyára egy tó fölött emelkedett.

Összefoglalás a tavakról

Tavakat nyolc falu határából ismerünk, leggyakrabban a *lacum* kifejezéssel, míg a *stagnum* szó ritkábban fordul elő. Négy tó létére csak falu- és dűlőnevekből következtethetünk.

A középkori forrásokból ismert tavak száma igen egyenetlen, Faddon és Madocsán a részletes határjárásoknak köszönhetően többet név szerint is ismerünk, s bizonyára a több Duna menti település határában is hasonló arányban léteztek ilyenek a folyam kiöntéseiben. A madocsai tavak egy része 18. századi kéziratos térképeknek köszönhetően ma is azonosítható. Nem gyűjtöttem össze az újkori forrásokból ismert azon tavakat, amelyek neve elpusztult középkori falunevekkel kapcsolatos, s bizonyára már a középkorban is ugyanígy hívhatták őket (pl. Ábeli-tó).²¹¹

A tavak közül többet név szerint is említenek. A tavakat – a halastavakhoz hasonlóan – elnevezhették alakjukról (Hosszútó, Kerektó, Keskenytó, Kétágútó, Szélestó), növényzetükről (Füzesztó, Gyékénytó, Nyárástó), hőfokukról (Tapolca), környékük állatvilágáról (Haristó), medrük vagy partjuk jellegzetességeiről (Homoktó, Végsár). Utóbbi csoportba sorolhatjuk az Ebéstó nevű tavat is, hiszen a régi 'ebes' melléknév mocsaras, zsombékos helyre utalt.²¹² A Ráctó talán személyről kaphatta nevét. A *Paloz* és a *Papafoka* tavak nevének eredetére nem tudunk magyarázatot.

Fontos jelezni, hogy a tavak és a – korábbi cikkemben feldolgozott – halastavak közti határ olykor nehezen húzható meg, példa erre a Fadd határában 1466-ban említett Szélestó, más néven

²⁰² DL 13043.

²⁰³ MNL S 12, Div. VII. No. 10. Közölte: ANDRÁSFALVY 2007, 74–75.

²⁰⁴ SÜMEGI 1997, 417–419; FEJÉR IX/6. 249–267. (DF 283414.)

²⁰⁵ A. XIII. 136. sz.; KŐFALVI 2006, 98. sz.

²⁰⁶ SZAKÁLY 1998, 2. sz.; A. V. 298–299. sz.

²⁰⁷ ÁUO VI. 30. sz.; RA I/1. 26. sz.; DHA 96. sz.

²⁰⁸ KISS 1988, I. 184.

²⁰⁹ KISS 1988, II. 540.

²¹⁰ AO II. 146. sz.; A. IX 420–421. sz. között.

²¹¹ Vö. MÁTÉ 2013, 103.

²¹² Vö. KISS 1988, I. 404.

Faydaman nevű tó, amelyet ugyanabban az oklevélben egyszer tónak (*lacum*), majd széles halászóhelynek (*piscine late Faydoman vocate*) is mondanak.²¹³ Hasonlóképpen, olykor -tó utótaggal mocsarak is feltűnnek (Lak 1381: Kerekítő mocsár; Tápé 1410: *Pyserthaua* mocsár), jelezve, hogy az állóvizek képe is folyamatosan változott, az időjárás és a folyóvizek vízhozama tükrében.

MOCSARAK

Név szerint ismert mocsarak az írott forrásokban

- Lak 1381: a birtok felosztása során említik a Kerekítő mocsarat (*paludem Kerekthou*).²¹⁴
- Tápé: 1410-es határjárásában szerepel egy *Pyserthaua* nevű mocsár (*paludem*) és egy *Fieuzytho* nevű posvány ('sár') (*lutum*).²¹⁵

Név nélkül említett mocsarak írott forrásokban

- Bolda 1325-ös határjárásában szerepel egy posvány (*lutum*).²¹⁶
- Madocsa 1145-re hamisított, 1443-ban átírt határjárásában mocsarokról (*paludes*) is szó esik.²¹⁷

Mocsarakra utaló településnevek

- Baleta, Balota, Balyata, Boleta, Bolota (*Baleta, Baletha, Balotha, Balyatha, Boletha*) település neve déli szláv eredetű, tulajdonképpeni jelentése 'mocsár, sár, tó'.²¹⁸
- Ebes (*Ebes, Ebees*) neve a régi, népnyelvi magyar 'ebes' (mocsaras, zombékos) melléknévből keletkezett.²¹⁹
- Kulcsár (*Kalsar, Kwlchar*): a falu elsődleges Kálsár neve szóösszetétel. Szláv kal- előtagja jelentése: sár, iszap; mocsár, ingovány. A magyar -sár utótag jelentése: iszapos folyóvíz, mocsár, víztől megágyult föld. Az elsődleges jelentést a magyar kulcsár foglalkozásnév idővel magához hasonlította.²²⁰

Összefoglalás a mocsarokról

A mocsarokról (*lutum, palus*) nagyobb adatmennyiség esetén a tavakhoz hasonlókat mondhatnánk, hiszen – amint ott említettem – olykor egymásba olvadt a két kategória, példa rá a két, név szerint ismert mocsár -tó, illetve -tava utótagja. Ide tartozik még, hogy a mocsarak nemcsak az álló-, de folyóvizek szakaszaira is utalhattak: a Jánosiban 1256-ban említett Vókóséde mocsarat elsődlegesen a folyóvizeknél szerepeltettem, másik neve, a Patak és annak alapján, hogy az oklevél szerint Farkaslyuk birtokon át folyt.²²¹

Mocsarak nemcsak a nagyobb folyók mentén alakulhattak ki, példa rá a Mecsekben fekvő Bolda faluban 1325-ben említett posvány vagy a Völgységben fekvő Boleta, illetve a Koppány mentén fekvő Kulcsár falu neve (továbbá Császa nevére is felmerült a mocsarakkal kapcsolatos jelentés).²²²

²¹³ MEV 100. sz. (DF 201341.); DF 201410.

²¹⁴ SÜMEGI 1997, 417–419; FEJÉR IX/6. 249–267. (DF 283414.)

²¹⁵ ZsO II/2. 7485. sz., tó, illetve *locum* olvasattal.

²¹⁶ AO II. 164. sz.; KŐFALVI 2006, 83. sz.; A. IX. 114. sz.

²¹⁷ RA I/1. 71. sz.

²¹⁸ KISS 1988, I. 147–148 (Baláta-tó).

²¹⁹ Kiss 1988, I. 404.

²²⁰ KISS 1988, I. 811.

²²¹ KŐFALVI 2006, 2. sz.

²²² Vö. SOLYMÁR 1984a, 20.

SZIGETEK

Név szerint ismert szigetek az írott forrásokban

– Bika birtokhoz 1502-ben egy Piski (*Pysky*) nevű sziget tartozott, amelyen egy jobbágy a lovait legeltette, amikor megtámadták.²²³

– Bölcske: 1340-ben Bölcske, Szüle és Vejte szomszédos birtokok határait megjárták. Vejte határa egy Somszigete (*Sumzygethe*) nevű sziget felső részénél kezdődött, a sziget különítette el a Bölcskeiek és a Vejteiek birtokát. A következő határpontot egy a Duna közepén lévő, közönségesen Vejtefövenyének (*Veythehfuenye*) mondott zátony jelentette, ami a Vejteieké volt.²²⁴

– Fadd: 1215-ben Fadd és Szentgyörgy határának leírásában említik a *Jula* nevű szigetet, amely a Duna két ága között fekszik (*ad insulam Jula sitam inter duo brahya Danoby*).²²⁵

– Hőgyész: 1277-ben IV. László Simon alországbírónak adományozta a királyi kondicionáriusok Hőgyész nevű földjét, tartozékai közt a *Holgeu* nevű szigettel.²²⁶

– Középfalun 1321-ben Inok földet négy részre osztották, a határjárásban három sziget is szerepel: egy, amelyen *Iwachynus* és Gergely birtokrészéhez tartozó falu van (*insula in qua est villa in porcione Ivachyni et Gregorii*), majd később a Nagyrét (*Noghret*) nevű sziget és a Szilas (*Zylas*) sziget.²²⁷ A Középfalun birtokon lévő Inok földhöz tartozó terület leírásában 1410-ben ismét említik az Inok földön 1321-ben már felsorolt szigeteket: a Gergelyszigetét, amelyen Kajdacsai Péter fiai, *Iwachynus* és Gergely falva volt (*ad quandam insulam Gergerzygethe nunncupatam, in qua olim fuisset villa Ivachyni et Gregorii filiorum Petri de dicta Kaydach*), a Nagyrétnek nevezett szigetet (*insulam Nogreth vocatam*) és a Szilas szigetet (*insulam Zylas*).²²⁸

– Körtvély: 1295-ben Benedek ispán fia Dénes a Körtvély falunál, a Dunában, a *Bersenes* nevű szigeten lévő vizafogójának felét a madocsi apátságnak adta.²²⁹ II. Géza 1145-re hamisított, 1443-ban átírt adománylevelében szerepel egy bizonyos *Sianzigeth*, valamint ismét a *Bersenes* sziget.²³⁰

– Szil: 1276-ra hamisított határjáró oklevelében említenek egy kaszálót, közepén egy Szigetnek nevezett kis szigettel (*quadam parva insula wlgo sigeth dicto*).²³¹

– Tápé 1410-es határjárásában szerepel egy *Pronus* nevű sziget, amelyet az áradások miatt nem lehetett megközelíteni.²³²

Név nélkül említett szigetek írott forrásokban

– Bika: 1523-ban Morgai Mihály panasza szerint Gyóni Gergely, Szakadati Asztalnok László, Kápolnai Ferenc, Romhányi Zsigmond és Ősi János bikai jobbágysai a Bika határai között fekvő szigeten (*in insula*) lévő erdő rá eső részét is kivágták.²³³

– Bölcske: 1436-ban Zsigmond király hatalmaskodásaik miatt Paksi László fia Szemere és Miklós fia Imre bölcskei birtokrészeit a kegyúri joggal és a Bölcske mellett, a Duna közepén levő szigettel (*in quadam insula prope et iuxta memoratam possessionem Bwlchwke in medio predicti Danubii*) együtt, amelyen kőegyház van, másoknak adta.²³⁴

– Fejérvíz: 1499-ben Mözsi Thursin Ferenc és felesége elzálogosította Sikesdi Barnának egy mözsi

²²³ DL 88885.

²²⁴ A. XXIV. 630. sz.

²²⁵ A. XIV. 335. sz.; KUMOROVITZ 1953, 216. sz.

²²⁶ ÁUO XII. 179. sz. *Holgen* olvasattal; RA II/2–3. 2786. sz.; C. TÓTH 2000, 4–6. sz. (DL 971.)

²²⁷ A. VI. 162–163. sz.

²²⁸ ZsO II/2. 8014. sz.

²²⁹ SÖRÖS 1912, 332; (DL 12180.)

²³⁰ RA I/1. 71. sz.

²³¹ ÁUO IX. 101, 106. sz.; RA II/2–3. 2701. sz.

²³² ZsO II/2. 7485. sz., tó, illetve *locum* olvasattal.

²³³ SZAKÁLY 1998, 209. sz.

²³⁴ BÁRTFAI SZABÓ 1938, 658. sz.

és egy fejevízi lakatlan jobbágytelkét, húsz hold szántóval és egy a két birtok közelében egy szigeten (*in insula prope prescriptas possessiones Mees et Feyerwyz*) fekvő, három emberes kaszálóval.²³⁵

– Gyánt: 1453-ban a Garaiak simontornyai várnagyai és németi jobbágyai a vránai perjel és a fehérvári keresztes konvent gyánti legelőjét és szigetét (*ad pratum et insulam*) lelegettették, Guti János fehérvári preceptor két-három forint értékű lovát a szigetről (*ab eadem insulam*) elvitték, a perjel és a preceptor familiárisait a szigetről (*de eadem insula*) nyíllövésekkel elűzték, továbbá egy évvel korábban a simontornyai várnagy a gyánti szigetről vagy rétről (*de prefata insula seu prato*) hatvan szekérnyi szénát vitetett el.²³⁶

– Hódos: 1320-ban Hódosi Pető tartozása fejében odaadott Lukács fia Miklósnak örökölt hódosi földjéből egy ekényit, annak a szigetnek a harmadrészével együtt, ahol Pető lakik (*cum tercia parte insule in qua idem Petew residenciam habere dinoscitur*).²³⁷ 1334-ben ugyanezt a birtokrészt említik annak a szigetnek a harmadával, amelyen Pető fia János háza van (*tercia parte cuiusdam insule in qua Johannes filius Peteu habet residenciam propriam*).²³⁸ 1344-ben ismét erről a birtokrészről van szó azon sziget harmadával, amin Hodos falu van (*tercia parte cuiusdam insule in qua eadem villa Hudus vocata est situata*).²³⁹

– Madocsa: a dunai vizafogó és halászóhelyek bérbe adása kapcsán vele együtt gyakran említenek egy Madocsa melletti szigetet is, így 1400-ban,²⁴⁰ 1413-ban,²⁴¹ 1417-ben,²⁴² 1429-ben,²⁴³ 1458-ban²⁴⁴ és 1459-ben.²⁴⁵

– Végfalu: 1321-ben *Iwachynus* és Gergely, illetve István és *Borch* birtokrésze határainak leírásában szerepel egy nagy sziget is, amely közös Lénárddal és Lőrincsel (*ad insulam magnam que est communis cum Leonardo et Laurentio*).²⁴⁶

– *Vok*: 1315-ben Szakadati László fiai Péter és László osztzkodásakor a birtok három szigettel (*cum tribus insulis*) Péternek jutott.²⁴⁷

Szigetekre utaló településnevek

– Mártonszigete (*MarthonZygethe*): 1417-ben Mártonszigeti Sáros László leányát, Horváth *dictus* Dénes feleségét, Veronikát beiktatták a birtok leánynegyedként neki adott részébe.²⁴⁸

– Simontornya, vagy más néven Sziget (*Zygeth*): 1324-ben I. Károly Hench fia János óvári várnagnak adta szolgálataiért Simontornya várát, a vár alatt lévő szigettel (*cum insula que sub dicto castro existit*), valamint tartozékait, többek között a később a városba olvadt Bördöt és Menyődöt.²⁴⁹ 1397-ben a vár tartozékai között szerepel Simontornya fele, másképp Menyőd és az ott szedett vám, valamint a Fejér megyei Simontornya, másképp Sziget (*medietas possessionis Symonthornya alio nomine Zygeth*) és Börd.²⁵⁰ Az egykori szigetet a 18. századi vízszabályozás tüntette el, addig két híd kötötte össze a szárazulattal.²⁵¹

– Sziget (*Zygeth*): 1489-ben egy tengődi birtokrészért cserébe Keledfalvi Korotnai György és fia,

²³⁵ DL 83102. CDH

²³⁶ SZAKÁLY 1998, 123. sz. (DL 106535.)

²³⁷ A V. 851. sz.

²³⁸ KÓFALVI 2006, 129. sz.

²³⁹ Zichy II. 82. sz.; GYÖRFFY 1990, 145; A. XXVIII. 414. sz.

²⁴⁰ ZsO II/1. 372, 553. sz.

²⁴¹ ZsO IV. 737. sz.

²⁴² ZsO VI. 128. sz.

²⁴³ DL 12143. (RI)

²⁴⁴ DL 15273.

²⁴⁵ DL 15408. (RI)

²⁴⁶ A. VI. 163. sz.

²⁴⁷ A. IV. 26–27. sz.

²⁴⁸ ZsO VI. 1185. sz.

²⁴⁹ A. VIII. 31. sz.; C. TÓTH 2000, 8. sz.

²⁵⁰ C. TÓTH 2000, 35. sz.

²⁵¹ KISS 1938, 11–12.

Pál Hédervári Miklós tárnokmesternek adták Sziget nevű pusztájukat.²⁵² 1493-ban Bikádi Nemes Albert a Sziget pusztán fekvői birtokrészért húsz aranyforintért eladta Hédervári Miklós özvegyének.²⁵³

– Szigetföldre (*Zygetfewlde*): 1526-ban az ozorai vár tartozékai között említenek egy ilyen nevű pusztát.²⁵⁴ Lehet, hogy Sziget prédiúmmal azonos.

– Szigetfő: neve 1564-ben és 1626-ban tűnik fel, 1626-ban Györke lakói élték.²⁵⁵

Összefoglalás a szigetekről

Az írott forrásokból nyolc településről ismerünk név szerint szigeteket, további hat falu határából pedig név nélkül, öt falunév pedig szigetekkel kapcsolatos. A legtöbb sziget a Dunán (Bölcske, Fadd, Madocsa) és a Sárvízen (Bika, Hódos, Inok, Tápé?, Végfalu) tűnik fel, a Fejérvíz és Mőzs között fekvő szigetet a kettő közül valamelyik folyó ágai fogták közre. A Sió szigetein települt a középkori Simontornya, a Kapos pedig szigetet alkotott Gyántnál és talán Hőgyésznél, valamint Pincehelynél is (utóbbin a török korban palánkvár létesült).²⁵⁶ A Koppány a Kaposba torkollása előtt alakított ki szigeteket, amelyeket bár írott forrás nem említ, de pl. egy 1837-es térképen a majsai határban felfedezhetjük a Töllös Szigetet és az Öreg Szigetet.²⁵⁷ Hogy egészen kis vízfolyások is alkothattak szigetet, arra jó példa a Szil határában említett sziget. Egnél több szigetet egy alkalommal csak Vok faluban említenek, szám szerint hármat, itt azonban sajnos azt sem tudjuk, hogy melyik folyó mellett állt a falu.

A szigetek méretére, hasznosítására csupán néhány adatból következtethetünk. Simontornya központi településrészét, amelyen a vár is felépült, Szigetnek nevezték, a kb. 250x150 méteres sziget a mai utcahálózaton is azonosítható. Nemcsak ezt a szigetet lakták: Hódoson 1320-ban egy szigeten bizonyos Pető lakott, 1334-ben már fia, János házat említik rajta, 1344-ben pedig már arról olvasunk, hogy ezen a szigeten volt Hódos falu. 1321-ben Inok földhöz tartozott a beszédes nevű Gergelyszigete, amelyen Kajdacsi Péter fiai, *Iwachynus* és Gergely falva volt. Egy Bölcse mellett, a Duna közepén lévő szigeten 1436-ban kőtemplom állt. A szigeteket a megtelepedésen túl elsősorban mégis inkább gazdaságilag hasznosították: Madocsán a híres vizafogóhelyhez tartozott egy sziget, Bikán, a Sárvíz szigetén 1502-ben legeltettek, 1523-ban pedig erdő volt rajta. Fejérvízen 1499-ben kaszálónak használták a szigetet, ugyanerre a hasznosításra utal a Középfalun 1321-ben említett Nagyrét szigetnév is, és a gyánti Kapos-szigetet is legelőnek használták 1453-ban.

A szigetek neve a fenti hasznosításokat tükrözi: van köztük lakottságra utaló (Gergelyszigete), a hasznosítást jelző (Nagyrét) vagy a növényzettel kapcsolatos (Somszigete, Szilas) név is. A Berzsenyes helynévben bizonyára a többnyire piros színű, különböző célokra használt festékek megnevezésére szolgáló börsöny szó rejlik.²⁵⁸ Talán személynévi eredetű, tehát a birtokossal kapcsolatos a *Jula* és a Piski nevű sziget elnevezése, a *Pronus* szigetnévvel pedig egyelőre nem tudunk mit kezdeni.

FORRÁSOK

Név szerint ismert források az írott forrásokban

Ábelkuta (*Abelkuta*): 1326-ban Köbli István mester egy Kedhely birtokon fekvő részt, szántóföldekkel együtt, amelyeket egy Ábelkuta nevű kis forrás (*fonticulus Abelkuta dictus*) választ el, eladta vejeének.²⁵⁹

²⁵² Hédervári I. 334. sz. (DL 91023.)

²⁵³ Hédervári I. 343. sz. (DL 91030.)

²⁵⁴ Csáky II. 564.

²⁵⁵ HEGEDŰS 1997, 162, 187; ENGEL 2001, 17874. cellakód.

²⁵⁶ Részletesen: K. NÉMETH 2013a.

²⁵⁷ MNL S 16, No 0198.

²⁵⁸ Vö. ÚMTSZ. I. 595.

²⁵⁹ A. X. 138. sz.

Csatakút (*Chathakutfe*): Várong 1250-es határjárásában szerepel a földrajzi név, további részletezés nélkül.²⁶⁰ Ortway fenntartással fogadható véleménye szerint az ugyanitt említett *Catadyr* feloldása Csata-ér lenne, „a Chata kútjából folyt a Cataér”.²⁶¹

Füzegefő (*Fyzedfe*): Tápé 1410-es határjárásában Menyőd birtok mellett említik a Füzegefő nevű forrást (*ad fontem ... Fyzedfe vocata*), majd a határ innen a forrás medrében (*in alveo ipsius fontis*) a *Fieuzoytho* nevű posványhoz (*lutum*) ment.²⁶²

Kőkút (*Kükuth*): Máza 1190-es, hamis adománylevélben, Máza határjárásában szerepel a községesen Kőkútnak nevezett forrás (*fontem aquae dictum vulgariter Kükuth; dictus fons*).²⁶³

Név nélkül említett források írott forrásokban

- Bolda 1325-ös határjárásában említik Bolda (az oklevélben másutt Boldapataka) forrását (*caput*).²⁶⁴
- Görbő 1351-es határjárásában egy forrást (*fontem*) is említenek.²⁶⁵
- Meszesen egy részirtok 1360-as határjárásában szerepel egy gödör, amelyben kis kút van, ahonnan patak ered (*unam foveam in qua est quidam puteus parvus et inde veniret circa eundem rivulum ruentem ab ipso puteo*).²⁶⁶
- Várong 1250-es határjárásában említenek egy forrást, amely a dömösi egyház földjétől elválasztja Várongot (*ibi separat quidam fons de terra Dimisiensis ecclesie*).²⁶⁷

Forrásokra utaló településnevek

- Ezdenc (*Ezdench, Ezdencz*) köznévi előzménye a 'kút, forrás' jelentésű szláv (szerb-horvát) szó.²⁶⁸
- Forró (*Forro*) puszta személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév a forró melléknévvel azonosítható, más feltevés szerint a 'forrásként előbuzog' értelmű forr igének a folyamatos melléknévi igenevéből alakult.²⁶⁹
- Kőfő; Nagykőfő (*Kewfew, Kufew, Kwfew; Nagkwfew*) a Kő pataknev és a 'patak forrása' értelmű fő főnév összetétele.²⁷⁰
- Nádfő (*Nadfe*) egy náddal benőtt helyen eredő és folyó, ezért Nádnak nevezett patak fejről, forrásáról kapta nevét.²⁷¹
- Zalatna (*Zalathna, Zalatna*) falu neve szláv eredetű, egyik jelentése vízrajzi vonatkozású: bolgár köznévi előzményének jelentése 'olyan forrás, amelyből csak lassan folyik ki a víz; lapályos hely, ahol meggyűlik a víz', a szerb-horváté 'savanyúforrás; savanyúvíztől átázott, majd megkérgesedett talaj', illetve a csehé 'láp, mocsár, ingovány'.²⁷² Itt mégsem szerepeltetem, mert másik, 'aranyos' jelentésével párhuzamos magyar névadásra utaló helynevek (Aranyosoldal, Aranyostető) is találhatóak a falu középkori helye közelében.²⁷³

Összefoglalás a forrásokról

A források (*fons*) kapcsán fontos kiemelni, hogy talán indokolt lett volna őket a kutakkal együtt tárgyalni, mert a források alapján gyakran nem lehet megállapítani, hogy természetes forrásról vagy

²⁶⁰ Hazai 16. sz.; RA I/2. 924. sz. (DL 1589.)

²⁶¹ ORTVAY 1882, 190.

²⁶² ZsO II/2. 7485. sz.

²⁶³ RA I/1. 151. sz.; FEJÉR III/2. 437–439.

²⁶⁴ AO II. 164. sz.; KŐFALVI 2006, 83. sz.; A. IX. 114. sz.

²⁶⁵ FEJÉR IX/2. 119–125; ÉRSZEGI 1978, 58; GYÖRFFY 1990, 148–149; MES IV. 17, 32. sz.

²⁶⁶ KŐFALVI 2006, 272. sz.

²⁶⁷ Hazai 16. sz.; RA I/2. 924. sz. (DL 1589.)

²⁶⁸ KISS 1988, II. 802 (Zdenci).

²⁶⁹ KISS 1988, I. 478.

²⁷⁰ Vö. TIMÁR 1997, 62.

²⁷¹ KISS 1988, II. 170.

²⁷² KISS 1988, II. 516.

²⁷³ Vö. REUTER 1961, 8.

pedig ásott vízvételi helyről van-e szó. Jó példa erre a Meszesen 1360-ban említett forrás, amelyre az inkább a kutak kapcsán említett *puteus* szót használták az oklevélben, bár nyilvánvalóan forrásról van szó, hiszen az irat szerint patak eredt belőle. Amint arra nemrég Máté Gábor rámutatott, a Völgységi-patak vízgyűjtőjének lakossága minden olyan víznyerőhelyet „kútnak” nevezett, amelyet használatba vettek, csupán a kitisztíthatlan vízfakadásokra használták a forrás megnevezést.²⁷⁴ A források és kutak önálló tárgyalását ennek ellenére indokolta, hogy a tanulmányban elemzett vízrajzi kategóriák közül egyedül az ásott kutakat ismerjük régészeti feltárásokból, s emiatt jogosnak éreztem a források és kutak önálló tárgyalását.

Az oklevelekből 13 forrást ismerünk, négyet név szerint is, négyet név nélkül, további ötre pedig településnevek utalnak. A név szerint ismert források utalhatnak a birtokosra (Ábelkuta), a forrásból eredő víz nevére (Csatakútfő?, Füzegyfő) és a forrás kiépített jellegére (Kőkút).

Érdekesség, hogy a forrásokra utaló településnevek között két szláv eredetűt is találunk (Ezdenc, Zalatna), mindkettőt a Mecsek vidékéről. Kőfő és Nádő falu egy-egy Kő, illetve Nád nevű patak forrásáról kaphatta a nevét.

KUTAK

Név szerint ismert kutak az írott forrásokban

Égerkuta (*Egerkuta*): 1325-ben Szalatna és Bikal együttes határleírásában szerepel az Égerkútának mondott kút (*puteum*).²⁷⁵

Faágkuta (*Faagkutha*): 1460-ban Gyulaji Jakab zálogként Gyulaji Dako Benedeknek adta Sólyagi Jago és Miklós, Sólyagi János fia Miklós és Sólyagi Benedek Gyulaj birtokon levő három kaszálóját és rétjét, közülük az egyik a Faágkuta nevű helyen (*loco*) feküdt.²⁷⁶

Gamaca: 1302-ben a veszprémi püspök az egyház elhunyt gerézdi nemes jobbágya földjét egy prediálisnak adományozta és mivel ezek a földek a püspökség nemes jobbágyainak a földjeivel vegyesen feküdtek, elhatárolták a birtokot, amelynek során a *Gamaca* nevű kút (*ad puteum Gamaca vocatum*) is említik. A birtokrészhez hozzácsatoltak egyebek mellett egy ugyanennél a kútnál (*circa prenotatum puteum Gamaca*) lévő kaszálót is.²⁷⁷

Kácskuta (*Kachkutha*): 1502-ben Kéri Fülöp a Kér birtok határában levő Kácskuta nevű erdőt elzálogosította Óbudai Ferenc deáknak.²⁷⁸

Ó út kút (*ohut cutarea*): a Martos 1055-ös határleírásában szereplő *ohut cutarea* helynév a névutót elhagyva 'Ó út kútjaként' értelmezhető.²⁷⁹

Petekuta: egy hamis oklevél szerint 1276-ban meghatározták Szil birtokot, a határjárásban szerepel egy Petekuta nevű kút (*unum puteum wlgo Pete kuta dicto*) is.²⁸⁰

Név nélkül említett kutak írott forrásokban

– Martos vására kútját (*mortis uuasara kuta rea*) az 1055-ös tihanyi alapítólevél említi. Hoffmann István szerint nem dönthető el, hogy a helynév előtagja településre vagy személyre utal, a kút pedig jelenthetett természetes forrást és ásott vízvételi helyet is.²⁸¹

²⁷⁴ MÁTÉ 2014, 481–482.

²⁷⁵ A. IX. 113, 116. sz.

²⁷⁶ SZAKÁLY 1998, 139. sz.

²⁷⁷ KUMOROVITZ 1953, 10. sz.; A. I. 193–194. között.

²⁷⁸ DL 72279. CDH

²⁷⁹ HOFFMANN 2010, 140–141.

²⁸⁰ ÁUO IX. 101, 106. sz.; RA II/2–3. 2701. sz.

²⁸¹ HOFFMANN 2010, 117–119.

– Máré vára 1433-as felosztása során a vár kútja (*puteo*) közös maradt.²⁸² A vár falai alatt ma is létezik a Várkút.²⁸³

– Pokud: 1347-ben Szokolyendréd, Ireg és Szentmárton királyi és királynéi birtokokat elválasztották Mikó fia Miklós Pokud birtokától, Ireg és Pokud határjelei mellett egy kutat is említenek (*unum puteum*).²⁸⁴

Kutakra utaló településnevek

– Beszédespálkuta (*Bezedespalkwta*): II. Géza 1145-re hamisított, 1443-ban átírt adománylevele szerint Bikács nembéli Nagy Bikács tárnokmester a madocsi monostornak adta egyebek mellett a hasonló nevű birtokot is.²⁸⁵

– Györkút település csak egy 1554-es defterben szerepel, Káldy-Nagy Gyula szerint Kisvaszar és Bodolyabér környékén feketett.²⁸⁶

– Hidegkút (*Hydegkuth*, *Hydegkwth*) neve valószínűleg arra utal, hogy a település egy hideg vizű kút, forrás közelében épült.²⁸⁷

– Hőkút (*Hewkwth*) neve valószínűleg arra utal, hogy a falu egy meleg vizű kút, forrás közelében települt.

– Köveskút (*Kueskuth*) neve kövel kirakott kútra, forrásra utal,²⁸⁸ de kaphatta nevét a meder köves voltáról is.

– Szélkút (*Zelkuth*, más néven Örh) a magyar szil fanévnek és a kút 'víznyerésre szolgáló gödör, forrás' főnévnek az összetétele. A falu egy szilfáktól körülvett kútnál, forrásnál települt.²⁸⁹

– Köbli (*Kebly*, *Kewbly*, *Kubli*, *Kubly*, *Kwbly*) a magyar köből 'egy fajta edény, úrmérték, területmérték; kút vagy forrás gödrének kibélelésére való korhadt, odvas belű vagy kivájt – mindkét végén nyílt – fatönk' főnév -i képzős származéka.²⁹⁰

– Köblös (*Kewblews*): az említett köből főnév -s képzős származéka.²⁹¹

Régészetileg ismert kutak

– Bába: a Klastromhegy keleti oldalán lévő völgyútból Sümegi József gyűjtött be egy középkori kúthoz tartozó, íves kávakövet.²⁹²

– Bonyhád középkori helyén, a Tesco áruház építését megelőző feltárás során 2007-ben öt késő középkori kutat is feltártak. Ezek mindegyike kerek vagy ovális nyílású, hengeres formájú vagy az aljuk felé enyhén szűkülő falú, ívelt aljú, ásott kút volt, bélés nélkül, átmérőjük 130–230 cm, mélységük pedig 240 és 400 cm között változott. A Q068. számú kút gödrétől kb. fél méterre feltárt négy cölöplyuk valószínűleg a kút kávjának vagy víz húzó szerkezetének helyét jelezheti.²⁹³ 2015-ben a lelőhely csatlakozó részén további három, 15–16. századi kutat tártak fel.²⁹⁴

– Dunaföldvár, M6 TO-21. lelőhelyen egy 13. században elpusztult településen öt vagy hat kör alakú kutat tárt fel, egynek deszkabélése volt, a többiben fonott bélés volt.²⁹⁵

– Dunaföldvár–Ló-hegy lelőhelyen (M6 RM-9), az előbb említett lelőhely közvetlen szomszéd-

²⁸² Zichy VIII. 352. sz.

²⁸³ BMFN 1982, I. 192: 31/335.

²⁸⁴ Héderváry I. 38; A. XXXI. 816, 838. sz.

²⁸⁵ RA I/1. 71. sz.

²⁸⁶ KÁLDY-NAGY 1960, 59.

²⁸⁷ KISS 1988, I. 594–595.

²⁸⁸ KISS 1988, II. 442 (Salköveskút).

²⁸⁹ KISS 1988, II. 550.

²⁹⁰ KISS 1988, I. 789.(Köblény).

²⁹¹ KISS 1988, I. 71 (Almásköblös).

²⁹² SÜMEGI 2006, 156.

²⁹³ CSÁNYI – SZABÓ 2011, 134–140, 188, 205. 2. t. 3.

²⁹⁴ SZABÓ et al. 2015, 8.

²⁹⁵ SZENTHE 2009.

ságában 2009-ben egy hasonló teleprészletet tártak fel, az egyetlen kút a lelőhely egyetlen gazdasági épülete mellett 4,5 méterre került elő. Szájátmérője 2,4 méter, mélysége 2 méter volt, oldala lefelé padkásan összeszűkül. Bélése nem volt, a falu pusztulása után annak hulladékával töltötték fel, betöltéséből egy ló és három kutya csontváza mellett egy embercsont-töredék, valamint kerámia-, vas- és malomkőtöredék is előkerült.²⁹⁶

– Dunaszentgyörgy–Középső-dűlőben (M6 RM-11) 2009-ben 16–17. századi településrészlet került elő, közelebről nem részletezett kutakkal.²⁹⁷

– Dunaszentgyörgy–Vetle-pusztán (M6 TO-20. lelőhely) 2008-ban egy 12–14. századi településen két kutat is feltártak, az egyik betöltésében emberi vázmaradványokkal.²⁹⁸

– Mözs–Icse: a falu feltárása során kutak is kerültek elő.²⁹⁹

– Medinán Csalogovits József 1934-ben tárt fel egy 20 cm vastag, hasított tölgyfakarókkal bélelt, 140 cm átmérőjű, 15. század végi vagy 16. század eleji kutat,³⁰⁰ egyben az első ilyen szerkezetű kutat az országban.

– Felsőnyék: a vár kutatása során feltárták a vár kb. 1 méter belső átmérőjű, 13,4 méter mély ciszternáját is, amelynek 40 cm vastag falát szárazon rakták homokkőből.³⁰¹

– Ozora: a vár udvarának közepén feltárt kút téglából készült falazata alapján középkori eredetű volt.³⁰² A középkori ferences kolostor helyén, az ún. Barátkút téren az 1957. évi alaprajztisztázó feltárás során megtalálták a valószínűleg egykor a kerengő közepén állt kutat. Az ásatást vezető Nagy Emese leírása szerint „Az 1950-ben betemetett kútnak az oldala – a helybéliek elbeszélése alapján – ki volt téglázva, s a vízszint alatt szürkésfehér faragott kövek látszottak.”³⁰³

– Paks: az Erzsébet Szálló mélygarázsának építését megelőző feltáráson előkerült két, a török korra keltezett kút. Az egyik legalább négy méter mély, ásott, béleletlen gödörkút volt, a másik kutat 420 cm mélységig bontottuk ki, alján a 80 cm széles deszkából álló csapolt faszerkezet 1,5 méter magasan megmaradt.³⁰⁴

– Szekszárd–Tószegi-dűlő: az M6 autópályán nyomvonalán a Sió csatorna északi felén feltárt Árpád-kori teleprészleten egy felül tölcséresen szűkülő, alul méhkasos oldalú, 114–142 cm széles, három méter mély, felső részén náddal vagy vesszővel bélelt, emberi használatra készült kút is előkerült.³⁰⁵

Összefoglalás a kutakról

Kutakat 18 helyen említenek forrásaink, közülük hetet név szerint, hármat pedig név nélkül; kutakra utaló településnevet további nyolcat ismerünk.

Ahol a kutak helyéről megtudunk valamit, úgy tűnik, hogy mindannyiszor a határban álltak (Bikal/Szalatna 1325, Pokud 1347, Szil 1276, stb.), belterületen egyet sem említenek – ez némi kétséget ébreszt, hogy a *puteus* szóval jelölt objektumok is nem természetes víznyerő helyek voltak-e, a *fons* szóval illetettekhez hasonlóan.

A névvel illetett kutak között van olyan, amelyet a természeti környezetről (Égerkuta, Faágkuta), egy közeli tereptárgyról (Ó út kuta) vagy személyről (Petekuta) neveztek el. A kutak neve olykor másféle objektumok nevében maradt fenn: pl. Kácskutának hívtak egy erdőt 1502-ben Kéren. A kutakra utaló településnevek a víz hőfokával (Hidegkút, Hőkút), kiépített voltával (Kőkút), környe-

²⁹⁶ SZILÁGYI – SERLEGI 2014, 130, 138. 4. kép.

²⁹⁷ SZARKA 2010.

²⁹⁸ HALÁSZ 2009.

²⁹⁹ VIZI 2001, 37.

³⁰⁰ CSALOGOVITS 1941, 174–175; VIZI 2009, 308. 2. melléklet.

³⁰¹ MIKLÓS 2003, 197–198, 205. Abb. 2; MIKLÓS 2007, 221–222.

³⁰² FELD et al. 1988, 263.

³⁰³ NAGY 1969, 138; NAGY 1994, 260.

³⁰⁴ K. NÉMETH 2009.

³⁰⁵ ORHA 2010, 318–319, 322.

zetével (Szélkút, tulajdonképpen Szilkút) kapcsolatosak, de ezek között is van birtokosra utaló név (Beszédespálkuta). Köbli, Köblös helységek egy bizonyos fajta, odvas fával kibélelt kútról kapták nevüket, amelyek bodonkút, bödönkút néven Tolna megyében több dülönéből máig is ismertek.

Régészetileg 12 lelőhelyről ismerünk kutakat, a lelőhelyek között többnyire falusias településeket találunk, de várakban és egy kolostorban is került elő kút. A kutak többsége egyszerű, ásott, béleletlen kút volt, ilyenből több is került elő Bonyhádon. Náddal vagy vesszővel bélelt Árpád-kori kutat tártak fel Szekszárd–Tószegi-dűlőben, karóval bélelt kutat Medinán, négyzetes deszkaszerezettel béleltet pedig Pakson. Kővel vagy téglával kirakott kút csak az ozorai vár, továbbá a mezőváros ferences kolostorának udvarán, valamint a felsőnyéki várban került elő, kőből rakott kútra utal továbbá egy Bátán előkerült kávákö is.

VÍZVEZETÉKEK

Agyagcsövekből készült vízvezeték részletét régészeti leletek formájában két helyről ismerjük.

– Decs–Ete: a Decs határában fekvő Kúti-völgyben Wosinsky Mór római épületet azonosított. Leírása szerint a kút forrásától agyagcsöveken vezették a vizet Ete mezővárosba: „*Több helyen felbontattam e vízvezeték s mindenhol négy-négy középkori téglá feküdtek a henger alakú agyagcsövek.*”³⁰⁶ Andrásfalvy Bertalan szerint lehetséges, hogy az etei Törévtől a Külső Mezei földeken keresztül a szőlőhegy lábánál futó nagy útig vezető töltést, az ún. Fejtel utat nemcsak a sár ellen készítették, de talán a vízvezeték is ezen jutott volna le Etére.³⁰⁷ Vizi Márta szíves tájékoztatása szerint a vízvezeték nyomait Miklós Zsuzsával eredménytelenül próbálták a terepen azonosítani.

– Szekszárd: a város központjában, a Béla téren és a Babits Mihály utcában a 19. század vége óta többször is kerültek elő égetett agyagból készült csövek. Első régészeti leírásuk Kovách Aladártól származik 1926-ból, aki szerint a bödői és remetei források vizét vezették a városba, a két vezeték a Béla téren egyesült és az egész rendszer római előzményekre tekint vissza.³⁰⁸ Csalog József 1935-ben a Béla téren egy kb. öt méter hosszú szakaszt bontott ki, a kb. 50 cm hosszú, 6–10 cm belső átmérőjű, mészhabarccsal összeragasztott csöveken látható 1796-os évszámokat csak a javítás idejének tartotta, mert a vízvezeték 16–17. századi törmeléket tartalmazó rétegben feküdt. Az addig előkerült csövek helye (Nagybödő-forrás, Bartina utca, Fejős-féle ház, bíróság, vármegyeház) alapján megállapította, hogy a Nagybödő-forrás vizét vezették be rajtuk keresztül a városba.³⁰⁹ 1942-ben idézte azt az adatot, amely szerint Mérey apát 1693 és 1703 között 300 forintot költött a vízvezetékre, de ekkor még nem nyilatkozott, hogy ez a vezeték építését vagy csak felújítását jelenthette-e. A Béla téren létezett kút ténye alapján felvetette a török kori eredetet, de bizonyosat ekkor csak további adatok előkerülésétől várt.³¹⁰ 1943-ban a múzeumban őrzött agyagcsövek mérete és alakja alapján végül úgy fogalmazott, hogy azok a Törökországból ismert, hódoltság kori vízvezetékcsövek pontos párjai, a Béla téren, az ún. Fejős-féle ház előtt állt és a 19. század közepén lebontott kétmedencés közkút pedig a hódoltság idején épült (az említett, Mérey-féle adatot ekkor már a vezeték a felújítására vonatkoztatta).³¹¹ Gaál Attila jelentése szerint a Babits Mihály utca 1. szám alatt 1974-ben „*A várost a közép-, ill. a későközépkorban vízzel ellátó csőrendszer kerámia csöveit találták meg három, egymástól független nyomvonalon, csőfektetés során.*”³¹² A vízvezeték kora kérdéses. Amint láthattuk, Csalog József 1942-ben a török korra keltezte, Gaál Attila 1975-ben egy szá-

³⁰⁶ WOSINSKY 1896, I. 766. *) jegyzet.

³⁰⁷ ANDRÁSFALVY 2007, 373–374.

³⁰⁸ KOVÁCH 1926. Említi: TÖTTÖS 1986, 54.

³⁰⁹ CSALOGOVITS 1935. Faksimiléje: VIZI 2009, 311. 8. melléklet.

³¹⁰ CSALOG 1942. Faksimiléje: VIZI 2009, 351–352. 72. melléklet.

³¹¹ CSALOG 1943. Faksimiléje: VIZI 2009, 352–353. 4. melléklet.

³¹² GAÁL 1975.

kaszának előkerülése kapcsán a középkorról-késő középkorról írt, Vass Előd 1989-ben pedig úgy nyilatkozott, hogy a pécsi vízvezetékhez hasonlóan, legkorábban az 1440-es években épülhetett.³¹³ Keltezésénél figyelembe vehetjük Kubinyi András véleményét, amelyet a középkori Magyarország városi vízvezetékeinek összegyűjtése kapcsán tett: „Vagy ott építettek vízvezetékét, ahol nagyobb számban éltek feudális urak, akár időlegesen, akár állandóan (a főváros, püspöki városok – talán a lovak miatt? –), vagy ott, ahol közvetlen közelben nem volt folyó. Azonban ez az utóbbi megfigyelés is csak akkor érvényes, ha a város nem szőlőtermő vidéken fekszik.”³¹⁴ Mivel a középkori Szekszárdra egyik feltétel sem igaz, úgy gondolom, hogy nem indokolt az itteni vízvezeték a középkorra keltezni, a török kori vagy még inkább a 18. századi datálás elfogadhatóbbnak látszik.

³¹³ VASS 1989, 59.

³¹⁴ KUBINYI 1984, 641.

IRODALOMJEGYZÉK

- A. *Anjou-kori oklevéltár. I–XXXVIII.* Fundavit Julius Kristó. Bp–Szeged. 1990–2014.
- AO *Anjoukori okmánytár. I–VI.* Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878–1891; VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1920.
- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt.* Bp. 2007.
- ÁkO *Árpád-kori oklevelek.* Szerk. Soóki Andrea. Bp. 1997.
- ÁUO *Árpádkori új okmánytár. I–XII.* Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874.
- BÁRTFAI SZABÓ 1938 BÁRTFAI SZABÓ László, *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Bp. 1938.
- BENKŐ 1947 BENKŐ Loránd, *Víz- és helységneveink viszonyához.* MNy 43 (1947) 259–263.
- BESSENYEI 1994 BESSENYEI József, *Enyingi Török Bálint.* Bp. 1994.
- BÉKEFI 1894 BÉKEFI Remig, *A czikádori apátság története.* Pécs 1894.
- BÉL 1979 BÉL Mátyás, *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica c. művéből Tolna vármegye leírása.* Ford. Kun Lajos. TTMT 9 (1979) 327–364.
- BMFN 1982 *Baranya megye földrajzi nevei. I–II.* Szerk. Pesti János. Pécs 1982.
- BONFINI 1995 BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei.* Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995.
- BORSA 1998 BORSA Iván, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Negyedik közlemény) 1351–1370.* SMM 29 (1998) 3–40.
- BORSA 2000 BORSA Iván, *A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés) (Hatodik közlemény) 1381–1400.* SMM 31 (2000) 7–59.
- BTOE III. *Budapest történetének okleveles emlékei. III (1382–1439).* Őszszeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987.
- CDH *Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.* Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
- C. TÓTH 2000 C. TÓTH Norbert, *Források Simontornya középkori történetéhez.* Levéltári Közlemények 71 (2000) 93–137.
- CSALOG 1942 CSALOG József, *Mikor épült Szekszárdon az első vízvezeték?* TMU 1942. febr. 25. (XXIV. évf. 15. sz.) 1.
- CSALOG 1943 CSALOG József, *Szent László kútja Szekszárdon.* TMU 1943. jan. 6. (XXV. évf. 1. sz.) 1.
- CSALOGOVITS 1935 CSALOGOVITS József, *Régi vízvezeték nyomai a Béla-téren.* TMU 1935. jan. 30. (XVII. évf. 9. sz.) 1–2.
- CSALOGOVITS 1941 CSALOGOVITS József, *Középkori falusi kút Medina határában.* Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archeologiai Intézetéből 17 (1941) 173–175.

- Csáky *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. kötet 1. rész. Oklevelek 1229–1499-ig. I. kötet 2. rész. Oklevelek 1500–1818-ig.* Bp. 1919.
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Bp. 1897.
- CSÁNYI – SZABÓ 2011 CSÁNYI Viktor – SZABÓ Géza, *A középkori Bonyhád helyének meghatározása az újabb régészeti feltárások alapján.* WMMÉ 33 (2011) 129–229.
- DAP II. *Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 2. füzet. N–Sz.* Gyűjt. Gyéressy Béla. Bp. 1976. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 13.)
- DÁVID 1982 DÁVID Géza, *A simontornyai szandzsák a 16. században.* Bp. 1982.
- DHA *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131.* Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992.
- EKF *Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782–1785.* DVD-ROM. Közreműködött Jankó Annamária – Oross András. Bp. 2004.
- ENGEL 2001 ENGEL Pál, *Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Bp. 2001.
- ERDÉLYI 1912 ERDÉLYI László, *A tihanyi apátság története.* Bp. 1912. (PRT 10.)
- ÉRSZEGI 1971 ÉRSZEGI Géza, *Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában, 1193–1542.* Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5 (1971) 177–264.
- ÉRSZEGI 1978 ÉRSZEGI Géza, *A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig.* In: *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve.* I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978, 9–97.
- FEDELES 2008 FEDELES Tamás, *A pécsi káptalan hiteleshelyi okleveleinek regesztái (1354–1526).* Kézirat. 2008
- FEJÉR FEJÉR György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Buda 1829–1844.
- FELD et al. 1988 FELD István – KISFALUDI Júlia – VÖRÖS István – KOPPÁNY Tibor – GERELYES Ibolya – MIKLÓS Zsuzsa, *Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról.* Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 14 (1988) 261–337.
- GAÁL 1975 GAÁL Attila, *Szekszárd, Babits Mihály u. 1.* Régészeti Füzetek I. 28 (1975) 138.
- GYÖRFFY 1990 GYÖRFFY György, *A magyarság keleti elemei.* Bp. 1990.
- GYÖRFFY 2009 GYÖRFFY Erzsébet, *A többnevűség és a szakasznevek folyóvízneveink körében.* Helynévtörténeti Tanulmányok 4 (2009) 105–113.
- HALÁSZ 2009 HALÁSZ Ágoston, *Dunaszentgyörgy, Vetle-puszta.* RKM 2008 (2009) 186–187.
- Hazai *Hazai oklevéltár 1234–1536.* Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp. 1879.

- HEGEDÜS 1997 HEGEDÜS László, *Kelet-Tolna települései (1500–1686)*. TMLF 6 (1997) 115–208.
- Héderváry *A Héderváry-család oklevéltára. I. Közlik Radvánszky Béla – Závodszy Levente. Bp. 1909; II. Közli Závodszy Levente. Bp. 1922.*
- HO *Hazai okmánytár. I–V. Szerk. Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr 1865–1873; VI–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Bp. 1876–1891.*
- HOFFMANN 2010 HOFFMANN István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen 2010. (MNK 16.)
- HOLUB 1960 HOLUB József, *Ete város története (Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez)*. Bp. 1960. (Klny. a Történeti Statisztikai Közlemények 1958. évi 3–4. számából)
- KÁLDY-NAGY 1960 KÁLDY-NAGY Gyula, *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp. 1960. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103.)
- K. NÉMETH 2009 K. NÉMETH András, *Paks–Erzsébet Szálló*. RKM 2008 (2009) 253.
- K. NÉMETH 2013a K. NÉMETH András, *Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához*. *Castrum* 16 (2013) 1–2. sz. 65–77.
- K. NÉMETH 2013b K. NÉMETH András, *Regenkes alias Koppankes. A Koppány folyónév keletkezéséhez*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9 (2013) 31–41. (MNK 29.)
- K. NÉMETH 2013c K. NÉMETH András, *Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében. I. Vízimalmok*. WMMÉ 35 (2013) 121–151.
- K. NÉMETH 2014 K. NÉMETH András, *Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében. II. Halászat*. WMMÉ 36 (2014) 223–251.
- K. NÉMETH 2015a K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH 2015b K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár*. Kézirat 2015.
- KISS 1938 KISS István, *Simontornya krónikája*. Simontornya 1938.
- KISS 1988 KISS Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II*. Bp. 1988.
- KISS 2009 KISS Andrea, „*Rivulus namque, qui dicitur Fuk, fluens de prefato lacu*” – *Fok, Sár, Foksár*. In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor. Bp. 2009, 49–63.
- KOVÁCH 1926 KOVÁCH Aladár, *Vízvezető agyagcsövek a törökök idejéből*. TMU 1926. febr. 37. (VIII. évf. 8. sz.) 4.
- KŐFALVI 2006 KŐFALVI Tamás, *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szeged 2006.
- KUBINYI 1984 KUBINYI András, *Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon*. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 4. sz. 636–643.
- KUMOROVITZ 1953 KUMOROVITZ Lajos Bernát, *Veszprémi regeszták 1301–1387*. Bp. 1953.
- LUKÁCS 1951 LUKÁCS Károly, *Fok – Sár – Sió – Siófok*. MNy 47 (1951) 255–266.
- MÁTÉ 2008 MÁTÉ Gábor, *Vízvölgy, Völgység, Hegyhát. Adalékok dél-dunántúli tájneveink történetéhez*. *Ethno-lore* 25 (2008) 170–193.

- MÁTÉ 2013 MÁTÉ Gábor, *A Mecsek-vidék tájtörténete. Táj és ember viszonyának változása háromszáz év tükrében*. PhD disszertáció. Kézirat. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2013.
- MÁTÉ 2014 MÁTÉ Gábor, *A vízhasználat átalakulása az államosítás és a tévesztés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén*. In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp. 2014, 471–515.
- MÁTÉ 2015 MÁTÉ Gábor, *Kárász északi határa 1325-ben*. *Kárászi aLap* 18 (2015. nov. 2.) 11. sz. [3–5.]
- MES *Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–II*. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii 1874–1882; *III*. Ed. Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1924; *IV*. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburcius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999.
- MEV *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis. 1437–1464. A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltári középkori oklevelei*. Szerk. Dreska Gábor – Karlinszky Balázs. Veszprém 2014. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 25.)
- MIKLÓS 2003 MIKLÓS Zsuzsa, *Mittelalterliche Brunnen und Zisternen in der Komitaten Tolna und Pest*. *Antaeus* 26 (2003) 197–216.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa, *Tolna megye várai*. Bp. 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)
- MonRust FEKETE NAGY, Antonius – KENÉZ, Victor – SOLYMOSSI, Ladislus – ÉRSZEGI, Geysa, *Monumenta Rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp. 1979.
- MREV *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV*. Közrebocsájtja a Római Magyar Történeti Intézet. Bp. 1896–1908.
- NAGY 1969 NAGY Emese, *Az ozorai ferences kolostor*. *Folia Archaeologica* 20 (1969) 135–153.
- NAGY 1994 NAGY Emese, *Az ozorai obszerváns ferences kolostor*. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Szerk. Haris Andrea. Bp. 1994, 257–267. (Művészettörténet–műemlékvédelem 7.)
- OLÁH 1763 OLAHI, Nicolai, *Hungariae liber 1. Origines Scytharum et Chorographica descriptio Regni Hungariae*. Vindobonae 1763.
- OLÁH 2000 OLÁH Miklós, *Hungária. Athila*. Bp. 2000. (Millenniumi Magyar Történelem)
- ORHA 2010 ORHA Zoltán, *Szekszárd–Tószegi-dűlő Árpád-kori teleprészlete*. *WMMÉ* 32 (2010) 303–355.
- ORTVAY 1882 ORTVAY Tivadar, *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végeig*. Bp. 1882.
- ORTVAY 1890 ORTVAY Tivadar, *A pécsi egyházmegye alapítása és első határai*. Bp. 1890. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIV. kötet 8. szám)
- PAIS 1931 *P[AIS] D[ezső] írja*. *MNy* 27 (1931) 215.

- PATAKI 1955 PATAKI József, *A Sárköz természeti földrajza*. [Szekszárd 1955.]
- PESTI 2007 PESTI János, *Az Egregy helységnév eredetéről*. In: *Magyaregry vonzásában. Helytörténeti olvasókönyv*. Szerk. Páll Lajos. Magyaregry 2007, 226–227.
- RA *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1*. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923.
- REUTER 1961 REUTER Camillo, *Magyaregry helynevei*. Bp. 1961.
- REUTER 1984 REUTER Camillo, *Egy „Mérgecs” tanulmány*. NÉ 9 (1984) 84–90.
- SMFN *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. Papp László – Végh József. Bp. 1974.
- SOLYMÁR 1984a SOLYMÁR Imre, *Változó vizek – változó víznevek. Adalékok a Völgységi-patak (Határárok, Hutékróve) névélettanához*. NÉ 9 (1984) 19–23.
- SOLYMÁR 1984b SOLYMÁR Imre, *Mérgecs vízen a „Mérgecs hídja”*. NÉ 9 (1984) 91–97.
- SÖRÖS 1912 SÖRÖS Pongrácz, *Az elenyészett benczés apátságok*. Bp. 1912. (PRT 12/B.)
- SÜMEGI 1990 SÜMEGI József, *Hol volt a cikádori csata? Történelmi tanulmány a csata 550. évfordulójára*. H. n. [1990]
- SÜMEGI 1993 SÜMEGI József, *Báta a középkori és törökkori forrásokban*. In: *Báta évszázadai. Emlékkönyv a báta apátság alapításának 900 éves évfordulójára*. Szerk. Kápolnás Mária. Báta 1993, 13–126.
- SÜMEGI 1997 SÜMEGI József, *Bátaszék és környéke a középkorban*. In: *Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig*. Szerk. Dobos Gyula. H. n. 1997, 76–428. (Bátaszék monográfiája 1.)
- SÜMEGI 2006 SÜMEGI József, *A báta apátság kutatástörténete és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete*. WMMÉ 28 (2006) 141–170.
- SZABÓ et al. 2015 SZABÓ Géza – BÉKEFI Mónika – BUZÁS Gergely – CSÁNYI Viktor – HAJDU Tamás – KIRÁLY Edit – KUSTÁR Ágnes – SZŐKE Balázs, *A völgységi „Pompei” előzetes kutatása. Középkori templom feltárása Bonyhádon*. *Archaeologia – Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. <http://archeologia.hu/a-kozepkori-templom-feltarasa-bonyhadon> (2015. okt. 13.)
- SZAKÁLY 1969 SZAKÁLY Ferenc, *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566)*. TTMT 2 (1969) 5–85.
- SZAKÁLY 1998 SZAKÁLY Ferenc, *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314–1525*. Szekszárd 1998.
- SZALAY 1861 SZALAY Ágoston, *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560*. (Magyar levelestár 1.)
- SZARKA 2010 SZARKA József, *Dunaszentgyörgy, Középső-dűlő*. RKM 2009 (2010) 198–199.
- SZENTHE 2009 SZENTHE Gergely, *Dunaföldvár M6 TO-21. lelőhely*. RKM 2008 (2009) 184–185.
- SZILÁGYI 1999 SZILÁGYI Mihály, *A grábóci szerb ortodox kolostor története*. TMLF 7 (1999) 5–114.

- SZILÁGYI – SERLEGI 2014 SZILÁGYI Magdolna – SERLEGI Gábor, *Nád közé bújtak...? Egy a tatárjárás során elpusztult település maradványai Duna-földvár határában*. In: „Carmen Miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Rosta Szabolcs – V. Székely György. Kecskemét 2014, 127–140.
- TENK 1936 TENK Béla, *A vízszabályozások Tolna vármegyében a XVIII. században*. Pécs 1936. (Tolna vármegye multjából 1.)
- TIMÁR 1997 TIMÁR György, *Márévár története a középkorban*. In: Márévár és környéke (Kistáji monográfia). Szerk. Füzes Miklós. Magyarregy 1997, 7–105.
- TMFN 1981 *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. Végh József – Ördög Ferenc – Papp László. Bp. 1981.
- TÖTTŐS 1986 TÖTTŐS Gábor, *Történelmi séták Szekszárdon*. Szekszárd 1986.
- TUBERO 1994 TUBERO, Ludovicus, *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Szeged 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.)
- TUBERO 2001 *Lvdovici Tvberonis Dalmatae Abbatis Commentarii De Temporibus Svis*. Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatus critico notisque instruxit Vlado Rezar. Zagreb 2001. (Bibliotheca Historiographia Croatica – Editiones Extraordinariae)
- ÚMTSz. I. *Új Magyar Tájszótár. Első kötet. A–D*. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Bp. 1979.
- VADAS 2000 VADAS Ferenc, *Szekszárd ezeréves névvilága*. Szekszárd 2000.
- VASS 1989 VASS Előd, *Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig*. In: Szekszárd város történeti monográfiája. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1989, 39–94.
- VIZI 2001 VIZI Márta, *Egy középkori falu Mözs határában: Icse*. In: Tolna megye évszázadai a régészet tükrében (Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából). Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2001, 37–38.
- VIZI 2009 VIZI Márta, *Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum II. 1934–1946*. WMMÉ 31 (2009) 269–356.
- WEIDLEIN 1935 WEIDLEIN János, *A dűlőnévkutatás történeti vonatkozásai*. Századok 69 (1935) 665–692.
- WOSINSKY 1896 WOSINSKY Mór, *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I–II*. Bp. 1896.
- Zichy *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára. I–XII*. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1871–1931.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár. I–II/1–2*. Összeáll. Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958; *III–VII*. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001; *VIII–IX*. Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004; *X*. C. Tóth Norbert. Bp. 2007; *XI*. Közzéteszi Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Bp. 2009; *XII*. Közzéteszi C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. Bp. 2013.

RÖVIDÍTÉSEK

MNK	A Magyar Névarchívum Kiadványai, Debrecen
MNy	Magyar Nyelv, Bp.
NÉ	Névtani Értesítő, Bp.
PRT	A pannonhalmi Szent Benedek-rend története, Bp.
RI	MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet topográfiai csoport Tolna megyére vonatkozó oklevélgyűjtése
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon, Bp.
SMM	Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv, Kaposvár
TMLF	Tolna Megyei Levéltári Füzetek, Szekszárd
TMU	Tolnamegyei Ujság, Szekszárd
TTMT	Tanulmányok Tolna megye történetéből, Szekszárd
WMMÉ	Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Gewässer und Wasserwirtschaft im mittelalterlichen Komitat Tolnau

III. Hydrographie

Diese Studie handelt die aus meistens schriftlichen Quellen erkennbaren Elemente der Hydrographie des mittelalterlichen Komitates Tolnau: Flußwasser, Teiche, Moorwasser, Inseln, Quellen, Brunnen und Wasserleitungen. Bei den Brunnen konnte ich archäologische Daten in meine Sammlung einziehen, ich verwendete weiterhin auch die Ergebnisse der etymologischen Forschungen.

Innerhalb der einzelnen Kategorien sammelte ich zuerst immer die namentlich bekannten zusammen, dann die aus den Quellen datierten, jedoch vom Namen noch nicht bekannten Elemente, sowie zuletzt die Siedlungs- oder Gewannamen, welche auf die konkrete hydrographische Gruppe hinweisen.

Aus den Schriftquellen konnte man bisher 59 Flußwasser zusammensammeln, von denen 45 Namen bereits bekannt sind. Diese konnten teils auch dasselbe Flußwasser bezeichnen, da es auch noch heute oft vorkommt, daß dieselbe Bach oder Fließ in den naheliegenden Ortschaften anders benannt wird. In 8 Ortschaften kennen wir Teiche, in 7 Ortschaften Inseln, sowie in 12 Ortschaften werden Quellen benannt. Brunnen werden in den Unterlagen von 18 Ortschaften erwähnt, kamen jedoch auf weiteren 10 Fundorten auch vor. Die meisten Brunnen waren einfach gegrabene, ungefüttete Brunnen, es wurden aber auch mit Schilf/Stab/Pfahl- oder mit Holzbrett gefütterten, oder mit Stein und Ziegeln belegten Brunnen freigelegt. Wir kennen von zwei Fundorten auch die Reste von mit Tonröhren gefertigten Wasserleitungen, deren Datieren aber im Mittelalter noch unsicher ist.

VIZI MÁRTA

Előzetes jelentés az ozorai várkastély kutatása során előkerült kályha leletanyagról

Tolna megye északi szélén, a Sió völgyében található Ozora. A község középpontjában, a plébánia-templom melletti alacsony dombon áll a várkastély négyzetes, középudvaros épülettömbje. Az épületet négyzet alakban fal veszi körül, sarkukon kerek tornyokkal megerősítve. A várkastély hazánk kiemelt műemlékei sorába tartozik. A várkastély jelentős maradványai maradtak fenn, számos átépítés nyomait hordozva. Az Esterházyak kastély-, majd magtárépítésének köszönhetően őrződtek meg a 15. századi maradványok. Az épület – változó funkcióval ugyan – még századunk hatvanas éveiben is használatban állt.

Jelen tanulmányban az 1960-as évek eleje óta tervezett, majd 1980 óta folytatott műemléki-régészeti kutatás során előkerült kályha leletanyag eddigi kutatásáról, a munka jelenlegi állásáról, eddigi eredményeiről számolok be.

A VÁRKASTÉLY ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

1416-ban ad Zsigmond király engedélyt a firenzei származású Filippo Scolari részére, hogy magyarországi birtokai bármelyikén, de különösen Ozorán kőből vagy fából várat, erősséget vagy kastélyt építtessen, tetszése szerint. A felépített várat az engedélyt követően tíz év múlva említik először. A kutatás során vált egyértelművé, hogy Filippo Scolari 1416 körül épített vára egy négyzetes alaprajzú, zárt udvaros és egyemeletes palotából, valamint egy azt övező és ugyancsak négyzetes alaprajzú külső várfalból állott, az utóbbi sarkain kerek tornyokkal. A déli oldalon a várárokban falazott pillérekön nyugvó hídon át lehetett megközelíteni a külső fal kapuját – ez azonban teljes egészében elpusztult. A palotától nyugatra lévő plébániatemplommal is híd kötötte össze a kastélyt. A palotán a nyugati oldalon található a bejárat, amely minden bizonnyal csak a gyalogos közlekedést tette lehetővé. A főépület 35×35 méter nagyságú, 17×17 méteres belső udvarral, amelyen belül még egy 1,8 méter széles, pilléres folyosó húzódott körbe. Az udvar közepén kút állt. Az épület jegyeit tekintve a hazai, 15. század első felére jellemző késő gótika hatása a döntő.

A várkastély Filippo Scolari halála után özvegyéé, majd 1438-tól a Hédervári családé. 1491 ele-

jén Habsburg Miksa csapatai ostrommal vették be, és ez adhatott okot arra, hogy 1520 körül, Hédervári Ferenc idejében reneszánsz részletekkel építsék át. Ezt a várat 1531-től több ostrom során pusztították el.¹ 1545-ben véglegesen török kézre kerül. Így a várkastély 1545-től 1686-ig török kézen volt. A török zsoldösszeírások szerint a hódoltság egész időszakában meglehetősen jelentéktelen helynek számított. A várfal az ostromok során minden bizonnyal erősen megsérülhetett, ezért előtte, magában az árokban cölöpökből összerótt szerkezetű sáncot, palánkfalat emeltek. Az első sánc közvetlenül a török foglalás után készülhetett. Magán a palota épületén a török időkben jelentősebb átalakítást nem végeztek, sőt egyértelműen török kori javítások nyomait is csak egy-két helyen figyeltük meg. Feltehetőleg a sáncépítéssel egy időben, de mindenképpen a hódoltság első szakaszában nagyarányú tereprendezésre is sor kerülhetett. Ezt mutatják a belső árnyékszékaknak középkori anyaggal kevert hódoltság korabeli rétegei, valamint a hódoltság kori, jellegzetes sárga homok jellemezte településréteg alatt megfigyelt, gazdag késő középkori leletanyagot tartalmazó szemétrétegek és gödrök. A palotában a palotaórség vezető rétege lakhatott, a katonaság fő élettere a várfal és a palotaépület közötti falszoros. Itt egy török kori falusias település képe bontakozik ki, hevenyészett házakkal, többszörösen megújított szabadtéri tüzelőhelyekkel, kemencékkel, nagyszámú tároló veremmel, gödörrel.²

A hódoltság alatt a valójában török kézen lévő birtok jobbágysai kétfelé adóztak: A Hédervári család kezéről Török Bálint szerzi meg, és a Török család adóztatja jobbágysait. 1618-ban azonban a Nyáriak öröklik a birtokot, tőlük pedig az Esterházyak. A török kiűzése után a Héderváriak nyomán a Viczay család tartott igényt Ozorára, 1698-ban Esterházy Pál azonban 1500 aranyforintért megveszi a várat. Az Esterházy-birtokok újjászervezésére a szatmári béke után került sor. 1712-ben Egry László került Ozorára kerületi inspektornak. Az inspektornak és az uradalom tisztségviselőinek természetesen megfelelő lakást kellett biztosítani, de mindenképp a földesúri székhelyet kellett megteremteni. A 18. századi nagybirtok kiépítésében ez mindig parkos környezetben elhelyezett barokk kastélyt jelent. A vár újjáépítésének megkezdésére 1727-ben került sor, és 1733-ban fejeződött be. Az újjáépített várban ekkor az uradalmi központ hivatalai és tisztviselőinek lakásai kaptak helyet. A kastély körüli park a herceg 1734. évi rendelete nyomán, amelyben elrendeli, valamennyi birtokán rendbe kell tenni a várak és kastélyok körüli parkokat, és azokhoz mindenütt kertészt kell alkalmazni, készült el. A barokk kastélyt a kutatások nyomán lehetett rekonstruálni: a négyzetes alaprajzú, zárt udvaros középkori várból olyan U alakú, kétemeletes kastélyt alakítottak, amelynek az 1686-ban ledőlt déli szárnyát nem építették újjá, csak a külső falát hagyták meg, abban a mai kőkeretes kaput helyezték el. A romos középkori falakat az épület jelenleg látható magasságáig visszabontották és ott a mai párkányt megépítve helyezték rá tetőt. A belső falakat és a megmaradt középkori boltozatokat is elbontották, mindkét szintet újraboltozták, fiókos barokk dongaboltozatokkal fedték. A földszinti helyiségek magasságán alig változtattak, az emeletet azonban alacsonyabbra vették, hogy felette kialakítható legyen a második emelet. Az utóbbit vízszintes fafödémrel fedték.

Később, a század közepe után építették meg a déli szárnyat, a kaputorony két oldalára emelt egy-egy helyiséggel.

1739 és 1744 között a Sió túlsó partján felépül a kulapusztai méntelep és lovaglósiskola, benne egy új kastéllyal. A másfél évtizeddel azelőtt átalakított vár ezzel feleslegessé vált. 1742 végétől a vár egy részét terménytárolásra használják, majd három év múlva hercegi engedélyt kértek a kastély magtárrá alakításához. A század közepére a főhomlokzati szárnyban elhelyezett tisztartói lakás kivételével a vár az uradalom gabonátároló épülete lett. 1772-ben az épületben új pincét építettek – ez a bejárati szárny alatti barokk pince. Ugyanakkor a bejárati szárny udvari oldalán árkádos folyosó építését kezdték meg, mögötte szobákkal. Egy 1775. évi rendelettel az új szárnyban helyezték el az

¹ FELD et al. 1988a, 261–277.

² FELD et al. 1988, 277–280.

uradalmi könyvelőséget és levéltárat. Ekkor még 16 szoba és négy konyha található a várban, rajtuk kívül az uradalmi borospince, a börtön és a pénztár volt ott. A felső három szinten gabonát tároltak. 1782-ben az irodákat kénytelenek kiköltöztetni, mert nem lehet fűteni, 1788-ban pedig a tető állapotára panaszkodtak. Az 1789. évi összeírásból tudható meg, hogy a várat magtárrá alakították, csak a porkoláb lakott ott a börtön felett és az uradalmi pénztár székelt benne. Földszintjét gyapjú és dohány, felső szintjeit gabona tárolására használták. Tehát a késő barokk magtárforma 1772 és 1798 között jött létre.³

Az épület 19. századi átépítéseinek levéltári kutatásait nem végezték el.

A RÉGÉSZETI-MŰEMLÉKI KUTATÁS

A várkastély régészeti és műemléki kutatásának helyszíni munkái 2015 őszére lezáródtak. A Forster Központ a DDOP-2.1.1/E.F-12-k-2012-0002 azonosító számú, „Történelmi település a Cinca mentén, reneszánsz világ Ozorán – az ozorai Pipo várkastély és környezetének turisztikai fejlesztése” című projektben elvégezte a külső várfalak rekonstrukcióját, több egyéb projektem mellett. Különösen igaz ez a kutatások során előkerült tárgyi és megfigyelési adatok feldolgozására.⁴

Az 1960-as években az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség előzetes felmérést végzett a helyszínen.⁵ A komplex régészeti, építészettörténeti kutatás 1981-ben kezdődött, amelynek vezetője Feld István régész, munkatársai Koppány Tibor építészettörténész, Lászy Judit művészettörténész és Kisfaludi Júlia régész voltak. A későbbiek folyamán Gerelyes Ibolya, Gere László és Vizi Márta is bekapcsolódott a feltárási munkákba. 1981–1992 között évente több hónapig folyt a kutatás a várkastély épületében és az épület körül.

Az azóta eltelt időszakban Feld István és Gere László 1999 novemberében a palotaépület középkori kapujának és kapualjának feltárását végezte el. 2002-ben a várkastély északi és keleti külső várfala mentén folyt feltárás.⁶

2008. október 13–31. között vezetésével a templom és a várkastély közötti területen, a déli oldalon a várat körülvevő árkokon lévő hidak további tisztázására, valamint a keleti külső várfal és az északkeleti torony feltételezhető helyén folyt kutatás.⁷

2011 októberében Feld István vezetésével régészeti felügyelet keretében a nyugati oldalon lévő pillérek és falazatok állagvédelme érdekében került sor munkára.⁸

2013. szeptember 16. és október 29. között a Forster Gyula Örökségvédelmi Központ megbízásából végzett Feld István ásatást az ozorai vár külső falának környezetében.⁹

Az északkeleti oldalon célul tűzték ki az itt 2002-ben itt megkezdett feltárások befejezését, tisztázva a várfal teljes fennmaradt szakaszát és részben az ahhoz kapcsolódó rétegeket.

Az északnyugati oldalon a fal előtt egy 6–8 méteres sávban történt kutatás a korábbi feltárási egységekhez csatlakozva.

2014-ben a Forster Központ megbízásából a Wosinsky Mór Megyei Múzeum végzett megelőző feltárást a tervezett falrekonstrukcióhoz kapcsolódóan.¹⁰ Az északnyugati és a délkeleti oldalon a külső falak mentén, az északkeleti saroktoronynál, valamint kisebb, érintett részekben.

2015-ben a Wosinsky Mór Megyei Múzeum a Forster Központ megbízásából a DDOP-2.1.1/E.F-

³ KOPPÁNY 1979, 193–203; KOPPÁNY 1992, 229–256.

⁴ A leletanyag feldolgozását napjainkban is folytatják az eddigi műemléki-régészeti kutatási munkákban résztvevők. A kutatási eredmények ismertetésénél említtem az egyes témakörökkel, leletcsoportokkal foglalkozó kutatókat.

⁵ Dokumentációja a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattárában található. Az 1980–1985 közötti időszakról összefoglalás: FELD et al. 1988b.

⁶ FELD – GERELYES – GERE 2004, 249.

⁷ FELD et al. 2009, 242–246; WMMM Régészeti Adattár 1447-2014.

⁸ WMMM Régészeti Adattár 1448-2014.

⁹ WMMM Régészeti Adattár 1487-2016

¹⁰ WMMM Régészeti Adattár 1476-2015.

12-k-2012-0002 azonosító számú „Történelmi település a Cinca mentén, reneszánsz világ Ozorán – az ozorai Pipo várkastély és környezetének turisztikai fejlesztése” című projekthez kapcsolódóan a kivitelezés közben régészeti felügyeletet végzett.¹¹

A MUNKÁK SORÁN ELŐKERÜLT LELETANYAG – A FELDOLGOZÁS

A kutatások során jelentős mennyiségű, a várkastély különböző periódusaihoz kapcsolható, a 15–20. századból származó kerámia és egyéb leletanyag került elő.¹²

A várkastély különböző építési periódusaihoz tartozó kőfaragvány anyaga szintén jelentős. Feldolgozása Koppány Tibor munkája.¹³

A kutatás vezetője törekedett arra, hogy folyamatosan tájékoztassa a szakmai és a nagyközönséget a várkastély kutatásáról. A szekszárdi, akkor Béri Balogh Ádám Múzeum időszakos kiállításán és tudományos délutánján már bemutatta az addigi eredményeket.¹⁴ Tolna megye Dunatáj című folyóiratában a megye közönségének ismertették a várkastélyban zajló munkákat.¹⁵ A megyei múzeum évkönyvében az 1981–1985 között végzett munkákról számoltak be.¹⁶ A Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára sorozatban a kutatás vezetője számolt be a vár történetéről.¹⁷

A falkutatással és az ásatásokkal párhuzamosan a leletanyag feldolgozása is megkezdődött. Az építészettörténeti megfigyelések mellett a feltárások a réteganyagok mellett számos zárt leletanyagot is felszínre hoztak. Ezek közül Feld István és Gerelyes Ibolya az „A” jelű akna 15. század utolsó évtizedeire és a 16. század első felére keltezhető leletanyagát, főként a kerámiát közölte.¹⁸ Lőrincz Judit az „A” aknából előkerült üvegkehely restaurálását ismertette.¹⁹ Ezután szintén Gerelyes Ibolya és Feld István a palotaépület udvarán, illetve déli oldalán 1982-ben talált 16-17. századi zárt gödrök anyagát publikálta.²⁰ Időközben elkészült a Filippo Scolari életéről szóló forrásokat, valamint Engel Pál: Ozorai Pipo, Feld István és Koppány Tibor: Az ozorai vár, valamint Nagy Emese: Az ozorai ferences kolostor című tanulmányait tartalmazó kötet is.²¹ Gerelyes Ibolya az 1545-től 1686-ig török végvárként szolgáló ozorai várkastély területén előkerült sgraffito díszes török talpas tálakat elemzi, amelynek során a tárgy típus 16. századi keltezését erősíti meg.²² Az első öt év feltárási eredményeit a kutatók 1988-ban tették közzé egy előzetes jelentésben.²³

Sor került a földszinten feltárt másik zárt leletanyagának közlésére is. Az árnyékszék-akna kerámia-, üveg-, fémeleteket tartalmazott, amelyek a késő középkori várkastély életének tárgyi emlékei.²⁴ Az ásatás fémeleteit Gere László dolgozta fel.²⁵ A várkastély feltárása során a déli fal előtti szelvényekből előkerült grafitos edények közlése is elkészült.²⁶ A középkori részek kutatása mellett a későbbi építési korszakok feldolgozása is zajlott. Koppány Tibor az ozorai uradalom 18. századi építéstörténetét foglalta össze.²⁷ A kora újkor anyagból előkerült ásványvizes palackok tör-

¹¹ A dokumentáció készítése folyamatban.

¹² A várkastély építését megelőző időszakból is került elő leletanyag, sőt bronzkori házat is feltártak. FELD et al. 1988a.

¹³ Kőleltár a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban.

¹⁴ FELD 1981.

¹⁵ FELD – KOPPÁNY 1984, 5–14.

¹⁶ FELD et al. 1988a, 261–337.

¹⁷ FELD 2000, 1–16.

¹⁸ FELD – GERELYES 1985, 163–184.

¹⁹ LŐRINCZ 1994, 56–57.

²⁰ GERELYES – FELD 1986, 161–182.

²¹ PIPO 1987.

²² GERELYES 1987, 247–260.

²³ FELD et al. 1988a, 261–337.

²⁴ FELD et al. 1989, 177–207.

²⁵ GERE 1994. Publikációként: GERE 1998; GERE – KÖLTŐ 1998; GERE 2003.

²⁶ VIZI 2000, 191–192, 223–224, 231. 1. kép.

²⁷ KOPPÁNY 1979, 193–203; KOPPÁNY 1992, 229–256.

ténetéről,²⁸ a mázatlan tányérokról és sütőtálakról Vizi Márta írt.²⁹

A várkastély igen jelentős, reprezentatív anyagához számíthatjuk a nem kis mennyiségben előkerült középkori kályhacsempéket, valamint a szemeskályhákhoz tartozó darabokat. A lovalagalakos kályhához sorolható töredékeket Tamási Judit dolgozta fel.³⁰ Az „A” akna leleteit már említettük,³¹ a „B” jelű emésztőakna kapcsán szintén Tamási Judit elemezte az onnan előkerült kályhaszem anyagot.³² Igen fontos, hogy a 20. század elejéig lakott, használt épületben a 18-19. századi kályhák maradványai is fennmaradtak a régészeti anyagban.

Feld István egy, a rekonstrukcióval összefüggő módszertani probléma elemzése során az ozorai várkastély kutatásakor készített dokumentációegyüttest mutatja be példaként az ásatási dokumentáció készítésére és felhasználási lehetőségeire.³³

Nemcsak az épületkutatási, dokumentálási kísérletek kapcsán került sor új módszerek alkalmazására. A már említett fémleletek feldolgozása során Gere László az anyagvizsgálati módszerek és a klasszikus régészeti módszerek együttes alkalmazásával ért el új eredményeket.³⁴

A nagy mennyiségű kerámia feldolgozása kapcsán jelen munka szerzője dolgozta ki egy számítógépes nyilvántartási rendszer szakmai elméleti alapjait.³⁵

Prajda Katalin a Pipo-korszak levéltári kutatásaival járult hozzá a várkastély történetének feldolgozásához.³⁶

A kutatás vezetője, Feld István a kutatás kezdetei óta törekedett arra, hogy az eredményeket (kutatási és tárgyi anyag) különböző kiállításokon bemutassák. Az ozorai vár alaprajzát már 1983-ban, a Magyar Nemzeti Galéria „Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541” című kiállításán látni lehetett.³⁷

1987. május 29.–november³⁸ között a Budapesti Történeti Múzeum „Művészet Zsigmond király korában 1387–1437” címmel rendezett kiállítást, amelynek tanulmánykötetében az ozorai várról Feld István és Koppány Tibor készített tanulmányt.³⁹ A kötetben a várkastély feltárása során előkerült három kályhacsempe is szerepel.⁴⁰

A Nemzeti Galéria „Pannonia Regia Művészet a Dunántúlon 1000–1541” című, 1994 októbertől 1995 februárjáig tartó kiállításán is bemutatták sok egyéb mellett az ozorai várkastély kutatásának addigi eredményeit, kiemelkedő jelentőségű leleteit. Tamási Judit a kályhacsempékből mutatott be néhány, a lovalagalakos kályhához tartozó darabot.⁴¹ A Zsigmond-kor kerámiaművességéről Feld István tanulmányt írt, amelyben az ozorai várkastély kutatása kapcsán előkerült leletek is szerepet kaptak.⁴²

²⁸ VIZI 1999, 317–367.

²⁹ VIZI 2008, 233–263.

³⁰ TAMÁSI 2004, 519–532. A kályhacsempe-leletanyag további feldolgozását átengedte jelen cikk szerzőjének. A feldolgozások a jelen munkában jelzett csoportok szerint vannak előkészületben.

³¹ FELD – GERELYES 1985, 163–184.

³² FELD et al. 1989, 177–207, 189–200.

³³ FELD 1999, 27–56.

³⁴ GERE 2003. Az újabb feltárások anyagából lehetőség volt a Wigner Kutatóközpontban vizsgálatokat végezni. A méréseket dr. Kovács Imre fizikus végezte. A részletes eredmények elemzése folyamatban van. Egy újonnan előkerült csillártöredéket az eredményekkel együtt a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban, a hónap műtárgya sorozatban mutattunk be. <http://wmmm.hu/2015-avgusztus-csillar-toredeke-az-ozorai-varkastelybol/> (2016. február 17.)

³⁵ VIZI 2006, 73–90; VIZI 2010, 818–838. A szakmai anyag számítógépes programozását Berta József, Miklós Gergely, Miklós Dániel végezte. Az időközben felmerült javításokat Kovács Zoltán készítette. Az ozorai várkastély leletanyagának feldolgozása kapcsán kidolgozott rendszert, annak továbbfejlesztett változatát alkalmazza a szerző Decs–Ete mezőváros leletanyagának feldolgozása során is. Ezúton is köszönöm Feld Istvánnak, hogy a várkastély feltárása során előkerült kerámia leletanyag jelentős részének feldolgozását számomra átengedte.

³⁶ PRAJDA 2011, 201–206. E helyütt nincs módomban kutatásainak részletes ismertetése.

³⁷ Mátyás-katalógus 1983, 22. 6–8. tétel.

³⁸ Nincs adat a katalógusban a kiállítás pontos zárási dátumára.

³⁹ FELD – KOPPÁNY 1987, I. 332–346, II. 527–528.

⁴⁰ FELD 1987b.

⁴¹ KOPPÁNY 1994, 367–368. A katalógus jó néhány tárgyat mutat be a várkastélyból, pl. kályhacsempék: TAMÁSI 1994a, TAMÁSI 1994b; TAMÁSI 1994c; majolika: FELD 1994a; FELD 1994b; csonttárgy: FELD – TAKÁCS 1994.

⁴² FELD 1987a, I. 261–281. Kályhacsempék Ozoráról: FELD 1987a, II. 492. 1537. kép, 494. 1546. kép, 495. 1549. kép. Tévesen a Simontornyai Vármúzeum szerepel tulajdonosként a Wosinsky Mór Megyei Múzeum helyett.

A várkastély kutatásával közel párhuzamosan a helyreállítás is megkezdődött. A helyreállításról Sedlmayer János és Máté Zsuzsanna számolt be a Műemlékvédelem lapjain.⁴³

A korántsem teljes áttekintés végén megemlítem, hogy a várkastély kutatásával kapcsolatos eredmények, tárgyak (kályhacsempék, a pincében talált kincslelet, makett a várról stb.) a Wosinsky Mór Megyei Múzeum 2005-ben megnyitott állandó kiállításán láthatóak.⁴⁴

A kályhacsempe-kutatás állásáról a Fiatal Középkoros Kutatók kaposvári konferenciáján, majd 2013 januárjában a Magyar Nemzeti Múzeum „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni” című konferenciáján számoltam be posztterekkel.⁴⁵

Az ozorai várkastélyban 2015. december 17-én vártörténeti kiállítás nyílt „Csodálatos Castello” címmel. A földszint öt termében a várkastély történetével ismerkedhet meg a látogató, megtekintheti a várkastély feltárása során előkerült leletanyag kiemelkedő tárgyait.

KÁLYHA LELETANYAG A VÁRKASTÉLYBAN

Az Alpoktól északra fekvő területeken, így a Kárpát-medencében is egy speciális fűtőberendezés, a kályha jelent meg a lakásokban mintegy háromnegyed évszázaddal korábban, mint ahogy Pipo Ozorán rezidenciát épített magának. Az először a királyi udvarban megjelenő szemeskályhák, majd csempekályhák a nemesség, majd a mezővárosokban lakók otthonaiban is elterjedtek. A kályháság, a kályhák története ma már igen széles körűen feldolgozott, mindamelllett még számos kérdés vár megválaszolásra, jó néhány lelőhely leletanyaga vár feldolgozásra. Jelen tanulmányban nem kívánok kutatástörténeti összefoglalást adni. A kályhacsempék csoportba, típusba sorolásakor a Holl Imre által kidolgozott rendszert követem.⁴⁶ Az eltérő típus- vagy csoportbesorolást külön jelzem.

A várkastélyban története során, egészen a 20. század elejéig mindvégig igen fontos lehetett az egyes helyiségek fűtése. A rendelkezésünkre álló leletanyag alapján egy válogatással rövid áttekintést kívánok adni a meghatározott időszak kályha típusairól.

Zsigmond-kori kályhacsempék

A várkastély feltárása során az első, igen fontos kályhacsempélelet a délkeleti sarokhelyiségben, az akna alsó felében került elő. Három, majdnem teljesen hiánytalan kályhacsempe volt a legalsó rétegekben.⁴⁷ A többi lelet esetében jelen tanulmányban a kályhacsempék részletes rétegtani helyzetével nem foglalkozom, esetenként adok utalást ezekre.

Oz.82.37.⁴⁸ (1. tábla 1.)

Zsigmond-kori II. csoport 3. típus

Négyszetes lapcsempe, léckeretes széllel. A belsőben a szélén két kaputorony, középen konzolokon nyugvó kaputorony, keresztosztós ablakokkal. A budai példány magassága 23 cm.⁴⁹

Világosvörös, kavicsórleményes soványítású. Várkastélyt ábrázoló csempe, az agyagon világos-sárga ólomház. Magasság: 24,2 cm, szélesség: 23,5 cm, mélység: 9,6 cm. Érdekes, hogy magasabb, mint a budai darab.

⁴³ SEDLMAYER – MÁTÉ 2003, 14–20. Ugyanebben a számban Feld István készített összefoglalást a várkastély történetéről. FELD 2003, 1–13.

⁴⁴ A kiállításához vezető is készült. VIZI 2006, 31–62.

⁴⁵ VIZI 2015.

⁴⁶ A kályhásággal foglalkozó szócikkek kiterjedt bibliográfiát nyújtanak e témakörben. Ld. FRANZ 1981; Holl 1952-től megjelenő munkáit, valamint Kocsis Edit és Sabján Tibor e témakörbe vágó munkáit.

⁴⁷ FELD – GERELYES 1985, 163, 178–179, 176. 12. kép. A tárgyak a WMMM Régészeti Gyűjteményébe tartoznak. Ltsz.: Oz.82.35., Oz.82.36.

⁴⁸ A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Örökségünk. Tolna megye története című állandó kiállításában. FELD 1987b, 447. T. 43; VIZI 2006b, 59. 2. kép.

⁴⁹ HOLL 1958, 234, 235. 40. kép.

Oz.82.35.⁵⁰

Zsigmond-kori IV. csoport 6. típus

Szürkésfehér vagy szürkés rózsaszín cserépből készült, Cillei-címeres, négyzetes lapcsempe. Két pólyával és három csillaggal négyelt címerpajzson sisak, koronás, tollas sisakdísz, kétoldalt dús növényi ornamentikával. A nyéki kastélyból származó, rekonstruált példány magassága 26,5 cm.⁵¹ Az Ozorán előkerült példány a Cillei család négyelt címerpajzsát, sisakkal, pávatollas, koronás sisakdísszel ábrázoló csempe, narancssárga agyagból készült, sötétzöld mázzal. Magasság: 26,4 cm, szélesség: 26 cm, mélység: 16 cm.

Oz.82.36.⁵² – *Zsigmond-kori IV. csoport 15. típus*

A csempék között már az akna leleteinek előkerülésekor felfigyelt Feld István egy addig ismeretlen típusra, ezt a Zsigmond-kori IV. csoport 15. típusaként határozta meg. Erről a csempéről azt feltételezte, hogy ez a típus képezte Ozorán a kályha oromdíszét.⁵³

Fekvő téglalap formájú, pártázatos oromcsempe. Szürkésfehér agyag, erősen szemcsés. A léckeretben szárnyas, sárkányfarkú állatalak. Felül kiugró hármás, vízszintes bordázat, letörött pártázat maradványai. Magasság: 17,4 cm, szélesség: 26,2 cm.

A feltárások során további Zsigmond-kori kályhacsempék, azok töredékei kerültek elő.

Oz.82.37.⁵⁴ – *Zsigmond-kori IV. csoport 6. típus*⁵⁵ (1. tábla 2.)

Cillei-címeres, négyzetes lapcsempe. A Cillei család négyelt címerpajzsát, sisakkal, pávatollas, koronás sisakdísszel ábrázoló csempe, narancssárga agyag, sötétzöld mázzal. Magasság: 26 cm, szélesség: 26,5 cm.

*Zsigmond-kori IV. csoport 15. és 15b. típus*⁵⁶ további példányai

Oz.2005.29.1.⁵⁷ (1. tábla 3.)

Fekvő téglalap formájú, pártázatos oromcsempe másik példánya. Szürkésfehér agyag, erősen szemcsés. A léckeretben szárnyas, sárkányfarkú állatalak. Felül kiugró hármás, vízszintes bordázat, felül hármás tagolású, bástyaszerű nyúlványokkal. A bástyaszerű oromrészek közepén kis nyúlványokkal. Magasság: 21 cm, szélesség: 26 cm.

Oz.2006.398.1.⁵⁸ (1. tábla 4.)

Vörös anyagú, zöld mázas oromcsempe.

Szárnyas, hosszú farkú sárkány ábrázolásával. Felső részén vízszintes lépcsősen kiugró bordázat, felül három sima bástyafok. Magasság: 21 cm (bástyafok nélkül: 16,5 cm), szélesség: 26,2 cm.

Zsigmond-kori II. csoport 1. típus

Oz.2006.400.1.⁵⁹

Oz.2006.428.2. (1. tábla 5.)

A budai csempék szürkés rózsaszín, vörösszürke vagy szürkésfehér, erősen soványított anyagból készültek. Négyzetes, léckeretes csempe, Zsigmond magyar pólyákkal és brandenburgi sassal

⁵⁰ A Magyar Nemzeti Múzeum állandó történelmi kiállításában. FELD 1987b, 447, T. 44.

⁵¹ HOLL 1971, 168, 169. 126. kép; HOLL 1990, 77. 35. jegyzet.

⁵² A Magyar Nemzeti Múzeum állandó történelmi kiállításában. FELD 1987b, 448. T. 45.

⁵³ FELD – GERELYES 1985, 179; HOLL 1990, 77. 35. jegyzet.

⁵⁴ A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Örökségünk. Tolna megye története című állandó kiállításában.

⁵⁵ HOLL 1990, 77. 35. jegyzet.

⁵⁶ FELD – GERELYES 1985, 179; HOLL 1990, 77. 35. jegyzet.

⁵⁷ A WMMM állandó kiállításán.

⁵⁸ Ozora–Várkastély, a Csodálatos castello című vártörténelmi kiállításon.

⁵⁹ TAMÁSI 1994a. Az újabb munkák során kiderült, hogy ehhez a darabhoz a jelzett másik töredék illeszkedik. Rekonstrukció készült a Csodálatos castello című kiállításra.

négzelt címerpajzsa, a pajzs köré tekeredő, balra néző sárkánnyal. Magasság: 23 cm.⁶⁰ Az ozorai példány vörösesbarna, kavicsos agyagból készült, a máz alatt nincs engobe. A sárkány jobbra néz. A rekonstrukció magassága: 25 cm, szélessége 25 cm.

Zsigmond-kori II. csoport 3. típus⁶¹ példánya

Oz.2014.46.1. (1. tábla 6.)

Várábrázolásos, négyzetes lapcsempe. Fehér, enyhén szemcsés anyagú, zöld mázas. Rekonstrukció készült a 0,7-0,8 cm vastagságú laptöredékek alapján. Magasság: 23,8 cm, szélesség: 23 cm.⁶²

Zsigmond-kori I. csoport 2. típus vagy Zsigmond-kori II. csoport 2. típus

Az I. csoport szürkésfehér, néha szürkés rózsaszínű, erősen soványított agyagból készült. A II. csoport csempéi szürkés rózsaszín, vörösszürke vagy szürkésfehér anyagból készültek. A négyzetes csempén egy állatmese illusztrációja látható. A nyúl baloldalt, a sün jobboldalt helyezkedik el, sziklás talajon. Középtűt tölgyfa látható nagyméretű levelekkel és makkokkal. Magasság: 26 cm.⁶³

Oz.2014.209.43.

Oz.2014.87.61.

Oz.2014.277.84. (2. tábla 1.)

Az ozorai példányok szürkésfehér anyagúak. Rekonstrukció készült a töredékekből. Magasság: 26,5 cm.⁶⁴

Zsigmond-kori IV. csoport 1. típus

A IV. csoport példányainál a vörös színűre égett agyagból készülteken sárgásbarna máz volt, a zöld és citromsárga mázasak pedig fehér cserépből készültek. A négyzetes formájú, léckeretes csempén halfarkait fogó koronás sellő látható. Ruhája galléros, derékban szűk, elöl derékgig gombos, rövid, ráncolt szoknyával. Magasság: 25 cm.⁶⁵

Oz.2014.277.86.

Oz.2006.383.1. (2. tábla 2.)

A várkastélyban előkerült példány anyaga fehér agyag – zöld mázas. Léckeretben koronás sellő látható a csempén, szűk derekú, gombos felsőben, ráncolt szoknyában. Rekonstrukció készült a töredékekből.⁶⁶ Magasság: 25,2 cm, szélesség: 25,2 cm.

Zsigmond-kori IV. csoport 3. típus

A IV. csoport példányainál a vörös színűre égett agyagból készülteken sárgásbarna máz volt, a zöld és citromsárga mázasak pedig fehér cserépből készültek. Négyzetes alakú csempe, léckerettel, balra forduló koronás, kettős farkú oroszlánnal. Magassága: 25 cm.⁶⁷

Oz.2006.402.1. (2. tábla 4.)

Az ozorai példány fehér, enyhén szemcsés agyagból készült, zöld mázas.⁶⁸ Rekonstrukció: Magasság: 28,5 cm, szélesség: 28,9 cm.

⁶⁰ HOLL 1958, 234. 37. kép

⁶¹ HOLL 1958, 234, 235. 40. kép

⁶² Rekonstrukció, az ozorai várkastély vártörténeti kiállításán.

⁶³ HOLL 1958, 228–229, 230. 30. kép, 234. 39. kép.

⁶⁴ A csempe az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán szerepel. Lészko Ildikó munkája.

⁶⁵ HOLL 1958, 242–243, 244. 56. kép.

⁶⁶ A csempe az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán szerepel. Lészko Ildikó munkája.

⁶⁷ HOLL 1958, 243, 244. 58. kép.

⁶⁸ Az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán szerepel. Lészko Ildikó munkája.

Zsigmond-kori II. csoport 4. típus

A IV. csoport példányainál a vörös színűre égett agyagból készülteken sárgásbarna máz volt, a zöld és citromsárga mázasak pedig fehér cserépből készültek. Négyzetes formájú csempe, léckettel. Középen címerpajzsban jobbra néző sas. A címerpajzs körül jobbra tekeredő sárkánnyal. Magassága: 27 cm.⁶⁹

Oz.2006.329.1.

Oz.2014.216.33. (2. tábla 3.)

Az ozorai példány fehér agyagból készült. Rekonstrukció: magasság: 24,5 cm, szélesség: 24,5 cm.⁷⁰

Az Oz.2006.400.1.-Oz.2006.428.2. (1. tábla 5.) csempének brandenburgi sasos darabját (Oz.2006.400.1.) Tamási Judit közölte a Pannonia Regia kiállítás kapcsán.⁷¹ A csempetöredékhez a feldolgozás során találunk egy újabb csatlakozó töredéket (Oz.2006.428.2.), amelyek alapján rekonstrukciót készítettünk.⁷² A már közölt darabhoz csatlakozó töredék alapján úgy tűnik, hogy a sárkány farka tekeredik a bal alsó sarokban, tehát heraldikailag jobbra néz a címer köré csavarodó sárkány. Ezzel valóban egyetérthetnek Tamási Judit álláspontjával, miszerint a budaitól eltérő negatívot használhattak ennek a típusnak a készítéséhez.⁷³

A Zsigmond-kori IV. csoport 1. típusa halványvörös agyagból, kavicsos soványítással, sárgásfehér engobe-on világossárga mázzal is előfordul. A csempe jobb felső sarka került elő, ezen heraldikailag balra néző sárkány (2. tábla 5.).⁷⁴

A bemutatott darabokon kívül még sok, a Zsigmond-korra keltezhető töredék van, amelyek meghatározása, feldolgozása folyamatosan történik. Igen sok mérműtöredék is található az anyagban, főként fűzöld színben.

A várabrázolásos csempékből (*Zsigmond-kori II. csoport 3. típus*) fent bemutatott két, zöld és sárga mázas, restaurált, kiegészített példányon kívül még több kisebb töredék található a leletanyagban. A nyúl és sünn jelenetét ábrázoló csempékből (minden bizonnyal *Zsigmond-kori II. csoport 2. típus*) is találtunk sárgásbarna és barna színű töredékeket is. Már ez is jelzi, hogy itt egy többféle színből összeállított kályhával kell számolnunk.

A lovagalakos kályha

A kályhacsempék feldolgozása során Tamási Judit a lovagalakos kályha köréhez tartozó darabot közölte először a Pannonia Regia kiállításához kapcsolódóan.⁷⁵ A vörösre égetett agyagból készült, fehér engobe-bal borított zöld ólommázas darab ritka eleme a lovagalakos kályhának. A körbevágott szélű agyaglapból készült, szabadon álló tárgy minden bizonnyal a kályha alsó, hasáb alakú részének felső sarkán állt, ferde levágású sarokelemére illesztett applikációként.⁷⁶ A sarokelem két, derékszögben egymáshoz illesztett mérműves csempe volt (3. tábla 1/a-b, 3. tábla 2/a-b).⁷⁷

A szárnyas, fürtös fejű angyal két címert tart, a bal oldali címerpajzson pólya (Alsó-Ausztria), a jobb oldalin kiterjesztett szárnyú sas látható (Morvaország). A budai lovagalakos műhely terméke.⁷⁸

Az ozorai várkastély leletanyagában előkerült, a lovagalakos kályhacsempék csoportjába sorolt

⁶⁹ HOLL 1958, 243. 244. 59. kép.

⁷⁰ Az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán látható. Lészko Ildikó munkája.

⁷¹ A lelet akkor leltározatlan volt. TAMÁSI 1994a.

⁷² A csempe az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán szerepel.

⁷³ TAMÁSI 1994a.

⁷⁴ Oz.2014.244.17. – A tárgyról anyagvizsgálat is készült, elemzése folyamatban. Kovács Imre fizikus (Wigner Intézet) végezte a méréseket.

⁷⁵ Ltsz. nélkül: TAMÁSI 1994b. Ltsz.: Oz.2006.348.1. A tárgy a WMMM Látványtárában található. F 1168.

⁷⁶ TAMÁSI 1994, 311. nyomán.

⁷⁷ TAMÁSI 2004, 524. Ltsz.: Oz.2005.24.1.

⁷⁸ TAMÁSI 1994b.

darabok egy részéből Tamási Judit készített átfogó tanulmányt.⁷⁹ Munkájában a Holl Imre által lovagalakosként meghatározott kályhacsempék típusait követte. A lovagalakos csoportba tartozó csempék élénkvörös anyagúak, fehér engobe-bal borítottak a zöld ólomház alatt.

A továbbiakban áttekintjük az eddig meghatározott csempék típusait, a jelentős példányokat, az olyan töredékeket, amelyek a budai anyaghoz képest eltéréseket mutatnak, valamint a kutatás jelenlegi fázisában véleményem szerint kiemelésre méltó töredékeket.

1. típus

Négyzetes lapcsempe. A szélén lévő léckereten belül két pálcátag között csonkolt ágra csavarodó levélsorral. A közepén balra forduló, nyitott csőrű griff, amely a jobb mellső lábát felemeli. A budai darabok magassága 23 cm.⁸⁰

Oz.2014.55.103.⁸¹ (4. tábla 1.)

Élénkvörös, szemcsés agyagból készült, fehér engobe-bal borított, felette zöld máz. A csempe bal alsó sarka, a griff lábával. A keret szélesebbnek tűnik a közölt budai példányokénál.

Oz.2014.43.1.⁸² (4. tábla 2.)

Élénkvörös, szemcsés agyagból készült, fehér engobe-bal borított, felette sötétzöld máz. A középső rész töredéke: a griff szárnya és testének hátsó része látszik, a rajzolat elmosódott.

3. típus

Álló téglalap alakú, elől nyitott, dongás hátú csempe. Hornyolt keretét mindkét oldalon egy-egy meredek, kúszólevelekkel és keresztrózsával díszített vimperga látható, alul egy-egy címeres konzollal. A konzol felett szentek vagy apostolok szobrai. A csempe középső részén számárhátív, az ívmezőben ág köré csavarodó levélsorral. Az ív hátán három, félköríves záródású ablak látszik, a kettős nyílás felett kerek mérműves nyílással. A középső ablak részben takart. A budai példányok mérete: magasság: 27 cm, szélesség: 21,5 cm.⁸³

Az eddigi elemzések arra mutattak rá, hogy ennek a típusnak legalább négy, de inkább több alvariánsa létezik az anyagban.⁸⁴

Lovagalakos 3. típus⁸⁵

Oz.2014.333.34.

Oz.2014.255.37.

Oz.2014.78.40. (3. tábla 3.)

Rekonstrukció: magasság: 27 cm, szélesség: 22,5-23 cm.

Oz.2005.25.1. – Lovagalakos

3/C. típus⁸⁶ (3. tábla 4.)

Magasság: 27-27,5 cm, szélesség: 22 cm, mélység: 10,5 cm.

Téglalap alakú, dongás hátú, nyitott csempe. Szélesen hornyolt kerete van, mindkét oldalon meredek, keresztrózsával és vimpergával díszített. Ezen a példányon az alaptípuson lévő címerek hiányoznak. A csempe középső részén számárhátív van, kúszólevelekkel díszített ablakok és kerek mérműves nyílások.

⁷⁹ TAMÁSI 2004, 519–532.

⁸⁰ HOLL 1958, 252, 254. 74. kép; HOLL 1998, 141–142, 1. kép.

⁸¹ Közöletlen. Anyagvizsgálat készült a Wigner Intézetben, Kovács Imre fizikus végezte a méréseket. Az eredmények feldolgozás alatt vannak.

⁸² Közöletlen. Anyagvizsgálat készült a Wigner Intézetben, Kovács Imre fizikus készítette. Az eredmények feldolgozás alatt vannak.

⁸³ HOLL 1958, 252, 255. 76. kép.

⁸⁴ TAMÁSI 2004, 520–521.

⁸⁵ Az ozorai várkastély Csodálatos castello című vártörténeti kiállításán. Lészko Ildikó munkája.

⁸⁶ TAMÁSI 2004, 520. 2-3. kép. A WMMM Örökségünk. Tolna megye története című állandó kiállításán. VIZI 2006b, 59.

4. típus

Magas, mérműves elem. Álló téglalap formájú, dongás hátú csempe. Mindkét oldalon lábazattal és fejezettel ellátott háromnegyed oszlopokkal. A csempék kisebb hányadán apostolok és szentek szobraival. A keret belső részén álló háromnegyedoszlopok felett fiálás tornyocskák láthatóak. A középső részen szamárhátív, levélsorral. Felette kettős nyílású ablakok, a kerek ablakokban halhólyagmintával.⁸⁷ Az elemzések szerint ennek a típusnak a 3. típushoz hasonlóan több variánsa létezik az anyagban.⁸⁸

Oz.2006.333.1.⁸⁹ (4. tábla 3.)

Rekonstrukció: magasság: 38-38,5 cm, szélesség: 21 cm.

Oz.2006.442.1-2.⁹⁰ (4. tábla 4.)

Rekonstrukció: magasság: 39 cm, szélesség: 20-21 cm.

A jelen tanulmányban be nem mutatott töredékek elemzése szerint a típusnak létezik keskenyebb példánya is. Magasság: 38 cm, szélesség: 17,5 cm.⁹¹

5. típus

Téglalap alakú, dongás hátú csempe. Előlapja áttört, egy bal felé vágató lovak látható, vértben, tornapajzzsal és lándzsával. A pajzson ágaskodó oroszlán látható. A lovak sisakján koronából kinövő koronás oroszlán fél alakja látható. A lovak felett szamárhátív, amelyből hét csúcsíves ablak emelkedik.⁹²

Tamási Judit legalább négy példány létezését igazolta tanulmányában. Rajzi rekonstrukciót közölt munkájában.⁹³ Ennek mérete: magasság: 31,5 cm, szélesség: 20,5 cm.

A munka folytatásaként elkészítettünk egy rekonstrukciót.⁹⁴

Oz.2006.445.1.⁹⁵

Oz.2014.77.4.

Oz.2006.446.2. (4. tábla 5.)

Rekonstrukció: magasság: 32,8 cm, szélesség: 20,6 cm.

Oz.2006.443.1.⁹⁶ (4. tábla 6.)

A lovak sisakján lévő koronából nem oroszlán, hanem sárkány emelkedik ki a szamárhátíves rész ívében.

Oz.2006.445.3.⁹⁷ (4. tábla 7.)

A balra lovak lovak jobb lába látható a töredéken.

7. típus

Oromcsempe címertartó angyallal. Áttört előlapos, félköríves alaprajzú, fülkés szerkezetű kályhacsempe-típus. A csempe alsó részén áttört előlapú, lilomos orrtagú, kettős lóherés mérmű látszik. Felső részén címerpajzs van. A felette lévő léctagon hosszú ruhájú angyalalak áll, mindkét kezében címerpajzsot tartva. A feje felett a csempe csúcsívesen záródik, középen címerpajzzsal. A csúcsív felett halhólyagos mérművek. Egyes csempéken az angyal és a pajzsok mázatlanok.⁹⁸

⁸⁷ HOLL 1958, 252.

⁸⁸ TAMÁSI 2005, 521.

⁸⁹ WMMM Látványtár F 1190.

⁹⁰ Az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán. Lészko Ildikó munkája.

⁹¹ TAMÁSI 2004, 521–522. 7. kép.

⁹² HOLL 1958, 252.

⁹³ TAMÁSI 2004, 521–522. 8. kép.

⁹⁴ A tárgy az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán látható. A kályhacsempe rekonstrukcióját Lészko Ildikó készítette.

⁹⁵ Az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán. A kályhacsempe-rekonstrukciót Lészko Ildikó készítette.

⁹⁶ A WMMM látványtárban található: F 1167.

⁹⁷ A WMMM Látványtárban található: F 1175.

⁹⁸ HOLL 1958, 256. 83. kép.

Oz.2005.26.1.⁹⁹ (5. tábla 1.)

Rekonstrukció: magasság: 48 cm (a keresztrózsa nélkül), szélesség: 20 cm, rekonstruált mélység: 10 cm. Az ozorai példányon az alsó részen hiányoznak a mérművek és a címer is (B típus). A rekonstruált példányon az angyal bal kezében sas, a jobb kezében a Habsburg-oroszán látható a pajzson. Ezekon kívül több, töredékes címer található még az anyagban. Az Oz.2006.432.2. számú tárgyon (5. tábla 2.) Karintia címerén három oroszán,¹⁰⁰ az Oz.2006.440.2. számú tárgyon (5. tábla 3.) az angyal jobb kezében lévő címeren Bécs keresztje látható a pajzs szélén.¹⁰¹

A 7. típus ez idáig előkerült töredékei még további elemzést tesznek szükségessé egy teljesebb kép kialakításához.

15. típus

Tetőcsempe, egyenlő szárú háromszög formájú, sima hátoldallal. A sima alapból vakmérmű emelkedik ki, fokozatosan csökkenő magasságú profilokkal. A csempe oldala hátul rézsútosan levágva. A budaiak mérete: oldal hossza 71,5 cm, szélessége 28 cm.¹⁰²

Oz.2006.349.1. (5. tábla 4/a-b)

Rekonstrukció: magasság: 68 cm, szélesség: 28 cm, vastagság: 2,5 cm.

Sárgásbarna színű, homokos soványítású agyag. Fehér engobe-on sötétzöld máz. A csempe mintája elmosódott, nem igazán éles kontúrú.¹⁰³ Elképzelhető, hogy már kopott negatívval készítették.

16. típus

Négyszetes, zárt előlapú csempe, tagolt peremmel. A szélén körben ágra csavarodó levélsor van. Középen 5-5 szirmú, centrálisan elhelyezkedő két virág. A dupla virág körül egy kör, levélkacsokkal. Erről a körről a sarkokba egy-egy akantuszlevélszerű díszítmény nyúlik. A levelek között, az oldal közepén apró virág. A budai példányok mérete: 22×22 cm.¹⁰⁴

Oz.2005.27.1.¹⁰⁵ (6. tábla 1.)

Rekonstrukció: magasság: 22,5-23 cm, szélesség: 22,5-23 cm.

Oz.2006.1.1.¹⁰⁶ (6. tábla 2.)

Rekonstrukció: magasság: 22,5×22,5 cm.

Az újabb feltárásokból előkerült töredék példányokból készítettünk egy újabb rekonstrukciót.¹⁰⁷

Oz.2014.55.105.¹⁰⁸

Oz.2014.55.106. (6. tábla 3/a-c)

Rekonstrukció: magasság: 24,8 cm, szélesség: 25 cm.

A töredékek anyaga szürkésfehér, szemcsés. A hátoldalon körkörösén ujjnyomok látszanak. He-lyenként az égéstől fekete. A felületen fehér engobe-on van a zöld máz.

18. típus

Négyszetes lapcsempe, tagolt kerettel, ág köré csavarodó levélsorszegéllyel. A középső mezőben vesszőfonásos fészken ülő, kiterjesztett szárnyú pelikán táplálja fiókáit. Szélesség: 25 cm.¹⁰⁹

Oz.2006.441.1. (6. tábla 4/a-b)

⁹⁹ TAMÁSI 2004, 522–523. 9. kép. A tárgy a WMMM Örökségünk. Tolna megye története című kiállításán található. VIZI 2006, 59.

¹⁰⁰ TAMÁSI 2004, 522–523. 10. kép felül.

¹⁰¹ TAMÁSI 2004, 522–523. 11. kép.

¹⁰² HOLL 1971, 175–176, 177. 150. kép.

¹⁰³ A típus közlése: HOLL 1998, 158. 25. kép 2.

¹⁰⁴ HOLL 1971, 176, 179. 153-154. kép; HOLL 1998, 153. 19. kép.

¹⁰⁵ TAMÁSI 2004, 523–524. 13. kép. A tárgy a WMMM Örökségünk. Tolna megye története című kiállításán található.

¹⁰⁶ A tárgy a WMMM Látványtárban található. F 1191.

¹⁰⁷ A tárgy az ozorai várkastélyban, a Csodálatos castello című kiállításon látható. A rekonstrukció Lészko Ildikó munkája.

¹⁰⁸ A tárgyon anyagvizsgálatot végeztünk a Wigner Intézetben, Kovács Imre fizikussal. Az eredmények elemzése folyamatban.

¹⁰⁹ HOLL 1971, 177, 180. 155. kép; HOLL 1998, 153–154. 19. kép.

A lapcsempetőredéken főként a fonott fészkek látszik. Fehér engobe-on sötétzöld mázzal. Az eredeti pelikános csempe másolata lehet.¹¹⁰

Egy másik példányt is említ (6. tábla 5.), melynek anyaga eltér a többi eredeti csempétől. Vörösbarna agyag, engobe nélkül, barnászöld mázzal.¹¹¹ Ezen a töredéken a fészken ülő pelikán is teljes egészében felismerhető. Tamási Judit a pelikános csempe egyszeres másolatának tartja a darabot.

A fentiekben ismertetett, a lovalakos csempék csoportjába tartozó csempék számos példánya, azok töredékei kerültek elő. Részletes feldolgozásuk még hosszas munkát igényel. Az összes típus meghatározásán kívül ehhez a kérdéskörhöz köthető másik nagyon fontos megoldandó kérdés, hogy hányféle kályhatípus állhatott a várkastélyban a lovalakos kályhák időszakában.

Párta- és oromelemek¹¹²

Oz.2014.333.29. (7. tábla 1.)

Szürke színű agyag, sárgászöld színűre égve, homokkal soványított. Fekvő téglalap formájú elem, vízszintes bordával, felül három bástyaszerű nyúlvánnyal. A nyúlványok felső vége profilált. Felületén grafitbevonat.

Magasság: 9,2–9,7 cm, szélesség: 20,5 cm.

Oz.2006.382.1-2. (7. tábla 2.)

Szürke színű agyag, sárgászöld színűre égve, homokkal soványított. A színoldalán grafittal borított. Az áttört mérműves díszítésű darab minden bizonnyal oromcsempe töredéke lehetett.

Csak a későbbi elemzések során tudjuk kideríteni, hogy melyik kályhatípus részét képezhették ezek a darabok.

Apostolt-prófétát ábrázoló csempék – regensburgi kályhacsempék

A jelentős számú töredékből előzetesen egy kiegészített és néhány töredékes példányt mutatok be. A tematikailag jelenleg ebbe a csoportba sorolt darabok számos típust képviselnek. Az előkerült darabok eddigi tanulmányozása alapján minden bizonnyal több helyen készíthették az ebbe a csoportba sorolt tárgyakat. Megfigyeltem eltérő színű, minőségű agyagot, illetve a zöld mázban is vannak eltérések.

Oz.2006.2.1. (7. tábla 3/a-b)

Rózsaszín anyagú, finom homokkal soványított anyagú. Téglalap alakú, zárt előlapos csempe. Hátul dongás. Az előlapon feltehetőleg egy próféta vagy apostol alakja, balra néz, bal karja előtt iratszalg látszik. A feje mellett jobbról szintén iratszalg végét láthatjuk.

Magasság: 28 cm, szélesség: 23,5 cm, mélység: 8 cm.

Oz.2006.375.1.¹¹³ (7. tábla 4.)

Az előző darabbal megegyező ábrázolás. Ennek a csempének a hátsó része nem maradt meg. A zöld máz hólyagosra égett.¹¹⁴

Oz.2014.334.25.¹¹⁵

Oz.2014.225.22. (7. tábla 5/a-b)

Az előző csempékkel megegyező típusú csempe lehet, világosan kivehető a bal kar alatti iratszalg. Felirat sajnos nincs rajta. Zöld mázas. A hátoldalon látható, hogy ez a darab nem finoman soványított, hanem eléggé szemcsés agyagból készült. A készítő erőteljes ujjnyomásai is láthatóak, amellyel minden bizonnyal a negatívba préselte az agyaglapot. A lap repedt, a repedésekbe belefolyt a fehér engobe.

¹¹⁰ TAMÁSI 2004, 523–524. 14. kép.

¹¹¹ TAMÁSI 1994b.

¹¹² Az ozorai várkastély Csodálatos castello című vártörténeti kiállításán szerepel a következő darabbal együtt.

¹¹³ A WMMM Látványtárában található, az ozorai várkastély leletanyagát bemutató rész kályhásságot ismertető részében F 1192.

¹¹⁴ Ez nem feltétlenül a készítéskor keletkezett, eredményezhette egy későbbi esemény is, amiről nem tudunk.

¹¹⁵ Az ozorai várkastély Csodálatos castello című vártörténeti kiállításán.

Oz.2012.34.4. (7. tábla 6.)

Ez az igen töredékes darab is minden bizonnyal a tárgyalt csoportba tartozik. Sötétvörös agyagon zöld mázzal borított. A csempelap töredéke 3-4 cm vastag. Egy mellkas elé emelt jobb kezét láthatunk. A karon erősen redőzött ruha ujja látszik. Ez a darab az előzőektől különböző típusú lehet.¹¹⁶

A kályhacsempék erőteljes hasonlóságot mutatnak a Holl Imre által a regensburgi csoportba sorolt csempékkel.¹¹⁷ Az ozorai töredékek az eddigi elemzések során több típusba sorolhatóak. Az anyag nagy részének töredékessége miatt ezeknek a típusoknak a meghatározása még folyamatban van. Kocsis Edit a visegrádi anyag elemzése során különített el regensburgi típusú csempéket. Véleménye szerint ez a műhely szabadon variálta a csempék negatívjait, ezzel különféle típusú csempéket készített.¹¹⁸

A várkastélyban talált töredékek rétegtani elemzése is minden bizonnyal szolgáltat további adatokat ennek a kályhacsempe típusnak a datálására.

Színes mázas kályhacsempék

Az elmúlt évtizedek alatt igen jelentős mennyiségű színes mázas csempetöredék is előkerült a várkastély feltárása során.¹¹⁹ Ebben a leletanyagban nagyrészt dongás hátú, de téglalap formájú, mélyített fülkés csempéket is találhatunk. A csempék jellemzően sárga és zöld mázas kerettel készültek. A színes mázas csempék anyaga jellemzően fehér, apró kavicsos soványítású. Hátoldalukon helyenként bekarcolásnyomok látszanak. A csempelapok igen vékonyak, általában 2-3 mm vastagságúak. Az igen változatos, de igen kis töredékekből álló leletanyag meghatározása nem kevés problémát vet fel. Bár meghatározhatók tematikus csoportok – például az apostolábrázolásos csempékhez hasonló, de színes ólommáz és fehér ónmáz is használó darabok vannak, sok a kézfejet mutató darab. Találunk ruhatöredékeket, lábészleteket, madárfejet és még számtalan részletet. A csoportokból jelen munkában egy férfialakos csempe töredékét, valamint néhány arcábrázolásos darabot mutatok be.

Férfialakos csempe

Oz.2006.6.1. (8. tábla 1/a-b)

Sárga, bordázott szélű keret, zöld mázas, dongás hátoldalban látható barna zekés férfialak. Jobb keze maradt meg, a kézfeje fehér ónmáz.

Arcok

Oz.2006.9.1. (8. tábla 2.)

Magas, barna, kék, sárga sávok viselő bohóc (?) arca. Az arcon fehér ónmáz. Fekete szemöldök, fekete szembogár. A csempe, a figurális ábrázolás háttére zöld lehetett egy, a fej jobb oldalán látható keskeny sáv tanúsága szerint.

Oz.2006.13.1.¹²⁰ (8. tábla 3.)

Szőke, fürtös hajú, zöld sapkás apród (?) szembe néző ábrázolása. Fehér cserépen fehér, helyenként enyhén kékes ónmáz. Barna szemöldök, egy vonásként kereteli felül a szemeket. Orrlyuka bebökődött. A haj magasan a barna szemöldök felett. A csigás hajfürtöket a sárga mellett barna máz emeli ki.

¹¹⁶ A darabra már az 1990-es évek második felében felfigyeltem, amikor a várkastély kelet és déli szelvényeiből és egyéb helyeiről előkerült kora újkori kerámia feldolgozását végeztem. A kályhacsempéanyag áttekintése kapcsán sikerült az ismertetett csoporthoz sorolása. WMMM Látványtár F 1184.

¹¹⁷ HOLL 1980, 30–43.

¹¹⁸ KOCSIS 2010, 374–375. 41a-b kép, 42. kép; KOCSIS 2013, 234–236. 46. kép, 50-51. kép. A leletek feldolgozása után lehetséges eldönteni, hogy tudunk-e az ozorai csempék alapján kályharekonstrukciót készíteni.

¹¹⁹ A leletanyagnak ez a része is feldolgozás alatt van, jelen áttekintés szerzője készíti. Néhány darab a töredékekből az ozorai várkastély Csodálatos castello című kiállításán látható.

¹²⁰ A WMMM Látványtárban, az ozorai várkastély leletanyagát bemutató részben F 1159.

Oz.2006.10.1. (8. tábla 4.)

Női arc bal felé tekintő ábrázolása. Ívelt szemöldök, barna szem, bebökődött orrlyuk. Az arcon fehér ónmáz maradványai. A dongás hátrész világoszöld.

Oz.2006.11.1. (8. tábla 5.)

Szembe néző, erősen töredékes női arc. Jobb oldalt sárga színű hajfonat-hajkoszorú része látszik. Az arc erőteljes, a szeme hangszúlyos. Az orrnál két bebökődés jelzi az orrlyukakat. A száj is eléggé erőteljes. Az áll kissé tokásnak látszik.

Oz.2006.14.1. (8. tábla 6.)

Jobbra néző női arc. Hosszú, közepén elválasztott hullámos hajjal. Jobb keze a bal vállán nyugszik.

Oz.2006.15.1. (8. tábla 7.)

Shakállas, szembe néző férfifej. Szemei enyhén aszimmetrikusan helyezkednek ez az arcon. Egyenes szemöldök. Az orr függőleges domborulata alatt két bebökött orrlyuk. Barna bajusz és enyhén hullámos szakáll. Az arcon fehér ónmáz van, a száját is azzal jelezték a bajusz és a szakáll között.¹²¹

OZ.2006. (8. tábla 8.)

Turbános férfifej. A magas, vízszintes sávós turbánszerű fejfedő bal szélé már a csempe szélén lehetett. Barna, íves szemöldök, barna, kissé ferdén álló szem. Az orr sérült. A száj sérült, de erőteljes lehetett. Barna körszakáll. Talán háromkirályok ábrázolás töredéke lehet.

A többszínmáz és az ónmáz is használó csempék között még sokféle töredék található. Ezek igen kis részek, minden bizonnyal az igen vékony csempék könnyedén összetörték és szétszóródtak a várkastély környékén. A ruharészeket, karokat, kezeket, címertöredékeket ábrázoló darabok már előzetesen többféle kályha létezésére utalnak. Ezek pontos elkülönítése még nem kevés feladatot ró a fenti összeállítást elkészítő szerzőre.

A jelentős mennyiségű anyag mindenesetre arra utal, hogy a várkastélyban a 16. század elején is olyan kályhakkal fűtöttek, amelyek a korszak legújabb divatját követték. Minden bizonnyal a közeli Ausztria, Salzburg és környéke kályháságának termékeit kell lássuk ezekben a töredékekben. A Tolna megyei Decs–Etén a 16. század végén salzburgi vagy annak környékén működő fazekasok termékeit találtuk.¹²² Ezek a színes mázas csempék azonban már más korszakot, stílust képviselnek, mint a fentiekben bemutatott darabok.

A budai várban is jó néhány színes mázas töredék került elő.¹²³ Az ozorai töredékek, az itt bemutatott arcábrázolások, de az egyéb jellemzők alapján (ruha, fegyver, egyéb részletek) szoros kapcsolatban állnak a budai töredékekkel, így a salzburgi, Salzburg környéki kályhások munkáival.¹²⁴

A várkastélyban a leletek tanúsága szerint nemcsak csempés, hanem szemeskályhák is álltak. A várkastély területén, a „B” jelű aknából mintegy 60 példány kályhaszem (pohár, hagyma és tál alakú szemek, sarokelemek) került elő. Tamási Judit részletes elemzést készített az anyag alapján.¹²⁵

A várkastély és ezzel együtt annak fűtésének történetében a 16. század közepe, a török hódoltság komoly változást jelentett. A vár a török hódoltság része lett, helyőrséggel együtt. Ennek az időszaknak a leletanyaga egy teljesen más kályhaszem kultúrát mutat. Az épületet kevésbé használhatták, inkább a palotafal és a várfal közötti területen alakították ki falusias jellegű lakóhelyüket. Ezek maradványai is előkerültek igen sok helyen a feltárások során. Bár kályhamaradványokat nem találtunk, pohár és hagyma alakú kályhaszemek, tányérka alakú szemek kerültek elő nagy mennyiségben a rétegekből.

¹²¹ A tárgy a WMMM Látványtárban található. F 1158. Egy másik, majdnem ezzel megegyező arctöredék az ozorai várkastély kiállításán látható.

¹²² VIZI 2013, 153–219.

¹²³ HOLL 2001, 353–414.

¹²⁴ A töredékek feldolgozása folyamatban van. Itt is a töredékesség okoz számos problémát a munkában. Az eddigi restaurálási munkák során csak néhány töredék illeszkedését lehetett bizonyítani, nem lehetett eddig kályhacsempe-rekonstrukciót készíteni.

¹²⁵ FELD et al. 1989, 189–200.

Az „A” és „B” aknában, valamint a 16-17. századra keltezhető hódoltság kori gödrökben is megtalálhatóak voltak ezek a típusú leletek.¹²⁶ A várkastély ásatása során rendkívül nagy mennyiségben kerültek elő a palota és a külső várfal közötti részen, de a várfalak előtti árkokból is.¹²⁷

Az ún. „népi kályha” tipikus részei közül a megye más, 16-17. századi településein megjelenő metszett díszű, gombban végződő oromcsempék, pártás oromcsempék is megtalálhatóak a várkastély hódoltságkori leletanyagában.¹²⁸

A török hódoltság után, a 18. század elején az Esterházyak építették át az épületet. Kastélyként nem sokáig létezett az épület. Az uradalom tisztviselőinek lakásai, az ozorai uradalom hivatalai kaptak helyet benne. Ennek az időszaknak a kályhacsempe-töredékeit is megtaláltuk a feltárások során. Eddig mintegy hatféle mázas csempékályha anyagát sikerült elkülöníteni. Az anyag töredékessége miatt kályharekonstrukcióra úgy tűnik, nincs lehetőség.¹²⁹

Oz.2010.8.1. (9. tábla 1.)

Vörös, homokkal soványított agyagból készült, téglalap formájú lapcsempe. A hátoldalon agyagszalagból készült tálrész. Az előlapon fehér engobe-bal, feltehetően írókával készített hurokszerű sorok futnak. A csempét zöld máz borítja.

Magasság: 31,2 cm, szélesség: 26,8 cm, mélység: 5 cm.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a várkastély keleti oldalánál egy újkori beásásban egy „népi kályha” töredékei kerültek elő.¹³⁰ (Oromcsempe, tál alakú kályhaszemek és téglalap alakú lapcsempe, szelcsempe.) A vörös festésű és a fehér spriccelt díszű darabok nem feltétlenül egy kályha részei voltak.

OZ.2011.1.3.¹³¹ (9. tábla 2.)

Hosszanti oldalukra íves formájúak. Hátoldalukon ujjbenyomkodások nyomai, amellyel minden bizonnyal az agyaglapokat nyomták a formához. A csempe széle felül négy ív. Az íveket két-két, egymás felé forduló bimbó alkotja. A csempe jobb és bal szélén egy-egy kifelé forduló levélcsúcs. A csempe felső szélét alkotó bimbók lefelé íves szárukban folytatódnak, amelyek öblében egy-egy szív található. A csempe alsó szélét széles vízszintes szalag zárja. Az alsó szél és az ívek között egy-egy nagyobb és négy kisebb domború pötty látható. A jobb és bal szél 3,5 cm magasságban függőleges. E szerint a csempék ennél a résznél illeszkedtek egymáshoz.

A csempék előoldala élénk vörös festésű. Néhol fehér meszelés látszik a vörös festés alatt. Magasság: 11,3 cm, szélesség: 17,4 cm.

Oz.2011.1.5.¹³² (9. tábla 3.)

Sík agyaglapból készült, előoldalon préselt díszítéssel. Téglalap formájú. Szélei a hátoldal felé ferdén levágottak. Az előlapon a vízszintes tengelyre szimmetrikus díszítmény: középen koszorúszerű, kerek, domború rész, alul és felül nagyjából szív formát alkotó levelek – csúcsukkal a koszorú felé. Körben a szél mentén borda alkot téglalapot – mintegy belső tükröt a csempén. A borda és a csempe széle között félkörívkből álló benyomkodott dísz fut körbe. Az előoldalon többszöri meszelés rétegei – emiatt igen nehezen megfigyelhető a minta. A hátoldal égett, kormos, fekete.

Magasság: 19,2 cm, szélesség: 8,6 cm.

Oz.2011.2.1.¹³³ (9. tábla 4.)

¹²⁶ Az „A” jelű akna felső részében. FELD – GERELYES 1985, 174–175. A „B” aknában. FELD et al. 1989, 189–200; GERELYES – FELD 1986, 161–182.

¹²⁷ A várkastély kora újkori leletanyagának tanulmányozásakor a déli és a keleti oldal leletanyagának feldolgozása során összegyűjtésre került ez a típusú leletanyag is. Feldolgozása, értékelése folyamatban. Ez a lelettípus nem képezte a disszertációm témáját.

¹²⁸ VIZI 2011, 319. 8. kép.

¹²⁹ A feldolgozás kéziratban.

¹³⁰ VIZI 2011, 307–322.

¹³¹ VIZI 2011, 315, 311. 3. kép, 320.

¹³² VIZI 2011, 315, 312. 4. kép, 320.

¹³³ VIZI 2011, 315, 313. 5. kép, 320.

Oz.2011.2.8. (9. tábla 5.)

A tál alakú szemekből jó néhány példány volt. Négyzet alakú szájrésszel készültek, korongoltak. A perem élhossza 20,2 cm és 22 cm között található. A fenéktátmérő kb. 11 cm. Magasságuk (tál-mélység) 6,1–7,7 cm, a legtöbb 6,5 cm mélységű. A peremük befelé az oldal felső széléhez hajlított, domború. A tál belső részén, a fenék közepén egy kerek, kb. 1,7 cm átmérőjű kiemelkedés található. E körül kb. 5,8 cm átmérőjű korongolt gyűrű-borda látható.

A belső oldalon kétféle díszítés van. Az egyik típusnál a vörösesbarna, mázatlan felületen fröcskölt mésznyomok mintegy spriccelt felületet képeznek. A mészfoltok a peremen is jelentkeznek. A hátoldalak kivétel nélkül égettek, feketék, kormosak. Ezek azt mutatják, hogy a darabokat használták, azaz kályhaként összerakták őket, fűtötték bennük.

Élhossz: 20,8 cm, mélység: 6,8 cm, fenéktátmérő: 11 cm.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban a várkastély megépítésétől a 20. századi magtárperiódus időszakáig kíséreltem meg az előkerült kályhák, kályhacsempék anyagának vázlatos bemutatását. A bemutatás célja az eddigi eredmények összefoglalása és annak bemutatása, milyen jellegű anyagok találhatóak a kutatási-feltárási leletanyagban. Véleményem szerint a várkastély középkori anyaga kulcsfontosságú a kályhacsempé-kutatásban. Az előkerült leletanyag korszakonkénti teljes és részletes elemzése hozhat még újabb eredményeket.¹³⁴

¹³⁴ A táblákat Frankné Sági Apollónia szerkesztette, munkáját ezúton is köszönöm.

IRODALOMJEGYZÉK

- FELD 1981 FELD István, *Az ozorai várkastély*. In: Régészeti kutatások Tolna megyében 1981. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum „Régészeti kutatások Tolna megyében” c. időszaki kiállítása 1981. december 11-től 1982. január 31-ig. Szekszárd 1981, oldalszám nélkül.
- FELD 1987a FELD István, *Keramika – Keramik*. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987, 261–281, II. 492–495.
- FELD 1987b FELD István, *Kályhacsempék. Ozora*. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. II. Katalógus. Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Bp. 1987, 447–448.
- FELD 1994a FELD István, *Albarelló töredéke*. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 389.
- FELD 1994b FELD István, *Edény (füles albarelló?) töredéke*. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 389–390.
- FELD 1999 FELD István, *Kutatás – dokumentálás – rekonstrukció – Bauforschung – dokumentation – rekonstruktion*. Műemlékvédelmi Szemle 9 (1999) 1-2. sz. 27–56.
- FELD 2000 FELD István, *Ozora. Várkastély*. Bp. 2000. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 660.)
- FELD 2003 FELD István, *Az ozorai várkastély története – Die Baugeschichte der Burg von Ozora*. Műemlékvédelem 47 (2003) 1. sz. 1–13.
- FELD et al. 1988a FELD István – KISFALUDI Júlia – VÖRÖS István – KOPPÁNY Tibor – GERELYES Ibolya – MIKLÓS Zsuzsa, *Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról*. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 14 (1988) 261–337.
- FELD et al. 1988b FELD István – GERE László – GERELYES Ibolya – KISFALUDI Júlia – KOPPÁNY Tibor – LÁSZAY Judit – VIZI Márta, *Jelentés az ozorai várkastély 1981–88. évi régészeti kutatásáról*. Kézirat az OMvH Adattára, a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára és a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti Adattárában.
- FELD et al. 1989 FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László – GYÜRKY Katalin – TAMÁSI Judit, *Újabb későközépkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból – A newly Found 15-16. Century Find-Unit from the Castle of Ozora*. CommArchHung 1989, 177–207.
- FELD et al. 2009 FELD István – GÁL-MLAKÁR Viktor – GIBER Mihály – MORDOVIN Maxim, *Ozora, várkastély*. RKM 2008 (2009) 242–246.
- FELD – GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya, *Késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból – Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burgschloss von Ozora*. CommArchHung 1985, 163–184.

- FELD – GERELYES – GERE 2004 FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László, *Ozora, Várkastély*. RKM 2002 (2004) 249.
- FELD – KOPPÁNY 1984 FELD István – KOPPÁNY Tibor, *Az ozorai várkastély*. Dunatáj 7 (1984) 2. sz. 5–14.
- FELD – KOPPÁNY 1987 FELD István – KOPPÁNY Tibor, *Az ozorai vár – Das Schloss von Ozora*. In: *Művészet Zsigmond király korában*. Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Bp. 1987. I. 332–346, II. 527–528.
- FELD – TAKÁCS 1994 FELD István – TAKÁCS Imre, *Női alak töredéke*. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 263.
- FRANZ 1981 FRANZ, Rosemarie, *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. Graz 1981.
- GERE 1994 GERE László, *15–18. századi fémleletek az ozorai várkastélyból*. Doktori disszertáció. ELTE 1994.
- GERE 1998 GERE László, *Gótikus csillár és asztali gyertyatartók töredékei az ozorai várkastélyból – Fragmente gotischer Kron- und Tischleuchter aus dem Schloß von Ozora*. *Műemlékvédelmi Szemle* 8 (1998) 1. sz. 95–116.
- GERE 2003 GERE László, *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból – Spätmittelalterliche und frühneuzeitliche Metallfunde aus dem Burgkastell von Ozora*. Bp. 2003. (Az ozorai vár régészeti monográfiái I. *Opuscula Hungarica* 4.)
- GERE – KÖLTŐ 1998 GERE, László – KÖLTŐ, László, *Application of X-ray emission analysis in late medieval and early modern age archaeology*. In: *Archaeometrical Research in Hungary*. II. Ed. Költő, László – Bartosiewicz, László. Bp.–Kaposvár–Veszprém 1998, 141–158.
- GERELYES 1987 GERELYES Ibolya, *Sgraffito-díszes török kerámia az ozorai várkastélyból – Türkische sgraffitoverzierte Keramik aus dem Burgkastell von Ozora*. *FolArch* 38 (1987) 247–261.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István, *Hódohtság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból – Fundkomplexe des Burgschloßes von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft*. *CommArchHung* 1986, 161–182.
- HOLL 1958 HOLL Imre, *Középkori kályhacsempék Magyarországon I. – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I*. *BudRég* 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1971 HOLL Imre, *Középkori kályhacsempék Magyarországon II. – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II*. *BudRég* 22 (1971) 173–192.
- HOLL 1980 HOLL Imre, *Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon – Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn*. *ArchÉrt* 107 (1980) 30–43.
- HOLL 1990 HOLL Imre, *Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV*. *ArchÉrt* 117 (1980) 58–95.

- HOLL 1998 HOLL Imre, *Spätgotische Ofenkacheln I. Werke einer mitteleuropäischen Ofenhafnerwerkstatt II*. ActaArchHung 50 (1998) 139–214.
- HOLL 2001 HOLL Imre, *Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. Spätgotische Öfen aus Österreich*. ActaArchHung 52 (2001) 353–414.
- KOCSIS 2010 KOCSIS Edit, *A királyi palota kályhái*. In: A visegrádi királyi palota. Szerk. Buzás Gergely – Orosz Krisztina. Bp. 2010, 363–377.
- KOCSIS 2013 KOCSIS Edit, *The Stoves of the Royal Palace*. In: The Medieval Royal Palace at Visegrad. Ed. Buzás, Gergely – Laszlovszky, József. Bp. 2013, 219–236.
- KOPPÁNY 1979 KOPPÁNY Tibor, *Filippo Scolari ozorai vára*. Műemlékvédelem 23 (1979) 3. sz. 193–203.
- KOPPÁNY 1992 KOPPÁNY Tibor, *Ozora és uradalmának építészete a 18. században (Adatok Tolna megye barokk kori építészetének történetéhez) – Die Architektur des Marktfleckens und Gutherrschafsts Ozora*. WMMÉ 17 (1992) 229–256.
- KOPPÁNY 1994 KOPPÁNY Tibor, *Az ozorai vár*. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 367–368.
- LŐRINCZ 1994 LŐRINCZ Judit, *Az ozorai üvegkehely restaurálása és a kompromisszumok*. Magyar Iparművészet 1994/5. sz. 56–57.
- Mátyás-katalógus *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541. Magyar Nemzeti Galéria, 1983. február 24.–június 26.* A kiállítást rend. és a katalógust a schallaburgi katalógus felhasználásával írta Török Gyöngyi. Bp. 1983.
- Pipo 1987 *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd 1987. (Múzeumi Füzetek)
- PRAJDA 2011 PRAJDA Katalin, *Manetto di Jacopo Ammanatini, Ozorai Pipo építészete és a firenzei asztaloság – Manetto di Jacopo Ammanatini, architect to Pippo Scolari and the woodcarvers of Florence*. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011, 201–206.
- SEDLMAYR – MÁTÉ 2003 SELDMAYR János – MÁTÉ Zsuzsa, *Az ozorai vár(kastély) helyreállításáról (1980–2002)*. Műemlékvédelem 47 (2003) 1. sz. 14–20.
- TAMÁSI 1994a TAMÁSI Judit, *Zsigmond-címeres kályhacsempe töredéke*. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 310–315.
- TAMÁSI 1994b TAMÁSI Judit, *Két címert tartó angyalalakos applikáció a lovagalakos kályha műhelyéből*. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 311–312.
- TAMÁSI 1994c TAMÁSI Judit, *Kályhacsempe töredéke pelikánnal*. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre – Tóth Sándor. Bp. 1994, 314–315.

- TAMÁSI 2004 TAMÁSI, Judit, *Stücke des Ritterfigurenschens zu Ofen (Buda) aus dem Burghaus von Ozora – im Kontext der Werkstattbeziehungen*. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004, 519–532.
- VIZI 1999 VIZI Márta, *Ásványvizes palackok Tolna megyéből – Mineralwasserkrüge aus dem Komitat Tolna*. WMMÉ 21 (1999) 317–367.
- VIZI 2000 VIZI Márta, *Grafitos kerámia Decs–Etéről és Ozoráról – Graphittonkeramik von Decs–Ete und von Ozora*. WMMÉ 22 (2000) 177–252.
- VIZI 2006a VIZI Márta, *A kerámia feldolgozásának módszerei (Kísérlet az ozorai várkastély leletanyaga kapcsán) Adatbázisrendszer és kerámiaanalízis – Methods of Ceramics Processing (Experiment Based on Finds of Ozora Fortified Castle) Data-base System and Analysis of Ceramics*. In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerk. Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Bp.–Veszprém 2006, 73–90.
- VIZI 2006b VIZI Márta, *Szemelvények Tolna megye településeinek 11–17. századi történetéből*. In: Örökségünk. Tolna megye évszázadai. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum állandó kiállítása. Szerk. Gaál Attila – Gaál Zsuzsanna. Szekszárd 2006, 31–62.
- VIZI 2008 VIZI Márta, *Két tárgytypus az ozorai várkastélyból. Sütőtálak és mázatlan tányérok – Zwei Gegenstände aus dem Burghaus in Ozora. Backplatten und unglasierte Teller*. WMMÉ 30 (2008) 233–263.
- VIZI 2010 VIZI Márta, *A kora újkori kerámia feldolgozásának módszerei. Az ozorai várkastély leletanyagának adatbázisáról – Methods for the Processing of Early Modern Age Ceramics. On the Database for Finds from Ozora Castle*. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp. 2010, 818–838.
- VIZI 2011 VIZI Márta, *Újkori kályha darabjai az ozorai várkastély régészeti feltárásából – Pieces of a modern age stove from an archaeological excavation at Ozora Castle*. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Bp. 2011, 307–322.
- VIZI 2013 VIZI Márta, *Decs–Ete mezőváros kutatása. A 10. ház és kályhája – Archäologische Forschung im Marktflecken Decs–Ete – Das Haus Nr. 10 und sein Ofen*. WMMÉ 35 (2013) 153–217.
- VIZI 2015 VIZI Márta, *Decs–Ete mezőváros kályhacsempe leletei. (Csempe III. – A halhólyagos típus)*. In: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni”. Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában (A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2013. január 9–11 között rendezett konferencia előadásai). Szerk. Simonyi Erika – Tomka Gábor. Bp. 2016, sajtó alatt (Opuscula Hungarica 9.)

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt
ActaArchHung
BudRég
CommArchHung
RKM
WMMÉ
WMMM

Archaeológiai Értesítő, Bp.
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp.
Budapest Régiségei, Bp.
Communicationes Archaeologicae Hungariae, Bp.
Régészeti Kutatások Magyarországon, Bp.
Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve, Szekszárd
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd

Vorläufiger Bericht über das nach der Forschung des Burgkastells von Ozora freigelegte Ofenfundmaterial

Die Gemeinde Ozora liegt am nordöstlichen Teil des Komitates Tolnau, im Tal des Flußes Sió. Im Mittelpunkt der Gemeinde steht das quadratische Gebäude des Burgkastells mit einem Mittelhof. Das Gebäude ist mit einer quadratischen Mauer umrahmen, an den Ecken mit runden Türmen befestigt. Das Burgkastell gehört zu den besonderen Kunstdenkmäler Ungarns. In dieser Studie wird über die bisherige Forschung des Ofenfundmaterials, den jetzigen Stand, sowie deren Ergebnisse berichtet. Dieses Fundmaterial wurde während der bereits seit Anfang der 1960-er Jahre geplanten und dann seit 1980 geführten archäologischen Ausgrabungen¹ freigelegt.

König Siegmund von Ungarn erteilte im Jahre 1416 die Genehmigung an Filippo Scolari, damit er auf allen Gütern, aber insbesondere in Ozora eine Burg, Festung oder Kastell aus Stein oder Holz nach seinem Belieben bauen kann. Bei den Ausgrabungen stellte es sich heraus, daß die um 1416 gebaute Burg von Filippo Scolari aus einem einstöckigen Palast mit quadratischem Grundriß und geschlossenem Hof, sowie aus einem ihn umrahmenden, genauso quadratischen Außenburgmauer bestand, an den Ecken mit runden Türmen. An die Burg konnte man an der südlichen Seite durch die auf den im Burggraben gemauerten Pfeilern stehende Brücke hinangehen.

Nach dem Tod von Filippo Scolari gehörte das Burgkastell zuerst seiner Witwe, dann ab 1438 der Familie Hédervári. Am Anfang 1491 nahmen die Truppen von Miksa (Max) Habsburg das Kastell in einem Ansturm an, es konnte den Grund dafür geben, das Burgkastell um 1520 im Renaissancestil umzubauen. Diese Burg wurde dann ab 1531 nach mehreren Belagerungen zerstört.² Das Burgkastell wurde von 1545 bis 1686 von der Türken erobert, Von der Familie Hédervári übernahm es zuerst Bálint Török, dann im Jahre 1618 kam es durch Erbanfall an die Familie Nyári, später an die Familie Esterházy. Nach der Vertreibung der türkischen Truppen meldete die Familie Viczay nach der Familie Hédervári einen Anspruch auf Ozora und es wurde zuletzt im Jahre 1698 von Paul Esterházy gekauft. Zu der Reorganisation der Esterházy-Güter kam es nach dem Friedensabschluß in Sathmar.

Die Baustellenarbeiten und die archäologischen, sowie Denkmalforschungen des Burgkastells wurden im Herbst 2015 beendet.³ Das Forster-Zentrum führte im Projekt „Historische Gemeinde am Cinca, Renaissancewelt in Ozora – die touristische Entwicklung des Burgkastells Pipo und seiner Umgebung in Ozora“ die Rekonstruktion der äußeren Burgwände, neben anderen sonstigen Projektelementen durch.

Im Gebäude des Burgkastells wurden nach Ausweis des Fundmaterials jahrhundertlang Kachelofen benutzt. In dieser Studie übersah ich diese Hauptgruppen und Variante separiert, wo ich mich auf die Fachliteratur, auf das Fundmaterial aus Ozora stützte, sowie ergänzte mit bei

¹ Zusammenfassend über die Geschichte der archäologischen Forschungen siehe: VIZI 2011, 275–278.

² FELD et al. 1988a, 261–277.

³ Im Jahre 2014 wurden die Ausführungsarbeiten mit einer provisorischen Freilegung vorbereitet, dann ab 2015 waren die Arbeiten bereits mit archäologischer Aufsicht begleitet geführt.

der bisherigen Systematisierung ausgezeichneten herausragenden Fundstücken. Vorläufig mache ich es ohne ausführliche typologische und kronologische Analyse, ich werde es schon bei der ausführlichen Verarbeitung des ganzen Fundmaterials schaffen, wobei die Schichtenanalyse auch verwendet werden. Innerhalb der großen Gruppen habe die bisherigen Abweichungen im Vergleich mit den bisherigen Feststellungen der Fachliteratur angezeigt.

Damit wollte ich etwa einen Querschnitt über diesen Typ des Fundmaterials des Burgkastells geben, auf seine Bedeutung die Aufmerksamkeit zu erregen und die bisherigen wichtigsten Fundstücke auch öffentlich bekanntzumachen.

Aus dem Fundmaterial der Kachelofen der Siegmund-Zeit kamen viele Stücke vor, hauptsächlich aus der von Imre Holl bestimmten Gruppe 4. (Abb. 1–11.) Unter diesen waren sowohl fast voll zusammenstellbare Stücke, aber als auch viele kleine, rekonstruierbare Bruchstücke.

Viele Variante der sog. Ritterformofen waren im Burgkastell aufzufinden (Abb. 12–28, 48–50). Nach der endgültigen Verarbeitung wird es sich herausstellen, genau viele Typen aus dem Burgkastells freigelegt wurden, ob es noch neue geben und welche Ofenform von den hiesigen Typen gebaut wurden. Einige Bruchstücke, welche als Abbild der originalen Kacheln scheinen, stellen auch Werkstattfragen auf.

Unter den Fundstücken findet man unglasierte Maßwerk- und Kronenelementen, mit Grafikbelag (Abb. 29–30). Es läßt sich vorstellen, daß diese zu den glasierten Ofen vom Ende des 15. Jahrhunderts gehören.

Die Gruppe der einen Apostel oder Prophet darstellenden Kacheln (Abb. 31–34). Dieses Fundmaterial mit mehreren Varianten oder Typen bringt vielleicht näher zur Bestimmung der Fertigungswerkstatt. Aller Wahrscheinlichkeit nach wird auch eine Ofenrekonstruktion nach der pünktlichen Einstufung der Varianten möglich.

Farbige, glasierte Kachelofen kommen auch häufig im Fundmaterial vor (Abb. 35–42). Von denen kann man mehrere Gruppen separieren. In dieser Studie hob ich einige mit Kopf- und Gesichtsdarstellungen hervor.

Bruchstücke von Kachelofen wurden vom Mittelalter⁴ durch die Türkenherrschaft⁵ bis zu der Neuzeit freigelegt. Neben der Zusammenfassung der bereits veröffentlichten Studien erwähnte ich auch die neulich geprüfte Typen. Dieser Typ kam am häufigsten im Mittelalter während der Türkenherrschaft vor. Aus der Neuzeit stammt das Bruchstück eines rotbemalten aus schüsselförmigen Kacheln gesetzten Ofens, ein anderes Stück konnte mit weißer Farbe gespritzt und geziert (Abb. 44–47).⁶ Zum Barockgebäude gehörten auch mehrere Öfen. Nach den bisherigen Untersuchungen konnte ich etwa sechs unterschiedliche Kachelofengruppe unterscheiden (Abb. 43).

In dieser Studie versuchte ich das Material der freigelegten Ofen und Kachelofen von dem Aufbau des Burgkastelles bis zu den 20. Jahrhundert schematisch darzustellen, als das Kastell als Getreidespeichergebäude benutzt war. Nach der ausführlichen Verarbeitung des Fundmaterials kann man schon die einzelnen Zeitalter vollständig übersehen.

⁴ FELD – GERELYES 1989, 177–207.

⁵ FELD – GERELYES 1985, 174–175, 178.

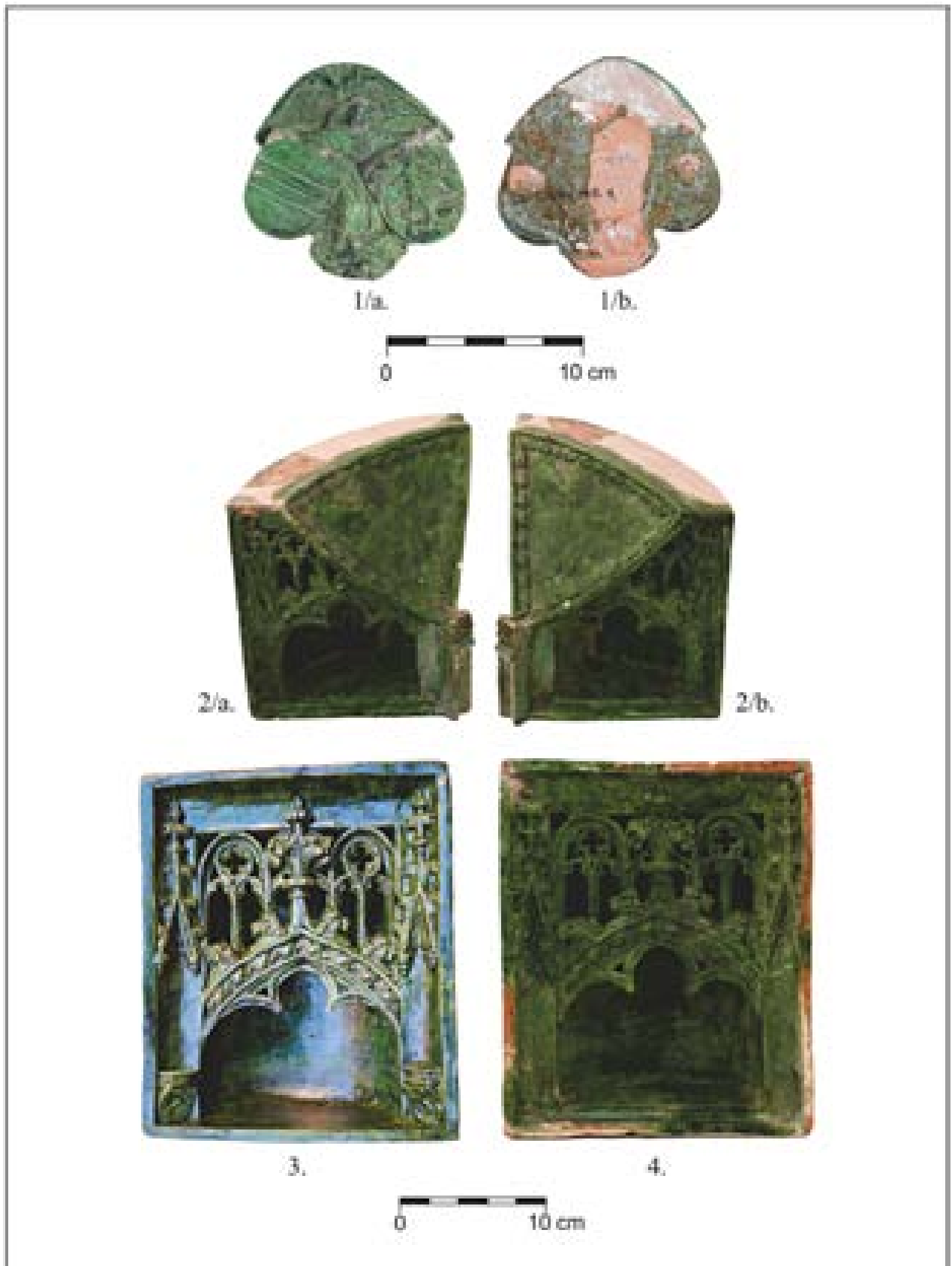
⁶ VIZI 2011, 278–290.

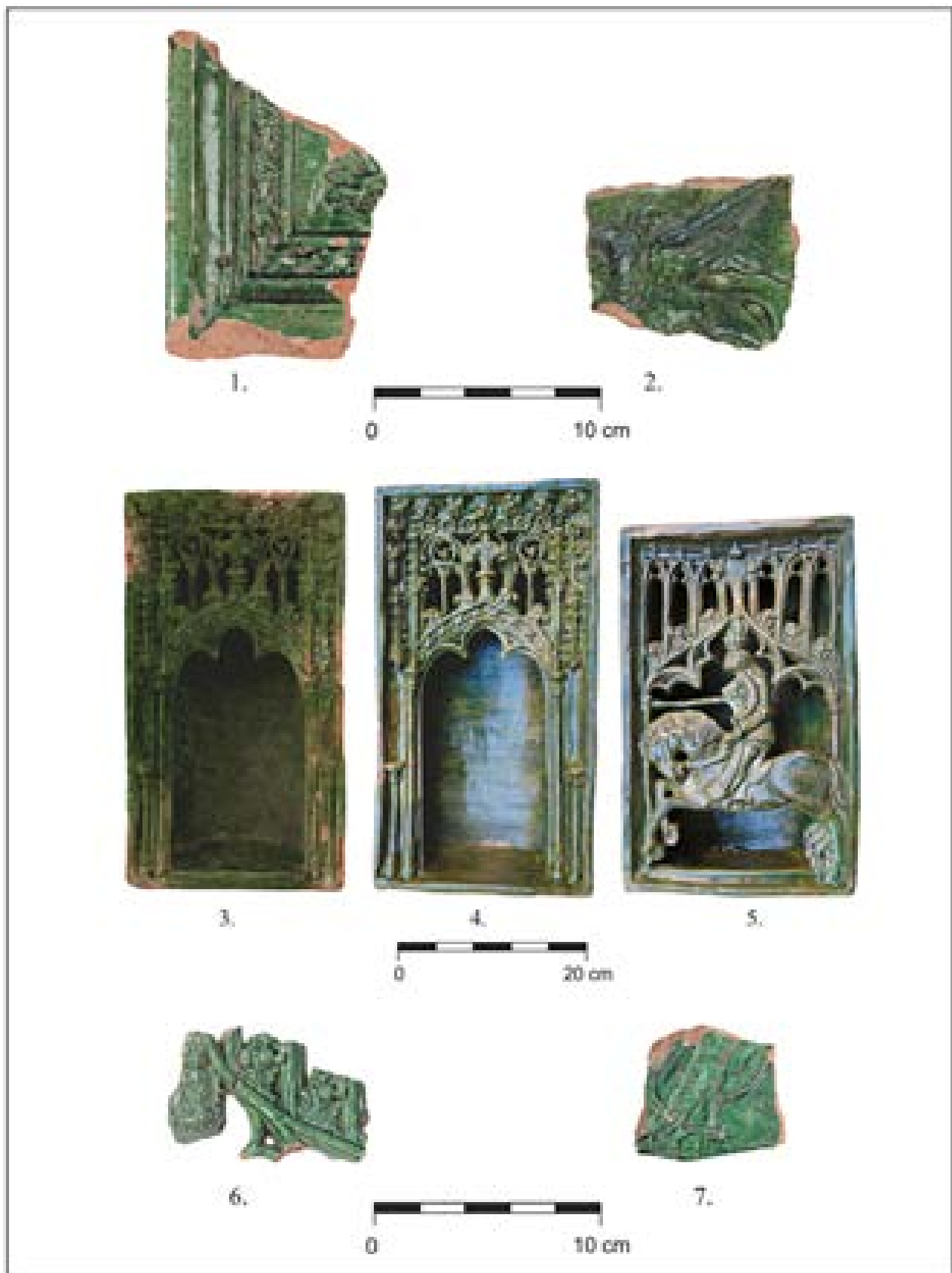
1. tábla. 1: Várbrázolásos kályhacsempe (Fotó: Retkes Tamás); 2: Kályhacsempe a Cillei család címerével (Fotó: Retkes Tamás); 3: Oromcsempe szárnyas sárkányalakkal (Fotó: Retkes Tamás); 4: Oromcsempe szárnyas sárkányalakkal (Fotó: Gere László); 5. Négyelt címerpajzs, köré tekeredő sárkánnyal (Fotó: Gere László); 6. Várbrázolásos kályhacsempe (Fotó: Gere László)

2. tábla. 1: Kályhacsempe a sün és a nyúl mesejelenetével (Fotó: Gere László); 2: Kályhacsempe koronás sellő ábrázolással (Fotó: Gere László); 3: Kályhacsempe a címerpajzsban sas ábrázolással, a címer köré tekeredő sárkánnyal (Fotó: Gere László); 4: Kályhacsempe koronás, kettős farkú oroslán ábrázolásával (Fotó: Gere László); 5: Sárkányrendes címerábrázolásos kályhacsempe saroktöredéke (Fotó: Retkes Tamás)

3. tábla. 1/a-b: Két címert tartó anygalt ábrázoló rátétdísz (Fotó: Retkes Tamás); 2/a-b. Kályhacsempe sarokelem (Fotó: Retkes Tamás); 3: Alacsony mérműves csempe (Fotó: Gere László); 4: Alacsony mérműves csempe (Fotó: Gere László)

4. tábla. 1: Griffet ábrázoló lapcsempe saroktöredéke (Fotó: Retkes Tamás); 2: Griffet ábrázoló lapcsempe töredéke (Fotó: Retkes Tamás); 3: Magas mérműves kályhacsempe (Fotó: Retkes Tamás); 4: Magas mérműves kályhacsempe (Fotó: Gere László); 5: Lovagalakos kályhacsempe (Fotó: Gere László); 6: A lovagalakos kályhacsempe töredéke – a számárhátív a középső sarkánnyal (Fotó: Retkes Tamás); 7: A lovagalakos kályhacsempe töredéke: a lovag lába (Fotó: Retkes Tamás)

5. tábla. 1: Oromcsempe címertartó angyallal (Fotó: Retkes Tamás); 2: Címerapplikáció töredéke (Fotó: Retkes Tamás); 3: Oromcsempe címertartó angyallal – jobb szél töredéke címerrel (Fotó: Retkes Tamás); 4/a-b: Kályha tetőcsempéje – töredék és rekonstrukció (Fotó: Retkes Tamás)

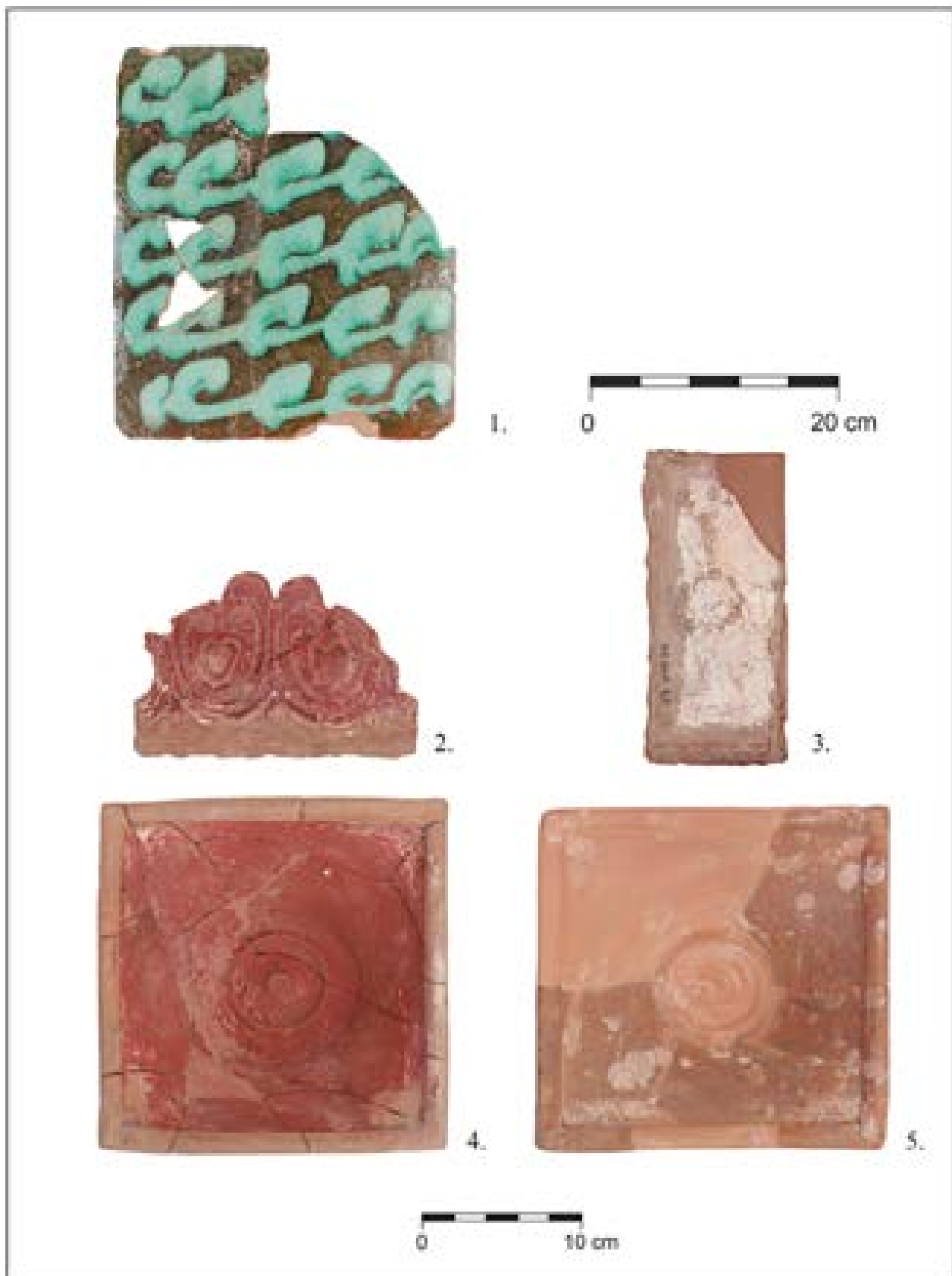
6. tábla. 1: Lapcsempe centrális virágdíszsel (Fotó: Retkes Tamás); 2: Lapcsempe centrális virágdíszsel (Fotó: Retkes Tamás); 3/a: Lapcsempe centrális virágdíszsel – rekonstrukció (Fotó: Gere László); 3/b-c: Az eredeti töredékek elő- és hátoldala (Fotó: Retkes Tamás); 4/a-b: Lapcsempe pelikánábrázolással – töredék (Fotó: Retkes Tamás); 5: Lapcsempe pelikánábrázolással – töredék (Tamási 1994, 315 nyomán)

7. tábla. 1: Bástyafok formájú oromcsempe (Fotó: Retkes Tamás); 2: Mérműves oromcsempe töredéke (Fotó: Retkes Tamás); 3/a: Apostolt ábrázoló csempe – rekonstrukció (Fotó: Retkes Tamás); 3/b: A csempe kiegészítés előtt (Fotó: Gere László); 4: Apostolt ábrázoló csempe felső rész töredéke (Fotó: Retkes Tamás); 5/a: Apostolt ábrázoló csempe alsó rész töredéke – előoldala; 5/b: Apostolt ábrázoló csempe alsó rész töredéke – hátoldala (Fotó: Retkes Tamás); 6: Apostolt ábrázoló lapcsempe töredéke (Fotó: Retkes Tamás)

8. tábla. 1/a-b: Mentés férfialak töredéke (Fotó: Retkes Tamás); 2: Magas sapkás férfi arca (Fotó: Retkes Tamás); 3: Fürtös, szőke hajú fiú arctöredéke (Fotó: Retkes Tamás); 4: Női arc (Fotó: Retkes Tamás); 5: Hajfonatos nő fejtöredéke (Fotó: Retkes Tamás); 6: Hosszú hullámos hajú nő ábrázolásának töredéke (Fotó: Retkes Tamás); 7: Szakállas férfi arctöredéke (Fotó: Retkes Tamás); 8: Turbános férfifej (Fotó: Retkes Tamás)

9. tábla. 1: Téglalap alakú lapcsempe (Fotó: Retkes Tamás); 2: Szív mintás oromcsempe (Fotó: Retkes Tamás); 3: Lapcsempe (Fotó: Retkes Tamás); 4: Tál alakú kályhacsempe (Fotó: Retkes Tamás); 5: Tál alakú kályhacsempe (Fotó: Retkes Tamás)

SZABÓ GÉZA – HAJDU TAMÁS

Parasztpolgári fejlődés csírái a Duna mentén, Bölcske középkori temetői tükrében

Soroncz Ferenc esperes-plébános úr emlékére

A tolnai Duna mentén fekvő Bölcске azon kevés település közé tartozott, ahol a tizenöt éves háború, annak hadieseményei, gazdasági és társadalmi következményei a fejlődést lényegesen nem vetették vissza. Ennek oka abban kereshető, hogy Bölcске földrajzi fekvésénél fogva részesült mindazon előnyökből, amelyek Szigetvár elestét követően a Duna menti mezővárosok fejlődésére pozitív módon hatottak. Ugyanakkor voltak egyéb olyan sajátos körülmények, amelyek miatt szerencsésében vészelhette át a tizenöt éves háború pusztításait. Az árnyaltabb történeti kép kialakítását a régészet oldaláról jelentős mértékben segítheti a társadalmi folyamatokat különösen jól tükröző temetők anyagának megismerése. Ezért a korábbi előzetes ismertetések után ezúttal a két, egymást jól kiegészítő, a katolikus és a református templom körüli sírkert leleteit, régészeti megfigyeléseit teljes egészében közreadjuk.¹

Az elmúlt évtizedekben Bölcске belterületén, több helyen és több alkalommal is tártak fel középkori sírokat. A Kálvária-dombon álló katolikus templomnál már az 1950-es években, a nagy dunai árvíz miatti földmunkák során is találtak emberi maradványokat. A Kálvária lefaragott keleti oldalának szélén 1962-ben 18. századi temetkezéseket tártak fel. A leletmentő ásatás során Mészáros Gyula három fakoporsós sírt bontott ki, melyek közül kettőben gyermek feküdt. Az egyik gyermek nyakán üvegyöngysor volt, a másik lábán bőrcipő foszlányait figyelte meg.² A falubeliek emlékezete szerint a Kálvária-domb egészét elfoglaló templomkert szélein minden irányban találtak már sírokat, ami valószínűsíti az egyébként körbeépített terület egészének temetőkénti használatát a 18. század végéig, amikor is röviddel a temető felhagyása után a katolikusok a részükre átengedett terület közepén 1792-ben templomot emeltek. Az egyházi anyakönyvek adatai és a legújabb történeti kutatások is arra mutatnak, hogy ezt a temetőt a helyi református közösség használta a 16. század második felétől 1788-ig.³

¹ NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004.

² MÉSZÁROS 1962, 65; MÉSZÁROS 1963, 61.

³ HAVASSY 1994, 36; NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 199.

A település 1995-ben elhatározta, hogy az első magyarországi víz alatti feltárás során a falu melletti Duna-szakaszon feltárt késő római kori kikötőerőd faragott, feliratos köemlékeinek bemutatására kőtárat épít a katolikus templom kertjében, a Kálvária-dombon.⁴ A terület egyházi tulajdon volt, de a falu régészeti, néprajzi kutatásokat mindig támogató és érdeklődéssel követő esperesének, Soroncz Ferencnek köszönhetően ez nem jelentett akadályt. Az építkezést megelőző régészeti feltáráshoz az önkormányzat adta a segédmunkásokat és gépeket, de az iskolából is elengedték az évek óta a nyári ásatásokon dolgozó régésztáborosokat. Először a mintegy 20×30 méteres leendő kőtár 600 m²-es területét humuszoltuk le, ahol meglehetősen sűrűn rajzolódtak ki a beásások foltjai. A terület felső részén mindössze 30 cm humuszt szedtünk le, s ez alatt már kirajzolódtak a sárga futóhomokba ásott sírok. A domb közepén egy felszínre kifutó szubhumuszrétegbe temetkeztek, ezért itt a humuszosítás valamivel vastagabb, mintegy 50 cm-es volt. A domb aljában a humuszosítás ismét vékonyabb, mintegy 30–40 cm volt. A humuszrétegek vékonyságának a domb felső részén a természetes lekopás, míg a domb aljában való elvékonyodásának hátterében a tereprendezés áll. A történeti adatok, a temető kiterjedése és a lehumuszosított területen megfigyelt sírsűrűség figyelembe vétele alapján mintegy nyolc-tízezer embert temethetett ide a közösség a temető használatának mindössze bő két évszázados ideje alatt (1. tábla 1).

Az épülő kőtár földmunkái során 1995. szeptember 4. és október 7. között összesen 213 sírt tártunk fel. A sírokat a megtalálás és a bontás sorrendjében számoztuk. Az 5 × 5 méteres négyzetrácsokra osztott terület feltárását az északnyugati sarokból indulva kezdtük és 5 méter széles, észak-déli irányú sávokban bentről a kerítés felé haladva folytattuk. A feltárt leletanyag Szekszárdra, a Wosinsky Mór Megyei Múzeumba került. A halottak a sírban minden esetben nyugat-keleti irányban a hátukra fektetve nyugodtak, mellékletekre, ruhamaradványokra utaló nyomok is csak ritkán fordultak elő, ezért a temetkezések leírásánál külön csak az ettől eltérő helyzeteket jelezzük.

1. sír: Melléklet nélküli, mintegy 85 cm magas, 4-5 éves gyermek sírja, alkarjait a köldökhöz hajlították.
2. sír: Koporsóban eltemetett, fiatal, mintegy 160 cm magas nő, alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt pihentek. Hasánál egészen apró, feltehetően újszülötthöz tartozó csontok voltak. A koponya bal oldalán megfigyelt egyszerű, fehér gömb alakú gyönggyel díszített tűn kívül a csontváz felszedésekor a fej jobb oldalán is találtunk egy tűt, amely díszesebb volt, mint a bal oldali. Mind a két tű nagyjából a fül magasságában feküdt. A jobb kezén pedig egy gyűrű volt.
3. sír: Mintegy 160 cm magas felnőtt személy sírja, jobb keze a test mellett nyújtva, a bal könyökben behajlítva a medencén nyugodott.
4. sír: Mintegy 170 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
5. sír: Mintegy 170 cm magas felnőtt személy sírja, karjai a váz mellett, a kézfejek a csípőn pihentek. Megbolygatott jobb vállát és felkarcsontját a 10. sír beásásában találtuk meg.
6. sír: Mintegy 170 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
7. sír: Mintegy 4-5 éves, 80 cm vázhosszúságú gyermek csontmaradványai, kinyújtott karjait a váz mellé, kézfejét a medencére helyezték.
8. sír: Mintegy 170 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott karjai a test mellett, bal kézfeje a medencén pihent. Sírjából a ruházathoz tartozó kapocs és egy ruha szegélydíszítésének részlete is előkerült (1. tábla 2).
9. sír: Mintegy 175 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai a köldökhöz hajlítva nyugodtak. A jobb és bal sarokcsontnál l-1 vas csizmapatkó volt. A sír bontása előtt, a nyéséskor 1 cm

⁴ SZABÓ 1994.

széles, 8 cm hosszú, többszörösen hurkolt fémfonals dísz, valamint apró ezüst flitterek kerültek elő a lábészelnél. Feltételezhető, hogy ezek az eloxidálódott, elporladt díszek valaha a csizmához tartozhattak.

10. sír: Mintegy 6-7 éves, 105 cm vázhosszúságú gyermek sírja, az alkarjai a köldökhöz hajlítva nyugodtak. A sír beásása vágta az 5. sírt, annak vázát a jobb válla környékén megbolygatta.
11. sír: Mintegy 2 éves, 65 cm vázhosszúságú gyermek sírja, jobb keze a test mellett nyújtva, a bal könyökben behajlítva a medencén nyugodott.
12. sír: Mintegy 1-2 éves gyermek sírja, csontjai a medencétől lefelé hiányoztak.
13. sír: Egy év körüli, 55 cm vázhosszúságú gyermek sírja, bal keze a test mellett nyújtva pihent, a jobb csontjai hiányoztak.
14. sír: Jobb oldalára fektetett újszülött 47 cm hosszú váza.
15. sír: Mintegy 160 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott karjai a váz mellett, a kézfejek a medencében pihentek. Lábfejen a magasabban lévő 16. sír koponyája volt.
16. sír: Mintegy 165 cm magas felnőtt személy sírja, bal kézfeje a medencében, jobb karja könyökben behajlítva a mell alatt nyugodott. Feje alatt volt az eltérő tájolású 15. sír lábfeje.
17. sír: Mintegy 175 cm magas fiatal férfi sírja, jobb karja a mell alatt keresztbetéve, a bal alkarja a bal vállhoz visszahajlítva pihent. Egy sírgödörben volt a jobb oldalán lévő 18. számú temetkezéssel.
18. sír: Fiatal nő sírja, aki vázhossza alapján 153 cm magas lehetett, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Közös gödörbe temették a 17. sírban fekvő személlyel, akinek a jobb oldalán nyugodott.
19. sír: Mintegy 150 cm magas, idősebb nő sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. A bontás során több helyen is szervesanyag-maradványokat figyeltünk meg. A fej alatti részen vastag szövet nyomai voltak. A medence jobb oldalán a mell alatt keresztbe font jobb kezének könyöke alatt hurkolt rojttokkal szegélyezett, vastag, barna anyagot találtunk. A textilen jól megfigyelhető volt a szálvastagság és a szálsűrűség is. A csontok felszedése során jól látható volt, hogy a szövetmaradványok főként a derék alatti részen, mintegy 45 cm hosszán és 25 cm szélességű területen maradtak meg jó állapotban, azonban ahhoz túl kis részletekben, hogy a viseleti darabokat egyértelműen meg lehetne határozni. Ami biztosan megállapítható az az, hogy egy 8 mm vastag, vékony, finom szálaból font, barna zsinórokból álló, mintegy 6-8 cm széles köteg futott végig a deréknál, mely nagyjából a combcsontig volt követhető. A zsinórok hossza nagyjából 20 cm körüli lehetett, bár kötegszerűen egymásba voltak gabalyodva, szándékos fonásukra, csomózásukra utaló nyom nem volt látható. Az anyag minőségét, szerkezetét és rojttal való díszítettségét, elhelyezkedését tekintve úgy tűnik, hogy egy téli gyapjú nagykendőről lehet szó. Mikroszkóp alatt vizsgálva a maradványokat az is láthatóvá vált, hogy a zsinórköteg alatt natúr színű szövet, az alatt pedig több vékony, zöldes árnyalatú rétegben lazább szerkezetű, feltehetően filcanyag volt. A maradványok elhelyezkedése alapján úgy tűnik, mintha a nagykendő alatt rétegesen szövet és filc ruhadarabok lettek volna (1. tábla 3-4).
20. sír: Mintegy 175 cm magas felnőtt nő sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Haja és szeméremszőrzete is meglepően jó állapotban megmaradt, így megfigyelhető volt a hajviselete is. A nő hosszú, sötétbarna, hullámos hajában a fejtetőn keresztbefutó, három vékony szálból álló fonat volt, a haj többi része befonatlanul a bal vállra omlott. Nem egyértelmű, hogy hajkoronáját a fülnél megfigyelt túvel tűzte-e fel, vagy a tú egy textil kiegészítő felerősítésére szolgált. A vékony, töredékesen is 4 cm hosszú, rézszálból készített hajtű végét egy kis fehér gyöngy díszítette. A koponyával kiemelt anyagmaradványok között a nyaki részen finom szövésű, piros festésű textil maradványai és egy 1 cm átmérőjű, ráforrasztott, félgömbös pitykével díszített kapocspár volt (1. tábla 5).

21. sír: Mintegy 8 éves, 110 cm vázhosszúságú gyermek sírja, az alkarjai a köldökhöz hajlítva nyugodtak.
22. sír: Csecsemő 43 cm hosszú váza.
23. sír: Mintegy 160 cm magas nő sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Fején gyöngyökkel díszített abroncspárta volt. Az abroncs textillel bevont, hajlított falemez, a két vége csontból készült. A leleteket restauráló Szalay Zoltán megfigyelése szerint a párta díszítése kilenc egységre tagolódott, melyek közül négynek a közepén pergamenből kötött masni volt. A mellettük lévő mezőket nagyobb fúvott és kisebb vágott üveggyöngyökkel, csipkeszerű drótspirálokkal választották el egymástól, középre pedig egy-egy nagyobb, ezüstözött flittert helyeztek.⁵ A jobb lengőbordáknál 3 db két részből összeforrasztott, alul lapos, felül félgömbös, kerek, drótfüllel ellátott, 1,3 cm átmérőjű rézgomb került elő. A sarokcsontoknál 1-1 db vaslemezből készített csizmapatkó volt, melyek végei a sarok belső szélén felhajlottak. Az alapanyagul szolgáló 4×4 cm méretben U alakúra hajlított, 0,8-1 cm szélességű vaslemez erősen oxidálódott, eredeti vastagsága nem mérhető. Legalább három helyen megfigyelhető volt a felerősítésre szolgáló szögek csonkja is (2. tábla 1-2; 13. tábla 1-3).
24. sír: Mintegy 155 cm magas felnőtt személy sírja, bal keze a test mellett nyújtva, a jobb könyökben behajlítva, a kézfejek a bal medencén egymásra téve nyugodtak. A nyakánál körben összesen 7 ruhakapocs volt, amihez három akasztó részt is találtunk. A 23-24. sírok szorosan egymás mellett voltak (2. tábla 3-4).
25. sír: Négy év körüli gyermek erősen elporladt állapotú maradványai.
26. sír: Mintegy 155 cm magas felnőtt személy sírja, a karjai a váz mellett kinyújtva pihentek. A jobb lába mellett két gyermek (27-28. sír) feküdt.
27. sír: Mintegy 2 éves, 66 cm vázhosszúságú gyermek sírja, a karjait könyökben behajlították, a kézfejeket a medencén egymásra helyezték. A fejénél két, erős, sűrű szövésű 25 cm hosszú, 0,6 cm széles szalag volt. A szalag anyagát fémszálak erősítik. A fém — feltehetően jó minőségű ezüst, mert mikroszkóp alatt a színe fekete színű és nem zöld oxidos — szál rendkívül vékony lemezcsík, melyet egy fonallal rátekereszteltek, s az így megerősített szálakból szőtték magát a szalagot (2. tábla 5).
28. sír: Nagyjából 5 éves, 95 cm vázhosszúságú, bal oldalára fektetett gyermek sírja.
29. sír: Csecsemő 42 cm vázhosszúságú, a többtől eltérően fejjel keletnek fektetett sírja.
30. sír: Mintegy 176 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
31. sír: Nagyjából 2-3 éves, 76 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a váz mellett pihentek.
32. sír: Nagyjából 4-5 éves, 88 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a váz mellett pihentek.
33. sír: Nagyjából 4-5 éves, 84 cm vázhosszúságú gyermek, testéből csak a szétlapult koponya csontjai maradtak meg. A fején feltehetően pártától származó oxidos elszíneződés és néhány szétporladt gyöngy nyoma volt. A felszedéskor rugós párta 2 és 3 mm átmérőjűre tekert rugói, 4 db, rugókból félgömb alakúra hajtogatott, 2 cm átmérőjű dísz is előkerült. A díszek elkészítéséhez használt fémszálal fonallal körbetekerték, valószínűleg így adták meg a színét, a rugóval pedig a merevségét. 3 db 0,4 cm átmérőjű zöldes színű üveggyöngy is volt a maradványok között (2. tábla 6).
34. sír: Nagyjából 1-2 éves, 65 cm vázhosszúságú „békafejtetésű” gyermek sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták. A felszedés során a mellkasánál a gerinc vonalban 5 ruhakapocs volt, amelyhez két akasztórész is előkerült (3. tábla 1).
35. sír: Mintegy 155 cm magas felnőtt személy sírja, a könyökben behajlított bal karjának kézfeje a jobb medencelapáton nyugodott. Jobb karjának csontjai hiányoztak.

⁵ SZALAY 2002, 481.

36. sír: Nagyjából 4-5 éves, félig oldalára fektetett gyermek erősen bolygatott sírja.
37. sír: Mintegy 3 év körüli, 80 cm vázhosszúságú gyermek, a könyökben behajlított bal karja a melle alatt nyugodott, jobb karjának csontjai hiányoztak. Közvetlenül a bal oldala mellett volt a 38. sír.
38. sír: Nagyjából 6 éves, 105 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a váz mellett pihentek.
39. sír: Mintegy 160 cm magas fiatal személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
40. sír: Nagyjából 4 éves, 105 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a váz mellett pihentek.
41. sír: Mintegy 145 cm magas fiatal személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
42. sír: Nagyjából 2 éves, 76 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a váz mellett pihentek.
43. sír: Mintegy 180 cm magas középkorú férfi sírja, a jobb alkarját könyökben visszahajlították a bal vállhoz, a bal alkar a medencén nyugodott.
44. sír: Hét év körüli, 110 cm vázhosszúságú lányka, a fején párta volt. A pártát szövettel bevont faháncs alapra készítették, két szélét fonott szegéllyel, közepét 4-4 csomóból álló, virágszerű motívumokkal díszítették. A szegélyt négyszer két-két szorosan, szalagszerűen egymás mellé fogott szálból laza fonással készítették. A szálak közepén fonal fut, amelyet spirálisan rátekert fémszalaggal borítottak. A közepén futó díszítéseket is hasonló alapanyagból készítették. A másutt megfigyelt fémszála tekert színes fonalnak itt nem találtuk nyomát. A párta díszített részének szélessége 2,5 cm, a szegély szélessége 0,5 cm, egyik vége lekerekített, a másik hiányos, így eredeti hosszúsága nem mérhető, a töredék hossza 14 cm.
45. sír: Hét év körüli, 110 cm vázhosszúságú lányka, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek, a fején párta volt. A párta maradványai azonban annyira töredékesek voltak, hogy a kis darabok alapján csak annyit lehetett megállapítani, hogy az hasonló lehetett a 44. sír pártájához. Ennél is a széleket fonott szegéllyel, a közepét 4-4 csomóból álló, virágszerű motívumokkal díszítették. A párta díszített részének szélessége 2,5 cm, a szegély szélessége 0,5 cm volt. A szegélyt négyszer két-két szorosan, szalagszerűen egymás mellé fogott szálból laza fonással készítették. A szálak közepén fonal fut, amelyet spirálisan rátekert fémszalaggal borítottak. A közepén futó díszítéseket is hasonló alapanyagból készítették. A fémszalakat rendkívül erős, egységes kékeszöld oxid borította.
46. sír: Két év körüli, 70 cm vázhosszúságú lányka, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek, a fején faháncs alapra készített, teljesen elporladt párta maradványai, a mellén egy félgömbös kapocs volt (3. tábla 2).
47. sír: Mintegy 140 cm magas felnőtt személy maradványai, részben a 48. sír alatt volt. A sírból ruhacsok töredékei is előkerültek (3. tábla 3).
48. sír: Nagyjából 8-9 éves, 130 cm vázhosszúságú, oldalán fekvő gyermek. Lába a 47. sír felsőtes-tén volt, alatta pedig a 49. sír váza feküdt.
49. sír: Nagyjából 8-9 éves, 130 cm vázhosszúságú, oldalán fekvő gyermek a 48. sír alatt.
50. sír: Két év körüli, 70 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. A 31. sír alatt feküdt.
51. sír: Nagyjából 5 éves, 90 cm vázhosszúságú gyermek, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
52. sír: Csecsemő 60 cm hosszúságú, félig oldalára fektetett, felhúzott lábú váza.
53. sír: Felnőtt személynek a tereprendezés során erősen megbolygatott sírja.
54. sír: Mintegy 160 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. A jobb felkarnál teljesen szétporladt pitykék nyomait figyeltük meg.
55. sír: Mintegy 170 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
56. sír: Idős személy 158 cm vázhosszúságú sírja, jobb keze a test mellett nyújtva, a könyökben

behajlított bal karjának kézfeje a jobb medencelapáton nyugodott. Állkapcsából a fogak hiányoztak, a fogmeder is teljesen felszívódott.

57. sír: Felnőtt személy 172 cm vázhosszúságú sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek.
58. sír: Idősebb személy 173 cm vázhosszúságú sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén pihentek.
59. sír: Csak a koponyája maradt meg, a többi részét elvitte a 60. sír beásása.
60. sír: Mintegy 130 cm magas, 10 év körüli gyermek, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. A nyakánál az álla alatt 1 db gömb alakú, 1,5 cm átmérőjű, gúla alakban ráforrasztott 4 kis granulációval díszített pityke és egy hengeres gomb volt. Ez utóbbi két végén legömbölyített, 0,8 cm átmérőjű, 1,5 cm hosszú, henger alakú, lemezből készített gombnak kis drót füle volt a felvarráshoz (3. tábla 4).
61. sír: Mintegy 130 cm magas, 10 év körüli gyermek, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek. A szegycsontnál és a gyomor magasságában is 1-1 zöld patinával fedett, 0,8 cm átmérőjű, gömb alakú, kis drótfüllel ellátott gombot találtunk (3. tábla 5).
62. sír: Mintegy 160 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
63. sír: Megbolygatott, teljesen szétásott temetkezés.
64. sír: Mintegy 165 cm magas felnőtt személy sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén pihentek. A felszedés során a sír földjéből egy aranyozott ezüst kapocspár kis hurokban végződő fele került elő, mely három szőlőfürt(?) és szőlőlevelek (?) kombinációjából áll. Szélessége 1,5 cm, hosszúsága a hurokkal együtt 1,6 cm (3. tábla 6).
65. sír: Csecsemő 55 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
66. sír: Mintegy 165 cm magas, tizenéves gyermek, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. Közéleben több gyermek feküdt, fejénél a 65., a hasán a 67., a lábánál a 68. sír volt.
67. sír: Csecsemő 60 cm vázhosszúságú temetkezése, egymásra helyezett kis kezei a medencén nyugodtak.
68. sír: Leányka sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak, a fején lévő pártája teljesen szétporladt. A feltárási terület szélén lévő sírt csak részben lehetett kibontani.
69. sír: Mintegy 155 cm magas, felnőtt nő sírja, a könyökben enyhén behajlított jobb karjának kézfeje a medencében nyugodott. A mellékletekben szokatlanul gazdag sírban a fej körül 5 tű volt, két díszes és két egyszerűbb. A két bronzszáלבól készített, 6,5 cm hosszú, kis, kettéosztott, 0,3 cm átmérőjű gömbbel díszített tű a halántékcsontoknál, két, aranyozott ezüst, rendkívül finoman kidolgozott, rátétekkel és üvegbetéttel díszített fejű, 8,3 cm hosszú tű pedig a koponyatetőnél volt. A felszedés során a koponya alatt egy ötödik tű is előkerült, melyet zöld patina borított és kis, fehér üvegyöngy díszített, hossza 5,8 cm. A tűn található textil-, faháncs- és egyéb szervesanyag-maradványok arra utalnak, hogy a tűket a pártája felerősítéséhez használták. (3. tábla 7.) A jobb vállnál sűrű szövésű, fémszállal erősített (a fekete színe alapján feltehetően ezüst) szalag volt. Az elhelyezkedése alapján nem lehet eldönteni, hogy a ruházathoz tartozott-e a 0,6 cm széles, mintegy 35–40 cm hosszú, többször önmagába visszatekert szalag vagy a hajba volt fonva. Mikroszkóp alatt kiválóan látható, hogy a szövet alapját képező fonalra spirálisan vékony fém (határozottan ezüstnek tűnő) szalagot tekercseltek. A bordákon kétoldalt kapocspár futott, szinte minden bordánál volt oxidos elszíneződés, de csak a kapcsok egy kisebb részének volt fémmagja. A maradványok alján látható, hogy a sima kapocspárok mellett volt félgömbös lemezzel díszített és egy ezüstlemezből készített, gömb alakú, 1,2 cm átmérőjű fülesgomb is. A kapocspárok felvarrására – a szervesanyag-maradványok tanúsága alapján – piros cérnát használtak (3. tábla 8. 4. tábla 1–5.).

70. sír: Kisgyermek 87 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. Jobb oldalával félig a 71. sír alatt volt.
71. sír: Mintegy 155 cm magas felnőtt férfi sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. A fejnél nemezsüveg maradványai, a lábfejek környékén bőrmaradványok, a két sarokcsontnál sarokvas, fölötte pedig a bal oldalon a patkó fölött bojt maradványai voltak. A patkó helyett helyesebb a sarokvas kifejezés, mert nem a szokásos lemezpatkóról van szó, hanem a sarkot erősítő és emelő vasról. A 3-4 mm vastag, 0,5-1 cm széles vaslemezből kovácsolt U alakú vas egyszerre emelte, erősítette és védte a kopástól a lábbeli sarokrészét. Felerősítését a két végén és a közepén lévő, lemezszerűen kiszélesedő részek biztosították, ahol lyukak voltak a vasszegecsek számára. A sarokvas szélessége 6,5 cm, hosszúsága 9 cm, magassága a sarokrész felé emelkedően: 0,5-1 cm. A patkó fölött, a bal oldalon a boka magasságában a külső oldalon egy 2,5 cm átmérőjű zöld oxidos golyó volt megfigyelhető, amelynek közepén 1 cm átmérőjű, bőrmaradványokat tartalmazó lyuk volt. A golyót 3-3, szalagszerűen egymás mellé fogott, vékony bronzszalaggal spirálisan körbetekert fonalból fonták. A felszedés során a lábfej környékén egy bőr lábbeli foszlányai kerültek elő, melyet Szalay Zoltán restaurált (5. tábla 1-5).⁶
72. sír: Mintegy 150 cm magas, fiatal személy sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. Korporsója viszonylag jó állapotban megmaradt, megfigyelésünk szerint a halott testméreteihez viszonyítva szokatlanul szűk volt.
73. sír: Gyermek 122 cm vázhosszúságú sírja, a kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. Fejénél párta maradványai voltak.
74. sír: Magzat 38 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kis kezei a teste mellett pihentek.
75. sír: Hét-nyolc éves gyermek 117 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
76. sír: Kisgyermek 75 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
77. sír: Kisgyermek 75 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
78. sír: Megmaradt csontjai alapján 7-8 éves gyermek földmunkákkal erősen bolygatott sírja.
79. sír: Mintegy 150 cm magas, tizenéves gyermek sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
80. sír: Mintegy 175 cm magas, felnőtt személy sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. Meglepő módon még szakálla is jó állapotban megmaradt. A karcson mellett ruházatából is megőrződött egy kis darab, amely sajnos ahhoz azonban kevés volt, hogy a ruházatra lehessen belőle következtetni. A begyűjtött mintában legalább kétféle textil volt, egy olajzöld finomabb, és egy világosbarna vastagabb, durvább szövetű anyagból.
81. sír: Mintegy 170 cm magas, középkorú személy sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
82. sír: Mintegy 145 cm magas, felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. A bal lába az általánostól eltérő módon erősen keresztben feküdt, ami alapján felvetődött a csípőficam lehetősége is.
83. sír: Kisgyermek 73 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek.
84. sír: Gyermek 105 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott karjai a teste mellett pihentek. A vállainál a csontokon zöld oxidos elszíneződést figyeltünk meg, a mellkason pedig kicsi, mindössze 6 mm széles, zöld patinával borított ruhakapocs akasztórésze került elő (6. tábla 1).
85. sír: Mintegy 155 cm magas, felnőtt személy sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek.

⁶ SZALAY 2002, 475-477. 5-8. kép.

86. sír: Mintegy 150 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Bal alszárát elvitte a 88. sír beásása.
87. sír: Magzat 30 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kis kezei a teste mellett pihentek. A 88. sír a feje felett 30 cm-re volt.
88. sír: Nagyjából 1 éves, 70 cm vázhosszúságú „békafektetésű” gyermek sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták.
89. sír: Kisgyermek 73 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
90. sír: Kisgyermek 80 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
91. sír: Mintegy 155 cm magas, felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A 89. sírban fekvő gyermek közvetlenül mellette, a 90. sírban fekvő pedig a jobb alszára felett volt.
92. sír: Kisleány 75 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A fejénél szétporladt, gyöngyökkel, flitterekkel díszített rugós párta darabjai, nyakán, vállán sötét textilmaradványok, bal lába mellett sujtások maradványai kerültek elő. Sajnos a maradványokból alig lehetett felszedni valamit. Az eredetileg a párta szélét díszítő kis fonott szegélyből maradtak meg kisebb darabok. Ezek alapján jól látszott, hogy a fonalat, melyből készítették, vékony bronz lemezzel spirálisan körbetekerték. A töredékek hátoldalán szövött anyag maradványai voltak, ami alapján feltételezhető, hogy a pártát egy textil-darabra rögzítették. A töredékeket vizsgálati célra megőriztük. A gyöngyök közül 18 kisebbet, mintegy 3 mm átmérőjűt, és két nagyobbat, mintegy 5 mm átmérőjűt sikerült felszednünk. A párta maradványai között piros fonalat is megfigyeltünk (6. tábla 2–3).
93. sír: Fiatal személy 138 cm vázhosszúságú sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek.
94. sír: Mintegy 155 cm magas, felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Vállánál a csontokon oxidos elszíneződések, a bal felkar és a bordák között fémszálas dísz teljesen szétporladt maradványait figyeltük meg.
95. sír: Mintegy 150 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Bontása során két kis tű szártöredéke is előkerült (6. tábla 4).
96. sír: Leányka 105 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A fejénél rugospárta maradványai voltak, amelyből csak néhány rugótöredéket és egy 6,5 cm hosszú bronz hajtűt sikerült felszedni, melynek fejét egy kis gömb díszítette (6. tábla 5).
97. sír: Leányka 105 cm vázhosszúságú sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek. Fején valószínűleg párta díszítéséhez tartozó gyöngyök voltak (6. tábla 6).
98. sír: Mintegy 160 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
99. sír: Mintegy 145 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
100. sír: Mintegy 120 cm vázhosszúságú leányka sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Fejénél rugós párta 2-4 cm hosszú töredékei voltak. A pártát díszítő és merevítő vékony, 0,5 mm átmérőjű rézszálakat spirálisan, rugószerűen megtekerték (6. tábla 7).
101. sír: A földmunkákkal erősen megbolygatott temetkezés.
102. sír: Középkorú személy 148 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A jobb felkarnál négy pityke volt, amelyeket egy félgömbös és egy lapos, kis füllel ellátott lemezből forrasztották össze, átmérőjük 1,8 cm (6. tábla 8).
103. sír: Kisgyermek 75 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak, lába a 104. síron volt.
104. sír: Mintegy 150 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.

105. sír: Gyermekek 120 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
106. sír: Kisgyermek 70 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
107. sír: Mintegy 155 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Bordáinál két sorban ruhakapcsok voltak, melyeket in situ felvettünk.
108. sír: Mintegy 155 cm magas, felnőtt személy sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek.
109. sír: Gyermekek 110 cm vázhosszúságú sírja, lábait enyhén felhúzva baloldalra fordították. Mellénél öltözetéhez tartozó, keresztben futó sujtások és ruhafoszlányok nyomait figyeltük meg.
110. sír: Kisgyermek 65 cm vázhosszúságú, „békafektetésű” sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták.
111. sír: Gyermekek 110 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
112. sír: Csecsemő 45 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
113. sír: Mintegy 150 cm magas, felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
114. sír: Mintegy 150 cm magas, felnőtt személy sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek.
115. sír: Felnőtt személy 158 cm vázhosszúságú sírja, jobb alkarját a bal vállhoz, bal kezét a medencéhez hajlították.
116. sír: Csecsemő 48 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
117. sír: Mintegy 95 cm magas leányka sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Fején pártá maradványait figyeltük meg. A pártát szövettel borított faháncs alapra készítették, szélét réz lemezcsíkkal körbetekert fonállal díszítették. A töredékek alapján jól megfigyelhető, hogy a pártá középső részét is hasonló fémerősítésű fonállal kivarrták, illetve kerek, 0,7 cm átmérőjű, középen lyukas flitterekkel díszítették (6. tábla 9).
118. sír: Csecsemő 45 cm vázhosszúságú sírja, „békafektetéssel”. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták. A 119. sír alatt volt.
119. sír: Gyermekek 115 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A bal medencéje alatt fenőkö, a lábainál csizmapatkó volt. A két C alakú vasalás nem egyforma. A jobb sarokcsontnál lévő 1 cm magas, körbefogta a lábbeli sarkát. A baloldali megtekert, hátsó részen a sarok alá fut, míg a talpközép felé eső részen külső merevítésként szolgált. Szélességük 6 cm, a jobboldali töredékes, így hosszúsága nem mérhető, a baloldali 5,5 cm. A medence alatt talált fenőkő finomszerkezetű, szürke színű kőből készült, erősen kopott, 2,5 cm széles, 1,4 cm vastag, 6 cm hosszú töredék volt. A halott életkora alapján egyik melléklet sem tekinthető az elhunythoz köthető használati vagy viseleti tárgynak, azok sírba helyezése csak valamilyen egyéb okkal, például szokással magyarázható (7. tábla 1–3).
120. sír: Felnőtt személy 158 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Körülötte feltűnően sok, összesen öt gyermek sírja volt.
121. sír: Gyermekek 110 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
122. sír: Kisgyermek 76 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
123. sír: Gyermekek 85 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
124. sír: Idős személy 135 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
125. sír: Csecsemő 57 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. A 124. sír lábán volt.
126. sír: Felnőtt személy 172 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
127. sír: Kisgyermek 63 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A nyakánál pártához tartozó, kis, virágalakú, aranyozott foglalatú díszeket találtunk. Maga a pártá

teljesen darabjaira hullott, csak annyit lehetett megállapítani, hogy szélét réz lemezcsikkal körbetekert fonalból csomózott „csipkével” díszítették. A középső részét is hasonló fémerősítésű fonalból font díszítés fedte, melyre sárga, kék, zöld, fehér és világosbarna, valamint kis piros virágot utánzó üvegyöngyöket varrtak. A 0,8-0,9 cm átmérőjű díszeket úgy készítették, hogy egy fehér színű, két helyen átlukasztott kis üvegcséppre körbe ragasztották az 5–8 apró piros üvegszirmot, közepét pedig csillagot formázva aranyozták. Ebből az egyszerű, de mégis rendkívül igényes kivitelű, mutatós díszítőelemből 8 db került elő. A párta töredékei között egy ruha akasztókapcsának a horog része, egy kis gömbös fejű, 5 cm hosszú réztű és egy – feltehetően a pártára felerősített, annak síkjából kiugró – üvegyönggyel, aranyozással díszített fémszállal megerősített kis pártaelem került elő. Az üvegyöngyök átmérője 2–6 mm között változik. Egy fémszál-erősítésű fonalból font szalagot is megfigyeltünk, amelynek szélessége 0,5 cm, kiterített hossza mintegy 20 cm volt, feltehetően a párta felerősítésére is szolgálhatott (7. tábla 4–7).

128. sír: Mintegy 160 cm magas felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
129. sír: Gyermekek 112 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
130. sír: Gyermekek 115 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
131. sír: Felnőtt 131 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. A lábainál csizma 3-4 mm vastag, 0,8–1,1 cm széles vaslemezből kovácsolt U alakú sarokvasa volt, amely egyszerre emelte, erősítette és védte a kopástól a lábbeli sarokrészét. Felerősítését a két végén és a közepén lévő, lemezszerűen kiszélesedő részek biztosították, ahol lyukak voltak a vasszegecsek számára. A sarokvas szélessége 8 cm, hosszúsága 11 cm, magassága a sarokrész felé emelkedően 0,5–1,1 cm volt. A baloldali töredékes állapota miatt nem lehetett lemérni. A csontok felszedésekor a sír földjéből egy álló téglalapalakú, 2,5 cm széles, 3,7 cm magas bronz csat is előkerült, melyen helyenként aranyozás nyomai tűntek elő (7. tábla 8–10).
132. sír: Gyermekek 130 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A 137. sír alatt volt.
133. sír: Kisgyermek 81 cm vázhosszúságú sírja, jobb karja a teste mellett pihent. A nyakánál párta teljesen szétporladt maradványai voltak, melynek csak egészen kis töredékeit lehetett felszedni. Megfigyeléseink szerint a pártát szövettel borított faháncs alapra készítették, a közepét réz lemezcsikkal körbetekert fonallal, illetve piros cérnával varrták ki. A töredékek alapján jól megfigyelhető, hogy a párta középső részét is hasonló fémerősítésű fonallal kivarrták, illetve kis, vékony lemezből hajlított, tölcészerű flitterekkel díszítették. Egy aranyozott, üveglemezekkel és ezüst gömbökkel, rátett fémszalagokkal gazdagon díszített, letört végű, 8,5 cm hosszú ezüst tű is volt a leletek között. Részben alatta volt a 134. sír (8. tábla 1-2).
134. sír: Gyermekek 138 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Félig a 133. sír alatt volt.
135. sír: Felnőtt személy 161 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
136. sír: Mintegy 155 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Az alszárán barna textilmaradványok voltak, melyeket Szalay Zoltán in situ emelt ki.⁷ A restaurálás után láthatóvá vált, hogy ez egy barna nemezéből készült süveg volt, melynek a zsákformájúra elkészített anyagát 12 cm-re visszahajtották, s kétoldalt 6 cm-re felnyitották, ezzel adva meg végső formáját. A kiegészítésre szorult fejfedő magassága 19 cm,

⁷ A restaurálásról megjelent egy, az ásatásvezetővel nem egyeztetett beszámoló, amelyben a tárgyleírásoknál említett számok több esetben nem egyeznek a feltárási dokumentációban szereplő sírszámokkal (SZALAY 2002).

ovális nyílásának mérete 12×18 cm, ami nagyjából az 50-es méretnek felel meg.⁸ A lábknál csizma sarokvasai voltak, melyeket 2-3 mm vastag, 1,8–3,1 cm széles vaslemezből kovácsoltak U alakúra. Így ez a vas egyszerre emelte, erősítette és védte a kopástól a lábbeli sarokrészét. Felerősítését a két végén és a közepén lévő, lemezszerűen kiszélesedő részek biztosították, ahol lyukak voltak a vasszegecsek számára. A vasalás lefelé szűkül, felül 7,5 cm, alul 6 cm széles. A közepén lévő rögzítési pont alul, míg a végeken lévő szögecslyukak felül vannak, ami mutatja, hogy a sarokhoz csak egy ponton rögzítették, a végeit a talphoz erősítették. A sarokvas szélessége 8 cm, hosszúsága 11 cm, magassága a sarokrész felé emelkedően 1,5–2,4 cm volt (8. tábla 3–4; 13. tábla 8).

137. sír: Felnőtt személy 156 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Feje alatt volt a süvege, amelynek hosszú, zsákformájúra elkészített barna, nemez anyagát körben 18 cm-re visszahajtották, ezzel adva meg végső formáját. A restaurált, főleg a hajtókán erős kiegészítésre szorult süveg magassága 25 cm, ovális nyílásának mérete 14×19 cm, ami nagyjából az 56-os méretnek felel meg (8. tábla 5; 13. tábla 7).⁹
138. sír: Mintegy 135 cm magas, felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Sajnos a párta szinte teljesen szétporladt. A maradványok alapján jól látható volt, hogy a fonalat, melyből a pártát készítették, vékony rézlemezzel spirálisan körbetekerték. A töredékek hátoldalán szövött anyag maradványai voltak, ami alapján feltételezhető, hogy a pártát egy textildarabra rögzítették. A párta maradványai között olyan töredékek is előkerültek, amelyeknél egy vastagabb fonalat 1 cm-es közökben váltakozva piros cérnával, illetve rézszállal spirálisan borított szállal tekertek körbe. A leletek között kék, fehér, zöld színű, 3–5 mm átmérőjű, kerek, közepén átfúrt üvegyöngyök és apró, vékony lemezből hajlított, tölcsérszerű flitterek is voltak (9. tábla 1).
139. sír: Felnőtt személy 166 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
140. sír: Felnőtt személy 163 cm vázhosszúságú sírja, jobb keze a medencéjén, bal karja a teste mellett kinyújtva pihent.
141. sír: Mintegy 155 cm magas, felnőtt személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak. Lábánál csizma 2-3 mm vastag, 1,4–2,1 cm széles vaslemezből kovácsolt U alakú sarokvasa volt, amely egyszerre emelte, erősítette és védte a kopástól a lábbeli sarokrészét. Felerősítését a két végén és a közepén lévő, lemezszerűen kiszélesedő részek biztosították, ahol lyukak voltak a vasszegecsek számára. A vasalás lefelé szűkül, felül 6,5 cm, alul 5 cm széles. A közepén lévő rögzítési pont alul, míg a végeken lévő szögecslyukak felül vannak, ami mutatja, hogy a sarokhoz csak egy ponton rögzítették, a végeit a talphoz erősítették. A sarokvas szélessége 6,5 cm, hosszúsága 7,5 cm, magassága a sarokrész felé emelkedően 1,3-1,9 cm (9. tábla 2–3).
142. sír: Gyermekek 132 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
143. sír: Fiatal személy 99 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
144. sír: Fiatal személy 143 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
145. sír: Fiatal személy 143 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
146. sír: Felnőtt személy 147 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
147. sír: Kisgyermek 78 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
148. sír: Gyermekek 94 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.

⁸ SZALAY 2002, 474–475. 3-4. kép.

⁹ SZALAY 2002, 473–474. 1-2. kép.

149. sír: Idős személynek a felsőteste, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Az állkapcsában a fogmeder teljesen felszívódott.
150. sír: Mintegy 110 cm magas gyermek sírja, alkarjai könyökben középre behajlítva, a kézfejek a medencéjén egymásra téve pihentek. A jobb lábát takarta a 151. sír.
151. sír: Kisgyermek 72 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A felszedés során 1 db félgömbös lemezből készített, 1,5 cm átmérőjű pityke került elő, melyet a rajta lévő kis drót fül segítségével varrhattak fel (9. tábla 4.).
152. sír: Csecsemő sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
153. sír: Kisgyermek 79 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
154. sír: Fiatal személy 161 cm vázhosszúságú sírja, alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
155. sír: Kisgyermek 76 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
156. sír: Mintegy 105 cm magas gyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
157. sír: Felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A sír közelében gyengén égetett Árpád-kori edények töredékei kerültek elő.
158. sír: Mintegy 90 cm magas gyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Lábánál két csizmához tartozó sarokvas volt. A 3-4 mm vastag, 0,5-1 cm széles vaslemezről kovácsolt U alakú vas egyszerre emelte, erősítette és védte a kopástól a lábbeli sarokrészét. Felerősítését a két végén és a közepén lévő, lemezszerűen kiszélesedő részek biztosították, ahol lyukak voltak a vasszegecsek számára. A sarokvas szélessége 5 cm, hosszúsága 6,5 cm, magassága a sarokrész felé emelkedően 0,5-1 cm volt (9. tábla 5–6).
159. sír: Mintegy 135 cm magas gyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
160. sír: Gyermek 128 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
161. sír: Mintegy 140 cm magas gyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
162. sír: Mintegy 80 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
163. sír: Kisgyermek 87 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
164. sír: Kisgyermek 76 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
165. sír: Felnőtt személynek a tanúfal miatt csak részben feltárt sírja.
166. sír: Mintegy 130 cm magas gyermek sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
167. sír: Gyermek 138 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
168. sír: Mintegy 150 cm magas fiatal személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
169. sír: Mintegy 165 cm magas felnőtt személy sírja, karjait enyhén behajlították, az egymásra helyezett kézfejek a medencén pihentek.
170. sír: Mintegy 70 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
171. sír: Mintegy 65 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
172. sír: Mintegy 155 cm magas fiatal személy sírja, bal keze a test mellett nyújtva, a jobb könyökben behajlítva a mell alatt nyugodott.
173. sír: Mintegy 120 cm magas gyermek sírja, bal keze a test mellett nyújtva, a jobb könyökben behajlítva a mell alatt nyugodott. A jobb kézfejen egy gyűrű, a lábainál bőrcipő maradványai, fején párta darabjai kerültek elő.
174. sír: Csecsemő 59 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
175. sír: Mintegy 155 cm magas fiatal személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
176. sír: Kisgyermek 82 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
177. sír: Mintegy 140 cm magas fiatal személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A felszedéskor a feje alatt ruhadarab gallérszerű részletét találtuk. A flitterekkel kivarrt,

finomszövésű anyagon ráerősített, fémszállal körbetekert és megerősített fonalból font díszítés volt (10. tábla 1).

178. sír: Fiatal személy földmunkákkal megbolygatott sírja, vázhossza nem volt mérhető.
179. sír: Kisgyermek 87 cm vázhosszúságú, „békafektetésű” sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták.
180. sír: Mintegy 120 cm magas gyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A fején gyöngyöspárta volt. Az abroncspárta alapja egy vékony, hajlított falap volt, amit vászonnal szorosan körbetekertek. Az abroncs két vége szaruból készült, a középvonalon futó kis, halomszerű díszítéseket pedig pergamenből készítették. Az egész pártát csipkeszerűen áttört díszekkel gazdagon kivarrták üvegyöngyökkel, a szélét csipkeszerűen, a minták között nagyobb üvegyöngyökkel, illetve ezüstflitterekkel díszítették. A restaurálás során az is kiderült, hogy a fejjel együtt kiemelt párta alatt lévő haj nem a koponyához, hanem a pártához tartozott. Mint azt a restaurátor megfigyelte, a párta alatt ugyanis a haj egyenesre volt vágva, elkülönült a koponyán lévő hajtól. Ez hasonló, mint a sárközből ismert úgynevezett „előhajás párta”.¹⁰ A párta kiterített hossza 48,5 cm, szélessége 4 cm. A párta alatt sikerült megőrizni a hajba szúrt és a párta rögzítésre szolgáló három, kis fehér üvegyönggyel díszített bronztűt is. A párta végeihez vékony szalag csatlakozott, amely szintén a felerősítést szolgálta, de a szalag anyaga teljesen elporladt (10. tábla 2; 13. tábla 4–6).¹¹
181. sír: Csecsemő 60 cm vázhosszúságú, „békafektetésű” sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták.
182. sír: Csecsemő 52 cm vázhosszúságú, „békafektetésű” sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták. Koporsójának deszkája is még egész jól megmaradt.
183. sír: Kisgyermek 80 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
184. sír: Csecsemő 62 cm vázhosszúságú, „békafektetésű” sírja. Karjait és lábait is rombusz alakban széthúzták.
185. sír: Mintegy 150 cm magas fiatal személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
186. sír: Felnőtt személy 156 cm vázhosszúságú sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
187. sír: Kisgyermek 80 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
188. sír: Mintegy 145 cm magas fiatal személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
189. sír: Mintegy 150 cm magas fiatal személy sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
190. sír: Kisgyermek 80 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
191. sír: Kisgyermek 90 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
192. sír: Fiatal személy 158 cm vázhosszúságú sírja, karjait enyhén behajlították, az egymásra helyezett kézfejek a medencén pihentek.
193. sír: Fiatal személy 164 cm vázhosszúságú sírja, karjait enyhén behajlították, az egymásra helyezett kézfejek a medencén pihentek.
194. sír: Az erősen elporladt csontok mérete alapján tizenéves gyermek feküdhett a sírban.
195. sír: Mintegy 165 cm magas, felnőtt személy sírja, karjait enyhén behajlították, az egymásra helyezett kézfejek a medencén pihentek.
196. sír: Mintegy 150 cm magas fiatal személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A lengőbordákon zöld oxidnyom volt.
197. sír: Mintegy 165 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.

¹⁰ SZALAY 2002, 477.

¹¹ SZALAY 2002, 477–479. 9–13. kép.

198. sír: Felnőtt személy részben bolygatott sírja, az alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
199. sír: Kisgyermek 88 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
200. sír: Mintegy 80 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
201. sír: Mintegy 80 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
202. sír: Tizenéves gyermek 143 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A nyakánál és a jobb felkarnál ruha sujtásos díszeknek maradványai voltak.
203. sír: A fejénél bolygatott, tizenéves gyermek sírja, karjait enyhén behajlították, az egymásra helyezett kézfejek a medencén pihentek.
204. sír: Felnőtt személy 168 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
205. sír: Felnőtt személy 168 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
206. sír: Mintegy 180 cm magas felnőtt férfi sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A feje alatt volt a süvege.
207. sír: Újszülött 46 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kis kezei a teste mellett pihentek.
208. sír: Mintegy 110 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
209. sír: Mintegy 85 cm magas kisgyermek sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.
210. sír: Idős személy 149 cm vázhosszúságú sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. Állkapcsában a fogmeder teljesen felszívódott.
211. sír: Mintegy 150 cm magas fiatal személy sírja, alkarjai derékszögben behajlítva a mell alatt nyugodtak.
212. sír: Mintegy 165 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek. A mellkason lószőrök voltak.
213. sír: Mintegy 180 cm magas felnőtt személy sírja, kinyújtott kezei a teste mellett pihentek.

A gépi földmunkák során szórványos leleteket már a humuszolás során is találtunk.

– Egy medencelapáton zsinórozással díszített ruhaszegély maradványai voltak, mindkét oldalon sűrűn egymás mellé varrt, omega alakú, 1 cm nagyságú kapcsokkal. A jobb oldalon 12, a balon 11 kapcsot számoltunk meg, de valószínű, hogy eredetileg ott is egy tucat lehetett (11. tábla 1).

– U alakú sarokvasak, három db (11. tábla 2–4).

– Vékony, kör átmetszetű huzalból készített bronz lánc, oldalirányba 90°-kal elcsavart 8-as alakú szemekből áll. Hossza 23 cm, a szemek nagysága 0,8 cm (12. tábla 2).

– Pecsetgyűrű, az ovális, 1,7×2 cm nagyságú előlapján nehezen értelmezhető, vésett, geometrikus díszítés látható. Anyaga ezüstözött bronz, a gyűrű belső átmérője 2 cm (12. tábla 3).

– Egy üveglemezekkel és aranyozott rézgömbökkel, rátett fémszalagokkal díszített réztű. Hossza 9,5 cm, a vége hiányzik (12. tábla 1).

– 10 db félgömbös, ezüstözött rézpityke, átmérőjük 1,4 cm.

– Párta szegélyének maradványai, rátekerített fémszállal erősített fonalból készítették, azonban anyyira elporladt, hogy csak anyagmintát tudtunk eltenni belőle.

– Párta maradványai, restaurálva.¹² Két részből áll, alapja faháncs és kétszikű (gyógy-, illetve illatos) növényből gyúrt kis henger, melyet a koponya felőli oldalon és az alsó végek közelében el-lapítottak és házi szövésű anyaggal bevontak. A párta maradványain jól látható a felületét elborító, zöld színű fonallal rávarrt, szabálytalan rácsminta és főként a fejtető felőli végek szélei közelébe varrt, csavart drótszalagból és tölcséres, félbehajtott kis ezüstlemezekből készített flitterdíszítés. Egy-egy pártarész kiterített hossza 15 cm, szélessége az ellaposodó alsó végénél 4,5 cm, vastagsága 1,5 cm a fejtetőn, 3,5 cm széles és 3 cm vastag (12. tábla 4).

¹² SZALAY 2002, 479–480, 14–17. kép.

– Még az építkezés megkezdése előtt Madár András a felszínen talált néhány, különösen szép pártadiszító elemet (12. tábla 5).¹³

A főutcát jelentő Kossuth úton az Önkormányzat megrendelésére az Alisca Bau Zrt. csapadék-víz-elvezető csatornát épített. A jogerős kiviteli tervekhez nem kapcsolódott semmilyen kulturális örökségvédelmi szakhatósági kötelezettség, noha a település belterületén számos ismert régészeti lelőhely van. Ezek közül az építkezés földmunkái a nyomvonal északi részén lévő vörösgyíri többretegű bronzkori lakódombot, illetve a déli részen, a falu központjában lévő középkori alapokra emelt templomot és a körülötte lévő temetőt veszélyeztették leginkább. Ezért amikor a munkavégzés a tudomásunkra jutott, több alkalommal is helyszíni szemlét tartottunk. A munkavégzés egyik feltétele volt a közlekedés fenntarthatóságának érdekében az árkok naponkénti betemetése, így a megfigyelések, az esetleges régészeti leletek mentése során is ehhez kellett igazodni. A Vörösgyír felől a központ felé haladó kivitelezési munkák során a 3-4 méter mélyre leásott gerincvezeték nyomvonalán lehetett leginkább számítani a régészeti jelenségekre, mert az oldalbekötések csak a már egyébként is bolygatott felső, 80–100 cm-es rétegbe mélyedtek. A nyomvonal ásása során számos alkalommal találgattunk az új- és legújabb kori települést pusztító tűzvészek nyomával, de régészeti korú jelenség a református templomig nem került elő.

A református templom keleti oldalán futó nyomvonalnak az egykori iskola felé eső részén azonban markolóval félbevágott sírokat figyeltünk meg a közműárok falában. A további földmunkákat kérésünkre leállították, és másnaptól, 2006. szeptember 7–13. között a beruházó és a kivitelező, valamint az egész falu segítségével megkezdtük a leletmentést. A legkritikusabb részre, a középkori templom maradványainak és a temető feltárására azonban csak három napunk maradt, mert a rajtuk átvezető utat biztonsági okok miatt nem lehetett tovább lezárni, az ugyanis a paksi erőmű egyik kijelölt menekülési útvonala.

A feltárás során a kivitelező gépeivel, embereivel először a változó vastagságú 80–160 cm vastag felső, bolygatott, emberi csontokkal erősen kevert réteget távolítottuk el a református templom keleti oldalán lévő nyomvonalszakasz még kiásatlan, mintegy 20 méter hosszú részén. Meglepetésünkre a sírok mellett itt egy megközelítően észak-déli irányú falszakasz is előkerült (2. objektum), amiről a helyzete és a mérete alapján feltételeztük, hogy egy, a többször átépített középkori templomhoz csatlakozó kápolnához tartozhatott. Igyekeztünk a falak alaprajzát, kiterjedését mielőbb meghatározni. Hamar világossá vált, hogy a falmaradványok a közműárok fő ágának keleti oldalán lévő bekötések tervezett árkaiban is folytatódnak majd, ezért ezen a részen további rábontásokat készítettünk. A munkák során végig különös körültekintéssel kellett eljárunk, mert a szelvényünk nyugati oldala a második napon teljes hosszban beomlott. Mint kiderült, az új nyomvonaltól alig fél méterre korábban már víz- és gázvezetéseket vezettek, mélyen elvágva a rétegeket. Sajnos a lelőhelyet és a falmaradványokat akkor átvágó kivitelezés régészeti szakfelügyeletének nem találtuk nyomát a nyilvántartásban.

Munkánk során először a falmaradványokat bontottuk körül, az ott lévő középkori régészeti jelenségek az 1–8. objektumszámokat kapták, a hasonló korú temetkezéseknek pedig a 11–29. és az 51–84. sírszámokat osztottunk ki. A sírok többsége melléklet nélküli, a későbbi rátemetkezések miatt erősen bolygatott volt, ráadásul számos esetben csak a csontváz egy része nyúlt a feltárási szelvényünkbe. Mindezek miatt ezen temetkezések leírásánál csak a legalapvetőbb információt írjuk le, a részletesebb adatok a mellékelt táblázatokból és összesítő térképről érhetők el. Az emberi maradványokat a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára őrzi a 2008.16.1–55-ig

¹³ Madár Andrásnak ezúton is köszönjük, hogy a pártadiszéket megőrizte és hozzájárult a fotózásukhoz, közlésükhöz is. A sírmelléleteknek sajnos csak egy részét sikerült restaurálni. A 73. és 180. sírokból előkerült párták, a 136-137. sírok süvegei jelenleg a Wosinsky Mór Múzeum alagsori látványtárában láthatók.

tartó leltári számok alatt. Az embertani vizsgálatok során a morfológiai nem meghatározását Éry és munkatársai módszere alapján végeztük.¹⁴ A biológiai életkor becslésénél infans korcsoportnál a tej- és maradó fogak számát és fejlettségi fokát,¹⁵ valamint a végtagcsontok hosszát¹⁶ vizsgáltuk. Juvenis korcsoportúak esetében az osszifikáció mértékét¹⁷ vettük figyelembe. Felnőtteknél a szeméremcsont facies symphysialisának életkori változásait,¹⁸ a koponyavarratok ectocranialis és endocranialis elcsontosodását, valamint a bordák szegycsont felőli végének korfüggő morfológiai változásaira kidolgozott módszert használtuk fel.¹⁹ A demográfiai elemzéseket Acsádi és Nemeskéri, valamint Coale és Demény munkái alapján végeztük.²⁰ A taxonómiai elemzés Lipták²¹ szerint, a testmagasság becslése Sjøvold módszerével történt.²² Az adatokat Bernert paleoantropológiai programcsomagjának segítségével értékeltük ki.²³ A kóros elváltozások vizsgálatát makroszkóposan végeztük Ortner és Putschar, Aufderheide és Rodriguez-Martin munkái alapján.²⁴ Az embertani vizsgálat során kapott eredményeket az alábbiakban, a régészeti ismertetés mellett, valamint táblázatos formában is közreadjuk (1–4. táblázatok).

1. objektum: Sárga, döngölt agyagalapozás részlete, közvetlenül a kőalapozású falszakasz (2. objektum) keleti irányú déli bővítményének épületen belüli részének sarkában. Az egyébként is keskeny feltérési terület itt a falmaradványok miatt különösen beszűkült és a 6-7. objektumok beásása is megbolygatta ezt a részt. Az viszont világosan látható volt, hogy a 2-3. objektum, falmaradványok mészköves alapozása részben fedte a döngölt agyagalapozás részletét, az így mindenképpen az egy korábbi épülethez tartozott (14. tábla 1).
2. objektum: Nagyjából észak-déli irányú, két végén derékszögben nyugati irányba forduló falszakasz alapozása későbbi átépítések részleteivel (23/b. tábla). Az alapfalak vastagsága 80 cm, a közrezárt belső tér szélessége 2,2 méter volt. A viszonylag szűk belső méret és az ásatási megfigyelések összessége, a történeti adatok, valamint a mai templomhoz való helyzete alapján feltételezhető, hogy egy, a templomhajóhoz csatlakozó kis kápolnát zárt le. A helyenként habarcsba rakott, puha mészkőből készített alapfalak a nyugati irányba derékszögben befordultak, de csak rövid szakaszon lehetett őket követni, mert a korábban ott lefektetett szennyvízcsatorna árkának ásásakor megsemmisültek. Azonban a vízvezetékcső szintje alatt, a kápolnazáródás déli pillérének belső oldalától 3,7 méterre, fehér mészkő maradványokat figyeltünk meg – feltételezhető, ott indulhatott. Ugyanakkor egy fa tuskójának kiásásakor az északi oldalán az ottani pillértől nyugati irányban 2,9 méterre rögzítettük egy alapárok kirabolt, törmelékkel teli vonalát. A szelvényben látható kápolnazáródás vonalában az északi és a déli oldalon is utólag 1,3 méter hosszú támasztópilléreket építettek (14. tábla 2). A kápolna falait ugyancsak utólagos hozzátoldással keleti irányban meghosszabbították (3. objektum). A falak a csatlakozásoknál kötés nélküliek, jól láthatóan elváltak. A falak iránya a fő égtájaktól az óra járásával megegyező irányba 30°-kal tért el, a középkori alapokon álló református templomhoz viszonyítva pedig mintegy 40°-os szöveget zártak be.
3. objektum: A kápolna bővítése, a korábbi építmény keleti meghosszabbításának alapfalai. A korábbi kápolna falához (2. objektum) kötés nélkül csatlakozó 3. objektum gyakorlatilag az építmény szélességének megtartása mellett növelte meg több mint duplájára, a 2. objektum feltehetően

¹⁴ ÉRY et al. 1963.

¹⁵ SCHOUR – MASSLER 1941; UBELAKER 1978.

¹⁶ STLOUKAL – HANÁKOVÁ 1978.

¹⁷ FEREMBACH et al. 1979.

¹⁸ TODD 1920.

¹⁹ NEMESKÉRI et al. 1960; MEINDL – LOVEJOY 1985; IŞCAN et. al. 1984; IŞCAN et. al. 1985.

²⁰ ACSÁDI – NEMESKÉRI 1970; COALE – DEMÉNY 1966.

²¹ LIPTÁK 1965.

²² SJØVOLD 1990.

²³ BERNERT 2005.

²⁴ ORTNER – PUTSCHAR 1981; AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998.

- áttört falának vastagságával együtt mintegy 2,9 méter hosszban a belső tér ezen részét.
- 4-5. objektum: Árok, trapéz keresztmetszettel. A kőfalaktól keletre eső részen a nyesés során két elnyúló sárga, löszös, agyagos pöttyös folt nagyobb beásásra utalt. Csak a bontásuk során derült ki, hogy a közöttük lévő barna, humuszos csík valójában egy árok ívelt betöltésének a középső része a vízszintes nyesésben, a két pöttyös sáv pedig a két szélé. Ezért a továbbiakban a nyesési szinten az elszíneződések alapján még eredetileg külön számozott két részt összevontuk egyetlen objektumként, az árok betöltéseként kezeltük. Az árok egyenes aljú, ferde oldalú árok volt, melynek betöltésében alig volt leletanyag: mindössze néhány téglaszemcse és egy állatcsont került belőle elő. Az árok alján megfigyelt 0,5-1 cm vastag bemosott rétegek a hosszabb idő alatti, lassú beiszapolódásra, feltöltődésre utaltak. A szelvényünkben hegyesszögben keresztbefutó árok pontos, eredeti szélességét, falának lejtőszögét, keresztmetszetét a keskeny feltárási csíkban nem lehetett lemérni, csak utólag kiserkeszteni. Ez alapján az aszfalt szintjétől mérve 2,10 méter mélyen lévő nyesett felszínünk mélységében a beásás valaha 2 méter széles volt, ami a 45°-os lejtőszögeket figyelembe véve az eredeti járószinten körülbelül 4 méter széles árokra utal. Az árok külső, északi szélén egy nagyobb méretű oszlophely beásását figyeltük meg (8. objektum). Az árok belső szélén lévő sírok közül több is rálógott a beásásra (13–26. sírok), ami jól mutatja, hogy a temetkezések egy része a kerítőárok feltöltése utáni. A szelvényünk alján az árok betöltése kemény, fekete humuszrétegbe mélyedt, amely nem nevezhető szubhumusznak, mert a kevert, természetes feltöltődésben a csigák mellett, apró csontokat, néhány őskori, mészbetétes edénytöredéket figyeltünk meg, ami inkább bronzkori járószintre utal.
6. objektum: Gödör a kápolna (2. objektum) külső oldalánál. Szabálytalan körvonalú, szürke, agyagos, humuszos betöltésből egy apró zöldmázás kerámiadarab és egy mészhabarcsos, festett vakolatöredék, kis freskódarab került elő (14. tábla 1).
7. objektum: Oszlophely a kápolna (2. objektum) külső oldalánál. Átmérője mintegy 40 cm volt (14. tábla 1).
8. objektum: Oszlophely az árok (4-5. objektum) északi szélén. A kerek, ívelt aljú beásás átmérője 60 cm volt. Szürke, agyagos, homokos, környezeténél kicsit lazább betöltéséből leletanyag nem került elő (23/c. tábla).
11. sír: Felnőtt személy sírja, feje a nyakcsigolyákra billent. A jó megtartású váz deréktól lefelé a 12. sírral bolygatott, melléklete nem volt.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.1.
Elhalálási kor: 40–50 éves
Morfológiai nem: Férfi
Becsült testmagasság: 169,1 cm
Taxonómia: Pamíri-x (15. tábla 1–3)
Kóros elváltozások: A jobb könyökízületben enyhe ízületi gyulladás, a háti gerincszakaszon enyhe Schmorl-hernia nyomai láthatók.
12. sír: Kisgyermek erősen elporlott csontváza, beásása a 11. sírt deréktól lefelé vágja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.2.
Elhalálási kor: 5-6 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
13. sír: Erősen bolygatott sír derékrésze, alatta látszott az árok természetes betöltődése (4-5. objektum).
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.3.
Elhalálási kor: 13–15 éves
Morfológiai nem: ?

- Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: Mindkét sacroiliacalis ízület felszíne és a második ágyékcsigolya teste hypervascularizált.
14. sír: Gyermekeknek a válla és a feje környékén bolygatott csontváza, alatta látszott az árok természetes betöltődése (5-6. objektum).
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.4.
 Elhalálási kor: 2-3 éves
 Morfológiai nem: ?
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: –
15. sír: Gyermekek csontvázának bal fele, a jobb oldalát elvitte egy beásás.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.5.
 Elhalálási kor: 2,5-3 éves
 Morfológiai nem: ?
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: A bal sípcsonton erős csontthártyagyulladás nyomai láthatók.
16. sír: Felnőtt személy a szelvényünkben csípőtől lefelé megfigyelhető váza, alatta látszott az árok természetes betöltődése (4-5. objektum).
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.6.
 Elhalálási kor: 30–60 éves
 Morfológiai nem: Férfi
 Becsült testmagasság: 170,0 cm
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: –
17. sír: Arcal lefelé eltemetett személy sírja. Sajnos csak a vállcsúcstól lefelé a felsőteste maradt meg.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.7.
 Elhalálási kor: 25–35 éves
 Morfológiai nem: Férfi
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: –
18. sír: Felnőtt személy felsőtestének csontjai, kezei a medencén egymásra hajlítva nyugodtak, alatta látszott az árok természetes betöltődése (4-5. objektum).
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.8.
 Elhalálási kor: 45–55 éves
 Morfológiai nem: Férfi
 Becsült testmagasság: 162,0 cm
 Taxonómia: Cromagnoid B-x (16. tábla 1–3)
 Kóros elváltozások: A jobb sípcsont medialis felszínén enyhe csontthártyagyulladás nyomai jöttek létre. A jobb váll-, könyök- és mindkét csípőízületben ízületi gyulladás nyomai láthatók.
19. sír: Erősen bolygatott sír részlete, csak a jobb combcsont a térdkaláccsal és az alszár a lábfejjel, valamint a bal kézhez tartozó kézfej csontjai maradtak meg eredeti helyzetükben.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.9.
 Elhalálási kor: 30–60 éves
 Morfológiai nem: Férfi

- Becsült testmagasság: 166,1 cm
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A bal sípcsont, fibula és a bal 2. lábközépcsont osteomyelitis kialakult. Az egyik os cuneiforme és a 2. lábközépcsont összenőtt. A bal os cuneiforme mediale eltörött, majd az egyén életében meggyógyult. Elképzelhető, hogy ez utóbbi volt a gyulladás kiindulási helye.
20. sír: Felnőtt személy sírja, a bontása során jól látszott a téglalap alaprajzú koporsó körvonala, a barnás elszíneződésű szervesanyag-maradvány vonalában vas koporsószegek is voltak.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.10.
Elhalálási kor: 45–55 éves
Morfológiai nem: Férfi
Becsült testmagasság: 175,6 cm
Taxonómia: Cromagnoid B-x (17. tábla 1–3)
Kóros elváltozások: Mindkét váll-, a jobb könyök-, mindkét csukló- és mindkét térdízületben enyhe gyulladás jött létre.
21. sír: A bal oldalán részben bolygatott csontváz.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.55.
Elhalálási kor: 50–60 éves
Morfológiai nem: Nő?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
22. sír: Csak a két alszár és lábfej maradt meg a vázcsontokból az eredeti helyén.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.13.
Elhalálási kor: 30–60 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: 165,1 cm
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A háti gerincszakaszon enyhe spondylosis deformans jött létre. A 3–5. nyakcsigolyák összezsugorodtak (ankylosis jött létre). A bal térdízületben enyhe arthrosis deformans látható.
23. sír: Gyermek csontváza, a felsőtestet részben fedte a 24. sír.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.12.
Elhalálási kor: 8–9 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
24. sír: Gyermek bolygatatlan csontváza, fedi a 23. sír felsőtestét és részben az árkot (4-5. objektum) is.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.14.
Elhalálási kor: 4,5-5,5 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A bal sípcsonton medialisán erős, a bal szárkapocscsonton és mindkét combcsont elülső felszínén enyhe csontthártyagyulladás nyomai figyelhetők meg.
25. sír: Felnőtt személy csontvázából a bal- és jobb combcsontja, fél alszárral, valamint bal medencelapátja, bal alkar orsócsontja látszott ki az kő alapfal (2. objektum) alól. Ugyanakkor részben rálógott az árokra (4-5. objektum). A metszettel beomlása miatt nem tudtuk felszedni.

26. sír: Felnőtt személy sírja, alatta látszott az árok természetes betöltődése (4-5 objektum). A met-
setfal beomlása miatt nem tudtuk felszedni.
27. sír: Gyermek felsőteste a kápolnabövítésben, közvetlenül az északi falnál. Alatta volt a 28. sír.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.15.
Elhalálzási kor: 2-3 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét falcsont belső felszínén léziók láthatók.
28. sír: Tizenéves személy csontváza a 27. sír alatt.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.16.
Elhalálzási kor: 12-13 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét szemüregben enyhe poroticus hyperostosis látható.
29. sír: Combcsontr a kápolnabövítésben (3. objektum), közvetlenül az északi falnál.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.17.
Elhalálzási kor: 20–40 éves
Morfológiai nem: Férfi
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
51. sír: Meglehetősen vékony csontozatú személy alszára a lábfej csontjaival.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.18.
Elhalálzási kor: 20–50 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét sípcsonton medialisán enyhe csontbártyagyulladás, a bal térdizü-
letben enyhe arthrosis deformans alakult ki.
52. sír: Gyermek lábszárcsontjai.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.19.
Elhalálzási kor: 2-2,5 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét sípcsonton medialisán kifejezett csontbártyagyulladás jött létre.
53. sír: Gyermek maradványai, a szelvényben csak a medencétől lefelé lévő csontjai voltak. Alatta
volt az 55. sír.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.20.
Elhalálzási kor: 8,5–9,5 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A bal combcsonton enyhe csontbártyagyulladás jött létre.
54. sír: Gyermek meglehetősen rossz megtartású csontváza. A sárga, homokos altalajban gyönyö-
rűen látható volt a téglalap alakú sírfolt szürkésbarna, erősen kevert betöltése.

- Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.21. (18. tábla 1–3)
Elhalálozási kor: 7–9 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét szemüregben enyhe poroticus hyperostosis jött létre.
55. sír: Gyermek csontváza, a szelvényben csak a medencétől lefelé lévő csontjai voltak.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.22.
Elhalálozási kor: 1-2 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét sípcsonton erős csonthártyagyulladás alakult ki.
56. sír: Gyermek sírja, a jobb karja alatt egy egyenes pengéjű vaskés, a gerince alatt pedig koporsószeg volt. Rajta volt az 57. sír.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.23.
Elhalálozási kor: 9-10 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét sípcsonton enyhe csonthártyagyulladás alakult ki.
57. sír: Felnőtt személy csontvázának részlete a medencétől a térd vonaláig. Közvetlenül alatta volt az 56. sír, illetve a mélyebben fekvő 58. sír koponyája is.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.24.
Elhalálozási kor: 25–30 éves
Morfológiai nem: Férfi?
Becsült testmagasság: 159,3 cm
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
58. sír: Gyermeknek a bal alkarja és a jobb alszára környékén bolygatott csontváza.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.25.
Elhalálozási kor: 1-1,5 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A bal sípcsonton enyhe csonthártyagyulladás alakult ki.
59. sír: Gyermek sírja, enyhén felhúzott lábakkal, előre hajló testtartással. Feje észak felé billent a bal vállra, jobb karját kinyújtották, a balt pedig a medence felé hajlították.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.28.
Elhalálozási kor: 3,5–4,5 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
60. sír: Gyermek részben a szelvénybe nyúló sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.26.
Elhalálozási kor: 11-12 éves
Morfológiai nem: ?

- Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
61. sír: Felnőtt személynek a szelvénybe nyúló alszára.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.27.
Elhalálási kor: 20–50 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A jobb sípcsonton enyhe csonthártyagyulladás alakult ki, valószínűleg egy trauma hatására.
62. sír: Felnőtt személy térdtől felfelé bolygatott csontváza.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.29.
Elhalálási kor: 40–60 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Mindkét térd- és bokaízületben enyhe arthrosis deformans jött létre.
63. sír: Felnőtt személynek a combcsonttól a szelvénybe nyúló sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.30.
Elhalálási kor: 40–60 éves
Morfológiai nem: Nő
Becsült testmagasság: 150,2 cm
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Az izomeredési és -tapadási helyek az egész vázon nagyon kifejezettek. Mindkét sípcsonton és szárkapocscsonton erős periostitis, a bal tibián emellett osteomyelitis is kialakult.
64. sír: Felnőtt személynek a nyaktól felfelé bolygatott csontváza. Mellette más személyekhez tartozó, kupacba gyűjtött csontok is voltak.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.31.
Elhalálási kor: 20–25 éves
Morfológiai nem: Férfi
Becsült testmagasság: 164,3 cm
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: Spondylosis deformans a háti, Schmorl-hernia a háti és ágyéki gerincszakaszokon.
65. sír: Felnőtt személynek az alszártól a szelvénybe nyúló sírja. Rajta más személyekhez tartozó, kupacba gyűjtött csontok is voltak.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.36.
Elhalálási kor: 30–60 éves
Morfológiai nem: Férfi?
Becsült testmagasság: 161,7 cm
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A jobb sarokcsonton extrém mértékű enthesopathia, mindkét sípcsonton erős periostitis, mindkét térd és bokaízületben arthrosis deformans alakult ki.
66. sír: Felnőtt személynek a mellkastól a szelvénybe nyúló sírja.
67. sír: Felnőtt személynek az alszártól a szelvénybe nyúló sírja. Rajta gyermekhez tartozó, kupacba gyűjtött medence- és lábszárcsontok voltak.

- Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.50.
Elhalálozási kor: 2,5–3,5 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
68. sír: Felnőtt személynek deréktól felfelé és teljes baloldalán bolygatott sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.37.
Elhalálozási kor: 30–60 éves
Morfológiai nem: Férfi
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A jobb femuron, tibián és fibulán periostitis, a jobb térdízületben arthrosis deformans figyelhető meg.
69. sír: Gyermekek az alszártól a szelvénybe nyúló sírja. Északi oldalán koporsódeszka maradványait is megfigyeltük.
70. sír: Felnőtt személynek a jobb alszár, jobb karok, koponya, balfelkar környékén bolygatott csontváza. A jobb alkarja mellett egy párizsi kapocs volt.
71. sír: Felnőtt személy alszártól felfelé bolygatott sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.38.
Elhalálozási kor: 30–50 éves
Morfológiai nem: Nő?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A bal sípcsonton enyhe periostitis, a jobb bokaízületben arthrosis deformans, a sarokcsontokon enyhe enthesopathia jött létre.
72. sír: Felnőtt személy sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.39.
Elhalálozási kor: 35–45 éves
Morfológiai nem: Nő
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: A jobb sípcsont alsó harmadában enyhe periostitis, a jobb térdízületben enyhe arthrosis deformans nyoma látható.
73. sír: Párta maradványai. Az egy kupacban talált másodlagos helyzetű rugós pártához tartozó, rugók, flitterek, gyöngyök mellett emberi maradványok nem voltak.
74. sír: Gyermekek térdtől lefelé bolygatott sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.40.
Elhalálozási kor: 8-9 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –
Taxonómia: –
Kóros elváltozások: –
75. sír: Fiatal személynek a medencétől a szelvénybe nyúló sírja.
Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.41.
Elhalálozási kor: 14–16 éves
Morfológiai nem: ?
Becsült testmagasság: –

- Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: –
76. sír: Gyermekeknek a válltól a szelvénybe nyúló sírja.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.42.
 Elhalálozási kor: 11–13 éves
 Morfológiai nem: ?
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: Mindkét sípcsonton periostitis (a balon enyhe, a jobbon nagyon kifejezett mértékű).
77. sír: Felnőtt személy sírja, térd alatti része a tanúfal alatt volt. Jobb karját szorosan a test mellett nyújtották ki, a balt könyékben derékszögben behajlították, ujjai a jobb medencelapátot érték.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.43.
 Elhalálozási kor: 40–45 éves
 Morfológiai nem: Férfi
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: Pamíri-cromagnoid (19. tábla 1–3)
 Kóros elváltozások: A háti gerincszakaszon enyhe spondylosis deformans alakult ki.
78. sír: Szétlapult fejű kisgyermek sírja.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.44.
 Elhalálozási kor: 3,5–4,5 éves
 Morfológiai nem: ?
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: –
79. sír: A koponya és a nyakcsigolyák hiányoztak. Mindkét karját derékszögben behajlították, a kézfejeket az ellentétes oldali medence csúcsa fektették.
80. sír: Gyermekek nyaktól felfelé és deréktól lefelé bolygatott csontváza.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.45.
 Elhalálozási kor: 5-6 éves
 Morfológiai nem: ?
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: –
 Kóros elváltozások: –
81. sír: Csecsemő rendkívül rossz megtartású csontváza.
82. sír: Felnőtt személy jobb oldalán bolygatott sírja.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.46.
 Elhalálozási kor: 35–50 éves
 Morfológiai nem: Nő
 Becsült testmagasság: –
 Taxonómia: Cromagnoid B-x (20. tábla 1–3)
 Kóros elváltozások: A nyaki és háti gerincszakaszon spondylosis deformans és hátsó kisízületi gyulladás, mindkét csukló és mindkét csípőízületben arthrosis deformans jött létre.
83. sír: Gyermekek koponyája, a csontváz többi része a tanúfal alatt volt.
 Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.48.
 Elhalálozási kor: 3-4 éves
 Morfológiai nem: ?
 Becsült testmagasság: –

Taxonómia: –

Kóros elváltozások: Mindkét szemüregben enyhe poroticus hyperostosis alakult ki.

84. sír: Gyermekeknek a baloldalon bolygatott csontváza.

Az emberi maradványok leltári száma: 2008.16.49.

Elhalálozási kor: 3,5–4,5 éves

Morfológiai nem: ?

Becsült testmagasság: –

Taxonómia: –

Kóros elváltozások: Mindkét sípcsonton medialis enyhe periostitis jött létre.

A két, most ismertetett feltárás anyaga időben nagyon szerencsésen kiegészíti egymást. A református templom melletti temetőt a rétegtani megfigyelések szerint az Árpád-kortól a 16. századig használták. A tárgyi mellékletek közül egyedül a 73. sírban megfigyelt rugós párta maradványai mutatnak kapcsolatot a Kálvária-dombon feltárt temetőrészlettel. Ez arra mutat, hogy az Árpád-kortól használt templom körüli temetőt viszonylag korán, már a 16. század hetvenes éveiben református vallásra áttért²⁵ falu felhagyta, s újat nyitott az akkor még a falu szélén álló dombon. Majd a temető felhagyása után a katolikusok a részükre átengedett terület közepén 1792-ben templomot emeltek.²⁶

A korábbi, az Árpád-kortól a 16. század második feléig használt templom körüli temető viszonylag kis részletének feltárása során is sikerült megfigyelni a legfontosabb szerkezeti elemeket: a templomot és az átépítési periódusait, a temetkezéseket és a temetőt kerítő árok és fal nyomait (21-23. tábla). Eddig a református templom előzményének építéstörténetéről viszonylag keveset tudunk.²⁷ A középkori katolikus templom helyén emelt mai épületbe számos korábbi, római kori és a madocsai apátságból származó faragott követ építettek be. A déli bejárat fölé befalazott római kori faragványról már Egyed Antal is megemlékezik 1829-es összeírásában.²⁸ A felirat tanúsága szerint a környéken állomásozó Cohors I. Thracum equitata veterán katonája, Lucius Septimius Tatulus sírját díszítette valaha ez a domborműves faragvány. Az egykori szarkofág előlapja ma a szekszárdi múzeumban látható.²⁹ Ugyancsak a régi templomba volt beépítve az egyik legszebb eraviscus női ábrázolásunk, mely a Nagy család kertjébe, majd a Nemzeti Múzeumba került.³⁰ Az egykori sírkápolna falrészletén egy bennszülött nő látható, amint a hóna alatti ovális tálon egy vadkanfejet tart.³¹ Ezeket a római kori feliratos, domborműves köveket a falu melletti római kori kikötőerődből vihették egykor építőanyagként a templom építéséhez.³² A templom az első, 1686-ból fennmaradt ábrázolása szerint egy kelet-nyugati tengelyű, egytoronyú, egyhajós, fallal körülvett épület lehetett.³³ A metszeten látható körítőfal nyomait a templomtól északra és délre is megfigyeltük az épülő csatorna fölmunkáinak régészeti szakfelügyelete során. A közműárok oldalfalában jól látszott a leégett palánkfal oszlopainak nyoma, körülöttük pedig a vörösre égett agyagos omladék (14. tábla 3., 21. tábla). Ez kétségtelenül erősíti az ábrázolás hitelességét. Azonban ha a 17. századi metszet alapján a bölcskei templomot összehasonlítjuk a hasonló formában, de két toronnyal lerajzolt, bizonyítottan háromhajós madocsai templommal, akkor már kétségeink támadnak az ábrázolás pontosságával, illetve értelmezésével kapcsolatban.

A török kiűzése után a reformátusok kijavították és használatba vették a templomot, s csak a

²⁵ NAGY 1994, 431. Kutatásai szerint a bölcskeiek legkésőbb 1574-ben tértek át a kálvinista hitre.

²⁶ PONGRÁCZ 1994, 152.

²⁷ A templomok építéséről részletesen: PONGRÁCZ 1994.

²⁸ CSERNA – KACZIÁN 1986, 62–64.

²⁹ WOSINSKY 1896, 700, 763, CLXI. tábla; RIU 4. 96. (CIL III 3319 = 10299)

³⁰ WOSINSKY 1896, 576-577, CXXVI. tábla.

³¹ ERDÉLYI 1974, 88.

³² SZABÓ 1994.

³³ GAÁL 1984, 151.

19. században építették át teljesen. Ekkor bukkantak a fentebb említett kelta ábrázolásra is.³⁴ A templom épületéhez hasonlóan a református gyülekezet kelyheinek, kannáinak eredete is a középkorra nyúlik vissza. A legkorábbi ezüstkehely 1638-ból, egy másik 1805-ből való. A kannák 1639-es, 1727-es, az ezüstitányér 1768-as keltezésűek. A keresztelő kanna 1746-ból való.³⁵

A történeti adatok alapján a település első említése 1291-ből, egy III. András által kiadott oklevélből származik. A források Bölcske mai területén 1343–1550 között több középkori települést említettek (Szentandrás, Hada, Örs, Szöllős, Vártövi, Gyűrűs, Kormó; ezen kívül feltehetően korai település még Üllő, Porong).³⁶ Templomáról és Péter nevű papjáról a pápai tizedjegyzék 1333-ban tudósított először. A források arról is szóltak, hogy a 14. század végén a települést 1380-tól birtokló Rátót nembeli Paksi család egy templomot építtetett³⁷ Nagyboldogasszony tiszteletére, ami a mai falu közepén álló, a jelenlegi református templom előzményének tekinthető, a most feltárt falmaradványokkal azonosítható.

Az okleveles adatok szerint 1433-ban Zsigmond császárrá koronázásakor a kíséretéhez tartozó Paksi Imre kegyurasági templomai között a bölcskeire is pápai kedvezményeket kapott. Feltételezhető, hogy ez együtt járt a templom átépítésével, kibővítésével is. Az mindenesetre egyértelmű, hogy a 16-17. században ez volt a Paksi család temetkezőhelye. A források szerint ide temették 1508. május 29-én Paksi Kristófot. Paksi Lajos pedig 1625-ben kiköti végrendeletében, hogy itt helyezték végső nyugalomra.³⁸ Ami egyben azt is jelzi, hogy a templom a 17. század első felében is még állt, a hívek használták – amit megerősítenek a Kálvárián megfigyelt temetkezések is.

A török alatt az 1546–1552. évi adóösszeírások szerint Bölcske a budai szandzsák egyik legjelentősebb települése volt, amelyet 1561-ben már mezővárosként említenek.³⁹ A 16-17. század fordulóján Bölcske mezővárost Örsi Péter – ahogyan Havassy Péter fogalmaz – „hódoltatta”, azaz tartotta kezén. Véleménye szerint azonban ez csak időleges lehetett, sőt azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Örsi Péter csak bérelte a várost, hogy így biztosítsa a javadalmak beszolgáltatását a palotai váruradalom számára.⁴⁰ A hajdúk csak „a kor szokásainak megfelelően” rontottak rá a településre és tűzokat szedtek. Vagy, hogy egy bölcskei kereskedőnek 200 arany „védelmi pénz” fejében felajánlották kíséretüket a Budára tartó borszállítmány mellé annak kilátásba helyezésével, hogy ha ezt elutasítja, elsüllyesztik a rakományt.⁴¹ A folyamatos zaklatások elől sokan elmenekültek a településről, de mint későbbi források bizonyítják, a háborús időszak elmúlását követően visszatértek városukba. A felszabadító hadjáratok során temploma az ábrázolások tanúsága szerint részben elpusztult,⁴² de a település élete ennek ellenére folyamatosnak tekinthető, 1689-es adat szerint még magisztrátusa is működött.⁴³

Sajnos az egykori templom körüli temető sírjaiban alig volt melléklet, az egymást vágó vagy fedő sírok, épületrészletek pontosabb keltezését nem segítik érmék, korhatározó tárgyak. A feltárás során tett megfigyelések és a történeti adatok összevetése alapján az 1. objektum, a sárga, dögölt agyagalapozás részlete feltehetően egy Árpád-kori templomhoz tartozhatott. Ezt a korai templomot keríthette a 4-5. objektum, a trapéz keresztmetszetű árok. Az árkot később betöltötték, a temetőt megnagyobbították, ez egyértelműen látható a többé-kevésbé felette lévő 13-14., 16., 18., 23-26. sírok alapján. A 17. századi metszet alapján a templom nagyobb méretű lehetett, amelyet általában

³⁴ WOSINSKY 1896, 763, CXXVI. tábla.

³⁵ KOVÁTS 1942, 75, 99, 256, 415; GENTHON 1951, 426; GENTHON 1959, 47.

³⁶ SZABÓ – SZÉCSI 1994.

³⁷ HAVASSY 1994, 9–14.

³⁸ PONGRÁCZ 1994, 149.

³⁹ NAGY 1994, 431; HAVASSY 1994, 21–23.

⁴⁰ HAVASSY 1994, 24–25.

⁴¹ SZAKÁLY 1975, 259–295; NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 206.

⁴² GAÁL 1984, 132.

⁴³ HAVASSY 1994, 36–37.

egyhajósnak tartanak,⁴⁴ ami a mezőváros gazdagságára, létszámára utaló források tükrében kevésbé valószínű. Az ábrázolásoknak ellentmond a feltárt, mindkét végén derékszögben beforduló falszakasz is. Ez egyértelmű bizonyíték arra, hogy a templomnak a déli-délkeleti oldalán biztosan volt bővítménye, feltételezhetően egy, a kőalapozású templomhoz csatlakozó kápolna záródása (2. objektum). Amely emelésének legkésőbbi dátuma a Paksiak már említett 14. századi építkezése tekinthető, ugyanakkor ezt kell a kápolnarész kibővítésének lehetséges legkorábbi időpontjának is tekintenünk. A régészeti feltáráson megfigyelt, a kápolna keleti irányú bővítéséhez tartozó falmaradványok azonban inkább Paksi Imréhez, az 1433-as pápai kedvezményhez köthetők. A kápolna kialakítása azzal is összefüggethető, hogy a források alapján a család egyértelműen temetkezőhelyként is használta a templomot (22. tábla).

Az embertani eredmények értékelésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a feltárt sírok a temetőnek csak egy részét képezték. Több olyan következtetést is sikerült azonban levonni az eredmények alapján, amelyek az egykor élt népesség életmódjára, életkörülményeire, általános egészségi állapotára vonatkozóan fontos eredménynek tekinthetők.

Az alacsony egyénszám miatt az anyag a minden részletre kiterjedő demográfiai elemzésre nem alkalmas. Feltűnő ugyanakkor, hogy a vizsgált anyagban a felnőttkort el nem érő gyermekeknek és fiatalokúaknak a felnőttekhez viszonyított száma rendkívül magas (31 subadultus/24 felnőtt). A nemi megoszlás a vizsgált egyének között nem teljesen egyenletes, enyhe férfiféltet figyelhető meg (12 férfi/7 nő). Ezt azonban a nem meghatározható nemű felnőtt váztöredékek (összesen 5 egyén maradványai) és a temető részleges feltártsága egyaránt befolyásolhatta. A férfiak körében 60 év feletti becsült elhalálási életkor nem fordult elő, a nőknél egyetlen egyén érte mindössze el a 70 éves kort.

A koponyák metrikus elemzése alapján a mérhető koponyák alacsony száma miatt az eredményeket a kellő óvatossággal kell kezelni. Az ugyanakkor feltűnő, hogy minden vizsgált egyén a koponya hosszúság/szélességi indexe alapján rövid vagy nagyon rövid agykoponyájú volt. Az arckoponya méretei ennél jóval nagyobb változatosságot mutattak. A taxonómiai elemzések eredményei⁴⁵ alapján a népesség tagjai között a pamíri és a cromagnoid, illetve ezek kevert változatai mutathatók ki. A 11. sírba temetett férfi és a 82. sírba temetett nő esetében a nyilvánvaló pamíri, illetve cromagnoid dominancia mellett az orbita alsó pereme alatti régióban, a középarchban, az orrgyöki rész, valamint orrcsontok morfológiai jellegzetességei esetében enyhe mongoloid hatás is valószínűsíthető.

A régióból meglehetősen kevés, a korszakból származó, összehasonlításra alkalmas kraniometriai és taxonómiai adat ismert. Az Éry Kinga által közreadott, a pécsi Aranyos Mária kápolna 14–16. századi egyénei esetében szintén ugyanez a kraniometriai jellegzetesség, vagyis a szinte kizárólagos rövidfejűség figyelhető meg, amely szerinte jelentősen eltér a régióban megfigyelt más népeiségek koponyaformájától. Ezeket az egyéneket Éry Kinga idegen eredetűnek vélte.⁴⁶

Szintén Éry Kinga adta közre Dombóvár–Békató balkáni eredetű temetőjének embertani anyagát. Ez az anyag azonban nem csak az eredete, embertani képe, hanem a korhatározása szerint is eltér a bölcskei anyagtól, ugyanis későbbi, 16–17. századi.⁴⁷

Baja–Pető 11–16. századi temető embertani anyagát Lotterhof Edit közölte⁴⁸. A bajai népességben Lotterhof szerint szintén a rövidfejűség dominált, de Lotterhof szerint az uralkodó komponens a mediterrán volt a bajai populációban, amely ugyanakkor ennek ellentmond, mert ez jellemzően nem rövidfejű változat.

Mohács–Csele 14–15. századi antropológiai leleteit Nemeskéri és Deák ismertette.⁴⁹ Eredmé-

⁴⁴ GAÁL 1984, 132, 151. 17. kép.

⁴⁵ Marcsik Antóniának hálásan köszönjük a taxonómiai vizsgálatok során nyújtott segítségét.

⁴⁶ ÉRY 2014.

⁴⁷ ÉRY 1982.

⁴⁸ LOTTERHOF 1968.

⁴⁹ NEMESKÉRI – DEÁK 1956.

nyek alapján a mohácsi népesség antropológiai szempontból erősen heterogén. A népességben kiemelkedően magas a rövidfejűek aránya, de a hosszúfejűség is gyakran előfordult. A dinári, alpi, nordikus és számos más változat egyaránt kimutatható volt a mohácsi anyagban.

Az adatokat összevetettük Henkey Gyulának⁵⁰ a bölcskei népességre vonatkozó megfigyeléseivel is. Bár az általunk és a Henkey által vizsgált népességek között rendkívül nagy az időbeli eltérés, azonban mivel a település sem a török korban, sem az azt követő évszázadokban nem néptelenedett el, ezért ezt az összevetést fontosnak véltük megtenni. A mai bölcskei népességnél is jellemző az általunk megfigyelt, a fej szélesség/hosszúsági jelző alapján nagyon rövid agykoponya. Henkey taxonómiai elemzéseiben a pamíri, dinári és turanid típusok dominálnak, amely részben átfedő eredmény vizsgálati eredményeinkkel. Ez a nem teljes egyezés már csak azért sem meglepő, mivel az időbeli távolság a két sorozat között nagy, valamint az általunk vizsgált sorozat a temető részleges feltártsága miatt csak töredéksorozatnak tekinthető. A református templom körüli temetőt használó népesség és a mai bölcskei populáció közötti esetleges kontinuitás kérdése ugyanakkor genetikai vizsgálatok nélkül nem oldható meg.

Az általunk vizsgált bölcskei anyagban a férfiak Sjøvold szerint becsült átlagos testmagassága 166,7 cm, a nőké 155,7 cm volt.

A csontanyagban a történeti népességek körében gyakori degeneratív eredetű ízületi megbetegedések (osteoarthritis deformans) és csontthártyagyulladás (periostitis) enyhe megjelenési formái többször előfordultak. Mindkét elváltozás kialakulását többféle tényező befolyásolhatta. Az ízületi elváltozásoknál többek között ilyen ok lehet az öröklött hajlam, valamint a nagy fizikai megterhelés is.⁵¹ A csontthártyagyulladások létrejöttét okozhatja megerőltetés, trauma, égés, de kialakulhatnak egyes fertőző megbetegedések másodlagos tüneteként is. A koponyatetőn és a szemüreg tetején jelentkező poroticus hyperostosis a fenti elváltozásoktól eltérően az anyagban mindössze néhány esetben fordult elő. A poroticus hyperostosis-t a vérképzőrendszer különböző zavarai, megbetegedései okozhatják.⁵² A történeti korokban ezek közül a legvalószínűbb kiváltó ok a vashiányos anaemia és ennél jóval kisebb arányban talán a malária lehetett. A gerinc erős fizikai megterhelésére utaló Schmorl-hernia-t és spondylosis deformans-t az anyagban viszonylag kevés esetben lehetett megfigyelni. A traumák/törések a csontokon kevés esetben jelentkeztek, izomszakadásra/az izom károsodására utaló myositis ossificans azonban több esetben is előfordult.

A Kálvárián feltárt emberi csontvázakat egy döntés értelmében a helyszínen egy közös osszáriumba kellett visszatemetni, melynek helyét ma egy emlékkő jelzi. Így sajnos lehetlenné vált, hogy élhessünk azzal az egyedülálló lehetőséggel, hogy a feltárás előtti években Bölcske élő lakosságán elvégzett antropológiai vizsgálatok eredményeit a hódoltság kori emlékeken keresztül a középkori leletekkel a történeti folyamatok tükrében is össze lehessen hasonlítani.⁵³ Ezért az itteni leletek értékelésénél elsősorban a megfigyelt temetkezési szokásokra, a viseletre koncentrálnak.

A halottakat szinte minden esetben hátukra fektetve, fejfelnyugatnak fordítva helyezték a sírba. Ettől csak a gyermekek esetében tértek el. A tájolás csak egy esetben volt ellenkező irányú (29. sír). A csecsemőknél és kisgyermekknél nyolc esetben (34., 88., 110., 118., 179., 181-182., 184. sírokban) fordult elő, hogy a hátukra fordítva alvó kicsik természetes testhelyzetének megfelelően, a karokat és a lábakat rombusz alakban széthúzva, „béka alakban” fektették a sírba. Az oldalra fordított, szintén a természetes alvó testhelyzethez sorolható pozíció négy esetben (28., 48-49., 60. sírokban), még nagyobb gyermekeknél is előfordult.

A változatos kéztartás az antropológiai vizsgálatok hiányában sajnos nem köthető nemhez, ebből a szempontból nem elemezhető. A homokos talajban viszont a férfiak szakállhordására (80.

⁵⁰ HENKEY 1994.

⁵¹ ORTNER – PUTSCHAR 1981; AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998.

⁵² ORTNER – PUTSCHAR 1981; AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998.

⁵³ HENKEY 1994.

sír) és a női hajviseletre is maradtak megfigyelhető nyomok (20. sír). A hiedelemvilágra utal a 119. sír gyermek halottja mellé tett fenőkő és felnőtt csizmájához tartozó felemás sarokvasak, valamint a 212. temetkezésben a mellkasra helyezett lószőr is. A fenőkő sírba helyezésének szokása a keleti népeknél a kora vaskortól megfigyelhető, a vas és a lószőr rontás- és bajelhárító szerepe ugyancsak széles körben ismert és használt volt – gyakorlatilag napjainkig.

A Kálvárián feltárt sírokban a viselethez tartozó leletek a Bölcskére vonatkozó írott forrásokat erősítő és kiegészítő adataiból még a háborús időkben is a mindennapjait jómódban, meglehetősen szabad körülmények között, a világra nyitottan, minden tekintetben „színes világban” élő közösség képe rajzolódik ki előttünk a 16-17. század fordulóján. A sírokban található rugós párták és fémszálás díszítések anyaga Kőhegyi Mihály véleménye szerint kender- vagy lenszálakból volt szöve és sodorva, amelyet eredetileg valami fémes festékkel itattak át, s ez konzerválta a fonalakat annyira, hogy egy részük nem korhadt el.⁵⁴ A mikroszkópos felvételeken egyértelműen látható, hogy nem skófiumos díszítésről van szó, ahol a textilt aranyozott ezüst szálakkal szőtték át, hanem egy erősebb cérnaszálat spirálisan körbetekertek egy nagyon vékony fémszállal, amely lehet réz vagy ezüst is. S ezekkel a megerősített szálakkal szőtték át az anyagot, vagy alakították ki belőlük különböző díszítéseket, mint például az adott korszakban a Kárpát-medence egészében elterjedt rugós párta rugóit.

A Bölcskei Kálvária-temető 71. és a 136. sírjában a sarokcsontnál talált vasalások egy sajátos módon sarkallt lábbeli használatára mutattak. A lábbeli sarkát a hátsó vasalás megmagasításával alakították ki. A sarok megemelése a 16. században a magyar területekre volt jellemző, de ezt az újítást tőlünk nyugatra is átvették. Ott azonban a lábbeli sarkát egymásra szegezett bőrlemezekből készítették.⁵⁵ A sajátos vasalás előfordulása tehát egyben azt is jelzi, hogy a lábbeliket hazai mesterek készítették. A sírokban talált ruhadarabok esetében nehéz eldönteni, hogy a hozzájuk formailag hasonló öltözetek azonos műhelyben készültek-e, vagy csak az alapanyagot megvásárolva, házilag készítették el az egyes darabokat a kor általános divatja szerint. Az ötvöstermékekkel már egyszerűbb a helyzet, hiszen a finom ékszerek, tűk, kapcsok készítéséhez alkalmazott apró műhelyfogások már alkalmasak lehetnek akár egyetlen mester beazonosítására is. Ete mezőváros⁵⁶ temetőjében a sírokból formáját és a készítés módját tekintve is pontosan olyan tűk kerültek elő, mint Bölcskén a 69. sírből.⁵⁷ A tűk fejét speciális módon alakították ki: saját anyagát a szár végére gömbszerűen feltekerték. A teljes azonosság, a készítés sajátos módja nyilvánvalóvá teszi, hogy ezt a tárgytypust egy műhely készítette, nagy tömegben, piaci értékesítésre szánva. Hasonló tűket széles körből ismerünk, példákat említhetünk Katymárról,⁵⁸ Bácsalmásról⁵⁹ vagy a Dunántúlról Kaposvárról is.⁶⁰ Környékünkön ugyancsak Etéről került elő a bölcskei 64. sírban talált, makkokból és tölgyfa levelekből kialakított aranyozott ezüst ruhakapocs legjobb párhuzama.⁶¹ A formai hasonlóság majdnem teljes, csak néhány egészen kis eltérés árulja el, hogy az eddig előkerült példányok mindegyike másik öntőformában készült.⁶² Az etei párhuzamok azért is rendkívül fontosak, mert ez a mezőváros 1619 és 1627 között elpusztult,⁶³ így ez megerősíti a bemutatott bölcskei leletek 16-17. század fordulójára történő keltezését. Némileg meglepő azonban, hogy a viszonylag értékes ruhakiegészítő is meglehetősen nagy területen terjedhetett el, mert a még távolabb fekvő kaszaperi

⁵⁴ WICKER – KŐHEGYI 2002, 50.

⁵⁵ DOMANOVSKY 1976, 16.

⁵⁶ Ete mezőváros a 16. században a szigetváriak birtoka volt, maradványai a szántásban Szekszárdtól délre, a Decstől nyugatra fekvő Városhely-dűlőben találhatóak.

⁵⁷ MIKLÓS – VIZI 1999, 258. 23. kép 8-9.

⁵⁸ WICKER – KŐHEGYI 2002, 92. 8. kép.

⁵⁹ WICKER – KŐHEGYI 2002, 226. 1. ábra 1-2.

⁶⁰ BÁRDOS 1978, 207. II. tábla; BÁRDOS 1987, 49. II. tábla, 51. IV. tábla, 56–57. IX–X. tábla.

⁶¹ Egyes példányok jobban hasonlítanak apró szőlőfürtökre és szőlőlevelekre.

⁶² MIKLÓS – VIZI 1999, 256. 21. kép 8–11.

⁶³ HOLUB 1958, 12.

temetőből is több példánya ismert.⁶⁴ A bölcskei temető 64. sírjának díszes túi szintén nem egyedi darabok, Kaposváron is kerültek elő hasonlóak.⁶⁵

A sírmellékletek rávilágítanak a ruházatra, a nők hajviseletére, s ezen keresztül egy közösség életmódjára, szokásaira. A ruházat egészében élénk színekben pompázó (piros, kék, zöld, barna stb.), gyakran ezüstszálakkal díszített késő reneszánsz viselet volt. A változatos anyagú, igényes kivitelű ruhadarabok foszlányai között házi szövésű textil maradványa alig fordult elő. A gyapjú nagykendő (19. sír), a lábbelik (71., 136., 171. sírok), a kivételszerűen megjelenő háziszöttes-maradvány utalt csak a paraszti viseletre (80. sír). A ruházati darabokhoz a finom kelméket zömében a kereskedelembe szerezhették be, amit meg kellett fizetni – tehát eladható árukkal kellett rendelkezniük, mégpedig olyan mértékben, hogy értékesítve az árát gazdálkodásuk veszélyeztetése nélkül magukra költhessék. A finom vásznak, a fémszálás fonalak (27., 33., 44-45., 69., 94., 127., 177. sírok), a csipkék, az aranyozott ezüst hajtúk (69. sír), a pergamen masnikkal és üveggyöngyökkel díszített párták (23., 33., 44-46., 68., 73., 96-97., 100., 117., 127., 133., 138., 173., 180. sírok) igen drága darabok lehettek, hiszen alapanyaguk jelentős részben külföldi – talán itáliai – műhelyekben készült.⁶⁶ Elég csak a fejdíszek tanúsága szerint a korszakban a pártákhoz felhasznált óriási mennyiségű üveggyöngyre gondolni, ami valóban ipari méretű termelést kívánt. A hasonló anyagú és kivitelű régészeti leletek meglehetősen széles területen való előkerülése egyben azt is jelzi, hogy a gyártási központoktól a kereskedőkön keresztül a kis falvakig jól szervezett és hatékony áruforgalomról szólhatunk, függetlenül a birodalmi határoktól, uralkodók fennhatóságától. A régészeti leletek tanúsága szerint a vásárló kereskedők széles területen terítették ugyanazokat a ruházati kellékeket, kiegészítőket – amely egyben hasonló viseletre is enged következtetni. Ezért néhány egyértelmű esettől eltekintve a régészeti leletek alapján csak a legnagyobb óvatossággal – s főleg ott, ahol erre irodalmi adatok is vannak – lehet etnikumra következtetni.⁶⁷ Nyilvánvaló azonban, hogy az általános kínálatból a helyi szokásoknak, ízlésnek megfelelően válogattak a vásárlók, s a felhasználás során is közösségük kívánalmainak megfelelően viselték azokat, ezzel mégis egyfajta lokális sajátosságot adva az öltözetnek.

Bölcskén, a földesúri joghatóság alatt álló városi rangú településen más településekkel ellentétben⁶⁸ a 16. század második felében továbbra is jól jövedelmező foglalkozás volt a bor adásvétele.⁶⁹ A hajdúk egyik rendszeres bevételi forrása volt a bölcskei borkereskedőktől szedett védelmi pénz, amit ha kellett, a családtagok elrablásával, váltságdíj követelésével is kiegészítettek. A jelentős váltságdíjak (550 forint, 100 forint, 40 arany) pedig arra utalnak,⁷⁰ hogy a bölcskeiek elég tehetősek voltak ahhoz, hogy a váltságdíjat kifizessék, ha máshogy nem, akkor kölcsönből. Ez alapján az is látható, hogy a kereskedők helyzete a martalócok dúlásai ellenére sem lehetetlenedett el, mert akkor aligha kölcsönöztek volna egyébként is bizonytalan helyzetbe került társaiknak jelentős összegeket. Hiszen 100 forint mintegy 5 tonna gabona, 6–8 erős ló vagy 250 sertés árának felelt meg. A régészeti kutatások szempontjából különösen fontos Ács Katalin vallomása, amelyből azt is megtudjuk, hogy ha kellett, még legféltebb tartalékaikat is „ki vévén a földből” segítették, kiváltották egymást.⁷¹ A mezővárosban 1628-ban 33 házat írtak össze, s ezzel Bölcske a legnépesebb helységnek számított a ráckevei náhijében. Ugyanezen esztendőben már református lelkész is szolgált a mezővárosban.

⁶⁴ BÁLINT 1938, XIX. tábla 1–6.

⁶⁵ BÁRDOS 1987, IV. tábla 3-4.

⁶⁶ DOMANOVSKY 1976, 16.

⁶⁷ KOREK 1992; WICKER 2002, 228.

⁶⁸ RÚZSÁS 1966, 218; NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 202–203.

⁶⁹ NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 204–205. 1. kép.

⁷⁰ NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 213.

⁷¹ NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 213.

Baranya János pedig 1639-ben az egyház számára díszes ónkannát készíttetett.⁷² A város lakosai közül többen is 1648-tól Batthyány Ádám hivatásos marhakereskedői voltak, Látos János pedig 1650-ben a marhakereskedelem mellett már a halkereskedelemnek is meghatározó alakja volt.⁷³

Ilyen történeti és gazdasági háttér mellett az itáliai késő reneszánsz viseletnek a bölcskei anyagban megfigyelhető mértékű megjelenése már nem is olyan meglepő. Azonban ezt a jelenséget egy Duna menti mezővárosban önmagában pusztán csak a polgárság tehetősége még nem magyarázza. Többen felhívták a figyelmet a Duna mentén a raguzai kereskedők térnyerésére.⁷⁴ Valószínűleg ők lesznek az itáliai divat közvetlen elterjesztői és szállítói. A férfiak megjelenésében és anyagában is szerényebb viselete inkább a vásárokon hagyományosan kapható anyagokból készült – elég talán itt a vásárokon szinte napjainkig kapható vasalt csizmákra utalni. A színes női ruházat viselőjének társadalmi helyzetét pontosabban tükrözte, mint a férfiviselet. Így a hajdúknak elég volt csak ránézni az összeterejt fehérnépre, s pontosan tudhatták kit érdemes elvinni, kiért mennyi váltságdíjat lehet kérni. Persze praktikus okai is voltak a válogatásnak: a kereskedést és így a pénzügyeket is elsősorban a férfiak intézték, hiszen főként ők tudták előteremteni a váltságdíjat.

Az írott források és a Kálvárián megfigyelt temetkezések gazdag leletanyaga egybehangzóan arra mutatnak, hogy a tolnai Duna mentén fekvő Bölcske azon kevés település közé tartozott, ahol a tizenöt éves háború, annak hadieseményei, gazdasági és társadalmi következményei a fejlődést lényegesen nem vetették vissza.⁷⁵ Ennek oka abban kereshető, hogy Bölcske földrajzi fekvésénél fogva részesült mindazon előnyökből, amelyek Szigetvár elését követően a Duna menti mezővárosok fejlődésére pozitív módon hatottak. Ugyanakkor voltak egyéb olyan, sajátos körülmények, amelyek miatt szerencsésebben vészelhette át a tizenöt éves háború pusztításait. Egyrészt sokat számított, hogy a tizenöt éves háborút megelőző időszakban sikerült kellőképpen megerősödni gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt. Ezt elősegítette, hogy Bölcske nem volt tímárbirtok, hanem a török kincstári birtokot formált belőle, s így szerencsésebb helyzetbe került, mert csak a kincstári jövedelmek bérlőivel ismerkedett meg. A gazdasági erősödés bizonyítéka, hogy az 1546 és 1590 között készült adóösszeírások alapján az adófizetésre kötelezettek aránya a népesség 17%-áról a tizenöt éves háború előestéjére 74%-ra, azaz négyszeresére emelkedett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egy kiegyensúlyozott, erőteljes vagyonosodási folyamat zajlott Bölcskén a tizenöt éves háborút megelőző időszakban. Nem érvényesültek a település esetében azon sajátosságok sem, amelyek a Duna menti mezővárosok 16. századi fejlődését a 17. századra visszafordították. A török hatalom nem helyezte el őrseit a településen (mint például Földváron vagy Szekszárdon, Tolnán), s nem jelentek meg a magyarokkal szemben komoly gazdasági előnyt magukénak mondható mohamedán (török, bosnyák), raguzai kereskedők sem, mint például a szomszédos Tolnán.⁷⁶ Kedvező volt továbbá, hogy a mezőváros földesura Észak-Magyarországon élt, a palotai vár pedig nem közvetlenül, hanem bérlő útján érvényesítette jogait a település felett. Így polgárai magyar földesuruktól távol, kedvező adózású házbirtokként meglehetősen szabadon szervezhatték mindennapi életüket, amelyet rendes kerékvágásából csak időnként zökkentett ki egy-egy időlegesen ható rendkívüli esemény, mint a forrásokban gyakran szereplő Deli Markó túlkapásai.⁷⁷

A most ismertett két, korban egymást kiegészítő temető anyaga és a középkori templom átépítései, az embertani leletek és a mai népesség vizsgálati eredményei mind-mind a település életének folyamatosságáról tanúskodnak. Mindezek jó alapot szolgáltattak a hódoltság idején sajátos jogi és gazdasági környezetbe került mezővárosban a parasztpolgári fejlődés csíráinak kialakulásához,

⁷² SZILÁGYI 1978, 28; HAVASSY 1994, 25.

⁷³ HAVASSY 1994, 63.

⁷⁴ RÚZSÁS 1966, 213–216; KÁLDY-NAGY 1962, 584; NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004, 203.

⁷⁵ NAGY 2002, 59–60.

⁷⁶ RÚZSÁS 1966, 213–214.

⁷⁷ SZAKÁLY 1975, 259–295.

amely folyamat a Kálvárián feltárt temetőnek a korszakban szokatlanul gazdag leleteiben különösen jól tükröződik. Mint az a Tisza mentén a hasonló jogállású Hódmezővásárhely esetében is megfigyelhető,⁷⁸ ez a jelenség nem egyedi, lokális, még csak nem is regionális, hanem a hódoltsági területek jelentős részén megfigyelhető fejlődési folyamat,⁷⁹ amelyet rendre nem a törökök, hanem a hajdúk dúlásai akasztottak meg.

⁷⁸ CSÁNYI 2014; LAJKÓ 2015, 54.

⁷⁹ FODOR 2014, 259.

IRODALOMJEGYZÉK

- ACSÁDI – NEMESKÉRI 1970 ACSÁDI, György – NEMESKÉRI, János, *History of human life span and mortality*. Bp. 1970.
- AUFDERHEIDE – RODRIGUEZ-MARTIN 1998 AUFDERHEIDE, Arthur C. – RODRIGUEZ-MARTIN, Conrado, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge 1988.
- BÁLINT 1938 BÁLINT Alajos, *A kaszaperi középkori templom és temető*. Dolgozatok 14 (1938) 139–190.
- BÁRDOS 1978 BÁRDOS Edith, *Középkori templom és temető Kaposvár határában I.* SMK 3 (1978) 187–234.
- BÁRDOS 1987 BÁRDOS Edith, *Középkori templom és temető Kaposvár határában II.* SMK 8 (1987) 5–82.
- BERNERT 2005 BERNERT, Zsolt, *Paleoantropológiai programcsomag*. Folia Anthropologica 3 (2005) 71–74.
- COALE – DEMÉNY 1966 COALE, A. J. – DEMÉNY, P., *Regional model life tables and stable populations*. Princeton 1966.
- CSÁNYI 2014 CSÁNYI Viktor, *Újabb régészeti adatok a középkori Hódmezővásárhely településszerkezetéhez*. In: A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2013–2014. Szerk. Kovács István – Presztóczki Zoltán. Hódmezővásárhely 2014, 7–17.
- CSERNA – KACZIÁN 1986 CSERNA Anna – KACZIÁN János, *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről*. Szekszárd 1986.
- DOMANOVSKY 1979 DOMANOVSKY Endre, *Korok ruhái*. Bp. 1979.
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI Gizella, *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon*. Bp. 1974.
- ÉRY 1982 ÉRY Kinga, *Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából*. BÁMÉ 10-11 (1980–1981) [1982] 225–298.
- ÉRY 2014 ÉRY Kinga, *A pécsi Aranyos Mária kápolna XIV–XVI. századi csontvázletelei*. AnthropolKözl 55 (2014) 21–26.
- ÉRY et al. 1963 ÉRY Kinga – KRALOVÁNSZKY Alán – NEMESKÉRI János, *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja*. AnthropolKözl 7 (1963) 41–90.
- FEREMBACH et al. 1979 FEREMBACH, Denise – SCHWIDETZKY, Ilse – STLOUKAL, Milan, *Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett*. Homo 30 (1979) 1–32.
- FODOR 2014 FODOR Pál, *Szülejmán szultántól Jókai Mórig*. Bp. 2014.
- GAÁL 1984 GAÁL Attila, *Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai*. BÁMÉ 12 (1984) 123–155.
- GENTHON 1951 GENTHON István, *Magyarország műemlékei*. Bp. 1951.
- GENTHON 1959 GENTHON István, *Magyarország művészeti emlékei I.* Bp. 1959.
- HAVASSY 1994 HAVASSY Péter, *Bölcske története és családjai*. Bölcse 1994. (Bölcskei tanulmányok 2.)
- HENKEY 1994 HENKEY Gyula, *Bölcskei magyarok etnikai embertani vizsgálata*. In: Múlt és jelen Bölcskén. Szerk. Szabó Géza. Bölcse 1994, 129–148. (Bölcskei tanulmányok 1.)

- HOLUB 1958 HOLUB József, *Ete város története. Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez*. Történeti és Statisztikai közlemények 2 (1958) 3-4. sz. 28–46.
- IŞCAN et al. 1984 IŞCAN, M. Yasar – LOTH, Susan R. – WRIGHT, Ronald K., *Age estimation from the rib by phase analysis: white males*. JForensicSci 29 (1984) 1094–1104.
- IŞCAN et al. 1985 IŞCAN, M. Yasar – LOTH, Susan R. – WRIGHT, Ronald K., *Age estimation from the rib by phase analysis: white females*. JForensicSci 30 (1985) 853–863.
- KÁLDY-NAGY 1962 KÁLDY-NAGY Gyula, *Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben*. Agrártörténeti Szemle 4 (1962) 579–601.
- KOREK 1992 KOREK József, *A zombor–bükkszállási 17. századi temető sírleletei*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989/90-1 (1992) 181–202.
- KOVÁTS 1942 KOVÁTS J. István, *Magyar református templomok*. Bp. 1942.
- LAJKÓ 2015 LAJKÓ Orsolya, „Cserepén ismerem, minemű fazék volt...” Szeged 2015.
- LIPTÁK 1965 LIPTÁK, Pál, *On the taxonomic method in the paleoanthropology (historical anthropology)*. ActaBiolSzeged 11 (1965) 169–183.
- LOTTERHOF 1968 LOTTERHOF, Edit, *Anthropological Investigation of the Skeletal Material of a Cemetery at Baja-Pető from the XI–XVI. centuries*. ActaBiolSzeged 14 (1968) 82–88.
- MEINDL – LOVEJOY 1985 MEINDL, Richard S. – LOVEJOY, C. Owen, *Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*. AmJPhysAnthropol 67 (1985) 51–63.
- MÉSZÁROS 1962 MÉSZÁROS Gyula, *Bölcske–Kálvária*. RégFüz Ser. I. 15 (1962) 65.
- MÉSZÁROS 1963 MÉSZÁROS Gyula, *Bölcske–Kálvária*. RégFüz Ser. I. 16 (1963) 61.
- MIKLÓS – VIZI 1999 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta, *Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról*. WMMÉ 21 (1999) 207–269.
- NAGY 1994 NAGY Janka Teodóra, *Bölcskei „csipötkék”*. In: Múlt és jelen Bölcskén. Szerk. Szabó Géza. Bölcse 1994, 431–448. (Bölcskei tanulmányok 1.)
- NAGY 2002 NAGY Janka Teodóra, *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon*. Szekszárd 2002.
- NAGY – SZABÓ – SZABÓ 2004 NAGY Janka Teodóra – SZABÓ Géza – SZABÓ G. Tamás, *Régészeti, néprajzi és történeti adatok a Duna mente 16–17. századi településtörténetéhez a bölcskei késő középkori temető tükrében*. In: Halmok és havasok. Szerk. Bárh Dániel – Laczkó János. Kecskemét 2004, 199–224.
- NEMESKÉRI – DEÁK 1956 NEMESKÉRI János – DEÁK Márta, *A Mohács-cselei XIV–XV. századi temető népességének embertani elemzése*. Archeológiai Értesítő 79 (1956) 49–67.

- NEMESKÉRI et al. 1960 NEMESKÉRI, János – HARSÁNYI, László – ACSÁDI, György, *Methoden zur Diagnose des Lebensalter von Skelettfunden*. Anthropologischer Anzeiger 24 (1960) 103–115.
- ORTNER – PUTSCHAR 1981 ORTNER, Donald J. – PUTSCHAR, Walter G. J., *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Washington 1981. (Smithsonian Contributions to Anthropology 28.)
- PONGRÁCZ 1994 PONGRÁCZ Gábor, *Adatok a bölcskei katolikus és református egyház történetéhez*. In: Múlt és jelen Bölcskén. Szerk. Szabó Géza. Bölcske 1994, 149–188. (Bölcskei tanulmányok 1.)
- RÚZSÁS 1966 RÚZSÁS Lajos, *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században*. In: Szigetvári emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. Rúzsás Lajos. Bp. 1966, 199–236.
- SCHOUR – MASSLER 1941 SCHOUR, Isaac – MASSLER, Maury, *The development of the human dentition*. The Journal of the American Dental Association 28 (1941) 1153–1160.
- SJØVOLD 1990 SJØVOLD, Torsten, *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation*. Human Evolution 5 (1990) 431–447.
- STLOUKAL – HANÁKOVÁ 1978 STLOUKAL, Milan – HANÁKOVÁ, Hana, *Die Länge der Langknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen*. Homo 29 (1978) 53–69.
- SZABÓ 1994 SZABÓ Géza, *A „bölcskei sziklák” és a magyarországi víz alatti régészeti kutatások kezdetei*. In: Múlt és jelen Bölcskén. Szerk. Szabó Géza. Bölcske 1994, 115–128. (Bölcskei tanulmányok 1.)
- SZABÓ – SZÉCSI 1994 SZABÓ Géza – SZÉCSI Attila 1994, *Bölcske határának régészeti lelőhelyei*. In: Múlt és jelen Bölcskén. Szerk. Szabó Géza. Bölcske 1994, 69–114. (Bölcskei tanulmányok 1.)
- SZAKÁLY 1975 SZAKÁLY Ferenc, *Források Tolna megye XVII. századi történetéhez*. BÁMÉ 4-5 (1973–74) [1975] 259–295.
- SZALAY 2002 SZALAY Zoltán, *Bölcske–Kálvária feltárásán előkerült 16–18. századi leletek restaurálása*. WMMÉ 24 (2002) 471–482.
- SZILÁGYI 1978 SZILÁGYI Mihály, *Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén, a török hódoltság korában*. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből 8 (1978) 5–98.
- TODD 1920 TODD, T. Wingate, *Age changes in the pubis bone: I. The male white pubis*. AmJPhysAnthropol 3 (1920) 285–334.
- UBELAKER 1978 UBELAKER, Douglas H., *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation*. Washington 1978.
- WICKER 2002 WICKER Erika, *Bácsalmás–Óalmás 16-17. századi rác temetője*. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp. 2002, 225–236. (Opuscula Hungarica III.)
- WICKER – KŐHEGYI 2002 WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály, *A katymári XVI–XVII. századi rác temető*. Cumania 18 (2002) 5–94.
- WOSINSKY 1896 WOSINSKY Mór, *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I–II*. Bp. 1896.

RÖVIDÍTÉSEK

ActaBiolSzeged
AmJPhysAnthropol
AnthropolKözl
BÁMÉ
CIL
JForensicSci
RF
RIU
SMK
RIU
WMMÉ

Acta Biologica Szegediensis
American Journal of Physical Anthropology
Anthropologiai Közlemények
Balogh Ádám Múzeum Évkönyve
Corpus Inscriptionum Latinarum
Journal of Forensic Sciences
Régészeti Füzetek
Die römischen Inschriften Ungarns
Somogyi Múzeumok Közleményei
Die römischen Inschriften Ungarns
Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve

Keime der bauerbürgerlichen Entwicklung entlang der Donauim Überblick der mittelalterlichen Friedhöfen von Bölcske

Der in Bölcske an der reformierten Kirche von der Arpadenzeit bis zur ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts benutzte Friedhof, die auch die Umbauarbeiten der mittelalterlichen Kirche darstellenden Wandreste, sowie die am Kálvárienberg freigelegten Gräber aus den 16–18. Jahrhunderten ergänzen einander sowohl zeitlich, als auch die Informationen betreffend glücklich. Das Material der beiden Fundorte und die Forschungen der letzten Jahre ermöglichen eine gängige Prüfung der letzten beinahe 1000 Jahre der Siedlungsgeschichte.

Wobei die Fachliteratur in Landesrelation bereits im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts über einen kraftvollen Untergang bei den Städten berichtet, ist dieser Zeitraum im Komitat und Region Tolna im Mangel von königlichen Städten eindeutig als eine Blütezeit der bauerbürgerlichen Entwicklung bei der Marktflecken zu betrachten. Die Wirtschaftsentwicklung wird auch dadurch bewiesen, daß sich die Zahl der zur Steuerbezahlung verpflichteten Personen in Bölcske zwischen 1546–1590 aufgrund der Steueraufnahme von 17% auf 74% erhöhte, welche eine vierfache Steigerung zeigt. Es spiegelt sich besonders in den Grabbeigaben aus den 16-17. Jahrhunderten zurück, wenn wir sie mit dem mäßigen Fundmaterial des an der reformierten Kirche freigelegten Friedhofes vergleichen. Die Befunde weisen auf die Bekleidung, die Haartrachten der Frauen auf und dadurch auch auf die Lebensgewohnheiten und Sitten einer Gemeinschaft. Die Bekleidung selbst bestand aus farbenfrohen Kleidungsstücken (rot, blau, grün, braun, usw.), oft eine auch mit Fadensilber gezierte Tracht aus der Spätrenaissancezeit. Unter den abgerissenen, aber vielfältigen und anspruchsvollen Kleidungsstücken kamen Reststücke von hausgewebten Textilien kaum vor. Nur die Wollenschlumper, die Schuhe und die ausnahmsweise vorkommenden hausgewebten Reststücke wiesen auf die Bauertracht hin. Die feine Leinwand, die Metalldrahtfäden, die Spitzen, die vergoldeten Silberhaarnadeln, die mit Pergamenmaschen und Glasperlen gezierten Kronen konnten sehr teure Stücke sein, da ihre Grundstoffe meistens in ausländischen – vielleicht italienischen – Werkstätten gefertigt wurden. Nach dem Zeugnis der Kopfschmucke aus diesem Zeitalter kann man es einschätzen, was für eine große Menge von Glasperlen zu den Kronen verwendet wurde, welche wirklich eine industrielle Herstellung erwünschte. Die auf breitem Gelände vorgekommenen Ausgrabungsfunde von gleichen Materien und Ausführungen zeigen es gleichzeitig auch an, daß wir hier von den Fertigungszentren und Händlern bis zu den kleinen Ortschaften über einen gut organisierten und wirksamen Warenverkehr sprechen können, unabhängig von den Reichsgrenzen oder von Oberhoheiten der Herrscher. Nach dem Zeugnis der Ausgrabungsfunde breiteten die Markthändler die gleichen Bekleidungs- und Ergänzungsstücke auf weiten Gebieten aus, die sich in einem auch auf eine ähnliche Tracht folgern lassen. Die Erscheinung der italienischen Spätrenaissancetracht in dem Fundmaterial in Bölcske läßt sich allein von der Vermögendheit des Bürgertums nicht erklären. Mehrere machten uns auf den Raumgewinn der Händler aus Ragusa aufmerksam, sie waren wahrscheinlich die direkten Verbreiter und Lieferanten der italienischen Mode.

Die jetzt veröffentlichten archäologischen Beobachtungen und die Schriftquellen weisen gleichlautend darauf hin, daß die an der Donau liegende Ortschaft Bölcske zu den wenigen Siedlungen gehörten, wo der fünfzehnjährige Krieg, seine Kriegsergebnisse, sowie seine wirtschaftliche und gesellschaftliche Auswirkungen die Entwicklung im wesentlichen nicht zurückwarf. Die Ergebnisse der bei der heutigen Bevölkerung und auf dem freigelegten Fundmaterial geführten anthropologischen Untersuchungen weisen auf das durchgehende Leben der Bevölkerung hin, sowie befestigen gleichzeitig das nach den Schriftquellen bisher auch vorausgesetzte Verbleiben der Familiennamen und Berufe.

1. táblázat. A vizsgált egyének alapadatai. Bölcské, Református templom

Leltári szám	Obj. (Q)	Nem	Életkor (év)	Koponya	Állkapocs	Váz
2008.16.1.	11	férfi	40–50	hiányos	ép	hiányos
2008.16.2.	12	?	5-6	töredékes-hiányos	hiányos	töredékes-hiányos
2008.16.3.	13	?	13–15	–	–	töredékes-hiányos
2008.16.4.	14	?	2-3	–	–	hiányos
2008.16.5.	15	?	2,5-3	–	–	töredékes-hiányos
2008.16.6.	16	férfi	30–60	–	–	hiányos
2008.16.7.	17	férfi	25–35	töredékes-hiányos	töredékes-hiányos	töredékes-hiányos
2008.16.8.	18	férfi	45-55	ép	ép	hiányos
2008.16.9.	19	férfi	30–60	–	–	hiányos
2008.16.10.	20	férfi	45–55	ép	ép	ép
2008.16.11.	Szórvány II.	?	10–12	ép	ép	hiányos
2008.16.12.	23	?	8-9	–	–	töredékes-hiányos
2008.16.13.	22	?	30–60	–	–	töredékes-hiányos
2008.16.14.	24?	?	4,5–5,5	töredékes-hiányos	–	ép
2008.16.15.	27	?	2-3	töredékes	ép	hiányos
2008.16.16.	28	?	12-13	töredékes-hiányos	töredékes-hiányos	töredékes-hiányos
2008.16.17.	29	férfi?	20–40	–	–	hiányos
2008.16.18.	51	?	20–50	–	–	hiányos
2008.16.19.	52	?	2-2,5	–	–	hiányos
2008.16.20.	53	?	8,5–9,5	–	–	hiányos
2008.16.21.	54	?	7–9	ép	hiányos	hiányos
2008.16.22.	55	?	1-2	–	–	hiányos
2008.16.23.	56	?	9-10	–	–	hiányos
2008.16.24.	57	férfi?	25–30	–	–	hiányos
2008.16.25.	58	?	1-1,5	–	–	hiányos

Leltári szám	Obj. (Q)	Nem	Életkor (év)	Koponya	Állkapocs	Váz
2008.16.26.	60	?	11-12	–	–	hiányos
2008.16.27.	61	?	20–50	–	–	hiányos
2008.16.28.	59	?	3,5–4,5	ép	ép	ép
2008.16.29.	62	?	40–60	–	–	hiányos
2008.16.30.	63	nő	40-60	–	–	hiányos
2008.16.31.	64	férfi	20–25	–	–	ép
2008.16.32.	66/I.	nő	50–70	–	–	hiányos
2008.16.33.	66/II.	?	7,5–8,5	hiányos	–	hiányos
2008.16.34.	70/I.	?	5-6	–	–	hiányos
2008.16.35.	70/II.	?	45–55	–	–	töredékes- hiányos
2008.16.36.	65	férfi?	30–60	–	–	hiányos
2008.16.37.	68	férfi	30–60	–	–	hiányos
2008.16.38.	71	nő?	30–50	–	–	hiányos
2008.16.39.	72	nő	35–45	–	–	hiányos
2008.16.40.	74	?	8-9	–	–	hiányos
2008.16.41.	75	?	14–16	–	–	hiányos
2008.16.42.	76	?	11–13	–	–	hiányos
2008.16.43.	77	férfi	40–45	ép	ép	ép
2008.16.44.	78	?	3,5–4,5	töredékes	ép	töredékes- hiányos
2008.16.45.	80	?	5-6	hiányos	–	hiányos
2008.16.46.	82/I.	nő	35–50	hiányos	ép	hiányos
2008.16.47.	82/II.	?	5-6	–	–	hiányos
2008.16.48.	83	?	5-6	töredékes- hiányos	ép	–
2008.16.49.	84	?	3,5–4,5	töredékes- hiányos	töredé- kes-hiányos	töredékes- hiányos
2008.16.50.	67	?	2,5-3,5	töredékes- hiányos	ép	töredékes- hiányos
2008.16.51.	Szörvány I. (talán a 64 fejénél lévő egyik koponya és váztöredék)	?	5-6	töredékes- hiányos	ép	töredékes- hiányos

Leltári szám	Obj. (Q)	Nem	Életkor (év)	Koponya	Állkapocs	Váz
2008.16.52.	17 alatti szórvány csontok/I.	?	14-15	–	–	hiányos
2008.16.53.	17 alatti szórvány csontok /II.	?	újszülött	–	–	hiányos
2008.16.54.	17 alatti szórvány csontok/III.	nő?	40–55	töredékes-hiányos	–	töredékes-hiányos
2008.16.55.	21	nő?	50–60	töredékes-hiányos	–	töredékes-hiányos

2. táblázat. A vázcsontok metrikus jellemzői és a becsült testmagasság – férfiak. Bölcske, Református templom

	Obj. szám (Q)	Férfiak									
		11	16	18	19	20	22	57	64	65	77
Clavicula M1	Bal	157	–	–	–	152	–	–	–	–	151
	Jobb	153	–	–	–	146	–	–	123	–	151
Humerus M1	Bal	–	–	–	–	334	–	–	–	–	345
	Jobb	325	–	312	–	340	–	–	–	–	341
Ulna M1	Bal	–	–	–	–	–	–	–	252	–	–
	Jobb	–	–	250	–	–	–	–	252	–	273
Radius M1	Bal	–	–	227	–	268	–	–	230	–	250
	Jobb	–	–	228	–	269	–	–	232	–	250
Femur M1	Bal	–	–	–	445	481	–	419	455	–	479
	Jobb	–	458	–	–	477	–	418	451	–	482
Tibia M1	Bal	–	–	–	360	393	358	–	357	350	–
	Jobb	–	–	–	–	389	–	–	358	345	–
Fibula M1	Bal	–	–	–	–	–	–	–	352	–	–
	Jobb	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

		Férfiak									
Obj. szám (Q)		11	16	18	19	20	22	57	64	65	77
Calcaneus M1	Bal	–	–	–	–	–	82	–	–	81	–
	Jobb	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sjovold szerinti testmagasság (cm)		169,1	170,0	162,0	166,1	175,6	165,1	159,3	164,3	161,7	173,9

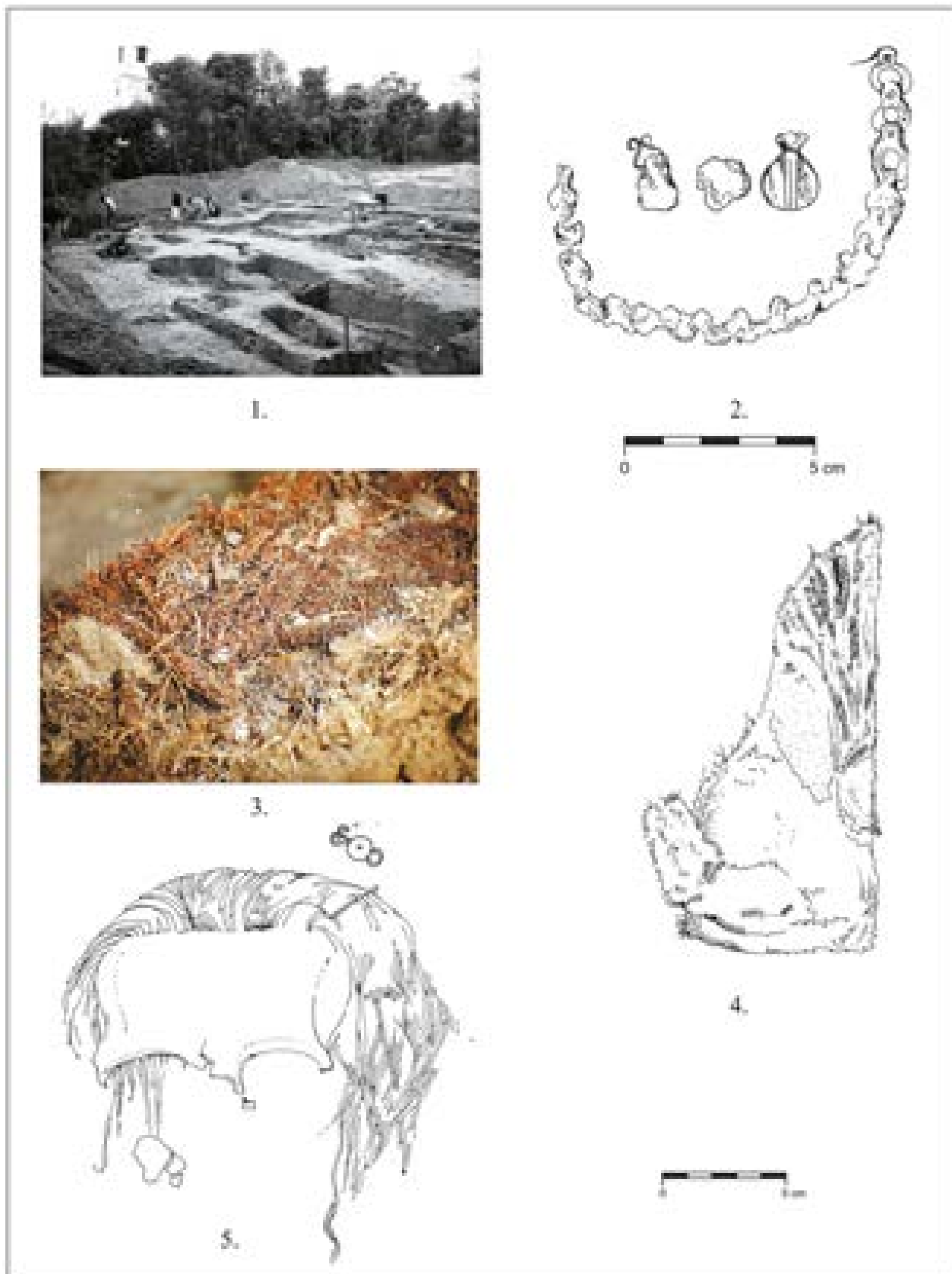
3. táblázat. A vázcsontok metrikus jellemzői és a becsült testmagasság – nők. Bölske, Református templom

		Nők				
Obj. szám (Q)		63	66/1	71	72	82/I
Clavicula M1	Bal	–	–	–	137	145
	Jobb	–	–	–	–	–
Humerus M1	Bal	–	–	–	–	–
	Jobb	–	–	–	–	–
Ulna M1	Bal	–	244	–	251	–
	Jobb	–	–	–	248	–
Radius M1	Bal	–	224	–	–	218
	Jobb	–	–	–	226	–
Femur M1	Bal	378	414	–	–	–
	Jobb	378	400	–	415	–
Tibia M1	Bal	321	347	349	–	–
	Jobb	316	352	350	328	–
Fibula M1	Bal	–	351	–	–	–
	Jobb	–	–	348	–	–
Calcaneus M1	Bal	76	80	78	71	–
	Jobb	72	78	78	72	–
Sjovold szerinti testmagasság (cm)		150,2	158,1	161,8	156,2	152,2

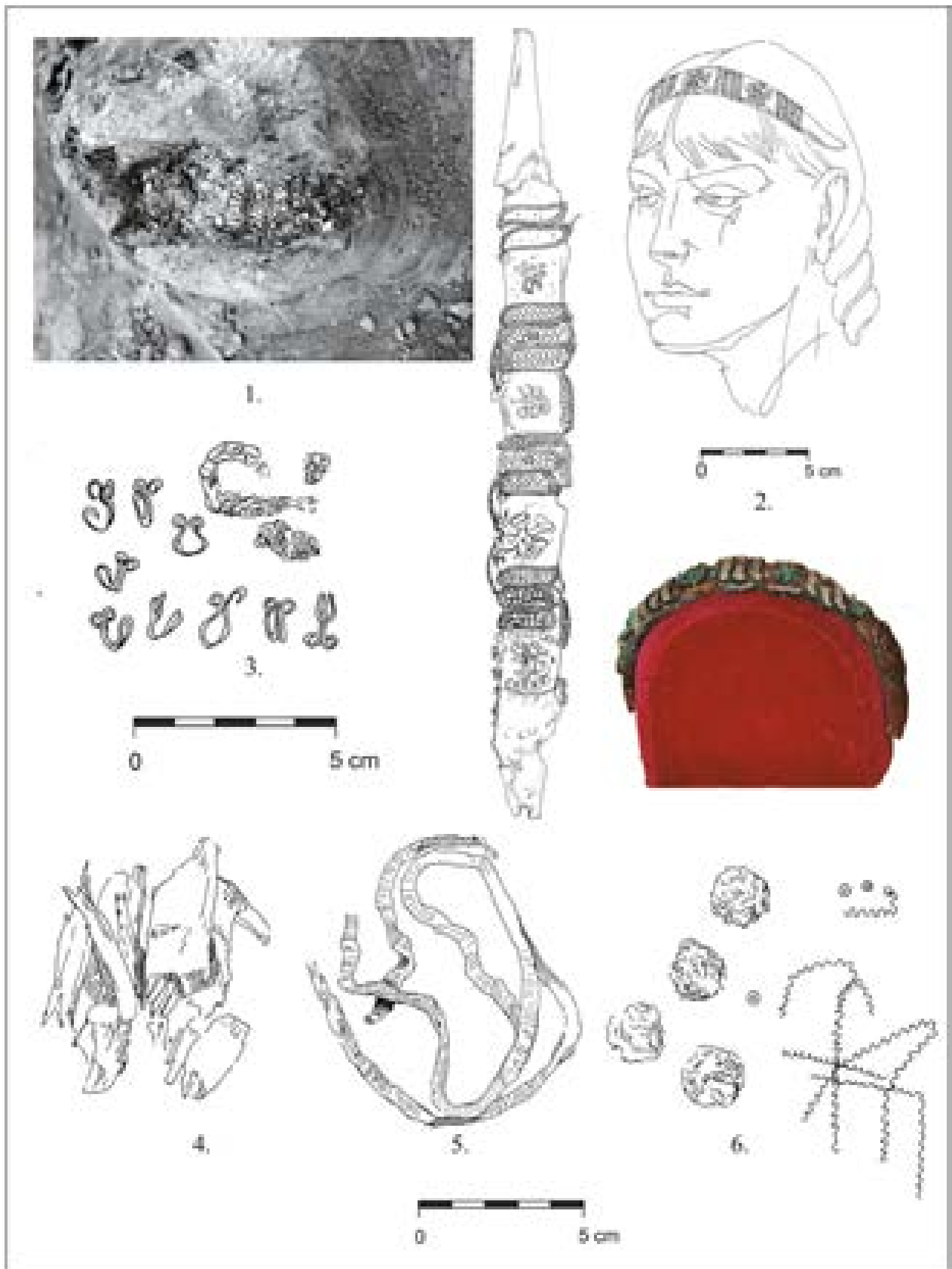
**4. táblázat. A vizsgált koponyák metrikus jellemzői.
Bölcske, Református templom**

	Férfiak					Nő
Martin No./ Obj. szám (Q)	11	17	18	20	77	82/I.
1	162	–	176	–	168	157
5	–	–	–	–	–	–
8	–	–	156	155	141	141
9	95	–	98	106	95	95
10	125	–	124	128	119	114
11	–	–	132	140	–	–
12	–	–	117	126	–	–
17	–	–	–	–	–	–
20	–	–	108	121	115	112
38	–	–	1441,7	–	1353,6	1226,2
40	–	–	–	–	–	–
43	109	–	113	118	105	103
45	–	–	–	132	–	–
46	99	–	102	100	100	90
47	124	–	118	–	–	97
48	77	–	74	–	77	–
51	44	–	46	–	45	43
52	37	–	38	–	37	32
54	26	–	26	–	–	26
55	57	–	56	–	–	48
62	57	–	50	–	–	–
63	42	–	41	43	–	–
65	–	–	–	–	136	–
66	93	–	104	114	99	–
69	37	32	34	35	36	–
70	65	–	67	63	81	–
71	32	–	37	–	33	–
8:1	–	–	88,6	–	83,9	89,8
20:1	–	–	61,4	–	68,5	71,3

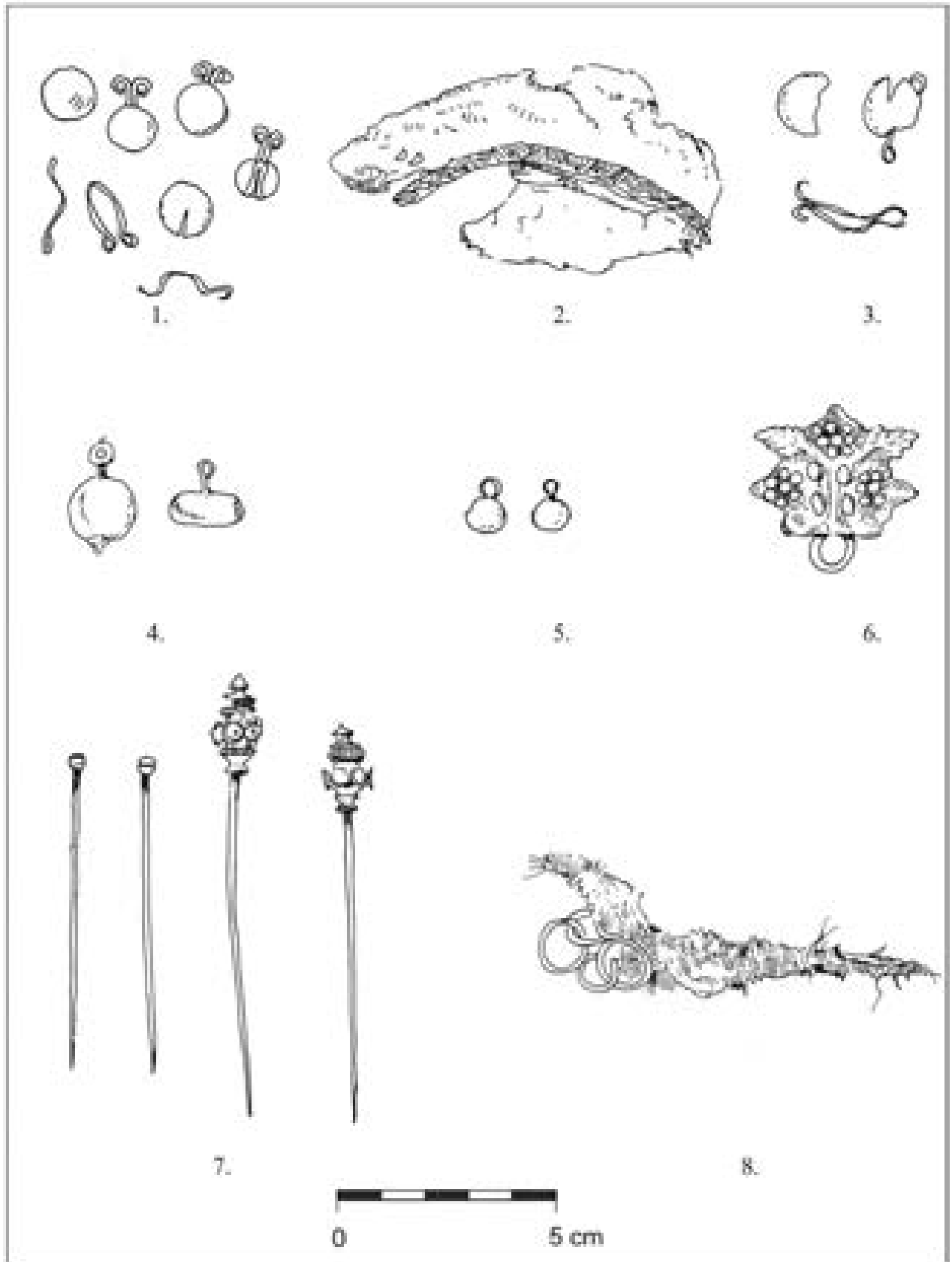
	Férfiak					Nő
Martin No./ Obj. szám (Q)	11	17	18	20	77	82/I.
20:8	–	–	69,2	78,1	81,6	79,4
9:8	–	–	62,8	68,4	67,4	67,4
52:51	84,1	–	82,6	–	82,2	74,4
54:55	45,6	–	46,4	–	–	54,2
63:62	73,7	–	82,0	–	–	–

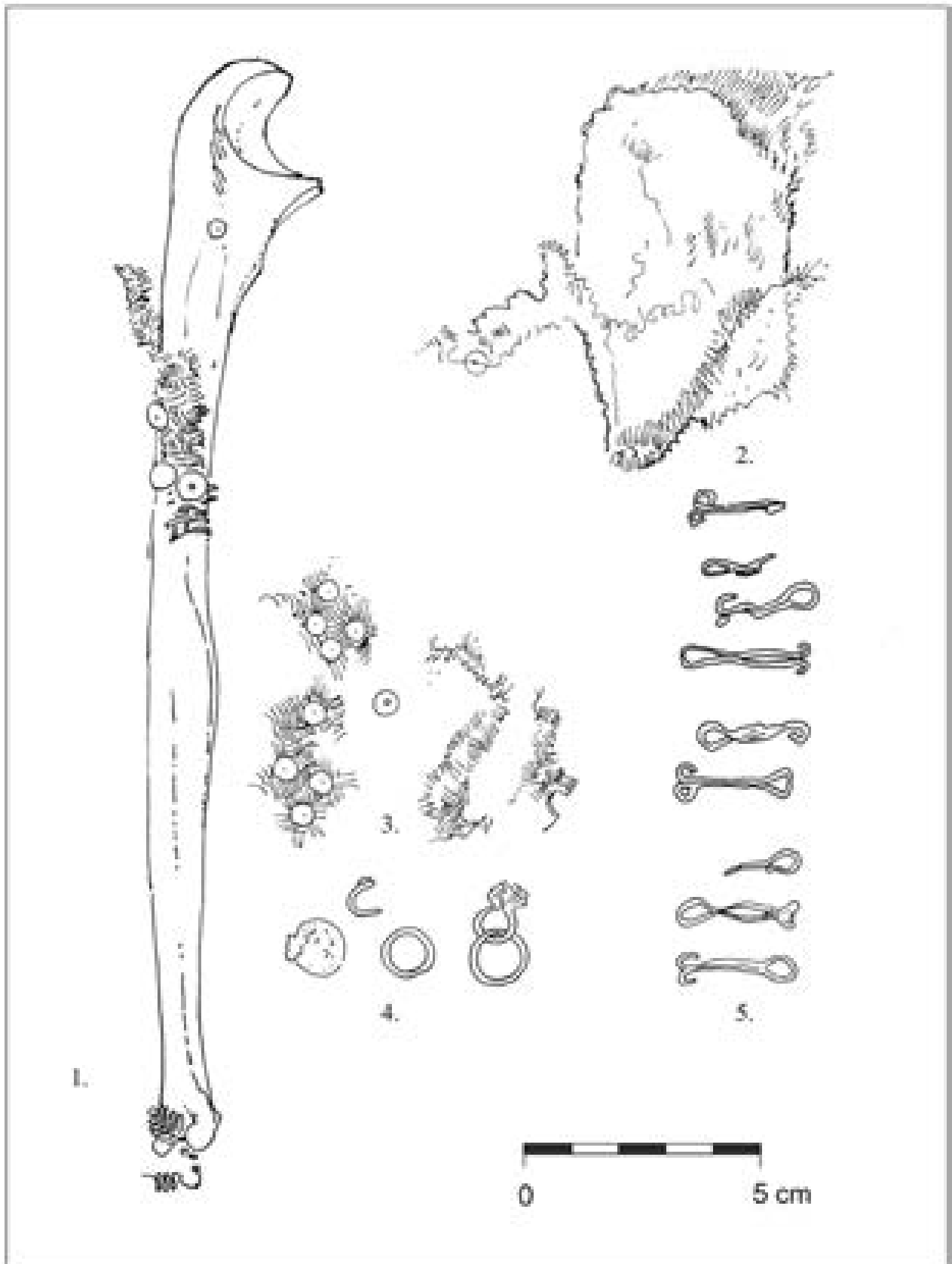
1. tábla. Bölske, Kálvária. 1: Az 1995-ös feltárás területe; 2: 8. sír; 3-4: 19. sír; 5: 20. sír

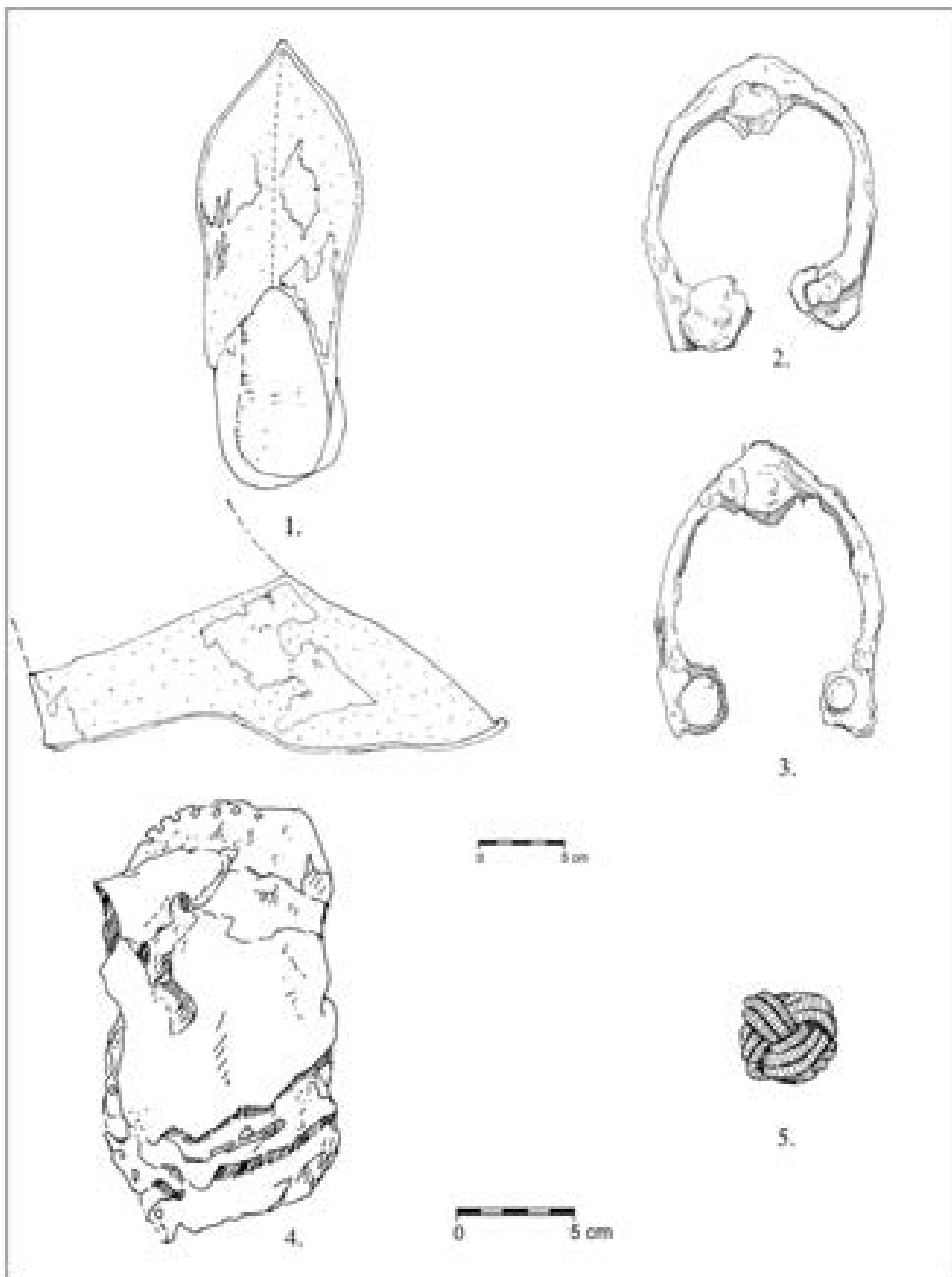
2. tábla. Bölcske, Kálvária. 1-2: 23. sír; 3-4: 24. sír; 5: 27. sír; 6: 33. sír

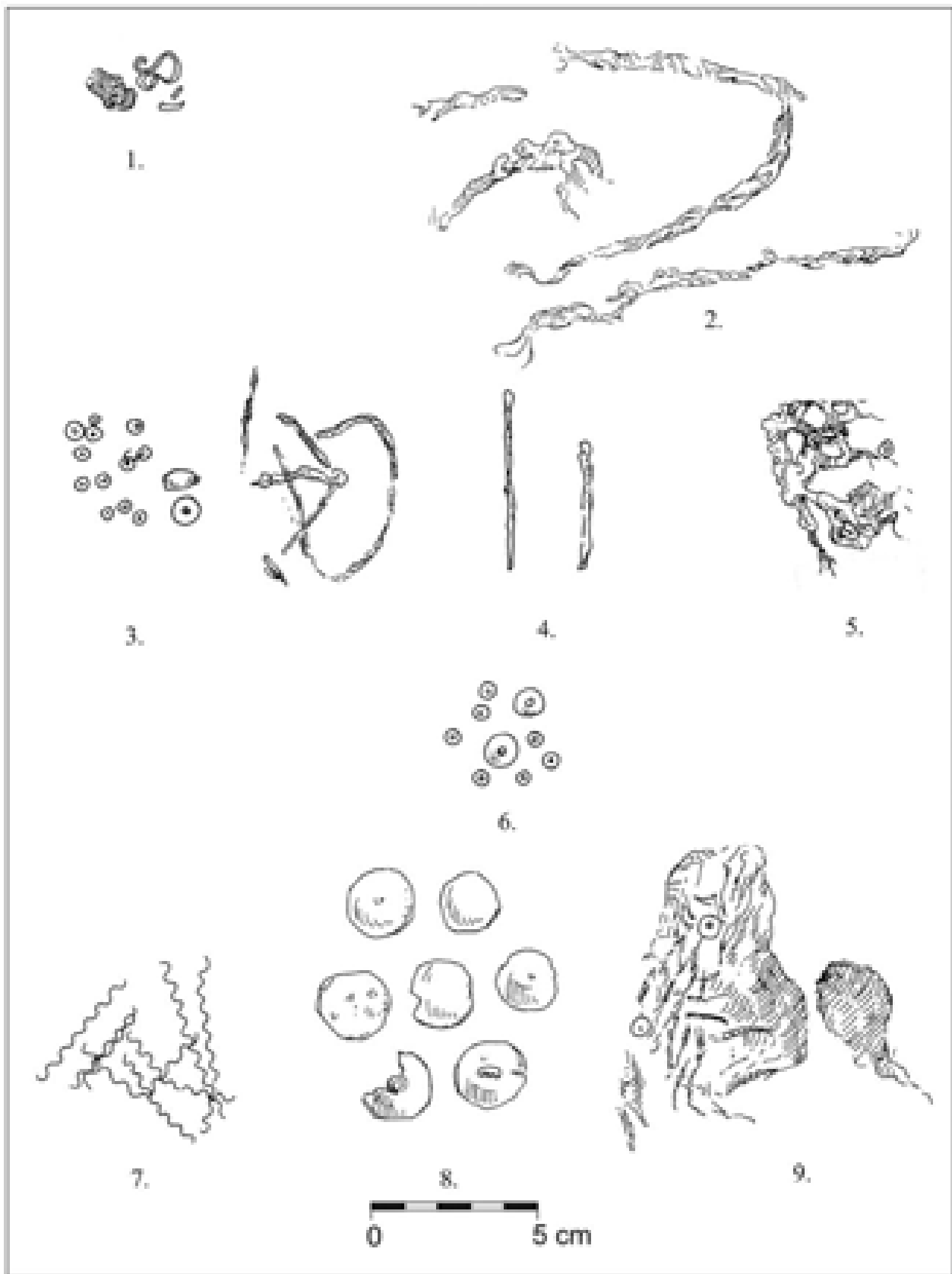
3. tábla. Bócske, Kálvária. 1: 34. sír; 2: 46. sír; 3: 47. sír; 4: 60. sír; 5: 61. sír; 6: 64. sír; 7-8: 69. sír

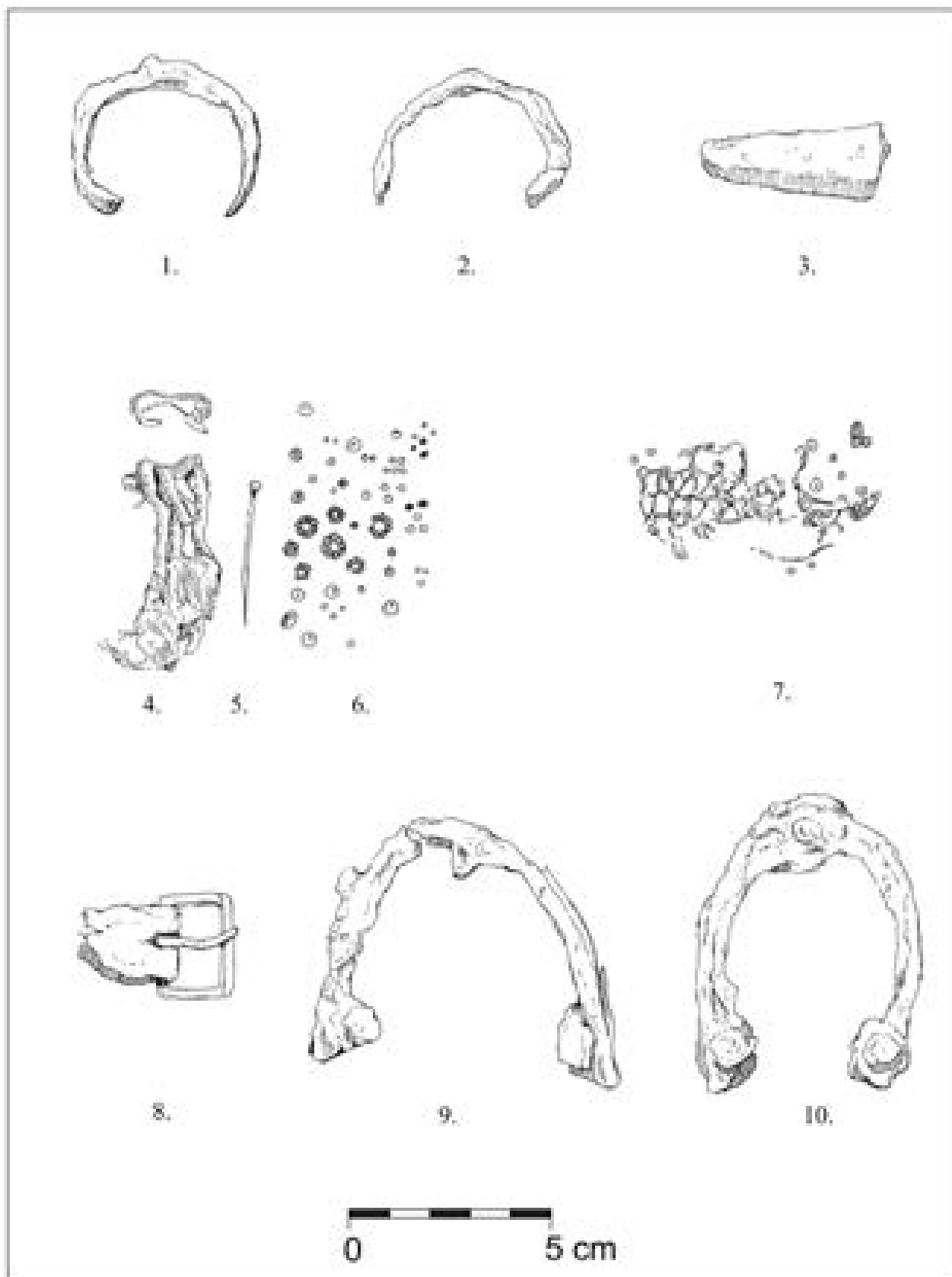
4. tábla. Bölcske, Kálvária. 1-5: 69. sír

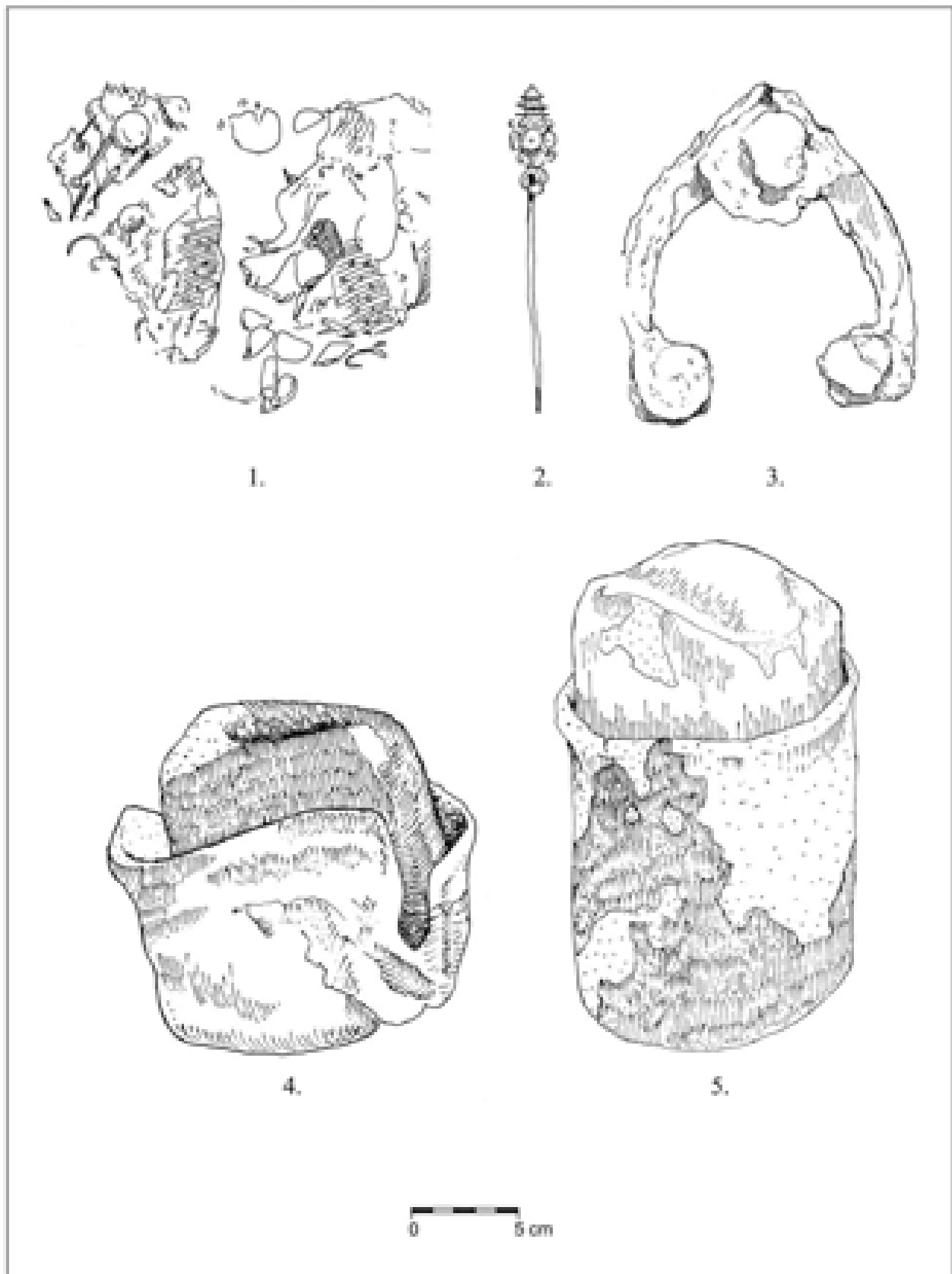
5. tábla. Bölske, Kálvária. 1-5: 71. sír

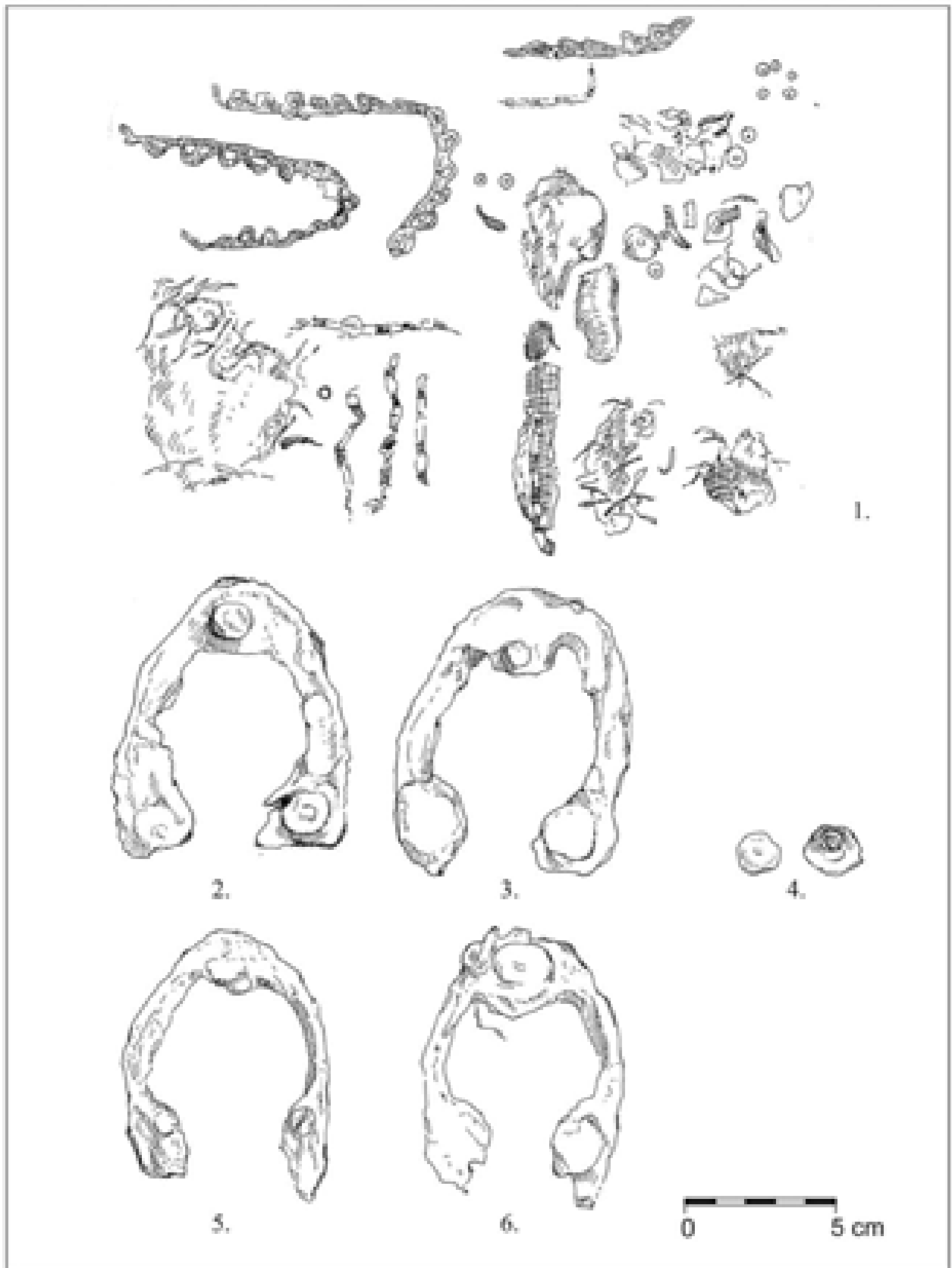
6. tábla. Bölske, Kálvária. 1: 84. sír; 2-3: 92. sír; 4: 95. sír; 5: 96. sír; 6: 97. sír; 7: 100. sír; 8: 102. sír; 9: 117. sír

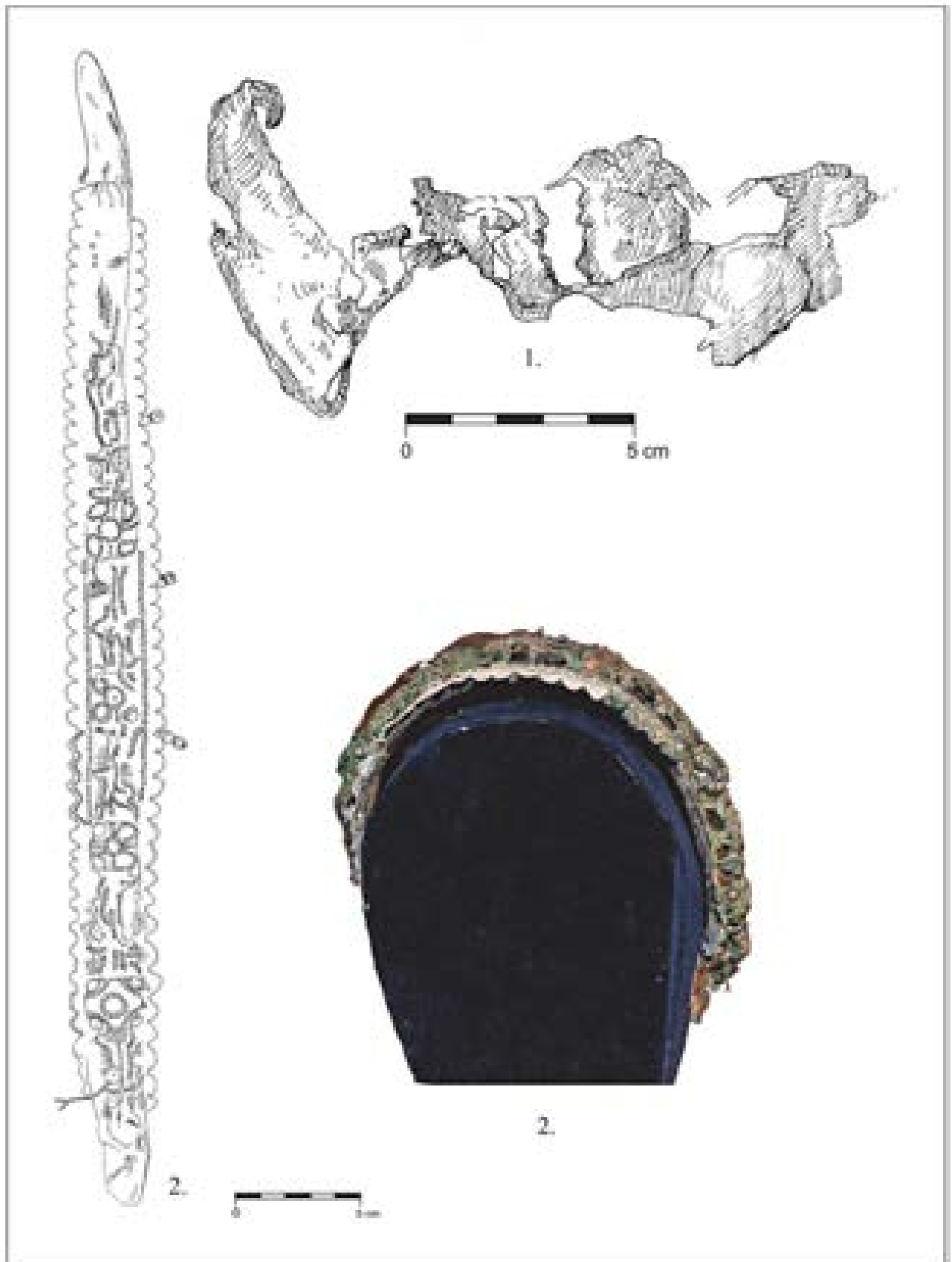
7. tábla. Bölcse, Kálvária. 1–3: 119. sír; 4–7: 127. sír; 8–10: 131. sír

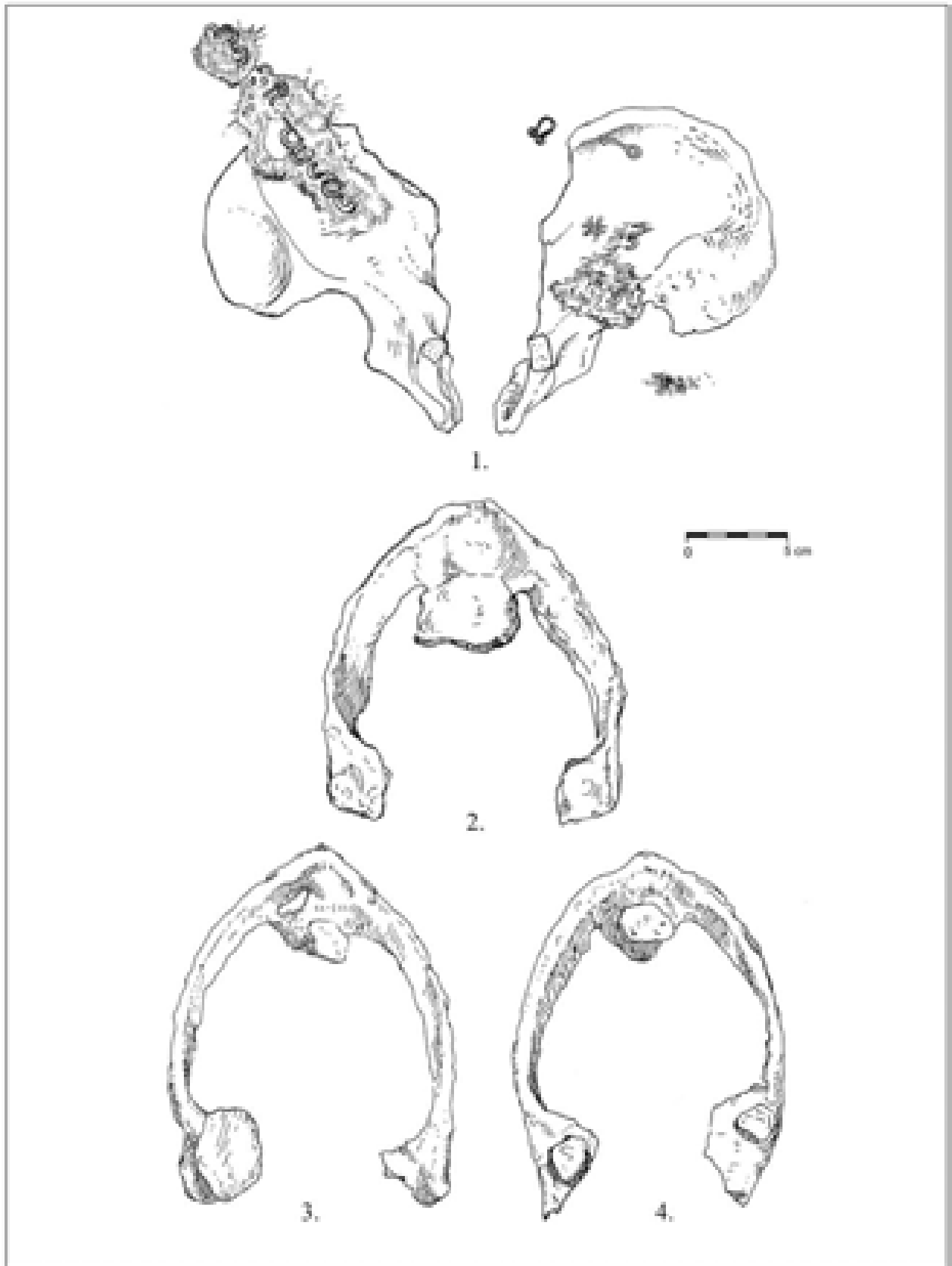
8. tábla. Bölske, Kálvária. 1-2: 133. sír; 3-4: 136. sír; 5: 137. sír

9. tábla. Bölcske, Kálvária. 1: 138. sír; 2-3: 141. sír; 4: 151. sír; 5-6: 158. sír

10. tábla. Bölcске, Kálvária. 1: 177. sír; 2: 180. sír

11. tábla. Bölcske, Kálvária. 1–4: Szórvány leletek a temető területéről

12. tábla. Bölcske, Kálvária. 1–4: Szórvány leletek a temető területéről; 5: Szórvány leletek a temető területéről Madár András gyűjteményében (Bölcske)

13. tábla. Bölcse, Kálvária. 1–3: 23. sír; 4–6: 180. sír; 7: 137. sír; 8: 136. sír

1.

2.

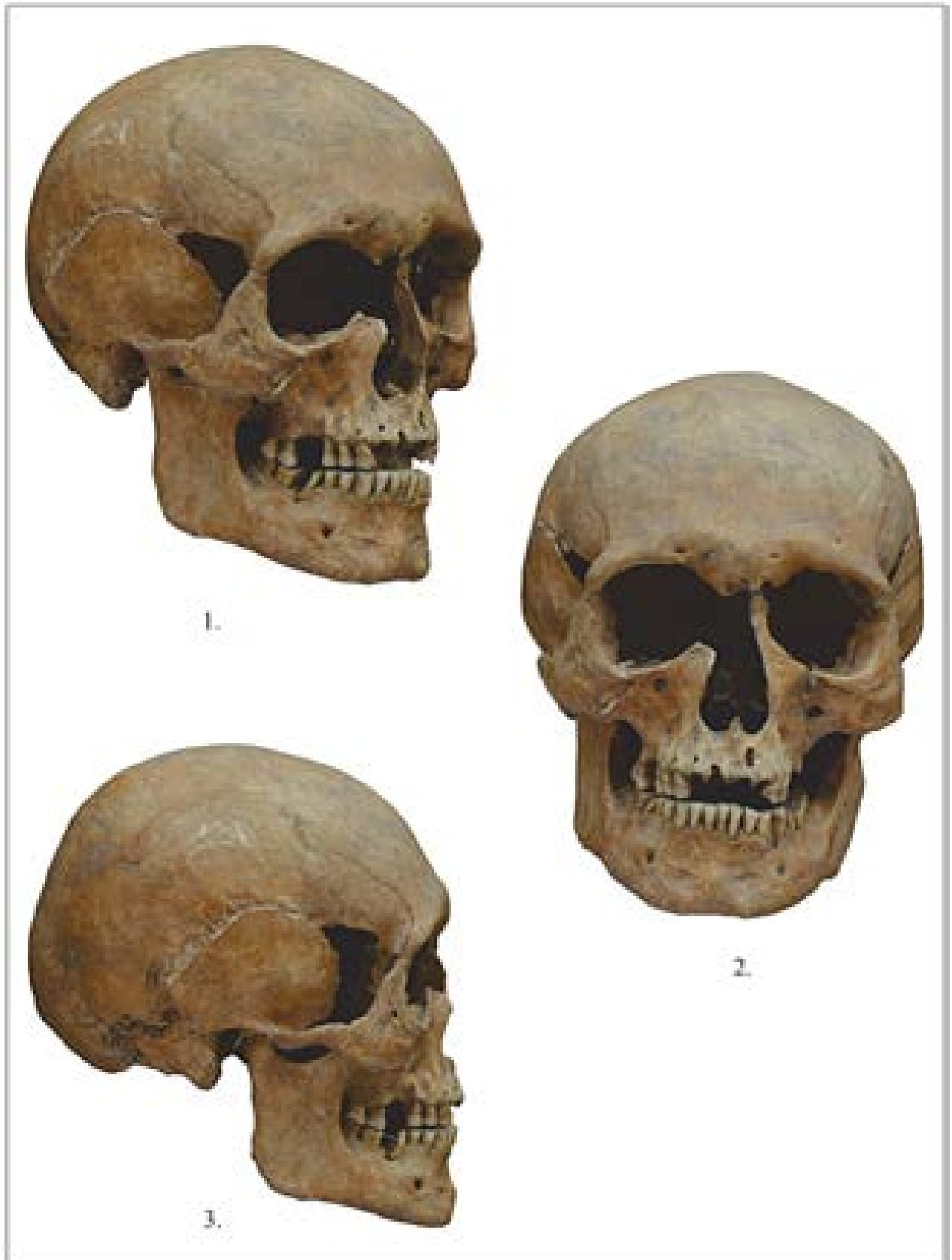

3.

14. tábla. Bölcské, Református templom. 1: Sárga, döngölt agyag alapozás részlete (1. objektum), mellette egy oszlop helye (7. objektum), valamint egy későbbi beásás (6. objektum) a kápolna külső oldalánál; 2: A kápolna alapozása az utólag hozzátoldott keleti irányú déli falszakasz északnyugati szögletében (az 1. objektum felett); 3: A temetőt kerítő cölöpszerkezetes fal égett omladéka a feltárási terület déli végénél

15. tábla. Bölcske, Református templom. 1–3: 11. sír: 40–50 éves férfi, taxonómia: Pamíri-x

16. tábla. Bölcske, Református templom. 1–3: 18. sír: 45–55 éves férfi, taxonómia: Cromagnoid B-x

17. tábla. Bölske, Református templom. 1–3: 20. sír: 45–55 éves férfi sírja, taxonómia: Cromagnoid B-x

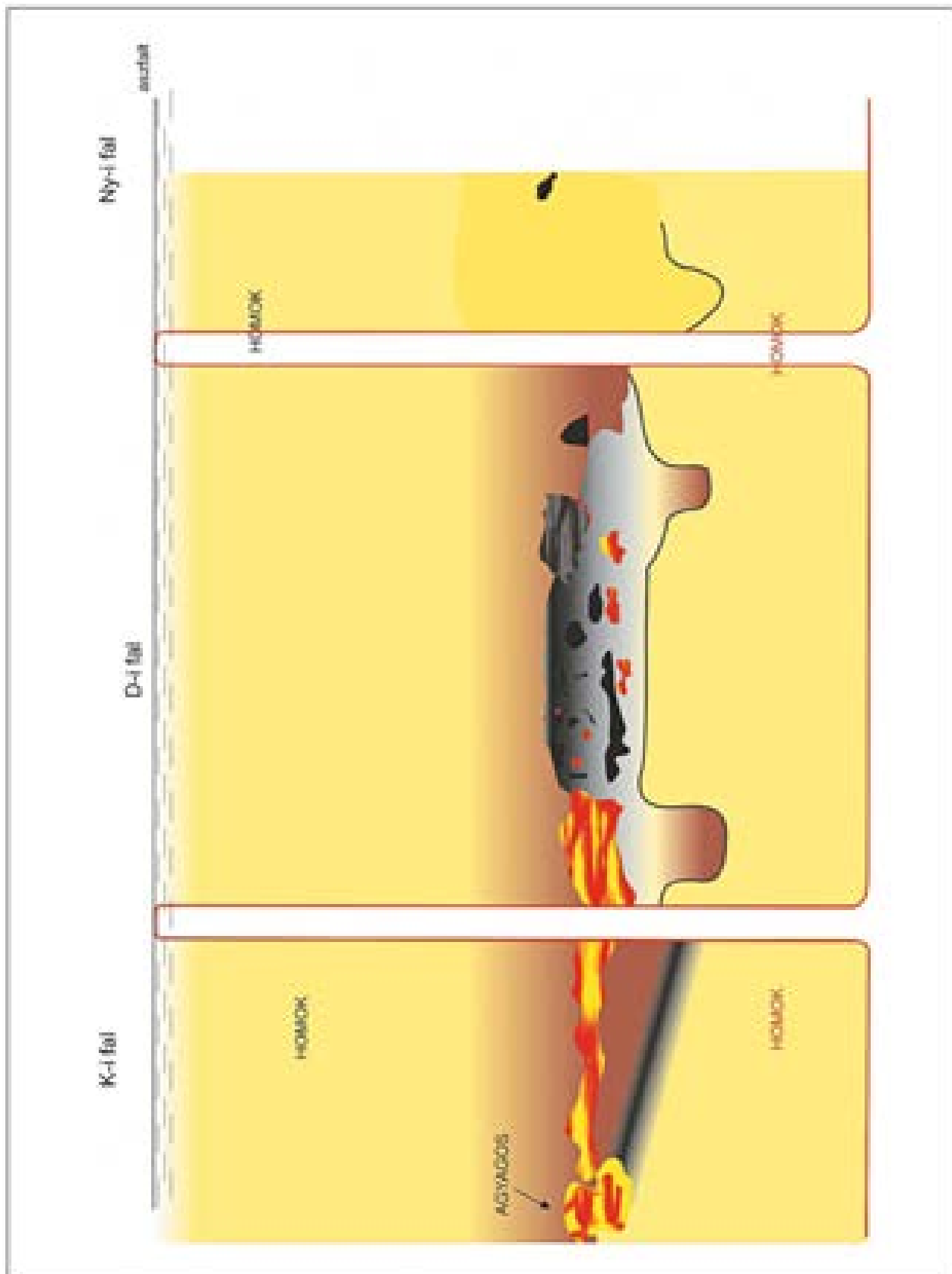
18. tábla. Bölcске, Református templom. 1–3: 54. sír: 7–9 éves gyermek

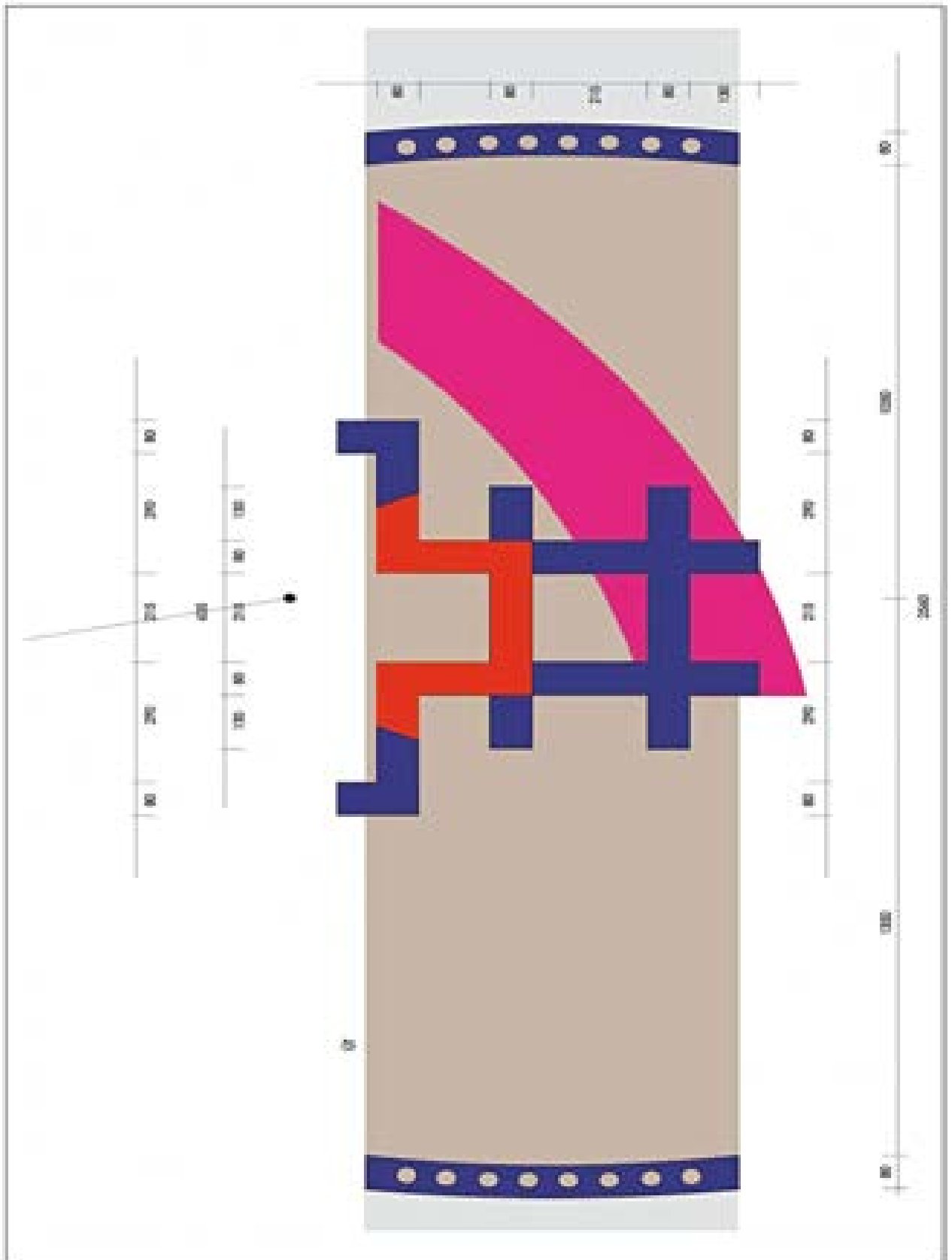
19. tábla. Bölcske, Református templom. 1–3: 77. sír: 40–45 éves férfi, taxonómia: Pamíri-cromagnoid

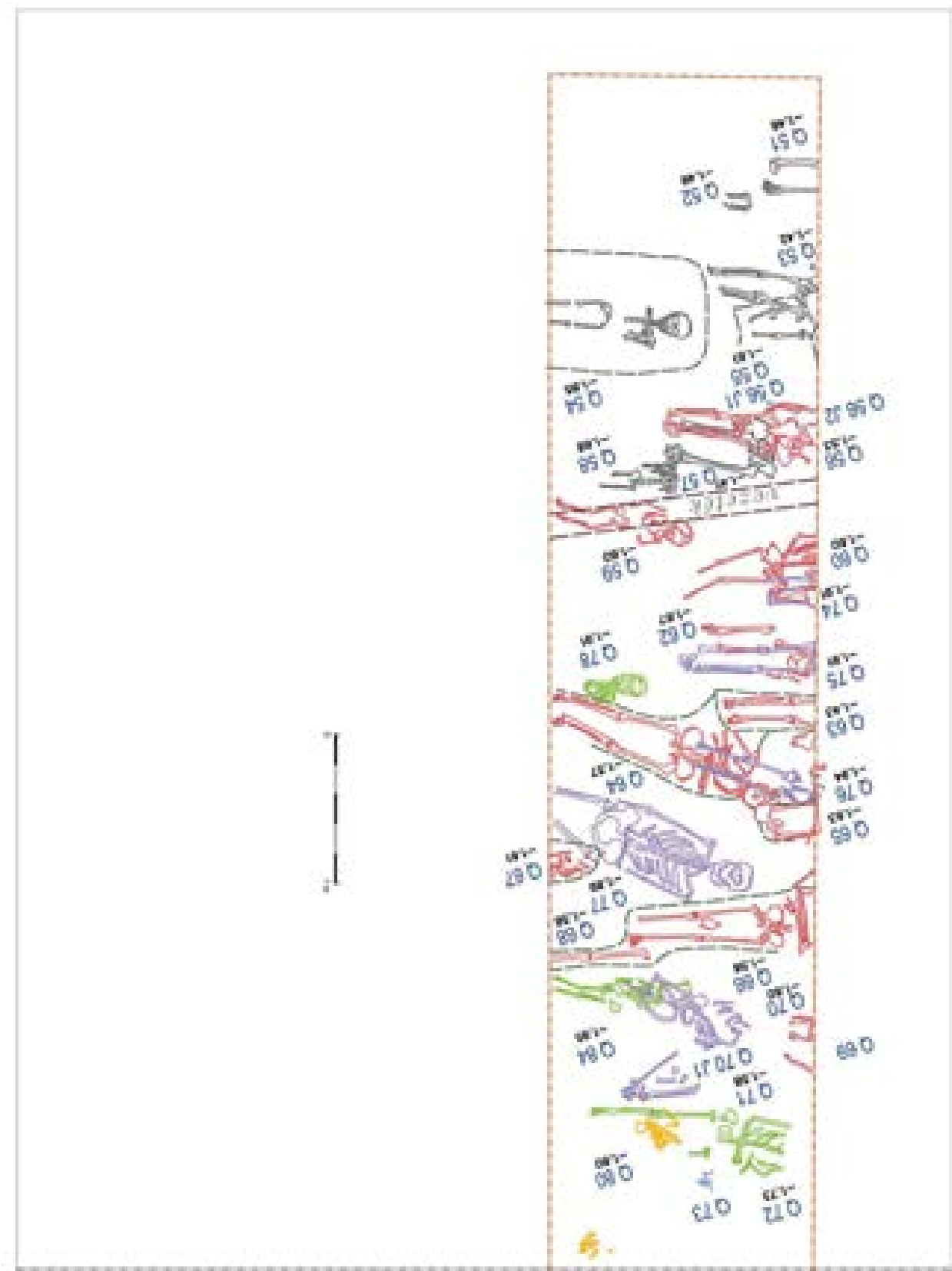
20. tábla. Bölske, Református templom. 1–3: 82. sír: 35–50 éves nő, taxonómia: Cromagnoid B-x

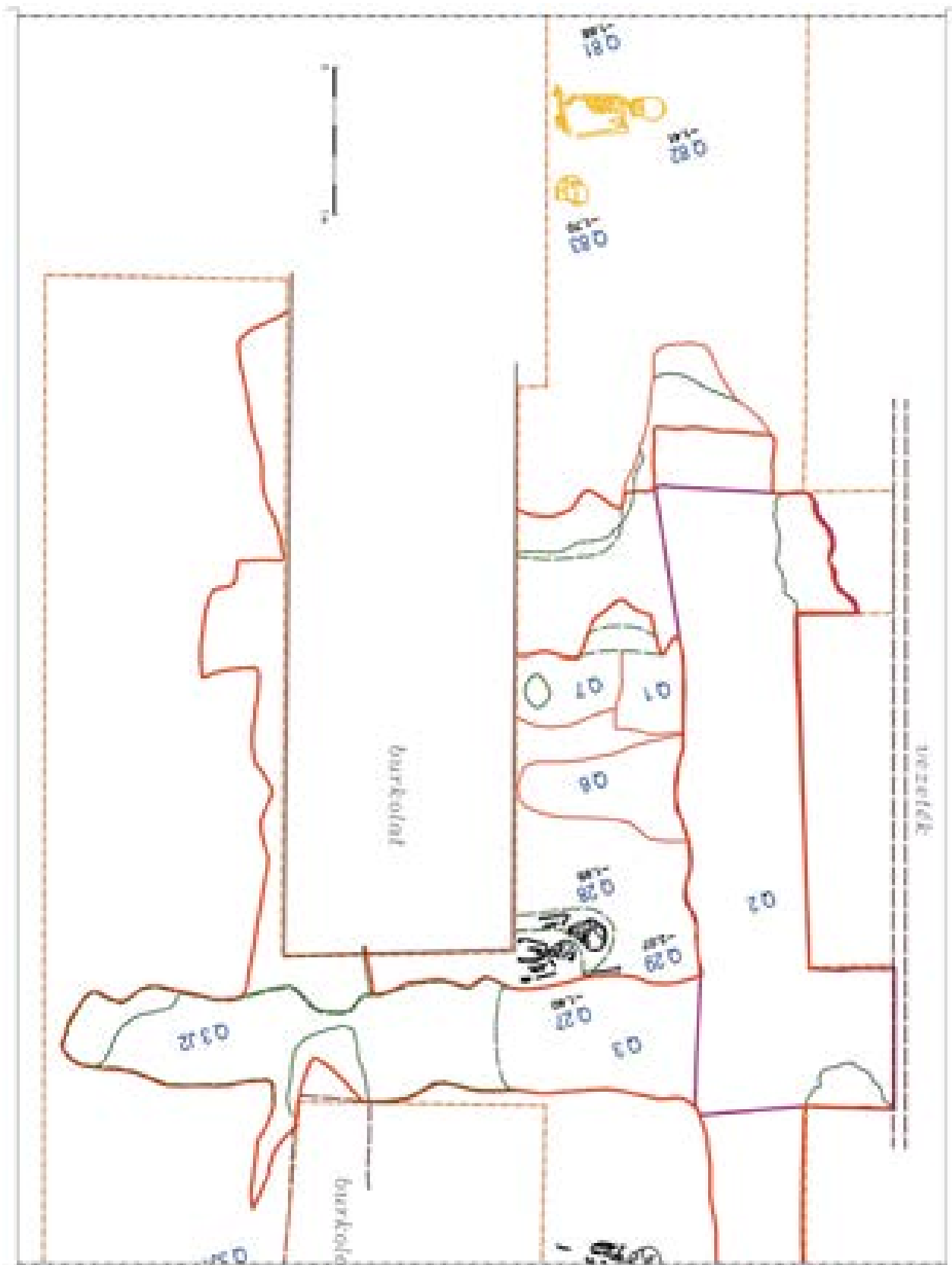
21. tábla. Bölcse, Református templom.
A szelvény déli végének metszete a temetőt kerítő cölöpszerkezetes fal nyomaival

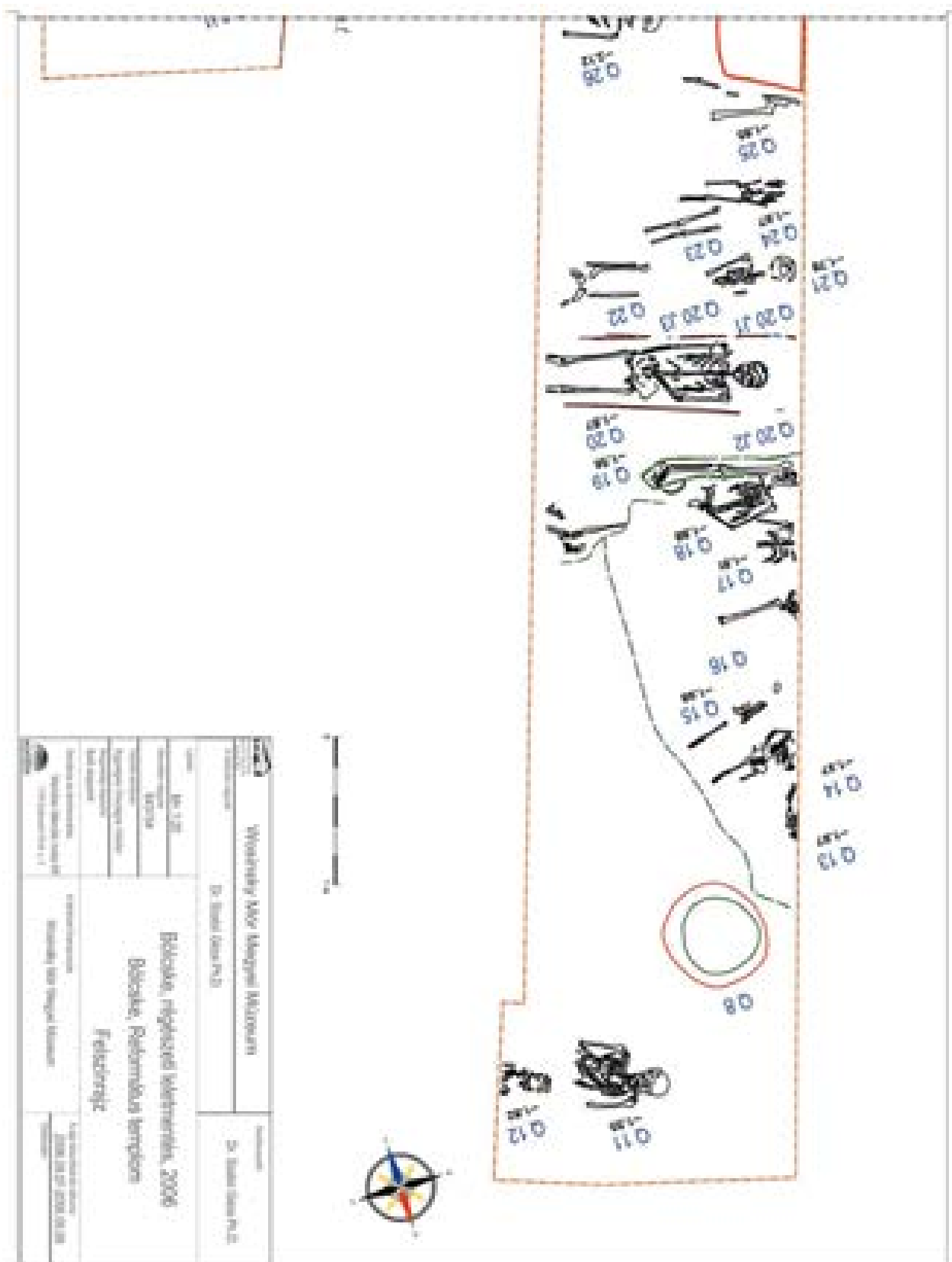
22. tábla. Bölske, Református templom. A feltárt falmaradványok alapján rekonstruálható alaprajzrészlet

23/a. tábla. Bölcse, Református templom. Felszínrajz

23/b. tábla. Bölcse, Református templom. Felszínrajz

23/c. tábla. Bölcse, Református templom. Felszínrajz

GAÁL ATTILA

Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen

Mészáros Gyula emlékére

Szemeskályhákra, hosszabb-rövidebb ideig használt tűzhelyekre és ideiglenes tüzelőhelyekre utaló emlékek nagy számban kerültek elő a palánkvár régészeti feltárása során is, de bőséges azoknak az idetartozó leleteknek a száma is, melyek az évtizedeken át folytatott terepvizsgálatok, terepbejárások, valamint két kisebb szondázó kutatás eredményeként a vár melletti településről származnak.

KÁLYHÁK ÉS MÁS TÜZELŐHELYEK A VÁRFALAKON BELÜL

A vár palánkfalainak több helyen látható javítása, az új palánkszakaszok égett paticsos betöltése és forrásadatok révén is tudjuk, hogy az erősséget már a hódoltság időszakában legalább egy alkalommal felégették, majd török-rác lakói a romokat eltakarítva újjáépítették azt.

Újabb, a korábbinál jóval nagyobb romeltakarítási időszak következett be a vár 1686 szeptemberi lerombolását követően.¹ A szekszárdi harmincados, Gregorits Ferenc a kamarai előírások miatt később arra kényszerült, hogy vámhelyét és hivatalát ott alakítsa ki és működtesse, ahol az a török időszakban is volt.² Az általa, majd utódai által sietve felhúzott épületekről alig vannak ismereteink. A várban volt szilárd építőanyagú építmények járószint feletti részeiből – egy két téglasortól vagy átégett tapasztásdaraboktól eltekintve – szinte semmi sem maradt fenn. Az ekkor végzett területrendezés során azonban – részben vagy egészen – a hódoltsági időszak épületeinek romjaival, maradványaival töltötték be a várban addig lakott földházak gödreit, valamint a várbelső nagyszámú

¹ GAÁL 1984, 140–141. „... szept.13. Két átfutott magyar azt mondja, hogy az ellenség Sexar-t, Uypalánkát, és Bayát elégette és szándékoltak mindent elpusztítani, mert mindent itt kel hagyniuk ... egy a tatároktól átszaladt magyartól megtudták, hogy a tatárok 4 nap előtt, a török sereg után szintén átszaladtak az eszéki hídon, s hogy az ellenség nem csak valamennyi falut a Sárvízen túl, hanem minden erődtményt is – melyek az említett hidakon való átjárást őrizték – felégették ...” A müncheni Kriegsarchiv gyűjteményében lévő eredeti naplóból kijegyezte: Kammerer Ernő. Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára XIV/6. Kammerer Ernő hagyatéka.

² HOLUB 1936; HOLUB 1974, 38; GAÁL 2010, 402–403.

vermeinek és egyéb gödreinek többségét. Az ilyen objektumok alsó részét általában a pusztulást megelőző időszak konyhai hulladéka és szemétretege töltötte be, melyet égett agyagdarabokkal, paticsstöredékekkel, korommal, hamuval, jellegzetes balkáni „török” kevert pusztulási rétegek követtek. Ez gyakran a felszínig hatolt, de több esetben tapasztaltuk, hogy a legfelső rétegek már a vár és környékének 18. század eleji újratelepülése idejéből származnak.³

A vár hódoltság idejére eső időszakából (1596–1686) származó olyan kályhaalapok, vagy „*in situ*” feltárható nagyobb kemencemaradványok, mint amilyenek például a bátaszéki és barcsi török palánkokból ismertek, éppen a vár újra lakhatóvá tételét előkészítő, radikális eltakarítási munkák miatt Újpalánkon nem maradtak fenn.⁴ Ilyen alapok hiányában az átégett paticsmaradványok származhatnak a házak vagy a várfal maradványaiból is és csak ritkán feltételezhető, hogy szemeskályhák omladékaik. Ez leginkább csak akkor valószínű, ha közelükből kályhaszemek, kályhaalapra utaló téglák, téglatöredékek is előkerültek, melyek – egyidejű betöltésük okán – rendszerint több egymáshoz közeli gödör feltöltésében is jelen voltak.

A földházak betöltésének legkésőbbi periódusaiban gyakran találtunk téglázott felszíneket, melyekben legtöbbször egy sor lapjára fektetett téglá vagy téglatöredék volt, de előfordult három téglarétegből álló változatuk is (2. kép). A téglákat – melyeket vélhetően a már lakatlan Szentmiklós lerombolt templomából és annak kidöntött kerítőfalából nyertek⁵ – minden esetben világossárga színű homokréteggel alapozták. Az alattuk lévő homokréteg keményre tömörödött és a hőhatástól helyenként vöröses színezetű volt. A téglák közelében vagy azokhoz csatlakozva ovális vagy kör felülnézetű gödrökben gyakran találtunk faszén- és korommaradványos, alkalmanként tapasztott felszínű, átégett platnikat is. Ez utóbbiak környezetében mindig ott voltak a kézikorongolt főzőedények különböző változatainak maradványai, a platnikon történő sütés-főzés délszlávok által kedvelt eszközeinek, a sütőharangnak töredékei és más, általában a délszlávokhoz köthető leletek is.

A **XXXIX/C. objektumban** az eredetileg nagyobb kályhaalaptól (erre utalnak a szétszórt téglák) kis távolságra egy ívelt aljú, beszakadt boltozatú sütökemence maradványát is feltártuk, melynek paticsstöredékeiben hasított husánglenyomatok és igen sok 8-as fejű, kovácsoltvas szög bizonyítja, hogy a boltozatot előbb fából összeállították, majd tapasztással építették fel.⁶ A szögekkel tele omladék közelében egy vaskés feküdt a felszínen (1. kép). Kályhával kapcsolatos lelet itt csupán egy beszúró rozetta és egy magas falú, tányérkaalakú kályhaszem volt, ami arra utal, hogy a kályhaszemek és csempék többsége más gödrökbe kerülhetett, esetleg másodlagos felhasználásra vitték el eredeti helyükről őket. Ilyen újra felhasználásra utaló deponálást figyeltek meg a közeli Iccse feltáráson egy 16. század második felére datált kályhaszemleletnél.⁷

³ A vár és környékének 1686 utáni újratelepítésére írásos adatokon kívül régészeti leletek is utalnak. Az ebben az időszakban használt földházak és hulladék betöltésű vermek anyagában a jellegzetes kézikorongolt kerámia mellett ónmázás habán, valamint díszesebb nyugati import kerámia is előfordul. A többségében rác, kisebb mértékben magyar lakosság jelenlétét biztosra vehetjük, de nem zárható ki a harmincados által kért felvidéki telepések kisebb csoportja sem. Az 1698. év végén császári ökörhajtók (boáriusok) is megjelentek Újpalánkon. Ottlétükre írott források mellett a feltáráson előkerült patkolt ökörmaradványok is utalnak. Etnikai hovatartozásukról semmit sem tudunk, de bizonyos, hogy a katonaságnál rendszeresített, hagyományos ellátást kapták, mert „*A debreceni közgyűlés 58 faluban 182 szekeret és 363 embert helyezett el. Így is maradt 48 boarius. Ezeket Tengelicen, Újpalánkon, Szekszárdon és Tolnán helyezték el. Minthogy ezekben a helységekből nem volt kenyér, a tolnai magazinból vittek számukra.*” HOLUB 1974, 94; GAÁL 2012, 9.

⁴ PUSZTAI 2002, 294–296; KOVÁCS – RÓZSÁS 1996, 168. 7. kép; KOVÁCS – RÓZSÁS 1998, 82–83. 8. kép 1; KOVÁCS 1998, 170, 172; KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, 625. 1–4. kép.

⁵ Szentmiklós templomának feltárása során azt tapasztaltuk, hogy a lerombolt templom térségét – bel- és külterületét egyaránt – az újpalánkiak temetkezőhelyként használták. A cinterem kidöntött téglafalszakaszai pedig a téglanyag másodlagos felhasználására utalnak.

⁶ Ásatási naplóban: „*A XXXIX. szelvény középvonalától nyugatra a nyeresénel egy ovális nagy gödör (ház?) körvonala jelentkezett. Ennek közepén ovális foltban piskótaalakú fejjel kovácsolt vasszögekkel teli, átégett paticsstöredékekből álló obj. van (XXXIX/C. obj.). Közvetlenül mellette egy vörösré égett kisebb tűzmaradvány foltja, nyugatra pedig egy lapjaira rakott, 3×3 téglából álló főzőhely, melyek alatt sárga homokréteg van. Ettől északkeletre egy újabb téglázott felület, de ezen már nem az előzőhöz hasonló rendezettségben vannak a téglák. Az egész területet elszórtan patics és faszéntörmelék borítja. A szögekkel tele folt egy kisebb sütökemence maradványa lehet.*”

⁷ VIZI 2010, 373–375. 4. tábla 1-2. kép.

Másik kályhaalapos tűzhelymaradványunk a fent említett, három téglaréteggel együtt megmaradt objektum, mely a **VII. árok** és **XXII. szelvény területén** került elő (2. kép). Az 1×1,4 méter alapterületű kályhaalaphoz egy faszéndarabokkal és égéstermékkel keretezett, tapasztott sütőfelületű tüzelőhely is csatlakozott. Utóbbinak nyomokban sem voltak felmenő részei, az itt talált főzőedény-, sütőharang- és mázas korsótöredékek stb. alapján inkább nyitott tüzelőhelynek bizonyult. Gödrének korábbi hasznosítására a tapasztás alatt, a gödör alján talált kések, feltört állatsontok és nagyszámú halpikkely (elsősorban csukától származó pikkelyek) utalnak, fémmegmunkáló tevékenységre pedig a betöltésből előkerült vas- és rézlemezek, lemezpatkók és kerámia golyóöntő negatívok.

A **XXV/E. jelű objektum** egy 4,6×2,8 méter alapterületű földház gödre, melynek keleti végében egy 80 cm széles, lépcsővel ellátott bejárati rész van. A ház omladékai között szemeskályhára és nyílt tűzterű tűzhelyre utaló maradványok egyaránt előkerültek. Déli részén paticsstöredékes, égett rétegben bögre- és tányérkaalakú kályhaszemek töredékei voltak, az alatta lévő hamurétegből pedig bástyafokos orompárta-töredék került elő. Az átégett törmelék rétegben egy teljes, de darabokra törött sütőharang feküdt (3. kép 2), valamint igen sok tojásbéj, pipatöredékek, üvegkarperec-darab, gyöngyházlemez késnyélborítás és egy mangánlila színű ónmázás tányértöredék. A ház nyugati részében lévő égésnyomos foltban négyzetes szájnnyílású, tálalakú kályhaszemek töredékei voltak, melyek közül többnek a belsejét átégett tapasztás borította. A házgödör déli oldalán lévő kasszerű, kiboltozódott rész aljában egy lókoponya feküdt (3. kép 1).

A betöltés földjében 1 méter mélyen talpastál-töredékek és egy fehér agyagpipa volt, egy sárga-zöld metéltmázás tányér összeálló darabjai pedig a ház betöltésének szinte minden rétegében, valamint a házon kívüli törmelék rétegében szóródtak szét. A felszíntől a ház zöldessárga homokréteggel borított járószintjéig mindenhol jelen lévő, összeálló töredékek arra utalnak, hogy a helyiség a romok elegyengetéséig üresen állt, majd egyszerre töltötték be törmelékkel.

Amennyiben a XXV. szelvényben talált téglalap kályha része volt, úgy lehetséges, hogy egy kör alapozású kályha maradványait tártuk fel.⁸ Ezen a területen már az eke által bolygatott, felső rétegben is igen sok téglatöredék, kerámia-töredék és tapasztásdarab hevert. Az első ásónyom után egy lapjukkal lerakott tégladarabokból kialakított, 80 cm átmérőjű, kör alakú alapozást találtunk. A téglákon kívül, körben erős koromréteg, alattuk és a koromrétegen kívül eső részen pedig a téglák alapozásaként igen keményre tömörödött, sárga homokréteg volt. A téglákat keményre tömörödött, szürke agyagréteg vette körül.⁹

A fentiekben túl több olyan objektumot tártunk fel, melyekben szemeskályhák és a tőlük független vagy éppen egyidejűleg használt sütő-főzőberendezések, kemencék, platnik maradványait feltételezhetjük. Többségük azonban annyira romos és hiányos, hogy sokszor az sem volt eldönthető, hogy a több gödörből előkerült maradványok egy vagy több kályha alkotórészei voltak-e. Várbeli számuk így nem becsülhető meg, az azonban biztos, hogy a huzamosabb ideig lakott épületekben más dél-dunántúli palánkvárak (pl. a közeli Bátaszék vagy a távolabbi Ozora, Barcs, Babócsa stb.) palánkjaihoz hasonlóan szemeskályhákkal és belső tűzhelyekkel fűtöttek.¹⁰

⁸ Két másik boszniai kályhával együtt egy alsó részén sokszögletű, de kör alapozású jajcei kályha rajzát is közölte Sabján Tibor. *SABJÁN* 2002, 16. ábra 2. Ld. még: *VIZI* 2010, 339.

⁹ A XXV. szelvény paticsos foltján kívül, de annak közvetlen közelében, a XV. szelvényben is volt egy lapjára rakott téglákból álló égett, kormos szélű folt.

¹⁰ *PUSZTAI* 2002, 294–296; *KOVÁCS* 1998, 170–173.

KÁLYHÁRA, KÁLYHASZEMEKRE VAGY TŰZHELYMARADVÁNYRA UTALÓ OBJEKTUMOK A FELTÁRÁSI DOKUMENTÁCIÓBÓL

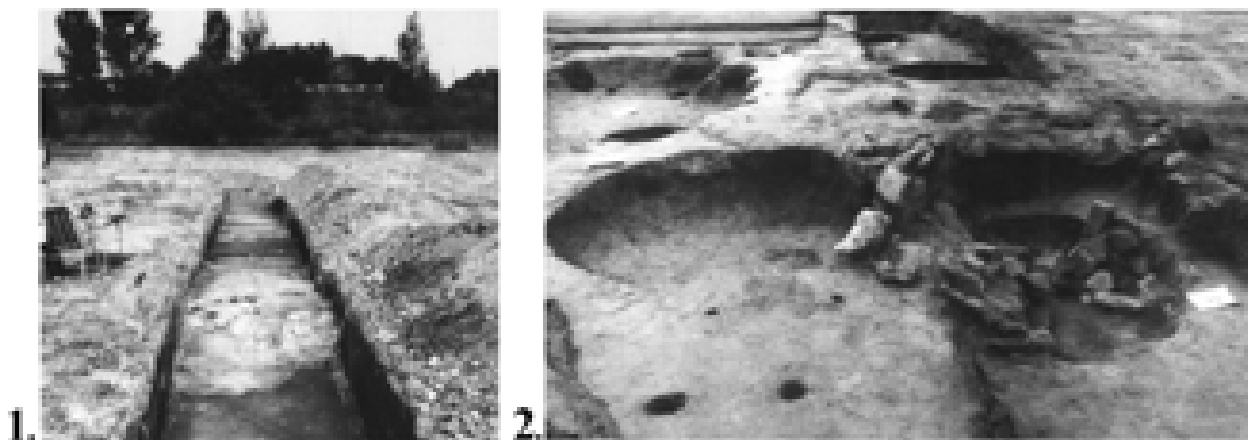
XXVI/C. Vízszintes alján döngölt homokkal bélelt, kiszélesedő oldalú, kör felülnézetű verem. Betöltéséből félhengeres, bástyafokdízű oromtöredék, ép, négyzetes szájnylású, tálalakú kályhaszem, sütőharang-fogófülek, belül mázas, korongolt főzőfazék-töredék, szürke korsótöredékek, vastöredékek és állatcsontok kerültek elő.

XXVI/D. Nagyjából kör felülnézetű, több rétegben betöltött hulladékgyödör. Kevéssel a gödör 3 méter átmérőjű, jelenlegi szájnylása alatt egy félkörívben húzódó, paticsdarabokból álló réteg van, melynek belseje vörösre színeződött, átégett homok. Az égett törmelékes réteget itt is téglalap alakú foltjaiból álló csík keretezi. A tüzelőhely belsejében fenékbélyeges edénytöredékek és főzőedény-töredékek voltak, valamint elszenesedett növényi rostok (gyékény?).

Az alatta lévő homogén, fekete betöltés alatt, a szelvényfelszíntől 60 cm mélyen egy téglából álló, bélelt, tapasztásos kemencetöredék került elő, melynek felszíne a gödör közepe felé mélyült, feltehetően az alatta lévő hulladék rétegek megroskadása miatt. Leletek a gödörben: a felső, égett rétegben egy bronz gyertyatartó alsó, harang alakú része és egy két végén pengés vas eszköz feküdt. 70 cm mélyről egy 168?-as, hiányos évszámú, töredékes denár került elő, valamint egy vas golyóöntőfogó és kevés kerámiatöredék. A gödör alján egy ló csontváza feküdt, patáin lemezipatkókkal. A betöltés alatt lévő vermet tehát többször is használták, mint ideiglenes sütő-főzőhelyet, nem sejtve, hogy mindezt egy ló teteme fölött teszik.

XXVI/F. Téglalap alaprajzú, de egyik végén ívelt záródású, 4×2 méter méretű gödör. Oldalfalai a fenti két méterről rézsűsen, 0,6 méterre beszűkülők, alja ívelt. Szélét kövek és vályogtéglák téglalap metszetű foltjaiból képződött sárga sáv keretezi. Több rétegben töltődött fel. Északi részén egy vékony, égett réteggel fedett hulladékos részen vaspánt, sárga mázas korsó töredéke és nagyszámú tálalakú, négyzetes szájnylású kályhaszemtöredék került elő. Ívelt végéhez kör felülnézetű, hulladékanyaggal betöltött verem csatlakozik (XXV/F/1.). Leletei: konyhai hulladék, ágyúgolyó, ólomlemez, csizma- és lóipatkók, metéltmázas sárga-zöld tányér.

V/D. Az V. számú kutatóárok hulladékbetöltésű gödrének felső részében sárga homokkal alapozott tűzhelyet, talán kályhát vagy sütőplatnit működtettek. Pusztulását követően felépítménye szétszóródott, tégláinak egy része áthullott a mellette lévő XXV/B. gödör felső részébe (4. kép 1-2).

4. kép. 1: Tűzhelymaradvány az V/E. gödör felszínén; 2: Tűzhely széthullott téglalapozása az V/E. és XXV/B. gödrökben

43/B. Kissé ovális, 260×250 cm átmérőjű gödör, melynek alsó részét hamuval keveredett hulladék réteg töltötte ki. Az ezt takaró szürke, szénszemcsés, kormos réteg felett a gödör felső részét valamelyik közeli épület kályhaszem-maradványokkal teli pusztulási rétegével töltötték be, melyet

világosszürke fedőréteg takart. A legfelső, nyelési rétegeből réz pörgő és egy vas kanál került elő. XXXIX/B. A mindössze 55–60 cm mély, 240 cm hosszú házgödör felső betöltése leletanyag nélküli sárga lösz. Alsó részének hamus földjében vastöredékek, fenekén szenes hamurétegeből kézikorongolt főzőfazék töredékei voltak. Ebben az esetben nem romeltakarítási törmelék töltötte be a ház gödrét, így feltételezhetően ez a tüzelőhely a ház főzésre használt, egyszerű tűzhelye volt.

A házak közötti területeken, illetve a különböző feltöltött gödrök felszínén vagy alsóbb rétegeiben talált tűznyomokról gyakran nehezen dönthető el, hogy a felesleges anyagok elégetése során keletkeztek (több helyen találtunk vastag, fűfélék, vagy gaz rostjait tartalmazó megszenesedett rétegeket) vagy ételkészítéshez, esetleg valamely munkafolyamathoz (pl. golyóöntés) gyújtott alkalmi tüzek voltak.

Feltártunk több olyan, szabad területen lévő tűzhelymaradványt is, melyek épített szerkezetűek voltak és láthatóan hosszabb ideig voltak használatban. Ennek legegyszerűbb változatánál a kört formáló, égésnyomos foltokat kő- és tégladarabok határolták, sőt arra is akadt példa, hogy a kövek sorába egy ló koponyáját helyezték el. Ezeknél a tüzeknél kerülhetett sor a nyársas hússütésre, főzésre az egyfülű, bordázott falú fazekakban vagy a sütőharang használatára.¹¹ A tüzek térségében előkerült hasított ólomtáblák, ólomöntecsek, csurgalékok és a nagy számban előkerült golyóöntő eszköz pedig azt valószínűsíti, hogy a pisztoly-, puska- és muskétagyolyók készítéséhez is ezek a tűzhelyek szolgáltak helyszínül.

A szabad tereken működtetett alkalmi tűzhelyek mellett a betöltésre váró vagy részben már betöltött korábbi objektumgödrökben is voltak rövidebb-hosszabb életű tüzelőhelyek. Ilyen volt például a mindössze 240×150 cm nagyságú, XXXVII/A. jelű gödör, melyből habán kerámia-töredékek, kézifegyver maradványa, üvegkarperec, fémsalak és ólomrögök kerültek elő. Az alkalmi tűzhely itt a betöltés felszínéhez közeli részén működött. Alatta és felette is ugyanarra az időszakra utaló leleteket találtuk.

Minden vár szükséges tartozéka a kovácsműhely, ahol a fegyverek, mezőgazdasági eszközök és általában a mindennapi élet fém használati tárgyait karbantartották és részben készítették is. A kovácsok munkája igen fontos volt a várban élők számára, hiszen a felsorolt eszközök jó minősége és állapota akár még a hadicselekmények sikerére is kihatással lehetett. Az 1578-ban épült, keresztények által bírt Bajcsa-várban például egy 5 méter átmérőjű szabálytalan fekete folt és az abban lévő 15-20 cm-es vassalak jelezte az egykori kovácsműhely helyét, a közeli gödrök vastöredékei és vassalak betöltése pedig a kovácsok intenzív tevékenységéről tanúskodott.¹² Újpalánkon nem találtunk hasonló, határozottan kovácsműhelyként azonosítható maradványokat, de vár különböző pontjairól, általában a romeltakarítási törmelék közé keveredve sok helyen kerültek elő vasoxidos kovácssalak-darabok. Mindezek ellenére – nem utolsósorban a számos félkész termék és kovácsolásra előkészített vasdarab, kisebb vasbuca stb. alapján – esetleg számolhatunk egy később nyom nélkül szétszántott kovácsműhellyel is, ahol a várban előkerült kovácsszerszámok használatban voltak és ahol a fenti kovácsmunkákat elvégezheték.

Bár kovácsműhely nyomát nem találtuk, de feltártunk két kisméretű, épített tűzhelyt, amelyek nem csak ételkészítésre, hanem akár apróbb fémmunkák, szerszámjavítások elvégzésére is alkalmasak voltak. Mindkettő épületen kívül, házak közötti szabad területen, de a földházak közelében állt, az egyik ugyan egy földház (XXV/A. obj.) északi sarka mellett, de összetartozásuk nem volt bizonyított.¹³ A már más tűzhelyeknél, kályháknál is tapasztalt sárga színű, keményre tömörödött homokalapozás ennél 15 cm vastag volt. A homokot egy korábbi tűz nyomát jelző vékony, faszenes, kormos rétegre terítették, amely alatt három cölöplyukat találtunk. Ezek egyikébe egy kődarab

¹¹ GAÁL 2013, 233–235, 262–266.

¹² VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 59.

¹³ A XXV/A. ház közepén lévő verem (XXV/A/1.) betöltésének alsó rétegeiben négyzetes kályhaszemet-töredékek, tűzdelt díszű, kézikorongolt fazék töredékei, csurgatott mázas és egyszínmázas talpastál töredékek voltak.

szorult. Az elkészített homokágyra téglákat fektettek, majd az így nyert felületen élére állított téglából és átégett vályogtéglapadkából képeztek egy három oldalról zárt, de nyugati oldalánál nyitott égésteret. (Vályogtéglák téglalap alakú metszetét más tűzhelyek alapozásánál is megfigyelhettük.) Az égéster aljában vastag, fekete hamu- és faszénréteg volt, szájnyílásába félig benyúlva pedig egy keskeny, lapos vasdarab feküdt.¹⁴ A meggörbült vaslemez lehetett munkadarab, de szolgálhatott a tüzelőhely platnijának takarítására is.

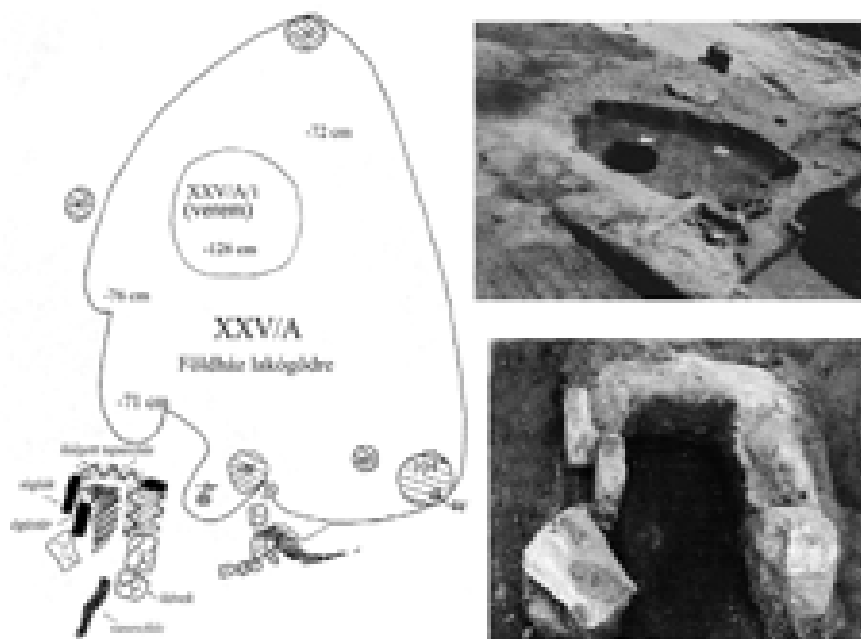

8. kép. Kovácsszerszámok. Tüzi fogó és patkószegfogó az újpalánki várból

A mezőgazdasági művelés sajnos a felső részeket megbolygatta, ezért nem tudjuk, hogy felülről nyitott vagy zárt volt-e a tüzelőberendezés. (A tűzhellyel érintkező házgödör vermének [XXV/A/1.] betöltésében kézikorongolt főzőfazék töredékei, mázatlan, tálalakú kályhaszem, csorgatott sávos és egyszínmázos talpastálak darabjai, valamint állatcsontok voltak.)

A XXVII. szelvényben, szabad téren talált másik tűzhelymaradványunk is elég hiányos. Annyira a talajfelszín közelében volt, hogy szájnyílását egy korábbi kutatóárok első ásonyoma semmisítette meg, felépítményét pedig a mélyművelés. Maradványai alapján kör alakú égésterre lehetett, melynek megmaradt tapasztásrészlete erősen átégett. Hátral két, egyenként 25-25 cm hosszú vízszintes, majd függőlegesre forduló, 15-15 cm széles kürtöt vezettek ki belőle, melyek fenékkal azonos magasságú alját ugyancsak tapasztással látták el. Az égéster aljáról és a tűzhely környékéről égett búzaszemeket gyűjtöttünk. Ezért valószínűsíthető, hogy a boltíves felső résszel készített tűzhely sütőkemenceként is funkcionált.

9. kép. Téglából, vályogtéglából készített tüzelőhely a XXV. szelvényben

¹⁴ A meggörbült vaslemez lehetett munkadarab, de szolgálhatott a tüzelőhely platnijának takarítására is.

10. kép. Kétkürtős, átégett tapasztású tüzelőhely (sütőkemence) maradványa a XXVII. szelvény felszínén

EGY „TÜZES MESTERSÉG” A VÁRBAN. FÉMMŰVES- ÉS ÖTVÖSMŰHELY

A kézi lőfegyverekben használt ólomgolyók készítése mellett egy másik, tüzet és ólmot igénylő tevékenységet is folytattak Újpalánkon. Ez a délszláv (rác és iflák) temetők leletanyagában, de terpebejárási leletek között is gyakran megtalálható ólom gombok, ruhadíszek és különféle csüngők készítése volt, amit a már említett ólomtáblák, öntési maradékanyagok mellett az előkerült öntőnegatívok és néhány előállított termék – gombok – is bizonyítanak (13-14. kép). Az első, palaköböl készített, kétoldalas gomböntő formát 1961-ben találtuk a későbbi várfeltáras területén, néhány különböző gödrök feltöltéséből származik, többségüket pedig egy fémmegmunkáló műhely gödrében (raktárhelyiség?) tártuk fel.

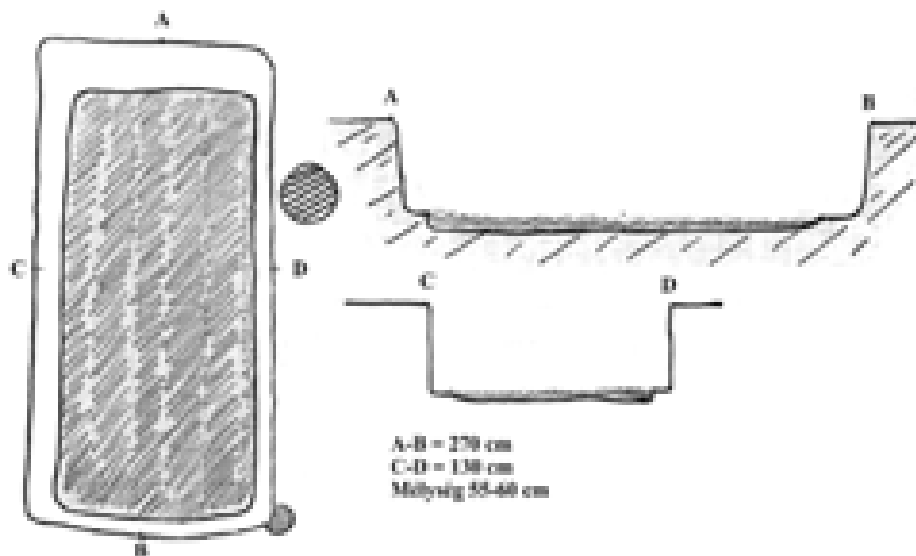
A várkóvácsok tevékenységének szükségességéről fentebb esett szó. Arra azonban kevés példát ismerünk, hogy egy Újpalánk nagyságrendű várban a felszerelések javítása mellett ilyen finomabb, már-már ötvös tevékenységnek megfelelő munkákat végző mesterek is éltek volna. Az ismert dél-dunántúli palánkokból nem kerültek elő hasonló munkákra vonatkozó szerszámok, s csupán a már említett, keresztény építésű és fenntartású, stájer érdekeltségű Bajcsa-vár feltárasából kerültek közlésre ötvös szerszámok.¹⁵

Az újpalánki műhelyhez tartozó gödörből is számos fémfeldolgozó és -javító munkákra utaló lelet került elő. Bár ötvös kéziszerszám nem volt közöttük a félkész termékek és főként az öntőnegatívok egyértelműen utalnak az ott végzett munkákra.

A 270×130 cm nagyságú, 55-60 cm mélységű, lekerekített téglalap felülnézetű gödör égett, paticsos foltja már a művelési felszín alatti második ásónyomnál jelentkezett. A felső 30 cm-en nagy, átégett paticsdarabok közé egy kézikorongolt főzőedény töredékei és kevés állatcsont keveredett, és már ezen a szinten találtunk három darab palaköböl készített öntőnegatívot is. A gödör északi végében -50 cm-nél elszenesedett deszkamaradványok kerültek elő. A hátsó faltól 55 cm távolságban és a nyugati oldalfal mellett egy-egy 30 cm átmérőjű oszlop ugyancsak elszenesedett csonkja volt, melyeket azonban nem sülyesztettek mélyebbre a gödör járószintjénél. A gödör déli végének alján egy nagyméretű sütőharang töredékein egy lemezpatkó, a keleti falhoz tapadva pedig egy újabb öntőnegatív feküdt (11-12. kép). Elszenesedett deszkamaradványok között négy újabb kő öntőnegatívot találtunk, valamint annak közvetlen közelében egy keréklakatos lőfegyver szerkezetét, egy

¹⁵ VÁNDOR – KOVÁCS 2002, 59, valamint 203-204. kép.

tulipánkelyhes gyertyatartó felső részét, egy eredetileg védőtokkal együtt odakerült páncélszűrő kardot, keleti feszítőzablát, egy talpastál darabjait, vaspálcát, egy vas mérlegkart, egy edényfalból kikalapált rézlemez és egy közepes nagyságú kőszéndarabot. A gödör déli felében további réz- és vaskarikák és egy újabb lemezpatkó került elő, valamint olvadt ólomrögök és egy nagy csomóban vasszögek. Ugyanitt találtunk egy vágóéles vasdarabot (ami félkész tárgynak bizonyult), kézikorongolt főzőfazék töredékeit, vas pisztolycsövet, egy lyukas, tányér alakú mérlegsúlyt (dirhem), egy kéz-lábbilincset, valamint a gödör északkeleti sarkához tapadva két különböző típusú, de láthatóan párban használt vaskengyelt.¹⁶

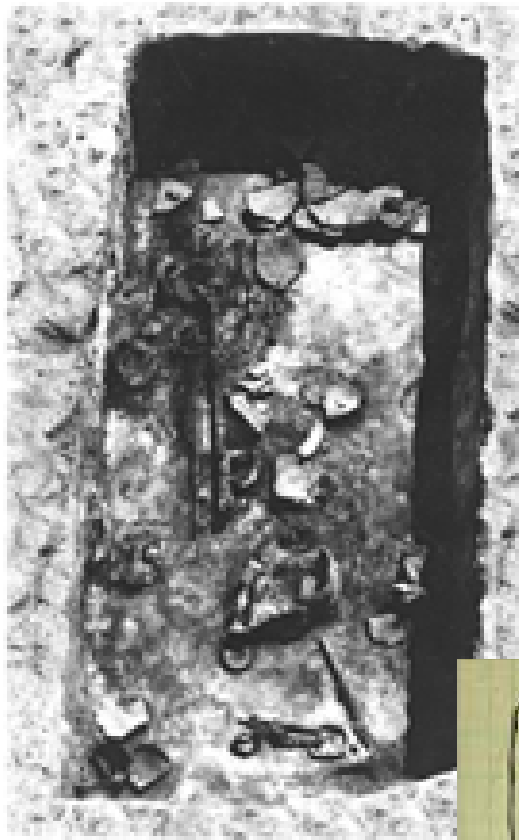
11. kép. Az újpalánki várban feltárt fémmegmunkáló műhely (60/A.) gödrének helyszínrajza

Fennálló épületre utaló maradványok, oszlogödrök – ha voltak is ilyenek – a terület lepusztulása miatt sajnos nem maradtak fenn. A 60/A. objektumból származó leletek azonban azt valószínűsítik, hogy a keskeny gödör egy műhelyhez tartozhatott, esetleg annak földbe mélyülő része lehetett. Belsejében a helyiséget romba döntő tűz nyomán kívül más, tűzhelyre utaló nyomot nem találtunk. A tőle nyugatra lévő, ívelt aljú, sekély gödröt (60/B.) azonban hatalmas, átégett paticsdarabok töltötték ki, melyek még izzó állapotban kerülhettek a gödörbe, mert vastag sávban vörösre, szürkére égették át annak falát. Ezek a műhelygödör felső rétegében lévő nagy mennyiségű égett paticcsal együtt származhattak fémmegmunkálásra is alkalmas tüzelőhelyből vagy leégett épületből, esetleg mindkettőből is.

A műhelyből előkerült leletek egy része a 12. kép felülnézeti helyszínrajzának számozása szerint: 1. Vaskarikák; 2. Sütőharang; 3. Lemezpatkó; 4. Vas pálcá, talán mérleg része; 5. Kő öntőnegatív; 6. Páncélszűrő kard; 7. Bronz gyertyatartó felső része; 8. Kovás fegyver zárszerkezete; 9. Kő öntőnegatívok (3 db); 10. Talpastál darabjai; 11. Török feszítőzabla; 12. Vaskarika; 13. Rézlemez; 14. Vas ajtópánt; 15. Kétkarú mérleg; 16. Kézikorongolt fazék töredékei; 17. Nyitott vaskarika; 18. Lemezpatkó; 19. Elszenesedett deszka; 20. Faoszlop; 21. Olvadt ólomrögök és vasszegek; 22. Rézlemez tárgy-töredék (?); 23. Félkész vastárgy; 24. Töredékes vastárgy (?); 25. Kézikorongolt főzőfazék-töredékek; 26. Bronz mérlegsúly (dirhem); 27. Vágóéles félkész vasdarab; 28. Pisztolycső; 29. Elszenesedett oszlop maradványa; 30. Főzőfazék-darabok és két vaskengyel; 31. Kéz-lábbilincset.

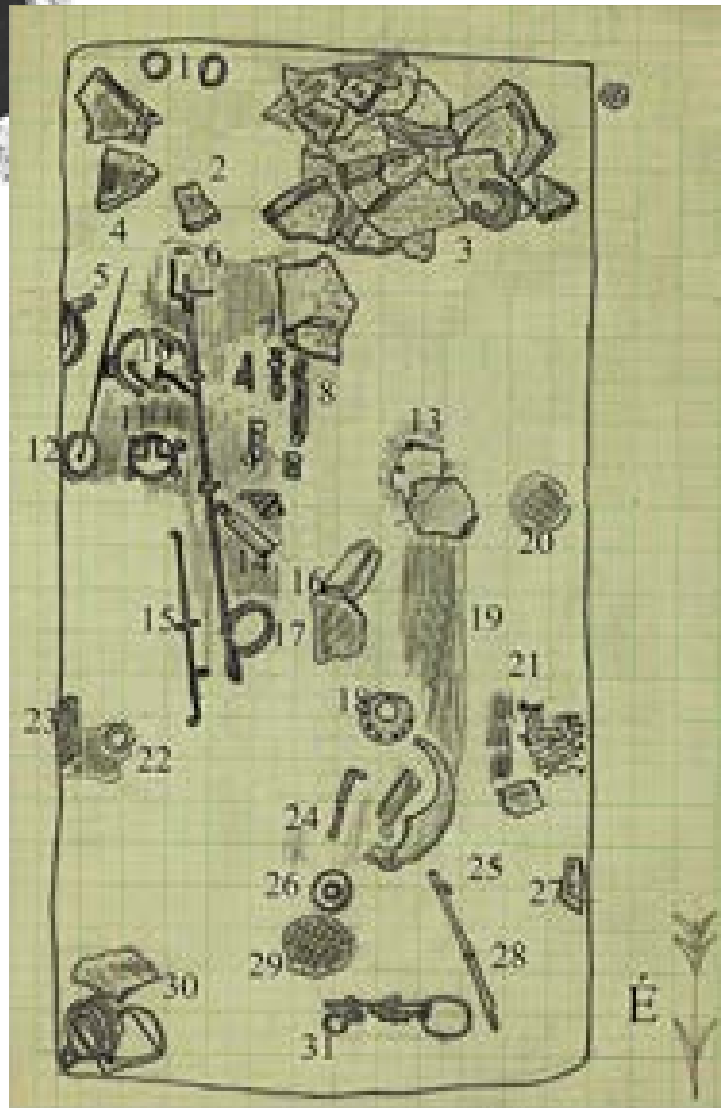
¹⁶ Itt csak a fémműves műhely fenti leírását, rajzait, felülnézeti fotóját, valamint az öntőnegatívok fotóit közöljük. A negatívok pontos leírását és méretadatait a Holl Imrét köszöntő kötetbe írott, megjelenés alatt álló dolgozatunkban, a műhely fent felsorolt többi leletét pedig a későbbiekben adjuk közre.

1.

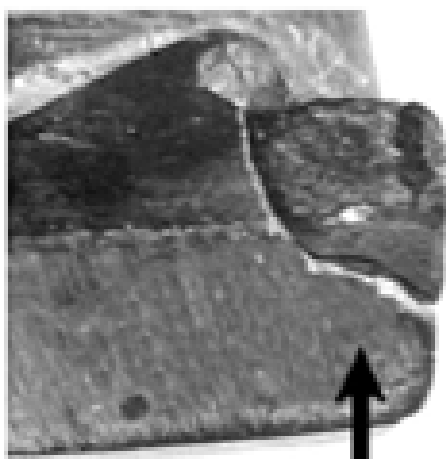
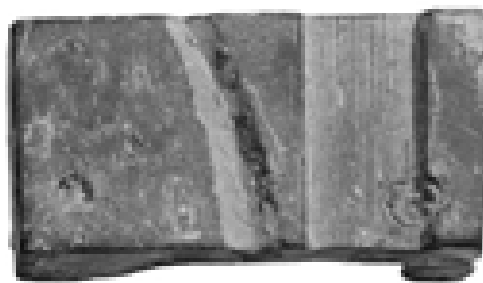
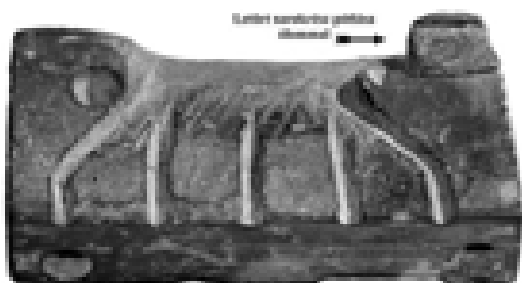
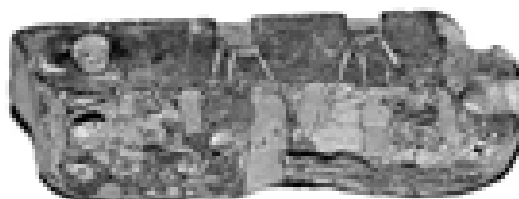
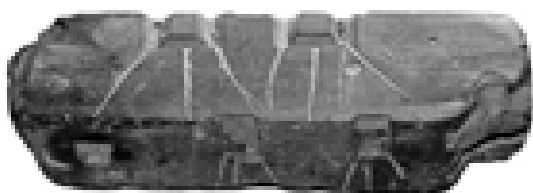
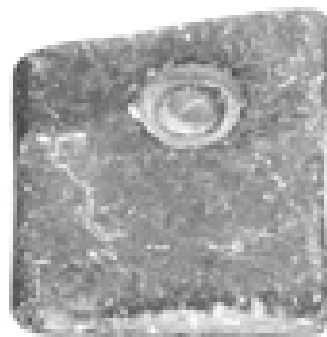
12. kép.
1: Fémműves műhely (60/A obj.)
felülnézeti fényképe;
2: A műhely leletanyaga
helyszínrajzon

2.

13. kép. Kész és újravésés alatt lévő gomböntő negatívok a vár fémmegmunkáló műhelyének (60/A. obj.) gödréből

Ólom felpótlás

14. kép. Ólomgombok, gombfülek és összekötő elemek öntésére szolgáló negatívok, ólommal felpótlott, sérült öntőminta és késztermékek a vár fémmegmunkáló műhelyének (60/A. obj.) gödréből

A műhelygödör leletei között talált 7,0×4,3×3,8 cm nagyságú kőszéndarabot kezdetben a várban folyt fémmunkákkal hoztuk összefüggésbe és úgy véltük, hogy az a mecseki szénlelőhelyek valamelyikéről kerülhetett ide (15. kép).¹⁷ Szakértői vélemények azonban cáfolták ezt, mivel Magyarországon a kőszén bányászata és felhasználása csak a 18. század végétől, a 19. század elejétől tekinthető elterjedtnek. A fémek megmunkálásánál addig kizárólag csak faszenet használtak. A mecseki széntelepekről való származtatásának ellentmond a rajzlati próba is, amely fehér alapon sötétbarna színt eredményezett, míg a mecseki szén rajzolatának feketének kellene lenni. Ilyen barna karcot mutató kőszén (lignitet) ma hozzánk legközelebb a bakonyi Ajka–Csingeren találhatunk, régi időktől kezdve gyűjtötték viszont a Szerbia területén lévő Kostolač közelében, ahol a patakok medrében is megtalálható volt, mint a víz sodrása által simára koptatott ún. „szénkavics”. Egyéb elfogadható magyarázat hiányában elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy délszláv származású katona vagy családtagja hozta magával „útravalóként”, mint a szülőföldjéről származó, arra emlékeztető kedves tárgyat.¹⁸

15. kép. Kostolačról (?) származó széndarab
a vár fémmegmunkáló műhelyének (60/A. obj.) gödréből

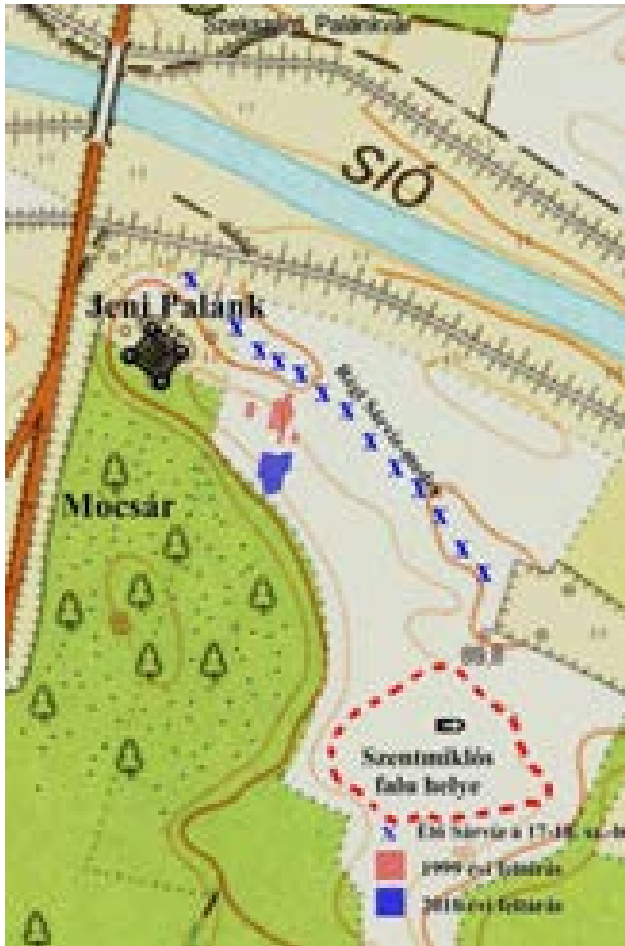
KÁLYHÁK ÉS MÁS TÜZELŐHELYEK MARADVÁNYAI ÚJPALÁNK VÁR MELLETTI TELEPÜLÉSÉN

Terepbejárások

Már az Újpalánkkal kapcsolatos kutatómunka kezdetén, az 1961-ben induló, majd évente többször végzett terepbejárásokon találtunk a terület több pontján felszínre került tűzhelyfoltokat, paticsos, téglás környezetben lévő szemeskályha-maradványokat. A korábban csemetekertnek helyet adó, majd magánkézen lévő, vegyes művelésű (szántó, gyümölcsös, szőlő) kis parcellákat a földet máig használó későbbi tulajdonos – a szekszárdi kórház gazdasági részlege – egybeszántatta, sőt időközönként mélyszántást is végzett a területen. E munkák eredményeként megnőtt ugyan a felszíni leletek száma, de az objektumok pusztulása is felgyorsult. Fehér Géza és Parádi Nándor a Mészáros Gyula akkori múzeumigazgató felkérésére végzett lelőhelyvizsgálatuk alkalmával már ebben az állapotában látták a lelőhelyet. 1966. október 31-én kelt jelentésükben írták: „A palánki csemetekert

¹⁷ Ltsz.: P.84.24.4.

¹⁸ Az ilyen szülőföldre vagy kedves emlékü helyre utaló tárgyak gyűjtésére és megőrzésére napjainkban is találhatunk példákat, pl. a Bukovinába visszalátogató székely leszármazottak simára kopott köveket hoznak a Szucsáva medréből. A széndarab származási helyéhez és felhasználásának lehetséges módzatához nyújtott értékes és önzetlen segítségéért Prof. Dr. Sümegi Pál DSc tanszékvezető egyetemi tanárnak (Szegei Tudományegyetem Földtani és Őslénytani Tanszék) tartozunk köszönettel. A Duna melletti Kostolac felszíni művelésű bányájában jelenleg is bányásszák a lignitet, amit elsősorban hőerőműben hasznosítanak.

16/a. kép. A török palánkvár és Szentmiklós faluhelye közötti terület a régi Sárköz nyomvonalának és a váron kívüli feltárások helyének bejelölésével

hossztengelyű tüzelőhely maradvány volt. Funkciója a nagyobb mennyiségű téglatöredék, kő, illetve megszenesedett famaradvány ellenére bizonytalan, mert a sekély gödör oldalfala csak helyenként és gyengén színeződött vörösre.

2010/21. obj. Markáns fekete, faszenes folt, mely két részre tagozódik. A két összekapcsolódó folt mindegyike ovális, oldaluk rézsűs, aljuk lekerekített. Felületüket a nyugati egyharmad kivételével vörösbarnára átégett tapasztás borítja. Együttes hosszúságuk 194 cm, szélességük 40 cm.

²¹ KARÁCSON 1904, 206.

²² HOLUB 1974, 25. „Újpalánkán – ez jellemző – a palánkon belül laktak a törökökkel együtt (ti. a rácok!), míg a magyarokat csak a palánkon kívül tűrték meg.”

²³ A közelben lévő Iccse, Ság falvakkal együtt panaszkodnak 1559-ben Szentmiklós és Szerdahely lakói a szigeti kapitánynak, hogy „... Korpády Gergely nagy sarcolást kér és nagy fenytéssel üzent ránk, hogy ha azt meg nem adjuk ... szinte azonképen cselekszik velünk mint az szegény iccseiekkel, ... gyermekeinket is ketté vagdalja ... akit mirajtunk kér, azt meg nem adhatjuk, ha mindjárt levág bennünk is, mert annyira meg szegényedtünk, hogy immár kenyérben sem ehetünk; azért könyörgünk, hogy te Nagyságod legyen oltalmunk, mert mi is azért adtuk te Nagyságod oltalma alá magunkat, hogy ... mentségünk lenne efféle kóborlóktul ... Szegény Icheiek, Zerdahelyiek, Sagyak, és Zent myklosyak te Nagyságodnak jobágyi.” SZALAY 1861, 322–323. A folyamatos kétfelé adózás és a panaszolt zaklatások ellenére Szerdahelyen és Szentmiklóson is megmaradt a magyar lakosság. Szentmiklós 1592-ben még 8 fő „ép jobbágy” után 15 forintot, egy ártányt, hat százaz halat, egy csizmát kapcástul és egy papucsot fizetett adóul. Szerdahely nagyobb lehetett, mert 20 forintot, vetésekből kilencedet, két ártányt, egy karmazsin csizmát, két nyest- és két rókabőrt adózott magyar földesurának. VARGA – BODA 1973, 58. – (Az 1631.évi hűbér-defter Szekszárdhoz tartozó, 5999 akcséval adózó településként jegyezte fel Szent-Miklóst. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy ezek az adatok és ez a falunév még a régi helyen lévő település vagy már a vár mellé húzódtott falu lakóira vonatkoztak e. VELICS – KAMMERER 1890, 716.)

²⁴ A két feltárás kapcsán Czövek Attila, Tóth Gábor régészeknek, Csizsér Antal gyűjteménykezelőnek, Necze Gábor technikusnak és Künsztler Tamás restaurátornak tartozunk kiemelt köszönettel.

Újpalánk település magját jelentették.²¹ E korai – a 16. század legvégén, javarészt a 17. század elején épült – házak lakóiként a várban szolgálatot teljesítő, túlnyomórészt rácokból álló katonaság családjai mellett magyar családok is lehettek.²² Talán éppen a 16. század közepén írt panaszos leveleikről ismert szentmiklósiak azon utódai, akik a tizenötéves háború zaklatott éveiben falujukat sorsára hagyva inkább a török vár bizonytalan védelmébe húzódtak.²³

Feltárások a váron kívüli területen

A terepbejárásokon megfigyelt házak és kályhamaradványaik megkeresésére két alkalommal, (1999-ben és 2010-ben) folytattunk kisebb lelőhely-azonosító feltárást a vártól keletre eső területen. Sajnos a néhány évtizeddel korábban még nagy átégett foltjaival és főként poháralakú kályhaszemtöredékeivel még markánsan jelentkező kályhamaradványos objektumokat ekkor még (vagy már?) nem sikerült megtalálnunk. Feltártunk azonban néhány bizonytalan rendeltetésű tűzhelymaradványt, két sütőkemence-részletet és egy rótt gerendavázis alapra épült ház omladékából előkerült kályhaszemegyüttest.²⁴

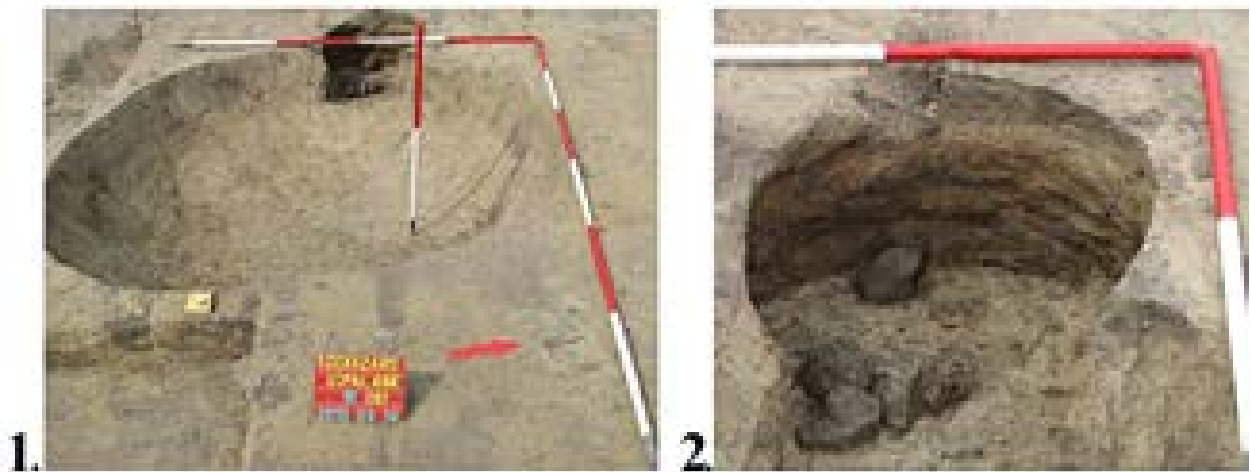
2010/9. obj. Egy 180 cm hosszú, 55 cm széles gödörben markáns sötétbarna-fekete faszenes folttal jelentkező, északkelet-délnyugati

Rendeltetése nem egyértelmű. Feltehetően két, időben egymást váltó kemenceféle építmény maradványai lehetnek (17. kép 1-2).

17. kép. 1: Égésnyomos, téglatörmelékcs gödör (9. obj.); 2: Két, egymást követően készült tűzhely, talán kemence tapasztott, kiégett alja (21. obj.)

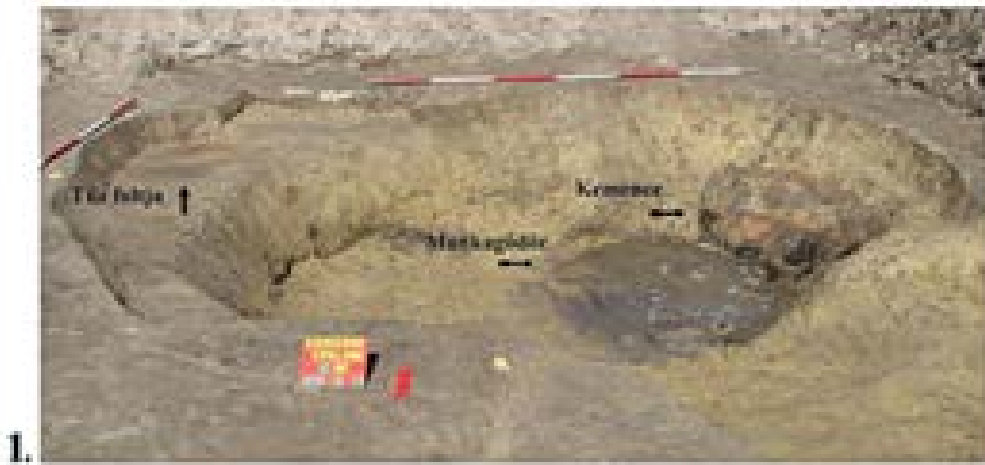
2010/19. obj. Ellipszis alakú, faszenes folttal jelentkező, alul kiöblösödő oldalú tüzelőhely gödre. Betöltés földje barna humusz és lösz keveréke, melyben faszén- és paticsdarabok voltak. Nyílása egy nagyobb, gömbszeletalakú munkagödörbe csatlakozik (15. obj.). Se tapasztott, se égett platnija nem volt, és oldala is csak vékony rétegben égett át. Az objektum rendeltetését, így az aljában szét-szórtnak lévő kődarabok funkcióját sem ismerjük. Nem kemencének, inkább főzéshez vagy melegedéshez készített, nem túl hosszú ideig működő tüzelőhelynek gondoljuk. Mérete: hosszúság: 70 cm, szélesség: 60 cm, mélység: 38 cm (18. kép. 1-2).

18. kép. Munkagödörből nyitott tüzelőhely (19. obj.); 2: Kövek a tüzelőhely alján

2010/32. obj. Földház szabálytalan alaprajzú (hosszúság: 640 cm, szélesség: 520 cm, mélység: 96 cm), egyenetlenül lépcsős oldalú, egyenes aljú, földbe mélyített gödre. Alját sötétbarna humusz, majd faszénnel kevert paticsos réteg, faszenes réteg, legfelül pedig ismét humusz töltötte be. Déli és nyugati vége padkás, magas lépcsős kialakítású.

A házgödör északkeleti felében egy 200×150 cm méretű, faszenes törmelékkal betöltött kör

1.

2.

19. kép. 1: Földház gödre tűzhelymaradványokkal (32. obj.); 2: Kemence aljának szenes és paticsos rétegei

felülnézetű gödröt és az annak széléből a ház meredekebb falába 50–60 cm-re bemélyedő, 140 cm széles, 50 cm magas boltozatú kemencerészletet bontottunk ki (67. obj.). Ennek ívelt alján egy nagyon határozott és vastag faszenes, kormos réteg volt szürke fahamusávokkal, melyet vastag, vörösre égett agyagréteg omladéka fedett be. Alakja erősen lekerekített sarkú, szabálytalanabb négy-szög, oldala, főleg a felső („boltíves”) része vörösre átégett volt. A kemencével ellentétes oldal széles padkáján ideiglenes tűz égett nyomait találtuk. (Mellette egy gyümölcsfa ültetőgödrenek négyzetes beásása látszik.)

2010/25-26. obj. Melléképületes boronaház, pusztulás utáni betöltésében kályhaszemekkel. Egy 500×420 cm nagyságú alapgödör elkészítése után, középen hosszanti osztógerendával ellátott házat alapoztak meg az alapgödör kiöblösített sarkaiba mélyített boronaszerkezettel. A bontás során kiderült, hogy az objektum létrehozásakor egy nagyobb, téglalap alakú, függőleges oldalú gödröt ástak ki. Ebbe a gödörbe építették bele a boronaszerkezetet úgy, hogy a gödör sarkait a gerendák csapolásakor eltérő mértékben kiöblösítették. A boronafal és az alapgödör fala közti keskeny részt kevert humusszal töltötték fel. Az altalajba mélyedt 20–25 cm széles talpgerendák közül előbb a két hosszabbik oldalon lévőt fektették le megfelelően csapolva, majd ezekre helyezték rá a két rövidebb oldalit, eltérő mértékben túllóva. A hosszanti és középgerendákat jelző sötétebb sávnál

20. kép. A beledobott kályhamaradványokkal feltárt gerendavázos ház (26. obj.) és környezete felmérési rajza és georeferált térképe

21. kép. 1, 3: Kályhaszemek csoportja a 26. obj. betöltésében; 2: A 26. obj. gerendaszerkezete; 4: Mázatlan korsó a 26. obj. járószintje alatti, korábbi gödörben (27. obj.)

több esetben találtunk a gerendákba vert kovácsoltvas szegeket. A letaposott, de nem tapasztott padlószinten az objektum északkeleti részén további famaradványokat (esetleg padló maradványa?) figyeltünk meg.

Az alapgödör 500×420 cm, a boronaház: 480×380 cm alapterületű, jelenlegi mélysége 60 cm. Az így elkészült épülethez annak északnyugati sarkánál egy síkjában eltolt, de azonos hossztengety-irányú kisebb építményt építettek, melynek falait nem gerendákkal, hanem a közeli szentmiklósi templom kerítőfalának kiszedett tégláival alapozták meg.²⁵ Az alsó sort sárba fektették, a felső soroknál habarcsos kötőanyagot használtak. A feltehetően tárolóhelyiségként használt építménybe (25. obj.) rézsús lejárát vezetett, melyen deszkanyomok (küszöb?) maradtak meg.

Az épületek pusztulását követően a melléképület tégláinak nagy részét immár harmadlagos felhasználásra kitermelték. A keleti falnál az így egy szakaszon üressé tett falárokba egy felnőtt korú férfit temettek el. A 26. objektum betöltésének alsó részében az épületek omladéka, felette pedig egy – feltehetően más épület maradványaiból áthozott – cserépkályha maradványaival, kövekkel, tálalakú kályhaszemekkel kevert réteg volt. (A két feltárt helyiségben saját tüzelőhelynek vagy kályhának nem találtuk nyomát.²⁶) A ház letaposott padlószintje alatt egy ellipszis felülnézetű, ovális kiképzésű korábbi gödörben (65. obj.) sárga, mázatlan cserépkorsót találtunk.

A 25. és 26. objektumok építési technikájukat és vélhető komfortosságukat tekintve eltértek a vár és környékének (eddig ismert épületeitől). A „rácok lakásait” még a jóval későbbi időszakok leírásai is földkunyhóknak, földbe mélyített putriknak, gödörlakásoknak említik.²⁷ Egy 1703-as összeírás szerint a szekszárdiak nagy része is kunyhókban vagy vermekben lakott, nyomorúságos házaik is csak vesszőből készültek.²⁸ Sőt, egy rövid ideig Szekszárdon élő jezsuita szerzetes még 1710-ben is azt jegyezhette fel naplójába, hogy a fogságban lévő Mérey apát távollétében az apátság épületébe „mezővárosi családok költöztek be, ami nem is csoda, hiszen ezen kívül leginkább csak veremlakásokban lakhattak: a kunyhóknak az ajtajuk, az ablakuk és a kéményük is ugyanaz a nyílás volt.”²⁹

Az újpalánki gerendaalapozású ház és téglafalú melléképülete e házakhoz képest igen előkelő lehetett. Sajnos a betöltésében talált leletanyag nem segít annak eldöntésében, hogy kik és mikor építették. A talpastalak, redukált égetésű korsók, széles szájú kanták, kézikorongon készült, durva anyagú főzőfazekak töredékei és az apró, kék színű üveggyöngyök, az apró, bronz mérlegsúly és az apróra tört üvegkarpercecek egyaránt származhattak a hódoltság éveiből, de a 18. század első évtizedeiben ott lakó rácok használati tárgyai közül is. A nagyobbik épület járószintje alatti gödör korsója sem alkalmas finomabb kormeghatározásra.

A török építészetben is kedvelt talpgerenda alkalmazása alapján épületünk – amennyiben valóban ház és nem más hasznosítású, pl. gazdasági vagy állatokhoz köthető épület volt – lehet akár az Evlija által említett boltok egyike is. Ám azt is tudjuk, hogy a korábban már említett harmincados, Gregorits Ferenc is kért és szállíttatott ki 1690 áprilisában építőanyagokat (deszkákat, zsindeket és épületvasalásokat) Újpalánkra, hogy mielőbb megkezdhesse ottani működését. Az építkezés sikeres lehetett, mert – bár Gregorits a következő évben belehalt a préda után járó magyar katonáktól kapott sebeibe – utódát, Blagota Gergelyt az Újpalánkon megtartott tisztújító gyűlésen választották főbíróvá.³⁰ Lehetséges, hogy épületeink ezeket az éveket idézik, de biztosat erről is csak a feltárások folytatásától várhatunk.

²⁵ Mint korábban láttuk, a vár épített alapozású tűzhelyeihez is onnan bányászták ki a téglanyagot.

²⁶ Ugyanezt figyelte meg Vizi Márta az M9 gyorsforgalmi út építését megelőző régészeti munkák során, ahol az egykori Iccse község helyén a 751. jelű objektumban tárt fel egy kályhaszem-leletgyűttest. VIZI 2010, 374.

²⁷ GAÁL – KŐHEGYI 1973–1977, passim.

²⁸ Magyar Országos Levéltár E 152 Fasc. 33. Nr. 26.

²⁹ MOLNÁR 2006, 112. 6. jegyzet. Az idézett 1703. évi összeírás szerint a szekszárdiak házaik igen nyomorúságosak, vesszőből készültek, a lakók nagy része kunyhókban vagy vermekben lakott.

³⁰ HOLUB 1974, 38–39.

KÁLYHATARTOZÉKOK, KÁLYHASZEMEK A VÁRBÓL ÉS A VÁRON KÍVÜLRŐL

A vár feltárása során a legtöbb olyan objektum, melynek betöltésében tereprendezési, romeltakarítási rétegek voltak, tartalmazott kályhából származó maradványokat. Helyzetükből adódóan ezek többsége természetesen kisebb-nagyobb, de inkább apró kályhaszemek, csempe- és pártamaradványok, valamint kályhaalapokból származó téglák, átégett tapasztásdarabok voltak. Csak ritkán kerültek elő nagyobb, jól értékelhető vagy restaurálható darabok, s utóbbiak is gyakran nem egy, hanem több szomszédos vagy éppen távolabbi objektum betöltéséből származtak. Olyan házat vagy házmaradványt nem sikerült feltárnunk, amelyben bizonyítottan épített kályhával fűtöttek, de a leletek sokasága szerint a váron belül és kívül is több ilyen épületnek is kellett lenni. Működési ideje a hódoltsági időszak utolsó kétharmadára valószínűsíthető.

Az előkerült kályhaszemek szerint az újpalánki kályhák szemeskályhák voltak, és abba a körbe tartoztak, melyet Sabján Tibor az alföldi kályhatípusokkal rokon, de önálló nagytájként mint kelet-dunántúlit határozott meg.³¹ Feldolgozásuk során sok, de nem teljes azonosságot találtunk azokkal a török kályhakkal, melyeket Pusztai Tamás ismertetett a szintén a kelet-dunántúli és az alföldi irányt valószínűsítő bátaszéki palánkvár feltárása kapcsán. Nincs viszont jelentős hasonlóság az ugyancsak délszláv katonaság által is lakott és sok más tekintetben azonos leletanyaggal bíró dél-dunántúli várak, Barcs vagy a szintén jó kályhás anyaggal bíró Babócsa leleteivel.³² Az ezen várak anyagában gyakori, kézzel korongolt, pohár (vagy kupa) alakú kályhaszemeket nálunk mindössze egy példány képviseli, de a jelek szerint azt is inkább edényként használták (1. tábla 1).³³

Bátaszék kapcsán Pusztai Tamás lehetségesnek tartja, hogy a várban feltárt leletanyag, a bögre- és tányérkaalakú, valamint osztott szájú kályhaszemek egy részét biztosan magyar mesterek készítették, talán a közeli Ete mezővárosban vagy az alföldi falvak valamelyikében.³⁴ Az 1629-re elnéptelenedett Ete kapcsolata az 1596-os építésű Újpalánkkal a korábban épült Bátaszéknél időben korlátozottabb volt.³⁵ Ennek valósága a Csalogovits József által mintegy nyolc évtizeddel ezelőtt végzett, majd a közelmúltban megújult régészeti feltárások tárgyi anyagában is jól tükröződik. Témánkra leszűkítve mindez főként a kályhaszemek és csempék típusainak nagyobb mértékű különbözőségben és csak kis – igaz nagyon fontos típusra vonatkozó – hasonlóságban nyilvánul meg. Míg Bátaszéken a kályhák zömében az Etén is meglévő bögre-, tányérka-, hagyma alakú szemekből és háromszögletű oromdíszekből épültek, addig például a felsoroltak között alaptípusnak számító bögrealakú kályhaszemeknek is más változatai kerültek elő Etén, mint Újpalánkon. Az etei nyújtott, csaknem párhuzamos oldalfalú, alul beszűkülő, metszett díszű előlappal fedett szájú változatot egyetlen töredékünk sem képviseli, s ugyanúgy hiányzanak a tornyos gombú, háromszögletű oromdíszek is.³⁶ Jelen van viszont egy látványos és tetszetős csempetípus, mellyel eddig még nem találkozhattunk, sem a bátaszéki, sem pedig más dél-dunántúli várak anyagában. Ez az alföldi ásatások gyakori lelete, az egyetlen agyaglapból, tetején bástyafokszerű kivágással készített párta, melyet a kályha felső részére helyeztek fel. E típusnak fontos párhuzama – mintegy a néhány évtizednyi kapcsolat bizonyítékaként – már az ásatások korai időszakában felbukkant Etén (igaz, csak egy példányban), majd a közelmúltban néhány közös stílusjegyeket is viselő (de nem azonos) csempe is ismertté vált ugyanonnan. Az újpalánki leletek között ugyanakkor olyan szemeskályha-alkotóelemek is találhatóak, melyek a térségben mindeddig ismeretlenek voltak, így értelemszerűen Etéről, Bátaszékről, de Barcsról, Ozoráról, Dunaföldvárról stb. sem ismertek.

E néhány példával csak azt kívántuk előrevetíteni, hogy az újpalánki kályhás anyag annak ere-

³¹ SABJÁN 2001, 302.

³² MAGYAR 1990, 33–42. tábla és 19–21. kép; MAGYAR 2002, 98. 7. ábra; KOVÁCS 1998, 172. 14. kép.

³³ FEHÉR 1960, XXXVI. (X.) 17; KOVÁCS 1998, 172. 15. kép A.; KOVÁCS – RÓZSÁS 1998, 8. kép.

³⁴ PUSZTAI 2002, 294.

³⁵ CSALOGOVITS 1937, 331.

³⁶ VIZI 2012, 8–10. tábla.

detét tekintve a vártnál sokkal több kérdést vetett fel. Az már a feldolgozás kezdetén is látszott, hogy az előkerült kályhaszemek, pártalemezek, csempemaradványok között vannak olyanok – igaz, legtöbbször csak egy vagy két darabbal, kisebb-nagyobb töredékkel képviselve, – melyek a Sabján Tibor által meghatározott kelet-dunántúli változatok között nem szerepelnek, az általa felsoroltak közül ugyanakkor néhány az itteniek sorából hiányzik. A kezdetben meglehetősen ellentmondásosnak tűnt helyzet tisztázásában segítségünkre voltak azonban más, a figyelmet mindeddig elkerülő, megyénkbeli szórvány leletek, valamint távolabbi vidékek már publikált, de a tájegységi távolság miatt idáig a kelet-dunántúli leletek vonatkozásában még nem vizsgált kályhaleletei.³⁷

AZ ÚJPALÁNKON TALÁLT CSEMPEFAJTÁK³⁸

I. Pohár-, illetve bögrealakú kályhaszemek (1. tábla 1–9; 2. tábla 1–7.)

A magas, csőszerű oldalfallal készült, poháralakú kályhaszemek területünk korai időszakára jellemzőek. Ozorán a 15. század közepére, második felére keltezett példányok kerültek elő, s közreadójuk a felsőnyéki vár hasonló példányainak datálását is erre az időszakra javasolja.³⁹ A hódoltságkor elejére a pohártest magassága csökkent és egyre inkább íves oldalfal és az elkeskenyedő alsó rész volt a jellemző. Jó minőségű tömegárúként elterjedő ép vagy töredékes példányaik nagy tömegben kerülnek elő a korszak régészeti feltárásain.⁴⁰

Az újpalánki bögrealakú kályhaszemek mindegyike mázatlan, korongon készített. Szájperemük elvékonyodó, sohasem vágott. Előfordul, hogy a szájperem kihajló és néhány esetben kívül ívesen hornyolt, de ez viszonylag ritka. Az alföldi hódoltságkori példányokkal azonos módon a szájperem belül határozott horonnyal, jellegzetes peremmel korongolt. Ennek az oldalfalhoz viszonyított szöge példányonként változó lehet. Olykor majdnem vízszintes, máskor a függőlegeshez közelítő. A kör alakú szájak átmérője 11–12 cm, a fenékátmérő 3,8–5,5 cm között változó, magasságuk 13–15,5 cm közötti, de van olyan töredékünk, melynek nagysága alapján 18–20 cm magas kályhaszemre is következtethetünk. Két, felszíni gyűjtésből származó, ugyancsak belül hornyolt szájperemű apró töredékünk külsejét kevéssel a perem alatt egy plasztikus, éles peremű, körbefutó borda tagolja. Az egyik töredék sárga, a másik redukált égetésű, szürke színű.

A hódoltságkori leletanyagokból ismert bögrealakú kályhaszemek íves, alul beszűkülő oldalfallal és viszonylag kis átmérőjű fenéklemezzel készültek. Ez általában igaz az újpalánki kályhaszemeknél is, de a részletekben vannak eltérések. A korábbiak tartható darabokon az oldalfal alig vagy csak kissé kidomborodóan halad lefelé és legalul szűkül össze (1. tábla 2–4; 7–8).⁴¹ A másik változatot viszont erősen kihajló perem, valamint az erősen kiszélesedő, majd hirtelen beszűkülő oldalfal és a többnyire nagyobb méret jellemzi. Utóbbiak a 17. század második felére keltezhetők (2. tábla 2–7). Jelentősen különböznek ugyanakkor bögrealakú szemeink a közeli Baján előkerült, azonos korú példányoktól, melyek ugyanúgy hornyolt szájpereműek, de széles, harangalakú testük szinte tölcseyszerűen, hirtelen szűkülő.⁴²

A mázatlan szemek többnyire homokkal soványított anyagúak, téglavörös színűek, de van sárgavörös és barnára elszíneződött darab is. Ezek feltehetően másodlagos tűzben változtatták meg a színüket. Csak az egyik, kívül bordás töredék redukált égetésű (22. kép 2).

³⁷ A párhuzamok felkutatásához nyújtott segítségéért Kocsis Editnek, K. Németh Andrásnak, Szatmári Imrének mondunk köszönetet.

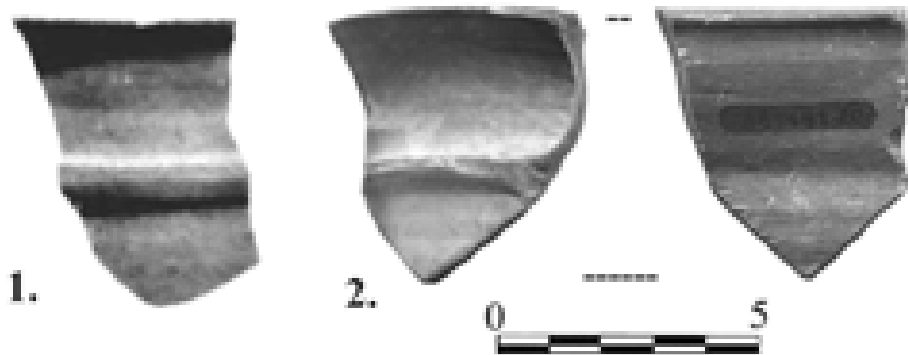
³⁸ A felsorolás összeállításánál a Sabján Tibor alföldi és kelet-dunántúli szemeskályhákról írott munkáiban lévő típuslistát és szakkifejezéseket használtuk. SABJÁN 2001, 305–308; SABJÁN 2002, 61–65.

³⁹ MIKLÓS 1988, 212. 16. kép 3-4; FELD et al. 1989, 193–194. 17. kép.

⁴⁰ Az ozorai vár anyagában is tömegesen került elő ez a kályhaszemfajta. FELD – GERELYES 1985, 174–175. 11. kép.

⁴¹ Ezt a változatot megtaláljuk az Etéről korábban közölt kályhaszemanyagban is, korábbi átmeneti típusát pedig Vizi Márta közölte az egykori Iccse település területén feltárt fenékbélyeges, ívelten beszűkülő kályhaszemek kapcsán. Kozák Éva a dunaföldvári vár leletanyagából közölt ilyen 16. századi, átmeneti formájú kályhaszemet. CSALOGOVITS 1937, 331–332. 9. ábra 4; VIZI 2012, 229. 3. tábla 1–6; KOZÁK 1970, 205. 34. kép.

⁴² KOVÁCS 2006, 284. 10. kép 3, 5, 8.

22. kép. Bögrealakú kályhaszemek kívül bordás töredékei

A már korábban említett kézikorongolt, vágott szájeremű, poháralakú kályhaszem egyedül képviseli típusát. Mivel még töredékei sem kerültek elő, úgy véljük, inkább véletlenszerűen, mint kályha tartozékként kerülhetett Újpalánkra. Gipszes betöltése miatt is inkább ez valószínűsíthető.

II. Bögrealakú kályhaszem háromkaréjos szájnylással (2. tábla 1.)

A karéjosra becsípett szájú kályhaszemek lényegében a bögrealakúak díszesebb változataiként gyakran találhatók meg az alföldi, illetve az ahhoz közeli dunántúli területek feltárási anyagában. Sabján Tibor megállapítása szerint ezek gazdagabb kályhák részei voltak. Így szép négykaréjos változatai megtalálhatók például Etén és Dunaföldváron, a közepen agyaggyűrűvel még tovább díszített háromkaréjos forma pedig a bátaszéki kályhák anyagából ismert.⁴³ Újpalánkon egyetlen nagyobb töredék került elő, mely 9,9 cm-es magasságával az ismert magasabb és alacsonyabb változatok közül inkább az utóbbihoz tartozik. Szájereme egyszerű, hornyolás nélküli, szájnylása három karéjjal csípett, de a befelé néző nyúlványok között nincs beragasztott gyűrű. Mivel a vár korai évtizedeire datálható, nem kizárt, hogy etei műhely terméke.

III. Tányérkaalakú kályhaszemek (11. tábla 1–10.)

A bögre- és poháralakú kályhaszemek szájméretével megegyező szájnylású, alacsony, tányérkaalakú kályhaszemek elterjedési területe jelentős, s főként a déli területekre kiterjedő. A Duna-Tisza köze, Délvidék és részben a Tiszántúl mellett ez a változat gyakran előfordul a kelet-dunántúli kályhaleletek között is, melyek az alföldi változatokkal teljesen megegyeznek. Újpalánkon a befelé ívelt oldalfalú és domború oldalú példányok egyaránt jelen vannak. Kör alakú szájeremük átmérője 10,5 cm és 12,0 cm között váltakozó. Utóbbiak a legmagasabbak is, homorú oldalfaluk 4,9 cm (11. tábla 7-8), míg a legalacsonyabbaké mindössze 2,5 cm.

Mivel ennek a csempefajtának a belseje közel van a kályhák felületéhez, ezért gyakran és változatos módon díszítették őket. Nálunk egytől eltekintve mindegyik tányérka belseje díszített. Mintázatuk az általánosan ismerttel azonos, így az etei, bátaszéki, ozorai, dunaföldvári stb. példányokkal is számos hasonlóságot fedezhetünk fel.⁴⁴ Kedvelt az ujjal benyomkodott, körbefutó, éles borda, melyből olykor egy, máskor kettő, három is díszíti a kályhaszem belsejét. A bevagdalt, körbefutó bordák lehetnek egy- vagy többsoros önálló díszítmények, de gyakran kombinálják őket az előbbivel. A fenéklemez közepe lehet üres, de olykor egy hengeres bütyköt korongoltak rá, melyet ujjal lelapítottak. Máskor egy alacsony gyűrűt képeztek oda, amit azután három ujjal összecsípvé tettek díszesebbé (6. tábla 4). Arra is van példa, hogy középről indított spirálvonalat karcoltak bele, mely

⁴³ CSALOGOVITS 1937, 10. ábra; VIZI 2012, 229. 4. tábla 1–6, 5. tábla 1–4; KOZÁK 1970, 203; PUSZTAI 2002, 295. 3. tábla.

⁴⁴ CSALOGOVITS 1937, 331. 14. kép; VIZI 2012, 231. 13-14. tábla; PUSZTAI 2002, 3. ábra; FELD et al. 1989, 190. 19. kép 3; KOCSIS 1989, 10–26. tábla; KOZÁK 1970, 205. 33. kép.

egészen a körbefutó, bevagdalással díszített bordáig bővült (6. tábla 3). A tányérkaalakú kályhaszemek és töredékeik úgy a váron belül, mint a külső területen a többi kályhaszemfajtaival együtt kerültek elő. A két említett, magasabb falú, szélesebb szájnyílású példány a váron kívül feltárt 26. objektum (boronavás ház) betöltéséből származik, a tálalakú töredékek környezetéből. Ezeket tartjuk a típus legkésőbbi, talán a 18. század elejére tehető változatainak (6. tábla 7-8).

IV. Belül mázas, kupaalakú, vízszintes peremű kályhaszemek (6. tábla 11-12.)

Ez a kályhaszemfajta az egész hódoltsági területen megtalálható, ahol a törökök megtelepedtek. A készítési módját tekintve is rokon, talpastálszerűen sekélytől a kupa formájúan mélyig igen sok változata ismert (a teljesség igénye nélkül) Belgrádtól Szolnokon keresztül Egerig, Budától Pécsig, Barcstól Kanizsáig.⁴⁵ A kályhafajtát, melyeken előfordultak, és azok balkáni párhuzamait először Fehér Géza ismertette a pécsi és esztergomi leleteket ismertető munkájában, legutóbb pedig a Buda–vízvárosi kályhalelet kapcsán Végh András és Sabján Tibor közölt hazai párhuzamokat.⁴⁶ Újpalánkról mindössze két töredék került elő, mindkettő sárgászöld színű, belsejében és kihajló, vízszintes peremén három, illetve négy körbefutó, korongolt körgyűrűvel. Külső oldalukon egy korongolt, vízszintes borda fut, melynek magasságában a kályhaszemek belsejét egy bemélyedő törés tagolja. Az egyik töredék a váron belül egy gödör betöltéséből került napvilágra (6. tábla 11), míg a másikat terepbejáráson, a felszínről gyűjtöttük (6. tábla 12). Az említett kályharekonstrukcióknak köszönhetően tudjuk, hogy ezek a kályhaszemek sűrűn beborították a kályha felszínét, így egy-egy kályhához akár ötvennél is több, azonos nagyságú és kivitelű szemet építettek be. Ezért vagy azt feltételezhetjük, hogy a kályha épen maradt értékes szemeit elszállították Újpalánkról, vagy azt, hogy a talált cserepek máshonnan ideszármazott egyedi darabok töredékei.

V. Tálalakú kályhaszemek (3. tábla 1-2; 4. tábla 1-3; 5. tábla 1.)

A korongolt, kerettel formált, négyzetes szájnyílású mázatlan kályhaszemek alapvető alkotórészei a térség régészeti feltárásaiból ismert szemeskályháinak. A már említett, korai leletanyagokban gyakoriak a szájnyílásukhoz viszonyítottan mély, sokszor pohárformákból kialakított csőszerű változatok. A hódoltsági időszakra ezek az arányok módosultak.⁴⁷ Az ekkor már kevésbé robusztus szemek mélysége csökkent, szájnyílásuk mérete nem haladja meg a 20 cm-t.⁴⁸ A nagyszámú újpalánki töredék a már említett módon, különböző objektumokból, területileg szétszóródva került elő, s egy kályhához tartozóknak ezek közül csak a váron kívüli, rótt talpgerendás épület gödre betöltésében talált együttest tekinthetjük.⁴⁹ A négyzetes szemek töredékeiből mindössze öt darab volt teljesen vagy nagy részben kiegészíthető. Ezek színe a sárgától a sötétvörösre változó. Egyesre vágott peremű szájnyílásuk csak látszólag szabályos négyzet, a valóságban 2–7 mm eltérés mindig van az oldalak hosszúsága között, ami azonban itt is minden esetben 20 cm alatti (17,2 cm és 19 cm között változó). Belső felületük, de egyes példányokon külsejük is gyakran korongolási bordás. Két példányon jól mérhető a négyzetesítéshez használt formázókeret 1 cm széles lenyomata, néhányon pedig a keret sarkaiba illesztés – más lelőhelyek leleteinél is megfigyelhető – ujjnyoma látszik (3. tábla 2/a-b). A külső felület általában a fenéktől középmagasságig kormos, de van egész felületén bekormozódott példány is.

⁴⁵ BIKIČ 2003, 155. Fig. 34; FEHÉR 1960, 131–132. XXXVI (X.) tábla 1–15; FODOR – KOZÁK 1972, 147–199; KOVÁCS 1984, 44. XXVI. tábla 1–6; SABJÁN – VÉGH 2002, 275–288; GERELYES 1991, 32. 14. kép 3–5; KOZÁK 1970; KOVÁCS 2003, 173. 7. kép 7; KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, 625–626. 6–8. ábra.

⁴⁶ A hasonlóság a talpastálak és e kályhaszemfajta kinézete és készítési technikája között szembetűnő, olyannyira, hogy a Buda–vízvárosi kályhák egyikébe be is építettek mintegy 12 darab, színben és méretben is odaillő talpastálat. SABJÁN – VÉGH 2002, 275. 6. ábra 5.

⁴⁷ SABJÁN 2001, 307.

⁴⁸ A dunaföldvári vár nagyszámú kályhaszeme közül Kozák Éva például egy csaknem tálszerűen lapos, négyzetes szájnyílású tálalakú szemet ismertetett. KOZÁK 1970, 205. 35. kép.

⁴⁹ 2010. évi feltárás, 26. sz. objektum.

Itt említjük meg azt a sárga színű, belül és alsó felületén kormos, lapított gömböt, melyhez hasonló kályhatartozékaink közül nem ismerünk (5. tábla 3). Viszonylag kis mérete (átmérő: 4,8 cm, magasság: 3,6 cm) ellenére a cipós kályhák négyzetes szájnylású, tálalakú szemeinek belsejében lévő korongolt gömbhöz hasonló dísznek gondoljuk.⁵⁰ Erre utal az is, hogy alja lapos és a gömb belseje felé nyitott, tehát a tál alsó részével együtt a tűztérrel közvetlen kapcsolatban volt.

VI. Háromszögletű szájú, tálalakú szem (5. tábla 2.)

Ebből a szintén korongolt, kerettel készített kályhaszemfajtából mindössze egyetlen példány került elő. Háromszögletű szájjal, előlap nélküli kályhaszemek többek között Ozorán, valamint Dunaföldváron és az etei leletek között is előfordulnak. Szájnyílásuk egyenlő oldalú háromszöget formáz, utóbbiak között korongolt csúcsban végződők is vannak.⁵¹ Az újpálánki példány ezzel szemben keskeny, egyenlő szárú háromszög szájnylású, és mivel csúcsa letörött, csak a törés helye alapján vélhetjük, hogy a szemeskályhák felül oromcsempés változatának részeként a díszesebb változathoz tartozott.

VII. Háromszögletű, vésett előlapú oromcsempék töredékei (9. tábla 4; 10. tábla 1–4.)

A háromszögletű, vésett előlapú csempéknek öt töredéke került elő, melyek négy oromcsempe tartozékai voltak.

Két töredék a csempe hátrészét képező háromszögletű szerkezeti elemmel, talán korongolt tállal összeépített agyaglap felső kb. egyharmada. Díszítményük az agyaglapba késsel bemetszett, összetett geometrikus kompozíció.⁵² Ez az egyikén hosszan elnyúló háromszögekből és karcolt párhuzamosok közé tűzdelt sorokból áll, míg a másakra körzővel karcolt és egyenes párhuzamos vonalak közé sorokat tűzdeltek, valamint váltakozva csúcsukra és talpukra elhelyezett kisebb háromszögeket vésték. Előbbi hátoldalának szélébe belenyomódott a róla levált hátsó rész kerete. A másikon nem látható keretnyom, az előlap mintáját ezen olyan mélyen vésték be, hogy helyenként átmetstették az agyaglapot is (9. tábla 4; 10. tábla 1).

A másik három töredék hátoldalához szintén háromszögletes rész csatlakozott, de a látható csonkok alapján nem lenne egyértelmű, hogy háromszögletű tál szájnylására vagy háromszögletű keretre ragasztották az előlapot. A csonkok által behatárolt terület azonban mindegyiknél kormos, ami azt bizonyítja, hogy nem zárt tál, hanem a tűztér felé nyitott keret alkotta e trapéz alakú csempék hátsó részét. Díszítésük technikája is különbözik a fenti kettőtől. Mintájukat nem a már felragasztott agyaglapra vésték, hanem fasablonra, melybe azután belepréselték a kimetszett lapot, végül méretre metszték.⁵³ Rozettákból, körökből és háromszögekből álló mintázatuk ezért kevésbé éles, mint az előzőé.

A három töredék közül a legnagyobb egy felül ívesen kitört peremű, trapéz alakú csempelap. Hátoldalán, a már említett, háromszögletű maradványon látható, hogy a lap mindkét irányban túlterjeszkedett a háromszög csúcsának szélességén. A hiányzó darabbal együtt ez a csúcsrészt is kitört (10. tábla 2).

A két kisebb töredék egy szintén háromszögletű hátsó felépítménnyel készült oromcsempe előlapjának két, nem összetartozó sarokdarabja. Hátoldalukon ugyancsak megmaradt a velük összedolgozott hátoldal maradványa, mely szerint az előlap ebben az esetben is szélesebb volt hátrészénél (10. tábla 3-4).

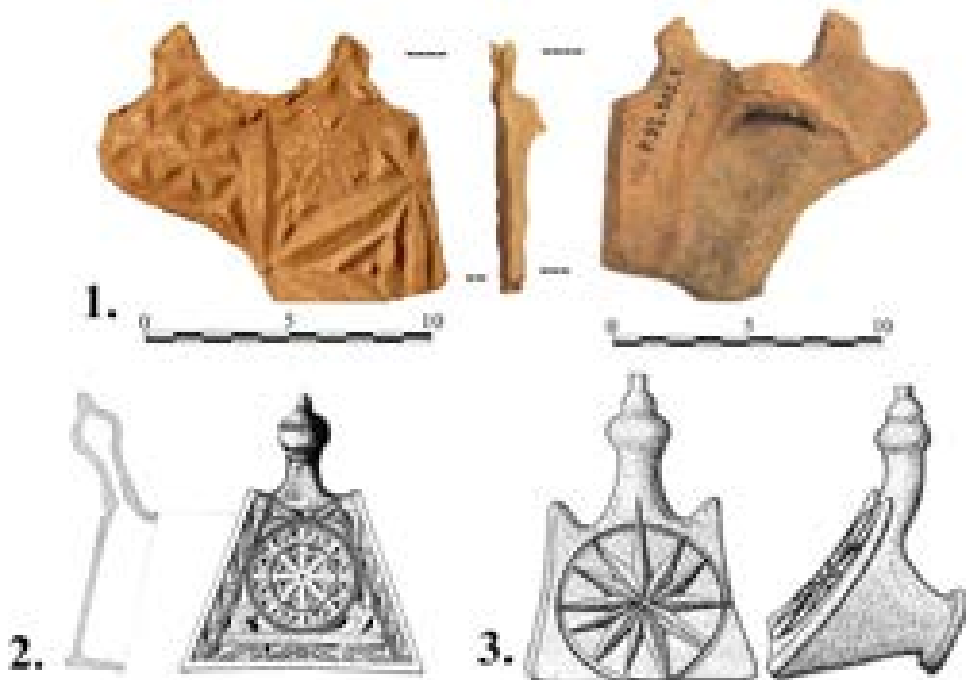
Háromszögletes szájnylású, korongolt tállal egybeépített, metszett mérművel díszített előlapú oromcsempék a bátaszéki váron kívül a többször hivatkozott etei és dunaföldvári anyagból is

⁵⁰ SABJÁN 2001, 318. 14. kép 1; FODOR et al. 2002, 97. Kat. 140.

⁵¹ FELD et al. 1989, 195. 18. kép 5; KOCSIS 1989, 31–44. tábla; CSALOGOVITS 1937, 328. 10. kép 2–3.

⁵² Készítésük technikájáról ld. ILON – SABJÁN 1989, 85.

⁵³ ILON – SABJÁN 1989, 85.

23. kép. 1: Csúcsdíszes, trapéz előlapon oromcsempe-töredék Újpalánkról;
2-3: Csúcsdíszes, trapéz előlapon oromcsempék Pécsről és Bajáról

ismertek. Trapéz alakú előlappal készült, háromszöges hátoldalú oromcsempe azonban az eddig összehasonlításul felsorolt lelőhelyekről nem ismert. Párhuzamukat távolabbi lelőhelyek anyagában találhatjuk, Pécs egyik középkori városrészének kútletelei között, valamint a Baja belvárosában feltárt hódoltságkori leletegyüttesben.⁵⁴ Ezek szerkezetéből következtethetünk töredékeink felépítésére is. A pécsi példányok ékrovással vésett, rozettás, trapéz alakú, zárt előlappal, hátoldalukon pedig lekerekített sarkú, háromszögletű kerettel készültek. A keret felső csúcsán az előlappal síkjához mérten előredőlő, az előlappal összeépítve cseréplábas fogónyelére emlékeztető, felül csúcsos gombbal végződő dísz van. A bajai oromdíszek lényegében hasonló felépítésűek, de hátsó, nyitott keretük nem háromszögletű, hanem körpalástalakú.

A 10. tábla 2–4. számú töredékek a pécsi és bajai leletekhez hasonlóan sablonnal készített előlapú, előredőlő csúcsdíszsel ellátott, a tüztérbe benyúló, nyitott hátoldali felépítményű oromcsempék maradványai voltak. Bár a pécsi oromcsempéket feltárójuk középkoriaknak határozta meg, a 17. századi leletkörnyezetben előkerült újpalánki leletek a bajaiakkal együtt inkább Holl Imre 16. század második felére adott keltezését, illetve annak a 17. század elejére történő kiterjesztését támogatják.⁵⁵

VIII. Hagyma alakú kályhaszemek (5. tábla 4–6.)

Ez a fontos díszítőelem a visegrádi kutatások bizonyossága szerint is már a 14. századtól kezdve ott volt a kályhákon, s a kupolájukba mélyítve díszítette azokat.⁵⁶ Kedveltsége időszakunkig megmaradt, sőt Sabján Tibor szerint a népies kályhák elengedhetetlen része, így az alföldi bögrés kályhák és a kelet-dunántúli szemeskályhák leletei között majdnem mindig megtalálható. Ahogy nevük is jelzi, alakjuk hagymafejet formáz, mely alulról nyitott, szájereme egyenesre vágott. Az egyetlen

⁵⁴ KÁRPÁTI 1978, 169–18. ábra; KOVÁCS 2006, 284. 11. kép 3.

⁵⁵ HOLL 2002, 16, II. tábla 11, 16.

⁵⁶ KOCSIS – SABJÁN 1998; KOCSIS 2013, 1–44. – A Visegrád–Ágasház lelőhely kályhaszem leletei között a hagymafej alakú kályhaszem nyújtott változata pohár alakú, négyzetes és négykaréjos szemekkel együtt került elő. A 14. század második felétől a 14–15. század fordulójáig lakott objektumon belül e leletanyagot feltárójuk a 14. század közepére keltezte. BÁRDI 2012, 3–4.

olyan kályhaszemfajta, amelyet szájniylásával befelé építettek a kályhába, a kupola felszínéből csak felső része látszott ki. Befelé való nyitottsága miatt belül mindig kormos. Ismertek olyan változatai is, melyeknek tetején kereszttrózsaszerű végződés van, az Újpalánkon talált egy kiegészíthető és két töredékdarab azonban az egyszerűbb, csúcsban végződő változathoz tartozik. A kiegészíthető példány csúcsát három, a csúcstöredék végét egy borda tagolja. Ez a változat az ismert, megyebeli leletegyütteseken túl a hódoltsági területek más részein is gyakori.⁵⁷

IX. Préselt domborműves párták és csempetöredékek (7. tábla 1–7; 8. tábla 1–3; 9. tábla 1–3, 3/a; 11. tábla 1-2, 2/a; 14. tábla 1–14.)

Az alföldi és kelet-dunántúli szemeskályhákat is ismertető munkájában Sabján Tibor több esetben is említi a két nagytáj kályhái és kályhaszeméi közötti hasonlóságokat és összefüggéseket. Az alkotóelemek leírásánál azonban – feltehetően annak okán, hogy munkája írásának idején területünkről még viszonylag kevés új feltárási eredmény volt publikus – a pártákat és bástyatetős díszítményüket csak az alföldi résznél tárgyalta, s ez a típus tanulmányának itteni kályhaszemfajtaikat bemutató szemléltető rajzán sem szerepel.⁵⁸ Újabb közlésekből ma már tudjuk, hogy a Csalogovits József által csaknem nyolcvan évtizeddel ezelőtt közölt bástyatetős, redukált égetésű orompárta Etén sem egyedül képviselte ezt az előlapváltozatot.⁵⁹

Az általunk e csoportba sorolt párták és töredékek mindegyike korongolással készült, negatívba préselt és azon méretre vágott agyaglap kiégetésével készült. Színük vörössérgától a barnásvörösre terjedő. Utóbbi szín – csakúgy, mint a várban és környékén előkerült más típusú kályhaszemek esetében – lehet a másodlagos tűz és/vagy füst eredménye is. Törésfelületük színe gyakran három rétegben eltérő, kívül és belül vörös, középen pedig – a gyenge égetés miatt – szürke vagy sötétszürke, olykor majdnem fekete. Hátoldaluk mindig simított, a széleken általában ferdén levágott. A lap közepén a legvastagabb, a szélek felé elvékonyodó, gyakran enyhén dongás hátú. Előrenéző, mintás felülete a formaleválasztóként használt homok beleragadt vékony rétegétől sokszor érdes, durva tapintású. A lapok vastagsága 0,7–1,7 cm között változó, de az 1 cm feletti a jellemzőbb.

Domborműves mintázatuk készítésénél a sablonhasználat mindkét ismert változata felismerhető. A fából készített sablon felületébe „oldalhelyes” negatívot véstek, ezért a minta képe végül kidomborodva, de oldalhelyességét tekintve negatívban jelent meg a préselt felületen. A plasztikus, tisztán felismerhető mintaelemekkel készült díszítmények készítésénél ezt az eredeti, vésett fanegatívot használták. Az ilyen csempék a mintát kidolgozó vagy legalábbis az eredetit kivésőtő műhely termékei. Többségben vannak azonban azok, ahol a negatívot nem fából, hanem feltehetően agyagból készítették az iménti csempék másolásával. A többszöri átvétel, a másolat másolása azonban a mintázat elmosódásához, silányosodásához vezetett. Ez a jelenség nem csak Újpalánkon, hanem más ismert leletanyagban is tetten érhető. Az ilyen agyagból készült sablonoknál talán még nagyobb szerepe lehetett a leválasztást segítő homokrétegnek. A technológia kapcsán megjegyezzük még, hogy csempéink agyaglapját kézzel, esetleg valamilyen kézi eszköz segítségével préselték a negatívba, mert a más csempéknél előforduló textillenomatnak nálunk nincs nyoma.

A lapok közül háromnál mérhettünk teljes szélességet. Ez a két, feltehetően ugyanazzal a negatív

⁵⁷ Előkerültek nagyon hasonló példányok például a szolnoki várból, ismeretlen lelőhelyről a Duna-Tisza közén, a Bács-Kiskun megyei Szentkirálypusztán és a békési Mezőberény főterén is. FODOR et al. 2002, 94, 96, 107, 120. Az ozorai vár feltárási anyagából több változata is ismert. FELD – GERELYES 1985, 174–175, 21. kép 3; FELD et al. 1989, 193–194, 17. kép 4–7. – A hagyma alakú kályhaszemek idők folyamán bekövetkezett alakváltozásairól: HOLL 2002, 26. X. tábla.

⁵⁸ SABJÁN 2001, 295. 10. tábla.

⁵⁹ CSALOGOVITS 1937, 10. kép. – Vizi Márta az etei 10. sz. kályha rekonstrukciója kapcsán mázatlan vörös és mázatlan szürke párkány- és oromcsempéket közölt. Összesen három példányt, melyeket háromszögkeretbe foglalt levélmintával és csavart, fejezetes oszlopokkal díszítettek. A csempék felső része a 3-3 kimetszéssel készített bástyafokkal előredül, s a Csalogovits által közölttel ellentétben nincsenek egy hátsó, korongolt pohárelemmel összedolgozva. VIZI 2013, 164–165, 167, valamint 200. 43. kép, 201. 44. kép, 203. 53. kép. Ugyanebben a munkájában kályharekonstrukciós javaslatokat is közöl a szerző, ahol a kályhák oromzatán az említett bástyatetős díszítő elemek is helyet kaptak. VIZI 2013, 208–211. 70–75. képek, valamint 217. 5. tábla.

tívval készített, de nem teljesen egyformára körülvágott pártánál 16,0 cm és 16,5 cm (7. tábla 1-2). Közülük az első teljesen ép, így ez az egyetlen anyagunkban, amelynek teljes méretét (16,0×12,0×1,6 cm) ismerjük. A harmadik szélessége 18 cm.

A nagyfokú töredékesség miatt egyes, főként kisebb méretű darabok esetében lehetetlen volt eldönteni, hogy egy sima hátoldalú csempe részei voltak vagy a felső sávjában megtört síkú, olykor teljes magasságában előre ívelő pártához tartoztak-e. Sima hátoldalú, hátoldali „kályharész” nélküli csempéket Szatmári Imre közölt a sarkadi vár anyagából. Azok a töredékek azonban hátoldalukon részben vagy a szélekre kiterjedően is kormosak, ami az újpalánki pártákon (vagy csempetöredékek) sohasem fordul elő.⁶⁰

A pártákon belül öt változatot különíthettünk el, ami nem funkcionális vagy datálási különbözőséget jelez, hanem főként a párták díszítményeire, megjelenési formájukra utal.

a) Az első csoportba az említett egyetlen ép, egy csaknem teljes párta és további öt töredék tartozik (7. tábla 1–3; 12. tábla 2). A toldalék nélküli, sima hátoldalú párták felső szélén 3-3, felül ívesen metszett, belső mezőjükben 1-1, lencseszerű ponttal díszített bástyafőtű van. Első oldaluk felülete egyharmad-kétharmad arányban vízszintesen osztott. A felső részt plasztikus hullámvonal tölti ki, s a hullámok által behatárolt felső részeket mezőnként 2-2, az alsókat 1-1 pont díszíti. A vízszintes elválasztó alatti nagyobbik teret plasztikus bordák szimmetrikusan elhelyezkedő háromszögekre bontják, melyeket újabb bordákkal, indaszerűen kigyózó vékonyabb vonalakkal és pontokkal töltöttek ki. Eddigi egyetlen ismert párhuzamát az a töredék jelenti, melyet Mészáros Gyulával gyűjtöttünk 1963-ban a Mőzhöz tartozó Fehérvize-dűlő területén (15. tábla 6) több 16-17. századi és egy gót betűs köriratrészt viselő középkori kályhaszemtöredékkel együtt.⁶¹

b) Van olyan pártatöredékünk is, mely a fentiek közül egyikkel sem azonos mintázatú, s változatát is csak ez az egyetlen töredék képviseli a leletek között. Háromszögeket képező osztóvonalai, valamint pontdíszei alapján leginkább az *a.* csoporttal mutat némi hasonlóságot (7. tábla 4).

c) A következő csoport bástyafőtűs pártáinak díszítését azonos motívumokból állították össze, rendszerük is hasonló, de nem azonos és főként nem egyforma minőségű negatívokkal készültek (8. tábla 1–3; 9. tábla 4; 14. tábla 2). Háromnál mérhető a magasság, egynél pedig kiszervezve megállapítható a szélesség is. Ezek szerint 18 cm körüli szélességükkel, 13,0–14,6 cm-es magasságukkal és a három bástyafokkal a bástyafőtűs párták nagyobb méretű változatához tartoztak.⁶² A nagyobb töredékeken jól érzékelhető, hogy a hátoldal lehetett egyenes vagy kissé haránt dongás, de alsó rész és a bástyafőtűs felső sáv mindig előrehajló. A felület mintázata az általában elől is meglévő törésvonaltól lefelé kezdődik. Ez a jó állapotú negatívval készítteteknél plasztikus zegzugvonalakból (pálcagombokból) és a vonalakkal képzett háromszögekben lévő 3-3 apró, csillag formájú virágból áll (a kezdő mezőt kivéve!). A többszörös másolat miatt leromlott vagy kevésbé gondosan vésett negatívval készítteteknél a vonalak vékonyabbak, a virágok pedig lencseszerű pontokká egyszerűsödtek.

A három, teljes magasságában meglévő töredéknél a pálcavonalak alatti vízszintes bordától a lap aljáig terjedő teljes mintázat értékelhető. Ez az alsó mintasor nehezen meghatározható elemekből áll, s szinte minden darabon kissé más változatát találjuk. Egyik pártán fekvő S, máskor inkább V alakú szalagok vízszintes borda alatt tekergő, hol egymásba érő, hol egymás mellett futó rendszeretlen együttesének tűnik. Egyes töredékeken mindez még a középük helyezett, hasonló helyzetű íves elemekkel és pontokkal is kibővül. Ez az érezhetően valamely más formációból leegyszerűsödött, a másolásokkal eredeti jellegét veszített díszítmény nem hasonlít sem növényi indákhoz, sem a szokásos geometrikus formákhoz (ld. a 14. tábla töredékeit is!). Vannak olyan töredékek is, amelyeken

⁶⁰ SZATMÁRI 1997, 416–421.

⁶¹ Mőzs–Fehérvize-dűlő területén az MTA Régészeti Intézete munkacsoportja Redő Ferenc vezetésével végzett az M6 autópálya építését megelőzően feltárást. A leletanyagról még nincsenek ismereteink. – A 15. tábla 6. sz. töredék ltsz.: 65.35.16.

⁶² A bástyafőtűs párták kisebb, szimmetrikus változata két, szélén álló bástyafoklapocskával, köztük egy mélyebb résszel, a nagyobb, aszimmetrikus változat pedig három vagy két magasabb résszel és két mélyebbel készült. SABJÁN 2002, 60. 2. kép 7.

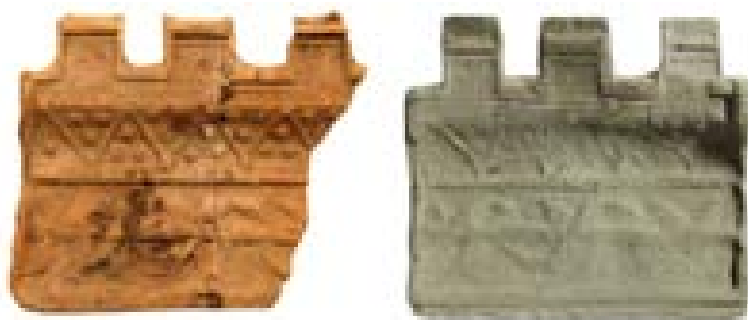
a fenti rendszer úgy módosul, hogy a vízszintes borda nem lefedi ezeket a tekergőző szalagokat, hanem határozottan két egységre bontja. Az ilyeneknél két osztóegyenes is van. Bár nehezen határozható meg, de lehetséges, hogy ez utóbbiak a csoporthoz tartozó, de más kiosztású párta (esetleg egy nem ismert csempeváltozat?) alsó szélének darabjai.⁶³

Három töredéken betűt (betűket) is találtunk. Közülük az egyik a már említett Szentmiklós falu területén került elő, míg a másik kettő Palánk–Csetemetekert lelőhely megjelöléssel került leltárba. Utóbbi név egy időben az egész Palánki-sziget (Újpalánk + Szentmiklós) együttes neve volt, azon belüli előkerülési helyük sajnos nem ismert. Az elsőt, azaz a 7. tábla 6. számú töredéken az egyik bástyafok belső mezőjében a pont mellett egy K, a másikon egy C betű tükörképe látható, a fokok teteje felőli nézetben. A tükrözöttség oka az lehet, hogy a fanegatívra oldalhelyesen vésett betűk a lapon fordítottá váltak. Más csempék ilyen szempontból értékelhető mintáit alapul véve ez a valószínűbb. Ám az is lehet, hogy az eredeti csempéről vett másolat másolásakor, majd az arról vett másolaton (és így tovább...) a betűk egyszer oldalhelyesen, máskor tükörírásban jelennek meg. Ha a két másik, betűs töredékünk pártamezőn belüli helyét megfelelően értelmeztük, akkor a 14. tábla 9. és 12. számú tárgy C, illetve K és C betűi oldalhelyesek.⁶⁴ Mindhárom betűs töredék területünkön került elő, de sajnos mindhárom felszíni szórvány. A betűk formája, díszítményen belül elfoglalt helye arra utal, hogy nem a dúc vésnöke, hanem utólag, a kályhásmeister véste azokat a fanegatívba.

Mindennek ellenére vagy éppen ezért a legtöbb felvetődött kérdést ez a pártatípus jelentette számunkra, mert ahogyan jeleztük, igen kevéssé volt ismert a kelet-dunántúli leletek között. Díszítőelemei pedig szinte egyáltalán nem, hiszen az említett etei oromcsempét Csalogovits is csak mintegy mellékesen közölte cikkében. Díszítményét nem ismertette, és az általa közölt fénykép is nagyon gyenge minőségű.⁶⁵ Mégis éppen ez az elmosódott előlapú oromcsempe volt a fellelt analógiák egyik számunkra legfontosabb darabja.

A c) változattal összefüggésbe hozható környékbeli és délkelet-alföldi kályhaszemleletek

1. Az etei csempe redukált égetésű, világosszürke színű, máz nélküli oromcsempe, előlapján elmosódott mintázattal. Összehasonlítva a csaknem teljes újpalánki pártával, látszik, hogy bár a két darab negatívjai ugyanabból az első vésetből eredhetnek, az etei példányé már leegyszerűsödött, mintázatát veszített volt. Előlapjának hátoldalához egy, az előlap méretéhez igazított szájnyílású, korongolt tálka csatlakozik. A dob formájú toldalék mélysége csekély, felül a felső harmad előre íveltsége miatt 4, alul 3 cm. Felső részén egy száradási lyuk van, fenéklemeze kör alakú (15. tábla 4).

24. kép. Azonos mintázatú, talán azonos sablonnal készített pártalap, illetve oromcsempe Újpalánkról és Etéről

⁶³ Ebből a változattól nincs egész pártalemezünk vagy a kérdést tisztázó nagyobb töredékünk, így abban sem lehetünk biztosak, hogy a 14. tábla minden töredékét helyes tájolásban helyeztük fel.

⁶⁴ A kérdéstről ILON – SABJÁN 1989, 84–85.

⁶⁵ CSALOGOVITS 1937, 9. ábra 2. kép. – 1964-ben a kissé sérült oromcsempe restaurálását követően más etei leletekkel (figurális kályhadísz, kályhacsempék, csempékészítés negatívjai, használati tárgyak stb.) együtt került kiállításra a Béri Balogh Ádám Múzeum állandó kiállításának török kori emléktárgyat bemutató egységében. Érvényes leltári száma nincs.

Számunkra főként az előlap a fontos, mert felépítése és mintázata nagyon hasonlít a c. változathoz tartozó pártakéhoz. Az előlap felső harmadát ezen is bástyatetőfokból álló, előredőlő pártázat képezi. Felső szegélyét a körülvágásnál magasabbra hagyták, ezért a bástyafokok nagyobbak. Az apró, csillagszerű virágok már pontként sem jelentek meg a felületen, a háromszögek pálcátagjai is hiányosak. Az alsó mező sávós, szalagos mintázata azonban kopottsága ellenére is értékelhető, sőt, amennyire ez az elmosódott felület alapján megállapítható, a 8. tábla 2. díszítményével részleteiben is azonos.

2. Vörös téglaszínű, bástyatetős, pálcátagos, zezugvonalas töredéket gyűjtött Mészáros Gyula 1962-ben a szekszárdi török palánkvár egykori területén lévő Vörösmarty utcában, az ott végzett földmunkák során (7. tábla 7).

3. K. Németh András az előzőhöz hasonló, egy bástyafokos, de más agyagból készített, világoszürkére égett (de nem redukált égetésű!) töredékre lelt 2014-ben a simontornyai vár közvetlen közelében végzett szennyvízvezeték-fektetést ellenőrző munkája során.⁶⁶

4. További két – talán szempontunkból legfontosabb – töredék ugyancsak csatornázási munkák során került napvilágra Tolnán, Tolna–Posta előtt lelőhelyről (15. tábla 3-4).⁶⁷ A sárga alapszínű, de grafitall felületkezelt csempetöredékek mellett ugyanilyen anyagú, négyzetes szájnylású kályhaszemtöredéket, valamint egy téglavörös kályhaszemdarabot is találtunk.⁶⁸ A kályha, amelyhez tartozhattak, a Dunántúlról, a Kisalföldről, az Alföldről és Észak-Magyarországról egyaránt ismert, redukált égetésű szemeskályhák körébe tartozott, de amint arra a leltárkönyvi bejegyzés is utal, színe helyenként sárga volt. A galgahévízi hasonló kályhalelet kapcsán Sabján Tibor írta le, hogy a redukált égetésű szemekből épített kályha tartós használata során a szürke kályhaszemek hőnek kitett felületei kivilágosodtak, szürkésfehérre, rózsaszínűre változtak. Ilyen esetben az eredeti sötét felület visszaállítására a látható felületeket grafitréteggel vonták be.⁶⁹ A két töredék együttes mintázata lényegét tekintve azonos az újpálánki párták c. csoportján látható díszítményével. Annyi a különbség, hogy a pálcátagos és a köztük lévő csillagok (vagy apró virágok?) jóval plasztikusabbak, csakúgy, mint a kisebbik töredék S alakú szalagdíszje. Mindkét töredék hátoldalához köríves palástmaradvány csatlakozik, melynek éle egyenesre vágott, vagyis a korongolt tálrésznek nem volt fedőlapja. Ez a tűztér irányában nyitott „kályha” segítette az előlap átmelegedését.

A 16. század éveiben jelentős fejlődésen átment mezőváros, Tolna neves hitszónokai és protestáns iskolája, valamint módos polgársága révén messze földön ismert településsé vált. Kéttornyú középkori temploma köré épített palánkvára és annak környéke sajnos már viszonylag korán gyártelepnek adott helyet, így a török idősakra vonatkozó leletek csak véletlenszerűen, a fentihez hasonló földmunkák során kerültek elő. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a korabeli szandzsák-központ – Szekszárdnál is sok tekintetben fejlettebb – mezővárosban más iparosok mellett fazekások, kályhások is működtek, s létezésükről főként a kutatások hiánya miatt nincsenek ismereteink. Pár töredékre alapozva természetesen nem varrhatunk kabátot a talált gombhoz, de óvatos feltételezésként fenntarthatjuk az újpálánki kályhasanyag Tolnáról való származtatásának lehetőségét is.

5. Az 1–5. pontokban felsorolt – többnyire szórvány – leletek bizonyítják, hogy az újpálánki párták és díszítményük nem párhuzam nélküliek térségünkben. A munka során pedig olyan távo-

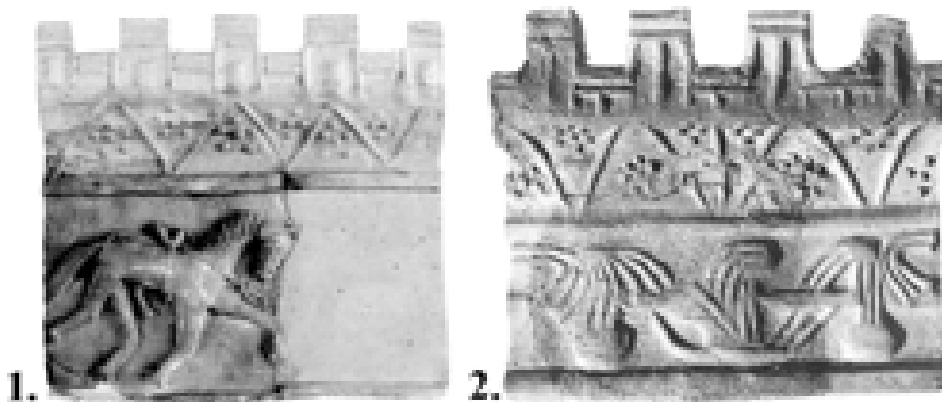
⁶⁶ „A Várkert utca keleti szélén, az út alapozása és az árok alja között kb. 120 cm vastag, szórvány leleteket tartalmazó, valószínűleg 18. századi, töltött réteg húzódik nyugat felé, az egykori Sió-ág irányába, amelyből több késő középkori, török kori és újkori kerámia került elő, köztük egy késő középkori kályhacsempe-töredék is.” K. Németh András 2014. évi régészeti kutatásokról leadott, megjelenés alatt álló jelentéséből. A lelet és az adatok átengedéséért fogadja köszönetünket!

⁶⁷ A leletmentést Mészáros Gyulával végeztük az 1960-as évek derekán. A kályhacsempe-töredékek mellett az átmetezett rétegekből kora újkori házikerámia- és üvegtöredékek kerültek elő.

⁶⁸ E szerint a tolnai kályhán ez a két típus együtt volt jelen, ami az újpálánki kályhánál is valószínűsíthető. A négyzetes töredék ltsz.: 66.209.5.

⁶⁹ SABJÁN 2001, 310. – Etén is kerültek elő grafitall felületkezelt csempék. A tapétamintás kályhához tartozó elemek grafitozását Csalogovits József azzal indokolta, hogy készítőjük ezzel a drágább, Passau környéki importáturt kívánta utánozni. CSALOGOVITS 1937, 332.

labbi régió (régiók) leletanyaga is látótérbe került(ek), amelyekre lehetséges analógiák tekintetében korábban nem gondoltunk. Szatmári Imre három lelőhelyről, a sarkadi várból, Mezőberényből és Békéscsabáról közölt olyan leleteket, amelyek teljes azonosságot ugyan nem mutatnak a mi anyagunkkal, de mindegyiknek vannak olyan lényeges részletei, amelyek közös irányba mutatnak, esetleg közös eredetet is feltételezhetnek. Sarkadon a vár belső területén előkerült, felszerszámozott lovat ábrázoló, bástyafok-pártázatú, hátoldalán levágott aljú tállal összedolgozott oromcsempe és a Mezőberény–Fő téren talált, ugyancsak bástyafokdíszes hasonló hátoldalú csempe előredülő pártázata alatt ilyen elemek láthatók (25. kép 1-2). Az alul vízszintes bordával határolt mezőt ezeken is zezugvonalban lévő pálcatagok osztják háromszögekre, melyeket a nálunk is ismert, apró virágoknak (vagy csillagoknak) megfelelő pontokkal töltöttek ki. Ezeken azonban nem a háromszögenként 3-3 pont szerepel, hanem – ahogyan az következő újpalánki típusnál (*d.* típus) látható lesz – körökbe rendezve. A sarkadi csempén 5+1, a mezőberényin pedig 6+1 pontot helyeztek el.⁷⁰ Az újpalánki *c.* típusú párták és töredékeik háromszögek alatti díszítményét nem tudtuk meghatározni. Leltározóik – mint arra utaltunk is – szintén bizonytalanok voltak, és különböző elnevezéseket használtak a szalagszerű díszítmények leírásánál. A mezőberényi csempén azonban egyértelműen látszik, hogy ezt a hol az osztóvonal alatt, hol felette átbújó, lecsüngő részein gömbökben végződő díszet eredetileg vonalnyalábok alkotják, melyet a Gyula–Sugárúti töredék mintáját is figyelembe véve feldolgozója „*vízszintes ágra csavarodó stilizált leveleknek*” határozott meg (25. kép 2).⁷¹ Az újpalánki (és etei) pártákon hullámzó szalagok ennek a motívumnak leegyszerűsödött, formavesztett megfelelőiként értelmezhetők.

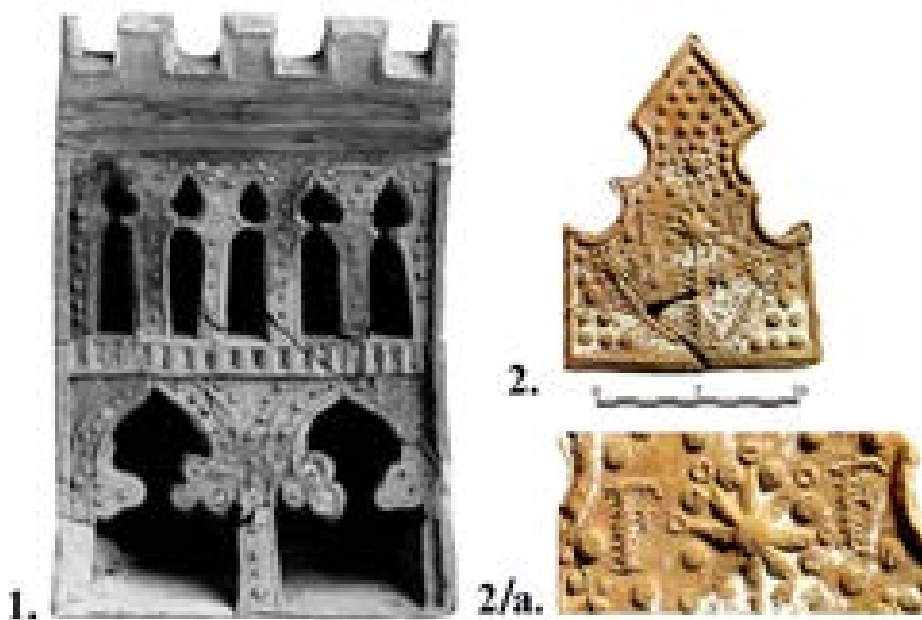
25. kép. 1-2: Pálcatagokkal, pettyekkel díszített oromcsempék Mezőberényből és Sarkadról, utóbbin vonalkötegekkel ábrázolt növényi motívumok (FODOR et al. 2002, 185, 191. nyomán)

A békési leletek sorában meg kell említenünk még a Békéscsabán előkerült dongás hátú, át-tört előlapú, bástyafokpártás kályhaszemeket, melyek késő gótikus, keleti és reneszánsz elemeinek tárgyalása során Szatmári Imre többször is kiemelte a térkitöltő gömböcskék, pontdíszek szerepének jelentőségét.⁷² Ezt a sem széles körűnek, sem általánosnak nem nevezhető díszítőelemet, mely gyakran párosul a felület egy részének fehérre festésével, a dunaföldvári orompárták egyik típusán is megtaláltuk. Az íves kivágásokkal, központi virágmintával (a virágminta két oldalán F F monogrammal) és határozott csúccsal készült vékony pártalemez hátoldala egyenes, alsó széléhez egy kézzel formált, keskeny körszelet formájú perem csatlakozik. Ennek szerepe az orom anyagába való biztos rögzítés volt.

⁷⁰ A sarkadi vár csempéje: SZATMÁRI 1997, 416–417. 4. kép 1, 8. kép 1; FODOR et al. 2002, 106. Kat. 185. – A Mezőberény–Fő tér lh. csempéje: SZATMÁRI 1997, 423; FODOR et al. 2002, 107. Kat. 191; MRT 1998, II. 9/127. lh., 157. tábla 1-2.

⁷¹ SZATMÁRI 1997, 424.

⁷² SZATMÁRI 1994, 502.

26. kép. 1: Félgömbös térkitöltésű, áttört előlapú oromcsempe (Békéscsaba–Dózsa György út lh. (MRT 1998, II. 149. kép 4. nyomán); 2: Félgömbös díszítésű pártalap a dunaföldvári vár régészeti anyagából; 2/a: A dunaföldvári párt „F F” monogramos részlete

A dunaföldvári Öregtorony feltárója összefoglaló munkájában az előkerült kályhaszemeket a 16-17. századra keltezte, ismert párhuzamukként pedig az etei kályhaszemeket nevezte meg, igaz, az adott típusfelsorolásban sem ezt a pártacsempét, sem az alább ismertetett huszáralakos oromcsempét nem említette.⁷³ Az anyagát később beletározó munkatárs a kormegjelölés rovatba a 18. századot írta be.⁷⁴ Ez a várnak a Rákóczi-szabadságharcok idején betöltött jelentős szerepét ismerve nem zárható ki, de analóg leletek hiányában nem is bizonyított. Hasonlósága a mezőberényi csempével azonban akkor is nyilvánvaló, ha csak az ott látható stíuselemek egy távolabbi területen való továbbélését tanúsítja.⁷⁵

d) A negyedik csoportba sorolt (9. tábla 3, 3/a) pártákból ép darabot nem találtunk, csak egy teljes (18 cm) szélességű maradványt és egy kisebb töredéket. A három bástyafokkal készült felső részen lévő kivágások szűkek, alul íveltek. A bástyafokok teteje szintén ívesre vágott. Az ívek alatti mezőket három pontkörbe zárt kör, azon belül hét körbefutó és egy centrális pontból álló rozetta díszíti. Az itt is meglévő vízszintes osztóborda alatt szintén hármas tagoltság van. Íves és V alakú bordákkal keretezett mezőkben a fenti motívum részlete ismétlődik meg háromszor a körökkel és a körökön belül lévő 7+1 plasztikus ponttal. Hátoldala úgy ennek, mint a hozzá nagyon hasonló, de nem teljesen azonos díszítményű kisebb töredéknek sima, hátsó toldások nélküli.

A fokkivágások alatti pontkörös dísz más újpálánki vagy környékbeli leletről nem ismert. Mint azt az előző csoport békési párhuzamai kapcsán láttuk, ugyanilyen, pártázat alatti díszítménye van azonban a sarkadi lóalakos és a mezőberényi stilizált növénymotívumos 16-17. századi oromcsempéknek.

⁷³ KOZÁK 1970, 205.

⁷⁴ Feltehetően annak alapján, hogy az ásatási feljegyzés szerint a kályhaszem a 19. század elején épült toldaléképület alatti rész 5. helyiségéből került elő. A leleteket először feldolgozó Kocsis Edit szóbeli közléséből azonban tudjuk, hogy a leltározásnál Kozák Éva ásatási dokumentációját nem vették következetesen figyelembe. Így kerülhetett el a leltározó figyelmét a pártán lévő két „F” betű is. – Ltsz.: 67.1.273. „Rózsaszínű agyagból készült, szépen megformált kályhaoromdísz ép állapotban. Az előlapon virágmotívumos és kerek pöttyös díszítés, közben kiemelkedő keret. Sz: 13 cm, m: 17 cm.”

⁷⁵ A vár feltárása során ezen kívül több összetartozó töredék is előkerült.

Ide soroltunk még egy további töredéket is (9. tábla 2), amely elmosódott mintázata és silányabb kivitele ellenére is összekötni látszik az előző pálcatagos, pontokkal díszített mezős pártatípust e két töredéssel, illetve az általuk képviselt változattal. A sík hátoldalú, erősen peremezett töredék egy vörössárga, törésének középérétegyében fekete, mázatlan csempe (vagy párta?) darabja, melynek szintén osztóbordával elkülönülő felső mezőjét zezzugvonalakból álló pálcatagok osztják belül üres, háromszögletű mezőkre. Az itt is meglévő vízszintes borda alatt íves és V alakú bordákkal keretezve kör alakú, de sima felületű kiemelkedő részek vannak a 7+1 pontdíz helyett. Sarokdarab, így két oldala befejezett, függőleges pereme hangsúlyos. Ha csempe töredéke, akkor a bal felső rész sarka, ha viszont párta maradványa, akkor a jobb alsó. E három töredék párhuzamait nem ismerjük, de pontköreik, plasztikus vonaldíszük révén a zezzugvonalas, bástyatetődíszes *c.* csoport darabjaival, azok párhuzamaival és készítési helyükkel (helyeikkel) valók kapcsolatuk valószínűsíthető.

e) Három, kisméretű töredékről nehéz megállapítani, hogy a kályha mely részén foglaltak helyet (11. tábla 1-2, 2/a). Mindhárom vörösre égett, felszínük a beleragadt homoktól érdes. Mindhárom egyenes, görbület nélküli, inkább csempe, mint oromdíz maradványának látszó. Mintájuk síkja mélyen benyomódott a sablonba, a megmaradt szélrészek erős peremmel rendelkeznek. Díszítményük azonos megfogalmazású, de kivitelük eltérő. Egyenesen futó bordákból kétoldalra kiágazó, valamint a bordák végét haránt lezáró holdakból és ötágas csillagokból, rövid szalagdíszekből állnak. Mind a három más-más negatívval készült és jól érzékelhető a mintázat leegyszerűsödésének, a részletek elvesztésének, átfogalmazásának a folyamata. A csillagok lapos, lencseszerű pontokká lettek és a leginkább elmosódott töredéken (11. tábla 2/a) a holdas motívum is beleolvad környezetébe. Hasonló díszítményű csempéket más anyagokból nem ismerünk, de a motívumtöredékeik alapján úgy látjuk, hogy stílus és kivitel tekintetében is a fent ismertetettek közé sorolhatóak.

X. Dongás hátú, mérműves előlapú kályhacsempék

A dongás hátú, mérműves előlapú kályhacsempék előkerülési tapasztalatait főleg az alföldi leletek alapján összegező Sabján Tibor szerint ezek a csempék a falusi leletanyagban általában szétszórva, más leletanyaggal keveredve, és nem egy értékelhető kályha összetartozó csempéi között kerülnek napvilágra. Ennek okát főként abban látja, hogy ezek a korábban falusi nemesek házaiban álló kályhák a hódoltság idejére már lebontásra kerültek, csempéiket kidobták.⁷⁶ Ez a megállapítás pontosan ráillik az újpálánki feltárás bástyatető, dongás hátú töredékének előkerülési helyzetére is (11. tábla 3.). Az eddig ismertetett leleteken kívül még nagyszámú, más típusú kályhaszemtöredék került elő, de töredékünkhöz tartozó darabok nem voltak közöttük.

A négy bástyafokos pártázatú oromcsempe felső része előrehajló. A félhengeres, korongolt hátoldalát a rajta látható ujjnyomok alapján a félkörös fedőlemezekkel íves összesímítással dolgozták össze s ugyanígy simították egybe az pártázat hátsó oldalával is. Ez belül is jól látszik, mert a csempe az összeillesztésnél is eltört. Pártázata a szokásos, alul két osztóvonallal. Előlapjának csak erősen elvékonyodó, letört indításrésze látszik. Az azonban nem állapítható meg, hogy mérműves volt-e, vagy a dunaföldvári huszáralakos oromcsempéhez hasonlóan kimetszéssel áttört előlapú (11. tábla 4).

A csempe értékelésénél és besorolásánál vissza kell térnünk a bástyafok-pártázatú, zezzugvonalakkal, félgömbökkel díszített típusnál távoli párhuzamként már ismertetett békési leletekhez. A békéscsabai kályha lelkörülményei a lerombolt újpálánki vár gödreinél jóval kedvezőbbek voltak, a négy, kiegészíthető fülkés oromcsempe pedig segítette a bögre-, tányérka- és háromszögletű talalakú szemek alkotó kályha sikeres elvi rekonstrukcióját. Arra természetesen nem gondolhatunk, hogy egy nem túl nagy jelentőségű török palánkvarban ilyen, szögletes alsó részén bögrealakú, oromzata alatt háromszögletű szemekből, oromzatán pedig dongás, áttört előlapú szemekből álló kályha vagy kályhák lehettek volna. Feltételezhető azonban, hogy abban a magyar faluban (pl. a

⁷⁶ SABJÁN 2001, 315.

karnyújtásnyira lévő, elpusztult Szentmiklóson), ahonnan a török vár lakói összegyűjthették kályháik vegyes összetételű csempeanyagát, a 16. század második felében még a békésihez hasonló körülmények hatására építettek oromdíszükkel a korábbi kályhák megjelenését részben utánzó, de megváltozott felépítésű fűtőberendezéseket. Arra a kérdésre azonban, hogy a Méri István által körvonalazott délkelet-tiszántúli csoport kályháihoz igazodó, azokat a látott módon átértelmezett kályhák hogyan jelenhettek meg a Délkelet-Dunántúlnak ezen a részén (már ha valóban megjelen-tek), vagy más irányú hatások alakították az itteni kályhások tevékenységét, szerencsés esetben a későbbi feltárások leletei dönthetik el.

XI. Beszúró rozetták

A úpalánki szemeskályhákon, illetve azokon, melyeknek maradványait e kályhákhoz felhasználták, olyan díszítőelemek is voltak, melyek a népies szemeskályhával foglalkozó szakirodalomban nem találhatóak vagy legalábbis az általunk ismert munkák nem említik őket (12. tábla 1–9). Nem szoros-
sán vett kályhacsempés rétegekből, hanem különböző hulladékfeltöltésű gödrök vegyes anyagából, valamint a terepbejárások során kilenc vörös, illetve sárgászöld anyagú agyagrozetta került elő. Ezek a leginkább nagyméretű agyagrajzszögre hasonlító tárgyak egy plasztikus díszű széles lapból és az ahhoz illesztett, azzal egybenyomkodott elhegyesedő végű tüskéből állnak. A lap egy negatív sablonba préselt 16-17 szirmú virág, melynek szíromvégei fogaskerékszerűen túlnyúlnak a korong szélén. Ez a szíromkör egy példányon sugárirányú, egyenél balra, háromnál pedig jobbra forgó. A virág középrészét egy körbefutó borda képezi, melyen belül hat, illetve hét plasztikusan kidom-
borodó félgömb alkot kört. E pontkör közepén egy újabb félgömb van, ez egyben a rozetta közép-
pontja is. A négy teljesen ép, egy nagy részében ép előlapú és a négy töredékes darabon látszik a mintaromlás folyamata. A 2010. évi feltárás talpgerendás épületében (innen kerültek elő a betöltés-
ben lévő négyzetes kályhaszemek!) talált példány virágfejének felszínén már csak a domború lapon körbefutó mélyedés jelzi a körborda és a középmenta közötti egykori árok helyét. Maga virágközép teljesen sima, félgömbök nélküli.

A IX/d. csoportba tartozó csempék bástyafok alatti részén ugyanilyen kidolgozású pontkörök vannak, ezért mintazonosságuk alapján a beszúró rózsákat ehhez a típushoz tartozónak gondol-
juk. Egyben emlékeztetünk a mezőberényi és sarkadi csempék (25. kép 1-2) zezugvonalak által határolt mezőkben lévő 5+1 félgömbös, valamint a békéscsabai, áttört előlapos csempe térkitöltő félgömbös díszítményére (26. kép 1).

Mint említettük, e beszúró rozettáknak a népies kályhákon nincsenek megfelelői vagy csak nem ismerjük azokat. Korábbi időszakok előkelőinek kályháin azonban voltak olyan helykitöltő elemek, melyeket beszúró rózsáink elődeinek tekinthetünk. Ilyen például a menedékkői angyalalakos góti-
kus kályhaszem pajzs alakú, liliosos beszúrója vagy a lindenhofi beszúrt rózsza.⁷⁷

Az applikált rózsza mint díszítőelem a népies kályhákról sem hiányzik teljesen. Bár nem csempék közötti helykitöltőként, hanem kályhaszemek belsejében találhatunk ilyen köralakú, sokszirmos, középdiszes rozettákat. A már említett Békéscsaba–Dózsa György úti, 16. századi kályha három-
szögletes kályhaszemei egy részének szájnyílását díszíti ilyen fehérre festett rozetta,⁷⁸ a gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményének pedig két egybeépített, köralakú „kemenceszemét” töltötték ki 11, illetve 12 ujjbenyomással formázott rozettával.⁷⁹

XII. Egyéb töredékek (15. tábla 1-2.)

Palánk–Csemetekert lelőhely-megjelöléssel két, apró kályhaszemtöredék került még a szekszárdi

⁷⁷ TAMÁSI 1995, 19–30, 107–108. Abb. 22–24; EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, Obr. 40. – Mindkettőre Kocsis Edit hívta fel figyelmünket, és a fényképekhez is az ő szívéssége révén jutottunk. Köszönet érte.

⁷⁸ MRT 1998, I. 252, II. 148. tábla 7.

⁷⁹ FODOR et al. 2002, 110. Kat. 212.

múzeum leltárába. Mint korábban említettük, erről a terepbejárások kezdeti szakaszán használt helynévről nem dönthető el, hogy a török palánkvárat és közvetlen környékét vagy a teljes területet értette-e alatta a feljegyzéseket készítő Mészáros Gyula. E két töredék esetében is csak feltételezzük, hogy inkább a Szentmiklós-dűlő területén kerülhettek elő és a 16. század végén lakatlanná vált falu végpusztulását megelőző időszakból származnak.

Az egyik töredék egy szürkés színű csempeszéldarab, felhajló peremmel, a belső mezőben egy ferdén álló, gyűrűkkel és lecsüngő gyümölcsökkel díszített oszlop részletével (15. tábla 1). Sajnos a részlet igen kicsi, és mivel a csempéből összesen ez a töredék került elő, a teljes ábrázolás nem fejthető meg. Bár az oszloprész itt nem függőleges, hanem ferde állású, mégis mint a térségünkben ismert oszlopokkal és növényi motívumokkal díszített kályhatartozékokat, az etei feltárás 10. házában talált orom- és párkánycsempéket említhetjük meg.⁸⁰

A másik igen apró darab, egy domborműves előlapú, zöld mázzal bevont kályhacsempe töredéke (15. tábla 2). Nem tudjuk, hogy a csempén milyen ábrázolás lehetett, de a kidomborodó részlet hullámzó, emberi hajtincsré vagy állat bundájára emlékeztető csíkjait látva egy mázas csempékből épített, reneszánsz ízlésű kályha ember- vagy állatábrázolására gondolunk.

27. kép. 1: A menedékkői kályhaszem liliomos beszúróval;
2: A békéscsabai rozettabetétes kályhaszem (16. század); 3: A lindenhofi beszúró rózsza;
4: Rozettás belsővel készült szemek a gyulai Erkel Ferenc Múzeum gyűjteményéből (Ltsz.: 59.9.22.)

⁸⁰ IZI 2013, 164–165, 167, valamint 200. 43. kép, 201. 44. kép, 203. 53. kép.

ÖSSZEFOGLALÁS

A fentiekben számba vettük az újpálánki vár és környékének tűzhelyeiről, kályháiról, kályhatartozékairól a feltárási és terepbejárás anyagok révén rendelkezésünkre álló ismereteinket. Kigyűjtöttük azokat az objektumokat és helyszíneket, amelyekben és ahol tüzelőhelyek, tűzhelyek és fűtőalkalmatosságok, kályhák maradványait találtuk. Igyekeztünk kiválasztani a szándékkal gyűjtött tüzek, tüzelőhelyek maradványait a vár többszöri leégése során keletkezett tűznyomoktól, az érintett objektumok leírásánál pedig jeleztük azt is, hogy velük vagy közvetlen környezetükben milyen további leletek kerültek elő.

Bár a romok eltakarítása, majd a végső betöltődések alatt a 17. századi leletek gyakran összekeveredtek a 18. század elején visszaköltözők tárgyi anyagával, a kályhaszemek, csempetöredékek döntően jellegzetes hódoltságkori leletekkel együtt kerültek elő, ami a kályhák használati ideje szempontjából volt fontos körülmény.

A vár területén, a házak közötti szabad területeken találtunk olyan tüzelőhelyeket, melyeket kövekkel, téglákkal raktak körbe, sőt arra is volt példa, hogy lókoponyát állítottak a tűz szélére (5. kép). A környezetükben talált füles főzőfazekak, sütőharang-töredékek, ólommaradványok és golyóöntő negatívok arra utalnak, hogy ezek a szabadtéri melegedés lehetőségén túl a sütés-főzés helyszínei is lehettek, de más, tüzet igénylő munkák végzésére is (például pisztoly- és puskagolyók öntése) lehetőséget nyújtottak (6–8. kép).

Az időszakunkra már lakatlanná vált szomszédos, Szentmiklós nevű falu templomának elbontott kerítéséből hozták azokat a téglákat, melyekből nem egyszer a régi földházak részben már betöltött gödreiben létesítettek tüzelőplatnikat. E felhevített platnikon is használhatták a több, mint fél méter átmérőjű, vastag falú sütőharangokat, sütötték a lepénykenyereket, de rendszerint egy kisebb, másik gödörben lévő szabadttűz is volt a közelükben (2. kép; 3. kép 2; 4. kép). A várfalakon belül kisebb kemencéket is feltártunk. Ezek kőalaprajzú, gömbszelet-felépítményű favázás sütőkemencék voltak, melyek boltívét az előre elkészített favázra felhordott sárral készítették, hasonlóan a házak paticsfalához. A kemencefal átégett töredékeken látható lenyomatok szerint a faváz készülhetett 2-3 cm átmérőjű hengeres faágakból vagy vastagabb, kb. 3,5 cm átmérőjű ágak félhengeres hasítékából is. Az egyik kemence paticsdarabjai között nagyszámú vasszöveget is találtunk (13. tábla 2-3).

Két, hosszabb ideig használt, kisméretű tűzhely átégett maradványai szintén huzamosabb használatra utaltak. Az egyiknek a tűzterét élére állított téglákból alakították ki és külső tapasztással erősítették meg, míg a másik – sajnos igen hiányos szerkezetű – tűzhely íves, tapasztott aljának hátsó végében két azon túlnyúló, majd felfelé nyíló kürtő biztosította a megfelelő hőfok elérését. Ezeknél a tűzhelyeknél feltételezzük a vegyes hasznosítást, azaz sütés-főzés mellett kisebb fémmunkák elvégzésének a lehetőségét is (9-10. kép).

Kovácsműhely nyomát nem találtuk a várban, de a betöltésekből kerültek elő erre utaló leletek (kovácssalakdarabok, tűzi fogó, szegvágó fogó). Különösen változatos leletanyaga volt a vár fémmegmunkáló műhelygödreinek, igaz, a fémmunkáknál elengedhetetlen tűzhelynek itt nem találtunk meg a maradványait (11-12. kép). A műhely javításra váró fémtárgyai és félkész termékei mellett kiemelt jelentőségűek a más délszláv vonatkozású lelőhelyekről is jól ismert golyó- és rozettaalakú gombok és egyéb ruhadíszek öntéséhez használt kőnegatívok (13-14. kép).

A bátaszéki, barcsi várakhoz hasonló, több téglarétegű kályhaalapok nem kerültek elő. Az olykor csak részben, máskor teljesen szétszántott téglás felületek azonban a mellettük talált kályhaszemek (általában az ismertetett típusok vegyesen) tanúsága szerint is kályhamaradványok voltak. Viszonylag kis számuk a legújabbkori rombolások mellett talán a 18. századi visszaköltözők életmódbeli szokásaiból is adódhat. Azt sejteti, hogy 1686 után a rombadólt kályhákat nem építették újjá, a gödörházak fűtését a félig betemetett gödrökben, vagy a ház különböző pontjain gyűjtött szabad tüzekkel oldották meg. Kivételt talán az ide kirendelt harmincadhivatalt vezető tisztviselők lakása

jelentett, melynek rangosabbnak kellett lennie, ha még az emített megyegyűlést is ott tarthatták. Az épület pontos helye azonban nem ismert, még az sem, hogy a várfalon belül vagy kívül állt-e.

A feltárt tüzelőhelyek, platnik, kemencék alapozásához mindig tiszta, sárga színű, keményre döngölt, finom szemcséjű homokot használtak. Gyakran találtunk ilyen homokréteget a gödörházak belső járósíntjén, sőt egyes vermek alján is. Több tüzelőhelynél és tűznyomnál is megfigyeltük a tűzterek szélén körben elhelyezett vályogtéglák világos foltjait.

A feltárásokon előkerült és terepbejárások alkalmával gyűjtött kályhaszemek elemzése érdekes, új eredményekkel szolgált. Kiderült, hogy a feltételezéseinktől eltérően az újpalánki kályhák leletanyaga a barcsi, babócsai, bátaszéki, ozorai várak török kori kályhás anyagával csak a legáltalánosabb kályhaszemfajták (bögrealakú, tányérkaalakú, négyzetes szájnylású tálalakú) terén mutat némi hasonlóságot (1–6. tábla).⁸¹ A Sabján Tibor által meghatározott kelet-dunántúli nagytáji csoport kályhaszemei is csak egyes típusaiban vannak jelen anyagunkban. Ezzel szemben viszonylag nagy számban találtuk olyan (bástyatedőszes, zezzugvonalas, domború mintákkal díszített parta- és oromdísz-) töredékeket, melyeket eddig – néhány ismeretlen motívumú változatuktól (9. tábla 3, 3/a; 12. tábla) eltekintve – főként az alföldi feltárások anyagából ismerhettünk. Párhuzamaikat keresve kiderült, hogy a típus alapváltozata (bástyatedősz, zezzugvonalak, plasztikus félgömbök) nem hiányzik más, a hódoltság idején lakatlanná vált Duna menti települések területéről sem, csupán eddig elkerülték a kérdéskör kutatóinak a figyelmét (7-8. tábla; 9. tábla 1-2; 14. tábla). Az egyetlen ép, még 1937-ben talált etei oromcsempe mellett Tolnárról, a Mőzs közelében lévő Fehérvize-dűlőből és az Újpalánkkal szomszédos Szentmiklós területéről is kerültek elő töredékei. (Sőt egy másfajta agyagból égetett, de ugyanilyen díszű töredék ma már Simontornyáról is ismert.) További előrelépést a döntően az Alföld délkeleti és északkeleti tájain talált leletek, közöttük is első sorban a Szatmári Imre által feltárt és közreadott, 16. századra keltezett sarkadi, mezőberényi és gyulai leletanyag jelentett (25. kép 1-2; 26. kép 1; 27. kép 2, 4). A békési csempék és a feltárási megfigyelések alapján rekonstruált ottani kályhák erdélyi, északkelet-alföldi és erdélyi közvetítésű felvidéki vonatkozásai már korábban körvonalazódtak a kutatók előtt. A Kelet-Dunántúl 16-17. századi népies szemeskályháinak lehetséges – Duna-Tisza közénél távolabbi –, feltehetően áttételes alföldi kapcsolataira azonban az újpalánki leletek hívhatják fel a kutatás figyelmét.⁸²

A kályhaleletekről elmondottakat összegezve megállapítható, hogy az újpalánki várban és a mellette lévő polgári településen többségében nem a török várakban szokásos balkáni arculatú, de magyar mesterek által készített kályhák maradványait találtuk meg.

Egyéb leleteink révén tudjuk, hogy Újpalánk 17. századi lakói lebontották a szomszédos lakatlan falu épületeit, templomkerítését, hogy épületfalat, tűzhelyalapot építsenek belőle. Római sírköveket hoztak a közeli római villa területéről, melyek feliratos darabját, szobortöredékét a hulladékterületekben találtuk meg. Joggal feltételezhetjük hát, hogy a falvak romjai között talált kályhamaradványokkal is így tettek, és azt hasznosították közülük, amit csak tudtak. A sokszor csak egyetlen vagy egy-két példányban lévő, egy teljes kályhához korántsem elégséges oromcsempék vagy kupoladíszek alapján úgy véljük, hogy a falvak módosabb épületeiben, talán éppen a templom közeli paplakban talált kályhák maradványait ennek megfelelően összegyűjtve „öszvér” kályhákat építettek belőlük, miközben nem annyira az esztétikai, mint inkább célszerűségi elképzelések ér-

⁸¹ A fazekas- és kályhasközpontnak számító közeli Etével is csak igen rövid idejű és nem túl széles körű kapcsolat mutatható ki, ugyanakkor az újpalánki kályhaszemek alapján kikövetkeztethető kályhaforma nagyon hasonlít a Csalogovits József által feltárt és Sabján Tibor elvi rekonstrukciójából ismert 17. századi szemeskályhához. SABJÁN 2001, 7. kép; VIZI 2010, 13. tábla 2.

⁸² Szatmári Imre és Sabján Tibor korábban már idézett munkáikban bőséges összeállítást közöltek lelőhelyekről, leletanyagról, és áttekintették az idevágó szakirodalom kérdéskört érintő eredményeit is. Ezeket leleteink feldolgozása során áttanulmányozva kérdések merülnek fel, melyek az északkelet-magyarországi, erdélyi és erdélyi közvetítéssel a Délkelet-Alföldre eljutott felvidéki motívumok, csempéfajták Kelet-Dunántúlra kerülésével kapcsolatosak. Terjedelmi okok és a szorító időtényező miatt e helyütt nem tudunk e kérdésekkel kimerítően foglalkozni. Reméljük azonban, hogy a leletanyag közreadásával a témával mélyebben foglalkozó kutatóknak így is segítségére lehettünk.

vényesültek.⁸³ Mindez arra is magyarázatul szolgál, hogy Újpalánkon többnyire miért nem (illetve nem csak!) a más, dél-magyarországi török várak ismert kályhaszem típusai kerültek elő.

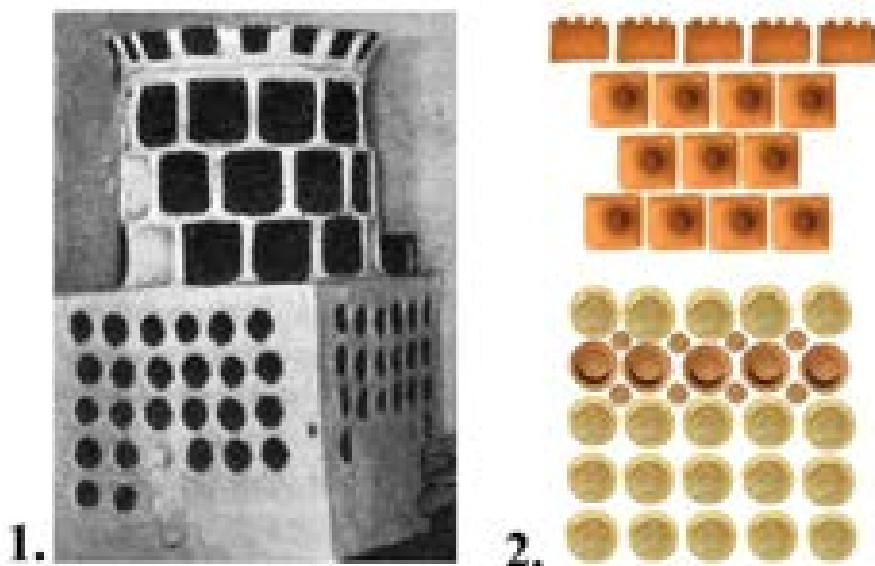
Sabján Tibor és más kutatók szerint is a hódoltság idejének népies szemeskályhái (például a Csalogovits József által feltárt etei szemeskályha) a Bátky Zsigmond által még működésképes állapotban látott, azóta is sokszor és sokak által közölt két sárközi szemeskályha elődei voltak. Az újpalánki kályhaszemek között négyzetes szájnylású, tálalakú kályhaszemekből az egész darabok mellett viszonylag sok töredékünk is van, de sarokelem egy sincs. Ezért úgy véljük, hogy az Újpalánkon többségben lévő kályhaszemekből elvileg összeállítható kályha alul négyzetes építményű, bögre- és tányérkaalakú szemekkel díszített volt. Hengeres felső részét egymáshoz érő, de feles eltolással felrakott, négyzetes szájnylású szemek alkották, oromzatát pedig – pontosan úgy, mint ahogyan az a decsi és a Könczöl József tanyáján fényképezett kályhákön látható – körívben felrakott párták díszítették. Ezt az elképzelt változatot „színesíthették”, pótolhatták ki a talált hagyma alakú kupoladíszekkel, háromszögletű vagy dongás hátú oromcsempékkel, trapéz alakú, csúcspdíszes orompártákkal.

Egy zegzugdíszes pártatöredék és ugyanezen csoport két további csempéről vagy pártáról letört sarokdarabjainak K és C betűi bizonyítják, hogy a domború mintás csempék és párták egy műhely termékei. Ezen kívül arra is következtethetünk, hogy a rejtett helyen lévő, tükörírt betűket nem a dúcokat, hanem a kályhaszemeket készítő mester véste utólag a negatív fájába, feltehetően az ő nevére utalnak, annak kezdőbetűi (7. tábla 6; 14. tábla 9, 12). A dunaföldvári betűkkel díszített pártánál már más volt a szándék. A két F betűt gondosan belekomponálták a párta motívumegyüttesébe, a központi helyen lévő virág két oldalára. A díszesen vésett betűk a megrendelő által előírt névbetűk lehetnek (26. kép 2, 2/a).

A népies szemeskályhákön eddig ismeretlen beszúró rózsák helyét nem ismerjük. Lehetek a párták között, a négyzetes szemek közötti hézagokban, de a bögrealakú szemek által szabadon hagyott területeken is. Párhuzamok hiányában a mellékelt elhelyezési javaslat készítésénél ez utóbbi mellett döntöttünk.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az újpalánki kályhaszemekkel és kályhákkal kapcsolatos elgondolásainknak vannak gyenge pontjai, de azokat megcáfolni vagy megerősíteni is csak akkor lehet, ha egy környékbeli szerencsésebb kályhalelet vagy a felsorolt települések valamelyikén végzett műhelyfeltárás eredménye azt lehetővé teszi.

28. kép. 1: A Tolna megyei Decsen 1903-ban fényképezett szemeskályha (BÁTKY 1903, 258. 1. ábra nyomán – részlet); 2: Az újpalánki kályhacsempék lehetséges elhelyezési sémája a kelet-dunántúli szemeskályha egyik változatánál

⁸³ Ilyen „áthozott” kályhacsempék lehettek a 2010. évi feltárás 26. sz. objektumában talált kályhaszemek is.

AZ 1–15. TÁBLÁKON SZEREPLŐ TÁRGYAK KATALÓGUSA

A katalógusban használt rövidítések: h.: hosszúság; Ltsz.: leltári szám; M., m.: magasság; Sz., sz.: szélesség; V., v.: vastagság; Ø: átmérő.

1. tábla

Kézikorongon készült kályhaszem (1. tábla 1.)

A vár belterületéről. Ltsz.: 80.515.95.

Poháralakú kályhaszem. Kézikorongon készült, durva felületű, enyhén ívelt oldalú kályhaszem. Szájpereme belül egy keskeny, de éles hornyolással tagolt, felül vízszintesre vágott. Belső felületét egyenetlen felszínű, megkötött gipszréteg borítja. Láthatóan annak megkeverésére, tehát edényként is használták.

Száj Ø: 10,8 cm. M.: 12 cm. Fenék Ø: 7,4 cm.

Bögrealakú kályhaszem (1. tábla 2.)

A vár belterületéről. 51/G. obj. Ltsz. nélkül.

Sötétbarna színű, kívül-belül koromfoltos kályhaszem. Hordóalakú teste felülről kifelé ívelten keskenyedik el. Szájpereme kissé kihajló, belül ferdén hornyolt. Külseje durva felületű, belül korongolási bordák vannak.

Száj Ø: 11,7 cm. M.: 14,1 cm. Fenék Ø: 5,0 cm.

Bögrealakú kályhaszem (1. tábla 3.)

A vár belterületéről. XXVI/C. obj. Ltsz.: 80.515.42.

Sárga színű, külsején koromfoltos, bögrealakú kályhaszem. Kissé hordóalakú teste az alsó egyharmad magasságig csaknem párhuzamos oldalfalú, ez alatt beszűkül. Szájperemének hornyolása belül csaknem függőlegesen ferde és a száj kívül is hornyolatos. Fenekén a fonállal leválasztás nyoma látszik.

Száj Ø: 11 cm. M.: 14 cm. Fenék Ø: 4,8 cm.

Bögrealakú kályhaszem töredéke (1. tábla 4.)

A vár belterületéről. 43/D. obj. Ltsz.: P.91.12.1.

Vörös színű bögrealakú kályhaszem nagyobb, kiegészített töredéke. Szájpereme kívül is hornyolt, belsejében a szokásos hornyolás csaknem függőleges felületű. Alján a hurokkal való leválasztás nyomai látszanak.

Száj Ø: 12,0 cm. M.: 15,3 cm. Fenék Ø: 5,5 cm.

Bögrealakú kályhaszem (1. tábla 5.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.10.1.

Vörös színű kályhaszem. Oldala erősen kidomborodó, hiányzó fenéklemeze közelében erősen összeszűkülő. Belső szájperemén csaknem vízszintesre korongolt horony, belsejében korongolási bordázat van.

Száj Ø: 10,8 cm. Töredékes m.: 11,8 cm.

Bögrealakú kályhaszem töredéke (1. tábla 6.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.17.1.

Nagyobb méretű bögrealakú kályhaszem teljes profilú töredéke. Szájpereme belül hornyolt, alja beszűkülő. Sötétbarnára színeződött, külső felülete kormos.

Száj Ø: nem mérhető. Töredékes m.: 14,6 cm.

Bögrealakú kályhaszem (1. tábla 7.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.30.1.

Sárga színűre égett, bögrealakú kályhaszem. Oldalfala ívelt, alul összeszűkülő. Kihajló szájpereme belül és kívül is hornyolt. Belső felületén korongolási bordák vannak.

Száj Ø: 11,8 cm. M.: 13,5 cm. Fenék Ø: 3,8 cm.

Bögrealakú kályhaszem (1. tábla 8.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.15.1.

Vörösbarna színű, nagyméretű, bögrealakú kályhaszem nagyobb töredéke. Belül hornyolással korongolt szájpereme enyhén kihajló. Belsejében korongolási bordázat van. Alsó részén erősen beszűkül.

Száj Ø: nem mérhető. M.: 13,0 cm. Fenék Ø: 5,0 cm.

Bögrealakú kályhaszem (1. tábla 9.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.14.1.

Sárga színű, külsején koromfoltos kályhaszem. Enyhén kihajló szájperemének belső oldalán csaknem függőlegesre korongolt horony van. Oldalfala kidomborodó, alul összeszűkül, nagy része hiányzik. Külső felülete simított, belül korongolási bordák vannak.

Száj Ø: 11,0 cm. M.: 12,8 cm. Fenék Ø: 3,8 cm.

2. tábla

Karéjosan osztott szájú kályhaszem töredéke (2. tábla 1.)

Váron kívüli terület, felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.156.9.

Három karéjra „behorpasztott”, osztott szájú, bögrealakú kályhaszem nagyobb töredéke. Anyaga vöröses téglaszínű, felülete és alja kormos.

M.: 9,9 cm. Töredékes perem Ø: 5,5 cm. Fenék Ø: 4,1 cm.

Bögrealakú kályhaszem (2. tábla 2.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.13.1.

Barna színűre égett, harang alakú kályhaszem. Belül hornyoltra korongolt szájpereme kihajló. Alul ívesen beszűkülő, fenéke kis átmérőjű, kiperemesedő.

Száj Ø: 12,3 cm. M.: 11,9 cm. Fenék Ø: 4,8 cm.

Bögrealakú kályhaszem (2. tábla 3.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.11.1.

Sárga színű, harang alakú kályhaszem. Enyhén kihajló szájpereme belül hornyolt. Oldala alsó harmadától erősen beszűkülő, alján a hurokkal való leválasztás nyomai látszanak.

Száj Ø: 10,4 cm. M.: 11,0 cm. Fenék Ø: 3,3 cm.

Bögrealakú kályhaszem (2. tábla 4.)

A vár belterületéről. 65/A. obj. Ltsz.: P.85.50.1.

Szürkéssárga színű, bögrealakú kályhaszem. Harang alakú teste alul ívesen keskenyre szűkül. Kihajló szájpereme a belső oldalon hornyolt. Külső felülete simított, de belsejében korongolási bordák vannak.

Száj Ø: 11 cm. M.: 14 cm. Fenék Ø: 4,8 cm.

Bögrealakú kályhaszem (2. tábla 5.)

A vár belterületéről. 57/C. obj. Ltsz.: 85.49.1.

Világossárgára égett anyagú, nagyméretű, bögre alakú kályhaszem. Szájpereme erősen kihajló, belső hornyolása csaknem vízszintes. Harang alakú teste közepén látványosan kiszélesedik, majd lefelé ívesen keskenyre szűkül. Külsejének alsó kétharmada kormos.

Száj Ø: 14,0 cm. M.: 15 cm. Fenék Ø: 5,5 cm.

Bögrealakú kályhaszem (2. tábla 6.)

A vár belterületéről. XXVI/E/1. obj. Ltsz.: 80.517.38.

Világossárgára égett anyagú, nagyméretű, pohár alakú kályhaszem. Kihajló peremű, harang alakú teste lefelé ívesen keskenyre szűkül. Szájperemét belső hornyolással korongolták. Felülete a hornyolás alatt belül erősen, kívül elmosódottabban korongolási bordás.

Száj Ø: 12,0 cm. M.: 12,5 cm. Fenék Ø: 5,5 cm.

Bögrealakú kályhaszem (2. tábla 7.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.20.1.

Barna színűre égett, harang alakú kályhaszem. Belül hornyoltra korongolt szájpereme kihajló. Kívül-belül korongolási bordák vannak rajta. Alul ívesen beszűkülő, fenéke kis átmérőjű, kipe-remesedő.

Száj Ø: 10,9 cm. M.: 11 cm. Fenék Ø: 3,8 cm.

3. tábla

Tálalakú kályhaszem négyzetes szájnyílással (3. tábla 1.)

A vár belterületéről. Ltsz.: 80.515.39.

Világossárgára égett anyagú, négyzetes szájnyílású kályhaszem, kör alakú fenéklappal. Felülete kívül-belül korongolásnyomos, sarkai ujjnyomosak, külseje koromfoltos. Peremének külső oldalán a keret mély lenyomata látszik.

Száj mérete: 18,5×18,3 cm. M.: 13,0 cm. Fenék Ø: 9,7 cm.

Tálalakú kályhaszem négyzetes szájnyílással (3. tábla 2, 2/a, 2/b.)

A vár belterületéről. XXVI/C. obj. Ltsz.: 80.515.40.

Vörössárga, négyzetes szájnyílású kályhaszem, kör alakú fenéklappal. Kihajló szájperemének külsején 1 cm széles keretlenyomat, belsejében pedig korongolási bordázat van. Fenéklapjának alján a leválasztás nyoma látszik.

Száj mérete: 18,7×18,3 cm. M.: 10,5 cm. Fenék Ø: 9,2 cm.

4. tábla

Tálalakú kályhaszem négyzetes szájnyílással (4. tábla 1.)

Váron kívüli terület, 2010. évi feltárás, 26. obj. kályhaszemes betöltési rétege a 3. szelvényben.

Vörösbarna színű kályhaszem. A négyzetes szájnyílás belső sarkaiban a keretbe való behúzás, belső felületén a korongolás bordás ujjnyomai látszanak. Fenékének közepén egy kiemelkedő bütyök van.

Száj mérete: 19,0×18,5 cm. Fenék Ø: 10 cm. M.: 12,5 cm.

Tálalakú kályhaszem négyzetes szájnyílással (4. tábla 2.)

A vár belterületéről. 60/C. obj. Ltsz.: P.86.8.1.

Vörösbarna színű, mindkét oldalán koromfoltos, tálalakú kályhaszem. Szájnyílása négyzetes, szájpereme egyenesre vágott. Törött, fenékrésze hiányzik, de az egyik törésszélen fúrt lyuk javítási kísérletre utal.

Száj mérete: 19,0×18,3 cm. Töredékes m.: 9,4 cm.

Tálalakú kályhaszem négyzetes szájnyílással (4. tábla 3.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.86.9.1.

Vörösbarna színű, négyzetes szájnyílású kályhaszem, kör alakú fenéklappal. Az egyenesre vágott szájperem sarkainál a keretbe szorítás, belsejében pedig a korongolás bordás ujjnyomai látszanak.

Száj mérete: 19,5×19,0 cm. M.: 11,5 cm. Fenék Ø: 8,4 cm.

5. tábla

Tálalakú kályhaszem négyzetes szájnyílással (5. tábla 1.)

A vár belterületéről. 60/C. obj. Ltsz.: P.92.31.1.

Sárgásszürke színű, négyzetes szájnyílású kályhaszem. Szájpereme egyenesre vágott. Egyik sarka és fenéke hiányzik.

Száj mérete: 17,5×17,2 cm. Töredékes m.: 9,4 cm.

Üres, háromszögletű szájú, tálalakú kályhaszem (5. tábla 2.)

A vár belterületéről. 66/D. obj. Ltsz.: P.91.9.1.

Vörösbarna színű, előlap nélküli. Szájnyílása felfelé magasodó egyenlőszárú háromszög, pereme egyenesre vágott. Felül kormos, hátra nyúló oldalfala kör alakú lappal zárt. Csúcsa letört.

M.: 16,5 cm. Fenéklap Ø: 8,5 cm.

Kályhaszemtöredék (5. tábla 3.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.106.1.

Vörössárga színű, belül üreges, lapított gömb, melyet egy vízszintes agyaglapra illesztve égettek ki. Alul szabálytalan kör alakú nyílásának környezete és a cseréplap megmaradt részlete kormos. Felhasználási módja bizonytalan, talán négyzetes szájnyílású, tálalakú kályhaszem tartozéka (cipós kályhaszem?).

Gomb Ø: 4,8 cm. Töredékes m.: 3,6 cm.

Hagyma alakú kályhaszem (5. tábla 4.)

Váron kívüli terület, 2010. évi feltárás, 7. szelvény, 1. obj. Ltsz. nélkül.

Hagyma alakú kályhaszem, melyet a kályha kupolájába építettek. Világos színűre égetett, belseje kormos. Teste lapított gömb alakú, felül 5 cm magas, három bordás csúcsban végződő. Szájpereme vízszintesre vágott.

Teljes m.: 13,5 cm. Legnagyobb Ø: 12,0 cm. Száj Ø: 6,4 cm.

Hagyma alakú kályhaszem töredéke (5. tábla 5.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.91.18.1.

Lapított gömb alakú, felül csúcsban végződő kályhaszem kb. fél töredéke. Színe szürkésbarna, belseje kormos.

M.: 9,5 cm. Töredék Ø: 13,6 cm.

Hagyma alakú kályhaszem töredéke (5. tábla 6.)

Váron kívüli terület, felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.153.10.

Barna színű, kormos felületű töredék. Hagyma alakú kályhaszem csúcsa széles bordával, végén legömbölyített.

Töredékes m.: 6,7 cm. Legnagyobb sz.: 5,0 cm.

6. tábla

Tányérkaalakú kályhaszem (6. tábla 1.)

A vár belterületéről. 49/A. obj. Ltsz. nélkül.

Vörös színű, ívelt oldalú, tányérkaalakú kályhaszem. Szájpereme befelé néző horonnyal korongolt. Oldalfala kifelé ívelt, domborodó. Fenéklemeze kívül kormos, belső felületén körbefutó, egysoros tűzdelés van.

Száj Ø: 11 cm. M.: 3,2 cm. Fenék Ø: 9,4 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem (6. tábla 2.)

A vár belterületéről. XXVI/V. szelvény, téglázott tüzelőhely. Ltsz.: 80.515.41.1.

Vörös színű, tányérkaalakú kályhaszem. Fenekének alja kiperemesedő, oldalfala egyenes, fokozatosan bővülő. Szájpereme befelé néző horonnyal korongolt. Fenekének belső felülete egyszerű, díszítés nélküli.

Száj Ø: 10,8 cm. M.: 3,1 cm. Fenék Ø: 8,6 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem (6. tábla 3.)

A vár belterületéről. XVI/E. obj. Ltsz.: 80.515.41.2.

Szürkésbarna színű, tányérkaalakú kályhaszem. Szájperemének belső hornyolása csaknem vízszintes, oldalfala erősen kifelé ívelt. Fenéklemezének belső felületén egy ujjbenyomásokkal tagolt borda fut körbe, melyen belül bevagdallással alakítottak egy újabb kört. Utóbbin belül egy a fenék középpontjából induló bekarcolt spirálvonal van.

Száj Ø: 12 cm. M.: 3,1 cm. Fenék Ø: 9,7 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem (6. tábla 4.)

2010. évi feltárás. 26. obj.

Redukált égetésű, szürke színű kályhaszem. Szájpereme befelé néző horonnyal korongolt. Fenékátmérője alig kisebb a szájméretnél, így a befelé ívelt oldalfal csaknem függőleges. Fenékének belső mezejét a szélen körbefutó ferde vagdalásokból készült sor, közepét pedig három ujjal összecsípett körgyűrű díszíti.

Száj Ø: 10,7 cm. M.: 2,5 cm. Fenék Ø: 10 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem töredéke (6. tábla 5.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.80.1.

Redukált égetésű, szürke színű, lapos, tányérkaalakú kályhaszem töredéke. Szájpereme befelé néző horonnyal korongolt. Fenéklemézének belső oldalát két bevagdálással készített koncentrikus kör díszíti.

Kiszerkesztett száj Ø: 10,4 cm. M.: 2,4 cm. Fenék Ø: 9,0 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem (6. tábla 6.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.93.1.1.

Vörös színűre égett, kívül-belül kormos töredék. Az oldalfal egy része és a fenékleméz közepe hiányzik. Egyenes oldalfala felfelé egyenletesen bővülő, egyszerű szájpereme élesen kihajlik, belül sem hornyolt. A töredéken látszik, hogy fenéklemézének belső felületén legalább két sor ujjbenyomásos borda futott körbe.

Száj Ø: 12,2 cm. M.: 4,3 cm. Fenék Ø: 9,6 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem töredéke (6. tábla 7.)

Váron kívüli terület, 2010. évi feltárás, 26. obj., szórvány.

Vörösbarna színű, enyhén kifelé ívelő, csaknem egyenes oldalfalú kályhaszem töredéke. Kihajló szájpereme belül hornyolt, a fenékbelső szélén ujjbenyomással tagolt éles borda fut körbe. Típusa az ugyanitt előkerült ép példánnyal (6. tábla 8.) azonos.

Kiszerkesztett száj Ø: 12,0 cm. M.: 4,9 cm. Kiszerkesztett fenék Ø: 11,0 cm.

Tányérka alakú kályhaszem (6. tábla 8.)

Váron kívüli terület, 2010. évi feltárás, 26. obj. Ltsz. nélkül.

Sötétbarnára égett, kormos felületű, homorú oldalú, vastag falú kályhaszem. Szájpereme enyhén kihajló, belül hornyolt. A fenékleméz belsejének középpontjában egy lapított tetejű bütyök van, melyet egy ujjhegygel benyomkodott mintázatú, lelapított borda fog körbe.

Száj Ø: 12,0 cm. M.: 4,9 cm. Fenék Ø: 10,7 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem töredéke (6. tábla 9.)

Váron kívüli terület, felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.153.13.

Barnásszürke színű, koromfoltos kályhaszem töredéke. Alja ép, az ívesen kihajló oldalfalnak negyedrésszével. Szájpereme belül hornyolt, a fenék belsején központi elhelyezésű, belapított tetejű gombdíz, körötte ujjal benyomkodott és egy bevagdosott kör alakú lécdíz van.

Peremtöredék sz.: 7,8 cm. M.: 3,6 cm. Fenék Ø: 10,2 cm.

Tányérkaalakú kályhaszem töredéke (6. tábla 10.)

Váron kívüli terület, felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.156.7.

Vörösszürke színű, tányérkaalakú kályhaszem fenéklemézének töredéke. A teljes mezőt kitöltötte a három, ujjbenyomkodással tagolt, körbefutó lécdíz.

Töredék mérete: 6,8×5,5×1,3 cm.

Kupaalakú, belül mázas kályhaszem töredéke (6. tábla 11.)

A vár belterületéről. XXVI/M. obj. Ltsz.: P.90.2.3.

Vörösre égett agyag kályhaszemtöredék, belső oldalán és peremén zöld ólommal. Kupaalakú testét középen élesen kiugró borda két részre tagolta. Széles, vízszintesen kihajló peremén háromsoros sekély bordázat fut körbe.

Szár Ø (kiszerveztett): 13 cm. Töredékes m.: 7,6 cm.

Kupaalakú, belül mázas kályhaszem töredéke (6. tábla 12.)

Váron kívüli terület, felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.153.19.

Vörösre égett agyag kályhaszemtöredék, belső oldalán és peremén zöld ólommal. Kupaalakú testét közepesen élesen kiugró borda két részre tagolta. Széles, vízszintesen kihajló peremén négy-soros sekély bordázat fut körbe.

Töredékes m.: 5,2 cm. Töredékes sz.: 13,2 cm.

7. tábla

Domború mintás párta (7. tábla 1.)

A vár belterületéről. XXVI/E/1. obj. Ltsz.: 80.515.33.

Érdes, homokszemcsés felületű, vörös színű párta agyaglapból kivágott teljes lapja. Felül három bástyafok, melyek belső mezőjében 1-1 pont van. Alatta egy vízszintes vonallal határolt mezőben hullámvonal fut, a szabad részeket szintén 1-1 ponttal díszítve. A további, háromszög felosztású felületet vonalakból, pontokból álló mintázat tölti ki. Szélei levágottak, a párta ívesen előrehajló.

Sz.: 16 cm. M.: 12 cm. Legnagyobb v.: 1,6 cm.

Domború mintás párta (7. tábla 2.)

A vár belterületéről. Ltsz. nélkül.

Érdes, homokszemcsés felületű, vörös színű párta agyaglapból kivágott teljes szélességű lapja. Felül eredetileg három bástyafok volt, ezek azonban letörték. Alattuk vízszintes vonallal határolt mezőben hullámvonal fut, a szabad részeket szintén 1-1 ponttal díszítve. A további, háromszög felosztású felületet vonalakból, pontokból álló mintázat tölti ki. Szélei levágottak, a párta ívesen előrehajló. A 80.515.33. ltsz. alattitól csak apró részletekben különbözik, feltehetően azonos műhelyben készült dúcban préselték. Szélessége teljes.

Sz.: 16,5 cm. M.: 10 cm.

Domború mintás párta töredéke (7. tábla 2/a.)

A vár belterületéről. 59/E. obj. Ltsz.: P.92.103.1.

Érdes, homokszemcsés felületű, vöröses színű, töréssel belső sötétszürke párta agyaglapból kivágott lapjának töredéke. Felül két bástyafok van, belső mezőjükben 1-1 ponttal. Alattuk egy vízszintes vonallal határolt mezőben hullámvonal fut, a szabad részeket szintén 1-1 ponttal díszítve. A további, háromszög felosztású felületet vonalakból, pontokból álló mintázat tölti ki. Szélei levágottak, a párta ívesen előrehajló.

Töredék mérete: 13,5×8,0 cm.

Domború mintás párta töredéke (7. tábla 3.)

A vár belterületéről. XXVI/E/1. Ltsz.: P.92.107.2.

Vörös felületű, középső rétegében sötétszürkére égett anyagú párta töredéke. Bástyafok részét letörték, csak csonkja maradt meg. A lap díszítményét pontokból, egyenes és ívelt vonalakból álló mintázat adja. Felső széle előre hajló.

Töredék mérete: 13,2×8,7 cm.

Domború mintás párta töredéke (7. tábla 4.)

Váron kívüli terület, felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.77.2.

Agyaglapból kivágott, durván soványított anyagú, vörös színű töredék. Bástyafok felső részén egy bástyafok maradt meg, ennek belső mezőjében két, lencseszerű plasztikus pont van. Lapja előre ívelő, felszínén elmosódott, kevésbé plasztikus, pontokból és egymást keresztező vonalakból álló mintázat van. Hátdala sima, előlapjába homokréteg tapadt. Magassága teljes.

M.: 15,5 cm. Töredékes sz.: 12,5 cm. V.: 1,2 cm.

Domború mintás párta töredékei (7. tábla 5.)

A vár belterületéről. Ltsz.: 67.27.4. és 67.24.5.

Vörössárgára égetett pártalemez két kisebb töredéke. A nagyobbik törésfelületének középrétege szürke.

Méretük: 6,0×7,1 cm, 7,7×7,2 cm.

Domború mintás párta töredéke (7. tábla 6.)

Váron kívüli terület. Szentmiklós faluhelye. Felszíni gyűjtés. Ltsz.: 66.340.4.

Sárgás-zürke színű, zegzugvonalakkal és pontokkal díszített, préselt, domború mintás pártatöredék, két bástyafokkal. A vonalak által behatárolt háromszögekben 3-3, a bástyafokok mezőjében 1-1 lencseformájú pont, az egyik pont mellett egy tükörfordított K, a másik mellett egy C betű van.

M.: 7,1 cm. Sz.: 13,6 cm.

Domború mintás pártatöredék (7. tábla 7.)

Szekszárd, Vörösmarty u. Ltsz.: 62.8.1.

„Bástya alakú, mázatlan kályhaszem csempetöredék, plasztikus lencse- és lécdíszítéssel.”⁸⁴

Mérete: 7,3×7,0 cm.

8. tábla

Domború mintás párta (8. tábla 1.)

A vár belterületéről. XXV/E. obj. Ltsz.: 80.515.34.

Vékony agyaglapból sablonnal kivágott, felső részén bástyatetőt, bástyafokokat formáló párta nagyobb töredéke. A bástyafokok közül egy ép és egy töredékes maradt meg. Lapjának elején a bástyafokok alatt zegzugvonalakkal háromszögletű mezőkre osztott sáv van, a háromszögek belsejében 3-3 kissé elmosódott plasztikus csillaggal. Az alatta lévő mezőt egy vízszintes osztóvonal két oldalán futó, hullámzó szalagok töltik ki. Hátoldala sima, kissé domború, felső része előre hajlított. Teljes magasságú, széle alul, felül egyenesre vágott.

M.: 13 cm. Töredékes sz.: 10–12 cm. Legnagyobb v.: 1,5 cm.

Domború mintás párta (8. tábla 2.)

A vár belterületéről. Ltsz.: 92.98.1.

Vékony agyaglapból kivágott, felső részén bástyatetőt, bástyafokokat formáló, sablonnal készült párta. Lapjának elején a bástyafokok alatt zegzugvonalakkal háromszögletű mezőkre osztott sáv van, a háromszögek belsejében (a kezdő mezőt kivéve) 3-3, kissé elmosódott plasztikus csillaggal. Az alatta lévő mezőt egy vízszintes osztóvonal két oldalán futó, hullámzó szalagok töltik ki. Hátoldala sima, kissé domború, felső része előre hajlított. Teljes magasságú, szélei egyenesre vágottak.

M.: 14,6 cm. Sz.: 13–17 cm.

Domború mintás párta töredéke (8. tábla 3.)

Váron kívüli terület, 2010. évi feltárás, 26. obj. Ltsz. nélkül.

Agyaglemezből kivágott, sablonnal készített, préselt párta felső harmadának töredéke a befejező bástyatetőfokok nélkül. Sárgászöld színű, törésfelületének középső sávja sötétszürke, szélessége alul teljes. Mintázata a típusnál megszokott. Zegzugvonal háromszögletű mezőiben 3-3 pont, alatta egy vízszintes borda, alatta egy ugyanilyen bordával osztott mezőben hullámzó, szalagszerű, plasztikus motívum.

Sz.: 18 cm. Töredék legnagyobb m.: 11 cm. V.: 0,7 cm.

9. tábla

Domború mintás párta töredéke (9. tábla 1.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.99.1.

⁸⁴ Mészáros Gyula leltárkönyvi bejegyzése.

Bástyatetős felső résszel készített, sárgászöld, törésfelületének belső rétegében szürke színűre égetett párta lapjának töredéke. Alsó része hiányzik. A felül ívesre vágott két megmaradt bástyafok mezőiben egy-egy plasztikus pont van. Alatta zegzugvonallal osztják háromszögletű mezőkre a felületet, mindegyikben 3-3 pont van.

Mérete: 11,5×8,0 cm. V.: 0,7 cm.

Domború mintás csempetöredék (9. tábla 2.)

A vár belterületéről. 43/B. obj. Ltsz.: P.92.107.1.

Vörös színű, törésfelületén szürke középrétegűre égett kályhacsempe töredéke. Zegzugvonalakból, kör alakú foltokból álló plasztikus díszítménye alig kiemelkedő, elmosódott, többszörös másolásra utaló.

Mérete: 9,0×6,5 cm. V.: 1,7 cm.

Domború mintás párta töredéke (9. tábla 3.)

A vár belterületéről. XXV/E. obj. Ltsz.: 80.515.35.

Bástyatetős felső résszel készített, felületén vörössárga, törésfelületének középső rétegében sötétszürke anyagú töredék. Három bástyafoka felül és a fokok között is ívesre vágott, peremük plasztikusan kiemelkedő. Belső mezőjükben pontkörön belül egy vonalkör, annak belsejében hét körbefutó és egy középen lévő ponttal. Ezt a mezőt az alatta lévő vízzintes, plasztikus vonal határolja, a vonal alatt a fentihez hasonló három pontkör van. A töredék nem ívelt, teljes szélessége mérhető.

Sz.: 18 cm. Töredékes m.: 10 cm.

Domború mintás párta töredéke (9. tábla 3/a.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.104.1.

A 80.515.35. ltsz. alatti teljes szélességű párta- vagy csempetöredékhez nagyon hasonló díszítésű kisebb pártatöredék. Felső része előre ível.

M.: 9,3 cm. Sz.: 5,8 cm.

Mérműves oromcsempe töredéke (9. tábla 4.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.101.1.

Világos terrakotta színű. Háromszögletű tálalakú szem előlapjából készített csempelap töredéke. Felületét bemetszett, karcolt és tűzdelt elemek díszítik. Két hosszanti oldala levágott, befejezett. Töredékes m.: 8 cm. Legnagyobb sz.: 6,3 cm.

10. tábla

Mérműves oromcsempe előlapjának töredéke (10. tábla 1.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.102.1.

Háromszögletű előlap töredéke. Színe vörösbarna, lapjának eleje kormos. Körzővel, késsel bekarcolt, bemetszett és tűzdelt díszítménye néhány helyen az előlapot is áttörte.

Töredékes m.: 12 cm. Legnagyobb sz.: 8 cm.

Oromcsempe töredéke (10. tábla 2.)

A vár belterületéről. 60/A. obj. (fémmegmunkáló műhely). Ltsz.: P.92.105.1.

Érdes felületű, szürkésárga színű oromcsempetöredék. A töredék alapján feltételezhető, hogy egy háromszögletű hátrészhez vésett mintázatú negatívval készített előlapot illesztettek, mely trapézformájú volt. Az előlap felületét plasztikus rozetták, háromszögek borítják. A csempe és a hátsó fülke együttes csúcsáról egy rész kitört, csak félköríves nyoma látszik. A hátsó fal a kereten belül kormos.

Töredékes m.: 11 cm. Szélessége csak felül mérhető: 12,5 cm.

Oromcsempe töredékei (10. tábla 3-4.)

A vár belterületéről. Ltsz.: 80.515.36.

Mérműves mintával vésett fadúcba préselt, feltehetően trapézformájú csempelap töredékei.

Mindkettő sarokdarab, hátoldalukon a háromszögletű hátsó építmény nyomával. Hátoldala hátsó kereten belül kormos.

Töredékek mérete: 6,4×5,7 cm, 9,5×5,5 cm.

11. tábla

Domború mintás csempelap töredéke (11. tábla 1.)

A vár belterületéről. 38. szelvény. Ltsz.: P.92.100.1.

Vörössárga színűre égett csempe kisebb töredéke. Mintás felülete a beleragadt homokszemcséktől érdes tapintású. Kissé elmosódott mintázata félhold alakzatokból, pontokból, ponttá egyszerűsödött csillagokból áll.

Mérete: 9,7×7,0 cm.

Domború mintás csempelap töredéke (11. tábla 2.)

Váron kívüli terület. Felszíni gyűjtés. Ltsz.: 63.283.1.

Vörössárga színűre égett csempe kisebb töredéke. Mintás felülete a beleragadt homokszemcséktől érdes tapintású. Az előzőnél valamivel plasztikusabb mintázata félhold alakzatokból, csillagokból áll.

Mérete: 7,2×6,9 cm.

Domború mintás csempelap töredéke (11. tábla 2/a.)

Váron kívüli terület. Felszíni gyűjtés. Ltsz.: 63.151.11.

Vörössárga színűre égett csempe kisebb töredéke. Félholdalakzatokból, pontokból, csillagokból álló mintázata kevésbé plasztikus, mint a másik két hasonló mintázatú töredéké.

Töredékes m.: 12,0 cm. Töredékes sz.: 9,6 cm.

Dongás hátú oromcsempe töredéke (11. tábla 3.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.107.3.

Vörössárga színű, mázatlan, áttört előlappal készített, dongás hátú oromcsempe felső részének töredéke, felül négy bástyafokkal. Előlapja a peremszélek vonaláig kitört.

Töredékes m.: 13,5 cm. Sz.: 15,3 cm. Fülke mélysége: 7,5 cm.

Dongás, áttört előlapú oromcsempe (11. tábla 4.)

Dunaföldvár–Öregtorony feltárása. Ltsz.: 74.153.1.

Félhengeres, dongás hátú, áttört előlapjának felső részén négy bástyatetőfokkal készített oromcsempe. Előlapján agyaglapból kifaragott lovagábrázolás. A bal lábát emelő lova hátán ülő sisakos lovag bal kezében tárcsapajzsot, jobbáiban dőfésre emelt kopját tart. A bástyatető felső rész az előlap síkjához viszonyítva előredől.

M.: 23,3 cm. Mélysége lentről felfelé növekedően: 6,0–8,1 cm. Sz.: 16,3 cm.

12. tábla

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 1.)

A váron kívüli területről. Felszíni szórvány. Ltsz.: 70.45.15.

Sárgászöld színű beszúró rózsza kétharmad-töredéke a beszúró túske csonkjával. A rozetta csavart irányú szíromdíszéből hat szírom maradt meg. A középrészen lévő körkereten belül hat körbefutó és egy középen lévő pontdísz van.

Rozetta Ø: 6,0 cm.

Beszúró rózsza (12. tábla 2.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.85.51.1.

Sárgászöld színű beszúró rózsza tuskével. A pereménél kissé sérült rozetta felületén 16 db csavart irányúan futó szíromlevél, azon belül hét körbefutó és egy központi pontból álló, körrel keretezett díszítmény van.

Teljes m.: 5,9 cm. Rozetta Ø: 8,0 cm. Beszúró túske h.: 5,5 cm.

Beszúró rózsza (12. tábla 3.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.85.51.2.

Sárgászöld színű beszúró rózsza tuskéval. A rozetta felületén 16 db csavart irányúan futó szíromlevél, azon belül hét körbefutó és egy központi pontból álló, körrel keretezett díszítmény van.

Teljes m.: 5,9 cm. Rozetta Ø: 8,0 cm. Beszúró túske h.: 5,5 cm.

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 4.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.55.2.

Sárgászöld színű beszúró rózsza rozettája a túske nélkül. Felületén 16 db sugárirányban lévő szíromlevél, azon belül hét körbefutó és egy központi pontból álló, körrel keretezett díszítmény van.

Rozetta Ø: 6,0 cm.

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 5.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.55.2.

Sárga színű beszúró rózsza rozettája a túske nélkül. Felületén 17 db csavart irányúan megmíntázott szíromlevél, azon belül hat körbefutó és egy központi pontból álló, körrel keretbe fogott díszítmény van.

Rozetta Ø: 6,0 cm.

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 6.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.56.1.

Vörös színű beszúró rózsza tuskéje, ami a rozetta aljánál törött le, annak kis darabjával együtt, de a plasztikus dísz nélkül.

Teljes h.: 4,9 cm. Beszúró túske h.: 4,1 cm.

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 7.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.56.2.

Vörössárga beszúró rózsza töredéke. A rozetta pereme a szírmokkal körben letörött, kör alakú középrészén körkeretben hat darab, kört alkotó és egy közepén lévő plasztikus pont van.

Teljes m.: 3,4 cm. Rozetta töredék Ø: 3,1-3,7 cm. Beszúró túske m.: 2,7 cm.

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 8.)

A vár belterületéről. Ltsz. nélkül.

Sárgászöld színű beszúró rózsza töredéke. A rozetta pereme a szírmokkal körben letörött, kör alakú középrészén körkeretben hat darab, kört alkotó és egy közepén lévő plasztikus pont van. Beszúró tuskéje ép.

Teljes m.: 5,3 cm. Rozetta töredék Ø: 3,3-4,3 cm. Beszúró túske m.: 4,0 cm.

Beszúró rózsza töredéke (12. tábla 9.)

Váron kívüli terület, 2010. évi feltárás. 26. obj.

Agyagból formált, vörösre égett beszúró rózsza erősen hiányos maradványa. A rozetta pereme a szírmokkal körben letörött, csak a domború, csaknem simára kopott, kör alakú középrész és a hegyesedőre formált tövisnyúlvány maradt meg belőle.

Teljes m.: 5,6 cm. Beszúró túske magassága: 4,5 cm. Rozetta töredék Ø: 3,4-3,8 cm.

13. tábla

Négyzetes szájnylású kályhaszem töredéke (13. tábla 1.)

A vár belterületéről. 41/2A. obj. Ltsz.: P.91.8.1.

Vörös színű, négyzetes szájnylású, tálalakú kályhaszem nagyobb töredéke. Belső felületén korongolási bordázat van, kívül elsimított, koromfoltos. Fenéklemeze hiányzik.

Szaj mérete: 18,0×? cm. Töredékes m.: 11,5 cm.

Tűzhely tapasztásának darabja (13. tábla 2.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.53.1.

Kemence tapasztásának vörösbarnára égett, koromfoltos töredéke. Egyik felülete simított. Tö-

résfelületén egy 2,2 cm és egy 2,8 cm átmérőjű faág kiégett, hengeres lenyomata van.

Mérete: 23×19×7,0 cm.

Tűzhely tapasztásának darabja (13. tábla 3.)

A vár belterületéről. Ltsz.: P.92.53.2.

Sárgásszürkére kiégett, egyik felületén simított, foltokban kormos paticsdarab. Törésfelületében két félhengeresre hasított, egyenként 3,6 cm átmérőjű husángfa kiégett lenyomata van.

Mérete: 22,0×15,0×9,0 cm.

14. tábla

A IX/c. csoportba tartozó domborműves párták (csempék) felszínén gyűjtött töredékei (14. tábla 1, 3–14.)

Ltsz.: 66.151.5. M.: 6,0 cm. Sz.: 8,2 cm. (14. tábla 1.)

Ltsz.: 66.151.1. M.: 8,4 cm. Sz.: 7,6 cm. (14. tábla 3.)

Ltsz.: 66.151.2. M.: 5,8 cm. Sz.: 6,0 cm. (14. tábla 4.)

Ltsz.: 66.151.6. M.: 6,6 cm. Sz.: 4,8 cm. (14. tábla 5.)

Ltsz.: 66.151.7. M.: 10,1 cm. Sz.: 6,4 cm. (14. tábla 6.)

Ltsz.: 66.151.4. M.: 7,7 cm. Sz.: 10,4 cm. (14. tábla 7.)

Ltsz.: 66.151.12. M.: 7,5 cm. Sz.: 5,8 cm. (14. tábla 8.)

Ltsz.: 66.151.3. M.: 7,5 cm. Sz.: 9,5 cm. (14. tábla 9.)

Ltsz.: 66.151.9. M.: 5,9 cm. Sz.: 5,0 cm. (14. tábla 10.)

Ltsz.: 66.151.10. M.: 6,7 cm. Sz.: 10,0 cm. (14. tábla 11.)

Ltsz.: 66.159.31. M.: 9,2 cm. Sz.: 9,4 cm. (14. tábla 12.)

Ltsz.: 66.159.29. M.: 8,2 cm. Sz.: 6,8 cm. (14. tábla 13.)

Ltsz.: 66.153.11. M.: 5,7 cm. Sz.: 9,0 cm. (14. tábla 14.)

A IX/b. csoporthoz tartozó, felszínén gyűjtött töredék (14. tábla 2.)

Ltsz.: 66.151.8. M.: 8,0 cm. Sz.: 4,06 cm.

A 2. számútól eltekintve a táblán lévő töredékeken a pálcátagos, zezugvonalas felső harmaddal készített pártalapokkal azonos vagy nagyon hasonló díszítmény részletei vannak. Néhány töredékről nem tudtuk eldönteni, hogy párta vagy a IX/b. csoport kályhacsempe töredéke-e. Közülük több saroktöredéknek látszik, ami azt jelentheti, hogy a zezugvonalas, szalagos motívumokkal nemcsak párták, hanem csempék is készültek. Az azonos negatívval készített 9. és 12. töredéken tükrírásos K és C, illetve C betű van.

15. tábla

Mázatlan csempetöredék oszlop részletével (15. tábla 1.)

Váron kívüli terület. Felszíni gyűjtés, Palánk–Csemetekert (1964). Ltsz.: 66.159.28.

„Szürkésbarna cserép kályhapárkány töredéke, előlapján léckeret mentén ferdére dőlt, fokozatosan vastagodó oszlopszerű dísz, rajta 3 domborúan kiálló gömbcsüngő szerű dísszel.”

Töredék m.: 8,3 cm. Töredék sz.: 6 cm.

Mázás csempe töredéke (15. tábla 2.)

Váron kívüli terület. Felszíni gyűjtés, Palánk–Csemetekert. Ltsz.: 66.154.7.

„Zöld mázas kályhacsempe domborműves párkányának töredéke, rajta hullámvonalas nyálábok.”

Töredék m.: 4,7 cm. Töredék m.: 5,0 cm.

Domború mintás oromdísz-töredék (15. tábla 3.)

Tolna–Posta. Ltsz.: 66.209.3.

Előlapján a IX/c. típusú párták (csempék) pálcá mintájának kis töredéke, alatta a vízszintes köré tekeredő szalagminta részlete. A világossárga felületet grafittal kezelték. Hátoldalán körpalást gyűrűszerű töredéke látszik, melynek végét egyenesre vágták.

Méret: 8,6×8,5 cm. Mélysége: 6,0 cm.

*Domború mintás oromdísz*töredék (15. tábla 4.)

Tolna–Posta. Ltsz.: 66.209.2.

Sárgás színű, grafittal felületkezelt oromcsempetöredék, két bástyafok közötti kivágattal. Előlapján zezugvonalakkal határolt, háromszögletű területekben 3-3 apró, négyszirmú virággal, alatta egy vízszintes osztóvonal maradványa. Hátoldalán a lappal összedolgozott körpalástszerű gyűrű töredéke. Ennek végződése is egyenesre vágott.

Legnagyobb sz.: 17,0 cm.

Domború mintás oromdísz (15. tábla 5.)

Ete, Csalogovits József feltárása.⁸⁵ Ltsz.: –

Redukált égetésű, világosszürke színű, máz nélküli oromcsempe, előlapján elmosódott mintázattal, amely azonos a IX/c. típusba tartozó újpalánki csempék díszítményével (pl.: 8. tábla 1-3). A minta elmosódottságából látszik, hogy az előlapot többszörös átmásolással készített negatívban préselték. Hátoldalához egy kör fenéklemezzel lezárt, korongolt toldalékot illesztettek, melynek felső részén egy 1,5 cm-es, szárításhoz nyitott lyuk van.

M.: 14,3 cm. Sz.: 15,7 cm. Mélység: 5,0 cm. Fenék Ø: 8,2 cm. Toldalék m.: 3-4 cm. (Az előlap íveltsége miatt eltérő!)

Domborműves díszű pártatöredék (15. tábla 6.)

Mözs–Fehérvize-dűlő. Ltsz.: 65.36.16.

Bástyafokdíszes csempetöredék, plasztikus pont- és hullámvonaldíszrel (IX/b. csoport).

Méret: 5,7×5,0 cm.

Domborműves díszű pártatöredék (15. tábla 7.)

Simontornya, Várkert utca. Ltsz.: –

Szürkés színű, bástyafokdíszes oromcsempetöredék plasztikus zezugvonalakkal és apró, kereszt alakú virágokkal díszítve (IX/c csoport).

⁸⁵ CSALOGOVITS 1937, 9. kép. 2.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÁRDI 2012 BÁRDI Bogáta, *14. századi kályhaszemek Visegrád–Ágasház (Fő utca 15. Hrsz: 64/15.) területéről*. Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. <http://archeologia.hu/content/archeologia/122/kalyhaszemek.pdf> (2016. ápr. 6.) Visegrád 2012.
- BÁTKY 1903 BÁTKY Zsigmond, *Régi sárközi kemence*. NÉrt 4 (1903) 257–260.
- BIKIČ 2003 BIKIČ, Vesna, *Gradska keramika Beograda (16-17. vek)*. Beograd 2003.
- CSALOGOVITS 1937 CSALOGOVITS József, *Tolna vármegye múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén*. NÉrt 29 (1937) 321–332.
- EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993 EGYHÁZY-JUROVSKÁ, Beata – FÜRYOVÁ, Klára, *Stredoveké kachlice. Katalóg*. Bratislava 1993.
- FEHÉR 1960 FEHÉR Géza, ifj., *A Pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 5 1959 [1960] 103–146.
- FELD et al. 1989 FELD István – GERELYES Ibolya – GERE László – GYÜRKY Katalin – TAMÁSI Judit, *Újabb késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. CommArchHung 1989, 177–207.
- FELD – GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya, *Késő középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból*. CommArchHung 1985, 163–184.
- FODOR – KOZÁK 1972 FODOR László – KOZÁK Károly, *Leletegyüttesek a román kori székesegyház környékéről (Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez I.)* EMÉ 8-9 (1970-1971) [1972] 147–199.
- FODOR et al. 2002 FODOR László – HAVASSY Péter – KISS Anikó – KOVÁCS ESZTER – MESTER Andrea – POLGÁR Zoltán – PUSZTAI Tamás – SZATMÁRI Imre – V. SZÉKELY György – TOMKA Gábor – VÁLYI Katalin, *Katalógus*. In: Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Szerk. Havassy Péter. Gyula 2002, 73–128. (Gyulai katalógusok 11.)
- GAÁL 1984 GAÁL Attila, *Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai*. BÂMÉ 12 (1984) 123–155.
- GAÁL 2010 GAÁL Attila, *Kerámia leletek a Szekszárd–palánki török palánkvár (Jeni Palanka) területéről és feltárásából. Mázas asztali edények*. WMMÉ 32 (2010) 401–452.
- GAÁL 2012 GAÁL Attila, *Jeni Palanka, a Sárvíz melletti török palánkvár. Várak, kastélyok, templomok 8 (2012) 8. sz. 7–9*.
- GAÁL 2013 GAÁL Attila, *Kerámia leletek a Szekszárd–palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából IV*. WMMÉ 35 (2013) 219–304.

- GAÁL – KÖHEGYI 1973–1977 GAÁL Attila – KÖHEGYI Mihály, *Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában. I.* BÁMÉ 2-3 (1971-72) [1973] 271–332; *II.* uo. 4-5 (1973-74) [1975] 297–339; *III.* uo. 6-7 (1975-76) [1977] 279–360.
- GERELYES 1991 GERELYES Ibolya, *Török leletegyüttesek a budai várpalotából (1972-1981)*. Tanulmányok Budapest Múltjából 23 (1991) 21–75.
- HERMANN 1943 *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása.* Szövegét kiadta, fordította és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed. Pécs 1943. (Tolna vármegye múltjából 7.)
- HOLL 2002 HOLL Imre, *Középkori kályhacsempék. Egy 120 éves kutatási terület.* In: Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Szerk. Havassy Péter. Gyula 2002, 7–30. (Gyulai katalógusok 11.)
- HOLUB 1936 HOLUB József, *Az ujjpalánkai harmincad-hivatal és kamarai tisztartóság 1690–1703.* Szekszárd 1936.
- HOLUB 1974 HOLUB József, *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703-ig.* Tanulmányok Tolna megye történetéből 5 (1974) 5–99.
- ILON – SABJÁN 1989 ILON Gábor – SABJÁN Tibor, *15. századi cserépkályhák külsővitról.* Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 5 (1989) 57–110.
- KARÁCSON 1904 KARÁCSON Imre, *Evlia Cselebi török világjáró magyarországi utazásai 1660–1664.* Bp. 1904. (Török-magyarorkori történeti emlékek. Török történetírók III.)
- KÁRPÁTI 1978 KÁRPÁTI Gábor, *Középkori kutak Pécssett.* JPMÉ 23 (1978) 165–192.
- KOCSIS 1989 KOCSIS Edit, *A dunaföldvári vár ásatásának kerámiaanyaga.* Szakdolgozat, ELTE. Kézirat. Bp. 1989.
- KOCSIS 2013 KOCSIS Edit, *Az Anjou I. kályha új rekonstrukciója a Visegrádi Királyi Palotában.* Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. <http://archeologia.hu/content/archeologia/222/anjou-kalyha-javitott.pdf> (2016. ápr. 6.) Visegrád 2013.
- KOCSIS – SABJÁN 1998 KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor, *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei.* Visegrád 1998. (Visegrád Régészeti Monográfiái 3.)
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon (Turkish Pottery from Szolnok).* Szolnok 1984. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30-31.)
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi, *A barcsi török palánkvár kerámialeletei.* CommArchHung 1998, 155–180.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS Gyöngyi, *Jegyzetek a kanizsai vár 16-17. századi kerámialeleteihez.* Zalai Múzeum 12 (2003) 155–176.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Gyöngyi, *Hódoltság kori leletegyüttes Baja belvárosából.* CommArchHung 2006, 275–295.

- KOVÁCS – RÓZSÁS 1996 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton, *A barcsi török palánkvár*. Somogyi Múzeumok Közleményei 12 (1996) 163–182.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton, *Törökök a Délnyugat-Dunántúlon (A barcsi török palánkvár)*. In: Népek a Mura mentén 2. A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk. H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998, 79–100.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 2010 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton, *A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások (1999–2009)*. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp. 2010, 621–642.
- KOZÁK 1970 KOZÁK ÉVA, *Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári Öregtoronynál*. BÁMÉ 1 (1970) 181–208.
- MAGYAR 1990 MAGYAR Kálmán, *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből*. Babócsa 1990.
- MAGYAR 2002 MAGYAR Kálmán, *Babócsa–Nárciszos. Török hódoltság kori települések régészeti emlékei*. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp. 2002, 90–98. (Opuscula Hungarica 3.)
- MIKLÓS 1988 MIKLÓS Zsuzsa, *A Tolna megyei Nyéki vár (Felsőnyék–Várhegy)*. BÁMÉ 14 (1988) 205–259.
- MOLNÁR 2006 MOLNÁR Antal, *Murin András jezsuita szerzetes szekszárdi útinaplója 1710-ből*. Levéltári Közlemények 77 (2006) 105–139.
- MRT 1998 JANKOVICH B. Dénes – MEDGYESI Pál – NIKOLIN Edit – SZATMÁRI Imre – TORMA István, *Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békéscsaba és környéke. I–II*. Bp. 1998. (Magyarország Régészeti Topográfiája 10.)
- PUSZTAI 2002 PUSZTAI Tamás, *A bátaszéki török palánk kerámiája*. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp. 2002, 289–298. (Opuscula Hungarica 3.)
- SABJÁN 2001 SABJÁN Tibor, *Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai*. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga). Szerk. Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szolnok–Szentendre 2001, 281–330.
- SABJÁN 2002 SABJÁN Tibor, *Bögrés szemeskályhák az Alföldön*. In: Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Szerk. Havassy Péter. Gyula 2002, 57–72. (Gyulai katalógusok 11.)
- SABJÁN – VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András, *Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vizivárosból*. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Bp. 2002, 269–288. (Opuscula Hungarica 3.)

- SZALAY 1861 SZALAY Ágoston, *Négy száz magyar jobbágylevél a XVI. századból. 1504–1560.* Pest 1861.
- SZATMÁRI 1994 SZATMÁRI Imre, *Késő középkori házrészletek és kályhacsempék Békéscsabán.* In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.* Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 495–517.
- SZATMÁRI 1997 SZATMÁRI Imre, *Késő középkori kályhacsempék a sarkadi várból.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 3 (1997) 415–441.
- TAMÁSI 1995 TAMÁSI Judit, *Verwandte Typen im Schweizerischen und Ungarischen Kachelfundmaterial in der Zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* Bp. 1995.
- VARGA – BODA 1973 VARGA Ádám – BODA Ferenc, *Mözs község története.* Szekszárd 1973.
- VÁNDOR – KOVÁCS 2002 VÁNDOR László – KOVÁCS Gyöngyi, *Bajcsavár régészeti kutatása.* In: *Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében.* Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg 2002, 47–62.
- VELICS – KAMMERER 1886–1890 VELICS Antal – KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek.* Bp. 1886–1890.
- VIZI 2010 VIZI Márta, *A Tolna–Mözs Káposztás-dűlő területén feltárt kályhaszem lelet.* *WMMÉ* 32 (2010) 371–399.
- VIZI 2012 VIZI Márta, *Kályhásság egy egykori dél-dunántúli mezővárosban.* *WMMÉ* 34 (2012) 213–254.
- VIZI 2013 VIZI Márta, *Decs–Ete mezőváros régészeti kutatása. A 10. ház és kályhája.* *WMMÉ* 35 (2013) 153–217.

RÖVIDÍTÉSEK

- BÁMÉ A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
 CommArchHung Communicationes Archaeologicae Hungariae, Bp.
 EMÉ Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
 NÉrt Néprajzi Értesítő, Bp.
 WMMÉ Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd–Palánk (Jeni Palánk) und in der Ortschaft

zum Andenken an Gyula Mészáros

In dieser Schrift werden die auf dem Gebiet Jeni Palánk freigelegten Herdstellen und Ofen dargestellt. Diese Gegenstände gehörten vom 1596 (Aufbau der Burg) bis 1686 den türkischen Truppen, dann etwa 30 Jahre lang den zurückgezogenen Raizen, sowie den Beamten des örtlichen Zollamtes.

Die Plankenburg brannte am Anfang des 17. Jahrhunderts ab, danach wurden die Gebäude und die Burgmauern größtenteils zerstört. Die Ruinen wurden von den zurückgezogenen Leuten in Mistgruben und in die Gruben der Häuser eingeebnet. Diese Arbeit, sowie die spätere Bodenbearbeitungen haben viele Objekte zerstört, unter anderen auch die Spuren der offenen Feuerstellen und die Reste der Ofen und Herde.

Die Spuren der offenen Feuerstellen fanden wir mehrmals in den teilweise oder ganz zugegrabenen Gruben, wir legten jedoch einige offene Feuerstellen frei, welche oft mit Steinen oder Ziegelsteinen umgelegt waren. Hier wärmten sie sich auf, kochten in den auf Steinen gestellten Gefäßen, sowie konnten kleinere Arbeiten, wie z.B.: Guß von Bleikugeln durchführen (Abb. 5–7).

Auf den mit Ziegelsteinen umgelegten Feuerstellen benutzten sie die von den Südslawen beliebte Backglocke, mit der Fleischgerichte oder Brot und Backwaren gefertigt werden konnten (Abb. 1–4).

Wir fanden auch die Überreste von Ofen mit geklebtem Unterteil und Kugelabschnittformen. Diese waren mit Schlamm zugestrichenen, vasenkreisförmigen Knüppeln, oder deren halbgeschlitzten, dickeren Varianten gefertigt. Die Spuren sind in der ausgebrannten Ofenwand verblieben (Tafel Nr. 13. 2-3).

Spuren von Schmieden waren nicht gefunden, nur Schmiedschlacken und Schmiedegeräte. Wir haben in einem Lagergruben einer Metallwerkstatt neben einigen zu reparierenden Waffen, Werkzeuge und halbfertige Produkten auch zum Knopfgießen geeignete Steinnegative gefunden (Abb. 8. und 11–14).

Ein aus Ziegelsteinen und Lehmschlag gefertigter kleinerer Feuerraum und eine mit Lehm verkleidete Herdstelle mit zwei Schächten waren zum Kochen, Backen und zur Verrichtung kleinerer Metallarbeiten auch geeignet (Abb. 9-10).

Die Gründung der für längere Zeit gebauten Herdstellen und Schüsselkacheln erfolgte immer mit festgestampftem sauberen und gelbfarbigen Sand. Der Rand der Herde war oft mit Lehmziegeln umgelegt. Im Innenteil der Grubenhäuser waren gebaute Herde nicht gefunden, nur einige gelegentliche Feuerspuren.

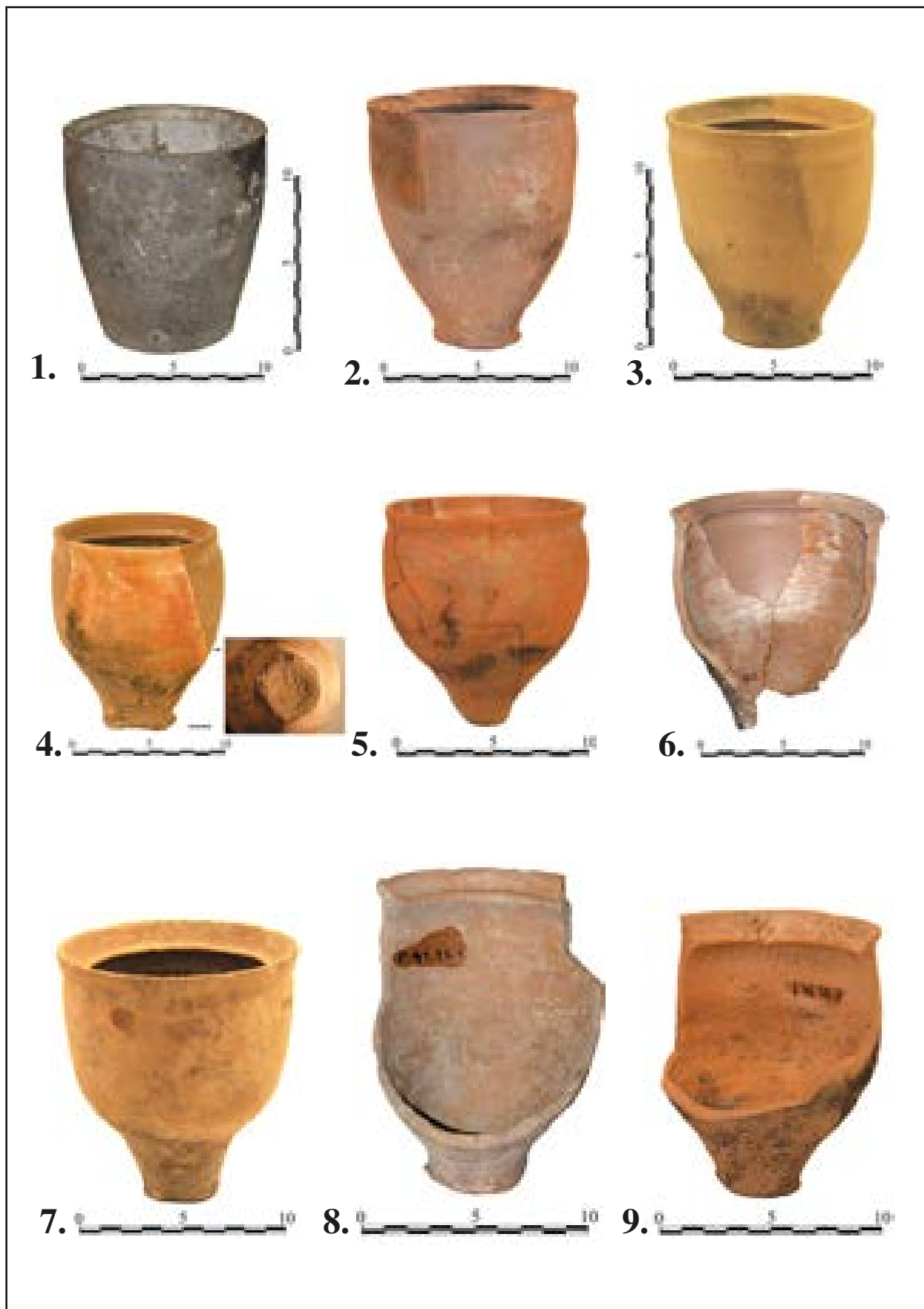
Aus den Zerstörungsschichten kamen recht viele Kachelstücke und Bruchstücke hervor, oft kamen viele zu einem Ofen gehörende Bruchstücke aus verschiedenen Gruben und Hausgruben hervor.

Neben den allgemeinen Varianten (Tafel 1–6) der Schüsselkachelstücke (napfförmige, quadratförmige Mündung, teller-/tassenförmige) kamen auch solche Varianten aus Újpalánk

hervor, welche im Fundmaterial der südtransdanubischen türkischen Burgen bisher nicht freigelegt wurden. Zu diesen gehören die gezierten Giebelaufsätze des Maucherdachs und die rosettenförmigen Stichverzierungen (Tafel 7–11. Diese Stichverzierungen haben keine Parallelen im weiteren geographischen Kreisen (Tafel 12) Es war auffallend, daß mehrere Varianten der mit hochrunden Motiven gezierten Kacheln freigelegt wurden, aber oft nur ein-zwei Stücke, die nicht einmal zur Fertigung eines einzelnen Ofens genügend wären. Bei der Suche der Parallele unseres Fundmaterials haben wir ähnliche Stücke auf während der Türkenzeit sich entvölkerten umliegenden, oder manchmal weit liegenden ungarischen Ortschaften gefunden.

Aufgrund der Ziermotiven finden wir so, daß die in der Burg wohnenden Türken und Südslawen die zerstörten Ofenstücken aus den Ruinen der im östlichen Teil des Südtransdanubiens früher bestandenen ungarischen Dörfern, wie z. B. die Ortschaft Szentmiklós gesammelt und dann wiederaufgebaut haben. Bei diesen Arbeiten waren nicht die ästhetischen Aspekte, sondern die gefundenen Materien am wichtigsten. Die nach der Vertreibung der Türken zurückgezogenen Völkergruppen bauten nach den Spuren keine, oder nur in einigen Häusern neue Ofen ein. Am Anfang des 18. Jahrhunderts lebten viele verarmten Bewohner sogar in den naheliegenden Städten in Boden geschlagenen Grubenhäusern, wo der Rauch der offenen Herdstellen am Dach abgezogen ist.

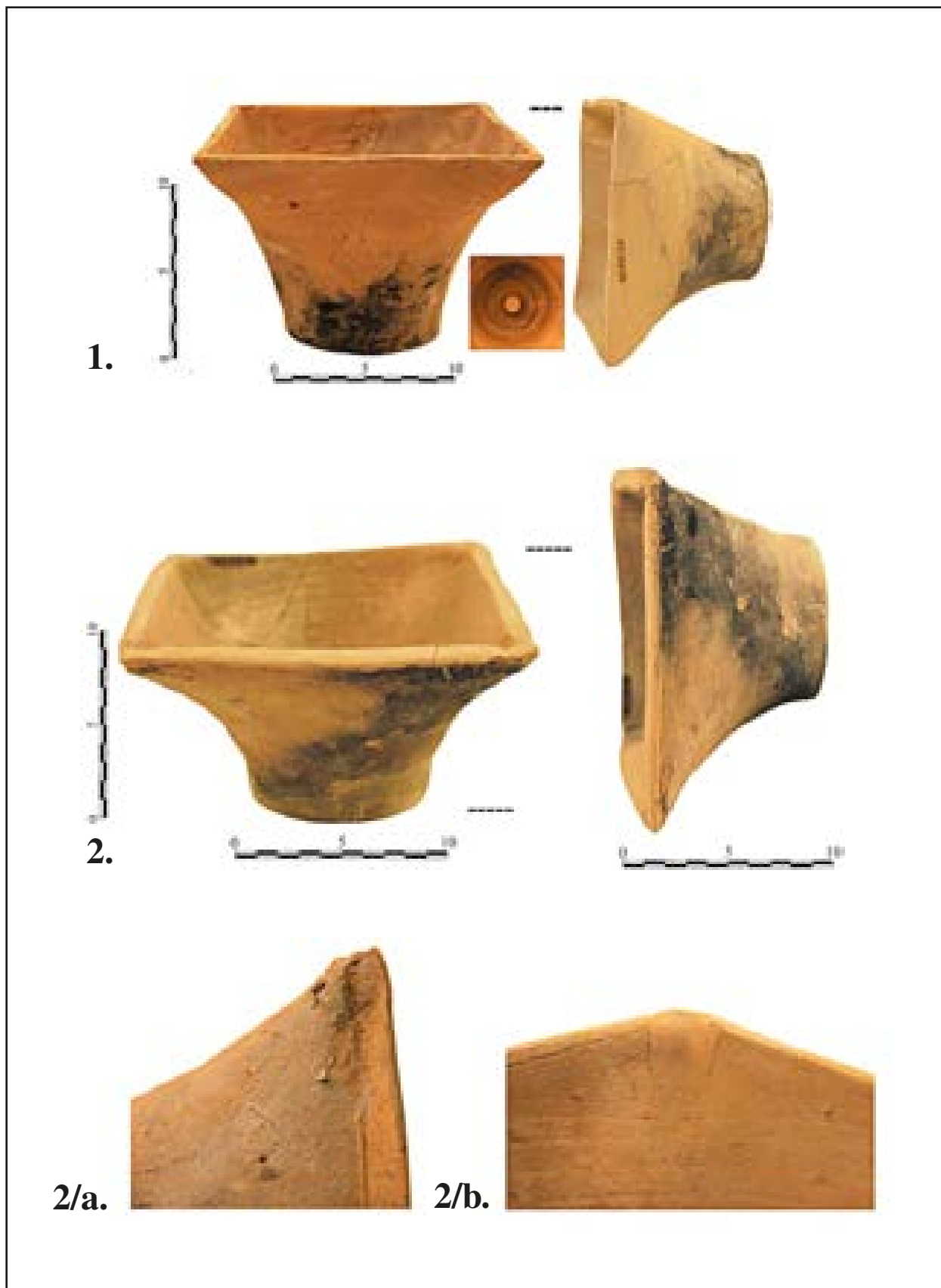
Nach der Überprüfung des Fundmaterials von weiteren Gebieten haben wir viele Ähnlichkeiten im Komitat Békés, im südöstlichen Teil Ungarns gefunden (Abb. 25. 1-2; Abb. 26. 1.). Diese finden neben weiteren Ausgrabungen auch die weiteren Überprüfungen dieser Auswirkungen für notwendig, welche von nordöstlichen Teilen Ungarns, sowie aus Transsylvanien kommen und dann sollte diese Überprüfung auch auf das ganze Fundmaterial des Transdanubiens ausgedehnt werden.

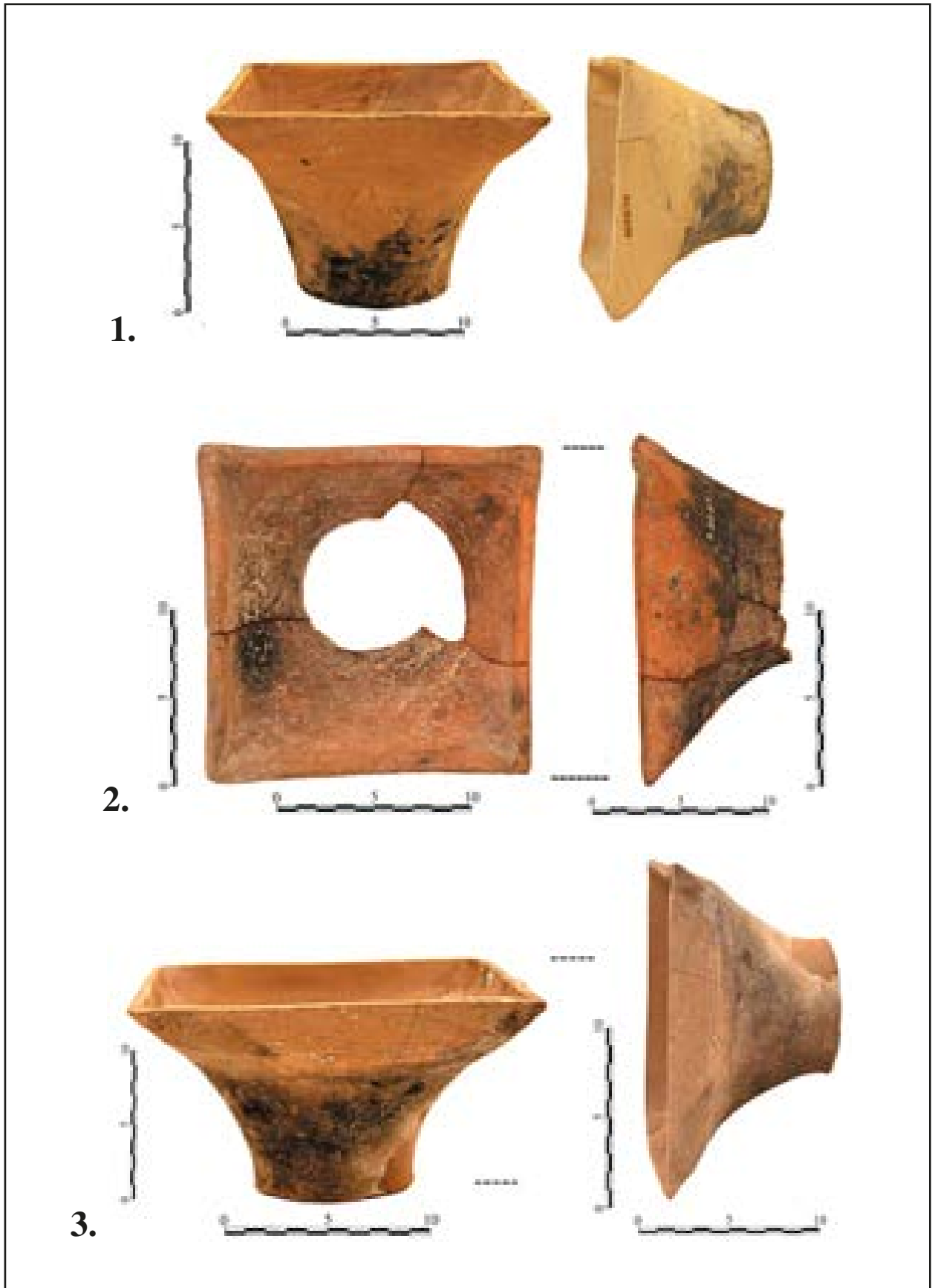
1. tábla. 1: Kézikorongolt, poháralakú kályhaszem; 2–9: Bögrealakú kályhaszemek

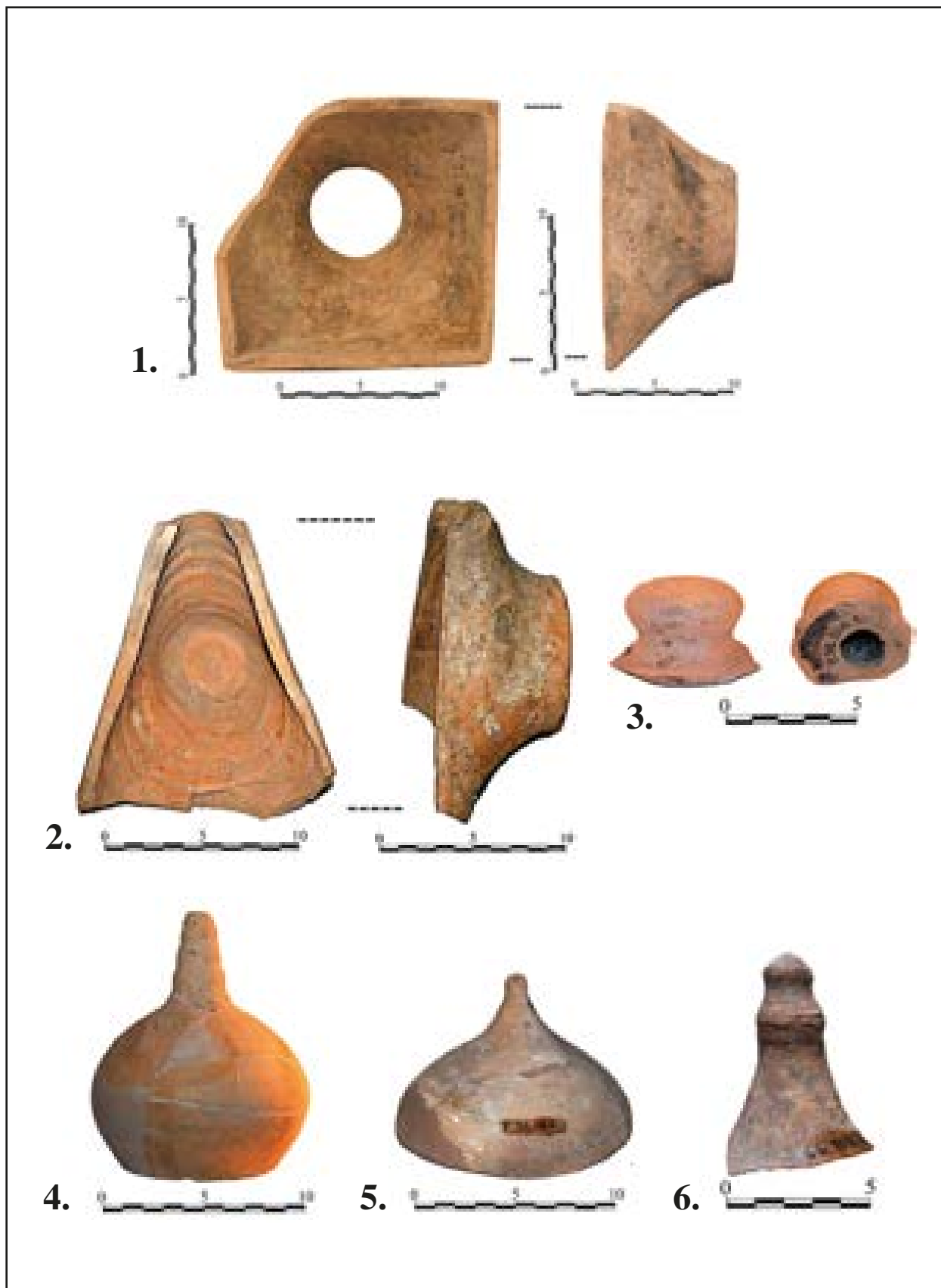
2. tábla. 1: Osztott szájú kályhaszem töredéke; 2–7: Bögrealakú kályhaszemek

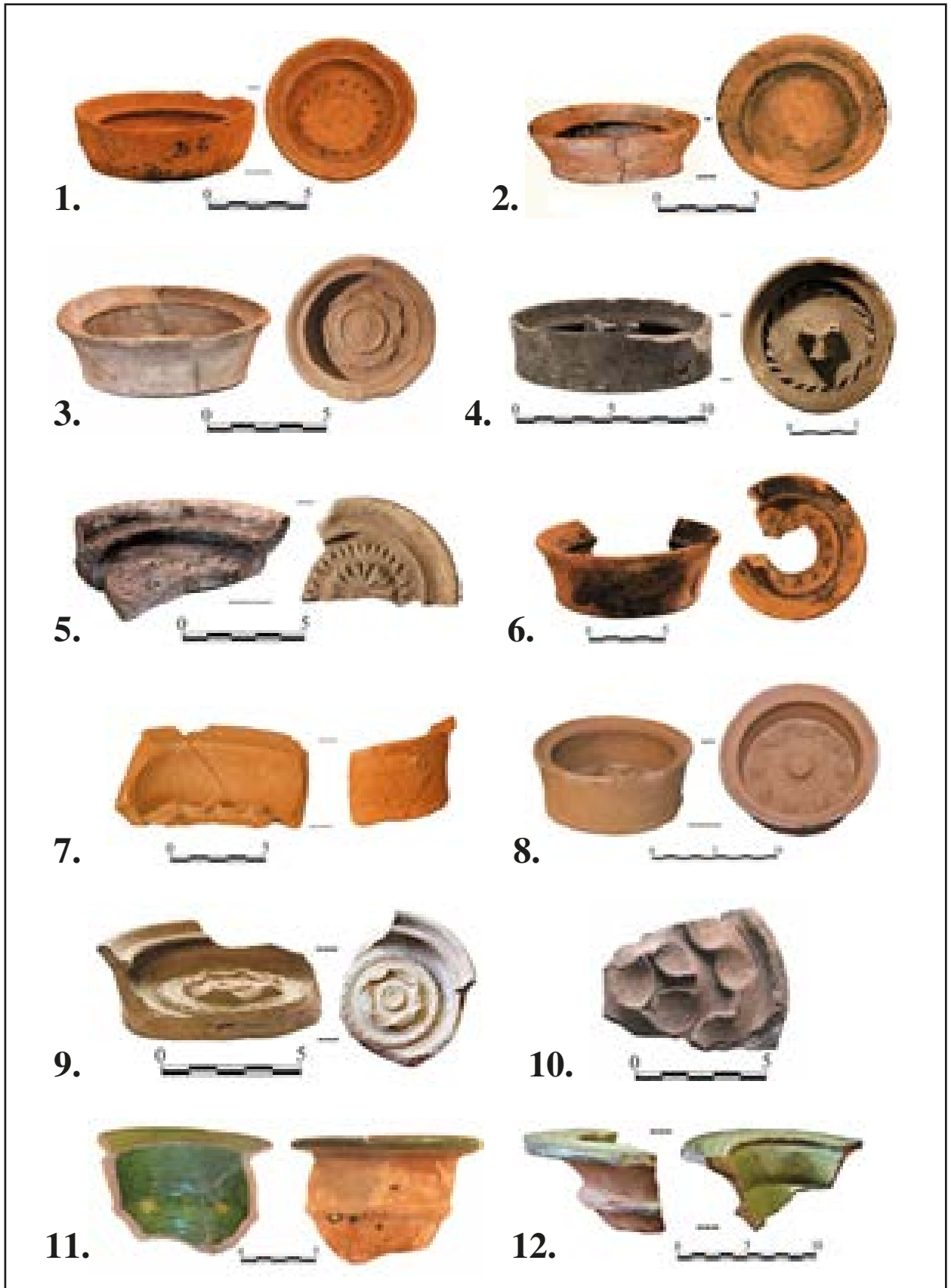
3. tábla. 1-2: Tálalakú kályhaszemek négyzetes szájnyílással; 2/a-b: Formázókeret lenyomata és a formába illesztés ujjnyoma a 2. számú kályhaszemen

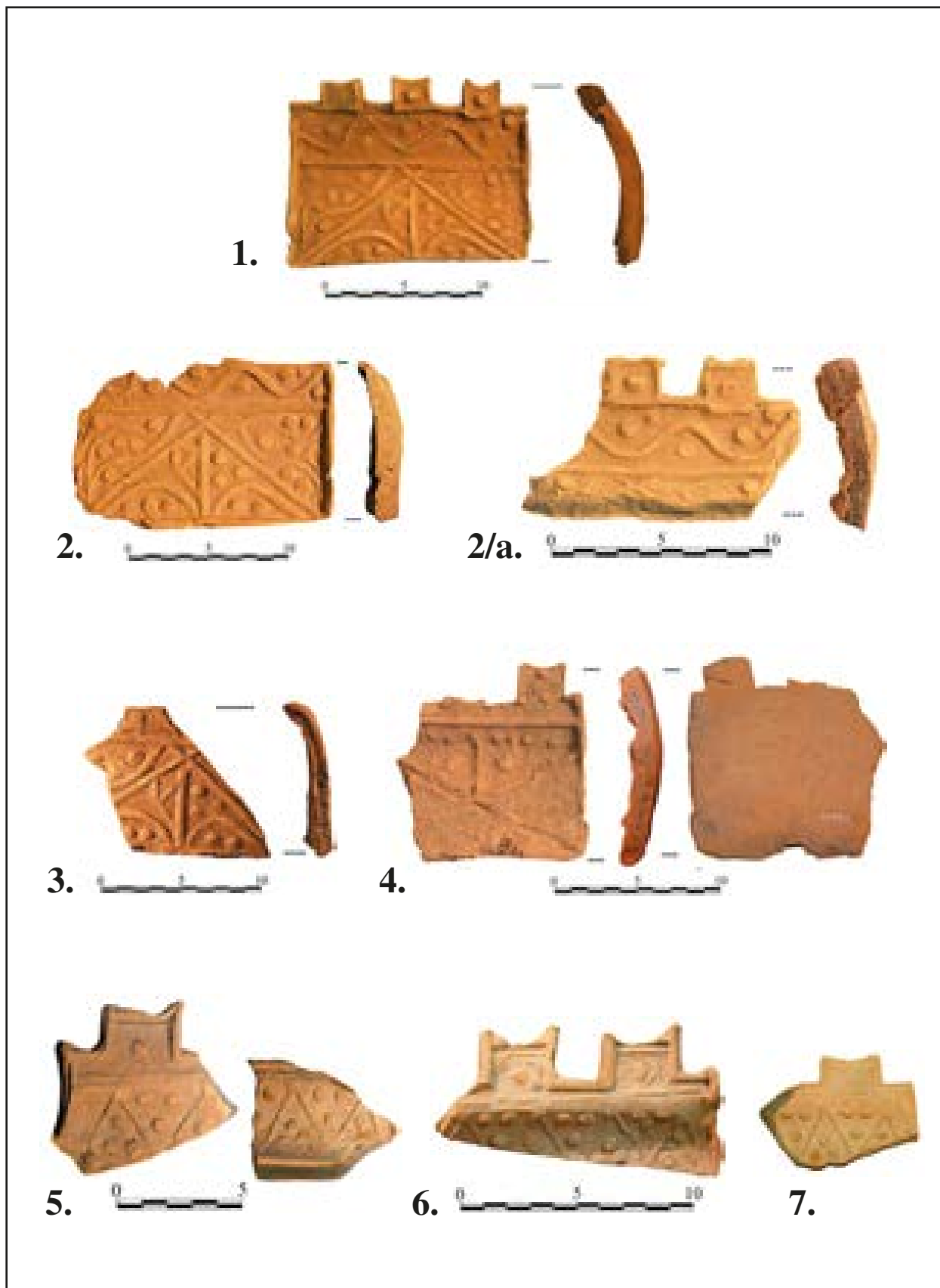
4. tábla. Tálalakú kályhaszemek négyzetes szájnnyílással

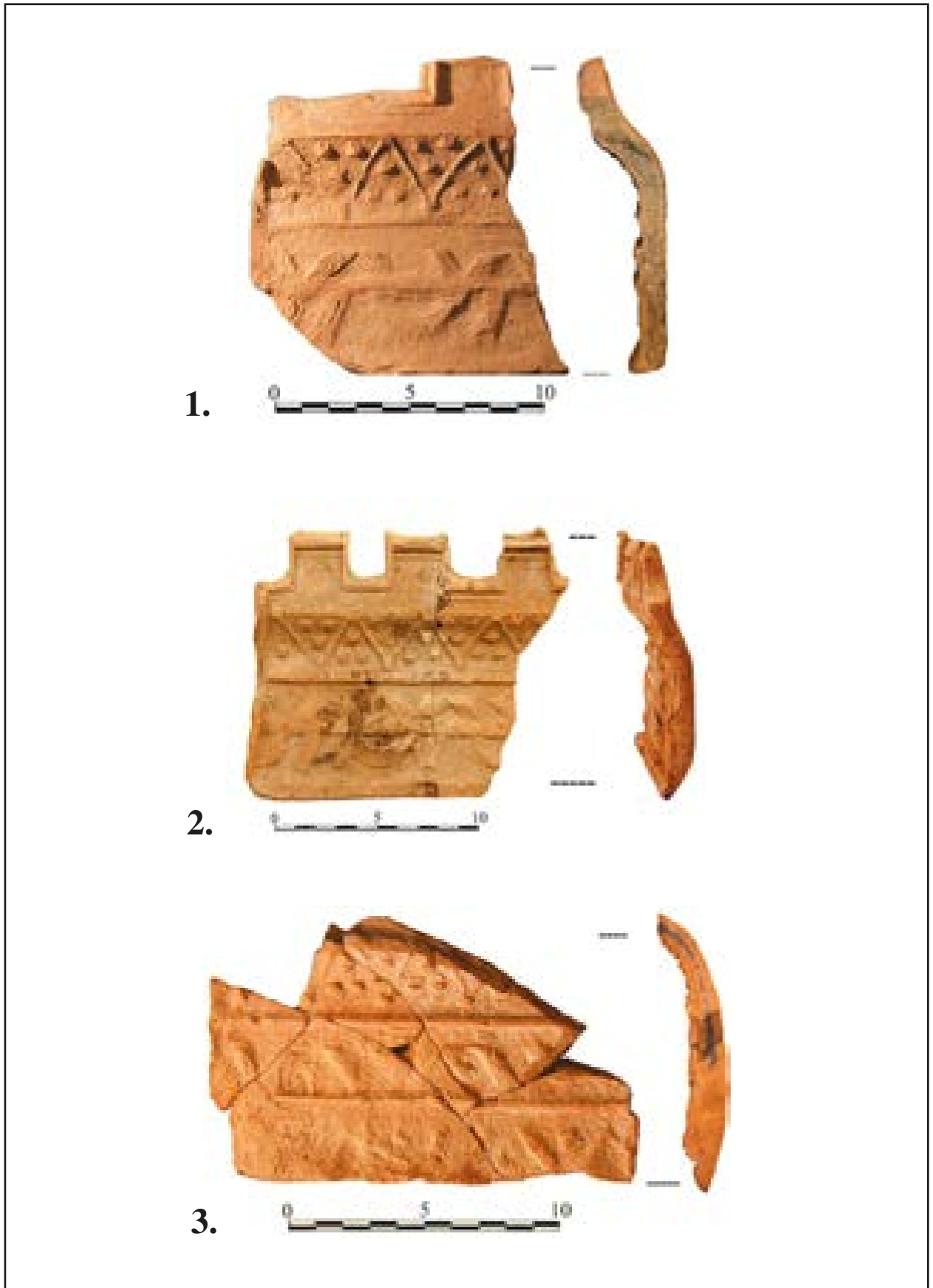
5. tábla. 1: Négyzetes szájnyílású, tálalakú kályhaszem; 2: Előlap nélküli, háromszögletű szájnyílású csempe töredéke; 3: Tál alakú kályhaszem közepdísze; 4: Hagyma alakú kályhaszem; 5-6: Hagyma alakú kályhaszem-töredékek

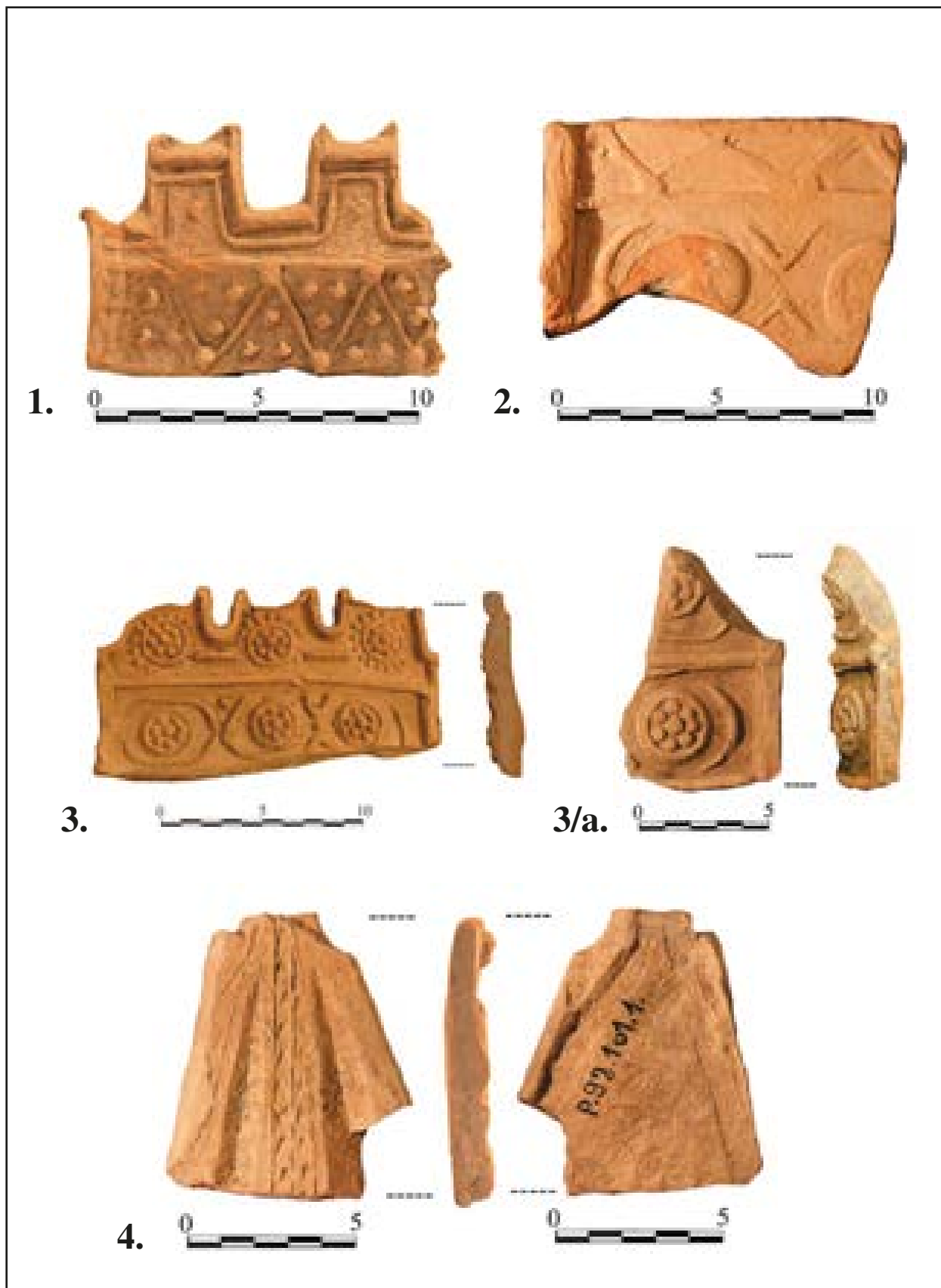
6. tábla. 1–10: Eltérő középdszű tányérka alakú kályhaszemek és töredékeik; 11–12: Belülmázás, kupaalakú kályhaszemek töredékei

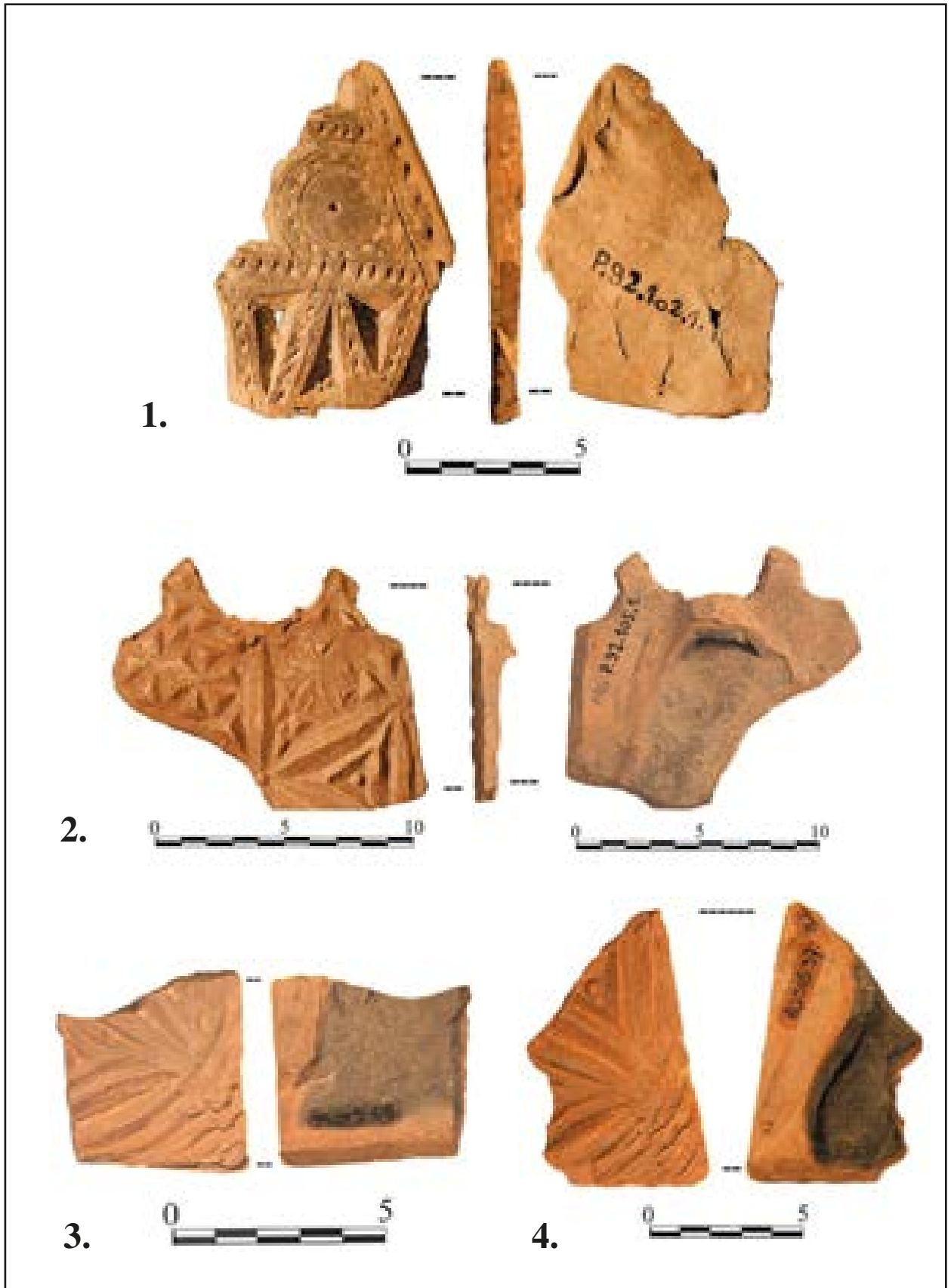
7. tábla 1: Domború mintás, bástyatetős pártalap; 2–5: Pártatöredékek; 6: K C monogramos pártatöredék Újpalánk–Szentmiklós területéről; 7: Bástyatetős pártatöredék Szekszárd–Vörösmarty utcából

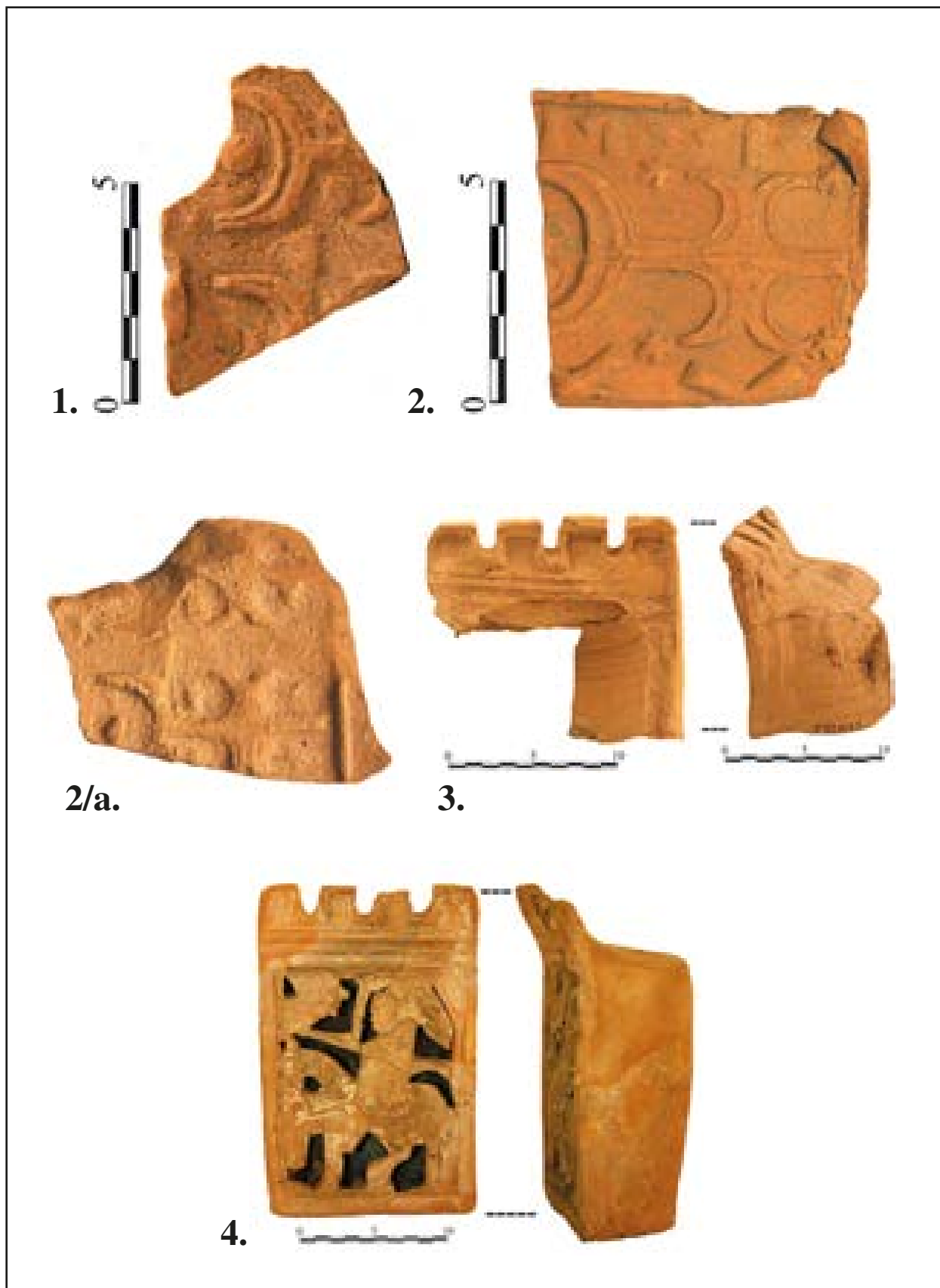
8. tábla. 1–3: Domborműves, bástyatetős párták töredékei

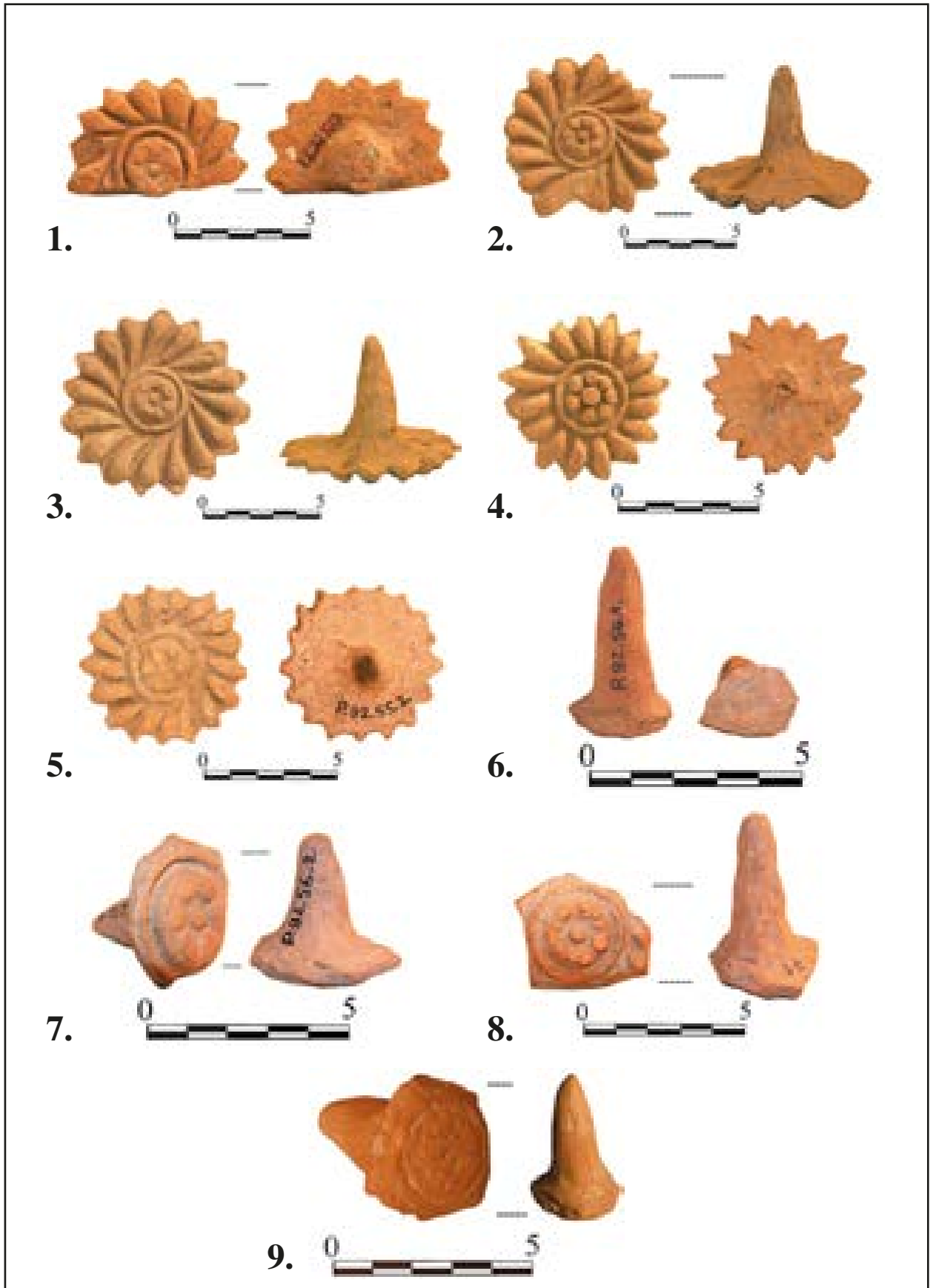
9. tábla. 1–3, 3/a: Domborműves, bástyatetős párták töredékei; 4: Véssett, karcolt és tűzdelt felületű oromcsempe töredéke

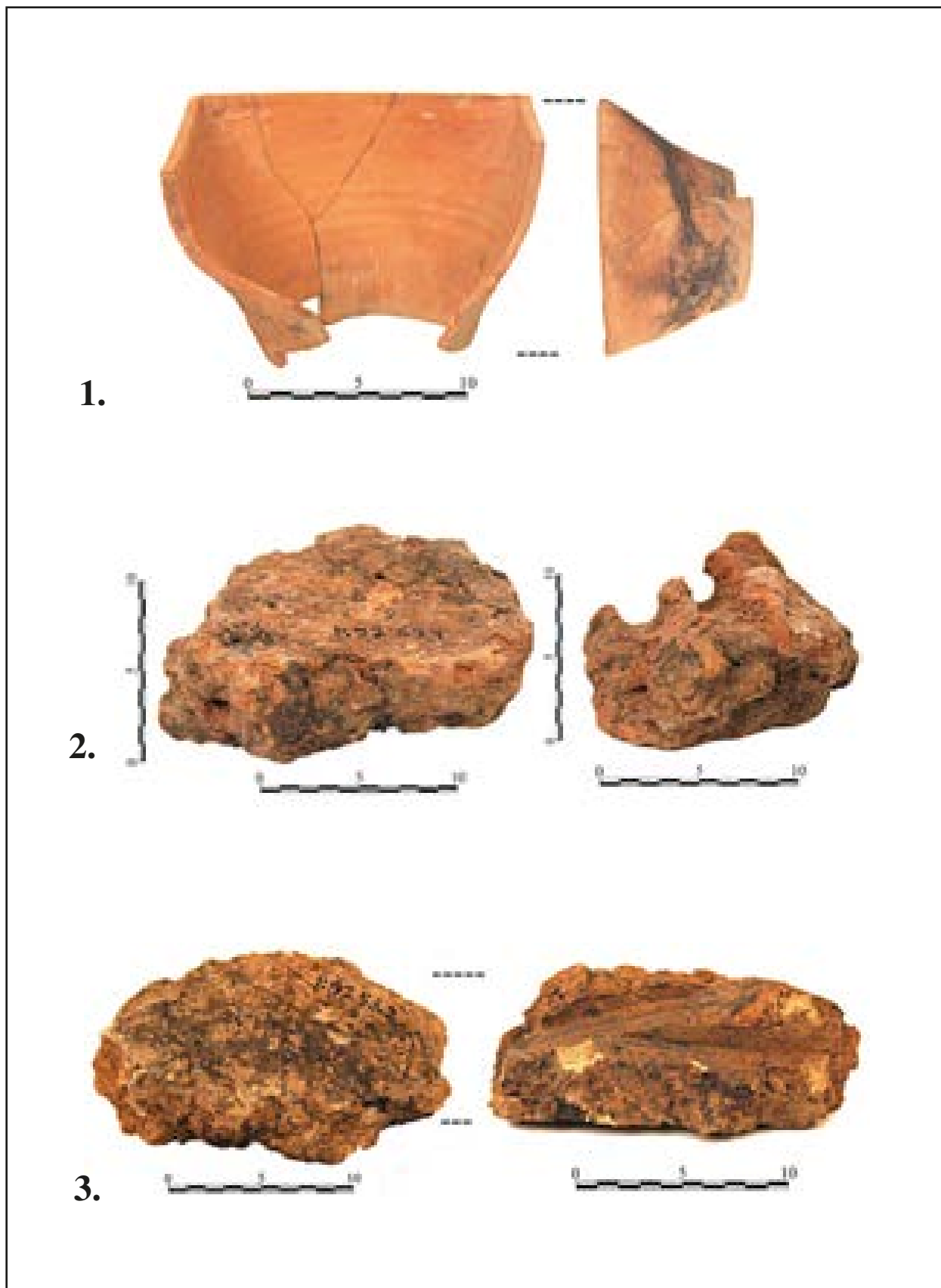
10. tábla. 1-2: Vésett, karcolt és tűzdelt felületű oromcsempék töredékei; 3-4: Háromszög alakú oromcsempe mérműves előlapjának töredékei a hátrész maradványaival

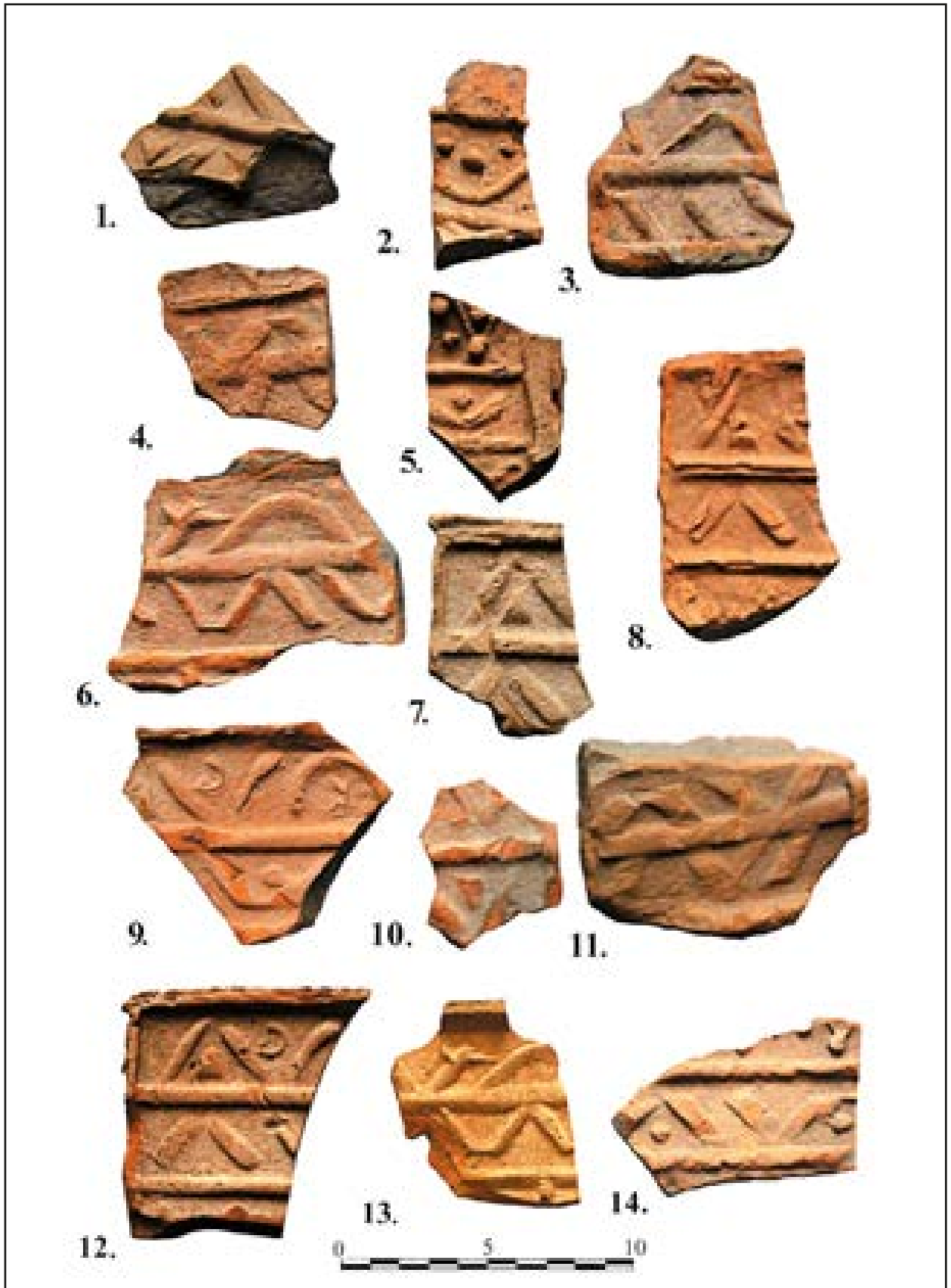
11. tábla. 1-2: Plasztikus díszű mázatlan csempetöredékek; 3: Dongás, bástyatetős oromcsempe töredéke Újpalánkról; 4: Dongás, bástyatetős, lovalakos oromcsempe a dunaföldvári vár feltárási anyagából

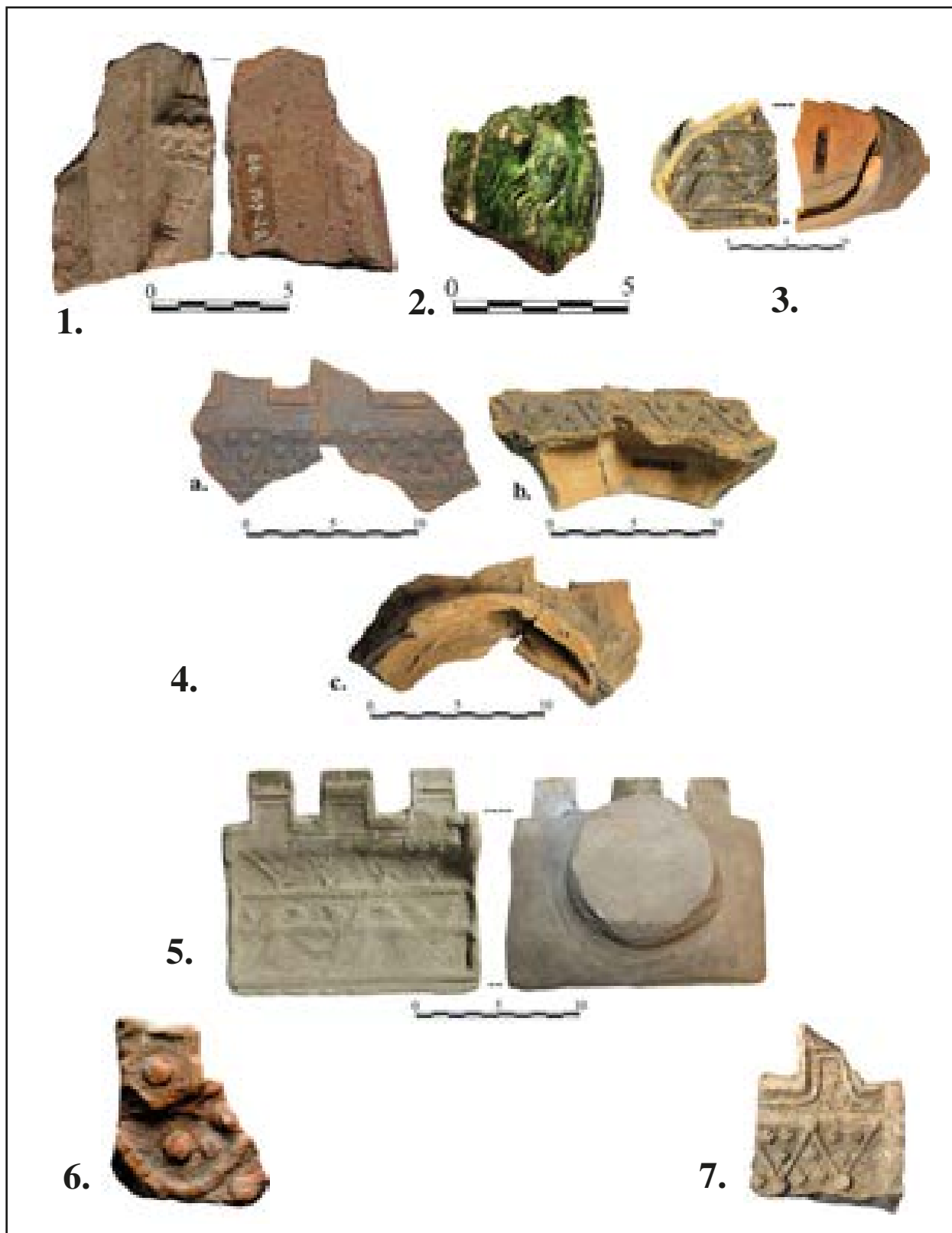
12. tábla. 1–9: A kályhacsempék közötti terület díszítésére szolgáló beszúró rozetták

13. tábla. 1: Négyzetes szájnyílású, tálalakú kályhaszem töredéke; 2-3: Kemencék átégett tapasztás maradványai hengeres és hasított áglenyomatokkal

14. tábla. 1, 3–14: A IX/c. csoportba tartozó domborműves párták (csempék) felszínén gyűjtött töredékei;
 2: A IX/b. csoporthoz tartozó, felszínén gyűjtött töredék

15. tábla. 1-2: Mázatlan és zöld mázas csempetöredék felszíni gyűjtésből (Palánk–Csemetekert, 1963); 3-4: Az újpálánki pártalemezek díszítményét (b. csoport) viselő, grafitfial felülkezelt oromdízsek, Tolna–Posta; 5: Redukált égetésű oromdíz az átmásolások folytán elmosódott zegzugvonalas díszítménnyel (b. csoport) Etéről (CSA-LOGOVITS 1937, 9. kép nyomán); 6: Domború mintás pártatöredék (a. csoport), Mőzs–Fehérvize; 7: Domború mintás pártatöredék (c. csoport), Simontornya, Várkert utca

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

A régi Sárköz

A Duna folyásától 10-15 km-rel nyugatra, a folyás irányával párhuzamosan haladó észak-déli dombor aljában folyt régebben a Sárvíz. A Sárvíz és a Duna közötti területet nevezik Sárköznek. A Sárköz a geológiailag süllyedő alföldi medence legmélyebb és egyben a Dunántúli Dombvidékbe benyúló része. Ezt a mintegy 100 ezer hold nagyságú síkot a Duna és a Balatonból jövő Sióval egyesült Sárvíz töltötte fel hordalékával. A Sárvíz esése igen csekély, régebben számtalan szeszélyesen kanyargó ágra szakadva saját iszapjába fúlt. A Duna is többször változtatta ezen a szakaszon a medrét a történelem során. Az évenként többször ismétlődő, de a nyár elejére okvetlen megérkező „zöldár” idején az egész dombokkal keretezett síkot elborította a víz. Az ártér 86-87 méter tengerszint feletti magasságából, a 92-94 méterig kiemelkedő szigetszerű háta, valamint a dombok alji teraszok 92 métertől alig észrevehetően, 105-110 méterre emelkedő felszíne maradt csak száraz. Az ártérből kiemelkedő hátakat a történelem előtti időben az észak-déli széljárás is segítette halmozni, s a neolitikum óta időszaki vagy állandó feltöltődés folytán a dombhátak relatív magassága egyre fogyott, egyre többet ért el az árvíz.¹

A legkorábbi sárközi leletek a neolitikumból valók: az ősember a hegyek lábánál és a régi Sárvíz partján telepedett meg, elsősorban halászattal és vadászattal foglalkozott. A lakótelepektől kissé távolabb vadfogó vermeket tártak fel, úgynevezett. lengyeli és bádeni típusú leletek kerültek elő, feltűntek az első festett cserépedények is. A bronzkor embere már mélyen behatolt a mocsárvilágba. A Sárköznek szinte minden kiemelkedő pontja lakottá vált, s ezeken lakóhelyek nyomai, urnatemetők és halotthamvasztásos sírok kerültek elő. A nagyszarvú, széles homlokú őstulok (bos pimigenius) fennmaradt csontjai tanúskodnak a vadászatról. A korai vaskor lelőhelyeit is a nagyobb göröndökön találták, a bátai vár földházainak romjai alól pedig előkerült az első cserepulya (sütőharang), amelyhez hasonlót még a 19. század végén is használtak a Sárközben.²

E tájon a kelta volt az első, név szerint is ismert nép. A Sárköz peremén nagyobb települések létesültek. Amikor a rómaiak a Krisztus születése utáni első században birtokukba vették a Dunántúlt, különös fontosságot nyert e terület, mivel a dombor alján építették meg azt a főutat, amely Aquincumot (Óbuda) Mursával (Eszék) kötötte össze és Rómába vezetett. Kieépültek az utak, az erődrendszer, tovább fejlődött a gazdasági élet is. A kelta gazdasági korból sok emlék maradt fenn itt, a régészeti leletek közül a halsütő rács említendő. A Mecsekből átnyúló kötött, sárga agyagtalajú

¹ BALÁZS KOVÁCS 1997, 7.

² KATONA 1962, 11.

szekszárdi hegyeken még a kelták honosították meg a szőlőt, a táj egyik legfontosabb kultúrnövényét. A kelta-római kacorhoz (szőlőmetsző késhez) hasonló eszközök használatban maradtak itt a 20. század elejéig. Az Őcsény melletti római castellum alapfalait s feltöltött útját a nép Ördögvetetésnek nevezi.³

Az 5. századtól kezdve rövid időközökben különféle nomád népek követték egymást: a sárközi mocsárvilágban legeltettek és halásztak, és a Sárközbe nyíló völgyekben temették el halottaikat. Kerültek elő hun és avar leletek is. A honfoglaló magyarok feltehetően egy szláv és avar elemekből álló nép által már aránylag sűrűn lakott területet hódítottak meg, maga a sárközi mocsárvilág azonban lakatlan volt.

A mocsarak természetes védelmében a Dunántúl egyik legnagyobb szláv népcsoportja húzódott meg és érte meg, talán az avarokkal elvegyülve a honfoglalás korát. A helynevek és okleveles adatok alapján Győrffy György azt írja: „*A korai besenyőségek tekintélyes kiterjedésű településterülete húzódik itt le, a Duna menti mocsarakban. Központja kb. a mai Sárköz... Az itteni besenyőség már a XII. század folyamán teljesen megmagyarosodhatott*”⁴ A honfoglalás korában a Sárköz a fejedelmi Megyer törzs szállásterületének legdélibb csücske lehetett, a mocsárvilág természetes választóvonalként határolta el a délebbre települt Botond törzstől. A sárközi és a környékbeli helynevek eredete a legkorábbi századokba nyúlik vissza: Őcsény, Decs neve bizonytalan eredetű, többen a fejedelmi családdal hozzák kapcsolatba. Pesthy Frigyes úgy tudja, hogy Őcsény Árpád kori település. Lakói az I. Béla király alapította szekszárdi apátság szabados katonái: libertinusok. I. Rákóczi Ferenc hadjárata után a Kálvin hitre tértek, s emiatt elvesztették kiváltságaikat. Decs község lakói iskolai tanulmányaikból és ismeretterjesztő előadásokból tudják, hogy községük története a magyar állam alapításáig nyúlik vissza, és hogy Decs lakói a honfoglalás után érkeztek s a magyarságba beolvadt kunok és besenyők leszármazottai. Nyék egy honfoglaló törzstörődék nevéből ered, lakói úgy tudják, hogy a honfoglaláskor ide a kozár vagy kun-kabar törzs telepedett le, és - szerintük - ezek leszármazottai. Pilis talán szláv földrajzi elnevezésből származik. A falu nevének eredetére vonatkozóan az egyik népies föltevés az, hogy a mocsaras vidéken sok volt a pille. Ezért: pillés, és ebből lett Pilis. A másik föltevés szerint a falu a nádas, mocsaras, ingoványos területből kiemelkedő kopasz dombra települt, amely olyan volt, mint a barátok pilise. Ete személynévből eredhet. A környékbeli Fajs, Solt és talán Szekszárd neve is a fejedelmi család emlékét őrzi, Koppány pedig nemzetségnév.⁵

A Sárközben lakó avar-szlávság és az újonnan települt magyarság a 11. századra már összeolvadt, és megkezdődött az állandó jellegű letelepedés is. Ez időben kaptak helyet a Sárközben a török eredetű besenyők, akik a 12. századra olvadtak össze a magyarsággal. Emléküket ma is sok helynév őrzi: Alsónyéken Besenyő-hát, Besenyő utca,⁶ Besenyői-tó, Besenyői fok, Taksony, Bogra Baj és Baja.⁷

A Sárköz területén a korai századokban a térítő (bencés) apátságok kaptak szántót, halászóhelyet és erdőt. Koppány felkelésének leverése után a pannonhalmi és pécsváradi apátság szerzett birtokat, később rövid időközökben sorra alapították a Sárköz peremén is az apátságokat: egy pogány lázadás után 1061-ben a szekszárdit, a besenyők térítésére 1093-ban a bátaikat és végül 1142-ben a bátaszékit (cikádorit), amely elsősorban föld- és szőlőműveléssel foglalkozott. Ezekon kívül a távolabbi dömösi, fejérvári prépostság, a titeli, tihanyi és felhévízi apátság is élvezett itt javadalmakat, világi birtokosa alig volt ennek a területnek.

A pogánylázadások leverése és nemzetiségi társadalom felbomlása után a Sárköz területét egyházi adománybirtokként a pécsváradi, szekszárdi és báta apátság, valamint a váci káptalan kapta.

³ KATONA 1962, 12.

⁴ GYŐRFFY 1940, 98.

⁵ TÓTH 1913-1914.

⁶ VADAS 1981, 502.

⁷ KATONA 1962, 13.

Délkelet-Tolna a sárközi falvakkal (Engel Pál: Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Bp. 2001.)

Az apátságok birtokai széles sávban úgy helyezkedtek el egymás felett a Duna mentén, hogy a birtoktestek kiterjeszkedtek az árterületre és a dombvidékre is, azokat összekötötték, egybefoglalták. Ez az elv a középkor folyamán abban is kifejezést nyert, hogy birtokcsere, zálogosítás. alkalmával az ártér és dombvidék falvait összetartozó részként kezelték. A középkorban a szorosan vett Sárközhez, azaz a Sár és Duna közti területhez szorosan hozzákapcsolódott a Sárvíz és a szőlőhegyek közti teraszterület, mely szervesen összefügg a belső területekkel és annak nyugati bekeretezését adja. Tulajdonképpen az Alföld belenyúlása a Pannonföldre, melyet a két folyó, de főképp a Sárvíz töltött fel, mely iszapos hordalékát nem tudta a Dunába vinni, hanem itt rakta le. A középkorban az elmozdítás mesterséges okai megszorodtak. Főleg a földművelés térhódításával arányosan megnőtt a Sárvízen a malomgátak száma. A folyó egész szélességében keresztülfektetett rőzsegátak akadályozták a víz szabad folyását áradás alkalmával, s a gátak mögött felduzzasztották a folyót. A megrekedt víz hordalékával elzárnyosította és elsekélyesítette medrét, gyakran partjait áttörve, kétoldali környékét árasztotta el. A melegebb időjárással leapadt ugyan a vízszint, de még így is rengeteg tócsa, láp, zsombék, nádas és mocsár maradt vissza a mélyebb területeken.

A Sárköz keleti szélén folyó Duna a szabályozása előtt szeszélyesen kanyargott, sűrűn változtatva medrét, és így széles sávban kísérte holtágakkal össze-vissza szabdalta ártér; a nyugati felét pedig a Sárvíz, valamint a Bata és Kis-Duna kanyargó ágai szelték keresztül-kasul, amelyek a maguk hordta

iszap és sártengerben alig találtak utat a Dunába. Ezeknek a folyóknak az áradása minden évben bekövetkezett – néha többször is –, és ilyenkor beláthatatlan területek kerültek víz alá. Nem véletlen, hogy a 18. század elején erre utazó Bombardinak az tűnt fel, *hogy „ez a vidék egyébiránt a mocsarak és a sár miatt nagyobb részében járhatatlan.”*⁸

A korabeli okleveles anyag tanúsága szerint a Duna akkori medre jóval nyugatabbra volt, a gemenci, rezéti és szeremlei Duna alkotta a birtokhatárokat. Szekszárdtól északkeletre a mai medrénél is keletebbre folyhatott, a főmeder Bátaszék irányában pedig jobban megközelítette a település. Egyébként a középkorban is több holtággal szabdaltszigeteken átkelve lehetett a Nagy Dunához jutni. Ezek a mellékágak, Kis Dunák a Nagy Duna vízállását követték, amíg összefüggtek az élővízzel. Előfordult, hogy egy-egy nagyobb kanyarulat természetes módon feltöltődött, tóvá szélesedett, s csak árvíz idején frissült fel vize a Dunából. A közelben a legjelentősebb dunai átkelőhely a bátai rév volt, ahol a Szeged irányából érkező Káliz út is átkelt a Dunántúlra.

A Sárköz fő folyója, a Sárvíz a Bakonyból eredt. A középkori adatok szerint széles, mocsaras partok között mozgó víz volt. A Székesfehérvár körüli Sárrétnek a vizét vezette le dél felé és fele útján, Simontornyának tájékán felvette a Kapos és a Sió vizét is, s így Sárvíz néven érte el Szekszárdnál a szekszárd-bátai dombvonulatot. Ennek alján elkigyózva, Bátánál szakadt a Dunába és így adott nevet a Sárköznek. Már a rómaiak idején összekötötték a Balatonnal, később a római útépitésekhez emelt hidak és töltések is lassították a folyó útját, a középkorban azonban jelentősebb emberi beavatkozás figyelhető meg. Ilyen volt a mocsársár építés, a malmok elterjedése, amikor nem építettek külön malomárkokat, hanem a főmeder elsáncolásával, gátak közé szorításával használták fel a víz erejét, valamint a böjtök miatt jelentőssé váló halastó kiépítések. E mesterséges vízlépcsők és tározók eredményeként a Sárvíz és mellékfolyói elzátonyosodtak, elsekélyesedtek, elterültek. Joggal mondják a középkori oklevelek a Sár mellékét mocsárnak. Jóval később, 1854-ben a terasz alatt Bátáig kanyargó Sárvizet, más útra terelték azzal, hogy a folyót az egykori sárközi terület északi szélén keletre fordították és belevezették a Duna egyik mellékágába (ez a mai Sió-csatorna), mintegy 50 km-rel megrövidítve, így annak folyását. A Sárvíz ezután már nem ölelte körül a Sárközt.⁹

A Tolna megyei Sárköz jellegzetes, néprajzi szempontból talán az egyik legismertebb, legkutatottabb magyar kistáj. A Duna és a Sárvíz által határolt területen lévő Ócsényhez, Decshez, Sárpilishez és Alsónyékhez, tehát a néprajzi értelemben vett klasszikus, sárközi falvakhoz számítjuk még Bába református lakosságát és távolabb a műveltség hasonlósága alapján Érsekcsanád, Szeremle, valamint a Zengő környéki református magyar falvak: Váralja, Zengővárkony, Pécsvárad és Hidas népét is. Jellemző színpompás női viseletük, ezen belül különösen gyönyörűen hímezett főkötőjük, híresek művészi szötteseik. Református vallásúak, ennek nyomán házassági kapcsolataik és viseletük, szötteseik erősen kiemelik őket környezetük többi, leginkább idegen nemzetiségű népcsoportjai közül, de ezek a római katolikus magyarságtól is elkülönítik őket.

A Sárközzel foglalkozó írások gyakran idézik Baksay Sándor szépirodalmi ötvözetű, de néprajzilag is találó mondatait: *„Tanult, iskolázott, olvasni szerető, hazai történetben, vallási kérdésekben jártas, énekes, dolgos, kényes, táncos, könnyen élő nép, kinek a munkát és a vagyont a hegy és a víz, a rétek és a mezők olcsón és bőven szolgáltatják; a nők kitűnő népviseletüket ízléstelen színessé torzították. A fiatalság, ha ki akar öltözködni, egész szekrény patyolatot és selymet szed magára s fejére a régibb egyszerűen szép díszes párta helyett egész kosár virágot illeszt.”*¹⁰ Függetlenül attól, hogy a 19. század közepén gyermekeskedő Baksay még látta a jobbágykori fehérvászson dél-dunántúli viseleteket és azok mérsékelt ékességei feleltek meg puritán ízlésének, a sárközi parasztviselet magyar viszonylatban a leggazdagabb és legpompásabb volt. Szervesen beletartozott ez is a dél-dunántúli öltözködés típusába, amint első tudományos leírója, Kovách Aladár fogalmazta: *„a sárköziek új*

⁸ Bombardi 1718-ban Bécsben megjelent Topographia című műve alapján közli: MÉSZÁROS-TÓTH 1985, 117.

⁹ BALÁZS KOVÁCS 2006, 174; BALÁZS KOVÁCS 2014, 27-29.

¹⁰ BAKSAY 1917, 174.

*divatja a régi alapokon épült, saját lelkükből fakadt, s eredeti, újkori népviselet.*¹¹ Az egész sárközi népi kultúra sok szállal kötődött környezetéhez, de a különböző elemek együttes találkozása sehol nem alkotott olyan színes, hordozóinak mentalitásával együtt a jobbágykorból való felszabadulást és az anyagi javakban való bővelkedést kifejező műveltséget, mint a sárközi ünnepi viselet.

A népi kultúra felvirágzása egyidejűleg a környezettől elkülönülés 1860 után következett be. Andrásfalvy monográfiája részletesen bemutatja, hogy a szabályozásáig Dunaföldvártól délre a Dráva torkolatán túl milyen széles vízjárta sáv kísérte a Dunát. A parti helységek változatos módon halászsattal, vadászattal, gyűjtögetéssel, réti állattartással, gyümölcsstermesztéssel, faizással hasznosították és nagy hányadában műveletlenül hagyták ezt a hatalmas területet. Az érintett községek sorsa akkor fordult meg, amikor a 19. század közepén szárazra került a mocsarak és rétek nagy része, helyettük termékeny szántókhoz és jó minőségű legelőkhöz jutottak. Különösen vonatkozik ez a változás a Sárközre, ahol Őcsény szántói 1855 és 1895 között mintegy ötszörösére, Decsé csaknem hatszorosára, Alsónyéké négy és félszeresére duzzadtak, és párhuzamosan csökkent a rét, a legelő, az erdő és a hasznosíthatatlan terület aránya. A földbőség az 1860-as évektől nagyszámú római katolikus bevándorlót vonzott a református alapnépességű szűkebb Sárközbe (Báta volt eredetileg római katolikus többségű), ekkor bontakozott ki a sárköziek születésszabályozása és endogám házassági tendenciája. Korábban nagy távolságról házasodtak a német nemzetiségű népességgel elválasztott református szórványokkal (Váralja, Szekszárd, Bogyiszló, Hidas, Zengővárkony, Pécsvárad, Nagypall, Mohács, Belvárd, Kölked), sőt a Duna túl oldalán szeremleiekkel és érsekcsanádiakkal is. Kulturális kapcsolataik a házassági-rokoni kapcsolatok elhalványulása után is megmaradtak.¹²

Eddig a kutatók nagy része Sárközön általában csak az említett öt – néha csak négy – községet értette, melyek a földrajzi értelemben vett Sárközben fekszenek. Néha hozzászámítják a Duna bal partján lévő Szeremlét és Érsekcsanádöt, a baranyai Zengővárkonyt, a völgyeségi Váralját, nagyon kevés szó esik azonban a Baranyában és Nyugat-Tolnában élő vagy élt egyéb sárközi jellegű népekről. Még a népviselet kutatásával foglalkozók is inkább csak a zengővárkonyiakról, mohácsiakról emlékeznek meg, pedig rajtuk kívül még idetartozik Pécsvárad, Nagypall, Babarc és legdélebbre Baranya középvonalában Belvárd, Zengővárkony, a Mecsek legmagasabb csúcsának a Zengőnek (várkonyiasan: Zöngének) délnyugati tövében, egy észak-dél irányú, patak vájta völgyben helyezkedik el. Eredeti lakossága túlnyomóan református magyar. Népművészete – a szomszédos Pécsváradal, Nagypallal együtt – tulajdonképpen a Sárközével egyező, de némi helyi jellegzetesség miatt eltérő is /hasonlóan az egyes sárközi községekéhez/. A népviselet elhagyásáig /a kivetkőzésig/ e falvak lakossága is sárközi viseletben járt.¹³

A SÁRKÖZI FALVAK A KÖZÉPKORBAN ÉS A TÖRÖK ALATT

A mohácsi vész előtt ez a vidék az ország legsűrűbben lakott területei közé tartozott. Baksay idézi azt a régi közmondást, miszerint aki Tolnát, Baranyát bejárta, az mindent látott, amit érdemes, az világlátott ember.¹⁴ 1470-ben egy hatalmaskodási per kapcsán kilenc sárközi települést írtak össze.¹⁵

Abban az időben, ha valaki a régi római út vonalán elindult Szekszárdról Bátaszékre, 11 népes településen kellett áthaladnia (Nyámád, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyírzó, Lak, Kürt, Asziágy, Lajvér, Lángfő). Közülük Etéről azt is tudjuk, hogy mezőváros volt. /Ugyanezen az úton járva, ma csak Várdombon kell átmenni, az is német telepítésű község./ E sűrű településhálózat létrejöttét

¹¹ KOVÁCH 1907, 269.

¹² KÓSA 1998, 230.

¹³ BALÁZS KOVÁCS 2006, 171.

¹⁴ BAKSAY 1896, 278.

¹⁵ SÜMEGI 1997, 423-426.

és elpusztulását egyaránt annak köszönhetette, hogy e fontos kereskedelmi és hadiútba épült, mint ahogy Sárköz a megmaradását annak, hogy attól messzebb, az ártéri rengetegbe húzódott.¹⁶ A Sárközben és környékén a török hódoltság előtt szinte látótávolságban helyezkedtek el a falvak. A legtöbb település a vízmentes peremvidéken és a nagyobb göröndökre települt: Fejérvíz, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyírzó, Lak, Ság, Kürtös, Lajvér, Lángfő, Aszivágy, Kesztlőc, Újfalú, Kövesd, Farkasd, Iccse, illetve Ócsény, Decs, Pilis, Nyék és Malonta. Eléggé korán benépesültek a dunai ártér kisebb göröndjei is: Kis-Ócsény, Kis-Decs, Pörböly, Bogra, Ózsák, Asszonyfalva (a későbbi Szomfova), Gyürke és Nyámád. E falvak átlagos lélekszáma nem volt nagy: 1486-ban hét faluban 265 családfőt jegyeztek fel, ezek szerint a családtagokkal együtt 200 főnyi lehetett egy-egy falu népe. A Sárközben és környékén tehát az említett 30 településen körülbelül. 5-6 ezer ember élhetett.¹⁷

Ete már korábban is népes település volt, hisz a 14. század elején a Szent Lélek tiszteletére avatott, aránylag nagy jövedelmű parochiális egyházáról olvasunk a pápai tizedjegyzékben. Ugyanekkor Etén kívül csupán Ebes, Ócsény, Kesztlőc és Aszivágy voltak a Sárközben templomos helyek, Decsen csak fakápolna állt még a 15. század elején is, s a váci káptalan 1402-ben kért engedélyt a pápától, hogy helyette kőtemplomot építhessen, és kegyúri plébániát alapíthasson. Minthogy kérvényében megemlíti, hogy ezen a vidéken a templomok kőből épültek, kőtemploma volt Etének is.

Tolna megye délkeleti részén, a Sárközben a középkor kései századaiban az egyházi birtoktípus vált uralkodóvá. A kistrégió északi települései a szekszárdi apátsághoz tartoztak, ez a testület egyébként a Duna túlsópartján, Fajszon és környékén is komoly birtokállománnyal rendelkezett.¹⁸ A szekszárdi uradalomtól délre fekvő Ebesnek több egyházi birtokosa is volt. Két jelentős mezőváros, Ete és Kesztlőc a környező, falvakkal (például Pilissel) együtt a titeli káptalanhoz, az ettől délre eső Bátaszék és környéke (így Lángfő, Nyék, Pörböly és Farkasd) a cikádori ciszterci monostorhoz tartozott.¹⁹ A Dunához közelebb eső Decs a késő középkorban a váci székeskáptalan tulajdona volt, és a környékbeli földesurak között találjuk meg a székesfehérvári és az óbudai káptalanokat is. A bátai apátság Bátán, Apátiban és környékén, ezen kívül leginkább a Duna túlsópartján, a Bodrog megyei Szeremlén, Bényén és a környező településeken volt birtokos, 1447-ben pedig szintén a Duna keleti partján megkapta Bál és Kakucs falvakat is.²⁰ Délről a Sárközt a pécsi püspök és a káptalan, illetve a pécsváradi apátság falvai határolták. Az egyházi birtokosok közé természetesen számos középnemesi tulajdonú település ékelődött, a Sárközben Ócsény, Gyürke, Asszonyfalva és Lak, ettől nyugatra Garáb, Bonyhád és Szálka.²¹

A Sárköz régi torkolata alatt a Dunát itt újra elérő dombperemhez szorítva áll a Sárköz legdélibb és legnagyobb múltú települése, *Báta*. (A falvak sorrendjében délről észak felé próbáljuk megírni a Sárköz községeinek történetét.) Középkori eredetű falu, de már az őskorban, Krisztus születése előtt több évezreddel lakott vidék volt. A település alsó része felett emelkedő Öreghegy teraszos sáncolása a kutatások szerint a keltáktól származik. Az itt talált cseréptöredékek, szarvasagancsból készült eszközök bizonyítják, hogy hosszú ideig lakott hely volt. Kimagasló jelentőségű az itt talált keltakori lelet a szakirodalomban bátai vadkanként nyilvántartott tömör bronzszobrocska.

A kelták függetlenségének Krisztus születése előtt 11-ben, a rómaiak vetettek véget. A Duna vonalán haladt a várakat és őrtornyokat összekötő római hadi út, melynek egy mérföldköve Báta határában került elő, számos egyéb római korból származó pénzérmével, római kori téglákkal, edénytöredékekkel valamint feltehetően a rómaiak által betelepített szarmaták egyiptomi kultusz szobrocskáival, az usebtikkel együtt.

A település neve nagy valószínűséggel víznévből ered. A báta a maga „*mocsár, sár*” jelentésével

¹⁶ ANDRÁSFALVY 1956, 21.

¹⁷ KATONA 1962, 17.

¹⁸ FRAKNÓI 1879, CSIZMADIA 1972.

¹⁹ BÉKEFI 1894, 78-100.

²⁰ MOLNÁR 2006, 48.

²¹ MOLNÁR 2006, 44-45.

nem más, mint török megfelelője a magyar Sár, Sárvíz elnevezésnek, azaz a Fejér-Tolna megyei Sár vagy Sárvíz alsó folyását a körülötte megszállt török népek a magyar névvel rokon értelmű Bata néven nevezték.

Már a pécsváradi apátság 1015. évi hamis privilégiumlevele említi Bátató halászfalut.²² A kis halászfalu helye nagyon pontosan meghatározható, hiszen a neve alapján a Bata folyó, azaz a Sárvíz tövében, torkolatában fekszik. 1093-ban Szent László király alapított itt bencés apátságot, állítólag a környéken élő besenyők megtérítésére.²³ Az apátság a Dunántúli-dombság Duna medencére néző utolsó nyúlványának egy kiemelkedő pontján épült. A középkorban alatta kanyarodott a Sárvíz, és nem messze innét torkollott a Dunába. Az apátság a Sárvíz torkolatában, mint ilyen a Sárköz természetes fókuszában feküdt. Emellett a volt római hadiút, később az Eszék–Budai országút is érintette a települést. Jelentőségét fokozta még az is, hogy az őskor óta az erdélyi só szállítására használt Káliz út itt érte el a Dunát, majd bátai révén átkelve a Sárvízen szállították tovább a Dunántúl belseje felé.

Szent Margit tiszteletére a 13. században plébánia templomot emeltek Bata alsó részén a kikötővel szemben. A falu a 14. század végén került a pécsváradi apátságtól a bátai apátság tulajdonába, és ekkortól viseli Bátató helyett a Bata nevet.

Csánki írja róla, hogy „*a megye délkeleti zugában fekszik. Mezőváros. Földesura az esztergomi érsekségnek közvetlen alárendelt Szent Mihály arkangyal tiszti, szentelt itteni benczés apátság, melynek 1267-ben a Koronczói (Koronzói) cs. a patronusa.*”²⁴ Pesthy Frigyes helynévtárában 1865-ben írja Bátatóról: „*Bata a Duna jobbpartján fekszik Tolnamegyének alsó részén a Duna folyam által a Szegzárdi hegylánczullat végtövéhez szorítva, ehhez tartozik még az úgynevezett Furkoi pusztán 12 házzal a német ajku lakosokkal, mely a Buda-Eszéki ország uton Bátától ½ mérföld távolságra van s a szomszéd Bátaszék m. városából telepítetett, a lakosok egyházi tekintetben Bátaszékhez tartoznak. A községet... hajdan Rómaiak bírták a kiktől a hagyomány szerint Bathan Baussen vezér foglalta el seregével; Bathan ugyanis a róma Bácskaságot elfoglalván ajánlkozott seregével a Dunán áthatolni, s innét a Rómaiakat kiűzni, mire katonái azon ígéretet tevék neki: hogy az 1ső meghódított községet örökös tulajdonává teszik; s így történt, hogy a Rómaiak az áttöréskor megunván már az őket nyomasztó igát, - Bathannak hódoltak; - főbbjeik pedig kik a hódolatot megtagadták, felakasztattak s legyilkoltattak. A község tehát Bathan vezértől neveztetik Bátának. Bathan magtalan ember lévén, a község később papok kezére került s a községi levéltárban levő irományok tanusítása szerint már 1407ik évben St. Mihály arkangyalról nevezett Apáthság volt s virágzó nagy város a mohácsi vészig. – Ugyan itt Mihály arkangyal jelenleg is az Egyház védszentje. Klastroma egyike volt az ország legvagyonosabb Klastromainak, a melynek a szomszéd Báth-Monostor községe (Bács megye) s Nyárád (akkoriban mezőváros, most falu Baranyamegyében) és még hat más község Bátával együtt adózott.*”²⁵

A 13. század végén az apátság királyi kegyuraság helyett magán kegyúr alá került s a 14. században különösen a Becsei családdal vívott súlyos birtokpereiről maradtak fenn szép számmal oklevelek. Egy 1403. évi oklevél először beszél a bátai apátság Bata nevű birtokáról, ahol az apát tisztjei és nemes jobbágysai is éltek. Sőt név szerint is megnevez néhányat közülük: Parvus Antal és Gál, Nexch-i Lőrinc, Sartor Márton, Konch-nak mondott Péter, Magyar-nak mondott Kelemen, Zakalos Nykus, Zombeigh-i György, Erdegh Demeter, Yow Pál, Chanko-nak mondott János, Magyar Jakab, Sclavus Gergely, Lukácsa, Antal fia János, Institor Miklós, Wamos-nak mondott Tamás, Kemeud-i János Gál. Ők az első bátaiak, akiknek nevét feljegyezték.²⁶

1431-ben már 109 bátai polgár nevét sorolja fel egy oklevél: Bondor Benedek, Orgowan Mátyás,

²² KÁPOLNÁS 1993, 16; SÜMEGI 2003, 169.

²³ KÁPOLNÁS 1993, 18.

²⁴ CSÁNKI 1897, 408.

²⁵ GAÁL-KÖHEGYI 1972-1973, 288-294.

²⁶ KÁPOLNÁS 1993, 33-34.

Zenbech-i Pál, Zenbech-i Lőrinc, Litteratus István fia Benedek, Hayos Antal, Bodrog-i László, Borwos Imre, Bakaczy Benedek, Carex Mihály, Lantas Balázs, János fiai Balázs és Gergely, György, Hez Tamás, Somogi Mihály, Vazonarus Pál, Mezes-i Mihály, Anyassy György, Toth Tamás, Vdorbely Tamás, János fia Ferenc, Dénes fia Mihály, Gerebech-i Antal, Hulthay Lőrinc, Parragy György és Máté, Zeny Péter, István fia Mihály, Kwlchar Mihály, Horwath István, Aurifaber Demeter, Warga Mihály, Vamos Gergely, Antal fia András, Panchel János Bay-i György, Baya-i István, Hayos András és Balázs, Modia Péter fia Antal, Mihály, Vorga Vince, Varga István, Waryo Gergely, Varro Kelemen, Carnifex Gergely, Regi Péter, Chapo István, Bernath István, Carnifex Bálint, Ethey Domonkos, Kakkas Illés, Chapo Kelemen, Somogy Mihály, Hagmas István, Toth János, Nyvotha László, Nyvota György, Folnag András, Kaptas Bereck, Ermeny György, Baranya-i Tamás, Pechy András, Chond István, György fia Gergely, Zegedy István, Kálmán, Halaz Miklós, Halaz György, Rakos Benedek, Mory Gergely, Varga Kelemen, Zolnok-i János, Zolnok-i Péter, Zeremlyen-i Kwi Gyrgy, Capina János, Zele István, Tyza Mihály, Lorew-i Balázs, Chabrad Mihály, Thoth János, Magnus János, Fogas István, Folyo György, Zabo Pál, Magnus Sebestyén, Zenthgyrolthy-i János, Farkasd-i Benedek, Halaz Máté, Gál fia sebes, Perbely-i Antal, Zep István, Carnifex Antal, Nemeth Miklós, Kopeu Gál, Kvtor János, Thoth Imre, Carnifex Antal, Polgár Péter, Cakay János, Galnay-i Péter, Kalamar Tamas, Zekvmy János, Farkasd István, Sutor Kozma, Thomester Fülöp, Bako Tamás, Lőrinc fia János.²⁷

IV. Jenő pápa 1434. január 24-én kelt bullájában búcsút engedélyezett a bátai Szent Vér kegyhelyet felkeresőknek. Zsigmond királyról, ki nemcsak patrónusa és lelkes támogatója volt a bátai apátságnak, hanem nagy tisztelője is a Szent Vér ereklyének, két ízben biztosan tudjuk, hogy megfordult Bátán. Először 1395-ben töltötte itt a húsvétot, majd 1409 júliusában négy napot töltött a településen, s több hivatalos ügyet is innen intézett. Ő fordult az apátság érdekében IV. Jenő pápához 1434. január 21-én Rómában, hogy a Krisztus vérével ékeskedő bátai templomot búcsú kiváltsággal lássa el. A pápa gyorsan teljesítette e kérést, s tíz évi és tíz negyvenednyi (nagybőjtnyi időt kitevő) búcsút engedélyezett a Bátára zarándoklóknak.²⁸

1441-ben egy hatalmaskodásról szóló oklevélben említik a bátai jobbágyokat. Újlaki Miklós erdélyi vajda és macsói bán tolnai alispánjaihoz, Nagy Sándorhoz és Fodor Istvánhoz küldött levelében: Bokodi György mester nádori ítélmester elpanaszolta neki, hogy az elmúlt napokban, mivel Batha possessioban lakó jobbágyai a török ellen meghirdetett királyi hadban nem jelentek meg, Tolna megye alispánjai, a bán nevében a birtokot elfoglalták, az élelmiszerek egy részét a maguk számára lefoglalták, és a jobbágyoknak más károkat is okoztak.²⁹

Az olasz humanisták Mátyás király alatt Bátáról is megemlékeztek. Ransanus lucerai püspök feljegyzése szerint: „Egész Magyarországot területekre és kerületekre osztják, s mivel ezeket megyéknek nevezik, ezért az egész ország megyékre van osztva. Ezek a megyék a városoktól kapták nevüket. körülbelül ötvenhét megye van, némelyek a Duna jobb, mások a bal partján található...Báta megyét Bátáról nevezték el. Ez kis falu ugyan, de előkelő az ott lévő bencés monostor miatt, mely nagy hírnévnek örvend a feltűnő csoda révén, hogy a szentostyában Krisztus vére testének kis részecskéjével együtt látható, amint ezt igen sokan állítják, akik látták...” Bonfini feljegyzése szerint: „Báta falu sem jelentéktelen. Ezt a magyarok, a szkíták ivadécai a kimeriai Bosporus Bátájáról nevezték el, amely Sinda közelében található. Azután Somogy megye és Somogy falu (következik) egy jeles templommal, amelyben Segestaiak, valamint a Balaton tó többi falujának lakói (élnek).”³⁰

1512-ben Perényi Imre nádor Báta kegyura. Dózsa György felkelésében (1514-ben) az alföldi városok polgáraival együtt vettek részt a bátaiak is. Bája után (572 forint 40 dénár) Bátától (519 forint

²⁷ KÁPOLNÁS 1993, 47-48.

²⁸ KÁPOLNÁS 1993, 49-50.

²⁹ 1441. szeptember 8. SZAKÁLY 1998, 147.

³⁰ KÁPOLNÁS 1993, 74.

93 dénár) követeltek legtöbb kártérítést a parasztsereg elkövetett hatalmaskodásai miatt.³¹ A monostor a középkor folyamán híres búcsújáró hely volt. A Hunyadi család különösen nagy szeretettel ragaszkodott hozzá, nyilván azért, mert a mezőváros mellett győzte le Hunyadi János 1446-ban Garai László hadait. Hunyadi Jánostól Corvin Jánosig a család minden tagja ajándékokkal gyarapította az apátság vagyonát. Hunyadi László még kivégzése pillanatában is egy aranyozott bársony kazulát rendelt számára. A környék többi bárói Geréb Péter és Kanizsai Pál özvegyei, Garai Jób, Perényi Imre, Török Imre, Ráskay Balázs sem fukarkodtak az ajándékokkal. Számtalan szent ereklyéin kívül birtokában volt Szent Acháznak fél-embernagyságú ezüstsobra. Várdai Pál esztergomi érsek szerint a mohácsi ütközet előtt 200 ház volt Bátán, de az ütközet után igen megnövekedett a lélekszáma. A környékből ugyanis igen sokan menekültek oda a kóborló török csapatok elől. A mohácsi csatavesztés hírére a bátai Szent Mihály arkangyalról elnevezett apátság szerzetesei, néhány polgár segítségével észak felé menekítették az apátság kincseit. A menekülők szeptember 2-án Alsókra (Győr megye) érkeztek a kincsekkel, amelyek értékét 1712 forintra és 20 gira súlyú ezüstre becsülték, amikor Tolnai Máté pannonhalmi főapát kiküldte utánuk három emberét, és elvetette tőlük azokat.³²

A törökök 1529-ben égették fel először, 1539-ben pedig véglegesen elpusztították. Korabeli források úgy tudják, hogy ekkor 10 000 embert hurcoltak el onnan rabságba. Nem valószínű, hogy Bata ekkora város lett volna abban az időben. Feltételezhetően valamelyik búcsújáró ünnepen történt a kegyhely lerohanása, amikor a városban sok zarándok tartózkodott.³³ 1535-ben „*Battha város*” szerepel a bátai apátság birtokait összeíró jegyzékben.³⁴ Bata középkori mezővárosi rangját igen fontos helyzetének köszönhetette. Tolnától délre itt érintkezett először az ármentes magas part a Dunával és így itt fontos dunai átkelőhely és kikötő volt. Itt torkollott a Sárvíz a Dunába, melyen a sárközi szőlőhegyek, valamint Szekszárd és tovább észak felé Simontornyaiig húzódó szőlővidék borát hajóra rakva szállították a Dunára, illetve távolabbi piacok felé. Feltételezhetően az Eszék-Budai hadiút sem mai vonalon futott Furkótól Szekcsőig, hanem követte a dombperemet és csak itt Bátán távolodott el a Sárvíz partjától és vezetett a dombok közé. A Sárvízen keresztül kapcsolódott a Sárköz a dunai vízi úthoz és az is emelte Bata helyzeti energiáját. Vámját a bátai apát részére szedték, aki többször sújtotta jogtalan követeléseivel a hajózást. Valószínűleg Bata volt a Budáról és Pestről induló kereskedelem egyik végpontja, hiszen a jenői révészek és a pesti hajósok a budai oldalon csak egy számukra kedvezőtlen helyen rakodhattak meg áruval, rakományukat nem teheték partra Pesten, hanem a bátai vásárookra kellett hajóznuk. A dunai révek jelentős átmenő forgalmat bonyolítottak le. A török vámjegyzék adatai szerint elsősorban marha- és borkereskedelem zajlott rajtuk keresztül.³⁵

Bármilyen nagy volt is a pusztulás a lakosság kontinuitása nem szakadt meg. 1543-ban már 700 lakosa volt az akkor mezőváros Bátának, s ez a szám egyre növekedett. A szultán tulajdonában lévő hász városként jelentős közlekedési és kereskedelmi központ lett. A település súlypontja is eltolódott a Duna felé, hiszen ez lett a megélhetés forrása: a hajóvontatás, Duna-vám, vásárok, állatkereskedelem. Az új magyar földesurat – Szigetvár várát – évi 200 forint cenzussal elégítették ki, de a vár elestéig robotolniuk is kellett. A fejlődés ennek ellenére nem állt meg, s míg korábban a búcsúk voltak országos híresek, most a bátai vásárok váltak nevezetessé. Így 1557-re a lakosság száma meghaladta az 1100-at, a század hetvenes éveiben pedig még tovább emelkedett.³⁶

Bátát a török és nyugat-európai utazók naplói csak futólag említik, viszont annál többet a szigetvári urbárium és a török vámnaplók. 1545-ben a török összeírta a Tolnához tartozó dunai kikötők jövedelmeit, itt Bata város jövedelme 24777 akcséval szerepel, ebből vámjövedelem 14274, 82 ház

³¹ KÁPOLNÁS 1993, 86.

³² SZAKÁLY 1969, 6; SÜMEGI 2006, 141-170.

³³ ANDRÁSFALVY 1975, 126.

³⁴ HEGEDŰS 1997, 131.

³⁵ SZAKÁLY 1969, 39-40.

³⁶ SÜMEGI 2003, 170.

után fejadó 50 akcséval, 4100, hal fele 2886, hal tized 2400, kapuadó 2259 akcse volt.³⁷ A szántóföldet és a szőlőhegyet megművelő parasztok sorából kiválnak a gabona- és borkereskedők, akik a gyors gazdagodás reményében vállalkozásba adják pénzüket, egyikük adó- és vámbérlőként, másikuk kezesként kerül a török defterek lapjaira. A fuvarosok és a napszámosok Budára, Szigetvárra és Simontornyára járnak el napi 6 krajcárért, volt aki hónapokig távol élt öveitől, hogy biztos keresettel ellátásukról gondoskodhassék és adóját kifizethesse. A török megszállás első évtizedeiben pontosan kimutatható, hogy a mezőváros életére és fejlődésére jótékony hatással van a terményértékesítési lehetőség és a napszámberes munkavállalás erőteljes bővülése. Egyre több molnár, méhészt, vincellér, kertész és halász tűnik fel Bata állandó lakóinak sorában.

1554. július 16 és szeptember 18 között kamarai biztosok vizsgálták ki a szigetvári vár túlkapasait. Innen tudjuk, hogy Bátát először Dersffy Farkas a király nevében, Kaposvárhoz foglalta és 100 forintban állapotok meg. Polgárok és zsellérek összesen 162-en voltak. A cenzust együttesen fizették, 90 forintot.³⁸ Azután két esztendővel Szigetvárhoz csatolták a települést és oda fizették a 100 forintot. Az első évben Kaposvárnak fizettek 100 forintot. A második évben Szigetvárnak adtak Szent Anna napján 125, Szent Lőrinc napján 100, Szent Mihály napján 50, Szent Orsolya napján pedig 60 forintot és 20 forint értékű halat. Ezen kívül Dersffy Farkas 54 házat felégetett és 15 polgárt elfogatott, akiktől 500 aranyat csikart ki, ami 750 forintot tett ki, egyik polgártársukat pedig megölte. Sőt a városukban egy török vajdát, két polgárt és egy asszonyt is elfogtak.³⁹ 1557-ben Bátán a törökök 106 adózót és 42 szegényt írtak össze.⁴⁰ 1565-ben 102 kapu, 1557-ben 106 adózó és 42 szegény élt a városban.⁴¹

1559-ben, amikor Decs, Nyék és Bataaszék üresen állott, Bátán 12 1/2, Pilisen 6 adózó portát írtak össze.⁴² Bata 1556-tól kezdve Szigetvárhoz tartozott. Először Horváth Márk, majd Zrínyi Miklós adóztatta. Szigetvár elestéig az Alföldről jövő és a nyugat felé tartó marhák nagyrészét itt tették át a Dunán, viszont itt kerültek a nyugat felől érkező vasárak és szövetek a Duna–Tisza közére.⁴³ 1560-ban jegyezték fel: Szigetben elfogyott az élelem, ezért augusztus 12-én „*Keepyro András és Paxy András*” batabi polgárok 245 sóot hoztak, melyet az ottani vásáron vettek.⁴⁴ Bata vásárai a háborús időkben sem szüneteltek. Mekcsey István és Istvánffy István szolgái 1543 elején megtámadták Bátát, és az éppen ott tartózkodó siklósi, pécsi és szegedi kalmárokat kifosztották. A batabi vásár jelentős sókereskedelem színhelye volt. Például. Balog György kálmáncsehi bíró szállította át itt a Tolnán vásárolt 200 darab sóját.⁴⁵

A sárközi falvak 1564-ben:⁴⁶

Ete	2 porta
Pilis	2 porta
Kürtös	2 porta
Nyírzó	2 porta
Kövesd	1 ½ porta
Decs	9 porta
Lángfő	½ porta
Ebes és Csatár	6 porta

³⁷ VELICS-KAMMERER 1886, 46.

³⁸ PATAKI é.n.

³⁹ VASS 1978, 134; TÍMÁR 1989, 160.

⁴⁰ VELICS-KAMMERER 1886, 107.

⁴¹ HEGEDŰS 1997, 168.

⁴² SÖRÖS 1912, 135.

⁴³ RUZSÁS 19667, 2015., 210.

⁴⁴ TÍMÁR 1989, 251.

⁴⁵ SZAKÁLY 1969, 40-41.

⁴⁶ MOLNÁR 2006, 44-45.

Báta	12 ½ porta
Szentmiklós, Szerdahely, Iccse, Sag	6 porta
Kesztölc	2 porta
Ujfalú	1 porta
Öcsény és Asszonyfalva	4 porta
Lak	1 porta

A Duna-menti falvak gazdagságát és fejlettségét bizonyítja, hogy a mezővárosok (Báta, Tolna, Ete, Bátaszék, Paks, Földvár) mellett a falvak nagy része is szultáni házbirtok volt (Szentmiklós, Ebes, Csatár, Kesztölc, Decs, Kürt, Pilis, Malonta, Kövesd.

Ebben a harcok zajától hangos korban a hódoltsági kereskedelemről úgyszólván csak hatalmas-kodások kapcsán hallunk. A bátaiak 1565-ben elpanaszolták, hogy bírójuk Szabó Péter 56 napig raboskodott a szigetvári vár tömlöcében, mert vámfizetés nélkül engedte át a makói és szegedi hajósokat. A bíró mulasztásának okát ezúttal könnyen meghatározhatjuk. Korábban a Bátán áthaladó, borral megrakott hajóknak 12 dénárt kellett „*kormánypénzként*” lefizetni. Ezt az illetéket Zrínyi kapitánysága idején 1 hordó borra emelték, és napirenden voltak a jogtalan követelések is. Két makói és egy szegedi borszállító hajó tulajdonosaitól 100 köböl bort, utána Tóth Gergely és Söre János hajóitól 97 köböl (2 hordó) bort vett el Zrínyi. Nem csodálhatjuk, ha a bátaiak a jó kapcsolat fenntartása végett ott szabotálták el Zrínyi kereskedelmet nyűgöző utasításait, ahol tudták. Még a távoli Debrecen polgárai is vásároltak bort ezen a vidéken.⁴⁷

Egy évszázadnyi idő alatt a gazdag bátai apátság körülbelül. 2000 forintnyi kegytárgyat és egyéb ingóságot halmozott fel. Nagy összegek forogtak a bátai vásáron. Az ide igyekvő Tűjártó Simontól, Nádasdy Tamás jobbágyától egymagától 700 forintot raboltak el a katonák 1557-ben. A hódolt mezővárosok árucserkapcsolatai átnyúltak a hódoltság határain. A bátaiak panasza szerint Bereczk János egy 100 forint értékű szőnyeget vitt Szigetvárra, Ludovico Maráz pettau olasz kereskedőnek, aki azonban akkor éppen nem tartózkodott a városban. Horváth Márk tudomást szerzett a dolgról, a szőnyeget elvette, árával azonban mindörökre adós maradt. (Bereczk Jánosról tudjuk, hogy marhakereskedéssel is foglalkozott. Egy alkalommal 100 ökröt hajtott át a szigetvári harmincadon.)⁴⁸

1565-ben feljegyezték a hasz jövedelmeket, Bátán búzatized 21 kila, kasza és kertadó 51, újításoktól 44, bádtava 1850, méhkastized 2 akcse.⁴⁹ 1566. áprilistól 1567 februárjáig feljegyezték a révátkelési és vámjövedelmeket, só- és borvámot, haltizedet és halastavakból járó kettizedet, 102 kaput írtak össze 50-50 akcséval. A gabona, illetve búzatized 379 kile, 1110 métermázsányi búza-termés után.⁵⁰ 1568-ban Báta jövedelme 330 ezer akcse volt, Dunaföldvár jövedelmeinek több mint kétszerese. A legnagyobb tételeket a borvám, musttized, haltized és halkettized jelentette. 1572-ben egy csonka defter 86 nevet sorol fel, feltehetően még több volt az eredetiben. Ezzel ekkor Ete után a Sárköz legnépesebb helye. A felsorolt családfők a következők: Kalmár J., Márti P, Tót M., Anodi Benedek, Szitán Lőrincz, Tót A., Tarkó Imre, Fekete Miklós, Fekete György, Szilágy Imre, Halász P., Gönyös Mihály, Szente Pál, Babos Gergely, Bod Pál, Szente László, Vörös P., Pánta Lőrincz, Fén György, Varga P., Varga György, Zabró Imre, Bendi István, Petes Benedek, Fejes Ferencz, Nagy A., Tót A., Sebős Gergely, Borbás P., Bereczki György, Péter Gáspár, Mészáros Balázs, Szücs Damakos, Szabó I., Szabó Gergely, Nagy varga, Erszénjártó Gergel, Italjártó János, Szabó Benedek, Balázs diák, András kovács, Szücs Mihály, Keresztös Péter, Nagy P., Lantos Mihály, Berecz Gergely, Varga Gál, Tót G., Szabó Éliás, Szabó Együd, Szabó Máté, Szabó Gergely, Cser Albert, Borsos Márton, Kozma István, Dorogi Benedek, Erdős Albert, Szabó György, Csiba Imre, Szabó Imre, Szabó K.,

⁴⁷ SZAKÁLY 1969, 41.

⁴⁸ SZAKÁLY 1969, 42.

⁴⁹ VELICS-KAMMERER 1886, 180

⁵⁰ HEGEDŰS 1997, 165-166.

Szabó Mihály, Erdős Antal, Beszei László, Varga Simon, Ács L., Varga T., Kónyi Kelemen, Varga P., Varga Miklós, Szücs P., Varga Benedek, Szücs Gergely, Fejes István, Mohácsi Ferencz, Szücs Lőrincz, Szabó Imre, Ötvös Imre, Mészáros Bódizsár, Nagy I., Varga A., Varga P., Varga J., Simoni Péter, Szabó Gáspár.⁵¹

Báta szerepel a szekszárdi szandzsák tímár javadalom-birtok jegyzékében is 1574 és 1595 között, jövedelme a kapu illetékből, a gabona tizedekből, más összegekből, a haltizedéből, a város halastavainak halkettedéből, a piaci és vásári helypénzekből évente 5177 akcse volt, vámjának jövedelme pedig évi 67 000 akcse volt.⁵² A 16. század vége felé Bátára is nagy számban költöztek be balkáni török alattvalók. Ők lettek a révek és vámok bérlői is. A magyarság nem pusztult ki, számban megfogyatkozva élt tovább, főként a Duna felé eső részen, a védelmet nyújtó ártér közelében, megérték a felszabadító háborúkat is. Bátán 1590-91-ben a törökök 83 adófizető családfőt írtak össze, 1622-23-ban 26-t, 1631-32-ben ugyancsak 26-t, míg 1641-42-ben 20-t.⁵³

Annak ellenére, hogy a sárközi települések a Buda–Eszék–Belgrád (majd Konstantinápoly) hadiút mentén feküdtek, a 16. században a falvak pusztulása nem volt igazán jelentős. Mind a szigeti vár urbáriumai az 1560-as évek első felétől, mind pedig a szekszárdi szandzsák defterei arra utalnak, hogy a középkori településszerkezet a tizenöt éves háborúig alapvetően fennmaradt, sőt bizonyos települések, így Báta és Ete a kereskedelmi útvonalaknak köszönhetően megerősödtek. A hosszú török háború viszont nem csak Tolna mezővárosát, hanem a délebbi régiót is gyakorlatilag megsemmisítette. A sárközi teraszon fekvő forgalmas helyek a harcok során elpusztultak, míg az ártéri erdőkben meghúzódó települések egy része túlélte a kataklizmát, és a megszűnt városok és falvak népével is megerősödött. A korábban másodlagos jelentőségű, az ártérben fekvő Decs így vált a kisrégió központjává. A Sárközből származó 17. századi források csak a ma is létező települések (Báta, Decs, Pilis, Nyék, illetve Öcsény) folyamatos továbbéléséről tanúskodnak.⁵⁴

A századvég háborúi véget vetettek a virágzó városi életnek. A Duna mocsarai erdei és szigetei mindig jó búvóhelyet biztosítottak a nép számára. A hagyomány szerint *„ott volt a bátai falu régen a Szulokban.”* A Szulok a pörbölyi erdő része, melyről Pesty Frigyes helynévgyűjteményében a következőket olvashatjuk: *„Pörbolyi erdő...ebben van a falu helye, a legmagasabb és vízmentes része ezen erdőrésznék, nevét onnan vette, hogy a bátai lakosság a törökök rombolása után részint ide, részint más erdőségekbe menekülván itt falut képeztek.”*⁵⁵

1627-ben Decsi János ispán írt a bátai apátság birtokairól: Bátáról tudjuk, hogy Szekszárdtól két mérföld távolságra van, jó régen város volt, most mintegy 13-an laknak itt, és halászatból élnek.⁵⁶

1674-ben Báta lakói:

„Bíró

Mester Balas, 2 tehén

Marko Janos, 1 tehén

Halasz Janos, 1 tehén

Imrő ember, semmi

Acs Andras, 1 ökör, 2 tehén

Acs Mihaly, 2 ökör, 3 tehén

Kaszap Mihaly, 1 tehén

Balas Gergely

Kovacs Istók, 1 tehén

⁵¹ VELICS-KAMMERER 1886, 243.

⁵² VASS 1978, 158.

⁵³ VASS é.n. 85.

⁵⁴ MOLNÁR 2006, 44.

⁵⁵ ANDRÁSFALVY 1975, 127; BALÁZS KOVÁCS 2014, 150.

⁵⁶ MNL TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

Dalácsi Andras
 Santa Mihaly, 1 tehén
 Fejes Istok
 Balogh Andras, 1 ökör, 1 tehén
 Fejér Péter, 1 tehén
 Baronai Peter 2 tehén
 Nagi Mihaly, 1 tehén
 Posztorok Andras
 Biro Matthe, 1 tehén
 Vitaris Péter
 Bollata Andras, 1 tehén
 Szabo Gergely, 2 ökör, 2 tehén
 Tóót Janos, 1 ökör, 1 tehén
 Halasz Istok, 1 tehén
 Tóót Gyurka
 Toót Mathe, 1 ló
 Farkas Istok, 1 ló, 1 tehén
 Tóót Palko, 2 ló, szekcsői
 Mester Janos
 Fekete Janos
 Győr Peti, 1 ökör, 1 tehén
 Mester Peti
 Van szőlőhegye, halastava stb.
 1674. évben hoztak fl. 10 forint 40 dénárt, tartoznak 2. esztendőre fl. 15, halat 10, tartoznak 8.⁵⁷

A bátai apátságot az 1680-as években Jány János udvari tanácsos kapja meg Lipót császártól, tehát nem pap, a pilisiek, decsiek, bátaiak nem az udvari tanácsosnak, hanem testvérének, Jány Ferenc szerémi püspöknek, csornai prépostnak küldik panaszos és könyörgő leveleiket, bár Jány Ferenc csak 1688-ban kapja meg a bátai javadalmat. A bátaiak 1685 augusztusában írtak neki. „...ebben az háborúságos hadas üdőben csak szintén igen igen elnyomorodtunk, elfogyatkoztunk, és többire majd csak élvel halókká is löttünk, mivel mi, az mint Nagyságod is tudhatja, fölötte igön utban és minden ellenségnek torkában vagyunk, ... csakhogy az mi szegény falunk volt, el nem pusztult, ... Nagyságod reánk ne haragudjék, hogy ezökben az elmúlt nyomorúságos háborgó esztendőkbekben szokott adónkat föl nem küldhettük ... Kérjük azért, hogy Nagyságod legyen várákozással addig amíg Isten egy kicsiny csöndességet mutat, és valamint Nagyságod kívánja, vagy marhábul vagy sós halbul avagy pénzüil Nagyságodat megelégtjük. Nagyságod légyön illendő oltalmazással mellettünk.”⁵⁸ 1688-ban Bátán, Decsen, Nyéken, Pilisen és Bátaszéken 69 családfőt említenek, még távol van a lakosok nagyobb része.⁵⁹

Farkasdon éltek a középkorban a cikádori apát szolgái, valamint a Thereziánium idején a tisztartók. Uradalmi épületek nyomai ma is láthatóak ott.⁶⁰ Azari Simon fia Jakab, Farkasd és Feked birtok miatt, 1368-ban pereskedett András cikádori apáttal. Farkasd, mely ma Bátaszék egyik dűlője, a 14. században is a cikádori apátság birtoka volt. 1370-ben részben köznemeseké, részben a bátaszéki apátságé volt.⁶¹ Rajta 1470-ben Pohárnok Tamás és Nagy Benedek gazdatisztek laktak.⁶² 1669-ben puszta, a bátaszékiek bírták.⁶³

⁵⁷ MOLNÁR 2006, 136-137.

⁵⁸ HEDEGŰS 1997, 206.

⁵⁹ HEDEGŰS 199, 208.

⁶⁰ SÜMEGI 1997, 109.

⁶¹ CSÁNKI 1897, 424.

⁶² BÉKEFI 1894, 86.

⁶³ MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

Kövesd első említése egy 1267-ben kiadott oklevél, melyben a szekszárdi apát és alattvalói eladják Peterdet.⁶⁴ A település helye Bátaszéktől északnyugatra a Kövesdi víz és a Diós-völgy találkozásától nyugatra lehetett. A régészek itt egy 150×100 méteres területen 15-16. századi falut azonosítottak.⁶⁵ A bátaszéki határban ma is van egy „Asó-Küvesd, Kis-Küvesd” és „Küvesdi-dűlő, Küvesd, Küvesdi út” és Kövesd puszta.⁶⁶ Szerepel 1514-ben a szekszárdi apátság birtokai között.⁶⁷ 1558-ban szerepel a Horváth Márk szigeti kapitány által elfoglalt javak között, előtte a szekszárdi apátság birtoka volt. 38 forint adóról kötöttek egyezséget. Magyar György bíró lefizetett 38 forintot, amiből a meghódítást végzőké 12 forint, míg 26 forint a váré.⁶⁸ 1559-ben Ruchy Ambrusé és Szarkándy Pálé. Fizetni tartozik 24 forintot. Augusztus 25-én Kwthy Ambrus bíró lefizetett 4 forintot Október 24-én pedig 7 forintot. 1560. február 17-én ismét adott egy forintot. 1560-ban Pálffy Mihály bíró vallotta, hogy ott 3 lakott jobbágytelek van, továbbá 3 lakatlan és 2 zsellér. Az évi cenzus és szolgáltatások fejében 38 forintban szerződtek meg, ami 3 évre kitesz 114 forintot. 1561-ben György napja táján 15 forintot fizettek le. Dézsmát a császárnak pénzben fizettek. 1559-ben dézsmá címén a bor helyett fizettek 2 forint 80 dénárt, 1560-ban 24 köből bor fejében 6 forint 70 dénárt. Királyi rovásadót 2 porta után fizettek 20 dénár hozzáadásával, összesen 2 forint 40 dénárt.⁶⁹ Az 1561-ben összeírt gabona tizedtartozások jegyzékében szerepel a település. Nem fizetnek. Szolgáltattak már 3 kereszt búzát.⁷⁰ 1564. évi dikális összeírásban egy és fél portával szerepel.⁷¹ Ebben az évben 6 bortizedfizetőt írtak össze itt: Udvary Egyed, Tóth Mihály, Kozáry Bálint, Chahy János, Tóth Pál, Somody János.⁷² 1669-ben puszta, határos Lángfővel, a bátaszékiek bírják.⁷³

Lángfő falu Bátaszék mellett a Sárvíz és a Lajvér patak összefolyásánál volt. Már 1469-ben szerepel egy oklevélben Debrentei Tamás nyitrai püspök és a cikádori apátság gubernátora panaszt terjesztett a bíróság elé: Mesztegnyei Szerecsen Péter, Szentmiklósi Benedek és Kevesznyi Gergely Albert király halála után, az apátság lángfői birtokára támadtak, a jobbágyokat, különösen Endrődi Tamást agyba-főbe verték, marháiban s egyéb jószágaiban is sok kárt okoztak.⁷⁴ 1476-ban már összeírták a bátaszéki apátság javai között: „Lángfő faluban van négy hordó bor.”⁷⁵ 1558-ban szerepel a Horváth Márk szigeti várkapitány által lefoglalt javak között, korábban a budai káptalan birtoka volt. Az adóról szóló egyezség 10 forintról szól. Kun Bálint bíró lefizetett 10 forintot, amiből a meghódítást végzőké 10 forint.⁷⁶ 1561-ben Lángfőn gabonatedként Marton Tamás és Pipó Bálint szolgáltatott egy-egy kereszt búzát.⁷⁷ Az 1564. évi dikális összeírásban fél portával szerepel.⁷⁸ Az 1554-es defter szerint 5, 1565-ben 7 adózója van. Az 1558-as egyházi tizedösszeírásban a defterben nem található Bartha Tamás szerepel. Harmadízben fizet 2 forint 40 dénárt. Az előbbi defterben található Kun Bálinton kívül az 1564-es tizedösszeírásban Marton Tamás, Pipó Bálint, Porkoláb Lukács neve is.⁷⁹ 1669-ben rácsok lakták és Veszprémbe adóztak.⁸⁰

Sziágy, Asziágy kis település. Már 1453-ban szerepel egy oklevélben: „Meztegnew-i Zerechen Péter, Zenthdemeter-i Wasady Pál és Chupch-i Énok tolnai alispánok, valamint Dorogh-i István,

⁶⁴ KÁPOLNÁS 1993, 22.

⁶⁵ K. NÉMETH 2011, 38.

⁶⁶ VADAS 1981, 512.

⁶⁷ VASS é.n. 55.

⁶⁸ TÍMÁR 1989, 221.

⁶⁹ TÍMÁR 1989, 287.

⁷⁰ HEGEDŰS 1997, 156.

⁷¹ VASS 1978, 158.

⁷² HEGEDŰS 1997, 156.

⁷³ MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

⁷⁴ BÉKEFI 1894, 91.

⁷⁵ ÉRSZEGI 1978, 76.

⁷⁶ TÍMÁR 1989, 121.

⁷⁷ HEGEDŰS 1997, 156.

⁷⁸ VASS 1978, 158.

⁷⁹ HEGEDŰS 1997, 143.

⁸⁰ MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

Par-i János, Paly-i Gewder Albert és Iklad-i Balázs szolgabírák tanusítják, hogy Zekel Tamás vránai perjel familiarisa útján előterjesztett kérése törvényszékükből kiküldték Gewder Albert szolgabíró, aki visszatérvén előadta: szeptember 1-én nyomozást végezvén, megállapította, hogy amikor május 20-án a perjel familiarisa, Halaph-i Balázs Bátha mezővárosában levő házába igyekezett volna, Azzwag possessióba érkezvén, a titeli káptalan ott lakó népei és jobbágyai, jóllehet semmit sem követett el, fegyveres kézzel rátámadtak, s ha nem tudta volna megvédelmezni magát, megölték volna; védekezés közben két aranyforintot érő lovát íjlövessel megsebesítették, amibe az utóbb beledöglött.⁸¹ 1494-ben szerepel a Bakócz kódexben,⁸² majd a szigetvári összeírásokból ismerjük. E település ismereteink szerint a török hódoltságban, 1558-ban tűnik fel ismét abban a jegyzékben, mely a következő címet viseli: „Nagyságos Horváth Márk úr által újonnan elfoglalt javak az 1558. évben.”⁸³ Ebből kiderül, hogy Zyagh a szigetvári kapitány posztját másodszor is elfoglaló Horváth Márkkal történt egyezség szerint Hathwany Balázs bíró útján befizetett 17 forintot. Ebből a meghódítást végzőké 12 forint volt, a várnak maradt 5 forint. 1559-ben Kesztölcshöz tartozott. November 29-én Zakal Péter 6 keresztnyi dézsma búza fejében lerótt 6 forintot, 8 ½ köből dézsma bor fejében 8 dénárjával lerótt 5 forint 44 dénárt.⁸⁴ 12 személyt, egy bírót és három zsellért írtak össze.⁸⁵ 1559-ben a Szigetvárhoz adózó Tolna megyei falvak között szerepelt, ekkor a budai káptalané volt és tartozott 20 forinttal. 1559. november 16-án Tóth Gáspár bíró bevitt a várba 7 forintot.⁸⁶ „Tóth Gáspár bíró vallotta, hogy lakott jobbágytelek van 3 zsellér 3 lakatlan telek 3. Cenzus és munkák fejében évente a szerződés alapján 10 forintot fizettek, ez 3 évre 30 forintot tesz ki. Dézsmát a császárnak pénzben fizették. 1559-ben búzadézsma fejében lefizettek 2 forint 32 dénárt, bordézsma fejében 2 forint 40 dénárt. 1560-ban 9 köből bor fejében 4 forint 32 dénárt. Királyi rovásadót 2 ½ porta után 20 dénár hozzáadásával 1559-re fizettek, ami kitesz 3 forintot.”⁸⁷ 1558-ban búzatedet 1 kereszt és 12 marok után fizettek 2 forint 32 dénár⁸⁸ 1560-ban írták, hogy „egykor a titeli káptalané.” „Zakal Péter szígyi bíró eskü alatt vallja, hogy ott 7 telkes jobbágy van, a bíró a nyolcadik. Van két lakatlan telek. Vallja továbbá, hogy évi cenzus adójuk minden egyes telek után 1 forint. Mégis Horváth Márk kényszerítette őket, hogy évente telkenként 2 forinttal adózzanak. Az első és a második évben a két határidőre összesen 34 forintot fizettek, a harmadikban és negyedikben ti. e jelen évet is beszámítva a két határidőre 28 forintot adóztak. 1559-ben a búzadézsma pénzben szolgáltatatták, 2 ½ köből búza fejében fizettek 2 forint 32 dénárt. Azt vallották, hogy az 1560. évben két másik helységgel Kewrtes-sel és Ny-rzó-val együtt szolgáltatattak, 36 köből bort és 4 köből búzadézsma fejében 4 forint. A jelen évi tizedet még nem adták le. A hadiadót vagyis a dikát 9 porta után fizetik a dikátorok lajstroma szerint.”⁸⁹ Az 1564. évi dikális összeírásban 2 portával szerepelt.⁹⁰

Moha Lángfő és Báticasék között helyezkedett el. 1554-ben 5, 1572-ben pedig 6 adózót írtak össze a törökök. Az itteni nevek közül ott található az 1564-es tizedösszeírásban Borsody Ambrus, viszont a defterekből hiányoznak: Molnár János, Szabó Ambrus, Tóth Imre, Gazdag Balázs, Tóth Kelemen. Tehát legalább 12 család élt itt ebben az időben.⁹¹ 1558-ban szerepel a Horváth Márk által újonnan elfoglalt javak jegyzékében, korábban a budai káptalan birtoka volt. Az egyezség 14 forint adóról szól. Anka Bertalan bíró lefizetett 14 forintot, amiből meghódítást végzőké 12 forint,

⁸¹ SZAKÁLY 1998, 158-159.

⁸² CSÁNKI 1897, 415.

⁸³ TÍMÁR 1989, 219-223.

⁸⁴ TÍMÁR 1989, 231.

⁸⁵ TÍMÁR 1989, 246.

⁸⁶ VASS 1978, 138.

⁸⁷ TÍMÁR 1989, 287.

⁸⁸ HEGEDÜS 1997, 140

⁸⁹ TÍMÁR 1989, 277.

⁹⁰ VASS 1978, 158-159.

⁹¹ HEGEDÜS 1997, 147.

a váré 2 forint.⁹² „1560-ban Borsody Ambrus bíró eskü alatt vallotta, hogy lakott jobbágytelek van itt 6, lakatlan 3. Az egyezség szerint évente 14 forintot fizetnek, ami 3 évre kitesz 42 forintot. 1558-ban 4 kerékkel működő malmok után 3 forint. 1559-ben hasonlóképpen a malmok után 3 forint. A dézsmát a császárnak pénzben fizetik. 1559-ben a dézsmák után 9 köböl bor fejében fizetnek 4 forint 32 dénárt.”⁹³ 1561-ben búzátized gyanánt Molnár János szolgáltatott egy kereszt búzát. (Március elsején fizették ki.)⁹⁴

Újfalu Kövesdtől nyugatra volt. 1558-ban szerepel a Horváth Márk szigeti várkapitány által lefoglalt javak jegyzékében, korábban a budai Szent Zsigmond káptalan birtoka volt. 22 forint adóról kötöttek szerződést. Pethew Ambrus bíró lefizetett 22 forintot, amiből a meghódítást végzőké 12 forint, a váré 10 forint.⁹⁵ „1560-ban Egyed Albert bíró vallja, hogy lakott telek van 4, zsellér van három, végül lakatlan van hat. Azt állítja, hogy mikor Horváth Márk első alkalommal őket meghódította, akkor még 11 lakott jobbágytelek volt itt, és minden egyes jobbágytelek után cenzus és szolgáltatások címén leszerződtek 2 forintra, ami egy évben 22 forintot tett ki és 3 év alatt ez 66 forint. Dézsmát a császárnak pénzben. 1558-ban terménydezsmá fejében 4 köböl helyett lefizettek 4 forintot, 2 csöbör bor után 24 pinttel számolva, pintenként 6 dénárral megváltva 5 forintot, 4 csöbör bor fejében hasonlóképpen pintenként 6 dénárjával számítva fizettek 6 forint, 4 ½ csöbör bor fejében 6 forint 48 dénárt. Királyi rovásadót 4 porta után fizettek 20 dénár hozzáadásával 4 forint 80 dénárt.”⁹⁶ 1561-ben azt jegyezték fel a gabona tizedtartozást összeírók, hogy Ujfalu nem fizet. Szolgáltattak 4 kereszt búzát.⁹⁷ Szigetvárhoz tartozott, egy portát írtak össze. 1554-1564 között 17 adózót tartottak számon.⁹⁸

Alsónyék Tolna megye déli részén fekszik, a település neve a honfoglaló törzsek egyikének, a Nyék (határvédő) törzs nevéből származik 1138-ból említik először, II. Béla adománylevelében, NEKU néven. Pesthy Frigyes helynévi gyűjtéséből tudjuk, hogy Alsónyék „község legkorábban említettetik a 14ik században, az azómban az egyházi Jegyzőkönyvekből bizonyos, hogy a Reformátio kezdetekor azonnal az ujított vallásra térvén lakossága által, már a Mohácsi vészkor anya Egyház volt, s mint filialistak Batta és Mórágý is ide tartoztak. Telepítéskori népesítése honnan eszközöltetett a községnek okmányok hiányában meg nem mondható, ők az Árpáddal e' honban költözött törzs Magyarók sarjadékai. Későbbi időkben egyes családok mint például a most legvirágzóbb Zsíkó család Pest Megye Csanád községéből, a másik legvirágzóbb, vagyis a Császár Család szomszédos Batta Mvárosából költözött ide s tette itt le, magát állandó lakásra.”⁹⁹

Alsónyékről Egyed Antal kérdéseire 1829-ben adott feleletekben azt olvassuk, hogy 301 évvel ezelőtt szállták meg lakosai.¹⁰⁰ Tehát 1528 lenne a falu megszállásának éve. Nem tudni honnan vette ezt az állítást a falu vezetése, de teljesen elutasítani sem lehet. A község 1788-ban megkezdett jegyzőkönyvében rövid falutörténetet találunk, ebben pedig annak eredetére a következő bejegyzést olvassuk latinul: „Ami a nyékiek eredetét illeti, igen valószínű, hogy kezdetben pásztorok (subulcus) voltak, mert ez a tájék makkban igen bőtermő volt és disznók táplálására kiváló, de hogy mikor változtatták át szállásaikat az állatorzók házzá, nem tudjuk. Ami a vallásukat illeti a reformáció ideje óta a Helvét hitvallást követik, kivéve a Naman családot kit a katolikusok szentnek mondanak. Kocsis János pedig evangélikus lutheránus és csak egy bizonyos ideje telepedett le. Kezdetben ezek, mint egyesektől megtudtam, a Duna partján laktak és azután ezt a helyet, melyet most laknak, vagyis a Sárvíz partját, mely folyó ezt a falut Bátaszéktől elválasztja, szállták meg. A XVIII. század elején a rácok kényszer-

⁹² TÍMÁR 1989, 221.

⁹³ TÍMÁR 1989, 288-289.

⁹⁴ HEGEDŰS 1997, 156.

⁹⁵ TÍMÁR 1989, 221.

⁹⁶ TÍMÁR 1989, 286.

⁹⁷ HEGEDŰS 1997, 156.

⁹⁸ HEGEDŰS 1997, 169.

⁹⁹ GAÁL-KÓHEGYI 1971-72, 281.

¹⁰⁰ CSERNA-KACZIÁN 1986, 40.

ritették őket, hogy a folyón keljenek át és így egy rövid ideig Bátaszék északi részén laktak, míg végül újra visszaköltöztek elhagyott házaikba. Ebben az időben mindig Bátaszékhez tartozott, kinek utolsó apátját a rácok lefejezték. Utána a Kamara birtokába jutott a falu, a környező falvakat inspektorokkal kormányoztatta, míglén Kliegl Ignác Bátaszéket, Alsó Nyéket, Pilist és Decset kibérelte. Most fia Kliegl Sándor árendálja ezeket a falvakat. Jany idejében élt itt egy Vámos István nevű paraszt, aki írni és olvasni tudott és aki a falu jegyzője volt, aki ezt a szép munkát elhatározta és feljegyezte nemcsak az egyház pásztorainak nevét, hanem az emlékezetes dolgokat is eddig az időig...¹⁰¹ A földrajzi nevek gyűjtése során a falu lakói úgy tudták, a honfoglaláskor itt a kozár vagy kun-kabar törzs telepedett meg. Az alsónyékiek – ezek szerint – az ő leszármazottaik. Később a besenyőkkel keveredtek. A tatár és török elől a Duna ingoványos, mocsaras árterületére menekültek.¹⁰²

Alsónyék 1402-ben is szerepel egy oklevélben. Gidei Imre, Bátmonostori Töttös László rokona nevében panaszt emelt Vörös László s Zalai János Bodrog vármegyei alispánok és Aranani András valamint besenyői Földes Benedek szolgabírák előtt. E szerint Gál fia János, Harapki Jánosnak és a cikádori apátnak rokona Báthmonostori Töttös Lászlónak Dénes és Mátyás garai jobbágyait, amazok megbízásából, Nyéken elfogta, bebörtönözte, tőlük három lovat nyergestül s fékestül, azonkívül két íjját, két dárdát és két forintot elvett. A bíróság Tamásfalvi János fiát Pétert és Bessenyo Benedek fiát Antalt bírta meg a vizsgálattal. A nyomozás kiderítette, hogy a panasz minden része tényeken alapszik.¹⁰³

1535-ben szerepel a bátai apátság birtokait összeíró jegyzéken.¹⁰⁴ Az 1550-s évek második felében Nyék Bátaszékkal és a többi sárközi községgel együtt Szigetvárhoz tartozott. 1558-ban ugyan még a cikádori apátság birtokaként írták össze Bátaszékkal együtt, ekkor búzaterjedés után fizettek 300 forintot.

1557-ben Bátaszéken 88 adózót és 5 szegényt írtak be a defterbe, Nyéken 41 adózót és 5 szegényt.¹⁰⁵ 1559-ben Nyék és Bátaszék 100 forinttal tartozott a várnak. 1560. február 25-én Kun János és Koppány Lénárd bírák az ő évi fizetési kötelezettségükből 100 forintot vittek Szigetvárra.¹⁰⁶ 1560-ban olvassuk a két településről: „Bátaszék és Nyék régen a Budai Káptalané volt. Nagy Gál és bátaszéki Koppányi Lénárt eskü alatt vallották s ugyanott megállapították, hogy 16 keresztény jobbágytelek és a rácoknak és a törököknek 13 telkük van. Amennyire az általuk bevallott mennyiségből és a provizor által nekik adott nyugtákból kiderül, a várhoz három évente 319 Ft fizetnek. Bor és gabona tizedeikért hasonlóképpen két évente 194 Ft-t adnak, tizedeiket a császárnak készpénzben fizetik. A bor tizedeket az 1560. évben Horváth Márk nekik 106 köbölbe, ezeket a jobbágyoknak végezetiül Horváth Márk köbölként 48 dénárért számította, így ez 50 forint 88 dénárt tesz ki.”¹⁰⁷ Bátaszék és Nyék 1561-ben is még együtt szerepelt. Bátaszék magyar népe elpusztult, vagy Alsónyékre költözött. A bátaszéki magyarok szájhagyománya szerint őseik Pörbölyön és a bátai erdőségekben, Címer fok körül tanyáztak valamikor, és onnan szállták meg a mezővárost.¹⁰⁸

Alsónyék szerepel a török defterekben is 66 házzal. 1572-73-ban a következő családfőket írták össze: Tót Márton, Kobáni B., Mocsáni Péter, Hegedüs P., másik Hegedüs, Varga P., Csáni István, Szegi B., Bene Ferencz, Kocsi B., Somodi P., Besárd János. Jakab P., Damján Miklós, Nagy János, Odor Imre, Kondár Máté, Rödös B., Szabó Mihály, Kanász Kelemen, F. J., Varga Balázs, Pap Gergely, Karácson M., Baga P., Mocsári Jakab, Kocsár T., Sós Antal, Vörös György, Lukács Demeter, Szalai Bálint, Csáni Jakab, Tót Imre, Vékás G., Búza Lukács, Gergel Kovács, Kócsa Balázs, Pap Máté, Pál Kovács, Damakos György, Kósa Pál, Becsér P., Ferencz Mihály, Somodi Mátyás, Szabó István, Fábján Demeter, Kona István, Kovács Jakab, Somodi T., Szabó Mihály, Tót A., Diénös diák, Bóka

¹⁰¹ Idézi: ANDRÁSFALY 1975, 121-122.

¹⁰² VADAS 1981, 499.

¹⁰³ BÉKEFI 1894, 95.

¹⁰⁴ HEGEDŰS 1997, 131.

¹⁰⁵ HEGEDŰS 1997, 141.

¹⁰⁶ VASS 1978, 138.

¹⁰⁷ VASS 1978, 139.

¹⁰⁸ ANDRÁSFALVY 1976, 123.

Gergely, Boló P., Damján J., Feleki Péter, Tót M., Farkas Máté, Ferencz P., Csáni L., Kovács János, Rigó István, N. Ferencz P., Nagy Gergely, Bobolcsi Tomás, Kovács P.¹⁰⁹

Említi a szekszárdi szandzsák tímár javadalom-birtokosainak jegyzéke is 1574 és 1595 között. Jövedelme a kapu illetékből, a gabona tizedekből, a haltizedből és -kettedből, valamint egyéb összegekből 51210 akcse.¹¹⁰ A török összeírók 1590-91-ben 50 adózó családfőt írtak össze Alsónyéken, 1622-23-ban 33-t, míg 1641-42-ben szintén 33-t.¹¹¹

Mint a bátai apátságához tartozó birtok, 1627-ben a pozsonyi káptalan kezére került 40 házzal, ugyanakkor, amikor Decs is csak 40 házból állt.¹¹² Tóth Károly úgy tudja, hogy a református vallást 1626-ben vették fel.¹¹³ Mint a decsiek a Buvatba, a hagyomány szerint úgy menekültek a nyékiek a mocsarak közt fekvő Besenyő-hát rejtekébe a hadjárások idején. Itt káka-böngyölével és sulyommal táplálták magukat és gyermekeiket. Azt is emlegetik egyesek, hogy az odamenekülteket a tatárok magyar szóval próbálták kicsalogatni: „*Kati, Panni, Sári, Mári gyertek ki, elmentek már a tatárok.*”¹¹⁴

Alsónyéktől nyugatra lévő dombok alatt több falu teljesen eltűnt a török korban, a felszabadító háborúk és Rákóczi szabadságharca során. A nyéki határba olvadt bele Lángfő, Újfalú és Aszivágy határa vagy legalábbis határának egy része, de a települések népének Nyékre való költözéséről nincsenek olyan szép adataink, mint az eteiek és asszonyfalviak Decsre húzódásáról. Az említett falvak 1558-ban még mind lakottak, 1572-ben már csak részben, 1627-re pedig már mind lakatlanná váltak, illetve rácsok lakták. Rác faluként említik 1627-ben a Sárközben Lángfőt, Nyirszót és Őcsényhez tartozó Ebest és Almást is.¹¹⁵

A falutól keletre a Duna felé is volt egy elpusztult település: Pörböly. A nyéki szállások egy részét egy egykori falu magaslatára telepítették a 18. században. A pörbölyi határ másik részén Bata és Bataaszék osztozott.

Nyék lakói 1674-ben:

„*Bíró*

Növendős Janos, 1 ökör, 2 tehén

Marki Istvan, 8 ökör, 6 tehén, 3 ló, sertés

Kocsis Janos, 6 ökör, 3 tehén, sertés

Ferencz Istok, 2 ökör, 2 tehén, sertés

Lőrinczi Janos, 2 ökör, tehén, sertés

Faucha Miklos, 6 ökör, tehén

Mattias Istvan, 2 tehén

Tóót Janos, 8 ökör, tehén, sertés

Tóót Matthe, 4 ökör, tehén, sertés

Vargha Istok, 6 ökör, tehén, sertés

Vargha Mihaly Istok, 4 ökör, 4 tehén, sertés

NB. Hagyo István, 10 ökör, tehén, jó sertés.

Hagyo Janos, 2 ökör, tehén, sertés

Csindo Janchi, 2 ökör, tehén

NB. Varga Andras, 10 ökör, tehén, equos sicut Hagyo, sertés etc.

Kémes Istvan, 6 ökör, tehén, sertés

Tóót Janos, ökör, tehén, sertés

¹⁰⁹ VELICS-KAMMERER 1886, 243.

¹¹⁰ VASS 1978, 158.

¹¹¹ VASS é.n. 85.

¹¹² ANDRÁSFALVY 1975, 122.

¹¹³ TÓTH 1914,

¹¹⁴ ANDRÁSFALVY 1975, 122.

¹¹⁵ ANDRÁSFALVY 1975, 122.

Alter Tóót Janos, 2 ökör, tehén
Korsos Dani, 1 ökör, tehén, sertés
Deső Balás, 2 ökör, tehén
Karachon Istvan, 8 ökör, ló, tehén, sertés
Lukacs Miklos, 3 ló, tehén
Pál Gyorgy
Varga Istok, 4 ökör, tehén, 2 ló
Hajdu Istvan, meghalt
Polkorab Janos, 6 ökör, tehén, sertés
Polkorab Istok, 2 ökör, tehén, sertés
Csapai Péter, 1 ló
Varga Peti
Mihaly Deak
Chonka Janos, 6 ökör, 3 ló, tehén, sertés
Vamos Janos, 4 ökör, tehén
Racz Janos
Szőlőhegy, halastó, etc, és Kesztyőcz pusztá possident.
Nekiek hoztak fl. 22, halat 8, tartozás 18, pénz 4. Egy pár csizmát hozták, még egygel tartoznak.¹¹⁶

1689-ben Daróczy László vette számba talán a megye megbízásából az egykori falvakat. Nyéken 70 ház volt, most 16 van. Jany apátnak 23-60 forintot fizettek. A tolnai bég 1 forintot kapott házanként, 6 kocsi szénát, két tóból és az álló Dunából felesben halásztak. Különből mindenből tizedet fizettek. A török szultán három forint harácsot kapott.¹¹⁷ Az 1696. évi összeírás szerint Nyék egy órányira fekszik Bátaszéktől. Móró Istvánnak Győrbe fizet évente 25 forintot. Janynek fejenként három forintot, 77 nap robotot és mindenből tizedet.¹¹⁸

Az 1690-es gazdasági összeírásban azt olvassuk, hogy a török alatt a csornai prépostnak fizettek évenként 10-25 forint adót. A felszabadító háborúk alatt 15 telek volt, az összeírás időpontjában azonban már csak 8. A töröknek minden földműves 3 forintot adott, a falu együtt 5 szekér fát és szénát, minden terményéből és borból pedig tizedet.¹¹⁹

Egy 1403-ban kelt oklevélből már tudunk *Nyirzóról*: ekkor Balázs fia Gergely nyirzói jobbágy eladta Kesztyőlcön lévő vásárolt szőlejét Laki Garázda Miklósnak.¹²⁰ Az 1554-es defterben a Mórágynál körüli település, Nyirzó nem található, de szerepel később, például a Horváth Márk által 1558-ban elfoglalt javak között: „*Nyirzó a kesztyőlci káptalané. Az egyeség 16 forint 50 dénár. Weres János bíró lefizetett 16 forint 50 dénárt, amiből a meghódítást végzőké 12 forint, a váré 4 forint 50 dénár.*”¹²¹ 1558. november 29-én Ihaz Antal bíró 6 keresztnyi dézsma búza fejében lerótt 6 forintot. Ugyanő 8 köből dézsma bor fejében 8 dénárjával lerótt 5 forint 12 dénárt.¹²² 1559-ben 9 személy, 1 bíró és 3 zsellér élt itt.¹²³ 1560-ban írták róla, hogy a titeli káptalané. 1565-ben 15 adózót írtak össze. 17 adófizetőjét sorolják fel az 1558-as egyházi tizedösszeírásban, azonban 18-an vannak, 1564-ben említik Weres Jánost. 1558-ban a székszárdi káptalané, Gál Fábrián egy kereszt búzával adózott. Bortized: Igaz Jusztinián 1 köből. Özvegy Pap Tamásné 4 pint. Korsós Albert 1 köből. Korsós Tamás 4 pint. Tóth Benedek 1 köből. Tóth Simon 1 köből. Kerekes Imre 1 köből. Kis Éliás bortized 1

¹¹⁶ MOLNÁR 2006, 135-136.

¹¹⁷ PATAKI é.n.

¹¹⁸ PATAKI é.n.

¹¹⁹ ANDRÁSFALVY 1975, 122.

¹²⁰ SZAKÁLY 1968, 13.

¹²¹ TÍMÁR 1989, 221.

¹²² TÍMÁR 1989, 231.

¹²³ TÍMÁR 1989, 246.

köböl. Hobol Tamás 1 köböl, 2 pint. Nagy Balázs 1 köböl, 2 pint. Angyal János 1 köböl, 1 pint. Tóth Mihály felszege 1 köböl, 1 pint. Tóth Mihály középső 1 köböl. Özvegy Penerzeniné 1 köböl, 2 pint. Gabonatized: Wida János 2 kereszt. Csányi Pál 4 kereszt. Alszege Mihály 1 kereszt, 4 marok. Összesen 24 kereszt. 1 forint 25 dénárjával tartoznak 39 forinttal. Magyar forintot fizettek 14-et.¹²⁴ Boros Gál bíró eskü alatt vallotta, hogy itt hét jobbágytelek, egy zsellér és három lakatlan telek volt. Az évi census és szolgáltatások címén a szerződés alapján 14 forintot fizettek. Mégis az első évre 1558-ban megadtak 16 forintot, a másik két évben és 1560-ban 28 forintot, 1561-ben György nap táján hét forintot. A dézsmát a császárnak pénzben fizették. Az 1558. évi dézsmára nyolc köböl bor után minden egyes pintet 10 dénárjával számítva fizettek 6 forint 40 dénárt. 1559-ben hat köböl szemes-termény után fizettek hat forintot, nyolc köböl bor után öt forint 12 dénárt. A rovásadóra nincsenek fölvéve.¹²⁵ Az 1564-es dikális összeírás szerint a faluban két porta volt és Szigetvárhoz tartoztak.¹²⁶

Lak falu a források szerint Sárpilstól délnyugatra, a Sárpilis-várdombi közút déli oldalán volt. A régészeti leletek szerint a falu területe kiterjedt az 1950-es években épített gépállomás területére is. Valószínűleg itt kereshetjük Mindenszentek tiszteletére szentelt templomát is, mely 1381-ben „*pontosan a falu közepén*” állt és amelyet felosztottak a pereskedők között.¹²⁷ 1384-ben János bátai apát Benye, Szeremle és Lak birtokrészeinek elcsatolása miatt kezdett pert Szekcsői Herczeg Péterrel.¹²⁸ Pál bátai apát 1401 kora tavaszán Töttös László laki erdejében szeremlei szolgálival egy jobbágyot fogott el.¹²⁹ 1403 nyarán büntényről hallunk az apátság Lak nevű településén. Töttös megbízottját, Miklós pécsváradi szerzetest ugyanis itt gyilkolták meg.¹³⁰ Pál apát 1423. áprilisában Lakon hatalmaskodott, amelyet vizsgálat is igazolt.¹³¹ Csánki az 1381. évi oklevél mellett még három 15. századi említést sorolja fel 1419, 1450 és 1478-ból. Annyit jegyez meg még, hogy 1419-ben Horogszegi Garázda Miklós tulajdonában volt Lak, mely „*a Pilis és Báttaszék közti vidéken a Sárvíz mentén feküdt Kesztlöc felé.*”¹³² Ekkor adta át Laak-i Garázda Miklós néhai Laak-i János fia István özvegyének, Ilonának és leányának, Annisnak az elhunyt kuriáját, öt jobbágy által lakott sessióval és az összes tartozékok negyedrésszel együtt.¹³³ 1451-ben egy oklevél említi a település plébánosát, Istvánt,¹³⁴ aki az esztergomi vikárius káplánjaként annak parancsára járt el egy peres ügyben. 1459. március 22-én kelt oklevél bizonyos vitás erdő és halászóhelyek kérdésében a titeli káptalan képviselői és Nychk-i Benedek egymással való kiegyezését említi. Akkor a felek 4-4 öreg laki és kesztölci jobbágyot jelöltek ki, akik eskütétel után elmondták a vitás helyek határait.¹³⁵ Egy 1506-os oklevél eltiltja „*a budai vár előtt újonnan épített Szűz Mária káptalant, valamint annak összes jobbágyát a Zek birtok határai között folyó Sarwyze-n malom építésétől, mert az az ő Lak nevű possessiojának határai között, ugyanazon Sarwyze-n álló malmának kárára lenne.*”¹³⁶ A bátai apátságnak „*az Sárvíz felén felső Baranyában*”, azaz délkelet Tolnában lévő birtokait felmérő 1535-ös összeírás szerint Lak falu Kesztlöcön „*alól*” található.¹³⁷

Ekkor tehát lakott hely, annak ellenére, hogy Kesztlöc felőli határa közvetlenül a hadiút közelében lévén nyilván ugyanúgy megsínylette a török hadak vonulását, mint a többi falu. Túlélte a Sárköz 1528. évi felperzselését és a rákövetkező évet is, amikor a falvak népe a közelgő török hadak elől

¹²⁴ HEGEDŰS 1997, 140.

¹²⁵ TÍMÁR 1989, 288.

¹²⁶ VASS 1978, 158-159.

¹²⁷ SÜMEGI 1997, 417.

¹²⁸ SÜMEGI 2008, 266.

¹²⁹ SÜMEGI 2008, 270.

¹³⁰ SÜMEGI 2008, 273.

¹³¹ SÜMEGI 2008, 275.

¹³² CSÁNKI 1897, 439.

¹³³ SZAKÁLY 1968, 17.

¹³⁴ KÁPOLNÁS 1993, 55.

¹³⁵ SZAKÁLY 1968, 20.

¹³⁶ SZAKÁLY 1998, 193.

¹³⁷ SZÉKELY 1880, 20; HEGEDŰS 1997, 131.

elmenekült a Duna túlsó oldalára, és a kalocsai prépost Budán kelt levele szerint a lakosság kevés vagyonát kocsi, hajóra rakva sírva menekült addigi lakóhelyéről.¹³⁸ Az 1535 utáni néhány évben nincs Lakkal kapcsolatos adatunk. Csak 1558-ban bukkan fel ismét a Horváth Márk által újonnan elfoglalt javak jegyzékén, mint a pécsi káptalanhoz tartozó, de az „egyezség” szerint Szigetvárnak adózó falu. Megtudjuk azt is, hogy az egyezés szerint 16 aranyforintot kellett fizetniük a várnak. Ebből a nevezett évben bírójuk Forys Gáspár lerótt 8 forint 40 dénárt, és hátralékban maradt 7 forint 60 dénárral. Az újonnan „meghódított” azaz adózás alá vont települések első befizetését megosztották a meghódítást végzők és a vár között. Például Nyirzó esetében az egyezés szerinti 24 forint fele-fele arányban oszlott meg, míg Aszivágy /Sziács/ falu befizetése 12 forint: ebből 5 forint a katonák javára ment. Laknál pedig a teljes befizetés a meghódítóké lett, a várnak csupán a majdan befizetésre kerülő hátralék maradt.¹³⁹ Ettől kezdve Lak is a kettős adóztatás prése alá került. Egy év múlva a pécsi püspökséghez és káptalanhoz tartozó falvak regesztrumában 2 portával, azaz körülbelül 30 személlyel jegyezték fel.¹⁴⁰ 1558-ban szerepel a Horváth Márk által újonnan lefoglalt javak jegyzékében, mint a titeli káptalan birtoka. A megegyezés 16 forint 50 dénár adóról szól. „*Werwes János bíró lefizetett 16 forint 50 dénárt, amiből a meghódítást végzőké 12 forint, a váré 4 forint 50 dénár.*”¹⁴¹ Ugyanezeket erősíti meg Toth Mihály bíró 1561-ben vallomásában, ahol elmondja, hogy 1558-ban 16 forintot fizettek a várnak, és 20 dénár hozzáadásával 2 porta után fizettek királyi rovásadót. Vallomása idején 4 jobbágytelek és 3 puszta telek volt.¹⁴² Három év múltán, 1564-ben már csak 1 porta adózót vettek fel a jegyzékre, változatlanul a pécsi káptalanhoz tartozóként.¹⁴³

A török jegyzékekben összesen két esetben tűnt fel Lak neve. Szigetvár eleste után tizenkét esztendővel, 1580-ban szerepelt a szekszárdi szandzsák adóösszeírásában mint 8 kapuval adózó helység. Majd III. Murad uralkodásának időszakában az 1574-1595 közötti években készült tímár javadalom jegyzékben tűnt fel ismét, mint halketted és haltized adójával a kincstárnak 200 akcsét /400 denárt/ jövedelmező helység.¹⁴⁴ Ebből egyben az is kiderül, hogy Lak a többi dombok alji és belső sárközi faluval és várossal egyetemben a szultáni hasz birtokok közé tartozott, ami azt jelenti, hogy a felvételkor a jobban jövedelmező helységek közé sorolták. Érdekes azonban, hogy míg a szomszédos Kesztlőc, Pilis, Kürt (Kürtös) már a szekszárdi szandzsák 1565-66. évi haszbirtok jegyzékén is szerepel, addig Lak nevével itt találkozunk először a kincstári javak listáján. Ennek oka lehetett az is, hogy 1564 után talán ideiglenesen elnéptelenedett a falu, és csak valamikor a hetvenes, nyolcvanas években települt újra.

Annak időpontját, hogy mikor néptelenedett el teljesen, nem tudjuk. 1590-91-ben még 6 családfőt írtak össze adózóként.¹⁴⁵ Talán a tizenöt éves háború csatározásai és az azzal járó hadmozgások, talán más események hatására történt. Mindenesetre nem volt egyedül sorsával, hiszen a környékbeli valaha jómódú mezővárosok sorsa is ez idő tájt pecsételődött meg, némelyiké véglegesen. Lak immár puszta állapotáról ismét egy birtokjegyzékből értesülünk. A bátai apátság birtokait összeíró Deczi János ispán ugyanis 1627-ben felsorolta az apátság javait Bátától kiindulva északi irányba haladva a Sárköz területén Asszonyfalváig, majd külön „*Borda András bizonyágából*” a dombok közötti helységeket. Itt az szerepel, hogy „*Lak e mellett még Decz felül mintegy puszkalövésnyire merő puszta.*”¹⁴⁶

A falu 1627-ben feljegyzett puszta állapota úgy tűnik véglegessé vált, és ugyanerre a sorsra jutott a közeli környék jó néhány kisebb települése is. Erre utal az 1669 decemberében Pozsonyban tartott

¹³⁸ SZILÁGYI 1978, 7; HEGEDŰS 1997, 129; BERTA-GAÁL 1998, 189.

¹³⁹ TÍMÁR 1989, 221-222; BERTA-GAÁL 1998, 189.

¹⁴⁰ VASS 1978, 139.

¹⁴¹ TÍMÁR 1989, 221.

¹⁴² TÍMÁR 1989, 308.

¹⁴³ TÍMÁR 1989, 373; VASS 1978, 150.

¹⁴⁴ VASS 1978, 158.

¹⁴⁵ VASS é.n. 85.

¹⁴⁶ SZÉKELY 1889, 31-33; HEGEDŰS 1997, 188-189; MNL TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

tanúkihallgatás¹⁴⁷ jegyzőkönyve is, mely szerint a bátai apátság birtokát képező falvak közül addigra már Nána és Lak mellett az 1627-ben még rácok által lakott Nyirzó, valamint Asszonyfalva, Kövesd és Újfalu is pusztává lett. (Szigetvár eleste után egyes falvak, mint például a rácok által lakott Lángfő, valamint Mórág Veszprémnek adóztak, de ugyanakkor a „zsoldos rácok” által lakott Bátaszék „hódulatlan” volt, azaz nem adózott sehová sem.)¹⁴⁸

Egy 1772-es térkép a Várdomb délkeleti szélétől Sárpilis irányába húzódó fokot Egyház-fok néven jelöli, amely bizonyára a középkori laki templomra utal. K. Németh András szerint 2009-ben Czövek Attila a sárpilisi bekötőúttól délre, a Sárvíz egykori medre nyugati oldalán körülbelül 900 méter hosszan húzódó faluhelyen belül a magassági ponttól délre körülbelül 70 méterre azonosította a templomot, 15-18 méter sugarú körben sok terméskő- és téglatöredéket talált. A temetőre utaló embercsontok a templomtól dél-délnyugatra jelentkeztek, a lelőhely középső részén pedig egy másik téglapítmény is előkerült.¹⁴⁹

Kürt vagy Kürtösről szóló írott anyag mellett mindössze egyetlen olyan helynévről tudunk, mely a település nevére utal, azt is meglehetősen távol Kürtös feltételezett helyétől. A mai alsónánai határban a belterület északkeleti végénél lévő magaslatot nevezik Kürtös hegynek.¹⁵⁰ Ezt a helyi szájhagyomány sajátos módon összeköti másik két magaslat, a nyéki határ közelében lévő Kesztlőc és Klokocsek nevével. Elmondás szerint valaha ez a terület „Kesztlőc és Klokocsek vezérek vadászterülete volt. A vadász-kürtöt a Kürtös tetőn fújták meg. Mindhárom domb: Kürtös, Klokocsek és Kesztlőcz azonos magasságú és könnyen beláthatók egymásról.”¹⁵¹ Ez arra utal, hogy noha a nevek több évszázadon át fennmaradtak, a háromszori népességcsere eredményeként eredetük teljesen feledésbe merült.

A település helyének meghatározása nehéz. Az 1627. évi birtokfelsorolás azt mondja, hogy „Kürtös, közel Mórágához, jó falu rácok lakják.”¹⁵² A bátai apátság egykori birtokai ügyében tartott pozsonyi tanúkihallgatáson 1669-ben azt vallja két bátai és egy-egy decsi, valamint nyéki tanú, hogy „Kürtös Mysko (Nyirzó?) és Sziács között vagyon, Rácok lakják, pécsi püspök úr bírja.” Egy 1671-es levélben pedig az áll, hogy „az Kürtösi Rácok is azt mondják, hogy a mórágiakkal egy úr bírja őket.”¹⁵³ Tehát Kürtöst elsősorban Kismórágytól délre levő terepszakaszon kell keresni.¹⁵⁴

Érdekes módon Kürt, Kürtös vagy Kürtösre utaló név a középkorra vonatkozóan nem bukkan fel sehol. Csánki sem ismeri, és a későbbi forrásokból is csak annyi derül ki egyértelműen, hogy beletartozott a délnyugat sárközi falvak körébe, és nagy valószínűséggel nem a síkon, hanem a dombszálen vagy a dombok közötti völgyek valamelyikében lehetett. A bátai apátság Sárközben és környékén lévő birtokairól 1535-ben készített összeírásban Kürtös neve nem szerepelt, de 1558-59-ben mint a „kesztölci káptalanhoz” tartozó, Szigetvár számára újonnan meghódított falu került fel a jegyzékre évi 14 forint adóval.¹⁵⁵ 1554. évi török defter szerint Kürtös lakói a következő családfők: Boros Ferenc, Zilay Tamás, Zila Bálint, Balga Bars, Tód Marko, Csór István, Nagy Pál, Bars Tamás, Zsibó Mátyás, Csala Gergely, Szent Józsa, Figedús gergely, Pesti Benedek, Bári Jakab, Barát Mátyás, Tód György.¹⁵⁶ 1559-ben azt írták róla, hogy a titeli káptalanhoz tartozik. November 29-én Hay Pál bíró öt keresztnyi dézsma búza fejében lerótt öt forintot, nyolc köből dézsma bor fejében (köbölét nyolc meszellyel számítva, meszelyenként nyolc dénárjával lerótt öt forint tizenkét dénárt).¹⁵⁷ Nyolc sze-

¹⁴⁷ HEGEDŰS 1997, 203-204.

¹⁴⁸ BERTA-GAÁL 1998, 192.

¹⁴⁹ K. NÉMETH 2011, 138.

¹⁵⁰ Német megfelelőjeként az 1852-es és 1860-as kataszteri térképen a Kortasberg elnevezés fordul elő. VADAS 1981, 490.

¹⁵¹ VADAS 1981, 491.

¹⁵² SZÉKELY 1889, 33.

¹⁵³ Róluk pedig már az 1669-es tanúvallomásban is az állt, hogy Veszprémnek adóznak, de a szentmártoni apátúr a birtokos. – HEGEDŰS 1997, 203-205; SZILÁGYI 1992, 35.

¹⁵⁴ BERTA-GAÁL 1998, 192.

¹⁵⁵ TÍMÁR 1997, 222; 225; 247. – Kesztlőci káptalanról nem tudnak forrásaink, a titeli káptalannak azonban voltak itt birtokai például Aszivágy, Nyirzo, Kesztlőc.

¹⁵⁶ SZILÁGYI 1992, 33.

¹⁵⁷ TÍMÁR 1989, 231.

mélyt és egy bírót írtak össze.¹⁵⁸ „Haj Pál bíró eskü alatt vallotta, hogy 7 lakott jobbágytelek van és 1 lakatlan telek. Vallja, hogy ősidők óta az évi censusuk minden egyes egész telek után 1 forint, mégis Horváth Márk kényszerítette őket, hogy évente minden telek után 2 forintot fizessenek, ami 3 évre kitesz 42 forintot. A jelen, 1561. évre egy határidőben lefizettek 7 forintot. 1558-ban dézsmában 1 ½ köböl búza fejében 5 forintot fizettek 5 köböl dézsmabor fejében 5 forint 12 dénárt. 1560-ban 5 köböl búza fejében 5 forintot fizettek. Rovásadóra nincsenek felvéve.”¹⁵⁹ 1560-tól már mint a titeli káptalan volt birtokát adóztatják, 1561-ben és 1565-ben a lakott telkek száma 7, a pusztá telkeké 1, illetve 3. Egy-egy telkes jobbágyra 2 forint census jut.¹⁶⁰ 1561-ben Zila Bálint és Sarok Máté szolgáltatott egy-egy kereszt búzát.¹⁶¹ 1564-ben a szigetvári várhoz tartozóként írták össze a dikális jegyzékben, két portával.¹⁶² A török defterekben 1554-ben jelent meg először mint szultáni hasz birtok a szászi náhié adózó falvai között 4 fő adózóval. Ez a bejegyzés Kürtnek nevezi, de előtte Apáti mellett Kürtös néven is találunk 16 adózót. 1556-ban ismét a szászi náhié összeírásában 15 fővel szerepel újból Apáti és Nyirszó társaságában.¹⁶³ 1565-1566-ban a hasz birtokok között szerepel: 15 lakos adója 79 kereszt búza volt, mely 1580 akcsét tett ki. 20 kürti, 15 tolnai, 25 bátai, 6 szeremlei, 13 benedeki, 2 szent-mártoni, 8 orosi lakos után 8420 pint mustot adtak 40964 akcse értékben. Sertésadó 20, kasszaadó 37, egy kereszt árpa 12, faadó 6148, 12 kapu után az iszpendse 850, kertadó 34, kenderadó 11 és a bádtava 500 akcsére rúgott, mely összesen 46240 akcsét tett ki.¹⁶⁴ Néhány évvel később, 1572-ben az új defter szerinti fejadó defterben a szekszárdi kerület összeírásában Kürdként jegyezték fel, ekkor 19 adózóval. Név szerint: Szóládi Vincze, Száras Albert, Tót Mihály, Tót A., Keresztös Gergely, Tót Bálind, Fábián György, Tót Péter, Tót Bálint, Tót Tamás, Tót János, Cseh Gergely, Város P., Sánta J., Garai Mihály, Tót Bertalan, Pálfi Balázs, Tokodi Pál, Orsola Balázs.¹⁶⁵

Nána, ma Alsónána a hegyek közti völgyben Kesztölcstől északnyugatra található. Először 1828-ban dülönév nélkül Egyed Antal említi Alsónána-Altendorf – Régi faluhely dülőt: „Régi pusztá templomra emlékeznek a lakosok, hogy volt a helységtől mem messze napkelet felé, de a melyről már semmi sem látszik. Erről semmit sem hallottak a mostani lakosok.”¹⁶⁶ Egy 1833 és 1847 között keletkezett leírás szerint „ott, a hol most a falu áll, ezelőtt egy falu igenis állott, melly azonban a nép mit sem tud.”¹⁶⁷ A Wosinsky-féle 1891-es kérdőívben is említenek melléklet nélküli csontvázakat innen.¹⁶⁸ Alsónánától keletre a német Altendorf és magyar megfelelője, a régi faluhely dülönév őrzi a középkori Nána falu emlékét; a helyi hagyomány szerint itt állt a török hódoltságig a falu.¹⁶⁹ K. Németh András írja terepbejárásának eredményéről: „A Régi faluhely dülő Alsónána északi részétől keletre fekszik, a patak bal partján. A dülő középső részének alsó, patak menti felén, a száraz szántásban kb. 200 méter hosszan Árpád-kori, bekarcolt csiga- és hullámvonalas edény-töredékeket gyűjtöttem 2003-ban. A lelőhely a patakbal párhuzamos távvezeték sor vonala fölött nem sokkal véget ér. A terület többszöri átfésülése után sem bukkantam épülettörmelékre. A késő középkori leletek és a templom hiánya alapján feltehető, hogy a későbbi település valahol a közelben, de a korai teleppel nem fedésben létesült.”¹⁷⁰

Az 1390-es évek elején Perényi Péter tette rá a kezét Alsónánára. Zsigmond, 1392 szeptemberében utasította az országbíró, hogy küldje át az apátot az ő színe elé, ha a legközelebbi tárgyalá-

¹⁵⁸ TÍMÁR 1989, 247.

¹⁵⁹ TÍMÁR 1989, 277.

¹⁶⁰ TÍMÁR 1997, 277; 370; 378; VASS 1978, 152; SZAKÁLY 1969, 30; 58.

¹⁶¹ HEGEDŰS 1997, 156.

¹⁶² VASS 1978, 149.

¹⁶³ VELICS-KAMMERER 1890, 167-168; 1886, 184.

¹⁶⁴ VELICS-KAMMERER 1890, 336.

¹⁶⁵ VELICS-KAMMERER 1886, 242.

¹⁶⁶ CSERNA-KACZIÁN 1986, 38.

¹⁶⁷ SCHRAM 1967, 570.

¹⁶⁸ K. NÉMETH 2005, 134.

¹⁶⁹ VADAS 1981, 490.

¹⁷⁰ K. NÉMETH 2011, 32.

son megjelenik. Nyilván az uralkodó szavának lett is foganatja, ugyanis ezen oklevélen kívül nem hallunk többé sem vitáról, sem magáról a birtokról.¹⁷¹ Szerepel a bátai apátság birtokairól készített 1535. évi feljegyzésben. A cikádori apátság 1558. évi összeírása is feltünteti: Nána a nemeseké. A bíró a búzatizedből szolgáltatott 17 forintot.¹⁷² Az 1554-es defterben 10 adózóval szerepel. Többen lehettek, erre utal a 17 forint búzatized.¹⁷³ Az 1558-as magyar tizedösszeírás tanúsága szerint legalább 17 család élt itt. Az 1564. évi dikális összeírás szerint Nána Bajomi János és Aly Kristóf birtoka, 4 porta van rajta.¹⁷⁴ 1626. április 8-án összeírták az anyavári uradalom birtokait: „*Nána in Tholnensi Comitatu, totalis possessio. Azt mongyák, hogy rácok élík, de nem hodolnak.*”¹⁷⁵ 1669-ben pusztaként szerepel.¹⁷⁶

Kesztölc neve a latin castellum szó szláv átvételéből ered, és ennek többesszámú alakja, amely várhoz tartozókat, várnépet jelent. Helyét a mai Alsónána és Várdomb határában kell keresnünk. Alsónána területén van a hajdani település központja, nyilván a legmagasabb dombon állt a templom is. Maga a falu átnyúlt a mai Várdomb területére, ahol a lankásabb lejtőkön folytatódott. Az elpusztult község határát pedig a szomszédos települések éltek tovább (Alsónána, Várdomb, Alsónyék). Talán a lakosság is ide menekült, ha átvészelte a zivataros időket.¹⁷⁷ A falu feltételezhető helyét dűlőnevek alapján 1984-ben Gaál Attila és Kőhegyi Mihály határozta meg. A középkori Kesztölc határa a mai Alsónána, Alsónyék és Várdomb hármashatárának vidékén terült el, véleményük szerint a település és temploma az alsónánai részen, „*legmagasabb dombon*” feketett.¹⁷⁸ Szentgyörgyi Rudolf 2010-ben így pontosította megállapításait: „*E megállapítással lényegileg egyet is érthetünk. A templom állhatott „a legmagasabb dombon” (jellemzően a korai Árpád-kori templomépítkezésre) maga az egykori település központja azonban nem a nevét viselő hegyen feküdt. A 14. századi Képes Krónika szerint a település mélyebben feküdt a várdombi castrumnál (...) a fentebb említett, 1381-ben készült oklevél említése pedig a Kesztölc-hegyhez képest jelzi alacsonyabban fekvőnek: (a határ Lak) falu utcájának közepén halad, azon az úton át, amelyik Kesztölcre vezet, s eljutva a falu végéig, kétfelé ágazik, az egyik Kesztölcre, a másik pedig fel a hegyre vezet (...). S hogy nem csak átnyúlhatott, de át is nyúlt a mai Várdomb területére, azt a mai falu határában, illetve a tőle északra található mikrotoponimák tanuságán túl éppen az ott épült római castellum, e várszerű építmény mint a település nevének feltételezhető motivációja mutatja (...)*”¹⁷⁹

Ezt a lokalizálást egykorú adatok is megerősítik 1535-ben egy összeírásban ez áll: „*Lak Falu, Kesztölczeőn alol*”, azaz a Sár mentén, viszonylag lapos helyen fekvő Laknál magasabban feküdt Kesztölc.¹⁸⁰ Hans Derschwam 1553-ban így ír: „*Baloldalt az etei szőlőhegyek alatt Kesztölc, Kövesd, Szekszárd...*”, amely ismét azt erősíti meg, hogy Kesztölc nem az alföldi jellegű Sárközben, de nem is a Sárköztől nyugatra húzódó dombvonulaton feküdt, hanem a kettő találkozásánál húzódó peremen.¹⁸¹ 1997-ben házépítés során embercsontok kerültek elő Várdomb belterületének délnyugati részén, a Pilisi utca 10. számú ház telkén. A helyszínelés idejére mindent visszatemettek, csak néhány embercsont töredéket adtak át. A bejelentők szerint a környező telkek beépítése során is bolygattak meg sírokat. A feltételezett templomhoz tartozó faluhely ettől délkeletre, jórészt az 56-os út

¹⁷¹ SÜMEGI 1997, 314-315.

¹⁷² HEGEDŰS 1997, 140.

¹⁷³ HEGEDŰS 1997, 143.

¹⁷⁴ VASS 1978, 158.

¹⁷⁵ SZAKÁLY 1975, 276.

¹⁷⁶ MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

¹⁷⁷ GAÁL-KŐHEGYI 1984, 64.

¹⁷⁸ GAÁL-KŐHEGYI 1984, 64.; GAÁL-KŐHEGYI 1974, 50.

¹⁷⁹ Egy helytörténeti munka alsónyéki szerzője szerint Kesztölc mezőváros a mai Alsónána-Alsónyék-Várdomb közös határánál húzódó kettős völgyben feküdt, lakóinak temetője az alsónánai Kesztölc-dűlő déli oldalán volt, amelynek maradványai a német betelepüléskor is megvoltak. – K. NÉMETH 2011, 173. – Kesztölc Pataki József szerint Várdomb határában feküdt, helye a „*Nagy István féle szurdik feljáratánál volt*”. – PATAKI 1980, 2.

¹⁸⁰ SÜMEGI 1993, 100.

¹⁸¹ DERSCHWAM 1984, 493.

és a sárpilisi bekötőút között húzódik, de az 56-os út nyugati oldalára is kiterjed. Az út szélesítése kapcsán 2008-ban Egry Ildikó és Szabó Géza középkori objektumokat tárt fel.¹⁸²

Kesztölcön volt egy johannita rendház is. A Szent György tiszteletére szentelt kesztölci templomot kápolnáival és egyéb tartozékaival együtt elsőként 1216-ban említik, amikor a pápa megerősítette a johanniták birtokaként. Következő említése 1226-ból való. 1240-ben a Sebestyén nemzetség által alapított egyházat említik a Sceretche (Sárvize?) és a Keztelche folyók találkozásánál. Reiszig Ede ennek alapján feltételezte, hogy a Sebestyén nemzetség alapította, szerinte a tatárjárás alatt pusztult el.¹⁸³

Már első összefüggő nyelvemlékünk, az I. András alapította tihanyi bencés monostor alapítólevele is említi 1055-ben, mégpedig kétszer is, amikor az apátság birtokhatárát Kesztołcre és Fehérvárra menő hadiútnál szabja meg.¹⁸⁴ Néhány év múlva királyi vendéget fogadott a település. A Szekszárdra igyekvő Salamon Kesztołcnél vert tábort 1074 januárjában, majd innen ment a szekszárdi monostorba imádkozni.¹⁸⁵ 1240-ben a titeli prépostság (társas káptalan) és a széki apátság közös birtoka. A cikádori apátságnak Kesztołc szomszédságában húzódtak a földjei. Idővel azonban a Sebestyén nemzetség tagjai és mások tették rá kezüket a jószágra. Ebből természetesen perpatvar lett. A cikádori apátság és a titeli káptalan Miklós országbíró elé vitték az ügyet. Pristaldus minőségben Szilveszter, IV. Béla király papja szerepelt. Békéltetők közbelépése a kiegyezés felé terelte a dolgot. A felek a pécsi káptalan előtt léptek egyezsége 1240 október havában, Haymo őrszerzetes (gazda, custos) a cikádori apátság, Micho Balázs és András jobbágyok a titeli káptalan részéről, Miklós fia Miklós, Lőrinc fia Bernát saját és a Sebestyén nemzetség nevében, melyet rajtuk kívül a Sebestyén-kolostor szerzetese, Doma is képviselt, jelentek meg. Megállapodásuk lényege: a Sebestyén-nemzetség és támogatói azon 60 hold szántóföldet és 16 hold erdőt, mely már a cikádori apátság és a titeli káptalan kezén voltak, továbbra is nekik átengedték örök tulajdonul; azon földterületek azonban, melyek a Szeretche vize mellett, a Kesztołcze beömlésénél voltak, s ahol éppen a Sebestyén nemzetség egyháza emelkedett, továbbra is ezen nemzetség birtokát képezték.¹⁸⁶ 1282-ben a titeli prépostságé a Nyulak-szigeteki apácákkal együtt, jelentőségét bizonyítja, hogy vámszedő helyként említették.¹⁸⁷

Feltűnt a pápai tizedlajstromban is. A kesztölci plébános, Mátyás 1408-ban a pápától gyóntatónválasztási engedélyt kapott.¹⁸⁸ Egy 1437-es pápai iratból az is kiderül, hogy a kesztölci Szent György plébániatemplom mellett Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt kápolna is állt, amely ekkor pápai búcsúban részesült.¹⁸⁹ 1451-ben a kesztölci plébános az esztergomi vikárius káptalanjaként annak parancsára járt el egy peres ügyben. Mivel a 13. század első felében említett johannita rendház templomának védőszentje is Szent György volt, feltehető, hogy az először több mint száz évvel később említett plébániatemplom a johannita templom átvételével létesült.

Kesztołc még a 14. században is a cikádori apátság birtoka volt. Kesztołcön az apátsági birtoktest része volt Elómál hegye. Ez szőlőkkel volt betelepítve, melyekhez az apátságot különféle jogi szálak fűzték. Éppen ezért, ha bármelyik szőlőterület birtokviszonyaiban változás történt, a cikádori apátságnak is tudomással kellett róla bírni. Ez magyarázza meg, miért jelent meg a cikádori konvent előtt egyrészt Koraláth Bálint, fia Pál és leánya Margit, másrészt nemes Niczky Benedek, midőn az elómáli szőlőre nézve ilyen adásvételi szerződést kötnek: Niczky Benedek az Elómál hegyen levő szőlőt, melynek délről Varga Pál, északról Pap Kelemen a szomszédja, 26 aranyforintért megvette a

¹⁸² K. NÉMETH 2011, 173.

¹⁸³ K. NÉMETH 2011, 173.

¹⁸⁴ ÉRSZEGI 1978, 23-26.

¹⁸⁵ SÜMEGI 1997, 119.

¹⁸⁶ BÉKEFI 1894, 88.

¹⁸⁷ CSÁNKI 1897, 435.

¹⁸⁸ MIKLÓS 1998, 136., MIKLÓS 2007, 352.

¹⁸⁹ LUKCSICS 1938, 443.

Korláthoktól, de a cikádori apátság jogai épségben maradtak; s ha valaki a Niczkyeket a szőlő birtokában megtámadja, a Korláthok kötelessége lesz jogaik megvédelmezése. Ezen egyezségről maga a cikádori konvent állított ki függő pecséttel hitelesített privilégialis levelet, 1468. február 19-ről keltezve.¹⁹⁰

Kesztölc a régi Sárköz egyik jelentős települése, vásáros hely volt és már 1468-ban mezővárosként szerepelt.¹⁹¹ 1451-ben plébánosát, Kelemen említi egy oklevél.¹⁹² Plébániai iskolájáról tudunk, egy tanítójának diákhalált okozó fegyelmezési ügye kapcsán már 1486-ban említik.¹⁹³ 1495-ben Bakócz Tamás, akkori egri püspök (1480 óta egyben titeli prépost is) számadáskönyve szerint három uradalomnak is birtokosa volt a környéken. Ezek egyikének Kesztölc volt a központja és Pilis, Hencse, Alsófalú, Ete, Nyírszó, Kürtös, Nána és Aszivágy helységek tartoztak hozzá.¹⁹⁴ Úgy tűnik, története során mindvégig egyházi birtok maradt. 1526. augusztus 18-án Kesztölcön táborozott II. Lajos király serege útban Mohács felé.¹⁹⁵ A vesztes csata után szeptember első napjaiban már a török hadak vertek itt tábort, és kivégezték a fogságba esett férfiakat, a nőket pedig szabadon engedték.¹⁹⁶ Ekkor léptek a török seregek először Tolna megye területére.

A kettős királyság alatt, 1529-ben a törökök újbóli közeledtének hírére Mihály kalocsai prépost azt írta Habsburg Ferdinánd királynak, hogy menekülnek „főképpen a dunamelléki nemesek, Bába mezővárosából, Kesztölcéről, Székről, Etéről, Ebesről, Szekszárdról, Tolnáról, Pakosról és mások számtalanul” elkeseredésükben és félelmükben odáig jutva, hogy Eszékre mentek, és a töröknek ajánlották fel magukat.¹⁹⁷ A tehetősebbek közül sokan végleg elköltöztek ekkor a töröktől védettebb területekre. Nem sokkal később, augusztus 20-án a Szapolyai János királyt megsegíteni szándékozó török sereg ismét Kesztölcnél táborozott. Innen küldte a szultán 500 szpáhiját Perényi Péter koronaőrért, akit Kajdacs mellett fogott el mesztegnyői Szerecsen János a szent koronával együtt.¹⁹⁸ 1535-ben a bátai apátság birtokösszeírása kapcsán szabad városként említik: „Lak falu Kesztölczön alul, mely szabad város, az Kesztölcz.”¹⁹⁹ A szabad város a mezővárost jelentette.

A hódoltság kezdetén is lakott település, sőt ábrázolását is megtaláljuk az 1543. évi hadjárat eseményeit rögzítő török krónika, a Matrakcsi Naszuh által készített „Szülejmánnáme” egyik miniatúráján.²⁰⁰ Kesztölcöt középen kaputoronnyal, kétoldalt saroktoronyokkal megépített nagy belsőtornyos várként ábrázolja. 1558-ban a budai káptalan volt a birtokosa. Ezt a települést is elfoglalta Horváth Márk. 24 forint adóról kötöttek egyezséget. Ferenczy Imre bíró lefizetett 24 forintot, amiből a meghódítást végzőké 12 forint, a váré szintén.²⁰¹ 1559. január 5-én Gywlai Bálint bíró 8 keresztnyi dézsma búza fejében lerótt 8 forintot, 20 köből dézsma bor fejében 8 dénárjával 12 forint 80 dénárt.²⁰² 12 személyt, 1 bírót és 7 zsellért írtak össze, lakosainak száma tehát a családtagokkal együtt ekkor 60-100 fő körül lehetett.²⁰³ 1560-ban „Giwlay László bíró eskü alatt vallotta, hogy ott 10 lakott jobbágy telek van, a több telek lakatlan. A szerződés szerint évente 24 forintot fizetnek, ami kitesz 72 forintot. 1561-ben György nap táján fizettek 8 forintot. A dézsmát a császárnak pénzben fizetik. Azt nem tudja, hogy 1558-ban dézsma címén mit fizettek, de 1559-ben 8 forintot fizettek,

¹⁹⁰ BÉKEFI 1894, 88-89.

¹⁹¹ ANDRÁSFALVY 1975, 122; SÜMEGLI, 398.

¹⁹² KÁPOLNÁS 1993, 55. – Az oklevél, mely Kesztölcön kelt Egyed sigri, Simon bátai, Kelemen kesztölci és István laki plébánosokat említi 1451-ben.

¹⁹³ BALÁZS KOVÁCS 1994, 65-74.

¹⁹⁴ CSÁNKI 1897, 478.

¹⁹⁵ HEGEDŰS 1997, 126.

¹⁹⁶ BERTA-GAÁL 1998, 193.

¹⁹⁷ HEGEDŰS 1997, 130.

¹⁹⁸ BERTA-GAÁL 1998, 193.

¹⁹⁹ HEGEDŰS 1997, 131; SZÉKELY 1899, 30.

²⁰⁰ Idézi: BERTA-GAÁL 1998, 193.

²⁰¹ TÍMÁR 1989, 221.

²⁰² TÍMÁR 1989, 231.

²⁰³ TÍMÁR 1989, 247.

1560-ban pedig 15 köből búzát és 25 köből bor után 2 forintot szolgáltatottak.” Rovásadóra nincsenek feltéve.²⁰⁴ Búzatizedet 1 forint 32 dénárjával fizettek 6 forint 60 dénárt. Feljegyeztek négy adófizetőt: Ferenczy Imre bírós. Búzatizede 1 kereszt, 2 marok. Tartozik 1 forint 32 dénárral. Damján Jakab búzatizede 4 kereszt. Vida Lőrinc búzatizede 4 kereszt. Nagy Lőrinc búzatizede 1 kereszt. Az 1564-es tizedösszeírásban szerepel még: Sebestyén István, Prágay Péter, Petrovith Mihály, Gyulay Ferenc, Somogyi Simon, Mayos Imre.²⁰⁵

A törökök 20 kaput írtak össze. Tíz lakos termelt bort, valamint 120 etei, 29 pilisi, 15 decsi, 6 asszonyfalvi és 4 pesti lakos. Harminc etei gazda termelt búzát a kesztölci határban.²⁰⁶ 1564-ben a szigetvári várhoz tartozott és 2 portát írtak össze.²⁰⁷ 1565-ben 19 személy után adózott a török defter szerint, fejenként majdnem 3 és fél forint, 173 akcse esett egy-egy kesztölci búzatized fizetőre, a település 19 és Ete 31 lakosa fizetett 433 kile búza után 8660 akcsét. 4 és ½ kereszt árpa után 48 akcsét. Musttized 10 kesztölci, 120 etei, 29 pilisi, 15 decsi, 6 asszonyfalvi, 4 pesti lakos 12019 pint mustja után fizettek 59964 akcsét. Bádtava volt 1400, faadó 570, 20 kapu után iszpendzse 1000, méhkasadó 48, kertadó 45, sertésadó 210, mézárszékadó 40 kaszaadó 37 akcse, mely összesen 72000 akcsét tett ki.²⁰⁸ Az 1572-es defterből már hiányzik.²⁰⁹ 1590-91-ben azonban a törökök összeírtak itt még három adózó családfőt.²¹⁰ Lakói az eteiekkel együtt, talán a környéken kóborló rác martalócok zaklatásai elől költöztek a közeli nagyobb településekre: Decsre, Pilisre és Nyékre. Az elnéptelenedett település neve hegy-, völgy-, dűlő-, szántó-, forrás-nevekben él tovább, eredete azonban fokozatosan feledésbe merül, hisz régészeink még a település helyét sem lokalizálták. 1689-ben területét már a pilisiek és a nyékiek élik.²¹¹

A 19. század 60-as éveiben történt helynévgyűjtés során a környéken lakók szerint a „Kesztölcz elnevezésnek azomban eredetéről misem mondható.”²¹² A helynevek alapján azonban többé-kevésbé lokalizálható. Négy falu: Decs, Alsónána, Várdomb és Alsónyék határában találunk Kesztölcre utaló dűlőneveket. Decsnél és Várdombnál azonban csak egy-egy ilyen fordul elő és mindegyik irányt mutató dűlőnév (Kesztölcre, Kesztölcre dűlő), tehát nem közvetlenül a faluhelyét jelöli. Alsónána határában is csak egy ilyen nevet találunk. Az Alsónyék határában lévő Alsónyéki völgyben azonban egy szűk területen belül a név kilenc változata is megtalálható. Pesty Frigyesnél még magát a völgyet is Kesztölcsi völgyként jegyezték fel, melyben az ugyanilyen nevű forrás található.²¹³ Ez a hely egyébként pontosan megfelel az 1381-es határleírásban is szereplő, kesztölci határként és a cikádori egyház Kesztölcz birtokaként leírt területnek.²¹⁴

Pilis első okleveles említése 1381-ből származik, egy határper kapcsán szólnak róla.²¹⁵ A település nevének említése mellett olyan dűlő neveket is találunk az oklevélben, amelyek ma is ismeretesebbek Sárpilisen. A határperben a sági és chupurfalvi nemesek megosztottak Laki Péter leányaival Lak falu birtokrészein.²¹⁶ Az osztozkodás során bejárták a vidéket és kijelölték a határokat. Lak falu a mai pilisi határban, a Kolompéros dűlő környékén lehetett, így a határleírás során több olyan dűlőnevet említenek, melyeket ma is így neveznek a pilisi határban: Ferrekes halastó, Tapolca tó, Westnentelek, Huszynér, *Rygyou* fok és halastó, *Fyzesér*, *Kesztölcz* birtok, *Keszteulche* halastó, *Sár* folyó, *Nagy* út, Lak erdeje, *Berek* erdő, *Olaszó* halastó, *Ménesút*, *Kerekthou* halastó és mocsár, Korlathfoka

²⁰⁴ TÍMÁR 1989, 288-289.

²⁰⁵ HEGEDŰS 1997, 140; 144.

²⁰⁶ HEGEDŰS 1997, 143.

²⁰⁷ VASS 1978, 150.

²⁰⁸ VELICS-KAMMERER 1890, 336.

²⁰⁹ ANDRÁSFALVY 1975, 122.

²¹⁰ VASS é.n. 86.

²¹¹ PATAKI é.n.

²¹² GAÁL-KÓHEGYI 1973, 281.

²¹³ VADAS 1981, 484-485; 489-491; 501-502; GAÁL-KÓHEGYI 1973, 281.

²¹⁴ SÜMEGI 1997, 417-419; BALÁZS KOVÁCS 2006, 16-17.

²¹⁵ FEJÉR 1838, 249-267.

²¹⁶ Magyar fordítását lásd: SÜMEGI 1997, 417-419.

fok és halastó, *Kovachfoka* fok és halastó, *Malumszegh* fok és halastó, Gykenus fok és halastó, *Ele-vyz* fok és halastó, Tekeres halastó, *Akathaszegfoka*, *Akathafoka* halastó. Az ismétlődés miatt úgy tekinthetjük, hogy 21 nevet tartalmaz a határleírás, ebből tizenkét helynév ma is felismerhető vagy azonos formában ismert, illetve a kataszteri térképeken szerepel Sárpilis határában.²¹⁷

A sárpilisi temetőben lévő templomhelyre vonatkozó egyetlen adatunk – írja K. Németh András – Wosinsky híradása. „*A község mostani temetőjében igen keskeny téglából épült középkori kápolnának alapfala van.*”²¹⁸ A napjainkban a falu közepére került temető régi részének közepén feltűnő, mesterségesen kialakított kiemelkedés található, amelynek környékén /1890-1910 körüli/ temetkezések vannak. Wosinsky adatainak megbízhatóságát ismerve elfogadhatjuk közlése hitelességét, és feltételezhetjük, hogy a középkori Pilis templomát az újkori temetkezésekkel jórészt megsemmisítették.²¹⁹

Pilis szerepel Bakócz Tamás számadáskönyvében is a 16. század elején mint a váci káptalan birtoka. 1502-ben egy hatalmaskodási per kapcsán hallunk róla „*Byzygh-i András és Morga-i Mihály tolnai alispánok, valamint a (meg nem nevezett) szolgabírák tanúsítják, hogy a titeli káptalan megkeresésére kiküldték Belcz-i Ferenc szolgabíró, aki visszatérve jelentette: május 22-én megyszerte nyomozván megállapította, hogy március 20-a körül Myczk-i Mihály, Thoth Péter, Zabo Bertalan, Parth Balázs és Kathona János, valamint Miczk-i László, Phylep Tamás, Gál Miklós, Korlath Mátyás, Molnar Balázs, Zele Ambrus és Nánay Mihály, továbbá Zele Márton, Arany Balázs, Hews Pál, Halaz Kozma, Zeber Bálint és Hegedüs István, illetve Fark-i Farky Balázs, Patay Mátyás, Agar György és Gergely nevű Lak-i jobbágyai, uraik parancsára, fegyveres kézzel a káptalan Pyls nevű possessiojának területére támadván, onnan számos lábasjóságot hajtottak el Lak-ra, s azokat csupán kicsikart megállapodás után adták vissza.*”²²⁰ A mohácsi csata után a török egyelőre nem rendezkedett be e tájon. Pilis 1535-ben a bátai apátság jószágai között szerepel.²²¹

A sárközi falvak 1544-1545 körül kerültek török uralom alá, de egészen 1566-ig, Szigetvár el-estéig ide is adóztak, sőt a 17. században is megkereste magyar földesuruk képviselője őket az adó behajtása végett. 1545-ben a török összeírás szerint Pilis falu jövedelme után hal feléből fizettek 522 akcsét.²²²

1564-ben a települést a szigetvári várhoz tartozóként írták össze, 2 portával.²²³ 1565-ben Pilsen 24 lakos fizetett a töröknek 1760 akcsét 87 kereszt búzatized után. Kertadó 56, sertésadó 350, bádtava 200, 28 kapu után iszpendse 1400, méhkasadó 136, kaszaadó 140 akcse, ez összesen 4042 akcsét tett ki.²²⁴ A török adóösszeírók 1572-ben 21 házat találtak itt. A családfők név szerint: Csató Demeter, Kása Balázs, Hegedüs Imre, Szabó Albert, Told Ferencz, Doskor Mihály, Dalácsi Tamás, Pató Simon, Huszár László, Vincze László, Monostori Dénes, Damján Mátyás, Lukács Benedek, Pós Pál, Kerekes Máté, Zsigmond Lőrincz, Hegedüs Albert, Szúd Imre, Imre Kálmán, Filep Jakab, Hegedüs Albert, Tót András, Simon Benedek, Vankó Pál, Filep Ferencz, Török Kelemen.²²⁵ 1580-ban 24 házat talált a török szandzsák összeíró.²²⁶ 1590-91-ben a törökök 29 adózó családfőt írtak össze itt, 1622-23-ban 14-t, 1641-42-ben pedig 12-t.²²⁷ A kettős adóztatás alapján új uruknak, a töröknek tizedet is fizettek a gabonatermésből. A szőlőművelés nagy arányokban folyt tovább a török alatt is. A magyar és török források a bortermelés központi szerepét tanúsítják. A távoli városok

²¹⁷ VADAS 1981, 496-499.

²¹⁸ WOSINSKY 1896, II. 789.

²¹⁹ K. NÉMETH 2011, 138.

²²⁰ SZAKÁLY 1998, 190-191.

²²¹ HEGEDÜS 1997, 131.

²²² VELICS-KAMMERER 1886, 47.

²²³ VASS 1978, 149.

²²⁴ VELICS-KAMMERER 1890, 336; HEGEDÜS 1997, 163.

²²⁵ VELICS-KAMMERER 1886-1890, 240.

²²⁶ K. BALOG 1978, 163.

²²⁷ VASS é.n. 85.

kereskedői is borért látogatták Szekszárd környékét, bár kétségtelen, hogy a munkaigényes szőlőművelés a hódoltsági területeken jelentős mértékben visszaesett. A szőlők pusztulását a magyar források egyértelműen igazolják, de a termőterület csökkenésére statisztikailag értékelhető adatokat nem szolgáltatnak. A bor nemcsak értékes kereskedelmi cikk volt, hanem fontos szerepet játszott a belső sárközi falvakban azért, mert pótolta az ivóvizet, s megvédte az ott élőket a mocsaras vidékeken gyakori járványok ellen, ezért a hegyalji falvak lakói mellett a göröndökön megtelepedett sárközieknek is voltak itt szőleik. De még távolabbi vidékekről, sőt a Duna bal partjáról valókat is találunk a musttizedet fizetők között, így például Kesztlőcön pilisiek, decsiek és asszonyfalvaiak mellett négy pestivel találkozunk. A csatári hegyen tolnaiak, gerjeniek, faddiak, mázaiak és ságiak, Ebesen tolnaiak, ráckeveiek, kalocsaiai és öcsényiek műveltek szőlőt. Ezért jegyezte fel Derschwan – 1555-ből való útleírásában hogy Bátaszék után Kövesd, Kesztlőc és Ete mellett szőlőhegyek alatt értek Szekszárdra.²²⁸

1592-ben Martonfalvay Imrének adóztak Nyékkal együtt: „*Eszkendőnként való adójuk a Pilisnieknek térszen florenos 32. Artán No. 2. Paplan No. 1. Paputs Kaptzástul No. 1.*”²²⁹ A hódoltság idején Csornára fizették az adót, telekszámától függően. 1618 júliusában a Sárköz egyes helységeiről is hírt ad az ekkori bátai apátnak bizonyos Marcha Gáspár, aki talán az apát tisztartója, ispánja volt. Három földesúr is fenyegette a környékbelieket, ha nem fizetnek.²³⁰ 1619-ben Marcza Gáspár fenyegető levelet írt a falvak bíráihoz és polgáraihoz.²³¹ 1627-ben összeírták, hogy „*a decsiek, nyékiek, bátaiak, pilisiek mivel adóztak a bátai apátnak. Decsiek egy úton vittek 106 vizát, kilenc szivolt halat, egy paplant: Szolgának Karmasin papucsot, Kapczát, csizmát, szattyán Kapczát. Ezen Decsiek felől másut vagyon írva, hogy adóba szegöltek 17 forintba, és egy papucsba, Kapczástul. Ezt Polgár Fábrián végezte. Az Nyékiektől Képébe Damján Miklós végezett kész pénzben 12 forintban, 1 csizmában. Egy cédulán azt találjuk, hogy az Ur tőlök ezeket Kívánta: Szeremlényiektől egy selyem paplant, 1 vizát. Az Nyékiektől egy selyem paplant, 7 szivolt halat. A Pilisiektől egy szép szőnyeget és egy pár csizmát. Az Bataiaktul egy szép szőnyeget és 8 szivolt halat. De hogy megadták volna, az írva nincs. Az Bataiak egykor az Urnak egy szőnyeget és egy szivolt halat küldöttek, az Ispánnak egy csizmát, 1 szivolt halat. Az Decsiek ismeg egyszer 14 szivolt halat, tizenkét forintot, egy pár csizmát, egy pár papucsot hoztak.*”²³²

1627-ben Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok lett a bátai apát. Az ő utasítására Decsi János ispán összeírta a török megszállás alatt levő apátsági birtokokat. „*Pilis ismégh ezen feleöl Decz felé, mint egy fertal mély feöld, vannak rajta 10 házal.*”²³³ Ekkor a pilisiek adóját a következőképpen írták össze: „*A Pilisiektül egy szép szőnyeget s egy csizmát.*”²³⁴ 1652-ben református papja részt vett a kecskeméti zsinaton.²³⁵ 1660-ban nyéki, pilisi és bátai lakosok vallják Pálffy Tamás esztergomi kanonoknak és bátai apátnak, hogy „*Decs város és Ete pusztja mindig a bátai apátságához tartozott.*”²³⁶ Ebben az évben Podhragyi István bátai apát a nyitrai káptalan előtt apátsági birtokairól oklevelet állíttatott ki, melyben a Tolna megyei birtokokról megjelent tanúk neveit olvashatjuk: „*...megjelentek ... Korsos Mátyás Nyékről, Toth János és Pap János Pilisről, Balogh András és Batthay Máté Bata mezővárosából.*”²³⁷

²²⁸ HOLUB 1958, 10.

²²⁹ VARGA-BODA 1973, 61.

²³⁰ HEGEDŰS 1997, 181-182.

²³¹ HEGEDŰS 1997, 182-183.

²³² HEGEDŰS 1997, 188.

²³³ KÁPOLNÁS 1993, 116.

²³⁴ KÁPOLNÁS 1993, 117.

²³⁵ HOLUB 1911, 28.

²³⁶ KÁPOLNÁS 1993, 122; HEGEDŰS 1997, 200.

²³⁷ KÁPOLNÁS 1993, 122.

1674-ben Pilis lakosai voltak:

Biró

Toót Janchy, 4 ökör, 3 tehén

Balint Andras, 8 ökör, 5 tehén, sertés

Szép Janos, 3 ökör, 2 tehén

Matthias Janos, 6 ökör, tehén, sertés

Toót Istvan, 6 ökör, 6 tehén

Görgöly Janos, 3 ökör, 4 tehén, sertés

Dekan Janos, ökör, tehén, ló

Futo Janchi, 2 ökör, 5 tehén

Mihes Paál, 6 ökör, 8 tehén, ló, sertés

Toót Pál János, 5 ökör, 7 tehén, ló, sertés

Vigh Janos, 4 ökör, 3 tehén, 3 ló

Dancz Miklos, 2 ökör, 3 tehén

Van szőlőhegye, halastava, szántóföldje, erdeje, méhei és Lak pusztáját művelik.

Hoztak fl. 5, d. 50, tartozás fl. 15, halat 20, pár csizma, papucs.²³⁸

A bátai apátságot az 1680-as években Jány János udvari tanácsos kapja meg Lipót császártól, tehát nem pap, a pilisiek, decsiek, bátaiai azonban nem az udvari tanácsosnak, hanem testvérének, Jány Ferenc szerémi püspöknek, csornai prépostnak küldik panaszos és könyörgő leveleiket, bár csak 1688-ban kapja meg a bátai javadalmat. Először a pilisiek keresik fel levelükkel 1685 elején, „mivel Nagyságodat az elmúlt esztendőben az sok nyomorúság miatt adónkkal meg nem kereshetjük ... ne haragudjék, ígérjük magunkat arra, hogyha a kevés számú marháink megmarad, Nagyságodat abból megelégtjük, mert másképpen szokott adónk beszolgáltatására alkalmatlanok vagyunk, mivel ez sok hadak járása miatt semmivel sem maradtunk...” Március 20-án a decsiek írják: „mi Nagyságos Urunk valóban igön igön megnyomorodtunk, el fogyatkoztunk és szegényödtünk, és többire majd sokan csak nem éhol halókká löttünk az rettenetes hadaknak rajtunk való járása miatt.” Június 26-án írták meg a decsiek, hogy még 1680 körül a nyéki Varga Istvánnal felküldték négy falu pénzét, melyet ők Jány bérlőjének, Fördös Péternek adattak Győrben, és most Fördös Mihály fenyegeti őket a kezéhez nem jutott pénz miatt, „rajtunk éppen 130 tallért akar megvönni, bennünket igön háborgatván azzal, hogy bennünket föl hurcol és dolgunk igön rosszul leszen.” A tihanyi kapitány is háborgatja őket levelével, apró erdős pusztái miatt új adót akar megvenni rajtuk. „A veszprémi vitézek ... sörtés marháinkat, méheinket szemünk láttára az falunkból ládáinkat fölnyitogatják, holmi aprójóságunkat találják, elviszik, és azonban az kik kenyeret nem találnak, az lisztet zsákostól darabonként el viszik, egy szóval valamely eledelre valót házunkban megtalálnak és szeretnek, el hordják.” Orvoslást kérnek nyomorúságukra, mert ezt már el nem viselhetik. „Előbb is írtuk Nagyságodnak, Kicsiny jószágunkban mennyi Kárt tögyenek az alá járó hajduk” írták a decsiek augusztusban. Azonban ők októberben marhákat küldenek adóba Jánynak, csak 80 talléros adójuk leszálítását kérik, „mivel hogy bizony csak semmivé löttünk, el pusztulunk mert mi annak megfizetésére alkalmatlanok vagyunk, mert nyilván magunk is éhel halunk meg, ha Isten rajtunk nem könyörül.”²³⁹

1688-ban Bátán, Decsen, Nyéken, Pilisen és Bátaszéken 69 családfőt említenek, még távol volt a lakosok nagyobb része.²⁴⁰ 1689-ben írták, hogy Pilisnek 20 háza volt, most csak 8 van. Jany Ferenc csornai prépost 12 forintot kapott tőlük. A török időkben a bátaszéki iszphaha gazdánként 75 dénárt, zsellérenként 25 dénárt kapott. A török császárnak 3 forintot adtak. A Tolnán lakó török

²³⁸ MOLNÁR 2006, 135.

²³⁹ HEGEDŰS 1997, 205-206.

²⁴⁰ HEGEDŰS 1997, 208.

úrnak minden termésből és halászatból tizedet adtak, kivéve a Sárvizet és két tavat, amelyeket felesből halásztak.²⁴¹

1696. évi összeírás szerint Pilisen a 17 adózóból 3 zsellér volt. A település egy szigeten feküdt. Móró Istvánnak adóznak Pozsonyba évi 12 forintot. Jány János is ennyit kapott, ezen felül tizedet mindenből. 77 napi robotot kellett teljesíteniük, továbbá minden halászó gazda 2 forintot vagy 40 font (körülbelül 20 kg) halat volt köteles vinni Pécsváradra. Török uruk Durnius ispahia, aki hűbérként élvezte a jövedelmet, tizedet házanként 1 forint 50 dénárt, 2 icce zsírt (vaját), 9 napi robotot kapott. A török szultánnak fejenként a szokás szerint 3 forintot fizettek. 200 hold szántója, 150 hold rétje, Bátaszék mellett 171 kapás szőleje és 200 kapás műveletlen szőleje van. Kálvinisták lakják, kiknek pusztá templomuk van. Szomszédja Nyék, Decs, Kesztölc. (Lak neve már feledésbe merült.) Becsűje 4896 forint 16 dénár.²⁴²

*Decs*²⁴³ ugyanannak az ármentes szigetszerű hátnak a déli végén épült, melynek északi részére Őcsény települt. A török előtt lényegesen kisebb település volt, mint a török után. A 14. század elején még nem is volt templomos hely, mivel Egyházas-Őcsény plébánosa 6 sárközi falu lelki gondozását látta el.²⁴⁴ Nem tudjuk pontosan a hat település nevét, de mindenképpen az ártérben voltak ezek, mert a legközelebbi ármentes teraszon fekvő falu, Ebes szintén templomos hely volt már ekkor. A hat falu közt lehetett Decs is, melyben ekkor még csak fatemplom állt és nem volt plébánia. Feltehetően Gyürke, Óság, Kisőcsény, Batha, Decs és Őcsény lehetett ez a hat település. A 17. század végére ugyanis, Decs kivételével, ezeknek a falvaknak a határát mind Őcsényhez csatolták, sőt a teraszon fekvő Ebes, Almás és egyidejűleg Csatár pusztákat is az őcsényiek használták²⁴⁵

A decsi templom latin nyelvű felirata: „*Anno Domini Millesimo qingentessimo decimo sexto tempore abitus regis Ulladislai, post sedicionem et disturbium cruciferorum regis tercio anno*” – „1516-ban, Ullászló király halála idejében, a keresztetek lázadása és széthazarása utáni harmadik esztendőben.” Ha ez a felírás valóban a templom építésének idejét akarja megörökíteni, akkor 1516-ban készült el. Azonban az 1939-ben elvégzett renoválási munkálatok alkalmával itt járt szakember véleménye szerint ez az évszám egy átalakítás évszáma lehet, mert a templom épülete korábbi eredetre utal. A lebontott vakolat alatt világosan látható volt, hogy az idők folyamán mennyi átalakításon ment keresztül. Csak magán az északi falon, egymás közelében három elfalazott ajtó nyomaira bukkantak. Egy tágas ajtó a papszék háta mögött volt, egy másik a szószék melletti falban. A harmadikat eredeti formájában restaurálva meghagyták. Erről eleinte azt hitték, hogy valami sírkamra bejáratú ajtajára akadtak, de a küszöbig leásva megállapították, hogy a templom belső szintjét kb. 50-60 cm-rel feltöltötték 1890-ben, s a faragott kőkeretbe foglalt ajtó átjáró volt egy másik helyiségbe, mely a templom északi falához csatlakozott, abban a szélességben, ameddig a támasztópillérek hiányoznak.

A templom eredetileg gótikus stílusban épült, mennyezete bolthajtásos volt, valóban 1516 előtt épült. 1402 márciusában kelt levelében IX. Bonifác pápa engedélyt ad a váci egyház prépostjának, hogy Decs nevű birtokán a fennálló fakápolna helyett Szent Ilona tiszteletére kőtemplomot vagy kápolnát építsen és plébániát alapítson. A templom belső terének építészeti képe is arra utal, hogy egy korábbi kápolna bővítésével alakították ki a templom épületét. Tornya is volt fából.²⁴⁶ A 16-17. századból hét lelkipásztor neve maradt fenn.²⁴⁷ Egy 18. századi leírás szerint a „*pompásan meg-*

²⁴¹ PATAKI é.n.

²⁴² PATAKI é.n.

²⁴³ Decs és Ete történetét együtt tárgyaljuk, mivel szomszéd települések lévén mindennapjaik és ünnepeik szorosan összefonódtak.

²⁴⁴ HOLUB 1958, 16.

²⁴⁵ ANDRÁSFALVY 1975, 122.

²⁴⁶ ARANY 1990, 3-4.

²⁴⁷ ARANY 1990, 4-8. – A helyi református lelkész 1773-as feljegyzése szerint a falu 1540-ben tért református hitre és első papját Gergelynek hívták, aki Arany Dénes szerint később temesvári lelkipásztor lett. Skaricza Máté Szegedi Kiss Istvánról szóló életrajzából vett adat arról számol be, hogy Losontzy István, akit mint a temesvári vár hős védőjét ismer a történelem, aki szeretett a római katolikus hit védelmezőjének szerepében tetszelegni „*nem sok idő múltán sok egyéb igazhívőkkel és Gergellyel, ki egykor decsi pász-*

épült” templom tető nélkül állt, ezért a boltozata kezdett beszakadni.²⁴⁸ Szekszárd 1732-es vizitációja szerint az igen tágas templom hajdan gótikus módon boltozott volt, amelyet a reformátusok leromboltak és sík mennyezettel láttak el. Még megvoltak a teljesen elbontott főoltár nyomai, az elpusztult sekrestye ajtaja már ekkor elfalazva állt.²⁴⁹ 1720-ban befedték, 1745-ben barokk stílusban elkezdték átépíteni, végül 1787-ben barokk tornyot épített nyugati oldalához.²⁵⁰ A 32,5x15 méter külső méretű gótikus templom – eredeti, kétszer hornyolt bordás hálóboltozatát leszámítva, amelynek csak néhány bordája maradt fenn – ma is középkori formájában látható. A 15,5-15,7x9,5-9,6 méteres belterületű hajót és a 13,8x6,6 méteres belvilágú, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyt egyaránt lépcsőzetes támpillérekkel erősítették meg. A szentély északi felén sekrestye állt, erre nemcsak kőkerete, de a fal külső síkjának megvastagodása is utal a visszabontott boltozat indításának magasságában. A hajó északi oldalához valószínűleg kápolna csatlakozott téglából helyreállított csúcsíves boltozati homlokívei a hajó északi oldalának két keleti pillérközében láthatók. 1890-ben 50-60 centiméterrel feltöltötték a templom belső szintjét, így érthető, hogy az 1939-es felújításkor a szentély északi falán előkerült, sekrestyébe nyíló bejárat köszöbköve jóval a mai járószint alatt van. A helyi lelkész leírása szerint 1939-ben a levert vakolat alatt több átépítés nyoma látszott és ekkor került elő az északi fal két elfalazott nyílása, valamint a ma is látható gótikus szentségfülke is.²⁵¹ Az 1970-es évek elején egy helyreállítást megelőzően Horváth Aliz vezetésével kutatás folyt, amely tisztázta a templom 1896-os átalakítása során megmagasított gótikus ablakok eredeti záradék-magasságát és a támpillérek lépcsőzését. Ekkor bontották ki a középkori lábazatot és a cementrétegek által eltakart reneszánsz sekrestyeajtó eredeti profilját is. Alaprajzát 1945-ben Stippek József készítette el.²⁵²

A középkori Ete, Szekszárdtól délre körülbelül 10 km-re, Decstől nyugatra mintegy 3 km-re található. Földrajzi elhelyezkedése igen kedvező volt: a Sárköz nyugati szélén emelkedő dombor közelében, egészen a Sárvízig húzódó, hosszan elnyúló, a közvetlen környék legmagasabb dombján épült fel a település. Ezért itt volt a legjobb átkelőhely a Sárvízen, amelyet a Sárköz belseje és a dombor lábánál húzódó út felől egyaránt könnyen meg lehetett közelíteni. ennek köszönhető, hogy a középkor folyamán Ete a Sárköz egyik legnagyobb és legjelentősebb mezővárosává fejlődött.²⁵³

Decs és a tőle nyugatra fekvő Ete a 11. századtól a 14. század végéig a szekszárdi apátsághoz

torfi volt, Szegedit is kiüzte Temesvárról.” Vajon ki lehetett ez a Gergely pap? A magyar reformátorok között nincs ebből az időből (1541 körül) Gergely nevű más mint akiről Lampe-Ember Pál Históriaja tesz említést. S ez a Dráva-vidék reformátora: Szentantali Gergely, aki 1521-ben Wittenbergben Melachton tanítványa. Később a Dráva vidékén hősiessen vitézkedik az evangéliumi hit diadaláért: Pathai Sámuel, ki 1617-ben laskói iskolamester volt, azt írja, hogy még akkor is, közönséges beszélgetések közben is emlegetik Gergelyt, nemcsak a magyarok, hanem a szlávok is. Egy bizonyos könyve van birtokomban – folytatja – melyben Melachton wittenbergi előadásaiából sokat feljegyzett. Kitűnően képzett ember volt. Kéziratai tanúsítják. Mint Decs második lelképásztorát említi a helyi forrás Eszéki Istvánt 1555-ből. Lampe-Ember Pál Históriaja szerint: „*Eszéki István a decsi gyülekezet pástora és püspök.*” Eszéki idejében – 1555 és 1558 között – Szegedi Kiss István meglátogatta a decsi gyülekezetet, aminek nemcsak eredménye, de keserű következményei is lettek a decsiekre nézve, mert a török meg nem engedett gyűlésnek minősítve Szegedi Kiss István itteni megjelenését, a falu lakóira nagy összegű pénzbüntetést rótt ki. A harmadik lelképásztor Detsi Kristóf 1611-ben. Ez a felsorolás azonban itt hiányos. Földváry Adalékok című munkája Detsi Gáspárral egészíti ki a gyülekezet lelképásztorainak névsorát. Ezt az adatot Földváry is Lampe-Ember Históriajából vette. Ilyenformán a decsi gyülekezet harmadik lelképásztora Detsi Gáspár, akit 1575-ben vittek át Tolnára. Zoványi Jenő szerint 1576-ban a hercegcsölösi zsinaton már mint a tolnai gyülekezet pástora írta alá a kánonokat. Detsi Kristóf a negyedik lelképásztor. Detsi Gáspár fia lehetett. Nagy Dömsödi József 1773-as papi névsorában írta róla: „*Detsi Kristóf hazájának szülőtte, azaz decsi születésű, akinek csinos kézírata mai napig is őriztetik a helyiség levéltárában.*” Ez a prédikációs kötet még a 19. század elején is megvolt, később tűnt el. Detsi Kristóf után nagyon hézagossá válik a prédikátorok névsora, mert az 1611-től 1687-ig eltelt 76 esztendőből csak az egy Poroszlai János nevét jegyezte fel. Nagy Dömsödi Földváry alapján még két névvel lehet kiegészíteni a névsort. A gyülekezet ötödik lelkésze, kinek neve ismert: Szakoni Balázs volt, aki 1626-tól 1631-ig szolgált Decsen. A hatodik lelképásztor 1652-ben Lazári György volt. A hetedik lelképásztor Poroszlai János volt. Róla annyit mond a helyi feljegyzés, hogy „*Pilisen halt meg, mint odaváló lelkész, de halálához közeledve, végrendeletileg hagyta meg, hogy holttestét Decsre vigyék, s ott takarítsák el. Ez meg is történt. S ott nyugszik a régi temető kapujához közel, a háromágú körtefa alatt.*”

²⁴⁸ PATAKI 1980, 13.

²⁴⁹ BRÜSZTLE 1890, IV. 320.

²⁵⁰ VALTER 2001, 128-129.

²⁵¹ ARANY 1990, 3-4.

²⁵² K. NÉMETH 2011, 55.

²⁵³ MIKLÓS-VIZI 1999, 207.

tartozott, 1398-ban azonban csere útján a váci káptalan kezére jutott mindkét település. Ekkor említik először az oklevelek Decset és Etét. Az 1398. évi oklevélben azt olvassuk, hogy a váci káptalan 39 decsi és 31 etei jobbágya a pécsváradi apátság szomszédos Őcsény nevű birtokára tört, s ott a határjelek helyét erőszakosan megváltoztatta. A somogyi konvent, amelyet a király a vizsgálattal megbízott, a jelentésében név szerint felsorolta azt a 31 etei jobbágyot, akik ebben a hatalmaskodásban részt vettek; kétségtelen, hogy az itt élő jobbágyoknak csak egy része volt ez, így lakóinak a számát ekkor több százra tehetjük.²⁵⁴ A viszonylag késői okleveles adatok nem jelentik azt, hogy a település csak a 14. században települt volna: az eddigi leletek arra utalnak, hogy Ete már a kora Árpád-korban, a 10-11. században is létezett.

A középkorból a váci káptalannak még egy etei jobbágyát ismerjük, akiről szintén hatalmaskodás kapcsán emlékezik meg egy oklevél. Sárközi János volt ez akit, amikor Bátára ment, megtámadták a bátaszéki apátság jobbágysai, megverték és elvették 80 forintját.

Ete már korábban is népes település volt, hisz a 14. század elején a Szent Lélek tiszteletére avatott aránylag nagy jövedelmű parochiális egyházáról olvasunk a pápai tizedjegyzékben. Ugyanekkor Etén kívül csupán Ebes, Őcsény, Kesztölc és Aszivágy voltak a Sárközben templomos helyek, Decsen csak fakápolna állt még a 15. század elején is, s a váci káptalan 1402-ben kért engedélyt a pápától, hogy helyette kőtemplomot építhessen és kegyúri plébániát alapíthasson. Minthogy kérvényében megemlíti, hogy ezen a vidéken a templomok kőből épültek, kőtemploma volt Etének is.²⁵⁵ Ete már a pápai tizedjegyzékben szerepel. 1402-ben a pápa a Tolnai Máté halálával megüresedett etei plébániát Etei Domokos fia Péter áldozópapnak adományozta; a plébánia jövedelme ekkor nem érte el az 50 aranyforintot. 1422-ben Péter fia Bereck, az etei Szent Lélek plébánia rektoraként nyert teljes pápai búcsút. 1446-ban László mester váci kanonok volt az etei plébános, aki egy birtokperben határosként vallomást tett. Az etei Szent Lélek egyházat 1455-ben is említik.²⁵⁶

Tolna megye középkori templomai közül méretével és alaprajzi elrendezésével is kiemelkedő, nagy méretű, öt építési periódust magán viselő egyházat Miklós Zsuzsa és Vizi Márta 1997-ben tárta fel. Az első templomot valamikor a 12-13. században építették, ismeretlen szentélyzáródása a későbbi átépítések során semmisült meg. Ezt a templomot még ugyanebben a korszakban nyugat felé – feltehetően karzat és esetleg torony építése miatt – kibővítették, majd a szentély északi oldalán sekrestyével látták el. Jelentős bővítése a 14. század végén kezdődött: a korábbi szentély lebontása után a nyolcszög három oldalával záródó szentélyt építettek, a sekrestyét pedig trapéz alakúra változtatták. A 15. század végén, a 16. század elején a csarnoktemplomot tovább bővítették: a sekrestyét mintegy „*mellékhajóvá*” alakítva a nyugati zárófalig meghosszabbították, a déli oldal keleti részéhez oldalkápolnát építettek és ennek szélességét is hasonlóan végigépítették. Az így nyert ál-háromhajós épület hossza 28,8 méter, szélessége 9,2 méter volt. A déli oldalkápolnában két falazott kriptát, az északi oldalkápolnában falazat nélküli, osszáriumként használt gödröt, a templom körüli temetőből pedig 54 sírt tártak fel. Felmenő fal egyetlen helyen, 10 cm magasan maradt csak meg, a teljesen bolygatott egykori padlószintre szórvány padlótéglák utaltak. Az egyház felszerelési tárgyai közül napvilágra került egy a 13-14. század fordulójára keltezhető körmeneti kereszt, egy rézcsengő, négy 15. századi könyvveret és talán gyertyatartóhoz, illetve csillárhoz tartozó bronztöredékek.²⁵⁷

A város virágkora a 15-16. századra tehető. Vásároshely volt, az egyetlen a Sárközben. Hetivásárát – melyet vasárnaponként tartottak –, 1565-ben említik először.²⁵⁸

1526-ban Szulejmán szultán néhány napig időzött csak a mohácsi csatamezőn, azután Budára

²⁵⁴ HOLUB 1958, 3.

²⁵⁵ MIKLÓS-VIZI 1999, 212-226.

²⁵⁶ K. NÉMETH 2011, 52.

²⁵⁷ K. NÉMETH 2011, 52-53.

²⁵⁸ SZAKÁLY 1969, 40.

indult, és szeptember 10-én már kezében volt a királyi vár. Serege gyorsan haladt, mégis sokat szenvedtek az útjába eső települések. A török hadak először szeptember 3-án léptek Tolna megye területére. Útjuk mocsarakon keresztül vezetett, amelybe a lovak farig süllyedtek, majd Kesztlöcnél tábornok vertek. 1529-ben a Szapolyai János megsegítésére érkező szultán ismét, mint három évvel korábban, az eszék–budai hadiúton vonult észak felé. Hadai augusztus 20-án újra Kesztlöcnél vertek tábornok. A török had ezúttal lassan haladt előre, bevárva az élelmiszerszállító hajókat. A török had hírére már júliusban ijedten rebbentek szét a Duna parti mezővárosok: Kesztlöc, Báticasék, Ete, Ebes, Szekszárd és Paks lakói.

A következő év nyarán Mehmet bég égette porig Mohácsot, Báta fele is tűz martaléka lett. 1539-ben ismét Báta esett áldozatul a török beütésnek. Következményeiben fontos esemény volt e vidék életében Szekszárd megszállása, amelyet 1532-ben foglalt el Kászon bég, aki „*megvéve, megigeté és bele az ő népit szállítá,*” olvassuk egy közel egykorú magyar krónikában.²⁵⁹ Ez az apátság végét jelentette, idegen kézre kerültek birtokai, és hamarosan erre a sorsra jutott a többi sárközi egyházi birtok is. 1541-ben a török sereg immár harmadszor vonult keresztül a megyén anélkül, hogy azt elfoglalta volna. A Buda megszerzését követő időszak állandó török beütései azonban nem hagytak kétséget afelől, hogy a török hadvezetés hamarosan kísérletet tesz a Buda–konstantinápolyi útvonal biztosítására, és ami ezzel egyet jelent Tolna megye elfoglalására. 1542-ben a török portyák már nemcsak a megye déli, hanem északi részét is fenyegették. 1544 végén Tolna megye területén már nem volt magyar őrség.

A sárközi falvak nagy része Szigetvár elestéig (1566) a szigeti várnak is adózott és dolgozott. 1566 után egyedül a török volt itt az úr. A török uralom első felében még pezsgő élet folyt itt: a török adórajstromok szerint 1557-ben 155 háza volt, 1572-ben pedig 192. A lakosok számát ezek alapján 800-1000 főre tehetjük.

A kettős adóztatás azonban megkeserítette az itt élő lakosság életét. A főgond nem a szabályozott adó megfizetése, hanem a fizetetlen vagy az elbocsátott végvári katonaság kielégítése volt, akik nem adtak számlát arról, amit elvitték magukkal. A magyar várak vitézei zavartalanul fosztogatták a falvakat, az éj leple alatt kifosztották a mezővárosokat, világos nappal elhajtották a határban legelő jószágot. A Báticasék és Szekszárd között települt Ete városát egy év leforgása alatt hat különböző helyről érkezett végvári csapat tisztelte meg látogatásával: több mint ötszáz forint készpénzt és számos ingóságot ragadtak el lakóitól.

Amikor a Szigetvárhoz tartozó vidék hódoltsági állapotait egy bizottság megvizsgálta, az került többek között a jelentésbe, hogy „*mennyi kövér disznót, szalonnát, egyéb állatot csikarnak ki a szegénységtől, az Istenen kívül senki sem tudja. Amíg Horváth Márk hivatalban van, nem merik megvallani a jobbágyok, de ha elmozdítják, majd kisül minden.*”²⁶⁰

A török uralom és az állandó hadakozás káros következményekkel járt a népesség alakulására. A lakott helységek telekpusztulása a szigeti urbárium adatai alapján (1565)

Település	Lakott telkek (telkes jobbágyok) száma	Pusztá telkek száma
Báta	30	60
Decs	22	11
Ebes	20	12
Ete	48	8

A defterek névanyaga nagyméretű migrációról tanúskodik. Tolna megye etnikai képe a 16. században még egységes, a megszálló török és délszláv katonaságot leszámítva, szinte kivétel nélkül

²⁵⁹ HOLUB 1958, 5.

²⁶⁰ SZILÁGYI 1978, 34.

magyarok lakták. Az 1450-es évektől némi délszláv beszivárgás tapasztalható.²⁶¹

Etét 1535-ben még városként emlegették, de már a bátai apátság birtokaként.²⁶² Etét a zavaros időkben (az 1530-40-es évek) Török Bálint foglalta el magának, mert ő húzta jövedelmeit. 1535-ben a bátai apátság birtoka volt, ahogy írták „*Ette város*” később Keserű Mihály kezére jutott, az ő magtalan halála után pedig Horváth Márk szigeti prefektus kérte el és kapta meg I. Ferdinándtól Deccsel együtt, 1558-ban. Horváth Márk, Ferdinánd király kedvelt embere, aki 1555-ben lett Szigetvár kapitánya, úgy igyekezett e fontos vár fenntartásáról gondoskodni, hogy a szomszédos, de még a messzebb fekvő falvakat is, így a bátai apátság jószágait a várhoz foglalta le. Ete jövedelmeit, még mielőtt megkapta volna, már ő szedette be. Amikor 1561-ben meghalt, Ete is kiskorú fiára, Györgyre szállt, azért nem szerepelt abban az összeírásban, amely hamarosan halála után királyi rendeletre készült a Szigethez tartozó birtokokról.²⁶³ 1557-ben Etén a törökök 145 főt és 10 szegényt írtak össze.²⁶⁴ 1558 körül még Szigetvárnak adózott több sárközi faluval együtt.²⁶⁵ Ekkor írták „*a szegény és megnyomorodott*” eteiek híres, szép levelüket, melyben elénk tárul a sárközi teraszon, tehát a jól hozzáférhető, forgalmas helyen levő gazdag települések sorsa: miként sarcolják őket a király nevében a magyar végvárok, hogyan fosztják ki őket, hajtják el állataikat, égetik fel házaikat. Nagy Gáspár 236 forintot, két báránybőrrel bélelt istamét mentét, ezekre való négy ezüst horgot és két köpönyeget, Nagy Sebestyén pedig 92 forintot, két köpönyeget és két jó féket vett meg rajtuk; Balog Tamás Almási Gyurkóval nemcsak „*megdúlta, megégeté a várost*”, hanem még 110 forintot és egy ezüst horgot is kizsarolt tőlük; Furottas Demeter és Kalmár András 54 forintot, Morsoló Máté és két társa 25 forintot, továbbá két ruhára való istamét posztót és egy istamét dolmányt hajtott be tőlük, Sárközi Boldizsár pedig 8 forintot. Összesen 525 forint volt ez, ami igen jelentős összeg, s „*ez mind a múlt esztendőben*”, írták. „*Immáran a városnak jobb része elpusztult*”, panaszkodtak, s megjegyezték azt is, hogy még ezzel sem elégedtek meg, hanem az ökreik nagy részét is elhajtották, úgy hogy akinek tíz ökre volt, megmaradt négy, akinek hat volt, maradt kettő, akinek egy ökre volt, „*egy sincsen benne*”. Külön megemlítették azt, hogy „*mostanában kért Balog Tamás másfél száz forintot és egy gránát dolmányt és mondja magát Nádasdy szolgájának*.” S amikor azt mondták neki, hogy ők már megfizették a király adóját, azt felelte, hogy az ő ura Nádasdy Tamás, pöröljenek vele. Balog Tamás azzal is megfenyegette őket, hogy felégeti és megdúlja a várost, őket pedig szablyára hánnya. Egyet megfogott közülük, megkötözve elvitte, s azzal fenyegette meg őket, hogyha meg nem sarcolnak neki, az embert megsüti. Könyörögve kéri Horvát Márk szigeti várkapitányt, fékezze meg az őket sarcoló magyar vitézeket, mert különben el kell a városból futniuk és pusztán kell hagyniuk házaikat.²⁶⁶

Horváth Márkot a szigeti kapitányságban Zrinyi Miklós követte. Így az ő kezébe kerültek a sárközi falvak, köztük Ete és Decs is 1561-ben, s maradtak nála 1566-ig. A király vizsgálatot rendelt el Zrinyi önkéntes foglalásai miatt. A bizottság természetesen nem szállhatott ki az egyes településekre, hanem minden érdekelt faluból berendelt Szigetre néhány jobbágyot, köztük a bírót, s őket hallgatta ki. Az eteiek vallomásából kiderül, hogy 48 telkes jobbágy lakott itt, de élt ott még 24 zsellér is. Átlagban ½

²⁶¹ SZAKÁLY 1969, 30-31.

²⁶² „*Az minémű falvak és városok vadnak az Sárkez falui felső Baranyában, kitt birtak az bátai apátursághoz. 1. Falu Ebes, annak fele a zegzárdi apáturé. 2. Almás falu. 3. Ette Város, az Sárvizen egy vámos híd által. 4. Nyirzó falu, az szőlő hegyek jó része nemesekké, kiknek neve is nálam írva vagyon. 5. Nána falu. 6. Lak falu Kesztőczön alul, mely szabad város, az Kesztőcz. 7. Lángfalu. 8. Bátaszék. 9. Farkasd falu helye. 10. Bálttha város. 11. Zeremlén város az Dunán innen. 12. Nék falu. 13. Pilis falu. Asszonyfalva. 15. Kis Decs. 16. Nagy Decs. Az ebesi szőlőhegyen az Öremos szőlő, mely a szőlő 164-ed részét teszi, és Nemes embereknek, Kiknek vagyon ezek között az faluk között jószáguk, Ethei Péter Ispánnak Ethén egy Kuriája. Hasonlóképpen Ethén alul az Gyüleviz mellékén vagyon hat ház és egy malomhely. Decsen egy nemesi Kuria az Mánta-szeggel és az Kövestelekkel együtt, és Gyümölcs Kertekkel. Ethey Kun Benedeknek nemesi kuriája Etén. Etei Kozma Mátyásnak egy kuriája Ethén. Ez az Kozma Mátyás familiája deddicált (bizonyított), senkinek másnak nincsen jószágá közte.*” – MNL. TML. Kammerer hagyatéki; BÉKEFI 1894, 60; KÁPOLNÁS 1993, 100-101; HEGEDŰS 1997, 131-132.

²⁶³ HOLUB 1958, 6.

²⁶⁴ VELICS-KAMMERER 1886, 207.

²⁶⁵ Ete Pozsgay Mátéé. Búzatizedról fizetnek egy forint 25 dénárjával 21 forintot, árpából 7 forint 60 dénárt, együtt 30 forint 25 dénárt. – HEGEDŰS 1997, 163.

²⁶⁶ ECKHÁRDY 1954, 202-203.

telek jutott egy-egy jobbágycsaládra, vagyis a telkek nagyon meg voltak osztva, de elszegényedésükre utal az is, hogy 4 pusztá, lakatlan telek is volt itt, amelynek földjeit senki sem művelte.

A telkes jobbágyok régebben egy forint földbért fizettek földesuruknak, mégpedig két részletbe: Szent Györgykor és Szent Mártonkor, most azonban átalányban 100 forintot róttak ki rájuk, vagyis körülbelül 2 forint esett egy-egy jobbágyra. A zselléreket nem terhelte földbér, mert vagy egyáltalán nem volt földjük, vagy csak nagyon kevés, s mivel tizeddel sem tartoztak, helyette – mint már a középkorban is - fejenként 6 dénár sarlópenzt fizettek. Ami az egyéb szolgáltatásaikat illette, a robot helyett, épp úgy mint a középkorban, halat kellett adniuk Zrinyi udvarába: „hetes halakat” és nyolc vizát. A természetbeni ajándékok helyett is vizákat és más halakat kellett Csáktornyára küldeniük, mégpedig annyit és akkor, amennyit és amikor Zrinyi parancsolta. Az eteiek bírták ekkor az ebesi halastavat is. A sárközi falvak nagy része a török alatt hászbirtok lett, kivéve Asszonyfalvát.²⁶⁷

Ugyanakkor természetesen már a török is adóztatta az eteieket. A defterek szerint 1557-ben 155 adózó ház van Etén.²⁶⁸ 1566-ban 112. 1559-ben Decset²⁶⁹ Nyéket és Bátaszéket elpusztult helyként tüntetik fel, ahol adózó portát már nem lehetett összeírni.²⁷⁰ Ez csak úgy magyarázható meg, hogy a decsiek egy időre szétszóródtak a Sárköz rengetegébe és kisebb településeibe, mert 1566-ban Decs újra szerepel a defterben Bátaszékkal együtt. A ránk maradt defterek 1572-ben említik utoljára Etét²⁷¹ de a város még 1614-ben is szerepel a királyi kamara egy lajstromában. 1558-ban még lakott hely Decs. A tizedfizetők nevében Tybor Máté bírót említik: 31 köből és 2 pint a bortizedük. 6 dénárjával tartoznak fizetni. (Köbölönként itt 47 dénárt számítanak.) A magyar forint 100 dénárjával is tetemes a lakosság számára, ugyanis 15 forint bortizeddel tartoznak és így 250 bortized-fizetőt kapunk. Azonban talán Asszonyfalvát is ide kell számítani. 1558-ban 6-6 dénárjával fizettek a decsiekkel 15 forintot, 15×100 dénárt 31 köből és 2 pint bor után. Amíg Szekszárdon 33 dénár egy köből, vagyis 7 liter bor, addig Decsen 47 dénár. Egy pint bor török pénzben 5 akcse, magyar pénzben 10 dénár lenne, itt Decsen majdnem 12 dénár, Szekszárdon 8 dénár. Nem biztos, hogy Decsen a 22 hl-nyi bortermés teljes termés volt. Lehet, hogy ez megmaradt hátraléka a decsieknek. 1565-1566-ban Decsen 68 búzatermelőt jegyeznek fel a törökök, 639 kile búzatermés. Egy kilét kb 31 kg-nak számítva, ez 1907 métermázsányi búzatermést jelent. Viszont 70 kaput írnak, ezt legalább kettővel-kettő és féllal szorozva nagyon jelentős családszámot, népességet mutat. Egyébként mint ha a búzatermelők beírt száma is kevés lenne a búzaterméshez, ugyan is átlagban 28 métermázsányi termés jut egy családra.²⁷² Méhkasadóban 296, keradóban 140, kenderadóban 75, kaszaadóban 350, malomadóban 100, sertésadóban 1500, gyümölcstized 8, kenderadó 25, báltava 450 akcsét tett ki, ez összesen 19224 akcse volt.²⁷³

1564-ben Tur Ali szekszárdi mirhva haszjövedelme Decsről: búza 24 kila, összeg 625 akcse. Szőlőkert adó 5000 akcse, Báltava 5750. Új irtások 2250. Kasza, sarló adó és kertadó 15 akcse. Mohamed bég fehervári mirhva felelősségén Decs 180 kile búza 2500 akcse, Báltava 850 akcse.²⁷⁴ A falvak élete nagyjában ugyanúgy folyt, mint a magyar uralom alatt, legfeljebb annyiban fordult rosszabbra sorsuk, hogy új uraik nagyszerűen értettek hozzá hogy mindenből jövedelmet szerezzenek s egyre újabb és újabb adókkal, illetekkel, bírságokkal sújtották őket.

²⁶⁷ HOLUB 1958, 6-7.

²⁶⁸ 1557-ben Etén 145 adózót és 10 szegényt írnak össze. – HEGEDŰS 1997, 142.

²⁶⁹ HEGEDŰS 1997, 163.

²⁷⁰ HOLUB 1958, 8.

²⁷¹ 1565-1566-ban „Ete városban” bor vámról, borszállítási vámról írnak, vásártér utáni jövedelemről, mézszárszékadóról, bárány- és hal tizedről. 112 kaput jegyeznek 5600 akcse fejadóval, tehát egy kapu után 50 akcsét szednek. 1572-ben itt 190 adózó szerepel. A magyar tizedösszeírásban 13 portával szerepel és Szigetvárhoz tartozik. „Etényben” elég nagy a bortermés, 81 helyi és 22 szeremlényi lakos részéről 1446 hl, 8507 és fél pint musttized. Azonban külön feltüntetik még 15 etei és 86 decsi lakos 8857 és fél pint musttizedét, ami további 1500 hektóliternyi bortermést jelent. A búzatermés 304 kile, ez 912 métermázsányi búzatermést jelent. – HEGEDŰS 1997, 166-168.

²⁷² HEGEDŰS 1997, 144; 168.

²⁷³ VELICS-KAMMERER 1890, 336; HEGEDŰS 1997, 163.

²⁷⁴ VELICS-KAMMERER 1886, 180.

A jobbágyok, ha házukon és földjükön kívül 300 akcse, azaz ezekben az időkben 6 magyar forint értékű vagyonuk volt marhákban, borban és ingóságokban, 50 akcse vagyis 1 magyar forint harádsot fizettek, ugyanúgy két részletben, mint ahogyan a földbérüket fizették, annak idején a földesúrnak. Az 1572-es defter Decsen és Asszonyfalván együtt 87 adózót említ. A magyar tizedjegyzékben 9 portát írtak össze Decsen, a pécsváradi káptalan tulajdona volt. Az 1558-as magyar tizedjegyzék szerint 250 adózónak kell a bortizedet fizetni – a két helységben talán.

A török azért írta össze évente a jobbágyokat, hogy megállapíthassák, hány tartozik harádsot fizetni. Innen ismerjük a sárközi falvak lakosságát 1572-73-ban név szerint:

Ete: Szabó Mihály, Győri Borbás, Szabó Balázs, Barta Gál, Kun Benedek, Varga Mihály, Tári Benedek, Farkas Bálint, Kont István, Nagy Benedek, György Balázs, Fekete Pál, Halács Márton, Gergely Kovács, Fodor Ambrus, Balnó Máté, Benedek Lukács, Szabó Bódizsár, Laskó Imre, Ötvös Márton, Balnó György, Vacsko Imre, Darda András, Belenes Lukács, János kovács, Varga Gergely, Fodor Mátyás, Kozma Gergely, Kozma Bálint, Varga András, Hegedüs Mihály, Varga Bálint, Gönnöd János, Varga Mihály, Máté Lőrinc, Fejér Mihály, Szücs Máté, Pál diák, M. Kelemen, Gergel diák, Ács Péter, Balázs Lukács, Kenő György, Sándor Bálint, Sándor Demeter, Sándor Péter, Csácsa Bálint, Fekete Mátyás, Bodor Bálint, Dácsi Gáspár, A. Mihály, Varga Mihály, Szalai Bálint, Baksai Máté, Szalai János, Márton Balázs, Varga Mátyás, Péter János, Pálfi Máté, F. G., Rotola István, Szabó Tamás, Pap Márton, Kél János, Pap Gergely, Mótos Ambrus, Bakó Bálint, Péter Mihály, Hajós Tamás, Pánta Benedek, Varga Máté, Damakos Márkus, Szabó Bálint, Borsok Bálint, Somogyi László, Varga Ambrus, Lukács Márton, B. András, Somos János, Nagy Jakab, Sóri István, Győrfi István, Lakos Albert, Lakos András, Köntös Tamás, Szabó Lőrincz, G. Pál, Kocsis Mihály, Liszár György, Tóth Pál, Lőrincz Imre, Szabó Bálint, Győrfi Ferencz, Józsa Mihály, Szőlős Pál, Palcsa János, Fábíán András, Kóni Imre, Tót Máté, Oros Máté, Nagy Bálint, András kovács, Imre kovács, László kovács, Varga Antal, Varga János, Tót György, Kelemen György, Fodor Demeter, Miklós diák, Acsádi János, Kis Bálint, Vég Tamás, Tódi Albert, Szabó Gergely, Szabó Balázs, Kovács Gergely, Sári Tamás Tót János, Hideg D., Szabó Máté, Pári László, Szakál Demeter, Kiss Lázár, Fábíán Máté, Fábíán Péter, Fábíán Gergely, Horvát Máté, Kerekes András, Szabó Miklós, Fehér Péter, Varga Bálint, Bécsi Tamás, Csontos Péter, Karós Imre, B. Borbás, Tót Berta, Kerekes Ambrus, Tót Balázs, Szücs György, Mészáros Pál, Somor Péter, Péter Balázs, Karós Pál, Nagy Balázs, Oros Bálint, Halász Ferencz, Nagy Mihály, Kovács Bálint, Varga Márkus, Péter Máté, Csonko György, Balik István, Okodi András, Bakó Péter, Mónár János, Kocsis V., Tóth D., Gáspár Péter, V. Dénös, B. Tamás, Mészáros J., Varga Máté, másik Varga Máté, Somodi Gál, B. Imre, Kovács Imre, Gálfi Lukács, Bakó Mihály, Szalai B., Győrfi Kálmán, F. János, F. Gáspár, E. Tamás, Bogin Gáspár, E. Péter, Margit Gergely, Margit Jakab, Ozar Bálint, F. János, Köblös Mihály, Tót Tamás 190 ház.

Decs Asszonyfalvával: Tamás János, Varga Ambrus, Pál Demeter, Ács Mátyás, D. G., Told Imre, Vörös Tamás, Decsi Benedek, Decsi Bertalan, Pap Miklós, Szél János, Antal kovács, Antal Boldizsár, Bakó Mihály, Simon kovács, Fehér Mihály, Nagy Ambrus, Tóth P., Kovács András, Tót Pál, Csikós Mihály, Varga Bálint, Bálint R., Nagy László, Kelemen László, Dolgos Benedek, Szegi György, Pap Ambrus, Pap István, Bertalan Ambrus, István Ambrus, Virág Gergely, Nagy Máté, Fehér Tamás, Sár Miklós, Bagol Ambrus, Boli János, Átol Pál, Szabó V., Decsi kovács, Tót B., Ács Bálint, Ács János, Györös István, Szegi János, Talacska M., Kozma M., Azdalos Dénös, Tót Simon, Szegi Benedek, Antal J., Szél Pál, Abál M., Abál Ferencz, Szomor L., Szomor Balázs, Tót György, Varga András, Laza András, Balázs diák, Biró János, Kerekes Máté, Szabó János, Szabó Albert, Bolgár István, Bolgár L., Szabó Lőrincz, Szabó László, Bolgár Benedek, Antal Demeter, Nagy Péter, Kovács János, Ágoston, Varga Lőrincz, Varga István, Varga V., Varga Mihály, Miklós Máté, György Miklós, Tót Péter, Kun Máté, Tors, Kis Mihály, Pór István, Imre Fábíán, Vas Benedek, Göse Tamás 87 ház.²⁷⁵

²⁷⁵ VELICS-KAMMERER 1886, 241-242.

1574 és 1595 között Decs Kisdeccsel és Asszonyszállójával (Asszonyfalva) együtt tímár birtok volt, melynek éves jövedelme 20 000 akcsét tett ki.²⁷⁶ 1590-91-ben a törökök az említett három településen 107 adózó családfőt írtak össze, 1622-23-ban 54-t, 1631-32-ben szintén 54-t és 1641-42-ben 57-t.²⁷⁷ Etén 1590-91-ben 112 adózó családfő volt, 1622-23 azonban már csak 10, 1631-32-ben 23.²⁷⁸

Egyéb török forrásokban még később is szerepelnek a települések. 1580-ban Decs, Kisdecs és Asszonyszállója hely 100 kapu után fizetett adót, míg ez a szám Etén 160.²⁷⁹

A 16. század második felében az apátok általában árendába adták falvaikat, 1665-től 1679-ig a győri Fördös testvérek, Mihály és Péter bérelték a négy falu adóját.²⁸⁰ Bár a levelezésben nem történik erre utalás, de nyilvánvaló, hogy Jany Ferenc csornai prépost és korábbi pécsváradi apát szintén a bátyja, az általában Rómában tartózkodó Jany János bátai apát megbízásából, nem pedig saját jogon szedte Báta, Decs, Nyék és Pilis adóit.²⁸¹

A sárközi falvak „*birtokközpontjává*” a tájegység legjelentősebb települése, Decs vált, általában ebben a faluban laktak a parasztispánok. Az ispánok alkudtak meg az adóról az apáttal vagy megbízottjával, ők gyűjtötték össze és vitték vagy küldték fel a járandóságokat a királyi országrészbe. Kezdetben feladataik közé tartozott a szomszédos falvak hódoltatása is. Legelőször a decsiek szállították fel a környező települések adóit, ők gondoskodtak az apátok és tisztartók leveleinek szétküldéséről, és szintén ők számoltak be a környék falvainak állapotáról, birtokosairól és adóztatásáról. Az első név szerint ismert parasztispán Polgár Fábán decsi bíró volt, aki 1617 tavaszán Nagy Imrével ment fel Győrbe, de urukat, Silkovichot már nem találták életben. Vasvári György éneklőkanonok küldte át őket Nagyszombatba az utódhoz, Szlatinayhoz, nem kis irigységgel a jobbágyok önkéntes feljövetele és engedelmessége miatt.²⁸² A következő évben Polgár hódoltatta, Szlatinay számára Bátát és Pilist, akik az ő rábeszélésére ígértek engedelmességet és adót az apátnak.²⁸³ Ugyancsak ő alkudott meg valamennyi sárközi falu: Báta, Nyék, Pilis, Lak, Decs és Ete képében Marcza Gáspár tisztartóval.²⁸⁴ 1619. januárjában a bátaiak ajándékaikat Polgár Fábán decsi polgárral küldték fel, mert nem találtak a faluban vállalkozó embert, aki elkísérte volna Újvárra.²⁸⁵ 1618-ban Marcza a decsi Borda Andrással intézett levelet az engedetlen szeremleiekhez, pilisiekhez, bátaiakhoz és nyékiekhez. Hat évvel később szintén a decsiek tájékoztatták Marcza utódát, Csorba Miklóst Nyék és Pilis adózási készségéről; a másik két falu, Báta és Szeremle szándékairól viszont nem tudtak nyilatkozni. 1625-ben és 1627-ben a decsiek adóját Szabó Balázs vitte fel Nagyszombatba.²⁸⁶ Veresmarti 1627-ben a hódoltató levelét csak egyetlen példányban küldte le a decsieknek, akiknek meghagyta: készítsenek róla három-négy másolatot, és köröztessék a szomszéd falvakban.²⁸⁷ Decs központi jellege az adók felvitelében továbbra is fennmaradt: 1631-ben Lelei Boldizsár, 1632-ben pedig Könczöl Péter szolgáltatta fel Pozsonyba a pilisiek járandóságát, mindketten decsiek voltak.²⁸⁸ Veresmarti parasztispánját is Decsi Jánosnak hívták, akinek a beszámója alapján térképezte fel az igényelhető településeket.²⁸⁹ Adott esetben persze más

²⁷⁶ VASS 1978, 160.

²⁷⁷ VASS é.n. 85.

²⁷⁸ VASS é.n. 85.

²⁷⁹ K. BALOG 1878, 163-164; KÁPOLNÁS 1993, 111.

²⁸⁰ MOLNÁR 2006, 120; 123.

²⁸¹ MOLNÁR 2006, 142-149.

²⁸² MOLNÁR 2006, 90.

²⁸³ MOLNÁR 2006, 94.

²⁸⁴ MOLNÁR 2006, 52.

²⁸⁵ MOLNÁR 2006, 98.

²⁸⁶ MOLNÁR 2006, 102-106.

²⁸⁷ MOLNÁR 2006, 107-108.

²⁸⁸ MOLNÁR 2006, 115-116.

²⁸⁹ Veresmarti Mihály bátai apát feljegyzése az apátság falvairól 1627. december 29. „Anno 1627. die 29. decembris. A bátai apátúrság jószágának, városinak, faluinak helyéről s egyéb állapotjáról Deczi Janos ispánomnak szava után.

Bátha: Szekszardtól két mérföldre, jó régen város volt, mostan vannak rajta lakók, mintegy tizönhárman, most csak halászásból élnek. Batha Szék: Bathán fölül Decz fele vagyon jó fél mérföldön. Régen város volt, most csak egy török palánk vagyon rajta. Ez mostan immár Nyekké lett.

falvakból is kerülhettek ki adó- és levélvivő megbízottak, nyilván olyan személyek, akiknek valamiféle kereskedelmi érdekeltségük is lehetett. A bátaiai adóját 1632-ben a nyéki Bakos Ferenc szállította Pozsonyba; a következő évben a bátaiak szintén nyéki embert, Tóth Istvánt bízták meg a feladattal.²⁹⁰ A hódoltság utolsó éveiben a decsi Gamós Gáspár szervezte a járandóságok felküldését, a szállítással megbízott ember pedig Szabó Máté volt.²⁹¹

Az egyházi birtokosok hódoltság-szerte arra törekedtek, hogy jobbágyaik maguk szolgáltatassák fel a képviselőik által kialakított adóikat, akár személyesen a földesúrnak, akár valamelyik végvárba a megbízottjának. Az első három báta apát is ennek érdekében fáradozott, Szlatinay és Veresmarti az átlagosnál sikeresebben. Silkovich megbízottja, Debreceni János még katonákat küldött a Sárközbe a jobbágyok „feligazítására”, de két utódához több-kevesebb rendszerességgel feljöttek az alattvalóik, ami nagy szó volt, hiszen a rablók, a hódoltságban kószáló török katonák és magyar vitézek miatt a jobbágyok általában rettegtek az utazástól, 1618-ban pl. a komáromi béketárgyalásokra érkező törökök elvették az adóba hozott sós vizájukat. A frissen kinevezett Szlatinayhoz önként feljövő decsiek a sári apát irigységét is kiváltották, aki nem felejtette el kiemelni saját érdemeit a jobbágyok Nagyszombatba irányításában. A jobbágyok az esetek többségében csupán a végvári gondviselőig futottak, szükség esetén a tisztartó szállíttatta fel őket az apáthoz – mint Marcha tette 1618 márciusában, amikor öccsével küldte fel a decsieket, a saját kocsiján és lován.²⁹²

A másik lehetőség, az árendálás kevesebb fáradsággal járt ugyan, de a haszon is csekélyebb volt. A báta falvak bérletének már 1618-ban is lett volna jelentkező, egy komáromi illető személyében. A tényleges árendálásról csak az 1660-as évektől vannak adataink. 1665-ben Podhragyay 114 talléért adta bérbe a javait a győri Fördös Mihálynak két esztendőre, aki megbízható partner lehetett, mert a következő apátok Moró és Borsiczky is neki árandálták a falvak jövedelmét.²⁹³ Fördös az 1670-es évek végén a fivérével, Péterrel együtt szedte be az adót, de valamikor 1679 táján a két testvér összekülönbözött, és ez utóbbi év járandóságait már Péter és veje Fiáth János vette fel. Mihály az el-

Nyek ismeg fölül ezen Decz felől, mintegy fél fertály mérföld. Vannak rajta mintegy 16 (áthúzza: 30) házzal. Vannak 40 házzal.

Pilis ismeg ezen fölül Decz felé, mintegy fertály mérföld. Vannak rajta 10 házzal. (Alatta áthúzza: tizönhárom vagy tizönnégy házzal öten vagy hatan).

Lak emellett ismeg Decz felől, mintegy puskalövésnyire. (Utána áthúzza: Vannak rajta három vagy négy házzal.) Ez merő pusztá.

Decz ezen fölül mintegy fertály mérföldön. Vannak rajta mintegy 20 (áthúzza: 50) házzal. Vannak 40 házzal is.

Kis Decz: Decz mellett volt napkelet felől mintegy muskatér lövésnyire, de ez pusztá. Amikor lakták is, mintegy tizönkét (előtte áthúzza: 12) házzal voltak.

Öthe: Deczön napenyészet felé vagyon, mintegy fertály mérföldön. Jó város volt, most a népébe ami vagyon, Deczön lakik. (Lapszéli jegyzet más kézzel: Öcze lakják, jó falu.)

Langfő: Ez ismeg Batha Széken napenyészet felé vagyon mintegy fertály mérföldön. (Utána áthúzza: Rácok lakják, mintegy pusztá. Utána más kézzel betoldva: Rácok lakják.)

Ebes: Ötével határos. (utána áthúzza: régen jó falu volt, mostan pusztá.) Rácok lakják.

Almás falu. Ez ismeg Ebesen kívül a hegyek közé. (utána áthúzza: pusztá. Utána más kézzel betoldva: Rácok lakják.

Nyírszó: Öthével ellenbe vagyon a hegyközbe, mintegy fél mérföldnyire. (Utána áthúzza: Lakják. három kutyával lakják rácok. Utána más kézzel betoldva: pusztá. A kutya szó itt nyilván a szerb kuca = ház szóval azonos.)

Nána: ez is azon hegyközbe vagyon. Pusztá.

Farkasd: Bata mellett vagyon fertály mérföldön, az ország uta mellett. Pusztá. (Utána más kézzel betoldva: Bata szekiek élék földjét. A lap szélén ugyanennek a kéznek a jegyzete: Bata szekiek fegyverrel szolgálnak a töröknek.)

Szeremlyen város volt Pest felől a Dunán, másfél mérföldnyire vannak Deczhön, de a háborúságba a Duna szigetibe szállottak, és kevesen vannak, mintegy tizenöt vagy tizenhat házas ember, de jól bírják magukat. (Lapszéli jegyzet más kézzel: monos emberek. A monos szó jelentése: malmos.)

Asszonfalva: Duna szigetibe volt, Decztől egy mérföldön, oldalul, de régen elpusztult, hanem a decziek élék. (lapszéli jegyzetek más kézzel: gyümölcsös kertein a templom fenn van most is.)

Apáti: ez is a hegyközbe vagyon, de pusztá.

Ezekön kívül vannak a Borda András bizonyosságából: Kövesd, Moragy, Uyfalu, Siaigh, Kürtös, Szaka, Östör, Manyok, Nadasd.

Kövesd Langfőn alól pusztá. Moragy Langfőn fölül vagyon közel, jó falu, rácok lakják. Uyfalu a hegy között vagyon pusztá, határát élék a Moragiak. Kürtös közel Moraghoz jó falu, rácok lakják. Manyok jó falu, magyarok lakják. Nadasd török lakja, magyarral együtt. Siaigh rácok lakják? – MOLNÁR 2006, 108-109.

²⁹⁰ MOLNÁR 2006, 116.

²⁹¹ MOLNÁR 2006, 140-141.

²⁹² MOLNÁR 2006, 53.

²⁹³ MOLNÁR 2006, 138-139.

maradt jövedelme fejében a nyéki (valószínűleg kereskedő) Varga István pénzét foglalta le Győrben, ő viszont a vagyona visszaszerzése érdekében négy decsi jobbágyot hurcoltatott el a közeli erdőbe, ahol a törökök rájuk találtak, és az egyik fiatal decsi esküdt polgárt agyonlőtték. Varga valószínűleg soha sem kapta vissza a pénzt: 1690-ben még mindig ezért instanciázott Győr vármegye közgyűlése előtt. A visszafoglaló háború zordabb viszonyaira utal, hogy Jany Ferenc 1685 decemberében a négy éves elmaradásuk miatt bebörtönzött jobbágyait 40 hajdú kezessége alatt eresztette haza, és négy hetet kaptak elmaradt szolgáltatásaik bepótlására. Amennyiben nem teljesítenék a feltételeket, a hajdúk 200 forintot vehetnek meg rajtuk – hangzott a súlyos verdikt.

A védelem földesúri kötelezettsége a hódoltság között valódi tartalommal töltődött meg: a bátaiak, decsiek és pilisiek szinte valamennyi levelükben kérték és el is várták, hogy az apáturuk és megbízottaik óvják őket az alájáró végváraiktól, hajdúktól a csavargóktól, sőt a rivális földesurak embereinek zaklatásaitól is. 1618-ban a bátaiak és a decsiek a váci püspök, a kalocsai érsek és Bosnyák Tamás követelése ellen kérték Szlatinay segítségét.²⁹⁴ 1623-ban a decsiekre „néminemű csavargók” törtek, nagy károkat okoztak és ezen felül 20 csizmát követeltek tőlük, ennek elmaradása esetén a hiányzó csizmáknak megfelelő számú szíjat hasítanak a hátukból. A történet kísértetiesen emlékeztet az eteiek hat évtizeddel korábbi panaszára, amikor Nádasdy Tamás szervitora polgártársuk megsütésével fenyegetőzve nyomatékosította követeléseit.²⁹⁵ Még a török kiűzése előtti évben, 1685-ben is a tihanyiak és a veszprémiek rablásai keserítették leginkább a decsiek életét.

A bátai apátoknak összesen négy települést sikerült rendszeres szolgálatra szorítaniuk: Bátát, Decset, Nyéket és Pilist a hozzá tartozó Lak pusztával; az ötödiket, Szeremlét pedig valószínűleg csak ideiglenesen, vagy egyáltalán nem tudták hasznosítani. A bátai apátság falvai és adói 1674-ben:

Falu	Családfők száma	Adó		
		Pénz	Hal	Ajándék
Báta	31	15	10	–
Decs	44	40	40	2 csizma
Nyék	33	26	26	2 csizma
Pilis	12	20	20	1 csizma és 1 papucs

Az 1674. évi összeírás egyértelműen mutatja, hogy a táj gazdasági szerkezete, termelési ágai a 16. századi viszonyokhoz képest jelentősen megváltoztak, közelítve ezzel a dunántúli hódoltságot az alföldi gazdasági és települési struktúrákhoz. Mindenekelőtt drasztikusan lecsökkent a szőlőművelés volumene: a szekszárdi-tolnai borvidéket a hosszú török háború jóvátehetetlenül szétrombolta. Az összeírás ugyan megjegyzi, hogy a települések határában szőlőhegyek vannak, de a bortermelésről egyéb forrásaink hallgatnak. A halászat viszont megőrizte a korábbi jelentőségét, erre a szárított hallal való adózáson kívül az összeírásban a fokok említése utal; ugyancsak említi a jegyzék a szántókat, réteket, erdőket és Pilisen a méheket.²⁹⁶

A településszerkezet változásai, mindenekelőtt a pusztásodás, megnövelték a korábban jelentéktelen állattenyésztés súlyát. A decsiek Ete, a pilisiek Lak, a nyékiek Kesztölc pusztát éltek. A decsi, nyéki és pilisi gazdáknak fejenként 2-8 ökre volt, és majd mindegyikük tartott még teheneket és disznókat, sőt jó néhányan lovakat is. Átlagban Pilisen jutott a legtöbb ökör egy gazdára (4,25), de Decs és Nyék sem maradt el sokkal a 4, illetve 3,45 ökrös átlaggal ha azonban a tehetős 6-8 ökörral rendelkező gazdák számát nézzük, akkor megint csak Decs volt a leggazdagabb falu. Báta a három településtől jelentősen leszakadt, minden valószínűség szerint a kevésbé védett faluhelynek, az ebből adódó török és magyar zaklatásoknak köszönhetően. Egy 1703-ban felvett tanúvallatás szerint a bátaiak 1650 környékén a töröktől való félelmükben a Mohácsi szigetre költöztek, és a vizsgálat

²⁹⁴ MOLNÁR 2006, 91.

²⁹⁵ ECKHART 1954, 202-203.

²⁹⁶ MOLNÁR 2006, 62-63.

időpontjában még ott laktak. Bár maga a sziget nem tartozott az apátságához, a tanúk szerint a bátaiak mégis az apátoknak, Pálffy Tamásnak, Morónak és Borsiczkynak adóztak. 1674-ben Bátán mindössze 6 gazdának volt egy-két ökre, a többiek csupán egy-két tehenet, illetve hárman lovat tartottak; itt a legnagyobb az állattal nem bíró jobbágyok aránya is. A bátaiak szegénysége az adójukban is tükröződött: lényegesen kevesebbet fizettek a többieknél. A különbség annyira szembetűnő, mintha Báta nem is egy tájegységhez tartozott volna a másik három faluval. Még meglepőbb a változás, ha Báta 16. századi viszonyaival vetjük össze: a térség legjelentősebb kikötője és a nagyforgalmú vásárhelye, a megközelítőleg ezer főnyi lakosságú mezőváros a következő századra a Sárköz legnyomorultabb faluja lett. A kelet-tolnai mezővárosok, Kesztlőc és Ete pusztulása, illetve Tolna és Báta eljelentéktelenedése nagyon látványosan jelzik a 16. és a 17. századi hódoltság alapvető különbségeit: az előző században jelentős fejlődést indukáló földrajzi helyzet a hosszú török háború és a 17. század viszonyai között a pusztulást és az elszegényedést hozta magával.

Az 1680-as évek elején a falvak éves adója 130 forintra rúgott, ami az összegek további emelkedésére utal. 1683 után viszont Jany Ferenc kényszerítő intézkedései ellenére is alig tudták teljesíteni a szolgáltatásaikat. A decsiek 1683-ban még fizettek 80 forintot, 1684-85-re azonban már nem szolgáltatott be summát, csupán marhát hajtottak fel, mert pénzt nem tudtak szerezni, és a közbiztonság romlása miatt úgyszemint küldhették volna fel. A jövőre nézve a decsiek adójukat felére, azaz 40 tallérra kérték leszállítani, mivel a menekülés és az éhhalál miatt a lakosság a felére csökkent. Az olasz Janyt azonban más fából faragták, a jelek szerint őt nem indították meg a kétségbeesett levelek, és tovább követelte az elmaradt adókat. 1685 őszén a decsiek újra küldtek fel marhákat, hogy adósságukat törlesszék. Jany azonban nem elégedett meg a nagy nehezen összeszedett állatokkal, hanem a decsiek és nyékiek küldöttjeit bebörtönözte, és csak 41 hajdú kezessége alatt eresztette vissza őket, hogy elmaradásukat felhozzák. A bátaiak és a pilisiek még nyomorultabbak voltak: ők az ígéreteken kívül csupán egy halacskát küldtek Csornára.

A decsiek három elnéptelenedett település határát hasznosították: Etét, Asszonyfalvat és Kisdecset, közülük a legjelentősebb az egykori híres mezőváros, Ete pusztája volt. Ennek a késő középkorban és a 16. században oly virágzó, szőlőművelésből és halászatból meggazdagodó, vásártartási joggal rendelkező mezővárosnak még a 16. század közepén is mintegy 800-1000 lakosa lehetett, viszont 1572 után nincsen róla írásos adatunk.²⁹⁷ A történeti kutatás éppen a bátai apátok levelezése alapján a település pusztulását az 1620 és 1627 közötti évekre tette, abból kiindulva, hogy az apátok leveleinek címzettjei között 1619-ig Ete városa is szerepel. Ugyanakkor a levelekből teljesen egyértelmű: 17. század elején Ete már pusztává vált. A decsiek 1618. január 18-án írott levelükben „*etei pusztá föld*”-ről írnak, „*melyet ember sem lakik*”. Az 1627. évi összeírás pedig szintén pusztaként említi: az egykori jó városnak „*most a népébe ami vagon, Decsön lakik*.” A város minden valószínűség szerint tehát nem a 17. század harmadik évtizedében, hanem még a hosszú török háború alatt pusztult el, megfogyatkozott lakói Decsre költöztek, és egy ideig számon tartották különállásukat.

A másik vitatott pusztává Asszonyfalva vált. Erdélyi István gyarmati alkapitány Asszonyfalvára mint egykori nemesi birtokra kapott királyi adományt, ezért 1628-ban a decsieket eltiltotta a pusztáinak használatától, hiszen „*soha nem bírta Asszonyfalvát az, aki Decset bírta, mert nem pap bírta, hanem nemes ember*.”²⁹⁸ A hódoltság végén Karacsics Mátyás tihanyi kapitány akarta a decsi pusztákat, elsősorban Asszonyfalvát adóztatni, holott a kérdéses erdős puszták a decsiek szerint mindig a faluhoz tartoztak, és az apátúrának fizettek utána adót. Jany Ferenc 1685-ben 50 forint bírság terhe alatt parancsolta meg a decsieknek, hogy Asszonyfalvát és Etét szabadon éljék, utána senkinek adót ne fizessenek. A 18. század elején a Rezéti-sziget tulajdonjoga ügyében lefolytatott tanúvallatások hasonló módon emlékeztek meg a decsiek hódoltsági pusztahasználatáról. A szigetet a török kiűzése után a dunántúli Decs és az alföldi Kákony, illetve földesuraik, a bátai apát és a kalocsai érsek

²⁹⁷ MOLNÁR 2006, 65-66.

²⁹⁸ MOLNÁR 2006, 110-111.

is magának követelte. A Tolna és Baranya megyei (nyéki, szekszárdi, ócsényi, mohácsi, szekcsői és szébenyi) jobbágyságok 1714-ben és 1718-ban egyértelműen úgy emlékeztek, hogy a szigetet a török időkben a decsiek éltek, és a bátai apátnak adóztak utána. A kákonyiak, pandúriak és a kalocsai érsekség többi jobbágysága a decsiektől bérelték halászat és makkoltatás céljából.²⁹⁹

1660-ban nyéki, pilisi és bátai lakosok vallják Pálffy Tamás esztergomi kanonoknak és bátai apátnak, hogy „Decs város és Ebes pusztája mindig a bátai apátsághoz tartozott.”³⁰⁰ 1669-ben pedig: „Ete város pusztája, a decsiek élnek. Asszonyfalva pusztája. Kisdecz pusztája.”³⁰¹

1674-ben Decsen lakott:

Bíró Bako János, 8 ökör, ló, sertés, tehén.

Könczű Pál, 6 ökör, tehén, sertés

Sirato István, 6 ökör, tehén, sertés

Tormesz András, 4 ökör, tehén, sertés

Pál Deák, falu deákja

Poljai János, Pusztán Manyokon lakik most NB

Kovács János, van tehene

Tót Mihály, 6 ökör, tehén, sertés

Boha Mattias, 2 ökör, tehén

Ados János, 4 ökör, tehén

Toót György, 4 ökör, tehén

Ocsay István, ökör, tehén

Chiszmásia István

Elek Péter, 8 ökör, tehén, sertés

Másik Szer

Atal Dani, sertés

Kerepes István, 9 ökör, ló, tehén, sertés

Korsos István, tehén

Bíró János, 2 ökör, tehén, sertés

NB Decsi Bíró Geczi Nyamadi János körmeneti agyonütötte, meghalt harmadnapjára (margón: 1675) Erdély Mihály, Kocsiros Mihok, Szaraz Istok palanki, Marko Geczi ittvaló hajdú, Jesoi Istok itt való, circa Ascensionem Domini in Decs.

Varga István, 6 ökör, tehén

Viczay János, tehén, sertés

Lelei János, 8 ökör, tehén, ló, sertés NB

Török Gergely, 6 ökör, ló, tehén

Lelei Andrásné, tehén

Szél András, 4 ökör, tehén

Szek István, 2 tehén, 4 sertés

Mester Gaspar, 8 ökör, tehén, sertés

János Kovács, 8 ökör, tehén, ló, jó sertése van

Ades István 8 ökör, tehén, ló, sertés

Benedek István, 8 ökör, tehén, sertés, 2 ló

Gönczöl István, 2 ökör, tehén

Boli János

Varga Istok, 2 ökör, tehén

²⁹⁹ MOLNÁR 2006, 67.

³⁰⁰ KÁPOLNÁS 1993, 122; HEGEDŰS 1997, 200.

³⁰¹ MNL TML. Kammerer hagyaték; BÉKEFI 1894, 60; KÁPOLNÁS 1993, 123-124; HEGEDŰS 1997, 203-204.

Szabo Matthe, 6 ökör, tehén, ló, sertés, kereskedő
Feiervari Mihaly, 4 ökör, tehén
Nagi János, 8 ökör, tehén, sertés
Kocsis Gaspar, 8 ökör, tehén, sertés
Atal Andras, 8 ökör, tehén, sertés
NB Gamos Gaspar, 10 ökör, tehén, sertés, ló
Miklosa Janos, 6 ökör, ló, tehén, sertés
Chöpüs István, 4 ökör, tehén, sertés
Ezek eredménye fl. 40, szárított hal, egy pár csizma etc.
Szőlőhegye, halastava, szántóföldje, erdeje van.
Etei pusztát bírják.
NB. Orczi Janos Görgeben ment lakni, örökös.
Decs flor. 40, hal 40.
Török Gergelié, Szabó Mathe, Gamos Gasparé, ökör 12.
Vasoni Janos, Pogany Mihaly, ezek hajtották el Abáról.
Hoztak pénzt fl. 27, d. 75, halat 32, tartozás egy pár csizmát, tartozás egy pár csizma, pénz fl. 14.
Chomos Istvan
Tartoznak 42 forinttal, f. 75, annyi szivatos hallal, két pár csizmával, két ártánnyal.³⁰²

1669-ben írták róluk: „*Ette Váras Pusztá, decsiek élék.*”³⁰³ 1689-ben feljegyezték, hogy „*Ethe Szekszárdhoz tartozik, de most a bátaszéki apátságbeli decsiek élék, rétekben, erdőkben, halászó vízben bővelkedő.*” 1690-ben újra a szekszárdi apátság birtokaként sorolják fel Etét, szőlőit ekkor a bátaszéki jobbágyságok művelik. Valószínű ezt úgy kell érteni, hogy a bátaszéki apátsághoz tartozó jobbágyságok, vagyis a decsiek. Ete egykori lakói is akkor már a decsiek között vannak. A Sárvízen Ete tájékán a decsieknek malmuk is volt régen. Decset és Etét együtt adták el, vagy cserélték el, mivel a decsi jószágot még a 19. század végén is az egykori Ete határán keresztül mentették ki árvíz idején. 1685-ben, mikor ez a terület a bátaszéki apátság birtokában volt, de Ete pusztá helyét a bátaszéki apát el akarta adni, a decsi jobbágyságok könyörgő levélben így fordultak hozzá: „*Apróerdős pusztáinkat ... mi bírjuk, mert másképp decsi földön nem is élhetnénk. De minthogy ez most Nagyságtok jószágá és ezelőtt egy úr számára való jószág volt, az okáért is külön azokat nem szakasztották.*” Ennek fejében az uradalmak a 19. század közepéig a Sárköz árterületére más, távolabb eső falvak jószágait is bebocsátották arra alkalmas, száraz időben.

Az 1696. évi összeírás szerint Decs a Sárköz szigetén fekszik 3 órányi járásra Bátaszéktől. Moró Istvánnak adóztak Pozsonyba 30 forintot, majd Ferdős Tamásnak Győrbe 40 forintot. Jany apát most 120 forint mellett mindenkitől 3 nap robotot és tizedet kap. Halászat után mindenki 1 forintot ad. Török ura a budai őrség volt, amelynek fejenként 3 forintot, a zsellérek 1 forint 50 dénárt és tizedet fizettek. 105 hold szántója van, 450 hold viszont használaton kívül áll. 180 hold rétje és tölgyes erdeje van, mely egy óra hosszú és fél óra széles terjedelmű. Szőleje Szekszárd felé terül el, 314 kapás. A püspök (?) 80 kapásnyit elvont tőlük, műveletlen 200 kapás. Malma van itt a püspöknek (?) (valószínűleg a bái apátról van szó) 40 lakóháza van, 25 lakatlan. Határos Őcsényvel, Pilissel, Szálkával, Etével és Asszonyfalvával. Nagy, szép, pompásan épített temploma van, azonban az eső beesik, mivel fedetlen, kálvinisták lakják. Becsűje 7815 forint 50 dénár. Búzából 90, árpából 11, rozsból 4 hold van bevetve. Emellett 314 kapás szőlőt művelnek a 200 kapás parlagon hagyott mellett. A nyámádiak nyilván a szekszárdi hegyen 132, az őcsényiek 12 kapást vallanak magukénak.³⁰⁴ 1696. május 14-én Keller Imre – aki valószínűleg az apátság tiszttartója volt – írja Jany Fe-

³⁰² MOLNÁR 2006, 132-135.

³⁰³ MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

³⁰⁴ PATAKI é.n.

renc bátai apátnak, hogy Decsen az apát parancsa szerint megkóstolta a borokat és 12 hordóval lepecsételtetett, amelyet az apát a bajai bírónak szánt eladásra. Név szerint felsorolja a bor gazdát és mennyiségét is (3000 icce vagy pint kilenc gazdától). Majd arról tudósítja gazdáját, hogy ha az emberek (decsek, pilisiek, nyékiek) Pécsváradra mennek az adóval és onnan visszatérnek, az apát parancsa szerint elviteti a borokat.³⁰⁵

Decs határában még két falu létezését feltételezhetjük. Az egyik *Kis Decs*, nem lehetett nagyon messze Decstől délkeleti irányban. A másik emlékezetét csak a Pusztafalu határnév őrizte meg. Ez is Decstől keletre volt, közel a Dunához. Ezt a helyet másképpen *Dulinának* is emlegették. A 18. században még Kákony faluhoz tartozott, később a csanádiak használták, akik a Dunán keresztül könnyen elérték.

Decs és környéke pusztulásának betetőzését a felszabadító háborúk jelentették. 1685-ben földesurukhoz írt levelükben a decsek adóval való hátramaradásukat mentegetik és elmondják szenvedéseiket: „*Kicsiny jószágunkban mennyi kárt tősznek az alá járó hajduk, mint sörtésmarhánkban, méheinkben, házunknál, kenyereinkben, szalonnánkban, azonkívül valaminket találják mindenünkben azt csak Isten mondhatná meg. Ládákat nyitogatnak, lisztet is elhordják...*” Sós halat és marhát akartak felküldeni adójuk fejében, de „*a nagy és szörtes hadak járásában semmi módunk adónknak felküldésében.*”³⁰⁶

1689-ben írják, hogy „*Asszonyfalva legelői, erdői előntve, szántóföldeit a decsek élik*” „*Dech hol egykor 60 ház volt, most csak 30. Jany Ferenc 60-80 forintot kapott. Tizedért bérlik a szekszárdi apátsághoz tartozó Ete és Asszonyfa pusztákat. A halászat részben Jany, részben a szekszárdi apát tizedet kap.*”³⁰⁷

Az írásbeli feljegyzések alapján rögzíthető tényeknek a helyi hagyomány sem mond ellent, legföljebb kiszínezi és megdöbentő részletekkel gazdagítja Decs múltjának képét. Így a törökökről fennmaradt a szájhagyományban, hogy azok kint a szőlőhegyek alatt laktak. Több török kutat (forrást) tartanak számon a szőlőhegyekben. Az úgynevezett. Csurgóról, a Kútvölgyben azt mesélik, hogy idejártak a török lányok pávákat itatni. „*Régen a pávákat hajtották ide a török lányok, ezért volt alacsony a vájuk. Kecsefej volt benne, azon folyt a víz. Ezt a vájut elvitték egy pincébe.*”³⁰⁸

Néhány családról azt tartják, hogy török származék. Így a Gamósokról. Egyesek szerint Etéről származtak a család ősei, de a családi hagyomány szerint: „*Összes nemzedékünk Tolnárról gyűtt le ide a hitüldözés után. Az öcsényi Gamósok Decsről mentek oda. Halászok voltak és ezt a legalsó dombját a falunak, a Bucsakot szállták meg. Nagyapánk mesélte, hogy az ősiünk ott volt a török gulyása. Volt egy török levelünk, de azt a néném, amíg katona voltam eladta egy Hajdekker nevű ügyvédnek 1915-ben ... pedig nem lett volna jogos, az mindig a legidősebb fiút illette volna. Fiuágon származik mindig, azt mondta az öregapám. Útleve vagy pénzleve volt az.*” „*A törökök elvették a magyar nőket. Ilyenek a Gamósok, a Paksiak és a Kara nemzetség. Feketék és rövid nyakuak, picike nyakuk van, ez a török nemzetség.*”³⁰⁹

A madocsai származású Katz Lidi néni ott volt szolgáló mikor egy török megjött a levélért. „*Én Oláh Istvánnál voltam szolgáló. Egyszer gyűtt egy török ember, nagy derék ember a sapkájától a seggepartjáig ért le a szalag. Gamóst kereste. Elkisértem oda a Sánta Gamóshoz a Török Gamóshoz. Nem volt otthon más, csak a legöregebbik. Beköszönt a török, elfogadták. Egy levélért jött ez az ember. Bement az öreg a belső szobába és odaadta a töröknek. Az összegyűrte és elment. Ezért a levélért gyűtt. Arany bötüs nagy levél volt.*”³¹⁰

A törökök jövéséről, menéséről sok az emlékezet. Térképekkel jöttek, nagy fákat kerestek a hegyen, de nem találták meg a régi pincéiket mesélik.

³⁰⁵ MNL TML. Kammerer hagyaték.

³⁰⁶ MNL TML. Kammerer hagyaték, 1685. márc. 20. idézi: ANDRÁSFALVY 1975, 109-110.

³⁰⁷ PATAKI é.n.

³⁰⁸ ANDRÁSFALVY 1975, 110.

³⁰⁹ ANDRÁSFALVY 1975, 109-110.

³¹⁰ ANDRÁSFALVY 1975, 110-11.

Különös történet maradt fenn a Bacsó családról. *„Ez az egész Barzsók, vagy a Bacsók birodalom volt, Leányvártól Gubacórig (vagyis Sióagárdtól Alsónyék határáig). Ketten voltak testvérek, ezek mentették meg a koronát. Ők fogták meg a haramiákat, mikor vitték el a koronát, ezért kapták. Csak azután nem mentek el katonának, ezért vették el tőlük az osztrákok akarták elvenni a koronát... Barzsók – abbul lettek a Bacsók.”* *„Édesanyám pilisi volt, ott is voltak Bacsók, meg Majsaiak után is Bacsók voltak az elődjeink, azok is emlegették.”*³¹¹

A hagyomány szerint Decs is többször szétfutott. *„Mikor háború volt elbujdostak az erdőbe, nagy fák odvaiba húzódtak, meg ki is vájtak olyan odvokat. Mikor el ment az ellenség kiabálták egymásnak, hogy 'gyertek elő'”*

*„Az igen öreg szüle a Bálint szülikém, meg Bálint szüle; ezek mondták, hogy annak idején, hogy a törökök kezdtek volna már kimenni, hát aztán hallatszott a nép között is, akkor kiabáltak olyan vékony női hangon, hogy 'gyertek elő Jutka, Éva, meg ezök, meg azok, Sári, elmentek a törökök'. S akkor előgyüttek és akkor összefogdosták őket a törökök. Elvitték őket. Ennyit hallottam igen öreg asszonyoktól.”*³¹² *„Mikor a tatárok jártak itt, bementek a Tóságra /a decsieket/. Kiabáltak a tatárok, hogy Kata, Panni gyertek elő elmentek a tatárok. Azt mind lemészárolták.”*³¹³

A rácjárások hagyták a legszomorúbb emléket. *„Pilisi István mesélte a rácjárásról, hogy az asszonyok csecsét átszúrták és úgy vezették el őket szörkötélen. Mikor a rácok dultak, (a decsieket) Gemencbe menekültek.”*³¹⁴

1829-ben ezt a hagyományt jegyezték fel Etéről: *„Ete hajdan falu vagy város volt, mely a Rákóczi zenebona alkalmakor az alsóbb vidékről feljövő serviánusok vagy Rátzok által pusztított legyen el.”*³¹⁵ Ez az adat is megerősíti azt a feltevést, hogy a törökök kiverése után pár esztendővel néhányan a decsieket közül visszaköltöztek Etére és ezeket úzhették el a rácok. E feltételezést támasztja alá az a tény, hogy a decsi anyakönyvekben ezt olvassuk, hogy 1702-ben a dühöngő pestis miatt a falu egy része Etére vonult ki, ott temettek el egy decsi embert.³¹⁶ A decsieket Ebes pusztá nevére is a Rákóczi-korból eredeztetik. A pusztá egy részét ugyanis a decsieket bérelték a 18. században. *„Oly sok halott volt ott Rákóczi csatáján, hogy a kutyák ették meg /a halottakat/. Balogh Ádám is ott vészelt el Szekszárdnál, ki is volt írva. Az a fa Magyarország közepén van.”*³¹⁷

Decstől keletre feküdt Irsán és Kanizsa. Mindkettő egykor Bodrog megyéhez tartozott, csak később került területe Tolna megyéhez. Kanizsa 1307-ben már a megfelelő magyar nevet viseli, *Asszonyfalva*. A falu neve más sárközi szláv helynevekkel együtt a Sárközben meghúzódó szláv népszigetre utal. Asszonyfalva is fel-feltűnik a török defterekben. 1565-ben még külön írták össze 10 lakossal³¹⁸ 1566-ban sem itt, sem Decsen nem jegyezték fel musttizedet. Tíz lakos termelt itt 45 kereszt, 135 métermázsányi búzát, ez után 900 akcse adót fizettek. Ugyanígy 10 kaput írtak be, adója 500 akcse, de ennél jóval több lehetett a helyi családok száma. Kertadót 20, kaszaadót 50, elég magas összegű sertésadót fizettek új adóként, 350 akcsét. Méhkasadójuk volt még, ez 36 akcse, összesen fizettek 1856 akcsét,³¹⁹ de 1572-ben már Decshez csatolták adóköteles házait.³²⁰ Hosszú ideig való megmaradását rejtett helyzetének köszönhetette. A 17. század végén ők is Decsre költöztek, az emelkedő vízszint miatt. Az 1688-ból való összeírás szerint *„Asszonyfalva legelői és erdői előntve, szántóföldeiket (melyek mindig a legmagasabb helyeken voltak) a decsieket élik.”* Az 1783-ból való tér-

³¹¹ ANDRÁSFALVY 1975, 110-111.

³¹² ANDRÁSFALVY 1975, 111.

³¹³ ANDRÁSFALVY 1975, 111.

³¹⁴ ANDRÁSFALVY 1975, 111.

³¹⁵ CSERNA-KACZIÁN 1986, 68.

³¹⁶ HOLUB 1958, 19.

³¹⁷ ANDRÁSFALVY 1975, 112.

³¹⁸ HEGEDŰS 1997, 166.

³¹⁹ VELICS-KAMMERER 1890, 339; HEGEDŰS 1997, 166.

³²⁰ VELICS-KAMMERER 1886-1890, I. 238-248; II. 339.

képen Asszonyfalva határában már semmiféle szántó nyomát nem találjuk.³²¹

Elsőként 1784-ben az első katonai felmérés jelez Szomfován (Sonfova) régi templomot (Alte Kirche), az országleírás pedig erős, régi templomként írja le (solide alte Kirche). Egyed Antal 1829-es kérdőíve így emlékezik meg róla: „*Sonfova, mely az erdő közepén fekszik, hol ezelőtt egynehány esztendőkkel az tornya omladékai is fennállva voltak, és a mely, valamely szerzet lakásnak gyaníttatik, mostanában az helyén egy uradalmi jáger ház van építve.*” Pesthy Frigyes helynévgyűjtése 1865-ben a korábbi adatokkal megegyezően írja le a Szomfova erdő kapcsán: „*templom anyagából annak helyén ma erdész lak épült, s áll.*”³²²

Őcsény a Sárköz egyik legrégebbi és újkori népességét tekintve második legnagyobb települése, az ártérnek legnagyobb ármentes hátára települt. Őcsényt a szentmártoni apátság birtokaként László király oklevele említi. A középkorban Elchen, melyet másképpen Bathanak is neveznek, úgy tűnik egyetlen falut jelentett, más oklevelekben Őcsény szomszédjaként említik Bátha falut. Valószínű összeépült településről van szó. Ugyancsak már ez idő tájt említik a mellette folyó Bátát, mint halászóvizet. Erről is kaphatta egy falurész a nevét. Később a szekszárdi apátság egyik jelentős birtokteste lett. Őcsényben lakik az apát lovászáinak, lovas fegyveres kíséretének, hírnökeinek és szekeres szolgálóinak, valamint pásztornépének egy része. Mint hadakozó fegyveres szolgálatra kötelezett, kiváltságos jobbágyokat az apátság földjeinek társtulajdonosaként emlegetik az oklevelek. A 14. században már külön önkormányzatuk van, amit Fajszi Széknek neveztek.³²³ Nem valószínű, hogy Őcsény minden lakója, vagy a szekszárdi apátság többi falva is mind megkapta ezt a kiváltságot. Még kevésbé kaphatta meg a Sárközben lévő többi település, melyek nem is tartoztak a szekszárdi apátság birtokaihoz. A nemesi kiváltság hagyományát az 1816-os őcsényi canonica visitatio még megtalálta. 52 kurta nemest jegyeztek fel ekkor.³²⁴

Az őcsényi templom a pápai tizedjegyzékben tűnik fel. Egy 1403-as pápai oklevél szerint a Szent Kelemen tiszteletére szentelt őcsényi plébániaegyház plébánosának saját faluja lakóinak lelki gondozása mellett Decs, valamint még öt másik falu lakosairól is gondoskodnia kellett; a hat falu az őcsényi egyház határain belül feküdt. Az őcsényi plébánia anyaegyház voltát az is mutatja, hogy a pápa meghagyta a pécsi püspöknek: akadályozza meg Decsen a falut birtokló váci káptalannak egy évvel korábban adott plébánia-alapítási engedélyt, ha ez az őcsényi plébánia jogait sértené.³²⁵

1402-ben oklevelet adtak ki Őcsényben.³²⁶ Egy 1435-ös oklevélben Egyházas-őcsényként is felbukkan. „*Gyerke-i Ipoly fia János saját Eghazas Ewchen-i jobbágyait: Nagy Miklóst, Zeeky Domokost, Zeeky Mátét és Erews Jakabot, valamint Belsew Ewchen-i jobbágyait: Antal fia Benedeket és Antal fia Andrászt, mikor azok a tőle nyert engedéllyel a földbér lefizetése és más tartozásaik rendezése után Tytews és Czyko Eghazas Ewchen-i részirtokára akartak költözni, elfogta, 19 ökrüket, marhájukat, 4 holdnyi terményüket, 1 szekerüket elvette, Nagy Miklós házának kapuját feltörve, javait jogtalanul elrabolta, továbbá elvitte Mihály fia Mihály 8 kepe gabonáját is.*”³²⁷ 1481-ben Agari Imréné Baly Margit Nagy- és Kis-Őcsényből őcsényi Baly László özvegyét Margitot hitbére és hozományá miatt elégíti ki.³²⁸

Őcsény a sok sanyargatás közepette a török alatt mindvégig lakott helyként szerepel az őszleírásokban, de a környező sárközi falvak zöme sem lakatlan a 17. század végéig. Ebes 1535-ben szerepel a bái apátság birtokait összeíró jegyzékben. „*Falu Ebes, annak fele a zezárdi apáturé ... Az ebesi szőlőhegyen az Öremos szőlő, mely a szőlő 164-ed részét teszi, és Nemes embereknek, Kiknek vagyon ezek között az faluk között jószáguk...*”³²⁹ Óság 1543-ban már lakatlan, de Ebes 1560-ban még

³²¹ ARANY 1990, 2.

³²² BALÁZS KOVÁCS 2014, 95-101.

³²³ FRAKNÓI 1879, 40-42; ANDRÁSFALVY 1975, 102.

³²⁴ ANDRÁSFALVY 1975, 102.

³²⁵ ARANY 1990, 30.

³²⁶ SZAKÁLY 1998, 114-115.

³²⁷ 1435. nov. 7. – SZAKÁLY 1998, 142., CSÁNKI 1987, 445.

³²⁸ MNL. TML. Kammerer hagyaték – 1481.

³²⁹ HEGEDŰS 1997, 131.

16 rajnai forintot fizetett gabonatizede fejében Szigetvárnak. 1558-ban Öcsényt a cikádori apátság birtokaként írták össze, ekkor Morgay János bírta. Búzatizedet 5 kereszt után fizettek 1 forint 25 dénárjával 6 forint 25 dénárt.³³⁰ 1564. évi dika összeírásban Ebes és Csátár együtt szerepelt, mindkét település a váci püspöké volt, de az összeírás idején a szigetvári várhoz tartozott, 6 portát írtak össze.³³¹ Az 1561. évi birtokösszeírásban Öcsényben, ahogy Rácz István bíró vallotta állandó telkes jobbágy 15 volt, és 10 kereszt búzával adóztak.³³² Az 1559. évben a tizedet a szigetvári várhoz adták, 15 köből búzáért, 15 forintot, 1560-ban a búzatizedért 12 forintot fizettek. A királyi dikát 5 porta után fizették, amit 1559-ben 20 dénárral felemeltek.³³³ Az 1564. évi dika összeírásban Öcsény Aszszonyfalvával együtt szerepelt, Szekcsői Máté bírta mindkettőt, 4 portával.³³⁴

1545-ben Öcsény faluban befolyt hal fele után fizettek 169 akcsét.³³⁵ A török 1572-ben 77 ház után szedett adót, ugyanakkor a faluban csak 55 ház volt. Családfői név szerint: Torcsok Ambrus, Siket Filep, Nagy Kelemen, Nagy János, Garáb Vincze, Baracsi István, Nagy Fábián, Ágoston János, Ágoston Simon, Torkos Jakab, Varga István, Garai Ambrus, Nagy Gergely, Szegi György, Szegi Miklós, Imre diák, Balázs Ambrus, Imre Gáspár, Tót Benedek, Szabó Bálint, Varga Bálint, Fehér Miklós, Tót György, Obona Péter, Tavas András, Kis Benedek, Cseh László, Csonko Benedek, Filep Berta, Kun Balázs, Tót Péter, Somodi Imre, Tót Ferencz, Sós Pál, Tót András, Badra Benedek, Ági Benedek, Józsa Benedek, Sárközi Bálint, Tót Mihály, Keresztös Máté, Borgosa Ozvárd, Nováni Antal, Habor Antal, Ágoston Albert, Nagy János, Keresztös György, Tót Borbás, Másik Borbás, Vég János, Öcsényi István, Öcsényi Kelemen, Vég István, Ócsa Tamás, második Öcsényi István.³³⁶ 1574 és 1595 között tímár birtok, halktetted és tized jövedelme évi 1500 akcse volt.³³⁷ 1627-ben azonban már Almásón és Ebesen is rácok laktak.³³⁸

1592-ben Martonfalvay Imrének adóztak: „*Eöcsénben vagyon ép helyes Jobbágy 15. Adojok készpénz annuatim florenos 46. Ártán 2. Száraz hal No. 8. Csizma No. 1. Papucs kapczástul No. 1.*”³³⁹ 1590-91-ben Öcsényben a török 50 adózó családfőt írt össze, 1622-23-ban 34-t, 1631-32-ben szintén 34-t és 1641-42-ben pedig 33-t.³⁴⁰

Az 1650-es években Martonfalvay György földesurukhoz, Veszprémbe írtak levelet. Földesuruk óhajára küldenek egy „*hát bélést*”. Panaszolták, hogy az állandóan változó török uraik miatt oly ínségben és nyomorúságban, fizetésben vannak, hogy azt csak Isten tudná megszámlálni. Kérték a földesurat, hogy az adó évi 12 forint legyen. Ezt zúgolódás nélkül megadnák, de többel ne sanyargassa a szegénységet, erről levelet kívántak uruktól. Néhány csukát is küldtek.³⁴¹ Református papja 1652-ben tűnik fel.³⁴²

1689-ben írták, hogy „*Eöcsény valamikor 40 ház, most csak 10 van, Martonfalvayé, aki 50 forintot kap innen. A török földesurnak minden gazda 1 forintot, a császárnak hármát, a zsellérek 50 dénárt adnak. Felesből halásznak.*” 1690 körül Öcsény „*a Bat vize mellett*” 95 lakost számlál, van 3 háromkezes malma, ugyanakkor Ebes „*totaliter desertum*”. 1692-ben feljegyezték, hogy „*a Bata vize partján, síkságon fekszik, amely a Dunából jön Gyurkin (Györke) felől és Decsnél ömlik a Sárba. Kevert erdeje 7 hold széles és 14 hold hosszú. 120 hold jó szántója és 180 hold egyszéri kaszálásra való rétje van. Legelő*

³³⁰ HEGEDŰS 1997, 140.

³³¹ Egy porta adóegység fogalma alatt megközelítőleg maximum 15 lélek is lehetett. – VASS 1978, 149.

³³² HEGEDŰS 1997, 157.

³³³ A pécsi püspökség és káptalan Szigetvárhoz tartozó birtokainak 1561. évi vizsgálatából. – KOLLER 1806, 128; K. BALOG 1978, 144-145; TÍMÁR 1989, 317.

³³⁴ VASS 1978, 150.

³³⁵ VELICS_KAMMERER 1886, 47.

³³⁶ VELICS-KAMMERER 1886, 239-240.

³³⁷ VASS 1978, 158.

³³⁸ VELICS-KAMMERER 1886, 239.

³³⁹ VARGA-BODA 1973, 59.

³⁴⁰ VASS é.n. 86.

³⁴¹ VARGA-BODA 1973, 64.

³⁴² HOLUB 1911, 28.

az erdő és mocsár közt 180 hold. Halászata a Bátában. Malma van és 35 háza, ugyanannyi lakóval. A szekszárdi bég tizedet kapott, valamint fundusonként 1 forintot, halászatból felet.” Az 1696. évi összeírás szerint Ócsényben 33 család 43 köből földet, tehát a határ kis részét művelte.³⁴³

„Buda vissza vétele előtt az akkori villongós időkben sokat szenvedett ez a Helség, most a töröknek, majd törvényes uralkodójának kénytelenítetvén engedelmeskednie...” Ha megtehették, szétfuttatták a mocsaras erdők, nádas bozótok közé. A hagyomány szerint ekkor futott az erdőbe Gyürke és Ság is. „Mindezen helyek lakói hír szerint a rácoktól sokat üldöztetvén, később ezekből olvadt össze a mostani fennálló Ócsényi helység.”³⁴⁴ Az ebesi „török” templomot a 19. század elején, a györkeit és vele együtt valószínű a kisócsényi vagy bátai templomot 1781-ben, mikor az ócsényi új templom készült, bontották el. „Ezekről azt adják tudomásul a lakosok, hogy bekövetkezvén a békekésőbbi idő, a fent írt templomoknak tulajdonosai és a falu lakosai Ócsényben egy rakásra letelepedtek az ócsényiekkal, kiknek lakóhelyét alkalmasabbnak látták a lakásra, mint a magokét.”³⁴⁵

Egy 18. század eleji összeírás szerint nem volt temploma, ennek ellenére Egyed Antal 1828-ban így írt: „közvetlenül a falu alatt elterülő legelő rész, mely egy régi – még most is látható Templomromjairól nyerte elnevezését...”³⁴⁶ A templom helye a mai Ócsény belterületének keleti szélén vagy a tőle keletre fekvő tsz-major területén keresendő. A falu keleti részén található Egyház alja (ma Hunyadi) utca az adatközlők szerint arról kapta nevét, hogy valamikor itt állt a – nyilvánvalóan középkori – templom, az Egyházalja-dűlőben fekvő új tsz-major területe pedig az e határrész szélén, a mai belsőség keleti határán állt régi templomról nyerte elnevezését.³⁴⁷

A szekszárdi apátság birtokai időről időre változtak, de 1514-ben és ettől kezdve Almás ide tartozott.³⁴⁸ A település az almási völgy északi felén a Gurovica erdő alatt lehetett, az ócsényi határban. Egy oklevél 1450-ben említi először, a Hunyadiak korában a Niczkyeké volt.³⁴⁹ 1592-ben Martonfalvay Imrének adózott: „Almásdiak adtak kész pénzt adóul florenos 18. Vetésekből kilentzed. Ártán No. 2. Egy paplant, féket is No. 1.”³⁵⁰ 1590-91-ben Almáson a török 7 adózó családfőt írt össze, 1622-23-ban kettőt, 1631-32-ben szintén kettőt, míg 1641-42-ben négyet.³⁵¹ 1669-ben írták róluk: „Almás Rácok lakják Veszprémben adóznak, Martonfalvay bírja.”³⁵² Az 1696. évi összeírás szerint Almás akkor pusztult el, amikor a keresztényektől a török elfoglalta Érsekújvárt (1669), két-három házból állt. Földesura a török időkben Martonfalvay Istvánné Veszprémből, de hogy mit adtak neki, senki sem tudja, 60 hold pusztta szántóján felül 8 hold erdeje is van, makktermő fákkal. Szőleje 5 kapás, rétje nincs, de a hegyek közt kaszálni is lehet.³⁵³

Szekszárd területén a középkorban még kilenc település volt: Szentmiklós, Nyámád, Ság Csatár, Ebes, Malonta, Bat, Hidas és Györke. Ebes az 1142-ben alapított bátaszéki, vagy másképpen cikádori ciszterci apátság birtoka volt. A mai Szekszárd területén feküdt. 1334-ben a pápai tizedjegyzékben 10 banalessel találjuk.³⁵⁴ 1476-ban a bátaszéki apátság javainak jegyzékében szerepel, ahol 145 hordó bort írtak össze.³⁵⁵ Csatárral együtt a váradi püspök tulajdona 6 portával.³⁵⁶ 1558-ban szerepel a Horváth Márk szigeti várkapitány által lefoglalt javak között, a váci káptalan birtokaként. Az egyezség 44 forint adóról szól. Bano János bíró lefizetett 44 forintot, amiből a meghódítást végzők

³⁴³ PATAKI é.n.

³⁴⁴ ANDRÁSFALVY 1975, 103.

³⁴⁵ CSERNA-KACZIÁN 1986, 193.

³⁴⁶ GAÁL-KŐHEGYI 1977, 290.

³⁴⁷ VADAS 1981, 473-475.

³⁴⁸ VASS é.n. 55.

³⁴⁹ CSÁNKI 1997, 414.

³⁵⁰ VARGA-BODA 1973, 60.

³⁵¹ VASS é.n. 86.

³⁵² MNL. TML. Kammerer hagyaték

³⁵³ PATAKI é.n.

³⁵⁴ SÜMEGI 1997, 291.

³⁵⁵ ÉRSZEGI 1978, 76.

³⁵⁶ HEGEDŰS 1997, 168.

12 forint, a váré pedig 32.³⁵⁷ 1559-ben is 44 forintot köteles fizetni. Szeptember 26-án Bene János bíró lefizetett 22 forintot, 1560. március 1-én szintén ennyit.³⁵⁸ 1560-ban a váci és a budai kápláné, Soldonár Gergely bíró eskü alatt vallotta: 22 telkes jobbágy található, fizetnek évente megegyezés szerint 44 forintot, ezenkívül Szigetvár építkezési munkáiban részt vesznek, tizedeiket pedig készpénzben adják meg. Az 1558. évi tizedek, 44 és fél köből bor, ami készpénzben 20 forint 50 dénár, az 1559. évben a 105 köből 82 forintot tett ki. Az 1560. évben 22 köből 10 forint 56 dénárt ért. Dica-adót 11 porta után 1559-ben 13 forint 20 dénárt adtak.³⁵⁹ A török hódítás után a többi környező településhez hasonlóan a szigetvári várnak adózott. 1559. szeptember 27-én Bósza János bíró az évi fizetési kötelezettségüket, a 22 forintot befizette. 1560. március 1-én szintén 22 forintot adott.³⁶⁰ 1565-ben a szigetvári urbárium szerint: „Ebes 44 forint, a fele része a budai káptalané, fele része a váradi káptalané...”³⁶¹ Szekszárd környékén ebben az időben Ebes falu volt a legjelentősebb adófizető. A szigetváriak feljegyzéseiben magyar adót Ebesen 1660-ban 22 telkes jobbágy 11 portáról fizetett. A porta itt a királyi adó adóegységét jelentette. Csatáron ugyanekkor 3 telkes jobbágyot írtak össze. Szekszárdon valahol a két említett település közötti értékhatárán lehettek a telkes jobbágyok. A korabeli viszonyokra részletesebb tájékoztatást ad az 1564. évi török összeírás, amely a gabonátizedeket és a tizedek beadására kötelezettek neveit együtt őrizte meg. Ekkor a törökök Ebesen 55 gabonatermelőt jegyeztek fel, az általuk termelt gabona tizedmennyiségével együtt, ami összevetésben megmutatja, hogy a magyar adóztatás (Szigetvárból) csak a saját igás ökrökkel rendelkező valamilyen szempontból kiragadott gazdaságait terhelte adófizetéssel. A törökök viszont minden gabonatermelő gazdaság fejét név szerint összeírták. Így Ebesen 1564-ben a gabonátizedekből való mennyiségek a következőképpen oszlottak meg.

Ebes falu, a gabonátizedek és a termelők száma:

Fél kile, cca 13 kg	2 fő
Egy kile, cca 26 kg	4
1 ½ kile, cca 39 kg	1
2 kile, cca 52 kg	12
3 kile, cca 78 kg	4
4 kile, cca 104 kg	7
5 kile, cca 130 kg	2
6 kile, cca 156 kg	6
7 kile, cca 182 kg	2
8 kile, cca 208 kg	3
9 kile, cca 234 kg	2
10 kile, 260 kg	1
12 kile, cca 312 kg	1
13 kile, cca 338 kg	1
14 kile, 364 kg	2
16 kile, cca 416 kg	2
26 kile, cca 676 kg	1
28 kile, cca 728 kg	2
30 kile, cca 780 kg	1

³⁵⁷ TÍMÁR 1989, 221.

³⁵⁸ TÍMÁR 1989, 243.

³⁵⁹ VASS é.n. 71; TÍMÁR 1989, 289.

³⁶⁰ VASS 1978, 138.

³⁶¹ VASS é.n. 72.

Az 55 gabonatermelő gazdaságból 11 mindenképpen nagygazda, 15 középparaszt és 30 kisparaszt vagy zsellér szinten termelhetett. A 30 kisparaszti gazdaság a tizedmennyiségek szerint piacra aligha vihetett gabonát, többnyire csak önellátásra termelt. Családneveik a következők voltak: Ács, Aszoni, Bárán, Bola, Bogra, Boros, Boris, Csók (4), Dobos, Dibács, Domba, Bobár, Fejér, Farkas, Gáspár, Halmos, Hári, Hegedüs, Imre, Kazincs, Kis (3), Kun, Kovács, Máté, Mészáros, Mátyás kovács, Madaras (2), Poszterkó, Rokan, Sánta, Sós (2), Sudár, Szabó, Tót (11), Varatos, Zaj (2).³⁶²

Ebes a török alatt hászbirtok volt: 1565-1566-ban gabonatedet 55 lakos után fizetett 349 1/2 kile búza után 6990 akcsét. Must-tized 89 itteni és 101 őcsényi, tolnai, decsi, eteni, kövini, kalocsai lakos 21008 pint mustja után 100258. Kertadó 152, faadó 2940 akcse, 76 kapu után iszpendzse 3800, sertésadó (bidát) 536, kenderadó 22, méhkasadó 194, „*Bádtava*” 1600 akcse. E településről összes jövedelem 116487 akcse. Az 1572-73. évi defterben 77 családfőt írtak össze: Sós Vince, Lalik Jakab, Kis B., Jakab kovács, Decsi Balázs, Boros Antal, Szél György, Tót Márkus, Tót P., Arnó István, Szokol Gergely, Tót B., Szabó J., Sánta Márton, Tót András, Márton diák, Szölös Albert, Kovács András, Sós Mihály, Dobos Kelemen, Gorba György, Tódi Balázs, K. Balázs, Borgas I., Botó J., Tót György, Tót Tamás, Adorján Tamás, Futó János, Bojtás P., Tót Péter, Tót Tamás, Silő Berta, Tót J., Tót B., Kis Márton, Sziget M., Szabó Lőrincz, Szőke Mátyás, Szabó László, Bojtás Jakab, Mészáros János, Tót István, B. György, Mátyás kovács, Szabó Péter, Szöcs István, Dagadi István, Kis Imre, Szalmás György, Korsós Máté, Varga György, Dóka Tamás, Szondi Sebestyén, Mészáros Imre, Csavari Antal, Bodom Mihály, Tót Gergely, Ács Lukács, Szabó Borbás, Sánta Mátyás, Katona Demeter, Tót Bálint, Borodár G., Valkai Miklós, Simon B., N. Lajo Máté, Csatai Balázs, Kis János, Kis Tamás, Nagy Imre, Szalkai Fábrián, Sebös I., Farkas M., Alkona Bálint, Sós Lukács, Boros Gergely.³⁶³

Szekszárd környékén a török birtokviszonyok különböztek. A szekszárdi határ és Ebes részben a szekszárdi szandzsákbégek javadalombirtokához tartozott. Azonban a szomszédos Szentmiklós, Kis és Nagy Bat, részben Ebes, Csatár, Nyámád, Györke, Ság a szultáni hászbirtokokhoz tartoztak. A kettős adóztatás során az adóterhek falvanként változtak az 1558 és 1564 közötti időszakban. Az egy gazdaságra jutó magyar cenzus-adó átlagosan 3,2 forint, de Csatáron és Ebesen 2 és 2,2 forint volt. Az ebesiek cenzus-adón kívül a szigetvári várhoz erődítési munkákat végeztek, s ettől csak 18 forint megváltással menekültek meg.³⁶⁴

Az 1562-65. évi szigetvári urbáriumok feljegyzéseiből tudjuk, hogy a bortermelés Ebesen évi átlagban 100 hektoliter körül mozgott. Ezt a bormennyiséget Ebesen nemcsak ráckevei, hanem őcsényi, decsi, etei, tolnai és kalocsai jobbágygazdák közösen termelték meg.³⁶⁵ A település elnéptelenedésének folyamatát mutatják a török defterek 1590-91-ben még 52 adófizetőt írtak össze Ebesen, 1631-32-ben már csak tízet és 1641-42-ben pedig mindössze kettőt.³⁶⁶ 1669-ben már mint puszta szerepel, „*de Török éli földjeit*.”³⁶⁷ 1692-ben Ebes puszta, szántója 40 hold, rétje 30 hold, teljesen lakatlan, szőleje 90 kapás, marháknak való legelő 25, juhoknak 30 hold. Az apát semmit sem kap.³⁶⁸ Az 1696. évi összeírásban Ebesnek 100 hold jó, de puszta szántója van. Ami előbb rét volt, azt a Sár áradásai posványná változtatták, de ha száraz az idő 10-15 boglya széna nyerhető. Erdeje rossz: 10 hold. Ibrahim szekszárdi bég tizedet kapott, a török szultán semmit. A török alatt Karasch Mihály volt az ura, de semmit sem kapott. A béke óta a szekszárdi apát bírja, de eddig nem volt jövedelme innen. Most a szekszárdiak és őcsényiek élnek. Tizedet adnak az apátnak és a császárnak. Igényt tart rá Batthyány Ádám gróf horvát bán is.³⁶⁹

³⁶² VASS é.n. 72.

³⁶³ VELICS-KAMMERER 1886, 241-242.

³⁶⁴ VASS é.n. 78.

³⁶⁵ VASS é.n. 79.

³⁶⁶ VASS é.n. 85.

³⁶⁷ MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

³⁶⁸ PATAKI é.n.

³⁶⁹ PATAKI é.n.

Egy 18. század eleji összeírás szerint nem volt temploma. Valójában lehetett, hisz romjait a 19. század első negyedében hordták szét: „Ebesen az ötsényi lakosok szántóföldjeik között, ezelőtt néhány esztendőkkkel szedetett széjjel némely ötsényi lakosok által egy régi templomnak fundamentuma, melyről a lakosok azt állítják, hogy görög templom volt.”³⁷⁰ Az Ebessel kapcsolatos földrajzi nevek Öcsény és Szekszárd határában oszlanak meg, tehát nem lehetetlen, hogy a templom már Öcsény határához tartozott.³⁷¹

A ma Szekszárdhoz tartozó *Csatár* szerepel az esztergomi káptalan 1514. évi jegyzőkönyvében, a szekszárdi apátság birtokaként. Egyetlen adatunk van korábról, mely szerint 1313-ban a csatári plébános, Gergely a szekszárdi apátság hiteleshelyi kiküldöttjeként működött közre.³⁷² A szigetváriak a falusi bírák vallása után 1560-ban az urbáriumban feljegyezték, hogy „*Csatár a szekszárdi apátságé, Kis Márton bíró eskü alatt vallotta ez a falu elpusztult és az 1559. évben újjáéledt. Három telkes jobbágy található itt, 1560-ban a szigeti várhoz fizetnek 6 forintot...*” 1564. évi dikális összeírásban Csatár még úgy szerepel, mint a váci püspök birtoka, de 1565-ben már szigeti várhoz fizet 6 forint adót.³⁷³ Ebben az évben Csatáron 8 lakos termelt búzát, szőlőt 10 lakos, azonban 11 kaput írtak be a törökök, tehát többnek kellett lenniük. 1572-ben 17 adózó szerepel. A családfők nevei: Kis Márton, Boros Antal, Nagy Jakab, Sitó Gál, Farkas Imre, Tót Péter, Ferenczi Benedek, Tót Péter, Semeni Máté, Barát János, Nagy Tamás, Szári Pál, Kozar Antal, Kozar Gergely, Kozar Kelemen, Pál Balázs, Nagy Imre 17 ház. Búzát keveset termeltek, ezt jelzi, hogy csak 8 lakos fizetett gabonatedet. Annál több bort termeltek, a 10 helyi bortermelő mellett 77 tolnait, 12 szekszárdit, 5 öcsényit, 9 „*kemedit*”, 20 ságít, 5 fehérvizit, 5 gerjenit, 10 faddit és 5 mözsit említenek. 17 994 és fél pint a mustized, a bortermés tehát elég tetemes: 3060 hektoliter bor termett ezekben az években Csatáron.³⁷⁴

Csatár a török uralom alatt hász birtok volt. Az itt felvett adatok szerint átlagosan évi 10 hl bor termett, ezenkívül azonban még a külső (extraneus) szőlői után átlagosan évi 36 hl mennyiség becsülhető fel. A település lakossága azonban a pusztítások során gyorsan fogyásnak indult. 1590-91-ben 12 adófizetőt írtak össze, 1631-32-ben kettőt, 1641-42-ben azonban hatot.³⁷⁵

1692-ben Csatáron 30 hold jó szántó volt, 40 hold silány, a Sáron túl Öcsény felé 25, a folyón innen 40 hold egyszer fizető kaszáló. marháknak való legelő 18 hold, juhoknak 30. Szőleje 70 hold, de hét éve műveletlen. Öt Grábócon és Újpalánkon élő lakosa van, a török úr házanként 1 forintot, a török szultán hármat, a szekszárdi apát összesen 12 forintot kapott. Malma, hídja, halászata, temploma nincs. Két puskaövésnnyire fekszik a Sártól. A török alatt Jalody István volt az ura, ki 12 forintot kapott. Valamikor 24 házból állt, 8 telket alkotva. 90 hold szántó és 10 hold legelő rétje a szőlők között 10 boglya szénát terem. 150 kapás újonnan művelt szőleje van, amelyet az öcsényiek vettek munkába. A török szultán 4 forint harácsot kapott, Ali pasának Szekcsőre minden ház után 25 dénárt, a szénagyűjtés jogáért minden ház 40 dénárt fizetett. Ezen felül mindenből tizedet. Jalody István a béke óta semmit sem kapott. A szultántól a szekszárdi apát kapta vissza. A tizedet most az apát és a császár együtt élvezi. Az öcsényiek itt egy új malmot építettek, amely után 12 forintot hajt be rajtuk az apát. Igényt tart rá Batthyány és a pálos atyák is.³⁷⁶

Szentmiklós a mai Szekszárd területén volt. Közvetlenül a 6-os út Sió hídjánál feküdt, ahol az újpalánkai török földvár állt. 1374-ben a szekszárdi apátság egyik hiteleshelyi kiküldöttje Simon szentmiklósi káplán volt.³⁷⁷ Szerepel egy 1438-as oklevélben: Uzdi László szolgabíró 1437. március 15-én „*kiszállt Zenthnyklos possessióba, ahol eskü alatt kihallgatta Bocskai László Zenthmycklos-i*

³⁷⁰ CSERNA-KACZIÁN 1986, 196.

³⁷¹ K. NÉMETH 2011, 155.

³⁷² ZICHY VI.1895, 257; SZAKÁLY 1968, 30.

³⁷³ VASS é.n. 74.

³⁷⁴ VELICS-KAMMERER 1886, 239; HEGEDŰS 1997, 162-163.

³⁷⁵ VASS é.n. 85-86.

³⁷⁶ PATAKI é.n.

³⁷⁷ SZAKÁLY 1968, 30.

és Zekwl-i bíróját Kechkes Jánost, illetve Tamást...³⁷⁸ Régi település, szerepel az esztergomi káptalan 1514. évi protokollumában, ahol feljegyezték a szekszárdi apátság birtokait. Biztosan tudjuk, hogy a 14-16. század között a szekszárdi apátság birtoka volt. A templomcíméből képzett helynév 1524-ben és 1525-ben is felbukkan.³⁷⁹ 1524-ben említi egy oklevél: „Morga-i Benedek és Henye Thybwrcz János tolnai alispánok, valamint a (meg nem nevezett) szolgabírák tanúsítják, hogy Morga-i Mihály kérésére kiküldték Fewldes-i Mihály szolgabírót, aki visszatérve jelentette: március 11-én kihallgatta a kérelmező Barbwch-i bíróját, Kozárdy Andrást, aki eskü alatt vallotta, hogy Kozary, más néven Tóth Máté valóban Barbwch-on lakott és ott Morga-i jobbágya volt, ám három évvel ezelőtt titkon összes javaival együtt János szekszárdi apát Zenthmyklos possessiójába költözött. Ezt követően a szolgabíró, maga mellé vevén nemes Warda-i Simont, Thomas-i Pált, Kalaznyo-i Andrást és Fewldes-i Mátét, megállapította, hogy Tóth Máté valóban Zenthmyklos-on lakik, mire a jelzett napon és helyen, a megnevezett négy nemes jelenlétében megintette a szekszárdi apátot, hogy a szökött jobbágyot, összes javaival együtt, szolgáltatassa vissza.”³⁸⁰ Az 1561. évi összeírás szerint „Zentmiklos, Zerdahel és Ikchee egykor a szekszárdi apátságé. Saag pedig egykor a bátaszéki káptalané. Most Bosnyák Mártoné. Terek Antal és Petreway Lukács bíró vallják, hogy itt 21 jobbágytelek és 1 szellér van, 1558-ban a Sziget várnak a szerződés szerint 20 forintot fizettek. Mást a várnak nem szolgáltatattak, hanem minden egyebet Bosnyák Mártonnak.” Rovásadót nem fizetnek.³⁸¹ A török foglalástól kezdve szultáni hász birtok. 1563-64-ben a török összeírta Szentmiklós falu gabonatermelőit és azok adóját:

Tót Fábiján búzatizede	38 kile, cca 988 kg	
Bereni Balázs	4	104
Csatári Imre	4	104 kg, árpa 10 pinte
Csatári Máté	30	780 10
Bodor Orbán	26	676
Adácsi Tamás	5	130
Joó István	4	104
Mujcsi János	6	156
Borga Péter	4	104
Majtén János	2	52
Kenéz Máté	10	260
Koma Pál	2	52
Csató Gáspár	14	364
Csordás Balázs	3	78
Joó István	4	104
Szakoni János	2	52
Kicsi Benedek	14	364
Élijás István	14	364
Csók Gellérd, Szekszárd lakója	4	104
Csatár Vince, Ság lakosa	2	52
A nevezett határban		
Decs falu gabonatedeiből:		
Joó Ferenc	2	52
Tolmács János	27	702
Szabó Sebestyén	6	156

³⁷⁸ SZAKÁLY 1998, 144.

³⁷⁹ SZAKÁLY 1998, 212.

³⁸⁰ SZAKÁLY 1998, 209.

³⁸¹ TÍMÁR 1989, 314.

A nevezett határban

Szerdahely falu gabonatizedeiből:

Borga János	10	260
Tót András	12	312
Gál Adorján	3	78
Cikó Gergel	2	52
Tót Amborás	4	104
György deák	1	26
Fabó Gergel	8	208
Marton Gergel	4	104
Kacsó Gál	10	260
Fábiján Istók	1	26
Mészáros Albert	8	208
Bodrog Ferenc	10	260
Gál Benedek	52	1352
Bodor Balázs	18	468
Kapuadó	600	akcse
Sertésadó	40	
Szénailleték	60	
Bosztánkert illeteke	24	
Méhkasilleték	20	
Büntetéspénz	281	
Összesen	9139	

Ezen összeírás adatai szerint Szentmiklós falu határában 18 szentmiklósi, 15 szerdahelyi, 2 decsi, egy-egy sági, tolnai és szekszárdi termelt gabonát. A szentmiklósi 18 gabonatermelő összeírása ellenére a törökök itt 11 kaput adóztattak meg. Ha a török adóösszeírásban szereplő kapuadó egységet egy-egy háztartás vagy gazdaság fogalmába értjük, akkor a fenti körülmény azt jelenti, hogy a vagyontalan adófizetésre fel sem jegyzett családok is csekély mennyiségű gabonát termelhettek. Ez is bizonyítja azt a feltevést, hogy egy-egy faluban többen éltek, mint amennyit a törökök összeírtak.³⁸²

Szentmiklósnak, Palánk elődjének az 1566-os jövedelem-kimutatás szerint 18, az 1572-es defter szerint pedig 7 adózója volt. 1558-ban hat forint 25 dénár búzatizedet fizettek tizedfizetői. Ugyanekkor az egyházi tizednél csupán két búzatizedet fizetőt látunk: Bodó Orbán bírót, aki három, és Szászy Mátét, aki két búzakereszttel adózott.³⁸³ Az 1572-73. évi fejadó defter szerint Szentmiklós adózói: Tót Fábían, Tót Máté, Török Balázs, Sas Imre, Sas Máté, Szalai Tamás, Szalai Simon, Kogi János, Török Antal, Bodó János, Nagy Bálint, Tót Antal, Genőcsi János, Méh Pál, Méh Borbás, 15 ház.³⁸⁴ Az 1592-ből fennmaradt regesztrum, mely Martonfalvy István birtokait sorolja fel, említi Szentmiklóst is. „*Szentmiklóson vagyon épp jobbágy No. 8 Adójok kitesz évi 15 forintot ártán No. 1, száraz hal No. 6. csizma kapcsostól No. 1, papucs is No. 1.*”³⁸⁵

Szentmiklóson a török alatt állandó népességszámot mutatnak a defterek. 1590-91-ben 11 adózót írtak itt össze, 1622-23-ban nyolcat, 1631-32-ben szintén nyolcat, 1641-42-ben kilencet.³⁸⁶ Ezután 1652-ben tűnik fel újra a település. Martonfalvy Ádám Tolna megyei birtokainak, köztük Szentmiklósnak felét bérbe adta a birtokokhoz közelebb fekvő Veszprém egyik katonájának, Tolnay

³⁸² VASS é.n. 73-74.

³⁸³ HEGEDŰS 1997, 143.

³⁸⁴ VELICS-KAMMERER 1886, 239.

³⁸⁵ VASS é.n. 81; VARGA-BODA 1973, 59.

³⁸⁶ VASS é.n. 85.

Andrásnak. Tolnay vállalta, hogy minden esztendőben az úrnapi vásárkor megjelenik Martonfalvay győri lakásán, s ott átad neki 2 pár cselebi (úrnak való) csizmát és 3 vég vörös abaposztót.³⁸⁷

A szentmiklósi „szegény együgyű jobbágyok” – ahogyan magukat aláírták – 1654. szeptember 1-én Martonfalvay Ádám földesuruknak azt írták, hogy mint annak előtte, úgy most is levelükkel akarnak életjelet adni magukról. Mostanáig – az utolsó levelük óta – sehonnét háborgatás nem érte őket és csöndességgel végezheték a betakarítást. Kérték földesurukat, hogy ezután is legyen oltalmukra, amint ők is engedelmes jobbágyok lesznek minden időben. Panaszkodtak, hogy a halnak nagy szükségében vannak, mert a vizek igen elapadtak, és még ételre valót se igen foghatnak. Ha idejét adja Isten, nem fognak elfelejtkezni az urukról, hanem meglátogatják. Az uraság leveléből megértették, hogy kisasszony napjára (szeptember 8.) fölhívott valakit közülük; de felmenni nem volt módjuk, „mivel az rajtuk uralkodó Török uraktul még arra alkalmas szabad utunk nem engedtetett, mivel hogy övék az hatalom”. Kérik a földesurat, hogy írja meg, mi az akaratja s adjon levelet, hogy az adójuk summája mennyi legyen, és tekintsen el elmaradt adójuk megfizetésétől. E nyomorúságuknak nem ők az okai, hanem, hogy mindenfelől sokan követelnek tőlük adót, akiknek joga nem is volna hozzá. Levelet kérnek minden háborgatás ellen, hogy mind az uraságukhoz való járásukban, s mind egyéb szükséges dolgaikban, vagy kereskedésben, vagy másban ők is a földesuruk oltalmában jöhessenek-mehessenek békességgel. Aláírva: „Szegény együgyű jobbágyid a Fekete Sár parton, az vár (azaz: Palánk) alatt nyomorgók: Százy Jakab, Százy György, Százy Máté, Nagy Mihály.”³⁸⁸

Egy 18. század eleji összeírás szerint már nem volt temploma. A templomot 1987 és 1991 között Gaál Attila tárta fel. Előkerült a templom 110 cm széles homlokzati falának alapja, mindkét hajófal egy-egy szakasza, valamint az északi oldalhoz – sekélyebb alapozása és a falai által vágott sírok tanúsága szerint – utólag épített sekrestye maradványa. A falakat a hódoltság idején jórészt az alapozásból is kitermelték. Az egyházat széles mészkőfallal vették körül, ezen belül és kívül is késő középkori sírok feküdtek, a nyugati homlokzat előtt pedig előkerült egy osszárium részlete is. A rom köré még a hódoltság idején is temetkeztek. Az alaprajz szerint a hajó belső mérete 6,4×4,65 méter. Falvastagsága átlagosan 1 méter, alapozása törtkőből készült. Az északi hajófalban és a nyugati zárófal alapozásának középvonalában egy-egy, a déli hajófalban pedig három, négyzetes alakú, 10-40×40 cm-es, az alapozásba 40-60 cm-re belemélyedő, körbefalazott oszloplyuk került elő. A szentélyzáródást – a helyét jelző törmelékben talált 1544-es Ferdinánd-dénár alapján – még a hódoltság elején kibányászták, a záródás módja ezért nem állapítható meg. Az ásatási alaprajz szerint legalább 32 sír került elő.³⁸⁹

Ság nevének két „a” betűs változatát Csánki nemes nevében már 1381-ből említi Saagh formában. Kilencven évvel később, pontosabban 1470-ben Possessio Sagh, 1474-ből pedig Saag formában fordult elő. Véleménye szerint „részben a széki (bátta-széki) apátságé volt”³⁹⁰ A pápai tizedjegyzékekben mindössze egyszer említett Azaag nevű plébánia minden bizonnyal Ózsákra vonatkozik. Romjai szerepelnek Schnemann József 1818-as megyetérképén. A Duna-mappáció 1828-ban készült térképszelvénye Ócsénytől keletre, az Ózsáki-zátony mellett a templomra utaló Templomhely és Templom foka helyneveket tüntet fel. Egyed Antal kétszer is megemlékezik róla, először így ír: „Mind e máig találatnak e helytől napkeletre, az ugynevezett Ózsáki tó mellett, egy régen elromlott templom falainak darabjai, amely mellett elmenő fok ma is Templom fokának nevezetik.”³⁹¹ Később megemlíti, hogy „Ózsáki templomnak fundamentoma most is meg vagyon.”³⁹² Néhány évtizeddel később, a Pesty-féle helynévgyűjtés kapcsán az ócsényiek azt jegyezték meg a Templom-

³⁸⁷ VARGA-BODA 1973, 64.

³⁸⁸ VARGA-BODA 1973, 64.

³⁸⁹ K. NÉMETH 2011, 155.

³⁹⁰ CSÁNKI 1897, 44.

³⁹¹ CSERNA-KACZIÁN 1986, 193.

³⁹² CSERNA-KACZIÁN 1986, 196.

hely nevű dűlőről, hogy „*régi Templom romjairól neveztetik.*”³⁹³ 1973-ban Mözs egyik monográfusa, Varga Imre kiforgatott épületmaradványokról számolt be az Ózsák pusztához tartozó Templomhely-dűlőből,³⁹⁴ amit a középkori Ság falu templomával azonosított.

A Templom foka és a Templomhely-dűlő földrajzi nevek ma már nem élnek, Ózsákkal kapcsolatos dűlőnevek, Szekszárd és Ócsény határában találhatóak.³⁹⁵ Az Ócsénytől keletre körülbelül 1,5 kilométerre, a Kis-Duna keleti partján, egy körülbelül 1 méter relatív magasságú dombocskán fekvő templom Miklós Zsuzsa 2000-ben készített légi fotója alapján vált ismertté, alaprajza világos vonalakkal kirajzolódott a zöld kukoricában. A kevesebb Árpád-kori és főleg késő középkori cserepekkel jelzett, 700×150×250 méter kiterjedésű faluhely a templomtól dél-délnyugatra helyezkedett el, a templomtól közvetlenül délre pedig a falu legrangosabb épülete feküdt a felszíni leletek tanúsága szerint. A templomot 2001-ben Miklós Zsuzsa tárta fel. Kiderült, hogy az alaprajz a légi fotón a kiszedett kőalapozás révén vált láthatóvá, egy sor magasságú téglából készült felmenő fal csak a szentélyben őrződött meg. A kora gótikus, egyhajós templom északi részéhez sekrestye csatlakozott, szentélye a nyolcszög három oldalával, támpillérek nélkül zárult. Az egyház 33,3 méter hosszú és 8,2 méter széles, a sekrestye 6×3,9 méter alapterületű volt, a falak vastagsága 100-110 cm. A szentélyben előkerült a keleti zárófalhoz téglából hozzáépített 2,3×1,5 méteres oltár alapozása is, továbbá egy szenteltvíztartó töredéke.³⁹⁶

Mohács után először 1557-ben bukkan fel Ság neve a szultán szekszárdi és szegedi szandzsákokban lévő hasz birtokainak jegyzékén, 18 házzal.³⁹⁷ Ezt követően gyakran szerepel mind a magyar, mind a török összeírásokban. Innen kiderül, hogy e település a történeti Sárköz északkeleti részén feküdt. 1559-ben juttatták el Szigetvárra a sági parasztok Korpády Gergely fenyegető levelét, melyben az „*ichiejiek*” sorsával fenyegette meg őket. Azaz, ha levelét ismét elégetik és a kért pénzt, a díszes ruhákat, darutollakat stb. meg nem küldik, úgy járnak mint amazok, vagyis „*házatoknak hamvát széllal fúvatom, meg annak fölötte gyermeketeket is ketté vagdalom*”. Panaszukat a csaknem azonos szövegű fenyegetést kapott szentmiklósi, szerdahelyi és az említett icsei jobbággyokkal együtt juttatták el Horváth Márkhoz.³⁹⁸ A Tolna megyei falvak Szigetvárral szembeni gabonated tartozását összeíró jegyzékben „*Saagh*”-ot Nyámád és Iccse után vették fel a következő megjegyzéssel: „*Nem fizettek. Szolgáltattak búzából 3 keresztet.*”³⁹⁹ A különböző egyházi és nemesi birtokok 1561. évi szolgáltatásainak vizsgálatából kiderül, hogy Korpády Gergely hatalmaskodása után két évvel „*Zentmiklos, Zerdahel, és Ikche. Egykor a szekszárdi apátságé. Saag pedig egykor a bátaszéki káptalané. Most Bosnyák Mártoné.*” Szolgáltattak búzából három keresztet. (A bátaszéki káptalanra való utalás nyilván téves információ alapján.)⁴⁰⁰ Ugyanezt rögzítették 1564-ben a „*Királyi felség mindkét hadisegélyének*” jegyzékén is: „*Szenh Miklos, Zerdahel, Ichye és Saagh Bosnyák Mártoné, 6 porta.*”⁴⁰¹

Az 1557-58. évi defterben Ság szultáni hasz birtokon 18 ház szerepel. A családfők: Damján Pál, Berek István, Éliás bírós ... Péter, Szabó Éliás, Tolnai János, Vitális bírós, Szabó Péter, Borsodi Tamás, Kaszádi Gergely, Nagy Gergely, Tenke György, Kerekes Lőrinc, Szücs János, Szabó István, Hegedűs Tamás, Szabó Gergely, Géczi János.⁴⁰² 1566-ban Ságot a Tolna várost és a hozzá tartozó falvak jövedelmét rögzítő török jegyzéken Fajs, Fadd, Gederi(?) és Szerdahely mellett találjuk. Itt ekkor 24 családfő után szedett a török fejadót, 250 akce malomtaksa, 300 kereszt (circa 90 métermázsza) búza után 300 akce búzatizedet, és különböző kihágások miatt kilencen fizettek büntetéspénzt.

³⁹³ GAÁL-KŐHEGYI 1977, 290.

³⁹⁴ VARGA-BODA 1973, 29.

³⁹⁵ VADAS 1981, 470., 475.

³⁹⁶ K. NÉMETH 2011, 124-125.

³⁹⁷ VELICS-KAMMERER I. 1886, 107.

³⁹⁸ HEGEDŰS 1997, 151-155.

³⁹⁹ HEGEDŰS 1997, 157.

⁴⁰⁰ TÍMÁR 1989, 314.

⁴⁰¹ VASS 1978, 149; TÍMÁR 1989, 373.

⁴⁰² VARGA-BODA 1973, 48.

De nincs nyoma szőlőtermelésre utaló must tizednek vagy boradónak ami feltehetően arra utal, hogy saját szőlőhegyük nem volt és extraneus művelésre sem volt lehetőségük.⁴⁰³ Az 1572-73. évi török fejadó defterben Ság 40 felvett adózóval szerepel Őcsény, Nyámád, Kis és Nagy Bát környezetében. Az itt lakó családfelek: Madaras Antal, Simon Máté, Kovács Péter, Tolnai Balázs, Lőrincz Balázs, Kovács Antal, Péter Lukács, Kerekes Lőrincz, Demeter Péter, Demeter Gergely, Gergel Balázs, Fodor Gergely, Fodor Máté András, Bertalan Balázs, Vég Máté, Kerekes György, Kozári Simon, Szád István, Kerekes Mihály, Szabó Antal, Csehi Gergely, Péter Éliás, Tolnai János, Málos Éliás, Síri János, Séri Éliás, Eliás István, Csaki János, Csaki Gergel, Török István, Török Péter, Vég András, Damján Pál, Török Tamás, Sár Tamás, Pár György, Sági Mihály, Sági István, Sági Mihály, Sági Benedek.⁴⁰⁴ A szekszárdi kerületben és szandzsákban lévő szultáni hasz-birtokok 1574-95 közötti állapotáról készült defterben Ság falu halastavai után halketted és haltized címen fizetendő 8000 akcsét tüntettek fel. Előtte Nyámád, Őcsény és Györke után Belác és Ebes van a jegyzékben.⁴⁰⁵ A szekszárdi szandzsák kapuadóit 1580-ban feltüntető jegyzéken Ság 28 kapuval szerepel.⁴⁰⁶ 1590-91-ben a törökök 21 adózó családfőt írtak össze itt.⁴⁰⁷ Ahmed budai pasa idejéből 1596. szeptember 5-én jegyezték fel Ság falut és tartozékait 6500 akcséval, mint amely akkor Ibrahimtól, Veli Musztafára íratott át.⁴⁰⁸

1592-ben Martonfalvay Imrének adóztak: „*Esztendeig való adójok a Ságiaknak térszen florenos Hungaricelas No. 25. Mindenféle vetésekből Kilentzed jár. Ártán No. 1. Patyolat No. 1 vég. Száras Karmasin Cszjma No. 2. Nyest bőr No. 2. Rókabőr No. 1.*”⁴⁰⁹ Később ismét feltűnik a falu neve. Káli Péter szekszárdi apát kéri azokat a falvakat „*melyeket nekem adott volt Matthesy György uram úgy mint Papoczi prépost győri kanonok Anno domini 1611.*” Ebben az iratban Eöczen, Szerdahel, Ikcse, Kövesd ... Mezős (Mözs), Feyer víz, Szaagh, Decz, Eten stb. a sorrend, összesen 32 helységet felsorolva.⁴¹⁰ E források alapján tudjuk, hogy Ság a Sár víz és a Duna között, közvetlen a Duna mellett helyezkedett el. Határolja hosszában Györke pusztája a tolnai területig, szélességében Iccse pusztától a Dunán át Fajsz nevű fokig tart.⁴¹¹ 1669-ben rácok lakták.⁴¹²

Az 1689. november 2-i összeírás szerint: Ság most elnéptelenedett hely, Martonfalvay birtoka, akinek az uraság elismerése jeléül egy pár karmazsin csizmát adott. A török császárnak 3 imperiálist, a török földesúrnak 1 imperiálist, a zsellér 50 dénárt fizetett. A gabona tizedét a szekszárdi bégnek adta. Ugyancsak a bor helyett 1 imperiálist. Erdeje, rétje, szántóföldre és halászatra alkalmas vize bőségesen van.⁴¹³

Iccse Árpád kori halászfalu maradványai a Sár víz partján a mai palánki híd környékén kerültek elő. A helynevek is ide azonosítják: Iccse tó nádas, mocsaras tó. A mai Mözstől nyugatra lévő dűlők: icsei szántók, icsei legelő, icsei erdő. A mözsi és szekszárdi határ közelében fekvő falu helyét érintette az M9 gyorsforgalmi út nyomvonala. Vizi Márta 1995 és 1997 között folytatott nagy kiterjedésű feltárása során azonban templomra utaló nyom nem került elő a Fekete-ér mentén húzódó domb északi részén. A középkori templom – ha létezett – a domb szőlőkkel beültetett déli felén sejthető.⁴¹⁴ Már a korai időben a szekszárdi apátság birtoka volt, bizonyíték erre az apátság 1514. évi birtokjegyzéke.⁴¹⁵ Egy icsei kisnemes nevével is találkozunk a középkorban, 1417-ben, amikor is

⁴⁰³ VELICS-KAMMERER II. 1890, 357-359.

⁴⁰⁴ VELICS-KAMMERER I. 1886, 240.

⁴⁰⁵ VASS 1978, 158.

⁴⁰⁶ VASS 1978, 163.

⁴⁰⁷ VASS é.n. 85.

⁴⁰⁸ VASS 1978, 77.

⁴⁰⁹ VARGA-BODA 1973, 60.

⁴¹⁰ HEGEDŰS 1997, 180.

⁴¹¹ VARGA-BODA 1973, 29.

⁴¹² MNL. TML. Kammerer hagyaték 1669. dec. 5.

⁴¹³ VARGA-BODA 1973, 72-73.

⁴¹⁴ VIZI 2010, 371-372; K. NÉMETH 2011, 183.

⁴¹⁵ VARGA-BODA 1973, 34.

Icsei (de Iche) János fia György homo regiusként szerepel, majd Mihály fia János fordul elő ugyan-ezen minőségben.⁴¹⁶

1592-ben Martonfalvay Imrének adózik Iccse is: „*Adójok Iczeieknek tészzen florenos No. 28. Ártán No.2. Karmasin száras csizma No. 1. Paputs kaptzástúl No. 1.*”⁴¹⁷ Az 1689-ben készült összeírás szerint: Iccse most néptelen falu 3 házzal. Martonfalvay birtoka, akinek az uraság elismerése jeléül egy pár karmazsin csizmát adott. A török császárnak 3 imperiálist, a török földesúrnak 1 imperiálist, a zsellér 50 dénárt fizetett. A gabona tizedét a szekszárdi bégnek adta. Ugyancsak a bor helyett 1 imperiálist. Erdeje, rétje, szántófölde és halászatra alkalmas vize bőségesen van.⁴¹⁸

A Szigetvár környékén tanyázó magyar katonák is gyakran ütöttek rajtuk a Szekszárd környéki falvakon. 1559. április 5-én keservesen panaszkodtak Szekszárdon kelt levelükben az iccsei, szerdahelyi, sági, szentmiklósi jobbágyok Horváth Márk szigeti kapitánynak, hogy Korpádi Gergely nyúzó és fosztó semmi helyt nem adott bemutatott mentség-pártfogói levelére. Foglyokat szedett és kicsikart tőlük 244 forint készpénzt, 50 forint értékű marhát; minden használható ruhaneműt, sőt az asszonyok fejére való gyolcsot is elragadta. Egyben a szerdahelyiek, ságiak és szentmiklósiak is kérték sürgős közbelépését, mert ha a kért sarcot meg nem adják, félnek, úgy cselekszik, mint az iccseiekkel. Azzal fenyegetődött, hogy még gyermekeiket is kettévagdaltatja, pedig olyan szegények, hogy már kenyerük sincsen.⁴¹⁹

Korpádi fenyegető leveleiben – melyet a sági jobbágyok 1559. április 17-én mutattak be Horváth Márknak „csak” az alább nevezett dolgokat követelte a nyomorult néptől: „*Ti sági bírák és polgárok, jól tudjátok, hogy sem tavaly, sem az idén egy pénzt sem adtatok, meg annak fölötte levelemet megégettetek, azért hozzatok 70 forintot, egy karasia nadrágot, egy papucsot, 4 száras kapcát, 10 szál darutollat: kettő kék legyen, egy vég jó gyolcsot, egy selyem övet, egy sarut csizmabőrből csináltassatok, mert ha siketségre vesztek és valamelyik kezembe akad, úgy lesz nektek is díjatok, mint az iccseieknek, még a házatok hamvát is széllel futtatom, meg annak fölötte az gyermekeket is ketté-ketté vagdalom...*”⁴²⁰

Fehérvíz esetében, mely Iccse mellett feketett a mai mözsi határban szinte teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a 14-16. században – legalább részben – a szekszárdi apátság birtokai közé tartozott.⁴²¹ (Minden bizonnyal a hasonló nevű egykori vízfolyás mellett volt.) Fehérvíz falu családfői 1572-73-ban: Tót György, Halász Vendel, Nagy F., Miklós J., Halász Imre, Tar Benedek, Tót Benedek, Kóka Pál, Fösüs M. Fürtös F., Tót Ágoston, Szacsi János, Nagy Benedek, Nagy Kelemen, Hegedüs Gál, Miklós György, Tar Gergely, Nagy Bálint, 19 ház.⁴²² 1592-ben Martonfalvay Imrének adózik: „*Feiervízen vagon két helyes, és két sellyér, kiknek annuális solutiok facuit florenos 20. Egy ártán, annak felette minden gabonájukból kilentzed jár, egy száras karmasin chjzma. Paputs egy. Patyolat vég 1.*”⁴²³

A török kiűzése után 1689-ben a palánki harmincados Gregorics Ferenc nevéhez fűződik a sárközi falvak egy részének részletes összeírása. Fehérvíz most néptelen hely. A Sárvíz partján terül el. Martonfalvay István győri lakos birtoka, akinek elismerése jeléül évenként 20 forintot fizettek. A török császárnak 3 imperiálist, a török földesúrnak 1 imperiálist, a zsellér 50 dénárt fizetett. A gabona után tizedet, a bor (minthogy a török vallás tiltja a bor élvezetét) tizede helyett egy imperiálist adtak a basának. Halászati jogért a vámszedővel kötött egyezség alapján egyesek 75, mások 50 dénárt adnak. Volt vagy tíz háza. Rét, erdő, szántóföld, szőlő – az újpalánki hegyen – elegendő tartozik hozzá.⁴²⁴

Malonta település hozzávetőleges helyét földrajzi nevek segítségével Szekszárd északkeleti hatá-

⁴¹⁶ VARGA-BODA 1973, 39.

⁴¹⁷ VARGA-BODA 1973, 61.

⁴¹⁸ VARGA-BODA 1973, 73.

⁴¹⁹ SZALAY 1861, 321-323.

⁴²⁰ VARGA-BODA 1973, 56.

⁴²¹ VARGA-BODA 1973, 34.

⁴²² VELICS-KAMMERER I. 1886, 246.

⁴²³ VARGA-BODA 1973, 59.

⁴²⁴ VARGA-BODA 1973, 72.

rába nagyjából a középkori Bat és Hidas nevű falvak közé határozhatjuk meg, a 6-os út és a zombai határ közti területre. A dülőnevek által kirajzolt térségtől kissé nyugatra, a Völgységi-patak déli oldalán 2003-ban Ódor János Gábor középkori falu keleti részét azonosította, erősen szétszántott templomát pedig a 147. kilométerkő vonalában, tőle északra körülbelül 150 méterre találta meg. A lelőhely pontosan a középkori Battal, illetve Malontával kapcsolatos dülőnevek közé esik, ezért akár az előbbivel való azonosítás is felmerülhet. Az utóbbi mellett szól mindazonáltal az, hogy Malonta bizonyítottan rendelkezett templommal, míg Bat esetében erről egyelőre nincs tudomásunk.⁴²⁵

Már 1456-ban említi egy oklevél: „*amikor a perjel Warasd-i jobbágya Wajda Orbán máj. 16-a körül ottani szőleinek művelése végett Malantha possessióba ment és oda halakat vitt magával*”, megtámadták.⁴²⁶ 1558-ban szerepel a Horváth Márk szigeti várkapitány által újonnan lefoglalt javak között, korábban a szekszárdi apátság birtoka volt. 16 forint adóról kötöttek egyezséget. „*Thot Péter bíró lefizetett 5 forintot, hátralék 11 forint. a meghódítást végzőké 5 forint.*”⁴²⁷ 1560-ban „*Joffewldy Péter bíró vallja, hogy ott 8 lakott jobbágy telek van, 2 zsellér és 5 lakatlan telek. Évente cenzusra és szolgáltatások fejében 16 forintot fizettek, ami 3 évre kitesz 48 forintot.*” 1561-ben hasonlóképpen 16 forintot fizettek. Dézsma a császárnak pénzben 1559-ben 3 és ½ köből dézsmabor fejében lefizettek 2 forintot. A falu bírái később nem jelentek meg Szigeten.⁴²⁸ 1565-ben 14 kaput írtak össze a törökök és 95 kereszt búzatizedet. A musttized 3062 pint, eszerint elég jelentős itt, a bortermelés. Malonta családfői 1572-73-ban: Ernyős Máté, Kis Borbás, Bagi Benedek, Szabó Lukács, Márton Máté, Jakab Gergel, Cseres János, Keresztös Gál, Mészáros Lőrincz, Bodor Márton, Szölös János, Bíró Péter, Bolgár Albert, Dádi Jakab, Lőrincz Márton, Halász Vincze, Kovács Orbán, Halász András, Szabó Gergely, Balik Vincze, Kovács Orbán, Halász András, Szabó Gergely, Balik Vincze 20 ház.⁴²⁹ Hiányoznak azonban belőle az 1564-es magyar tizedösszeírás bortizedet fizetői: Nehéz Kelemen 4 köből, Kerekes János 2 köből, Bódogh Ferenc 3 köből, Sólyom János 3 köből.⁴³⁰ 1590-91-ben azonban a török mindössze három adozó családfőt írt össze.⁴³¹

Györke a helynevek szerint Ócsénytől északra feküdt. A középkori Györke castellumát az Oltovány nevű dülőben feltáró Miklós Zsuzsa a Bába vize mentén a vár környezetében négy későközépkori lelőhelyet is azonosított, de templomot egyik helyen sem talált. Az erre leginkább alkalmas, a földvártól délre fekvő dombon bozótos tanyahely áll, amelynek egykori építések azonban a tulajdonos szerint nem kerültek elő leletek.⁴³² A vár első ismertetése 1829-ből Egyed Antal összeírásában olvasható: „*Nem különben vagynak a helységről É-ra mintegy 3 vagy 4 puska lövésnyire egy másik régen elpusztult templom falának dirib darab kövei, mely templomnak még akkor fennállott jó darab falát és fundamentumát a helység a mostani fennálló és 1781-k esztendőben készült templomának építésére fordította.*” ... „*Györkei templomnak fundamentoma 1781k esztendőben szedetett széjjel, a mostan fennálló templomnak építéséhez használnván, ezekről azt adják tudásul a lakosok, hogy békövetkező a békességesebb idők, a fentírt templomoknak tulajdonosai és a falu lakosai Ócsényben egy rakásra telepedtek az Ócsényiekkel, kiknek lakóhelyeket alkalmasabbnak látták az lakásra, mint a magokat. Vagyon az említett Györkei templom mellett a Bába vize partján egy emberi kéz és munka által készült magos dombotska is, melyet a lakosok Török Lakásnak neveznek.*”⁴³³ A Pesty-féle helynévgyűjtésben viszonylag részletes leírás szerepel: „*Az oltovány és körtvélyesi dülők közt, a Bába partján széles árokkal és sánczal elkerített helyiség látczható egy épület romjával, hol a nép monda szerint, a török időben a szegzárdi basa kegyencz hölgye lakott, az út mit Szegzárdról az*

⁴²⁵ K. NÉMETH 2011, 156.

⁴²⁶ SZAKÁLY 1998, 161.

⁴²⁷ TÍMÁR 1989, 221.

⁴²⁸ TÍMÁR 1989, 290.

⁴²⁹ VELICS-KAMMERER I. 1886, 239.

⁴³⁰ HEGEDŰS 1997, 163.

⁴³¹ VASS é.n. 85.

⁴³² MIKLÓS 2007, 291.

⁴³³ CSERNA-KACZIÁN 1986, 196.

említett török kisasszony várába csináltatott a basa, az akkor nagyon vizenyős téren, talán a nagy nehézségekkel járt, sokszor megátkozott fáradságos munka miatt, a néptől elkeresztelve – maig is ördögvetetése név alatt esmeretes.⁴³⁴

Györkét már 1382-ben említi egy oklevél: Ekkor Ilona özvegy jobbágyasszony eladja dunai malmrészét. „Mi, a szekszárdi monostor konventje adjuk emlékezetül, hogy egyrészt Lipolt fia János jobbágynöje, Adorján fia Mihály özvegye, az előrelátó Ilona asszony, aki Györkén lakik, valamint István fia Tamás, az ő szintén Györkén lakó veje, Ilona asszony kiskorú fiával Istvánnal együtt, akinek képviselőjét magukra vállalták, másrészt pedig Bátmonostori Töttös fia László mester előttünk személyesen megjelentek. Ilona úrnő és Tamás elmondták előszóval, hogy ők Tóti közelében a Dúnán lévő malmuk felét az említett László mesternek és összes utódainak 26, egyenként 6 penzát érő márkáért (amelyet – mint állították – már László mestertől megkaptak és felvettek) mindörökre és visszavonhatatlanul eladták. Ezen kívül István nevében is magukra vállalták, hogy László mestert és az összes utódait a saját költségükön és fáradozásukkal az említett malom fele részének békés és biztonságos birtokában megőrzik és megtartják.”⁴³⁵ 1447-ben egy oklevél Bersen-i Kis Kelemen Gyurke-i várnagyot említi, aki július 23-án a fehérvári konvent Fad, Warasd, Gyand, Halazy birtokait elfoglalta, az ott élő jobbágyokat és népeket különböző adókkal sanyargatta. Róla annyit lehet tudni, hogy Tallóci Frank familiárisa volt.⁴³⁶ Engel Pál feltételezi, hogy Györke castellum a györkei Ipoltfi család birtokán épült fel, feltehetően az 1440 utáni polgárháború éveiben.⁴³⁷ Maga a falu (Györke) 1424 és 1520 között részben a helyi nemes Ipoltfi családé, egyes részei azonban a györgyi Bodók anyavári uradalmához tartoztak.⁴³⁸ 1514-ben szerepel a szekszárdi apátság összeírásában.⁴³⁹

„Györke, egykor Öz Jánosé, most Szekcsőy Máté bírja, Vincze György bíró tanúskodott, ugyanott állandó telkesjobbágy 5 van, minden terményt Szekcsőy Máténak adnak.” – írták 1561-ben.⁴⁴⁰ Györke falu családfői 1572-73-ban: Garáni Lőrincz, Vincze György, Póli Diénös, Boda Ambrus, Simon Pál, Boda Balázs, Bodányi Máté, Boros Balázs, Garáni Kelemen, Bucsa Kelemen, Kovács Bertalan, 11 ház.⁴⁴¹ 1592-ben Martonfalvy Imrének adóznak: „Györkei Jobbágyink adnak Eszterdönként minden veteményükből Kilentzedet florenos No. 32. Ártánt No. 2. Patyolat vég No. 1. Pappan No. 1. Paputs kaptástúl No. 1.”⁴⁴² 1590-91-ben a török Györkén nyolc adózó családfőt írt össze, 1622-23-ban szintén 8-t, 1631-32-ben hatot és 1641-42-ben ismét nyolcat.⁴⁴³ A györkei jobbágyok 1618. június 22-én kelt levelüket Martonfalvy Ferenc földesuruknak Nagy-Megyerbe címezték. Ez a levél a Martonfalvy uraság Szekszárd környéki ismételt megjelenését bizonyítja. A jobbágyok levelükben a falubeli eseményekről számolnak be: „kettőnk Budára az vár mivre vagyon, immár két hónapja vagyon, harmad, ismeg minden nap az istrása dolgára járunk, magunknak semmi dolgot nem tehetünk, azért nem tudjuk, hová lennünk.” Bosnyák Tamás füleki kapitány birtokairól készült összeírásban, az anyavári uradalom urbáriumában található meg Györke falu magyar földesura-ira vonatkozó sorokat: „Giörke portio possessionaria. Ezt is magyarok lakják, de Marthonfalway Georgy kapdoz raytha vagyon is valami levele róla, de az is csak portiot mutat, eő pedig totaliter akarja bírnya ezen el köll igazodny vele, legiön övé, fele mienk, noha talán neki kevesebb portioja lehetne benne. In Anno 1628 az pozsonyi octaván úgy alkuttunk meg, hogy fele Marthonfalwayé légyön, levél is költ róla.”⁴⁴⁴

⁴³⁴ GAÁL-KŐHEGYI 1973-1977, 302.

⁴³⁵ ÉRSZEGI 1978, 61.

⁴³⁶ SZAKÁLY 1998, 153.

⁴³⁷ MIKLÓS 2007, 290.

⁴³⁸ MIKLÓS 2007, 291.

⁴³⁹ VASS é.n. 55.

⁴⁴⁰ VASS 1978, 143; TÍMÁR 1989, 317.

⁴⁴¹ VELICS-KAMMERER I. 1886, 239.

⁴⁴² VARGA-BODA 1973, 59.

⁴⁴³ VASS é.n. 85.

⁴⁴⁴ VASS é.n. 91.

A pozsonyi törvényszék előtt tehát Bosnyák Tamás és a Martonfalvay család a Szekszárd környéki vitás birtokaikat megosztotta. Tették ezt úgy, mintha a birtokaik nem is lennének török uralom alatti területen, s ebből a törökök ismert alkukésztségére következtethetünk. Mivel minden hódolt-sági falunak volt egy török javadalombirtokosa is, aki 1610 után általában felvette a magyar földesúr társával is a levelezési kapcsolatot, és közös dolgaikról megalkudtak. Ezt tette Iszmail szekszárdi szandzsákbég is Bosnyák Tamással Kajmád rác betelepítésekor, ahogy erről az anyavári uradalom idézete is tanúskodik. Ez az urbárium a Szekszárd környéki falvakról 1633. március 30-án feljegyezte: „Az Tolna vármegyében lévő Ságról volt Füleken Dániel Mátyás. Ezzel együtt Györkén lakozó Német Márton miatt való háborgás végett hoztak egy csizmát, egy nyestet, egy patyolat keszkenőt. 1634. április 13-án voltak Füleken Györkén lakozó Kozma Bálint, az Másik Iczén lakozó Szabó Gergely hoztanak egy néhány aszalt halat. Cigány, törökkel bélelt emberek.”⁴⁴⁵

A pozsonyi ítélszéken való megegyezés nyomában Bosnyák Tamás és Martonfalvay család feltehetőleg más ügyekben is szót értett. Erre utal Martonfalvay György veszprémi katona 1632. május 28-án Pápán kelt levele, ahol magát Bosnyák Tamás anyavári uradalmának intézőjeként írta alá. E levélben Martonfalvay arról írt, hogy a sági, az öcsényi, és a szentmiklósi jobbágyok az ő megkerülésével egyenesen Surányba (Nyitra m.) adják fel magyar adóikat, s azzal fenyegetődött, felhozzák őket, mert: „a szekszárdi Izmail nevű bék azt írja, hogy ő kész volna az én igazságomat is megadni.”

Tolnay András veszprémi katona 1652. szeptember 8-án, Győrben kelt záloglevele szerint Martonfalvay Ádám Tolna megyei jószágát, úgymint Szentmiklóst, Nyámádot, Ságot, Iccsét, Györkét, Fejérvízt és Ócsény felét mindennemű hasznával zálogba vette. E zálogbirtoklásért Martonfalvaynak minden évben az úrnapi győri vásárkor hét pár csizmát és három vég vörös abáposztót tartozott szolgáltatni.⁴⁴⁶

Nyámád szerepel a szekszárdi apátság birtokainak 1514. évi összeírásában.⁴⁴⁷ A Csörge-tó közelében, volt tsz-major területén lehetett. A nyámádiaknak ismerjük egy kelet nélküli levelét (az 1560-as évekre tehető), amelyet Martonfalvay Györgyhöz, mint földesurukhoz írtak. Elpanaszolják, hogy igen kevesen vannak, úgy annyira, hogy négy gazdánál több nincs közöttük – ezek Kelemen János, Madarász Vincze, Török Ferenc, Török Péter. Kérik, a földesurukat, hogy el ne feledkezzék róluk, hanem viselje gondjukat, mert most is fölötte félnek a sok csavargó miatt. „Jóllehet, hogy az hagyott (az adó felvitelére hagyott) nap pünkösöd napján volt, de mint messze föld tőlünk úgy annyira, hogy mindön kincsért el nem mehetünk, hanem im a Körösztos Miklós uramtul el külgyük, nagy szeretettel, tisztességgel, adgya az Isten, hogy egésséggel el vehesse, részeltesse kegyelmed s annak is gondunk léssen reá.”⁴⁴⁸ Nyámád falu családfői 1572-73-ban: Tót Lukács, Tót Ambrus, Máté Bertalan, Török János, Dáda János, Dáda Mátyás, Kántor Bálint, Tót Lőrincz, Kelemen Máté, Kelemen Máté, Vanda Mátyás, Tót Boros Dienös, Kelemen István 12 ház.⁴⁴⁹ 1592-ben Martonfalvay Imrének adózik. „Nyamadon vagyon helyes Jobbágy 12. Adojok facit annuatim florenos 35. Minden búzájukból kilentzed jár. Ártán 2. Chyzma 1. Nyest 2.”⁴⁵⁰ 1590-91-ben Nyámádon a törökök 16 adózó családfőt írtak össze, 1641-42-ben pedig hetet.⁴⁵¹ 1692-ben írták róla: Nyámád a Sárvíz partján erdők között fekszik, főleg szekszárdiak élnek, 5 házból áll. A Sár ritkán ad halat. Van egy egykereű malma, amely a parton áll. A török és keresztény úr házanként 1 forint jövedelmet kapott. Szántó 70, rét 130 hold, legelője az erdő és mocsár között 90 hold, erdeje ¼ mérföld terjedelmű. Az 1696. évi összeírás szerint Nyámádon 18 család 36 és fél köböl földet művel (körülbelül 1200 négyszögöl). A 18 család tagjait Mérey apát betelepítette Szekszárdra.⁴⁵²

⁴⁴⁵ VASS é.n. 92.

⁴⁴⁶ VASS é.n. 92.

⁴⁴⁷ VASS é.n. 55.

⁴⁴⁸ VARGA-BODA 1973, 64; VASS é.n. 92.

⁴⁴⁹ VELICS-KAMMERER I. 1886, 240.

⁴⁵⁰ VARGA-BODA 1973, 59.

⁴⁵¹ VASS é.n. 86.

⁴⁵² PATAKI é.n.

Az 1551-es cikádori apátsági összeírásban szerepel *Szerdahely* is. Mohács előtt is tudunk róla az oklevelekből: 1502-ben a „*Zerdahel-i remetéket*” említik.⁴⁵³ Szekszárdhoz tartozott. Búzatizedet 5 kereszt után 1 forint 25 dénárjával fizettek 7 forint 25 dénárt. 1553-ban a defterekből ismerjük e település török felé történő adózását. Kapuadó, 6 kapu után 150 akcse, sertésadó, 18 lakostól, 41 darab sertés után 82 akcse, méhkas-adó, 3 egyén, 3 kas méhe után 6 akcse, Gabona-tized, 18 lakos beadott 28 fertál búzát, széna-adó címén befolyt 40 akcse, must-tized, 73 cseber, 48 akcsével 3504 akcse. Pénzbeli befizetésük összesen 3782 akcse, azaz körülbelül 7 és fél forint pénzérték. Magyar részre búzatized után 7 forintot és 25 dénárt fizettek. A 3 lakos méhkasadóját nem számítva, a kétféle adózásból egy-egy családra esik 83 dénárnyi pénzbefizetés. Az említett gabona fertály a 83 literes, 66 kilogrammnyi gabonát jelent, ami 46 métermázsányi és 20 kilogrammnyi gabonatermést ad. Magyar részről 6 kereszt búzatizedet említenek Szerdahelyen, ami 60 kereszt búzatermést jelentene. Itt a környéken 17 kévéből áll egy kereszt, és ha 32-32 kilónyi szemtermést számítunk egy keresztre, nem egészen 20 métermázsányi szemtermést kapunk búzából, ami nagyon kevés 18 család után. Kétfelé adóztak, magyar részről talán nem is akartak többet számítani 1558-ban.⁴⁵⁴ Szerdahelyen 1561-ben Házy Máté szolgáltatott 1 kereszt búzát. Bodó Orbán pedig egy keresztet gabona tizedtartozásként.⁴⁵⁵ Szerdahely falu családfői 1572-73-ban: Mihál Lukács, Tót János, Kis Márton, Bodó Balázs, Gál Benedek, Gál János, Gál András, Szabó Gergely, Kobál Pál, Bakó Pál, Bakó György, Kis Kelemen, Kis András, Baki Balázs, Szád Ambrus, Csere Gergely, Kóka Máté, Tót György, Bakó Ambrus, Tót Ambrus, György diák, Szabó Antal, Vörös Mihály, Borisa János, Kis János, Bartok Gergely, Szabó Benedek, Bacsai Gergely, 28 ház.⁴⁵⁶ 1592-ben Martonfalvy Imrének adóztak: „*Adojok esztendőnként florenos 20. Vetésekből kilentzed. Ártán No. 2. Karmasin csizma No. 1. Nyest No. 2. Róka bőr No. 2.*”⁴⁵⁷ 1590-91-ben 15 adózó családfőt írt a török itt össze.⁴⁵⁸

1689-ben írják a településről: néptelen hely közvetlenül Újpalánk mellett, Szekszárd felé. Már teljesen szántófölddé változott. Összes tartozékait az újpalánkaiak használják.⁴⁵⁹

1611-ben a szekszárdi apátsághoz a következő sárközi falvak tartoztak: Szentmiklós, Ebes, Nyámad, Györke, Öcsény, Szerdahely, *Iccse*, Kövesd, Malonta, Fehérvíz, Ság, Decs, Ete, Nyék.⁴⁶⁰ 1632-ben oklevél bizonyítja, hogy a Sárköztől északra, északnyugatra eső területek már elpusztultak, mert sok a rác falu és a puszta, valamint a meglévőkhben is kevés a magyar lakos. A felsorolt falvak között szerepel *Iccse*. „*Az előtt magyarok lakják, de nem tudják, kik bírják.*”⁴⁶¹

1669-december 5-én tanúkihallgatást tartottak Pozsonyban, a bátai apátság birtokai és ezek alapota felől: „*A Bátai Apáturasághoz tartozó mezővárosok és faluknak rend szerint való nevei, melyeknek Kérdesse és tudakozása lett Bátán lakozó Szabó Gergöl, Ács Mihály, Decsön lakozó Törös Gergöly, Nyéken lakozó Bankó Mihály Jobbágyinktól.*

Jelen lévén tisztelendő és böcsületes Pécsvárady Apátur Fenessy Mihál Uram.

1. *Ebes puszta, de Török éli földjeit.*
2. *Almás, Rácok lakják, Besnében adóznak, Martonfalvy bírja.*
3. *Ette Város Puszta, Decsiek élik.*
4. *Nyirszó alias Nyirzó Puszta.*
5. *Nána falu Puszta.*
6. *Lak Puszta.*
7. *Lángfő. Rácok lakják és Beszprémben adóznak.*

⁴⁵³ SZAKÁLY 1998, 190.

⁴⁵⁴ HEGEDŰS 1997, 140-141.

⁴⁵⁵ HEGEDŰS 1997, 156.

⁴⁵⁶ VELICS-KAMMERER 1886, 240.

⁴⁵⁷ VARGA-BODA 1973, 60.

⁴⁵⁸ VASS é.n. 86.

⁴⁵⁹ VARGA-BODA 1973, 73.

⁴⁶⁰ HEGEDŰS 1997, 180.

⁴⁶¹ HEGEDŰS 1997, 186.

8. *Bátaszék, holdulatlan, Soldos Rácok lakják.*
9. *Farkasd puszta, Bátaszékiek bírják. (Bátaszéken alul.)*
10. *Szeremlén vára, Kalocsai érsek úr önnagysága bírja.*
11. *Asszonyfalva puszta.*
12. *Kis Decz.*
13. *Kövesd puszta, határos Lángfövel, Bátaszékiek bírják.*
14. *Morágy. Beszprémben adóznak, most szentmártoni apátur bírja.*
15. *Ujfalu puszta.*
16. *Syagh, Rácok lakják, alias Sziacs, Martonfalvay István bírja.*
17. *Kürtös, Mysko és Sziács között vagyon, Rácok lakják, pécsi püspök úr bírja.*
18. *Száka, Rácok lakják, Palotai Miklós bírja.*
19. *Ösztör, közel Ófaluhoz és Berekállhoz.*
20. *Mániok, Szenczi ... bírja.*
21. *Nádasd, magyarok lakják, pécsi püspök bírja, várost és Castélt a törökök.*
22. *Appáty. Ösztörrel és Mórággyal határos. Rácok lakják.*⁴⁶²

A Sárköz falvainak jó része a török alóli felszabadulást követő második esztendőben pusztán, földjeik megműveletlenül álltak. Lakosságuk nyilván az 1686-os év hadjáratai – törökök, tatárok, császáriak – elől futott meg, hiszen az 1689-es összeírás még beszámol azokról az adókról, amelyet a török hódoltság utolsó időszakában magyar és török uraiknak fizettek. S közülük több nem is népesült be újra (Fehérvíz, Ság, Ete, Lak, Kürtös, Almás, Ebes stb.), s Iccse is csak átmeneti időre, ha egyáltalán hihetünk az erre vonatkozó adatnak. Egyik forrás ugyanis úgy tudja, hogy az 1690-es évek derekán Szekszárdra, a szomszédos Nyámád, Ittse és Palánk falucskákból jöttek az első települők, akik – egy régi plébániai irat szerint – a Kálvinista utcát építették, a mai Felsőváros, református negyed környékén. A pusztulás méreteit mutatja Mérey Mihály szekszárdi apát vizsgálatáról készített összeírás. Megjegyzése szerint Fejérvíz, Nyámád, Iccse, Györke, Szerdahely, Almás, Asszonfa, Ebes, Malonta, Ete elhagyott puszták, amelyeknek kevés vagy éppen semmi hasznuk.⁴⁶³ Az 1696. évi összeírásban mindössze Ócsény (33 család), Decs (40), Pilis (17), Nyámád (18), Almás (31) és Bába (9) szerepel.⁴⁶⁴

A szekszárdi apátság birtokainak állapotát mérte fel Blagota Gergely újpalánki provizor 1703. december 2-án. Iccse puszta falu a Sárvíz és a Duna között terül el, a Dunától ½ órányira. Területe hosszában és szélességében ½ mérföldnyi. Határolják Palánk és Ság, valamint Nyámád puszta és Fehérvíz. A török időben négy házból állott. Magyar földesura Martonfalvay István volt, Veszprémből, aki évente 11 forintot kapott tőlük. A török földesúr Distar nevű volt Szekszádról, aki évenként 1-1 ház után egy tallért és gabonatedet kapott. A török császárnak a falu évenként 4 forinttal adózott. Van 10 hold jó szántója, bozóttal teljesen benőve. Erdeje is van vagy 4 holdnyi, de tüzelőfaja rossz. Ugyanitt, ha a Sárvíz nem árad nagyon, 15 kocsi széna is megterem. Mint szabad területet jelenleg néhány szekszárdi műveli. A tizedét a szekszárdi apát, mint földesúr húzza. Szőljük nincs, de egy kis terület termékeny.

Ság puszta a Sárvíz és a Duna között fekszik, közvetlen a Duna mellett. A terület hosszában ½ mérföld szélességben ½ mérföld. Határolja hosszában, Tolna területéig Györke, szélességben Iccse pusztától a Dunán át egészen Fajsz fok nevű helyig. Szántója nincs, de van jó makkoló erdeje, amely akkora, mint az egész területe hosszában és szélességben. A török időkben négy házból állt. Keresztény földesura Martonfalvay István volt, Veszprémből, aki minden ház után egy forintot kapott. Török földesura Serdar aga volt Szekszádról, aki minden ház után évenként ugyancsak egy forintot, ún.

⁴⁶² HEGEDŰS 1997, 203-204.

⁴⁶³ VARGA-BODA 1973, 73.

⁴⁶⁴ PATAKI é.n.

„füstpénzt” kapott. Szőleje, rétje, szántója nincsen, ahol azelőtt házak álltak, 5 szekényi széna terem. Eddigelé még senki sem használja, elhagyott, teljesen elpusztult. A szekszárdi apátság birtoka.

Fehérvíz pusztá Újpalánk mellett, ½ mérföldnyire fekszik. Területe hosszában Ságtól Gencse pusztáig terjed, szélességben pedig a tolnai határtól Iccse pusztáig. A török időkben 10 házból állott. A magyar földesúr Martonfalvay István volt, Veszprémből, akinek évenként 20 forintot fizettek. A török földesúr – akinek Kailtahi olajbég volt a neve, Szekszárdról – házanként 150 dénárt kapott a gabonateddel együtt. A török császárnak ellenben különbözőképpen 4-6-10 forintig, az úgynevezett harácspénzt fizették. Van vagy 70 hold jó szántóföldje, de ebből körülbelül 30 hold műveletlen, teljesen gazos. Szőleje, rétje nincsen és ott, ahol azelőtt házak állottak, 12-15 szekérre való széna terem. Van egy ½ mérföld hosszú és ugyanolyan széles erdeje, és az összeírás napjáig is szép gyümölcskertje, de ez is elgyomosodott állapotban. A helységet a szomszédos tolnaiak használják és az érte járó tizedet és a kialakított árendát a szekszárdi apátnak beszolgáltatják, ugyanúgy a másik jószágért is – kivéve a szántókat – évi 30 forintot, melyet a szekszárdi apát, mint tulajdonképeni birtokos élvez.⁴⁶⁵

A DUNA MENTE REFORMÁCIÓJA

A Duna mente – közte a Sárköz lakossága is – a magyar területek közül az elsők között tért át a protestáns vallásra – ahogy Földváry László a Dunamelléki Református Egyházkerület historikusa írta: „A magyarföldi reformációnak kiindulási pontja az alsó-dunamellékén volt.”⁴⁶⁶ Már az 1540-es években terjedt itt a reformáció és Tolna mezővárosa válik a hódoltsági területek egyik szellemi központjává. Itt már a 16. században protestáns főiskola működik, külföldet megjárt, művelt tanárokkal, kik közvetlen kapcsolatban álltak a hitújítókkal: Sztárai Mihály⁴⁶⁷, Szegedi Kiss István⁴⁶⁸,

⁴⁶⁵ VARGA-BODA 197

⁴⁶⁶ FÖLDVÁRY 1898, 161.

⁴⁶⁷ **Sztárai Mihály** (? –1575, Pápa): reformátor, evangélikus lelkész, énekszerző, a 16. századi magyar irodalom jelentős alakja. Drávasztárán született. Ferences szerzetesként Padovában tanult. 1524 körül Pálóczi Antal udvari papja lett Sárospatakon, akivel együtt részt vett a mohácsi csatában is. 1528-ban otthagyta a rendet, a reformáció tanait kezdte terjesztetni, előbb Sárospatakon, azután másutt is. 1544 tavaszától Laskón már a reformáció híveként működött, és hét év alatt folyamatos küzdelemmel, sőt élete gyakori veszélyeztetésével Baranyában és Szlavóniában 120 protestáns egyházat alapított. Valószínűleg ellátogatott a Tiszántúlra, ahol Debrecenben és Gyulán időzhetett huzamosabban. Az általa alapított egyházak számára 1553-ban a szuperintendensi hivatalt is megszerezte, amit természetesen ő maga foglalt el. Ugyanezen évben tolnai pap lett; 1554-ben Szegedi Kis Istvánnak volt kénytelen átengedni a baranyai püspökséget, ő pedig Tolna megyében és talán Baranya északi részében levő egyházak kormányzását folytatta, míg 1558-ban visszament lelkésznek Laskóra. Pár évvel később Pápán lett lelkész, ahonnan 1574 tavaszán Sopronba ajánlkozott magyar lutheránus prédikátornak, de az állomást nem nyerte át. Mindamellett ez évben Pápáról mégis távozott. Kilépvén a szerzetesi rendből, Luther példáját követve szintén megnősült, elvévén, Bánóczi István özvegyét, e házasságból származhatott az a Sztárai Mihály, akit buzgó atyja szintén papi pályára nevelt és kit utóbb a pápai egyház hívott meg prédikátorául. A magyar nyelvű irodalom művelésével elévülhetetlen érdemeket szerzett. Mint énekköltő elkészítette 16 zsolttár verses parafrázisát, s írt még 5 éneket is. Ismerjük hat históriás énekét. – KATHONA 1974, 37; ZOVÁNYI 1977, 616-617.

⁴⁶⁸ **Szegedi Kis István** (1505–1572, Ráckeve): magyar református teológus. A szegedi ferences iskolából indult, Gyulán, illetve Lippán tanítóskodott, 1535-től Bécsben, illetve Krakkóban tanult, majd 1543-tól Wittenbergben, Csanádon és Gyulán tanított. Ezt követően 1546-ban Ceglédre került, itt nősült meg, 1548-ban. 1551-ben már Mezőtúron, majd Békésen lakott. Temesváron is megfordult. 1552-től Tolnán, majd Laskón és Kálmánchibén irányítója a Dél-Dunántúl protestánsainak. 1554-ben a baranyai kerület szuperintendense lett. 1561-1563 között török fogságot szenvedett. 1563-tól Ráckeven élt. Európai jelentőségű teológiai munkájában, a Loci communesben idéz Bunaventúráról, amely a ferences iskoláztatásának emléke. Magyar nyelven csak négy egyházi éneket szerzett. – KATHONA 1974, 36.; ZOVÁNYI 1977, 583-584.

Skaricza Máté⁴⁶⁹, Eszéki Szigeti Imre⁴⁷⁰, Tövisi Mátyás⁴⁷¹, Thúri Farkas Pál⁴⁷², Decsi Gáspár⁴⁷³, Tolnai Fabricius Bálint⁴⁷⁴ stb.

1548-ban már Tolna város fele a reformáció tanait vallja magának. Hirtelen gyorsasággal foglalták el először a kápolnát, majd a nagy templom felét, nem sokkal utána az egész a protestáns hitet vallók. Természetesen itt is, mint a legtöbb helyen a reformáció evangélikus-lutheri tanításokra épülő iránya volt jellemző. Csak később vették át a kálvini – valójában református hitelveket. A 16. században Skaricza szerint: „*A legnagyobb (protestáns) egyház egészen a Fekete-tengerig*” a tolnai.

A Duna mentén főleg Tolna fejlődése gyorsult fel, a 16. század egyik legjelentősebb városává nőtt, ahol 1548-tól már protestáns iskola is működött 1600-ig, s amelyeknek nevét Baranyai Decsi János⁴⁷⁵ és Sztárai Mihály működése tette ismertté. A tolnai reformáció győzelme az 1550-es évek elejére tehető, amikor ott a magyar reformáció két nagyhatású képviselője Sztárai Mihály és Sze-

⁴⁶⁹ **Skaricza Máté** (1544, Ráckeve – 1606): reformátor. Ráckeven, Padovában, Genfben, Wittenbergben tanult s Angliában is megfordult. 1563-ban pesti tanító, 1564-ben ráckevei rektor, innen két év múlva Kolozsvárra ment tanulmányai folytatására. 1567-ben a jászberényi, 1568 elején pedig ismét a ráckevei tanítóságot vállalta el. 1569 áprilisában külföldre indult. 1572-ben tért vissza szülőföldjére, ahol lelkésszé választották. Jelen volt a hercegszöllősi zsinaton, melynek kánonai kiadásáról ő gondoskodott. 1588-ban hitvitát folytatott Pécssett az unitárius, Válaszuti Györggyel. Nagy érdemeket szerzett Szegedi Kis István hátrahagyott műveinek sőt alá rendezésével, kiadásával és a szerző életrajzával. – KATHONA 1974, 83-84.; ZOVÁNYI 1977, 547.

⁴⁷⁰ **Eszéki Szigeti Imre**: reformátor. Állítólag illir származású volt, ki a tolnai tanítóságból 1544 decemberben ment a wittenbergi egyetemre, melyen nem egészen egy évet töltött. Visszatérve, két hétig Tolnán, másfél hónapig Kálmánchibén, 1545 végétől vagy 1546 elejétől pedig Vörösmarton hirdette az evangéliumi tanokat. 1548 őszén tolnai lelkész lett, s ott mintegy hét hónap múltán, 1549 tavaszán magasabbrendű iskolát állított fel. További sorsáról nincsenek adatok, de valószínűleg 1553-ig tartott itt a működése. – KATHONA 1974, 36.

⁴⁷¹ **Tövisi (Mucejus) Mátyás**: reformátor. Erdélyből származott. Protestáns lelkész Tolnán, ki ebbeli működését megszakítva, külföldre is ellátogatott, s 1548. október 9-én egyetemi hallgató lett Wittenbergben. Egy év múlva visszatért Tolnára, hivatalába, de állítólag 1551-ben meghalt. Egy Tövisi Mátyás azonban 1554-ben jelen volt az óvári zsinatom. – KATHONA 1974, 36; ZOVÁNYI 1977, 657.

⁴⁷² **Thúri Farkas Pál** (Mezőtúr? – 1571. december 1, Abasújszántó): reformátor, tanító, egyházi író, költő. Szülővárosában tanult és talán tanított is, majd 1555-től a wittenbergi egyetemre járt, a magyar coetus alapítótagja volt. 1557-től Tolnán, 1558-tól pedig Sárospatakon tanító, 1560-61-ben Sajószentpéteren prédikátor volt. 1563-ban mint a helvét irány egyik kezdeményezőjét evangélikus földesura, Perényi Gábor Wittenbergbe és Lipcsébe küldte teológusok véleményét kérni. A kedvezőtlen válasz és a füzéri hitvita (1564) után elmenekült, Biharon lett lelkész. Részt vett az erdélyi antitrinitáriusok elleni küzdelemben. 1569-ben Abasújszántón ő volt az első pap, az itteni templomban temették el. A török hódoltság egyházi viszonyairól szóló latin levelét Johannes Bocatius (1613) és Szenci Molnár Albert (1616) adta ki. Híres latin disztichonja Kálvin Institutiójáról. – KATHONA 1974, 39; ZOVÁNYI 1977, 636.

⁴⁷³ **Decsi Gáspár**: reformátor. Tanult Tolnán, Kolozsvárt és 1556. május 20-tól Wittenbergben. Hazatérve Decsen, majd 1575-től Tolnán lelkész egészen 1597-ig, haláláig. Részt vett 1576-ban a hercegszöllősi zsinaton. Tudományos híréért és irodalmi működéséért nagyra becsülték; de a kockázatos sikrasszállás nem tartozott tulajdonságai közé. Már 1573-ban közzévalentelente mentegőzve vonult el az őt meglátogató Gerlach elől, s káplánját küldte a tudós lutheránus pap fogadására. 1588-ban a pécsi disputa alkalmával a fenyegető mozgalmak láttára, jónak látta félre vonulni a küzdelem elől és a hercegszöllősi zsinatra hivatkozva, megtiltotta híveinek, hogy a pécsiekkel érintkezzenek. Kevéssel ezután meghalt. Előszóval látta el Veresmarty Illésnek az antitrinitáriusok ellen írott művét, írt latin nyelvű elégiákat is. – KATHONA 1974, 41; ZOVÁNYI 1977, 144-145.

⁴⁷⁴ **Tolnai Fabricius Bálint**: tanár és prédikátor. Tolnán született és itt is tanult. Majd Kolozsvárra került iskolába 1565-ben, a wittenbergi egyetemre 1573. június 15-én iratkozott be. Onnan hazatérve, 1575. november 1-től rektor szülővárosában, Tolnán. 1578-tól lelkész Decsen, majd valahol az alsóbaranyai egyházmegyében, ahol 1589-től esperesi hivatal is betölt. Korának legkiválóbb hebraistája volt, kit maguk a zsidók is született zsidónak vélték. A Szent János látásának 12 részből való éneke című műve 1579-ben jelent meg. A biblikus történetet 18 levélben közölte. Nevét egy alkalmi oktató-mulattató ének örizte meg. A kor divatja szerint különböző családi jeles események alkalmából tréfás hangú, ugyanakkor oktató szándékú mulattató éneket szerettek a költők, ezt a gyakorlatot követte ő is. Kálmáncsai Péter „*házasságának tisztosságára*” is írt éneket Historia de maribus in convivio (A társasági helyes viselkedésről) címmel. Ez a magyar nyelven írt szöveg nem más, mint alkalmi vers, afféle viselkedési kódex. – KATHONA 1974, 41.; ZOVÁNYI 1977, 645.

⁴⁷⁵ **Baranyai Decsi Csimor János** (1560 körül, Decs – 1601. május 15, Székelyvásárhely): református főiskolai igazgató, a 16. század egyik legutódosabb írója. Első oktatását az akkor virágzó s jeles könyvtárral rendelkező tolnai református iskolában nyerte, innen a debreceni, majd a kolozsvári iskolába került, melynek vezetői őt ajánlották 1587-ben Bánffy Farkas fejedelmi tanácsosnak, a külföldi egyetemre küldendő Ferenc nevű fia mellé utitársul. Az ifjak május 18-án indultak el Bonczidáról, Moldván, Havasalföldön át Varsóba s végre Poroszországon, Pomeránián és Brandenburgon át, július 22-én érkeztek Wittenbergbe. Távozásuk alkalmával (1589) néhány tanuló társához búcsúverset írt. Külföldi tartózkodása alatt a török rablásai következtében nem csak ő maga vesztette el anyagi javait, hanem rokonsága is Erdélybe menekült. 1592 végén Kolozsvárt telepedett le ő is. 1593-ban a maszovvásárhelyi iskolánál alkalmazták. A Strassburgi Akadémia avatta doktorrá, írt útleírást, jogharmonizációs monográfiát, filozófiai összefoglaló művet. Ő volt az első, aki latin klasszikust fordított magyarra. Az ő műve az első magyar szólás- és közmondásgyűjtemény is. Levéltári adatok, továbbá kortársakkal folytatott beszélgetések alapján megírta kora történetét. Írt a magyar rovásírásról, ismert egy görög és több latin nyelvű verse, fennmaradt több latin nyelvű levele. – KATHONA 1974, 42; ZOVÁNYI 1977, 144.; PACZOLAY 2002, 5-13.

gedi Kis István működött. A nép mindenünnen tódult Sztárai szenvedélytől fűtött prédikációinak meghallgatására, a prédikátor pedig fáradhatatlanul ostorozta a pópát, a misét, a szerzeteseket, gúnyolta a katolikusokat. Itt írta az alexandriai Athanáz püspökről szóló verses históriáját. Szegedi Kis idejét az iskola irányítása, a tanulóifjúság nevelése kötötte le, ritkán lépett szószékre. Beszédeit mérsékeltebb hangvétel jellemezte, és így alkalmasabb volt a hitújítás következtében a nép között támadt meghasonlás kiküszöbölésére. Az 1570-es évek közepéig jól működő protestáns közösségek jelezték a reformáció térhódítását az egész megyében.

„Valamint a több Superintendentiákban – írta 1838-ban Polgár Mihály egyházkerületi főjegyző –, úgy a Dunamellyékiben is igyekeztek azon a buzgó Hívek mindjárt a Reformáció után, hogy Oskolákat állitassanak fel. Állítottak is minden Ekklésiában legalább olyat, amelyben a Vallást, olvasást és éneklést megtanulhassák a gyermekek. A kisebb Ekklésiákban a Lelki Pásztorok viselték egyszermind az Oskolatanítói hivatalt is mivel ezen Egyházi Ker. nem sokkal a Reformatió után Török hatalom alá esvén a tehetősebb Patrónusok a földes urak innen elköltöztek, tsak ugyan nem álhattak itt fel – kivált huzamos időre – olyan anya Oskolák, mint az ország más részeiben.

Tolna Vármegyében azomban a Tolnai, és Baranyában a Veresmarti Oskolák elég nagy hírre kaptak, és még a 17ik században is szépen virágoztak, úgy hogy az Ország más más részeiből is mentek azokba tanulni, és sok tanulók ditsőségekre tartották, ha azzal dicsekedhettek, hogy ők Tolnát, Baranyát öszve járták.”

„Ki volt Tolna városának első reformátora? Nem tudni. A kiknek nevét 1540-1550 közt feljegyezve találtam, így következnek: Elsőnek tartatik köztük Mucejus Mátyás, tudós és három nyelvet, latin, görög és hébert értő férfiú, mint az ekléziának hagyott könyvei bizonyítják. Ez meghalt Tolnán 1551-ben. Ennek idejében 1546-ban iskolamester volt Karancsi Mihály. Mucejus után következett 1548-ban Sztárai Mihály Beszélük egyszermind, hogy Sztárai előtt Eszéki Imre lett volna, kinek kollégája volt Bereméni János⁴⁷⁶; de ezekről semmit sem találok évkönyveinkben, melyek legnagyobb részben elvesztek. 1560-ban prédikátor volt Eszéki István⁴⁷⁷, kinek kollégája volt bizony is Márk pap⁴⁷⁸. Ezek idejében gondolatom szerint Dombi Péter⁴⁷⁹ volt az iskola rektora, mivel a rektorok sorozatában, kik Szegedi István után következtek, nagy hézag van Dombi Péterig. Dombi Péter igen tudós ember volt, szent és kegyes, de egyszermind indulatos s kivált a szorosabb iskolai fegyelmezésben nagyon szigorú. 22 éven át igazgatta a tolnai iskolát, s keze alól számos tanult és jeles ifju került ki, kik a külföldi iskolákra is ellátogattak ama 22 év alatt, a mint ezt tiszt. Foktői Márton uram – ki szinte tanítványa volt – beszélte, midőn 1613-ban itt Tolnán tiszt. Földvári Ambrus úrnál, ezen eklézia akkori prédikátoránál együtt ebédeltünk. Ugyanakkor említette tiszt. Foktői uram, hogy ő a sz. hivatalban 41 évet töltött s a boldog emlékü Patai Istvánnal⁴⁸⁰, a tul a dunai Superintendenssel együtt ordináltatott.

⁴⁷⁶ **Bereméni János:** 1551-1552-ben rektor, majd 1553-ban Szigeti Imre utódaként lelkész volt Tolnán, de még abban az évben elragadta a pestis. Nem tanult Wittenbergben. Özvegyét tolnai rektorutóda, Szegedi Kis István vette feleségül, s árváinak is ő lett a nevelőatyja. – KATHONA 1974, 36.

⁴⁷⁷ **Eszéki István:** tolnai tanulása valószínű. A wittenbergi egyetemre 1557-ben iratkozott be, hol a magyar coetus VIII. seniorául választották. Előbb decsi, majd 1558-tól 1575-ig tolnai lelkész volt. 1566-ban a tolnai egyházmegye esperese lett. – KATHONA 1974, 40.

⁴⁷⁸ **Béllyei Márk:** az alsóbaranyai Bélye szülötte, s mint ilyen a tolnai iskola neveltje lehetett. Külföldön nem tanult. Lehetséges, hogy azonos az Eszéki István tolnai papsága idején 1560-1575 közt szerepelt Márk káplánnal, aki 1575-től 1579-ig Decsi Gáspár mellett is hasonló minőségben szolgált Tolnán, s 1576-ban aláírta a hercegszőlősi kánonokat. – KATHONA 1974, 40.

⁴⁷⁹ **Dombrói (Dombi) Péter:** Az 1530-as évek közepe táján született a Szigetvártól északra fekvő Dombrón, amit ma Mozsgónak hívnak. Tanulmányait a tolnai iskolában végezhette Szegedi Kis István és Thúri Farkas Pál rektorsága alatt, s tanulóársai közt lehetett Melius Péter és Beythe István. Wittenbergi útja során baráti viszonyba került Szikszai Fabricius Balázssal, kivel 1558. október 15-én együtt iratkoztak be az ottani egyetemre, s ugyanakkor a magyar bursának is tagja lett. Kb. 1560-ban lett tolnai rektor, s ekkor már öntudatos híve volt a helvét reformációnak. Jelen lehetett az unitáriusokkal 1570-ben Tolnán tartott hitvitán. – KATHONA 1974, 38-39.

⁴⁸⁰ **Pathai István:** 1555-ben született Pápán., ahol tanulni is kezdett, majd Tolnán lett togátus diák. Külföldön nem járt, s már 1572-ben, 18 éves korában Rohoncon pappá szentelték. 1585-től Pápán, 1612-től újra Rohoncon, 1613-tól Veszprémben, 1624-től Kiskomáromban, 1626-tól megint Pápán, majd a Dunántúlt politikai okból elhagyva, 1628-tól Belényesen lelkészkedett, ahol 1632-ben meghalt. 1612 és 1628 között a dunántúli református egyházkerület püspöke volt. – KATHONA 1974, 41-42; ZOVÁNYI 1977, 462.

1565-ben Eszéki István helyébe Eszéki Mihály⁴⁸¹ következett. 1575-ben Szent-Gotthárd hetiben Decsről Decsi Gáspár hozatott át Tolnára, ki 1597-ben Máté apostol napján halt meg. Ennek idejében iskola-rektorok legtöbbször tudós, tanult férfiak voltak s az iskola is nagyon látogatott volt. Azok közt nevezetesebbek: Baranyai Fábián⁴⁸² rektor 1573-ban, a mint a város notáriusa hajdan följegyezte. 1575-ben követte Tolnai Fabritius Bálint Alsóbaranyában végezte életét; a midőn már mint szénior fungált. 1577-ben Enyedi Jakab⁴⁸³ volt rektor. Tolnai István után 1581-ben Márton napkor Debreczeni Tulyok Ferenc⁴⁸⁴ vitetett be ünnepélyesen az iskolába ... Ezt követte 1583-ban Johannes Agricola Pástoris⁴⁸⁵. Majd 1586-ban Szárászi Ferenc⁴⁸⁶, ki mint debreceni pap végezte életét. 1588-ban Tolnai Katona Miklós⁴⁸⁷. 1590-ben Tolnai S. János⁴⁸⁸, 1592-ben Hercegszöllősi Gáspár⁴⁸⁹, Vörösmarti Illésnek, a superintendensnek fia, ki 1607-ben Ráckeveiben szinte superintendenssé választottatott.

Hercegszöllősi Gáspár után Patakról Tolnára vitetett rektorul Siklósi Péter⁴⁹⁰, ki ámbár nem volt akadémikus, de azért elég tanult és egyszersmind tréfás ember volt, ki 1595-ben hunyt el. Özvegye Decsi Gáspár leánya volt. 1598-ban Tolnai Borbél (Rasoris) István.⁴⁹¹ Decsi Gáspár meghalván helyébe prédikátorul Buzás Mihály vitetett 1597-ben. A hadi mozgalmak miatt a város egy ideig elpusztult állapotban állott.⁴⁹² Buzás Mihály után Borbély István viselte a prédikátorságot ... Fölváltotta hivatalában Földvári Ambrus ... Miután nyolc évig működött volna, következett utána Laskói F. István. Ennek Hercegszöllősi Mihály⁴⁹³ s majd ez váratlanul meghalván, Szöllőskei Ferenc foglalta el helyét. Ennek pedig engemet tettek utódává, az 1634-dik év Szent György napján Soltról Tolnára hívatvatván...

A dunáninnyi részekben pedig hajdan ezek voltak a főbb református ekkleziák, s némelyek pedig még most is azok: Tolna, Bölcse, Földvár, Aba, Decs, Ethe, már elpusztított, de hajdan híres

⁴⁸¹ **Eszéki Mihály:** valószínűleg Tolnán tanult. 1563-tól 1565-ig a wittenbergi egyetemet látogatta és 1564-ben az itteni magyar bursa XIV. senora lett. Hazatérve káplán lett Tolnán Eszéki István oldalán. – KATHONA 1974, 40.

⁴⁸² **Bélyei Pástoris Fábián:** neve baranyai származására, ez viszont tolnai tanulására utal. 1577-ben Wittenbergben és Heidelbergben, 1579-ben meg Tübingenben iratkozott be az egyetemre. Külföldre menetele előtt 1573-1575 között Tolnán, hazatérése után 1579-ben Debrecenben rektor, 1586-ban pedig már Tokajon volt lelkész. – KATHONA 1974, 42.

⁴⁸³ **Enyedi Jakab:** 1577-ben a tolnai iskola rektora. Származása, tanulása és életsorsa ez egy adatot leszámítva ismeretlen. – KATHONA 1974, 42.

⁴⁸⁴ **Debreceni Tulyok Ferenc:** származása, iskoláztatása ismeretlen, csak annyi bizonyos róla, hogy 1581. november 11-én vezették be ünnepélyesen a tolnai iskola rektori tisztébe, de már 1583. február 24-én meghalt, könyvei a városi könyvtárba kerültek. – KATHONA 1974, 42.

⁴⁸⁵ **Agricola Pástoris János:** 1583-ban a tolnai iskola rektori tisztét töltötte be. Csak annyi valószínű felőle, hogy az 1562-ben Wittenbergben megfordult Kecskeméti Agricola János borostyánkoszorús költő fia lehetett, de ő maga nem tanult Wittenbergben. – KATHONA 1974, 43.

⁴⁸⁶ **Tolnai Szárászi Ferenc:** Tolnán született, s az itteni iskolát látogatta. 1584-ben Wittenbergben, 1585-ben Heidelbergben folytatott egyetemi tanulmányokat. Hazajövetele után 1586-tól 1588-ig tolnai rektor volt. Innen ismeretlen helyre, 1603-ban pedig Debrecenben ment lelkésznek, hol 1610-ben hunyt el. – KATHONA 1974, 42-43.

⁴⁸⁷ **Tolnai Katona Miklós:** Tolnán, szülővárosa iskolájában tanulhatott. Pathai P. Sámuel szerint 1588-ban tolnai rektor volt. – KATHONA 1974, 44.

⁴⁸⁸ **Tolnai Sartorius (Szabó) János:** Tolnán született, s alsóbb iskoláit is itt végezte. Debrecenben lett togátus diák, majd 1587-ben Debrecen alumnusaként kezdett tanulni Wittenbergben. 1588 és 1589 között debreceni rektor volt. 1590-ben pedig Tolnára jött haza rektornak. 1626-ban Dunapatajon lelkészkedett. További sorsa ismeretlen. Ifjúkorában irodalmi tevékenységet is folytatott. – KATHONA 1974, 43.

⁴⁸⁹ **Hercegszöllősi Gáspár:** Veresmarti Illés püspök fia. Tanulmányait Tolnán kezdte, Debrecenben folytatta, míg végül is mint Debrecen városánál alumnusa 1589-ben Wittenbergbe ment az egyetemre. Hazatérte után előbb Debrecenben, ezt követően 1592-ben Tolnán lett rektor, majd 1593-tól laskói s végül ráckevei lelkész. 1607-ben az Alsó Duna melléki egyházkerület püspökéül választották meg. – KATHONA 1974, 43.

⁴⁹⁰ **Siklósi Péter:** talán Tolnán kezdte tanulását, majd Sárospatakon folytatta. Tolnai rektor lett, de 1595 táján ifjan meghalt. Veje volt Decsi Gáspárnak. – KATHONA 1974, 44.

⁴⁹¹ **Tolnai Rasorius (Borbély) István:** Tolnán született, s az itteni iskolában 1586-1587 táján Veresmarti Mihály, a későbbi kanonok iskolatársa volt. 1588-ban Debrecenbe ment tanulni, s itt praeceptora volt Senczi Molnár Albertnek. 1598-ban Tolnán rektor, majd 1607-ben ugyanitt lelkész lett, de innen 1611-ben Somorjára, onnan 1624 táján Szőnybe ment prédikátornak, ahol 1631-ben meghalt. – KATHONA 1974, 44.

⁴⁹² **Buzás Mihály:** 1600-ban Kecskemétre ment prédikátornak és vele együtt sok református lakos költözött oda úgy, hogy a Baranyából elbujdosottakkal együtt csaknem egy egész utcát formáltak. A hagyomány szerint a tolnai kollégium ifjúságának nagy része is Kecskemétre ment Buzással. – FÖLDVÁRY 1898, 166.; KATHONA 1974, 45.

⁴⁹³ **Hercegszöllősi Mihály:** Veresmarti Illés püspök fia. Tolnán tanult. 1620 táján mint tolnai lelkész váratlanul, fiatalon meghalt. – KATHONA 1974, 45.

egyház, mint sok más, mint: Szekszárd, Bátha, Báthaszék, Mohács, Daróc, Lopó, Baranyavár, s túl a Karassó folyón Monostor. A hegyaljai részek: Karancs, Hercegszöllős, Csúza, Vörösmart, Laskó; a Dráva mellett Kopács, Eszék, mely hajdan szinte híres egyház volt. Erdőd, melynek magának van lelképásztora, és Szent-László. Itt hajdan fényesen épült egyház volt, melyet István despota emelt. Csap, mely hajdan szinte jelentékeny város volt, három templommal ékeskedő a Dráva folyón innen. Nagy-Harsány, Pécs, Peterd ezeket utóbb az antitrinitáriusok foglalták el, Pécsen jeles collégiumok volt az első reformátoroknak ... Sziget a török által régen elfoglaltatott, Kálmáncsehi hajdan szinte jelentékeny város, most csekély község. Itt szinte híres iskola volt egykor, hol az atyám is, Kánási János, öt esztendeig rektorságot viselt.⁴⁹⁴

Tolna mellett Decs községe a Sárközben is jelentős szerepet játszott a magyar reformáció terjesztésében. Eddig ismert forrásaink szerint a Sárközben először itt bukkan fel 1540-ben protestáns prédikátor bizonyos Gergely pap személyében. Decs oly annyira jelentős szerepet játszott a korai magyar reformáció időszakában, hogy az 1560-as években Szegedi Kiss István szuperintendens zsinatot tartott itt.⁴⁹⁵ A többi Duna menti település is ebben az időben fogadta be – több-kevesebb vita és harc árán – az új hitet. A földvári, a bölcskei, a paksi lelkészt már 1576-ból említik forrásaink, sőt tudjuk, hogy a Dunamelléki Egyházkerület megalakulásának is ez az esztendeje. Majd 1626-ban az említettek mellett feltűnik a nagydorogi, a felsőnyéki, a bikácsi, a dunaszentgyörgyi, a pusztahencsei, az őcsényi, az alsónyéki „*egyház szolgája*” is, ahogy a korabeli megnevezés jelzi. Az 1816. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a mai Tolna megye területén jó néhány eklézsia e korai időben alakult: Ireg 1640, Miszla a 18. század eleje, Tengőd 1646, Paks 1576 előtt, Szekszárd a reformáció első felétől.

A Sárköz falvai a hódoltsági reformáció egyik legfontosabb központjának, Tolnának a szomszédságában feküdtek és számos gazdasági és kulturális szállal kötődtek a jelentős duna menti városhoz. Decsen, Pilisen és Nyéken a 17. században folyamatosan működtek prédikátorok és iskolamesterek, a nagyszámú „*Decsi*” előnevű református értelmiségi⁴⁹⁶ pedig a sárközi központ művelődéstörténeti jelentőségét mutatja. A kivételt éppen Bata jelentette: az apátság egykori központja ahol a baranyai

⁴⁹⁴ FÖLDVÁRY 1898, 160-168; DEBRECENI EMBER 2009, 483-485.

⁴⁹⁵ Skaricza Máté írja Szegedi Kis István életrajzában: „1566. év kezdetén Szegedi Decsen, hova engemet is magával vitt, azon szenvedélyes és régóta huzódó viszályt csendesítette le, amely Eszéki István és Veresmarti Illés, akkor ők ketten két Baranya püspökei, között keletkezett, mely bizony kicsinyes okokból lobbant fel, de ha idejében nem oldották volna meg, az elkezdett hajthatatlanság miatt az egyházak mérhetetlen perlekedésére vezetett volna. Emiatt a decsieket pusztán a gyűléstartás címén utolsó módon hatalmas összegű pénzbírsággal büntették a pogányok.” – KATHONA 1974, 134.

⁴⁹⁶ A már említettek mellett még: **Decsi András**: Mohácsi lelkész, alsóbaranyai esperes. – DEBRECENI EMBER 2009, 686. - **Decsi István**: református lelkész, Decsi Gáspár tolnai lelkész fia és Baranyai Decsi Csimor János öccse. Decsen született 1568-ban, tanulását Tolnán kezdte, majd 1589-ben a debreceni iskolába ment, s itt 1594-ben kollaborátor, majd 1595-ben senior lett. 1597. március 19-től a wittenbergi, 1597. szeptember 15-től a heidelbergi egyetemen tanult. 1599. október 24-én debreceni tanárnak választották, 1600. november 25-én jelen volt a tasnádi zsinaton, 1601. február 1. után Nagybányára vitték lelkésznek. 1602. június 2-án nőül vette Hodászi Lukács debreceni lelkésznek leányát, Katalint. Menyegzőjére üdvözlő verseket írtak barátai a tanítványai, melyet kinyomtattak. 1609 tavaszán Szatmáron lett lelkész, 1610 tavaszán Nagyváradra került lelkésznek, 1613. május 17-én már a bihari egyházkerület esperese lett. 1630. június 9-én jelen volt a debreceni zsinaton. Meghalt Nagyváradon 1631. június 15-én. – KATHONA 1974, 44; DEBRECENI EMBER 2009, 687. – **Decsi István**: iskolamester, valószínűleg Tolna megyében, mert Decsen írta meg 1609 és 1613 között énekes könyvét, mely mint Decsi-kódex ismeretes. 45 éneket tartalmaz, több énekszerzőtől, így Batizi Andrástól és Tinódi Lantos Sebestyéntől is, a legrégebb 1530-ból, legújabb 1611-ből, jobbára vallásos tartalmúak, de vannak történelmi énekek is, több saját szerzeménnyel együtt. Decsi neve a versejékből tűnik ki. – **Decsi Gáspár**: a hasonló nevű tolnai prédikátor fia. Tolnai tanulása után 1593-ban Debrecenben lett tolgátus, s számos itteni diáktársával együtt 1596. október 26-án elesett a törökkel Mezőkeresztesnél vívott csatában. – KATHONA 1974, 45. – **Decsi Gáspár**: Tolnán volt rektor 1642 körül. – DEBRECENI EMBER 2009, 687. – **Decsi Gáspár**: Szatmáron tanár 1635 után néhány évvel, 1650 után lelkész. A szatmári református egyházmege esperese 1657-1658 között. – DEBRECENI EMBER 2009, 687. - **Decsi János**: Decsi Gáspár számos fiainak egyike volt. Tanulását Tolnán kezdte, majd 1595. június 3-ától fogva Debrecenben folytatta. Gáspár bátyjával együtt ő is a mezőkeresztes csatában esett 1596. október 26-án. – KATHONA 1974, 45. – **Decsi János**: Tolnán rektor 1638 körül. – DEBRECENI EMBER 2009, 687. – **Decsi János**: Alsónémedi lelkész és a solti református egyházmege esperese 1692-től. – DEBRECENI EMBER 2009, 687. - **Decsi Lőrinc**: nagydorogi református lelkész 1626 és 1628 között. **Decsi Kristóf**: Decsen született, mint Decsi Gáspár ottani lelkész fia. Tanulását Tolnán kezdte, majd Debrecenben folytatta, míg 1601-ben a wittenbergi egyetem hallgatója lett. 1611-ben atyja egykori szolgálati helyén, Decsen lett prédikátor. 1626 és 1629 között solti, 1631-ben dunaföldvári lelkész. – KATHONA 1974, 45. - **Decsi Máté**: 1652-ben bítai lelkész. - **Decsi Mihály**: 1579-1588 énekszerző. - **Decsi Gáspár**: református lelkész, 1650. április 20-tól teológiát hallgatott a franekerai egyetemen.

katolikus licenciátus és tanító gondoskodott a falu és környéke lelki-szellemi gondozásáról. A sors iróniája, hogy éppen a katolikus egyház hódoltsági megerősödése idején, 1620 tavaszán fogadtak fel református prédikátort. Nem Veresmarti Mihály⁴⁹⁷ volt az első bátai apát, aki református jobbagyainak térítésével foglalkozott. Szlatinay György előző évben Bécsben kiadott, „A Szentírásról és az anyaszentegyházról két rövid könyvecskék” című művét küldte el a decsi prédikátornak – az egyházkerületi jegyzőkönyvek tanúsága szerint – Szakonyi Balázsnak.⁴⁹⁸ „El nem feledkeztem a ti praedicatorotokról is, hanem ím egy könyvecskét küldtem nekije ajándékon, de úgy, hogy szorgalmasan egynehányszor általolvassa, és szorgalmasan tanuljon belőle, és kívánom a Szent Istentől azt neki, hogy a könyvecskét általolvassán, hogy az ő szívet megvilágosítván lehessen az Anyaszentegyháznak igaz tanítója és pásztorja, és ha akarja lelkének üdvösségét megnyerni, tanulja meg ebből a könyvből, miképpen köllessék előttek a Szentírást olvasni, és úgy benneteket is jól taníthasson, és jó igaz útra is igazíthasson.”⁴⁹⁹

Kálvinista lelkészek Tolna megyében 1576-ban: Decsi Gáspár pásztor, tolnai lelkész és esperes, Bélyei Márk tolnai káplán, Dobrai Péter (dombóvári lelkész), Kéri Pál (Kér), Endrődi Ambrus dunaföldvári lelkész, Miski Bálint bölcskei lelkész, Zombori Antal paksi lelkész, Mányoki György (mányoki lelkész).⁵⁰⁰ A 17. századból már néhány lelkésznevet is ismerünk a Sárközből és környékéről. Helységeink kálvinista lelkészei 1626-ban: Szőlőskey Ferenc egyház szolgálja Tolna, Szakonyi Balázs egyház szolgálja Decs, Decsi Lőrinc egyház szolgálja Nagydorog, Decsi István egyház szolgálja Felsőnyék, Vörösmarty János egyház szolgálja Bikács, Tolnai János egyház szolgálja Dunaszentgyörgy, Hencsei Balázs egyház szolgálja Hencse, Oroszi János egyház szolgálja Öcsény, Megyeri János egyház szolgálja Alsónyék, Jakabfalvai Máté egyház szolgálja Dunaföldvár. Bátán már 1627 előtt volt református egyház: „bizonyítja a református lelkészből pozsonyi kanonokká lett, s 1627-ben a bátai javadalmas apátságot nyert Veresmarty Mihály.”⁵⁰¹ „1628-ban újabb lelkipásztorok: Ethey István egyház pásztorja Bölcske, Foktövi András egyház pásztorja Hencse, Tolnai János egyház pásztorja Madocsa.”⁵⁰² 1629-ben a gyöngyöspataji zsinaton jelen volt: Pathai János a református egyház méltatlan pásztorja, Gerjen, Pásztor György a református egyház méltatlan pásztorja Bikács, Galgóci Márton a református egyház méltatlan pásztorja Hegyi, Tasnádi Péter a református egyház méltatlan pásztorja Bogyiszló, Ladányi András a református egyház méltatlan pásztorja Ság. 1630-ban a kevei zsinaton először jelentkező: Kiskomáromi György egyház pásztorja Bikács.⁵⁰³ 1629-30-ban Ságon Ladányi András volt a református lelkipásztor. A dunavecsei zsinaton 1631-ben újak: Decsi Kristóf egyház pásztorja Dunaföldvár, Szörényi István egyház pásztorja Öcsény, Rozgonyi György egyház pásztorja Dunaszentgyörgy. Iccse 1632-ben szerepel a tolnai tractus (esperesség) egyházai sorában. Seniora: Szakoni Balázs. Decsi Kristófot Dunaföldvárról 1632-ben a dömsödi zsinaton már seniornak, elől-

⁴⁹⁷ **Veresmarti Mihály** (1572. március, Veresmart/Ugozca/ - 1646. eleje, Pozsony): református lelkész, római katolikus apátkanonok, író, a magyar korai barokk egyházi próza képviselője. Baranyai református papi családból származott, s csak viszonylag későn vált római katolikusá. Tolnára, majd Debrecenbe járt iskolába és utána maga is református egyházi szolgálatba lépett. Nagykőrösi prédikátorként 1599-ben hívei egy részével Ürménybe menekült az Alföldet dúló tatárok elől. Erős érzelmi színezetű vallásosságával magára vonta Forgách Ferenc nyitrai püspök figyelmét, aki 1604 nyarán el is fogatta s a nyitrai börtönbe záratta. Miután Bocskai István csapatai kiszabadították Komjátiba került prédikátornak. Vallási kételyei azonban egyre fokozódtak, míg végül református paptársaival való több éves vitázás után, 1610-ben áttért a római katolikus vallásra. Áttérése előtt és után is főleg Pázmány Péter pártfogolta. Előbb vádaselleji plébános lett, majd pozsonyi kanonokká, később bátai apáttá nevezték ki. Mint katolikus pap buzgó térítő munkát folytatott, s tollát is e cél szolgálatába állította. Két jelentősebb munkája: Intó és tanító levél melyben a régi keresztyén hitben a bátaikat erősíti apáturok egyaránt a protestánsokat igyekeznek visszaterelni a katolikus egyházba. (Pozsony, 1639). Az egyszerű bátai polgárokat igyekszik meggyőzni a katolicizmus igazáról. Megtérése históriája. (Türócszentmárton, 1632-34.) Irodalomtörténeti jelentőségét e munkájának köszönheti. Talán már 1610-ben kezdte írni, de végső formája 1632-34 körül keletkezett. Az ellenreformáció ügyét szolgálja. A barokk széppróza egyik első alkotása. – ZOVÁNYI 1977, 685.

⁴⁹⁸ FÖLDVÁRY 1898, 113; 121; 126; 138.

⁴⁹⁹ MOLNÁR 2006, 105-106.

⁵⁰⁰ FÖLDVÁRY 1898, 64.

⁵⁰¹ FÖLDVÁRY 1898, 186.

⁵⁰² FÖLDVÁRY 1898, 113-114.

⁵⁰³ FÖLDVÁRY 1898, 126-128.

járónak írták, ugyanúgy Szöllöskey Ferencet Tolnárol. A többiek: Ethei István Isten igéjének szolgálja az egyházban, Bölcske. Tasnádi Péter Isten igéjének szolgálja az egyházban Bogyiszló. Pathai János Isten igéjének szolgálja az egyházban, Gerjen. Szörényi István Isten igéjének szolgálja az egyházban, Ócsény. Decsi István Isten igéjének szolgálja az egyházban, Decs. Tolnai János Isten igéjének szolgálja az egyházban, Madocsa. Rozgonyi György Isten igéjének szolgálja az egyházban, Dunaszentgyörgy. Soóthy György Isten igéjének szolgálja az egyházban, Dombóvár. Adonyi István Bikács. Kórógyi Mihály Pilis. Szokolyai Márton Ság. Pásztor Balázs Hencse.⁵⁰⁴ 1652-ben Iccsét első helyen említik az es-peresség egyházai között. Prédikátora ekkor Perényi Gergely volt, aki 1652. március 13-án részt vett a Kecskeméten tartott zsinaton, amely Pathai Sámuel püspökké választotta. Mellette ott volt még: Pathai Sámuel püspök Tolna, Mohácsi István Ócsény, Lazáry Gergely Decs, Kevei Mihály Pilis, Kör-mendy István Alsónyék, Decsi Máté Báta, Kölkedi Balázs Bogyiszló, Karancsi Gergely Fadd, Szeley György Gerjen, Tholnai János Dunaszentgyörgy, Némedi György Madocsa, Sárándi János Bölcske, Szennai Balázs Dunaföldvár.⁵⁰⁵ A következő iccsei lelkész, a Bátyáról ide került Törey Gergely nevét egy reverzális őrizte meg, számunkra, amelyben Makay Mihály egyházai lelkész több pap – köztük Törey – előtt megfogadta, hogy a következő gyűlésig nem iszik bort. (1653. április 28.)⁵⁰⁶

A török közigazgatás inkább a reformáció embereit tűrte meg a hódoltságban, a katolikusok közül úgyszólván csak a ferences és a domonkos rend tagjai működtek. A prédikátorok is eleget szenvedtek a töröktől. Szegedi Kist, már kálmácsehi lelkészként a pécsi bég fogatta el. Hiába igyekeztek a tolnai polgárok is pénzzel, könyörgéssel érdekében közbenjárni, csak hosszú raboskodás után szabadult. A reformált eklézsia sanyargatásait Thuri Pál, a tolnai iskola rektora tárta a világ elé „*Idea Christianorum*” című kis munkájában.⁵⁰⁷

Báta 1620-ig katolikus maradt – még akkor is, amikor a környék már 100 éve a protestantizmus híve volt –, ebben az esztendőben azonban kálvinista prédikátort fogadtak be. 1627-ben kapta meg Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok az apátságot javadalomként s rögtön hozzáfogott az új birtok anyagi helyzetének rendezéséhez. Levelet küldött a bátaiaknak, hogy „*öreg, eszes és okos embereket*” küldjenek fel hozzá Pozsonyba. Miután rendezte az anyagi ügyeket, könyvet is írt a bátaiakhoz, hogy azoknak a reformációhoz való csatlakozását megakadályozza. Az „*Intő és tanítólevél...*” 1639-ben Pozsonyban jelent meg.

A török még ki sem takarodott a vidékről, amikor – 1679-ben – Jány János apostoli protonotarius megszerezte magának az egykori bátai bencés és báticaszéki ciszterci apátságok egyesített javadalmát. 1694-ben unokaöccse, Jány Jakab Ferdinánd követte őt a birtokban, Ő nagyobb részt Bécsben élt és választott semendriai püspök is volt, de Báticaséken apáti rezidenciát épített, s ezt tette a kettős javadalom központjává. A katolikus lelkipásztorkodás felélesztése is az ő nevéhez fűződik.⁵⁰⁸ Az volt az elképzelése, hogy kitelepíti Bátáról a reformátusokat, hogy abból magyar, német és bunyevác katolikus falut csináljon. A bátai katolikus magyarok erre könyörgő levelet intéztek Jányhoz, hogy „*méltóztassék megh adni azon dolgot* (ti. hogy nem telepíti ki a kálvinistákat), *mert ha a kálvinistaság megh nem marad, münk is nem lakhatjuk megh lakó helyünköt.*” De úgy rendelkezett, hogy e két egybeépült faluresz között valamiféle gyeput kell létrehozni, ezért a tisztartó két házat le is bontatott, a reformátusok részére pedig a falu Alsözögét és a Szilvásokat jelölte ki lakóhelyül.⁵⁰⁹

Ő küldte még 1696 táján Bécsből az első papot, egy Ubaldus nevű kapucinust Báticasékre, akinek a környéken élő katolikusok lelki gondozása lett volna a feladata. Meddig maradt itt és valóban ellátta-e adminisztrátori feladatát, nem tudjuk. A fellángoló kuruc mozgalmak, továbbá a rablóbandák és a rácok garázdálkodásai akadályozhatták a lelkipásztori munka megindulását. A Bátán élő

⁵⁰⁴ FÖLDVÁRY 1898, 132-133; 138-139; 146-149.

⁵⁰⁵ FÖLDVÁRY 1898, 182-186.

⁵⁰⁶ VARGA-BODA 1973, 65-66.

⁵⁰⁷ KATHONA 1974, 58-70.

⁵⁰⁸ HERMANN 1929, 13.

⁵⁰⁹ ANDRÁSFALVY 1975, 129.

körülbelül 150 római katolikus lelki gondozását 1709-től Jászberényi Farkas iskolamester végezte, aki licenciátus is volt, tehát vezethette a megyéspüspök megbízásából a hívek közös imádságát.

A harcok elcsendesedésével Jány bátaszéki tiszttartója, Virágh Ferenc többször is sürgette az apátot, hogy küldjön papot. 1712-ben azzal indokolta a kérést, hogy újabb öt katolikus hospes család érkezett Bátára, s ezek ne állatok módjára legyenek kénytelenek élni. Az új tiszttartó Jány megbízásából tárgyalt a boszniai ferences provincia atyáival, akik a plébánosi tizenhatod fejében csak arra voltak hajlandók, hogy havonta kétszer miséznek Bátaszéken. Egyébként az egész vidéken nagy volt a paphiány, Szekszárdon és Szekcsőn sem volt plébános. 1718. szeptember elsején érkezett meg a pap Bátaszékre, ő látta el a bátai katolikusok lelki gondozását is. Zlabur János páter 1718 Szent Mihály ünnepén prédikált először Bátán. Lelkendezve írja Jánynak, hogy az emberek, mint prófétát vették körül, sok kálvinista és rác is meg akart térni. Az emberek itt egészen el vannak vadulva. Jelezte, hogy Bátára kellene missale és portatile, az utóbbi ugyanis összetörik, ha Bátaszékről viszik. Harangokat is kér, nehogy az eretnekek kigúnyolják a katolikusokat. Nyilván ekkor már állt valami református templom és harangjaik is lehettek a protestánsoknak.⁵¹⁰

1719-ben a Nagyhetet is lehetőség szerint megtartották, Virágvasárnap körmenet volt, Szentsírt is állítottak. Újra sürgették a harangokat, s az apát döntését, hogy a bátaiak mit szolgáltatassanak a papnak. Hajlandók voltak a fizetésre, de cserébe azt kívánták, hogy a pap hetenként felváltva Bátán lakjon. Zlabur 1721-ig látta el a lelkipásztori teendőket. Ezt követően bosnyák, illetve mariánus ferencesek pasztorálták a települést, akik Jánytól éllemezés és ruházat mellett 275 forintot kaptak.

1727-ben Jány tragikus halálát követően Kollonich Zsigmond bécsi bíboros érsek kapta a bátai apáti címet. Kezdetben ő is a mariánus ferencesekkel láttatta el a két plébániát, 1731 végén azonban a szlavóniai ladislaita ferencesekkel egyezett meg, s ők vették át a lelkipásztori feladatokat. Ez lehetőséget biztosított arra is, hogy Bátán önálló plébániát hozzanak létre. 1730. november 11-ével indul meg az önálló anyakönyvezés és plébániai élet. Az első lelkipásztorok Rubriczky Benignus és Maximiliánus páterek voltak.

Az önálló plébánia létrehozásával szükségessé vált a templom kérdésének megnyugtató rendezése is. Az Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt középkori plébániatemplom, amely körül a temető is volt, a török időkben erősen megrongálódott. Mivel ez egy terasz szélén állott, jobbnak látta az uradalom, ha új templom épül, s nem a régit építik át, mint Bátaszéken. Kollonich Zsigmond apát költségén épült meg az új templom közel a Duna révhez 1741-ben. Építéséhez felhasználták a középkori monostor kőanyagát, még a meszet is a helyszínen lévő kövekből égették. A Szent Mihály tiszteletére szentelt templom konsekrálását Berényi Zsigmond pécsi püspök végezte 1744. június 9-én, kedden. A plébánia vezetését 1763 elejéig látták el a ferencesek, akkor világi pap lelkipásztorok váltották fel őket.⁵¹¹

Vendel István Szekszárd monográfiájában⁵¹² említi meg: *„vénebb idejű bentlakók elmondása szerint volt egy régebbi (református) imaház, s mellette egy harangláb egy haranggal, amit az ősök – üldöztetvén azon időben – vízbe süllyesztettek, később pedig onnan kihúzván erdő földeken elásták, elrejtették, végre Sallai András akkori öcsényi lelkésznek felajánlották, ez pedig Patai Sámuel úrnak adta át.”* Patai Sámuel tolnai református lelkészt Szilágyi Benjámintól, 1647. szept. 10-én, Tolnán kelt leveléből azonosíthatjuk. Ebből a levélből a szekszárdi református egyház fenti hagyományának valamilyen korát is meghatározhatnánk: az elmondott események a 15 éves háború kora és az 1647 előtti évekre tehetők. Ezt Patai Sámuel idézett leveléből vett sorai is megerősíteni látszanak: *„a reformátorok és az egyházak a dunáninnyi részeken, amelyek megvoltak is, már tönkrementek, most is az említett Tolna, Bölcske, Földvár, Ete (...) Decs már elnéptelenedtek, akárcsak mint sok más az említett egyházak közül, mint Szekszárd, Bátaszék, Bata.”*

⁵¹⁰ BRÜSZTLE 1876., 117.

⁵¹¹ SÜMEGI 2003, 171-172.

⁵¹² VENDEL 1941, 65.

Szekszárd református magyar lakossága 1650 körül már Ócsénybe járt templomba, s a mezőváros központjából teljesen kiszorult. A meglévő 133-200 fős népesség a Bartina utcában lakott. Rajtuk kívül mintegy 300 fős mohamedán török (bosnyák) és görögkeleti délszláv népesség a Béla tér környékét és a vár körüli háztelkeket foglalta le.⁵¹³

Az új vallás nagy érdemeket szerzett a hódoltsági művelődés, a magyar nyelvű iskoláztatás és irodalom elterjesztésében. Pathai Sámuel a 17. század közepén a tolnai egyház múltját kutatva a könyvtárban egy könyvet talált. A könyv néhai tulajdonosa, Jacobus Faber Stapulensist, a párizsi egyetem filozófia tanárát kedves tanítójának mondja. Feljegyzéseiből látszik, hogy tudott héberül, görögül, latinul. Ez az ember minden bizonnyal Szigeti volt. Az új hit terjesztői szinte kötelességszerűen felkeresték Wittenberget, amelynek egyetemén, Melachton szellemében, nemcsak a lutheri tanokkal, hanem a humanista műveltség elemeivel is megismerkedtek. Nemcsak Szegedi Kis, de Tolna szinte minden prédikátora és rektora megjárta ezt az utat. Jellemző, hogy Szegedi Kis azzal a feltétellel ígerte lányát tolnai tanítványának, Bélyei Tamásnak, ha az megjárta Wittenberget. Bélyei 1561-ben tért vissza, és a decsi iskolában vállalt állást. Wittenbergi tanulóévek után működött Tolnán Eszéki Imre (1558-tól Sztárai utóda), Dombói Wragonics Péter (1558 után rektor, 1564 után manyoki prédikátor) és Kecskeméti Mező Ferenc (1562 után rektor).

A külföldön forgott rektorok munkája nyomán a mezővárosi iskolákból a világi és egyházi értelmiségi pályára készülő fiatalok egyre népesebb csoportja került ki. A tolnai iskolában görög, héber és latin nyelv mellett a retorikát, aritmetikát és geometriát oktatták, természetesen nem hiányozhattak a teológia elemei sem. Könyveiket Wittenbergből és Bécsből szerezték be. Pathai Sámuel a 15 éves háború pusztításai után is büszkén állapíthatta meg, hogy „*tekintélyes könyvtára van ezen mi városunknak*”. Az elhalálozott prédikátorok és rektorok könyvei is a város (az egyház) könyvtárát gyarapították.

Az egyházi pályán vagy iskolákban tevékenykedő értelmiség pályájának vizsgálata könnyebb, mint a világi értelmiségé. Paksi Corneus Mihály Thuri Pál alatt tanult Tolnán, majd a Telegdi Miklóstól kapott 600 talléron megjárta Wittenberget, Heidelberget, Bécsset. Decsi Gáspár is Tolnán kezdte tanulmányait, nyugati útja után Decsen, majd hosszú ideig Tolnán működött prédikátorként. A tolnai iskolát tömegesen keresték fel a környék falvaiból. Sokan külföldre jutottak, ezek jó része visszatért szülőföldjére, ahol azután vagy véglegesen letelepedett, vagy valamelyik város hívásának engedve továbbvándorolt. A világi pályán maradt iskolázott emberek felkutatása jóval nehezebb feladat. A defterek több adófizetőt „*diáknak*” mondanak, és az ilyeneknek csak a keresztnévét tüntetik fel; tehát valamiféle iskolázottság, deákos műveltség emelte ki őket a többiek közül, és minősítette az összeíró szemében. Minden mezővárosban ott találjuk ezeket: Tolnán 1557-ben 14, 1576-ban 16, Pakson 1570-ben 6 (csak a tizedfizetők között), Földváron 1546-ban 7, 1559-ben 4, 1562-ben 2 élt. Anyagi helyzetük általában jónak mondható, sőt a leggazdagabb, árutermelő rétegben is meg lehet találni őket. Kik voltak a diákok, és honnan származott vagyonuk? Szántóikat, szőleiket aligha szerezték értelmiségi pályán. Többségük mezővárosi polgár lehetett, akik megismerkedtek ugyan a deákos műveltség elemeivel, de gazdaságukat tanulmányaik befejezése vagy megszakítása után sem adták fel. Földjeiket nyilván nem maguk művelték, a fizikai munkát a béresek és szolgálók végezték el. A gazda akár a mezőváros jegyzőjeként vagy más tisztségviselőjeként is működhetett.⁵¹⁴

⁵¹³ VASS é.n. 88.

⁵¹⁴ SZAKÁLY 1969, 49-50.

A PUSZTULÁS

A török hódoltság hosszú ideje alatt a Sárköz sokat hanyatlott, különösen súlyos volt a pusztulás az utolsó évtizedekben. A nagyobb hadjáratok pusztításai mellett a martalócok, végvári vitézek állandó becsapásai okoztak nagy károkat. Az 1560-as évekből fennmaradt az etei jobbágyok panaszlevele, amelyben elmondják, hogy egyetlen esztendő alatt hétszer sarcolták meg őket. Az egyik martalóc „...reánk izene, hogy ha meg nem sarcolunk neki, tehát reánk jű és várasunkat megégeti, és megdúlja, annakutánna valamölyet kaphat bennünk, mind szablyára hányja ... megfogott egyet köztünk, erősen megkötözte. Kötözve vele hordozza. Ilyen fenyegetéssel fenyeget: – Ha meg nem sarcolunk neki, tehát az embert megsüti, süttel beküldi.” A martalócok általában pénzt, férfi felsőruhát és lábon elhajtható állatokat raboltak, s gyűjtogattak, erőszakoskodtak. A „szegény, megnyomorodott” eteiek végül ezt írják: „...soha nem tudonk hová lönni ... mört elpusztult a váras, el köll róla futnunk, pusztán köll róla futnunk, pusztán köll hadnunk.”⁵¹⁵

A Sárköz peremén fekvő falvak kivétel nélkül elpusztultak, a lakosság a mocsarakba vagy távolabbi vidékekre menekült. Etének a panaszlevél időpontjában még 190 háza és körülbelül 1000-1200 lakosa volt, az 1620-as évek után felégették, megmaradt lakói Decsre menekültek, s ma már csak a Városhely dülönév őrzi emlékét. (Határában található az elpusztult sárközi falvak emlékének emelt és szentelt kőobeliszk.) A hagyomány szerint Etével együtt pusztult el Asszonyfalva is, lakói szintén Decsre menekültek, ahol külön utcában telepedtek le; az első évben még csak papjuknak tudtak szilárd hajlékot biztosítani. Az 1570-es években a Sárköznek még körülbelül 3000 lakosa volt, tehát a török hódoltság előtti lélekszámnak a fele, egy-egy faluban 50-80 ház állott.⁵¹⁶ Ebben az időszakban néptelenedett el a középkori Sárköz egyik legnépesebb települése, Kesztlőc. A hódoltság végére a népesség tovább fogyott, a réginék kb. körülbelül negyed-ötödrészére apadt. Ez a szám még így is kedvezőbb az országos átlagnál, mert egyes hódoltsági területek magyar lakossága 90%-ig kipusztult. Az 1573-1773 közti összeírásokban több száz sárközi családnevet találunk, ezekből mindössze 66 tekinthető hódoltság előttinek. (Ilyenek például Ágoston, Asztalos, Balázs, Bálint, Fülöp, Gergely, Molnár, Szél, Szundi, Varga stb.) Az elpusztult falvak népéből a Sárköz is megőrzött néhány családot. Részben ez magyarázza meg azt, hogy hogyan élhettek az elpusztult falvak nevei dülönévként tovább, napjainkig. Pataki József a Sárköz népességének történetét tárgyaló munkáiban a török defterekben szereplő sárközi családneveket összehasonlította az 1696-os és a 18. századi összeírások névjegyzékével, és megállapította, hogy a Sárköz a törökök kiverése után nagymértékben egészült ki más vidékek református magyarságával.⁵¹⁷ A betelepülők származási helyéről csak részben adnak magyarázatot az ilyen családnevek: Dorogi, Halasi, Geresdi stb. Levéltári források bizonyítják, hogy Dél-Baranya magyarságának egy része a pusztító hadjáratok idején a Kiskunságba költözött, ahonnan a veszély elmúltával visszatért eredeti lakóhelyére. E népmozgás útja a Sárközön vezetett keresztül, és nyomott hagyott e terület népességén és kultúráján.⁵¹⁸ Az itt megmaradt csekély lakosság is állandóan útra készen állott, és folytonos mozgásban volt: Ete és Asszonyfalva lakóit Decs fogadta be; Sárpilis népe a Duna–Tisza közére menekült, majd visszatért; Dél-Baranyából pedig ide húzódtak fel menekülők.

Tolnán, Szekszárdon és Bátaszéken török helyőrség és martalóccsapatok tanyáztak, az elhagyott falvakba rácok húzódtak. Az ide-oda költözés során egymás házait és földjeit elfoglalták, a török elleni hadjáratban pedig és a kuruc-labanc harcokban egymás ellen fegyverrel is harcoltak. Örökös viszálykodás volt a magyarok és az újonnan beköltözött nemzetiségek között.

Az itt lakók állandóan szegényedtek, erre jó példa az őcsényi Seres András és családja: a török

⁵¹⁵ ECKHARDT 1954, 202-203.

⁵¹⁶ KATONA 1962, 21.

⁵¹⁷ PATAKI 1937/a; PATAKI 137/b.

⁵¹⁸ ANDRÁSFALVY 1956, 21.

elleni felszabadító hadjárat során négy fia közül egy részt vett a harcokban a magyarok oldalán. Sebesülten török fogságba került, s állítólag egy veszprémi török borbély gyógyította. A kiadás vált-ságdíja igen magas volt: eladtak érte 6 ökröt, 14 hízót, búzát, sőt szőlőt is, és még kölcsönt is kellett felvenniük. A kezesül ajánlkozott apa és a három fiútestvér a sebesültet nem találta már Veszprém-ben, és amikor az elszegényedett család unszolására az apa újra felkerekedett, hogy fiát megkeresse, kóborló rác martalócok megölték.⁵¹⁹

A sorozatos pusztítások miatt a nép hovatovább kezdetleges, földbe süllyesztett házakban húzó-dott meg. A pusztulást a felszabadító hadjárat tetőzte be.

A Duna mente török időkben átélte régi magyar falvaiban a migráció legtöbbször nagy múltú népi kapcsolatokat éltetett. Ilyen lehetett például a halasi és a baranyai kapcsolat. Szinte természetes, hogy hagyományos népi kapcsolat állt fenn a Duna balparti és a Duna jobbparti Sárköz régi falvai között, amely kapcsolat kihatott a két terület lakosságának migrációjára is. Szeremle és Csanád falvakat református magyarok lakták, akik ha őseik költöztek is egyik faluból a másikba, a Duna menti tájon kontinuuusnak számítottak. E falvak a szűkebb környék, a Duna-táj, tágabban a közép-magyarországi régió református népességével tartott fenn népi kapcsolatokat, ami együtt járt veszély esetén tömeges, békésebb időkben szórványos áttelepülésekkel. A népi kapcsolatok talaján a török időkben szinte természetes dolognak számított az ismerős falvak közötti kiegyensúlyozott népességmozgás, az oda-vissza házasodás, a rendszeres ki- és beköltözés.⁵²⁰

Veresmarty Mihály apát idejében (1627-től) még viszonylag népes Bata a felszabadító háborúk során pusztult el. Az erdőségekben azonban a hagyomány szerint hat család vészelt át ezt az időt. Ezek közül közismertek ma is a Babos, Berényi, Sümegi és Citta nevűek – mind katolikusok. Ez a hagyomány csak a katolikus részre vonatkozik. Valószínűleg a református részen is volt legalább ennyi család, hisz a 18. század közepéig a reformátusok voltak többségben Bátán. A legrégebbinek tartott református családok közül csak egy utal máshonnan való származásra, a többi. Angyó, Bárdos, Bajnok, Halász, Keresztes, Fejes, Fórizs és Sánta helybélinek tűnik. Ezzel ellentétben az 1731-ben kezdődő római katolikus anyakönyvekben szereplő családnevek egy része máshonnan való származást sejtet: Sümegi, Pápai, Bari, Sükösi, Berényi, Szébényi, Kenessei, Nyitrai, Szalai, Szögi, Szászi, Dobszai, Szilágyi. Ami a helyi eredetű katolikus neveket illeti, érdekes összevetési alapot nyújt az 1572-73-as csonkadefter névanyaga. Ugyanis az itt szereplő nevek 50 %-a megtalálható a kezdődő anyakönyvekben, s napjainkban is igen gyakori családnév. Ilyen például Szűcs, Szabó, Mészáros, Fejes, Tót, Varga, Simon, Babos és Vörös.

A 17. század végi betelepülők zöme „tót”, vagyis valamilyen szláv nyelvű, de katolikus népesség volt. Ezek hamarosan továbbálltak, mert az anyakönyvekbe kevés név került be. Akik pedig itt maradtak, hamarosan elmagyarosodtak az ide került németekkel együtt. Pirisa, Joannes Szabo Slavus, Timon Slavus, Szakovics, Horváth alias Talanovics, Karapancsi, Hiczhaus, Stigler, Neumann. Ez a népesség élt tovább és alkotta a sárközi Bata lakosságát. Itt tehát ellenkező folyamat játszódott le, mint a többi sárközi településen, ahol a más tájról érkező református telepéseket az őslakosság teljesen magába olvasztotta. Bátán a katolikus őslakosság hatotta át középkorias hitével az idegenből érkezett hitsorsosokat.⁵²¹

⁵¹⁹ CSALOG 1940.

⁵²⁰ BARTH 1989, 417.

⁵²¹ SÜMEGI 2003, 170-171.

A TÖRÖK KIÚZÉSE UTÁN

A tágabb és történetileg kialakult Sárköz néven nevezett tájon (melybe a folyók közén kívül beletartozott a Sárvíz jobb partjának terasza és a dombvidék széle is) a középkorban lévő 30 faluból 5 élte meg a zord időköt. Ez is többszörösen elpusztult. Majd lakosai újra visszatérve, az ősi állapotába visszafejlődött tájban tengették életüket. Még a 18. század elején is az alábbiakat írta Wortley törökországi követ felesége, Mária Montagu 1717 januárjában átutazva Tolna megyén: „Az ország e részét erdők borítják és az emberek alig látogatják. Hihetetlen nagy számú vadmadarat láttunk, melyek puskától nem háborgatva csendesen, nyugalomban sokáig élnek.”⁵²²

A sárközi falvak határai már a török időkben változtak. Még inkább megváltozott a helyzet a török kitakarodása után, mikor is egyrészt a Sárvíz-Duna közti területen fekvő – lakatlanná vált, elpusztult – falvak, másrészt a Sárközt nyugatról keretező – tehát a Sárközön kívül fekvő – dombok alatti és ugyancsak elpusztult falvak határait élték, bérelték, használták a ma ősinek tartott sárközi falvak. Joggal vették birtokukba e területeket, mert történeti tény, hogy ezek lakói a napjainkig fennmaradt községekben találtak menedéket és így leszármazottaik révén jogosan tartottak igényt a török kiűzése után ősi területeikre. Kezdetben a munkaerő kis létszáma miatt csak bérelték e területeket, később azonban tulajdonba is vették. A török uralom alól 1686-87-ben szabadult fel végleg a Sárköz.

A török alóli felszabadulás után egy évtizedre, 1696-ban részben katonai, részben adózási és telepítési szempontok miatt számba vették a népességet. Ez a kép még a korábbinál is lehangolóbb. A defterekben szereplő falvak közül Ete már végleg eltűnt, viszont Nyámád valószínűleg újratelepítés révén ismét előtűnt, de azután többet nem szerepel faluként. Az itt összeírt 18 családdal együtt a sárközi községek lakossága körülbelül negyede csupán a defterekben szereplő öt településnek. Ennek a lakosságnak azonban csak egy része tekinthető az ősi sárközi népcsoport leszármazottjának. A 18. században nagyfokú népesség-hullámmás zajlott le e területen is. Tudjuk, hogy milyen küzdelmes, viszontagságos életet élt a Sárköz népe a török alatt és az azt követő felszabadító háborúk idején. A török előli folyamatos menekülés, a vagyon- és életbiztonság teljes hiánya, a felszabadító hadak kiméretlen bánásmódja, a természeti csapások, a háborút követő járványok ismerete alapján nem igen tételezhetjük fel, hogy az 1696-ban szereplő családok mind a török kort és a felszabadító háborúkat is túlélő sárközi őslakosságnak a leszármazottjai. Nagy volt a mozgás, sokan sokat vándoroltak. Egyrészt a Délvidéken a még tovább tartó háborúk és a belső küzdelmek pusztították állandóan a megmaradt falvakat, másrészt, éppen a földbőség és a rendezettebb, nyugalmasabb életre való törekvés miatt a nép maga is gyakran költözködött. Ez volt az a kor, amikor napról napra változhatott a falvak lakossága, sőt maguk a falvak is eltűntek, átalakultak külső hatalmi beavatkozás nélkül is. Szinte természetesnek számított az ismerős falvak közötti kiegyensúlyozott népességmozgás, az oda-vissza házasodás, a rendszeres ki- és beköltözés.⁵²³

A migráció irányaira is következtethetünk forrásainkból, az 1731-ben felvett tanúvallomási jegyzőkönyvekből. Csanádra például Makádról (Pest megye) költözött be Molnár Mihály molnár. Foktőre Baranyából költözött Varga János, Buda bevétele előtt. Szeremlére Baranyából költözött Héjós János, Karáról (elpusztult helység Pest megyében) Karai Pál, Lángfőről (elpusztult Tolna megyei sárközi település) Porkoláb Miklós. Monostorról (Bátmonostor Bács megye) Bárdos György és Csap István. Alsónyékről Bíró János, Molnár Péter (kinek elődei szeremleiek voltak), Szelléről (Tápiószele, Pest megye) Kovács Péter, Óbudáról Budai István (István deák apja) Buda bevétele után. Meg nem nevezett helyről Fekete Máté (Fekete alias Borz Miklós apja). Uszódra költözött Baranyából Pap Sámuel apja. Elköltöztek Csanádról Kiskunhalasra Bor Mihály 1729-ben, Molnár Mihály 1730-ban, Paprika András 1729-ben, Alsónyékre Paprika Mihály 1729-ben. Szeremléről

⁵²² idézi: PATAKI 1936, 14.

⁵²³ BALÁZS KOVÁCS 2006, 179-180.

Bátára költözött Paksi György 1712-ben, Bátaszékre Angyal István 1725-ben, Bárdos Géczi 1725-ben, Bíró Mihály és öccse, Bíró János 1726-ban, Csap István 1710-ben, István deák 1725-ben. Szekszárdra költözött Baráth János 1725-ben, Héjós Mihály 1705-ben. Meg nem nevezett helyre tette át lakását Héjós Dániel 1705-ben, Karai János 1719-ben, Kovács Péter 1705-ben, Porkoláb Gergely 1726-ban. Uszódról költözött Decsre Oláh János, a kuruc világ után, Ócsénybe Pap Sámuel, a kuruc világ után.⁵²⁴

A továbbvándorlás azt bizonyítja, hogy a betelepülők közül sokan nem vertek gyökeret a Sárközben, nem élt bennük a Sárközhez kötődés tudata, tehát nem erről a vidékről valók voltak. Valószínű azonban az is, hogy a 17. század végén, sőt a 18. század elején feltűnő családok közül sok a valamikor innen elmenekülő sárközi család leszármazottja, akik a veszély elmúltával visszatértek az őseik által elhagyott falvakba. Az összeírások névanyagának vizsgálata azt bizonyítja, hogy a Sárköz lakosságának legnagyobb része a 18. század folyamán telepedett le itt.⁵²⁵ A Sárköz azon vidékek közé tartozik, amelyeken – bár ősi lakosságának legnagyobb része kipusztult a török alatt – talán sikerrel kereshetünk régi magyar tradíciókat, mert református lakosságának körülbelül negyede ősi lévén, a török kivonulása utáni évtizedekben kétségtelenül igen erős hatással volt a később – és csak fokozatosan – bevándorolt ugyancsak színmagyar és református népességre. Valószínű, hogy ez utóbbiak hasonlítottak a már itt lakókhhoz és tőlük átvették a helyi körülmények, a sajátos sárközi táj hatása alatt kialakult szokásokat, hagyományokat, mintsem hogy a vendéglakosság az új települési helyen, a Sárközben gyökeretlen hagyományait erőszakolta volna rá az őslakosságra. A későbbi betelepülők már az így kialakított, az összeházasodás révén vérségileg is összetartozó népelem hatása alá kerültek és ezzel a már kevert, de az alaplakosság ősi hagyományainak jó részét magáénak valló lakossággal olvadtak egybe.⁵²⁶

A török kiűzése után a teljes pusztulás képét mutatja a Sárköz. A lakosság száma a megmaradt községekben hihetetlen mértékben lecsökkent, alig pár tucatot írtak össze. Az elpusztult falvak földjét a megmaradtak vették birtokukban: feltételezhetjük, hogy jogcímük is volt rá, mert sok lakos menekült ide azokból. Így aztán megérthetjük, hogy a 18. század elején egyes községek őriási határuak lettek, termőföldjük nagy mértékben megszaporodott. A decsiek, Ete, Asszonyfalva (Szomfova), Ebes, Lak hajdani települések határait élük. Ócsény, Almás, Ebes, Csatár, Ózsák földjére tette rá a kezét. Hiába volt azonban sok föld, nem volt, aki művelje és ha művelték is éppen hogy csak termeltek valamit a saját szükségletre. Még meg sem melegedtek az új leteleplők, már jöttek a kuruc-labanc háborúk és a sorozatos ínséges esztendő. Végre a szatmári béke után megindult a fejlődés. Azonban még mindig úgyszólván csak a helyi energiák teljes mértékben való kihasználásából, autarkiában élt az egész század. De ennek teljesebb alakja is csak a század vége felé következett be. A 18. század első évtizedeiben nemcsak a munkáskéz kevés, községenként 100-200 fő, hanem a mezőgazdálkodáshoz szükséges igavonó állat is. Ridegmarhatartásról, azaz nagyobb fokú állattenyésztésről eleinte szó sem lehetett és csak a század második felében találkoztunk gulyás és ménes pásztorokkal. Pedig a körülmények látszólag ennek kedveztek. A lakosság csak az létfenntartáshoz szükséges mértékig használta ki a természet által nyújtott kedvező életlehetőségeket. Ezek a kedvező feltételek azonban csak időszakosak és tisztán csak a természettől függtek. Szinte évről-évre megisméltató árvizek teljesen bizonytalanná tették nemcsak az intenzív földművelést, hanem az állattenyésztést is. Szántóföld pedig a népesedéshez viszonyítva elegendő volt, mindenki annyit művelt amennyit akart. A gabonatermelés fejlődése mellett szólnak a szép számmal meglévő vízimalmok. A földművelésnek kedvezett inkább a táj, és ez adott életet a csekély számú népességnek. Ezt azonban inkább a külső hegylábi pusztákon üzték, mintsem a belső szigeteken.⁵²⁷

⁵²⁴ BALÁZS KOVÁCS 2006, 180-181.

⁵²⁵ PATAKI 1937/b, 5-11.

⁵²⁶ PATAKI 1937/b, 11.

⁵²⁷ PATAKI 1936, 21.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRÁSFALVY 1956 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A sárközi társadalom és műveltség alakulása*. Sárköz 1956. (II.) 20-24.
- ANDRÁSFALVY 1975 ANDRÁSFALVY Bertalan, *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből VII.* (Szerk. K. Balog János). Szekszárd 1975.
- ANDRÁSFALVY 2007 ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Bp. 2007.
- ARANY 1990 ARANY Dénes, *A Decsi Református Egyház története*. Átdolgozta és kiegészítette: Csécsy István. Decs 1990. (Szekszárd 1940.)
- BAKSAY 1896 BAKSAY Sándor, *A Mecsek környéke. Tolna megye – Somogy megye – Baranya megye*. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. XIII. Magyarország. IV. Bp. 1896, 263-360.
- BALÁZS KOVÁCS 1994 BALÁZS KOVÁCS Sándor, *A paraszti háztartásszerkezet változásai a Sárközben a 18-19. század fordulóján*. In: *Történeti tanulmányok Dél-Pannoniából*. (Szerk. Fülöp Miklós–Vonyó József). Pécs, 1994, 73-80.
- BALÁZS KOVÁCS 1997 BALÁZS KOVÁCS Sándor, *A Sárpilis Református Egyház története*. Sárpilis 1997.
- BALÁZS KOVÁCS 2006 BALÁZS KOVÁCS Sándor, *A Tolna megyei Sárköz és rokon településeinek kapcsolatrendszere a 17-20. században*. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXVIII.* (Szerk. Gaál Attila) Szekszárd 2006, 171-204.
- BALÁZS KOVÁCS 2014 BALÁZS KOVÁCS Sándor, *Gemenc kincsei. Tájak, növények, állatok*. Baja 2014.
- BALÁZS KOVÁCS–KOVÁCS 2009 BALÁZS KOVÁCS Sándor–KOVÁCS János, *A Sárköz népi táplálkozása*. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXI.* (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 2009, 177-268.
- BERTA–GAÁL 1998 BERTA József–GAÁL Attila, *XV-XVI. századi éremlelet a Tolna megyei Várdomb határából*. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XX.* (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 1998, 173-213.
- BÁRTH 1989 BÁRTH János, *Szeremlei vallomások*. Cumania 11. Kecskemét 1989, 335-421.
- BÉKEFI 1894 BÉKEFI Remig, *A cikádori apátság története*. Pécs 1894.
- BRÜSZTLE 1876 BRÜSZTLE József, *Recensio Uniuersi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiis*. Tomus II. Quinque-Ecclesiis, 1876.
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Bp. 1897.
- CSERNA–KACZIÁN 1986 CSERNA Anna–KACZIÁN János, *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna megyéről*. Szekszárd 1986.
- CSIZMADIA 1972 CSIZMADIA Andor, *A szekszárdi prédiálisok és utódaik a feudalista korban*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből III.* (Szerk. K. Balog János). Szekszárd, 1972, 5-48.
- DARÓCZY 1909 DARÓCZY Antal, *Tolna vármegye közgazdasági leírása. I. Történelmi rész*. Bp. 1909.

- DEBRECENI EMBER 2009 DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak 2009.
- DERSCHWAM 1984 Hans DERSCHWAM, *Erdély, Beszterceványa. Törökországi úti-napló*. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984.
- ECKHARDT 1954 ECKHARDT Sándor, *Jobbágylevelek a XVI. század második feléből. Az agyonsarcolt Ete és az embersütés 1562 előtt*. Magyar Nyelv. 1954. (50.) 202-203.
- ÉRSZEGI 1978 ÉRSZEGI Géza, *A középkor. Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig*. In: *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I.* (Szerk.: K. Balog János). Szekszárd 1978, 9-97.
- FEJÉR 1838 FEJÉR György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Kezdetektől 1844-ig. Buda 1838.
- FRAKNÓI 1879 FRAKNÓI Vilmos, *A szekszárdi apátság története*. Bp. 1879.
- FÖLDVÁRY 1898 FÖLDVÁRY László, *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkezület történetéhez I-II.* Bp. 1898.
- GAÁL–KÖHEGYI 1973–1977 GAÁL Attila–KÖHEGYI Mihály, *Tolna megye Pesthy Frigyes helységnévtárában I.* In: *A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II-III.* Szekszárd 1973-1977.
- GAÁL–KÖHEGYI 1984 GAÁL Attila–KÖHEGYI Mihály, *Tolna megye földrajzi nevei régész szemmel*. Dunatáj 1984. (VII.) 1. 56-67.
- GYÖRFFY 1940 GYÖRFFY György, *Besenyők és magyarok*. Bp. 1940.
- HEGEDŰS 1997 HEGEDŰS László, *Kelet-Tolna települései (1500-1686)*. In: *Tolna Megyei Levéltári Füzetek*, 6. Szekszárd 1997, 115-208.
- HERMANN 1929 HERMANN Egyed, *A bátaszéki németek és népdalaik*. Bp. 1929.
- HOLUB 1911 HOLUB József, *A tolnai reformáció történetének vázlatja*. Szekszárd 1911.
- HOLUB 1958 HOLUB József, *Ete város története*. Történeti Statisztikai Közlemények 2. 1958. 3-4. 28-46.
- KÁPOLNÁS 1993 KÁPOLNÁS Mária, *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára*. Báta 1993.
- KATONA 1962 KATONA Imre, *Sárköz*. Bp. 1962.
- KATHONA 1974 KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974.
- K. BALOG 1978 (K. BALOG János Szerk.), *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I.* Szekszárd 1978.
- K. BALOG 1985 (K. BALOG János Szerk.), *Évszázadon át. Tolna megye történetének olvasókönyve II.* Szekszárd 1985.
- KOLLER 1806 Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus I–VII. Posonii, Pestini 1782-1812.
- K. NÉMETH 2000 K. NÉMETH András, *Javított helynévmutató és néhány megjegyzés Szakály Ferenc: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt című könyvéhez*. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXII.* (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 2000, 143-153.
- K. NÉMETH 2005 K. NÉMETH András, *Ami a megyemonográfiából kimaradt. Wosinsky Mór régészeti kérdőíveinek kiadatlan, középkoros vonatkozásai*. In: *Wosinsky Mór „...a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854-1907.*/Szerk. Gaál Attila./ Szekszárd 2005, 131-144.

- K. NÉMETH 2011 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs 2011.
- LUKCSICS 1931–1938 LUKCSICS Pál, *XV. századi pápák oklevelei I-II*. Bp. 1931-1938.
- MÉSZÁROS–TÓTH 1985 MÉSZÁROS Balázs–TÓTH Péter, *A Dunántúl és a Balaton körüli vármegyék leírása*. In: Somogyi Múzeumok Közleményei VII. Kaposvár 1985.
- MIKLÓS 1998 MIKLÓS Zsuzsa, *Váralja-Várfő XIII. századi vára*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XX. (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 1998, 127-156.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa, *Tolna megye várai*. Bp. 2007.
- MIKLÓS–VIZI 1999 MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta, *Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXI. (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 1999, 207-269.
- MOLNÁR 2006 MOLNÁR Antal, *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp. 2006.
- PACZOLAY 2002 PACZOLAY György, *Baranyai Decsi Csimor János munkássága*. Baranyai Decsi Csimor János. (Szerk. Nagy Janka Teodóra – Szabó Géza). Decs-Szekszárd 2002, 5-13.
- PATAKI 1936 PATAKI József, *Sárköz gazdasági és településföldrajza*. Pécs 1936.
- PATAKI 1937/a PATAKI József, *A Sárköz népesedés története és az egyke kifejlődése*. Történetírás 1937. (I.) 1. 85-96. II. 193-205.
- PATAKI 1937/b PATAKI József, *Adalékok a Sárköz népességének történetéhez*. Pécs 1937. (Tolna Vármegye Múltjából, 4.)
- PATAKI é.n. PATAKI József, *Adatok a Sárköz történetéhez a török kitakarodása után (1686-1740)*. kézirat. MNL TML. Könyvtára
- RUZSÁS 1966 RUZSÁS Lajos, *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI-XVII. században*. Értekezések 1966. Pécs 199-234.
- SCHRAM 1967 SCHRAM Ferenc, *Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyéből*. Ethnographia 78. (1967.) 570-577.
- SÖRÖS 1912 SÖRÖS Pongrác, *Elenyészett bencés apátságok. A magyarországi Szent Benedek rend története*. 12/B Bp. 1912.
- SÜMEGI 1993 SÜMEGI József, *Báta a középkori és törökkori forrásokban*. In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. (Szerk. Kápolnás Mária). Báta 1993, 13-126.
- SÜMEGI 1997 SÜMEGI József, *Bátaszék és környéke a középkorban*. Bátaszék története a kezdetektől 1539-ig. (Szerk. Dobos Gyula). Szekszárd 1997, 76-427.
- SÜMEGI 2003 SÜMEGI József, *A népi vallásosság gyökerei és sajátos megnyilvánulási formái a bátai katolikusoknál*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXV. (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 2003, 169-196.
- SÜMEGI 2005 SÜMEGI József, *Adatok a középkori bátai búcsújáróhely topográfiájához*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXVII. (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 2005, 95-130.
- SÜMEGI 2006 SÜMEGI József, *A bátai apátság kutatástörténeti és alaprajzának rekonstrukciós kísérlete*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXVIII. (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 2006, 141-170.

- SÜMEGI 2008 SÜMEGI József, *Szanoi Gergely fia Pál, bátai apát (1400-1424)*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXX. (Szerk. Gaál Attila). Szekszárd 2008, 265-280.
- SZAKÁLY 1968 SZAKÁLY Ferenc, *A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége 1526.-ig*. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből I. (Szerk. Puskás Attila). Szekszárd 1968, 9-60.
- SZAKÁLY 1969 SZAKÁLY Ferenc, *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566)*. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből II. (Szerk. Puskás Attila). Szekszárd 1969, 5-85.
- SZAKÁLY 1975 SZAKÁLY Ferenc, *Források Tolna megye XVII. századi történetéhez*. In: A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve IV-V. 1973-1974. (Szerk. G. Vámos Mária–Szilágyi Miklós). Szekszárd 1975, 259-295.
- SZAKÁLY 1998 SZAKÁLY Ferenc, *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314-1525*. Szekszárd 1998.
- SZALAY 1861 *Magyar leveles tár. A régebbi magyar közélet, erkölcsök, történet és nyelv ismeretének előmozdítására. Első kötet. Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504-1560*. Közli Szalay Ágoston XDCCLXI. Pest. 321-323.
- SZÉKELY 1889 SZÉKELY Ferenc, *Történelmi vázlatok*. Szekszárd 1889.
- SZILÁGYI 1978 SZILÁGYI Mihály, *Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában*. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. (K. Balog János Szerk.) Szekszárd 1978 5-98.
- SZILÁGYI 1992 SZILÁGYI Mihály, *Mórág*. Mórág 1992.
- TÍMÁR 1989 TÍMÁR György, *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdálkodásának iratai 1546-1565*. Pécs 1989.
- TÓTH 1913–1914 TÓTH Károly, *Sárköz múltjából*. Tolnai Reformátusok Lapja 1913-1914. 1-2. sz.
- VADAS 1981 *Tolna megye földrajzi nevei*. (VADAS Ferenc Szerk.) Bp. 1981.
- VARGA–BODA 1973 VARGA Ádám–BODA Ferenc, *Mözs község története*. Szekszárd 1973.
- VALTER 2001 VALTER Ilona, *A magyar keresztény államiság építészeti emlékei a Dél-Dunántúlon – Zala, Somogy, Tolna megyében*. In: Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad 2000-2001. Katalógus. (Szerk. Huszár Zoltán) Pécs 2000, 111-131.
- VASS é. n. VASS Előd, *Szekszárd az apátság alapításától a török kiveréséig*. In: Szekszárd város történeti monográfiája I. (K. Balog János Szerk.) Szekszárd é.n. 39-94.
- VASS 1978 VASS Előd, *A törökkor. Tolna megye a mohácsi csatától a török kiveréséig*. Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. (K. Balog János Szerk.). Szekszárd 1978, 99-199.
- VELICS–KAMMERER 1886–1890 VELICS Antal–KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek. I-II*. Bp. 1886-1890.
- VENDEL 1941 VENDEL István, *Szekszárd város monografiája*. Szekszárd 1941.
- VIZI 2010 VIZI Márta, *A Tolna-Mözs Káposztás-dűlő területén feltárt középkori kályhaszem lelet*. In: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXXII. (Gaál Attila Szerk.) Szekszárd 2010, 371-399.

WOSINSKY 1896

WOSINSKY Mór, *Tolnamegye az őskortól a honfoglalásig I-II.* Bp. 1896.

ZICHY 1871

A Zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. /Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál Szerk./. I-XII. Pest, Bp. 1871-1931

ZOVÁNYI

ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977.

Das alte Sárköz

Etwa 10-15 km westlich vom Lauf der Donau, am Fuß der mit der Laufrichtung parallel liegenden Hügellandschaft floß einst der Fluß Sárvíz. Das Gebiet zwischen Sárvíz und der Donau wird als Sárköz benannt. Diese etwa 100.000 Acker große Fläche wurde von der Donau, sowie von den Flüssen Sárvíz und Sió gemeinsam angeschüttet. Der Fall von Sárvíz ist gering, so zerspaltete sich der Fluß früher in zahlreichen schlägelnden Altarmen, welche dann meistens anlandeten. Auch der Flußgrund der Donau änderte sich während der Geschichte mehrmals in diesen Abschnitten. In der Zeit der jährlich auch mehrmals, aber meistens am Sommeranfang vorkommenden Taufluten wurde die ganze mit Hügeln umgerahmten Fläche vom Wasser überströmt. Das Überschwemmungsgebiet hatte eine Höhe von 86-87 m über dem Meeresspiegel, die inselförmigen Rücken erhöhten sich bis auf 92-94 m, nur die bis auf 105-110 m steigende Oberfläche der Hangterrassen blieb trocken.

Auf dem Gebiet Sárköz erhielten in den früheren Jahrhunderten die missionarischen Benediktinerabteien Ackerfelder, Fischereirechte und Wälder. Nach dem Unterdruck des Aufstandes von Koppány sind hier die Abteien von Pannonhalma und Pécsvárad in den Besitz von Feldern gelangen, in rascher Abfolge wurden später auch am Rand von Sárköz die Abteien gegründet: nach einem Heidenaufstand wurde im Jahre 1061 die Szekszárder, 1092 die Bábaer und zuletzt im Jahre 1142 die Báticaszer (Cikádor) Abteien aufgebaut, wo man sich dann meistens Acker- und Weinbau beschäftigte. Ausserdem hatten hier Benefizien auch weit entfernte Präposituren von Dömös, Fejérvár, sowie die Abteien von Titel, Tihany und Felhévíz, Laien hatten hier kaum Besitze. Vor der Mohács-Schlacht gehörte diese Gegend zu den meistbewohnten Teilen des Landes. Baksay zitierte ein altes Sprichwort, wobei bei einem Machthabereiprozess vom Jahre 1470 etwa 357 Fronbauer aus neun Ortschaften von Sárköz vorgefordert wurden.

Wenn jemand damals auf der Spur des alten römischen Wegs von Szekszard nach Báticaszer abließ, musste er unterwegs 11 volkreiche Ortschaften passieren (Nyámád, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyírzó, Lak, Kürt, Asziágy, Lajvér, Lángfő). Von Ete wissen wir es auch, dass die Ortschaft ein Marktflecken war. So das Entstehen, wie die Zerstörung dieses dichten Siedlungsnetzes war diesem wichtigen Handels- und Kriegsweg zu danken, Sárköz konnte demgegenüber wegen seiner weiteren Lage und den Schutz des Überschwemmungsgebietes fortleben. Vor der Türkenherrschaft breiteten sich die Ortschaften von Sárköz dicht nebeneinander, fast in Sichtweite aus. Die meisten Ortschaften siedelten sich an den wasserfreien Randgebieten: Fejérvíz, Csatár, Ebes, Almás, Ete, Nyírzó, Lak, Ság, Kürtös, Lajvér, Lángfő, Aszivágy, Kesztlőc, Újfalu, Kövesd, Farkasd, Iccse, bzw. Ócsény, Decs, Pilis, Nyék und Malonta. Ganz früh bevölkerten sich auch die kleineren Hügelketten des Donauer Überschwemmungsgebietes: Kis-Ócsény, Kis-Decs, Pörböly, Bogra, Ózsák, Asszonyfalva (später: Szomfova), Gyürke und Nyámád. Die durchschnittliche Bevölkerungszahl dieser Ortschaften war nicht zu groß: im Jahre 1486 wurden in 7 Dörfern 265 Haushälter aufgezeichnet, dementsprechend lebten etwa 200 Menschen je eine Ortschaft. So lebten in Sárköz und deren Gegend wahrscheinlich etwa 5-6.000 Bewohner in den obenerwähnten 30 Siedlungen.

Während der langen Zeit der Türkenherrschaft ging die Gegend von Sárköz viel zurück, besonders schwierig war die Zerstörung in den letzten Jahrzehnten. Neben der Kriegsverwüstung der größeren Heereszüge machten auch die ständigen Einschläge der Marodeure und der Burgsoldaten großen

Schaden. Die am Rand von Sárkőz liegenden Dörfer sind alle verwüstet worden, die Bewohner flohen in die Sumpfgebiete oder nach weiteren Landschaften. Auf dem weiten und historisch als Sárkőz bennanten Gebiet (wo auch außer den Flußgebieten auch die rechte Seite des Flusses Sárvíz und der Rand der Hügellandschaft hingehörte) konnten von den 30 mittelalterlichen Ortschaften nur 5 die Zerstörung vermeiden.

Je mehr die Geschichte, Volkskunde und Volkskunst der Landschaft Sárkőz erforscht ist, desto weniger ist die Untersuchung seiner demographischen Geschichte. In meiner Studie versuche ich aufgrund von Archivquellen, Matrikelbüchern und veröffentlichten Statistiken dies demographischen Prozesse zusammenfassen, welche das Leben von Sárkőz unter den Jahrhunderten bestimmten. Besonders wichtig ist die Frage darum, weil Sárkőz auch zu den geburtsbeschränkenden Volksgruppen bereits in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gehörte, oder sogar früher gab es Spuren dafür. In den 1930-er Jahren wurde diese Gegend von der Forschern sogar zu den „Einzelkindgebieten“ eingestuft.

MÁTÉ GÁBOR

„búcsúról búcsúra hordozván és olvastatván a kontraktust”

Döbrököz szabadosai és a község benépesítése a Rákóczi-szabadságharc után¹

I. A „DÖBRÖKÖZI ESET” ÉS UTÓÉLETE

Kammerer Ernő regényes tudományos esszéi már a 19–20. század fordulóján ráirányították a figyelmet a török hódoltság alatt történt népmozgások és a rácok betelepedésének településtörténeti kérdéseire.² Legnagyobb hatású munkája kétségtelenül *A döbröközi eset* volt, ami a vármegyével szembekerült rácokon végbevitt 1699-es katonai exekúció³ történetét tárta fel.⁴ Mint ismeretes, a rácok elleni fellépés okát adózás alóli kibúvásuk, marharablásaik és a vármegyével szemben tanúsított tiszteletlenségük szolgáltatta, a rajtaütést a magyar őrségek katonái a török alatt megszokott hirtelenséggel és elrettentő erővel vitték végbe. A rácok, akik a törökök, majd I. Lipót pártfogását is élvezték, nemcsak Döbröközön és a hozzá hasonló erődökben laktak, hanem azok környékén is nagy számban éltek. A praesidiumok közelében már a 16. század végén vlach/rác dominancia alakult ki, számuk a tizenöt éves háború pusztítása után, a 17. század folyamán nőtt meg drasztikusan.⁵ A „*Rácországga*”⁶ vált tolnai és kelet-somogyi területeket a török és a magyar is adóztatta. Az itt élő rácokat gyakorta prédálták és erővel hódoltatták a palotai, pápai, tihanyi, veszprémi hajdúk. Az egyre kedvezőtlenebb életfeltételek miatt az egykori magyar lakosok újratelepedésére vajmi kevés esély volt, ellentétben pl. a Tápió mentével, illetőleg a Kunság és a Jászság területével.⁷ A rácok jogi berendezkedése, vallása és életmódja a török alóli felszabadulást követően számos konfliktus forrása lett. A döbröközi események rámutattak „kegyvesztettségükre”, és felszínre tört az „*indomnita rác nemzettel*”⁸ szemben táplált, régre visszavezethető ellenszenv és bizalmatlanság. A döbröközi eset gazdasági és társadalmi struktúrák szakítópróbájaként is értelmezhető, népesedéstörténeti ér-

¹ A szerző a tanulmány készítése idején az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesült (BO/00620/14/1).

² Munkásságáról: K. NÉMETH 2002.

³ vármegyei ítélet fegyveres erővel történő végrehajtása

⁴ KAMMERER 1909.

⁵ DÁVID 1982, 67–68; HEGEDŰS 1979, 14–59; HEGYI 1995, 190–205; HEGYI 2001, 1307–1310; HEGYI 2002, 31–34; K. NÉMETH 2015, 216–220; SZAKÁLY 1975, 260; SZAKÁLY 1993, 80–88.

⁶ HEGEDŰS 1979, 50–51.

⁷ Vö. KOCSIS 1979.

⁸ zabolátlan rác nép

telemben pedig egy új korszak nyitányaként. A település az esemény után nem néptelenedett el teljesen. 1703-ban Tolna vármegye conscriptorai 13 rác családfőt írtak össze, igaz, számuk elmaradt az exekúció előttről.⁹ A városka elleni akciónak elrettentő hatása volt csak, nem számolta fel a rácok berendezkedésének alapjait. Helyzetük csak 1704 telén, kora tavaszán ingott meg, amikor a kuruc háború a Dél-Dunántúlra is áterjedt. A kurucok hírére a Dél-Dunántúl rác népessége elmenekült.¹⁰ A szabadságharc tartós katonai sikereket nem könyvelhetett el a Dunántúlon, népesedéstörténeti szempontból azonban rendkívül nagy hatása volt. A vármegyék és a földesurak a számukra megbízhatóbb magyar és német telepéseket részesítették előnyben, így Rácországból csakhamar Sváb Törökország (Schwäbische Türkei) lett. A hatalmas kiterjedésű dél-dunántúli Esterházy-birtokok, zömében az 1710-es években népesültek be újra, főként nyugat- és közép-dunántúli (Zala, Vas, Sopron, Veszprém megyei), illetőleg baranyai telepésekkel.¹¹ Jóllehet egyes települések, mint például Koppány, Pincehely és Tamási, Ozora már a szabadságharc előtt magyarrá lettek. Döbrököz újratelepítésének példája nemcsak a feljebb részletezett rác-magyar etnikumváltás miatt érdekes, hanem azért is, mert a fennmaradt iratokból a megszállás körülményei és az újrakezdés éveinek viszontagságai is kirajzolódnak.

A tanulmány a telepítési folyamat jobb megismerésének érdekében Döbrököz benépesítésével kapcsolatos forrásokat ad közre. Az iratok egy része eddig is ismert volt a szakma előtt, Kammerer Ernő, Polónyi Nóra, Szilágyi Mihály és Gelencsér Gyula is közölt belőlük rövid kivonatokat,¹² azonban részüket vagy egészüket eleddig nem publikálták. Az újratelepítés történetének talán legismertebb és legtöbbet hivatkozott mozzanata Cserénfai István és János tevékenysége, amiről a nagyobb társadalomtörténeti monográfiákban is olvashatunk.¹³ A következőkben az iratok legfőbb társadalomnéprajzi és településtörténeti tanulságait foglalom össze. Az adatok értékét növeli, hogy kevés olyan település van, amelynek első lakóiról ilyen körütekintően, három különböző forrásból is értesülhetünk, vagyis minden kétséget kizáróan megbizonyosodhatunk a beköltözők származása felől. Az iratokból feltárulkozik a telepítési mozgalomban fontos szerepet betöltő szabadosi intézmény lényege és feladata is.

II. DÖBRÖKÖZ SZABADOSAI ÉS A TELEPÍTÉS

Döbrököz telepítése a Rákóczi-szabadságharc lezárulása után, 1712-ben kezdődött. A telepítés irányítója a dombóvári Cserénfai István volt, aki nem sokkal az esemény előtt, 1703 és 1709 között érkezhetett Dombóvárra a Somogy megyei Cserénfáról.¹⁴ Az Esterházy Pál nádorral kötött kontraktusban (1. dokumentum) Cserénfai fél év alatt száz lakos „szállításának”, vagyis megtelepítésének merész tervét vállalta el. A szabados 1712. október 22-től 1715. május 22-ig, vagyis két és fél évig élvezte urának kegyeit. A dokumentum a szerződést 1710-re keltezi. Feltehetően a Rákóczi-szabadságharc miatt nem indulhatott meg 1712-nél korábban a település benépesülése. 1715. szeptember 25-én még mindig csak 27 gazdát írtak össze a vármegyei adóösszeírók, a vállaltakhoz képest lényegesen kevesebb jobbágy érkezett. Nem elhanyagolható szerepe volt ebben a Rákóczi-szabadságharc után kitört pestisjárványnak, melyről a döbröközieknek a földesúrhoz írt kérelmükből (4. dokumentum) értesülünk. A telepéseknek járó „három szabad esztendő” alatt elhunyt a török elleni harcokban elvülhetetlen érdemeket szerzett Esterházy Pál nádor, és Döbrököz új földesura Esterházy József lett, aki „rossz magaviselete” (2. dokumentum) miatt leváltotta a község első szabadosát.

⁹ MNL TML Ö. 262. 1703.

¹⁰ ANDRÁSFALVY 2011b, 288–289.

¹¹ SZILÁGYI 1983, 39–43.

¹² KAMMERER 1909; POLÓNYI 1966, 240; SZILÁGYI 1982, 40; GELENCSÉR 1992.

¹³ CSAPODI 1991, 349–360; VARGA J. 1969, 437.

¹⁴ MNL TML Ö. 262. 1703; Ö. 263. 1709. Származását itt jegyzi fel: MNL Est. Rep. 35. Fasc. X. no. 640. 1730.

A dokumentumból sajnos nem derül fény Cserénfai bünére, már ha a be nem váltott ígéret mellett mást is elkövetett volna. Hogy leváltásának nemcsak a telepítés lassúsága lehetett az oka, arról egy 1720-as uradalmi összeírás kicsivel bővebben tájékoztat. E szerint Cserénfai „*némely helytelen, s nem az uraság hasznára, sőt inkább kárára vergált [szolgált], s az ő szabadosi kötelességéhez nem való cselekedetért*” váltotta le az új földesúr, szabadságát pedig „*cassálta*” (érvénytelenítette).¹⁵ Cserénfai Istvánt ezek után a falu jobbágyaként írták össze. Figyelemreméltó, hogy korábban is az volt, méghozzá a legtehetősebbek egyike. 1709-ben Dombóvár legnagyobb vetésterülettel és állattalommánnyal (két ló, négy ökör) rendelkező gazdájaként, 1715-ben és 1718-ban pedig Döbrököz legtehetősebb embereként írták össze.¹⁶ István helyére testvéröccse, Cserénfai János lépett, aki bátyjához hasonló feltételekkel vállalta el a szabadoságot. A szállólevél fiúról fiúra szálló örökös szabadosot garantált. A szabados mellé egy jobbágytelek is járt, hozzá tartozó szántófölddel, réttel, legeltetési joggal, 12 kapás szőlőterülettel, továbbá egy malomhellyel a községhez tartozó Szarvasd pusztán. A szabados a telepítés elvégzése mellett egyéb feladatokat is kapott. Köteles volt az uradalmi tiszttel parancsait teljesíteni és „*jószágunk dolgában, s mindenben*” az uradalom hasznára lenni. Azt gondolhatnánk, hogy ezzel a szabados a település vezetője is lett. Ez bizonyos értelemben igaz lehetett, azonban nem járt együtt a bírói tisztség megszerzésével. Sem Cserénfai István, sem János nevét nem találjuk a bíróságot viselők között a vármegyei adóívekben. A földesúr nem engedte át a maga részére rendszeresen megkövetelt szolgáltatások és javak egyikét sem. Sőt a szabados is köteles volt a kilenced megfizetésére. A szabados voltaképpen a földesúr meghosszabbított keze lehetett csak, aki nemcsak urának, hanem a dominium inspektorának, vagyis intézőtisztségének is engedelmességgel tartozott. A döbröközi szabados tehát személyében szabad (libertinus), státusában a földesúr és a tisztjei alatt álló, jobbágyi életmódot folytató gazdaember volt, aki a telekért és a telekkel járó földek műveléséért nem fizetett cenzust. Legnagyobb haszna a szarvasdi malom bevételeiből származhatott, ami után az uraságnak semmit sem adott.¹⁷ A közösségen belül azonban presztízst és hatalmat szerzett. Erre engednek következtetni az 1730-es években lefolytatott határperek tanúvallomásai, ahol a szabados a döbröközi határ éber őreként tűnik fel. A Györgyivel határos szakaszon elhajtatta egy orozva szántó mágocsi jobbágy ökrét.¹⁸ Egy másik esetben a határ megváltoztatása céljából a csurgói határt jelző határköveket kiásatta és a Kaposba dobatta.¹⁹ Mindebből tanulságként az szűrhető le, hogy Cserénfai János nagy presztízzsel járó igazgatási, birtokrendészeti feladatokat látott el, melyek más birtokoknál jellemzően a tisztek feladatkörébe tartoztak. Szabadosi előjogai ugyanakkor korlátozottabbak voltak mint a középkorból ismert kenézi és soltészti intézményben szavatolt előjogok, melyek alapján a libertinusok az általuk telepített falvak birtoklásából, haszonvételeiből, és irányításából is jobban kivették a részüket. Cserénfai István minden bizonnyal egy már meglévő szerződés alapján kötötte a kontraktust, talán épp a dombóvári szolgált mintaként. Érdekes megemlíteni, hogy a Jovancát megtelepítő atallai Tóth Gergely és más szabadosok is deklaráltak a döbröközi szabadoséhoz hasonló jogkört kaptak,²⁰ amely arra utal, hogy a döbröközi szabadosi előjogoknak egyfajta etalon szerepe lehetett az 1710-es évekbeli nagy népmozgások és telepítések során.

III. A TELEPESEK SZÁRMAZÁSA ÉS A KÖZSÉG BENÉPESEDÉSE

1766-ban Szűcs Márton 89 éves dombóvári lakostól részletes tanúvallomást vettek fel (6. dokumentum), melyben Döbrököz megtelepítésével kapcsolatban kérdezték. Minderre valószínűsíthetően

¹⁵ MERÉNYI 1905, 336.

¹⁶ MNL TML Ö. 263. 1709; Ö. 268. 1715; Ö. 275. 1718–19.

¹⁷ Ld. még: MERÉNYI 1905, 336.

¹⁸ MNL Est. P. 108. Rep. 92. f. 8. no. 296. b. 1730.

¹⁹ MNL BML IV. 1. f. 3. XX. 613. 1763.

²⁰ MNL Est. P. 108. Rep. 35. fasc. X. no. 624.

a küszöbön álló úrbéri rendezés miatt volt szükség. Szűcs felsorolta az első hullámban, Cserénfai István alatt, és a második hullámban, Cserénfai János alatt beköltözött telepeseket. Az irat egyik legnagyobb értéke, hogy rögzítette a telepések származási helyét, érkezésük idejét és leszármazóik nevét. A névsort és a későbbi lajstromokat böngészve feltűnő, hogy a telepések közül igen sokan Döbröközön maradtak, kevesen költöztek el, ami az ekkortájt benépesített falvakra általában nem volt jellemző.

Szűcs Márton szerint Döbröközt az első évben (1712) csak a szabados lakta. Mindez egybevág Varga J. János vélekedésével, aki szerint a 18. században telepített falvak esetében legelőször a szabados költözött a faluba.²¹ 1713-ban 10 családfő telepedett le, akiket Cserénfai János alatt további 19 telepes követett. A községbe érkezőknek a kontraktus értelmében 3 évig adómentesség járt. Nem örökös, hanem szerződéses (arendator) jobbágyságok lettek, ami számukra jóval kedvezőbb helyzetet szavatolt. A legnagyobb könnyebbség az volt, hogy megtarthatták szabad költözési jogukat és egyetlen napot sem kellett robotolniuk. A cenzust, vagyis a pénzbeli adó fizetését azonban nem kerülhették el. A három szabad esztendő letelte után a hatökrű gazdák évente két rénes forint,²² a négyökrűek egy tallér, a kétökrűek egy forint, a marhátlanok fél tallér cenzust fizettek.

Az 1766-os dokumentum (6. dokumentum) a vármegyei adóösszeírások alapján hitelesnek tűnik, azonban egy 1730-as conscriptioban sem Cserénfai István érkezési dátuma, sem a többi szerződéses jobbágyság érkezési ideje nem egyezik a Szűcs Márton által elmondottakkal. Ennek oka vagy egy újabb szerződés megkötése volt, vagy az érkezési idő valamely – közelebről nem ismert – okból történő megmásítása, letagadása volt, ami nem ismeretlen jelenség a telepítéstörténettel foglalkozó szakirodalom számára.²³

A telepési titulus „transferálásában”, vagyis átörökítésében érdekes mozzanat az is, hogy az idősebb Cserénfai fivér a község „szálló levelét” (vagyis a telepítési kontraktust) nem tudni milyen okból kifolyólag Esterházy Józsefnél hagyta. A falu lakói kérték földesurukat (3. dokumentum), hogy szolgáltatassa vissza a szálló, egyszersmind „szabad levelet”, mivel e nélkül a letelepedni szándékozók számára nincs mit felmutatniuk, ami veszélybe sodorja az egész telepítést. Iratuk „elvesztése” egyébiránt a dombóvári lakosoknak is fejtörést okozott. Ők Egri László halálakor kerültek bonyodalomba, mivel a tiszt halála előtt az iratot Kismartonba vitte és az nem került vissza. Levelükben az új inspektortól, Nagy Gáspártól kérték kontraktusuk visszaszolgáltatását.²⁴ Ezekből az adatokból érzékelhető, hogy a hivatalos papír felmutatása még az írást nem ismerő telepéseknek – mint amilyenek az 5. dokumentumban szereplő dombóvári esküdtek – is garanciát jelentett jövőjükre nézve. A később egyre gyakoribbá váló úrbéri panaszok alapján állíthatjuk, hogy a parasztoknak minden okuk megvolt az óvatosságra.²⁵ Már a megtelepítés utáni években problémák merülnek fel a tiszt ténykedésével kapcsolatban (4. dokumentum).

Szűcs Márton tanúvallomása rendkívül sokat elmond a toborzás körülményeiről. Cserénfai István maga járta a környék falvait és búcsúit, kezében a telepítési szerződéssel: „szabadossága alatt mintegy harminc házig szállított, s hívogatott össze falurul falura, és bucsurul bucsura hordozván s olvastatván a contractust”. A visszaemlékezésben szereplő 30 személyből 17 (57%) baranyai (mecseki és hegyháti), 7 (23%) somogyi (főként Kapos melléki) származású, 4 pedig (13%) zalai, főként a lenti uradalomból származó volt, mely szintén a herceg Esterházy család birtoka volt. Cserénfai tehát elsődlegesen a környéken nézett telepések után. Elsősorban a kontinuos népességgel rendelkező mecseki, hegyháti magyar településeket járhatta végig, ahonnan a telepések zöme érkezett. Nem lepődhetünk meg azon, hogy a pusztá vonzotta a környékbeliakat, hiszen földje sokkal termé-

²¹ VARGA J. 1969, 436.

²² Más néven rajnai forint, értéke 60 krajcár, azaz 120 dénár volt.

²³ ANDRÁSFALVY 2011a, 268.

²⁴ MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc. X. no. 641. é. n.

²⁵ MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc. X. no. 659. 1743.

kenyebb, mint a Kapostól délre húzódó falvak határa. Természetesen a kontraktusban foglalt kedvezmények legalább olyan fontosak lehettek, amire a 3. és a 4. dokumentum is felhívja a figyelmet. 1730-ban Döbröközön már 116 gazdát írtak össze, a település a dombóvári dominium legnépesebb településévé vált. A később beköltözők között már szép számmal találunk távolabbi megyékből érkezőket, de az 1730-as összeírás is a baranyai származásúak dominanciáját mutatja. 42 személy (36,2%) a mecseki, hegyhíti falvakból, 25 (21,6%) Zalából, 10 (8,6%) Vasból került Döbröközre. Őket a Somogyból (7 – 6%), a Fejérből (6 – 5,2%) és Horvátországból (5 – 4,3%) származók követték. A felsoroltakon kívül 20 főt tett ki az egyéb vármegyékből érkezők száma, a telepések között egyetlen tolnai volt csak. Döbrököz újraneépését egészében véve a mecseki, somogyi és zalai nép-terület határozta meg. A mecseki falvak lakói nemcsak itt, hanem más esetekben is igen aktívnak mutatkoztak. Jelentékeny szerepet tölthettek be Attala, Dombóvár, Mágocs, Alsómocsolád, Györe, Kisvejke megtelepítésében, mely községeket részben vagy egészében szintén mecseki kirajzásként tarthatunk számon. Kisebb számban Nyugat-Tolna más településeire is kerültek, például Jovácára (a mai Gyulaj része) és Pincehelyre is. Mindez rámutat arra, hogy a hegyekben élő magyarság nemcsak „átvészelt” a török hódoltság időszakát,²⁶ de demográfiaileg elég erősnek bizonyult arra, hogy a „népesedési vákuumot” előidéző Rákóczi-szabadságharc után telepés csoportokat bocsásson ki.

MELLÉKLETEK²⁷

1. Döbrököziek szerződése földesurukkal²⁸

1710 Contractus Döbrökesiensis, cum Principibus Paulo Et Josepho Eszterhazy initus de Anno 1710 et 1715 in paribus²⁹

Isten kegyelméből szentséges római imperiumbéli *herceg Galantay Esteras Páll Fraknó* várának örökös gróf ura, *Magyarország* palatinusa,³⁰ kunok és jászok bírója, aranygyapjas vitéz, nemes *Soprony, Mosony, Pest, Pilis* és *Sold* vármegyéknek főispánja, császár és koronás király urunk öfelsége titkos tanácsa, komornyikja, *Magyarország Duna* túlsó részeinek, s *hegyallyai* végházainak főgenerálisa, s *Magyarországban* helytartója; Adjuk tudtára mindenkinek akiknek illik, hogy megjelenvén előttünk most *Dombovárott* lakó *Cserenfay István* alázatosan kért bennünket, hogy ezen elmúlt háborúban elpusztult nemes *Tolna vármegyében* situált *Döbrököz* nevű városunkat engednénk bizonyos okok alatt meg szállítani,³¹ assecurálván³² arról is bennünket, hogy jövő húsvétig száz lakosokat fog említett városunkra szállítani, *successu temporis*³³ pedig többeket is. Melynek is alázatos kérését kegyelmesen meg hallgatván, először is magának, mint első megszállónak engedtünk azon *döbröközi* városunkban fiúról fiúra való örökös szabadságot egy sessióval,³⁴ s azon egy sessióhoz

²⁶ lásd: Andrásfalvy 2011c, 297–298.

²⁷ A szöveggondozásnál Molnár Antal alapelveit követtem (MOLNÁR 2006, 85–86). A hely- és személynevek eredeti írásmódját minden esetben megtartottam, néhány esetben a nyelvjárási jellegzetességeket magukban hordozó szavakat (hely ~ hel, kell ~ köll) a szövegben hagytam. Molnár alapveitől a helynév toldalékolás helyi formái (pl. Vásnokru), régies birtokos- (pl. maradékik), létige- (pl. vala, léssen) és főnévragozási (pl. életvel) alakok esetében tértem el, hogy a kor némely nyelvi sajátága érzékelhető legyen. A latin részek fordításában T. Papp Zsófiának tartozom köszönettel.

²⁸ MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc: P. no. 361.

²⁹ Döbröközi szerződés az 1710. évből, mely Eszterházy Pál és József herceggel kötöttetett és ennek 1715-ös másolata.

³⁰ nádora

³¹ megtelepíteni, telepésekkel benépesíteni

³² biztosítván

³³ idő múltával

³⁴ jobbágytelek

tartozandó szántóföldekkel, rétekkal, pascuatiókkal,³⁵ úgy egy tizenkét ember kapálló³⁶ szőlővel, nem különben *Sarvasdy* pusztánkon³⁷ lévő egy csurgó malom helünkkel együtt.

Másodszor engedtünk azon városunkra szállandó lakosoknak a dato presentium³⁸ három esztendeig való szabadságot, úgyhogy azon három esztendő alatt semminemű pénzbeli censussal³⁹ ne tartozzanak, nem értvén ide, a mindenekből járandó kilencedet, s a sörtés marhákból prove-niálendő⁴⁰ tizedet, mellyel azon három esztendő alatt is tartoznak. Az három szabad esztendő eltelvén minden hatókrú gazda tartozzék annuatim⁴¹ számunkra két rénes forintokkal, négyökrú egy tallérral, kétökrú egy forinttal, marhátalan pedig fél tallérral.

Harmadszor a minemű két malomheleink ugyan ott *döbröközi* határban a *Kapos* vizén vannak, azokat megépíteni engedjük, oly okkal, hogy megépítésében most először az oda való tisztünk sem-miben, hanem azután kövekben, és malomhoz tartozandó vasaknak felében concurrállyon;⁴² Azon malmoknak, mindkettőnek fele jövedelme számunkra lészen, felét pedig engedjük a lakosoknak.

Negyedszer a mészárszék egész esztendő által számunkra lészen. A korcsma pedig Szent György naptól fogva Szent Mihál napig számunkra, Szent Mihál naptól fogva pedig Szent György napig a lakosok számára folytattassék.

Ötödször, minthogy határa igen kicsiny applicáltuk⁴³ azon városunkhoz ugyan nemes *Tolna* vármegyében lévő négy örökös pusztáinkat, úgymint *Kölesdet*,⁴⁴ *Körösmént*,⁴⁵ *Sitföt*⁴⁶ és *Gattyát*,⁴⁷ amelyeket minddennemű fructusiban szabadon usualhassanak⁴⁸ tartozván mind azon által min-dennemű őszi és tavaszi vetésekből, borokból, méhekből, s egy szóval valamiből kilenced szokott járni, a kilencedet számunkra megadni, a sörtés marhákból pedig a tizedet, ahol pedig a kilenced és tized ki nem telik az urbárium szerint való censust ahelyett tenni. Ugyanott a város mellett tartozni fognak hidat a *Kapos* vizén által tartani, ahol a vám számunkra lészen, csak az idő alatt is, míg azon híd el készülhet, tartozni fognak a *dombovari* hídban tíz ölnyit minden esztendőben építeni és tar-tani, azonban ad instantaneam necessitatem⁴⁹ tisztünk alá olykor kocsit adni.

Hatodszor a szabados említett *Cserenfay István* pediglen tisztünk parancsolatjára, hogy jószá-gunk dolgában, s mindenben hasznunkra fáradozni, ha quo casu pediglen sokszor említett sza-bados előttünk tett ígéretének azon városunk megszállítása dolgában eleget nem tenne, tehát eo ipso szabadságától priváltatni fog.⁵⁰ Melynek nagyobb bizonyására, és erejére subscriptiónk⁵¹ és pöcsétünk alatt költ levelünket adtuk.

Datum in arce nostra *Lakempakensi* die vigesima secunda mense octobris anno Domini millesimo septingentesimo decimo⁵²

Paulus Esteras manu propria L. S.⁵³

³⁵ legelőkkal

³⁶ kapás szőlővel

³⁷ Szarvasd

³⁸ a mostani dátumtól

³⁹ háztartások után járandó, földesúrnak fizetendő pénzadó

⁴⁰ jövedelemként származandó

⁴¹ évenként

⁴² kellően gondoskodjon

⁴³ hozzáadtuk

⁴⁴ Kölesd középkori falu.

⁴⁵ Körösmén középkori falu.

⁴⁶ Sitfő, Zsidfő középkori falu.

⁴⁷ Gátja

⁴⁸ minden hasznát szabadon vegyék

⁴⁹ a következő (leendő) szükségeknek megfelelően

⁵⁰ magától értetődően szabadságától megfosztatik

⁵¹ aláírásunk

⁵² Kiadatott a mi városunkban, Lakompakon az Úr 1710-ik évében, október 22-én.

⁵³ saját kezűleg

2. Cserénfai István szabadosi titulusának elvétele, Cserénfai János szabadossá nyilváníása⁵⁴

Anno 1715 Die 27 Mense May: Hozzánk jövén nemes *Tolna* vármegyében situált⁵⁵ *Döbrököz* nevű városunk lakosa *Cserenfay* János, ugyan belül írt *Cserenfay Istvánnak* egy testvér öccse; esedezván alázatos instantiájával,⁵⁶ hogy mivel maga rossz viseléséért a bátyját, *Cserenfay Istvánt* szabadosságából /: melyben ezen levélnek erejével közel harmadfél esztendeig⁵⁷ vala :/ le tettük,⁵⁸ s egészen cassáltuk⁵⁹ magát, per consequens⁶⁰ e levélben feljegyzett successorit⁶¹ is ezen belül írt szabadságot neki *Cserenfay* Jánosnak, s fiainak engednénk, s abban megtartanánk, s tisztjeink által meg is tartatnánk. Efféle alázatos kérését mi is kegyelmes tekintetben vévén, belül annotált⁶² *Cserenfay István* ugyan testvér bátyja helyett ő tett *Cserenfay* János, s Isten kegyelméből szüendő fiainak fiait vigore presentium⁶³ fel szabadítjuk, s minden bátyjának engedve volt fundust,⁶⁴ s ezen levél által adott szabadságot őrá, *Cserenfay* Jánosra, s fiainak fiaira örökösen transferálunk;⁶⁵ mely szabadságában kívánjuk is megtartani, s tisztjeink által e levél mellett megtartatni is. Ellenben ő, *Cserenfay* János, s successori⁶⁶ is, minden belül írt punctumok observatiójára⁶⁷ valamelyekkel bátyja, *Cserenfay István* kötelezve volt köteleztetik, s presentibus obligáltatik.⁶⁸ Tudva légyen pedig mindeneknél, hogy az belül írt, s futuro mense 8bri [octobri] currentis Anni⁶⁹ most ki telendő szabad három esztendőök ezzel meg nem újíttatnak, hanem in suo cursu⁷⁰ maradnak, úgymint ab Anno 1712 Die 22 Men[sis] 8bris [octobris] ad annum superius scriptum 1715 22dum itidem octobris.⁷¹ Kinek nagyobb bizonyosságára, s erejére subscriptiónk, és pecsétünk alatt adtuk ezen originalis⁷² s általunk indorsált⁷³ levelet, gyakorlott *Cserenfay* Jánosnak, szabadosunknak tulajdon kezeiben.

Actum *Viennæ Austriæ* die Anno ut Supra

Groff Esterás Joseff manu propria

Præsentia paria cum suo originali comportata eidem per omnia conformia Testor (...) die 5 Juny anno 1734.

Josephus Perczél J*Cottus* [Incltyi Comitatus] *Tolnensis* Juratus notarius mpia⁷⁴

⁵⁴ MNL Est. P 108. Rep. 35. no. 361.

⁵⁵ fekvő

⁵⁶ kérelmével

⁵⁷ két és fél évig

⁵⁸ leváltottuk

⁵⁹ érvénytelenítettük

⁶⁰ ennek következtében

⁶¹ utódait

⁶² feljegyzett

⁶³ a jelen oklevél erejével

⁶⁴ jobbágytelket

⁶⁵ átviszünk

⁶⁶ utódai

⁶⁷ pontok betartására

⁶⁸ jelen oklevél által köteleztetik

⁶⁹ folyó év elkövetkező október hónapjában

⁷⁰ maguk folyamatában

⁷¹ az 1712. év október 22-étől a fent írt 1715. évnek ugyancsak október hónapja 22-éig

⁷² eredeti

⁷³ hátirattal ellátott

⁷⁴ Kiadatott az ausztriai Bécsben a fenti napon és évben Eszterházy József gróf sk.

Tanúsítom és vallom, hogy a jelen másolat az eredetijével egybevetett és azzal mindenben megegyezőnek találtatott. 1734. június 5. Perczel József nemes Tolna vármegye esküdt jegyzője sk.

3. Döbröközi lakosok memorialis levele⁷⁵

A méltóságos fraknói gróf ifjabbik *Eszterhás Joseph*nek nekünk jó kegyelmes urunkhoz, őnagyságához nyújtandó.

Döbrököziek szabad levelüket vissza kívánják

Alázatos memoriálisunk

Méltóságos gróf nekünk jó kegyelmes urunk

Az elmúlt nyáron, amidőn akkori szabadosunk *Cserényfaj István* nagyságodnál *Sopronyban* fönt lett volna mindnyájunknak akarata, s elméje ellen, csak maga indulatából, néhai boldog emlékeztű méltóságos herceg magyarországi palatinus kegyelmes urunktól, őhercegségétől kegyelmesen kiadott szállólevelünket nagyságodnak visszaadta, s oda hagyta, az egész helység gyarapodásának nagy hátra maradásával, s nagyságodnak is nagy kárával, minthogy most már nem tudván semmi bizonyost mutatnunk, akinek hozzánk szándéka lett volna is, nem jön. Kérjük ezért alázatosan nagyságodat, hogy mind maga jövődébéli hasznának szaporodását, s mind a mi gyarapodásinkat inkább /: mint sem azon emberének akaratunk ellen cselekedetét ./ tekintvén azon ő hercegségétől egyszer kegyelmesen kiadott igazságunkat, megerősíteni, s visszaküldeni kegyelmesen méltóztatásék. Mely nagyságod kegyelmességét ezután onnan engedelmességgel meghálálni el nem mulasztjuk, kívánván Isten ő szent fölsége boldog hosszú életvel áldja meg nagyságodat, s maradunk kegyelmes urunknak nagyságodnak

Feje hajtott alázatos szegény emberei szolgálai *döbröközi lakosok* közönségesen

4. Döbröközi lakosok kérelme a szabadságlevél (szerződés) megerősítése iránt⁷⁶

1714. 2a 8bris

Instantia *Döbrököziensium Incolarum in eo Supplicantium*, ut libertates ipsorum per pie defunctum *Principem Paulum Eszterházy* ipsis datae confirmentur⁷⁷

A méltóságos galántai gróf *Eszterházy József* /:titulus:/ urunkhoz őnagyságához ez alázatos memoriálisunk, mint nagy kegyelmes földesurunkhoz őnagyságához

intuitu benigne ipsis extradatandi contractus⁷⁸

a belől írt *döbröközi városbéli lakosoké*

Méltóságos gróf nagy kegyelmes urunk

Alázatosan folyamodunk a méltóságos gróf földesurunkhoz ez alázatos memoriálisunkkal és ügyünket nagyságod eleibe terjeszteni kénytelenítettünk. Méltóságos gróf úr az elmúlt 1712. esztendőben nagyságod Istenben üdvözült ura atyja boldog emlékeztű nagyméltóságú palatinus urunk ő hercegsége oly szabad pátenslevelet adott, hogy akik meg szállják ezen *döbröközi nagyságod városát* három esztendeig szabadsága legyen az olyatén megszálló gazdának, amit hogy ekkoráig *Cserényfaj*

⁷⁵ MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc. P. no. 362.

⁷⁶ MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc. P. no. 363.

⁷⁷ 1714. október 2-án. A döbröközi lakosok kérelme, akik az iránt könyörögnek, hogy a ő szabadságuk, melyet nekik a kegyesen elhunyt Eszterházy Pál herceg adott, megerősíttessék.

⁷⁸ nekik kegyesen kiadandó szerződés iránt

István nagyságod szabadosa több lakossal szállította volna meg, ha az nagy hatalmú Úr Isten a nagy mirigy halál miatt engedte volna, mind azon által ugyan már is negyven gazda ember tett az idén vetést, és télre többen is fognak készülni, ha csak látják és teljes bizodalomuk lehet az olyatén megszálló gazdáknak abban, hogy méltóságos gróf úr nagyságod is abban az igazságban szabadossal együtt megtartani méltóztatik, mint Istenben üdvözült méltóságos palatinus urunk kiadott levele tartja, mert kegyelmes úr, ha csak abban az igazságban meg nem tartatunk, ki-ki amikor meg száll, attól számlálván az olyan megszállónak idejét lehetetlenség, hogy mi is, akik már meg szállottunk, állandóan meg maradhassunk, mivel máris a mely kevés kölesbéli vetést tettünk azt is a mostani nagyságod tisztje meg akarja dézsmálni, a szabados tett vetés gabonájából is ki venni szándékozik a dézsmát; kihez képest nagy alázatosan folyamodván kérjük méltóságos gróf úr nagyságot méltóztassék annyi gratiával⁷⁹ hozzánk lenni, hogy azon pátenslevelünk mellett a 3 szabad esztendőben megtartván bennünket nagyságod és azon Istenben üdvözült méltóságos palatinus urunk őhercegsége kiadott kegyes patens levelét confirmálni és meg erősíteni méltóztassék nagyságod, mert másként lehetetlen megmaradnunk, el köll szélednünk. Hasznosb lészen méltóságos gróf úr nagyságodnak, ha a 3 szabad esztendőt fölül haladjuk azután esztendőnként a proveniálandó⁸⁰ jövedelmet szedni nagyságod, hogy nem mint pusztán álljon olyan városa nagyságodnak és semmi hasznát ne vehesse: mely iránt a nagyságod kegyelmes gratiáját, s resolútióját⁸¹ el várjuk nagy alázatossággal, hogy tudhassuk magunkat naponként mihez alkalmaztatnunk; kívánjuk is csekély tehetségünkkel meghálálnunk szolgálunk abbéli hozzánk mutatandó kegyelmes gratiáját és resolútióját a

méltóságos gróf úrnak
nagyságodnak

5. Dombóvári esküdtek bizonyáglevelé Döbrököz megszállásáról⁸²

1714. 2da 8bris [octobris]

[Testimoniales]

quia Recognitionales abintus Denominatorum Incolarum *Dombovariensium* Super eo datae quod ii *Döbrököz* incolatum assumpserunt nro [numero] 40 omnes sua jumenta habuerint ... [et] 12 arastris araverint⁸³

Mi, alul meg írt *dombóvári* esküdtek, bírák és lakosok, adjuk bizonyágul és levelünknek rendin is és valljuk hitünk szerint, hogy amidőn ennek előtte 1712. esztendőben *döbrökösi* várost, mely is ebben az elmúlt háborúban elpusztult, a méltóságos urunk kegyelmes engedelmeből akarván megszállani bizonyos lakosokkal *Cserinfai István*, akadályá és oka őkegyelmének említett *Cserinfai István*nak és lévén, hogy abban az esztendőben, melyben a méltóságos urunk cir[cul]ationalis levele⁸⁴ datáltatott, a mérges pestis felettébb is rajtunk regnált, az ország hídjá náluk lévén, a vármegye is tilalmazta az utasokat, által jönni és menni, azután való és következő esztendőn meg szállította negyven számú házas emberekkel, olyanokkal, kiknek is mind volt vonósmarhájuk, somma szerint 12 ekével szántottak, kiről adtuk bizonyágul ez levelünket, pöcsétünk nem lévén kezünk kereszt

⁷⁹ kegyelemmel

⁸⁰ származó

⁸¹ kegyességét és engedelme

⁸² MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc. P. no. 364.

⁸³ 1714. október 2. Az alul megnevezett dombóvári lakosok bizonyáglevelé azaz elismerő levele arról, hogy ők befogadtak döbröközi lakosnak 40 személyt, ezeknek mind saját vonósmarhájuk volt és 12 ekével szántottak.

⁸⁴ körlevél

vonásával megerősítettük datu *Dombóvár* die 7 8bris [octobris] 1714.

Esküdt *Korbacs Gergel* +
Esküdt *Csismazia György* +
Buda Janos Esküdt +
Bíró *Nemet Janos* +

6. Tanúvallomás Döbrököz első lakóiról⁸⁵

Inquisitio (...) per iudicium [judicem nobilium] et jurassorem *comitatus Tolnensis* super eo peracta qualesnam subditi et cujus facultate se in oppido *Döbrököz* illocaverunt.⁸⁶

Anno 1766 Mensis 9bris [novembris] in *Oppido Ozora* J [Incltyi] *comitatui Tolnensi* adjacenti per nos infrascriptos (...) Inquisitio terrae (?) modo et ordine sequentibus.⁸⁷

De eo Utrum⁸⁸

1-mo vallja meg a tanú letett hite után, ha tudja-e és honnan, hogy ezen tekintetes nemes *Tolna* vármegyében helyezettett *Döbrököz* nevű és nagy magyarországi *Eszterházy* hercegi házhoz tartozandó mezőváros mely esztendőben, ki által és mely módon szállított meg, avagy netalán a lakosok maguk indulatjukból szállításnak híret hallván odajöttek? Első esztendőben hányan voltak az új lakosok? Honnan jöttek? Kiknek neveztettek? Megmaradtak-e állandóul, élnek-e valakik azok közül, vagy azoknak vannak-e mostanság maradékik, hányan, s kik azok? S minemű szabadságban voltak azok az első lakosok, minemű pusztákat vagy más haszonvételeket, úgymint mészárszékot, korcsmát, vagy malmot bírtak-e, minemű javaikból adtak kilencedet vagy tizedet?

2-do A *dombóvári* gáton és hidakon tettek-e valami munkát *döbrököziek*? Mikor? Mennyit? Hány esztendeig? S mit tud *Cserénfai Istvány* és *János* felől a tanú? Beszélje el.

Testis Providus *Martinus Szűcs* incola, *oppidi Dombóvár* annorum circiter 89 adjuratus examinatus fassus est⁸⁹

Ad 1-um *Döbrököz*nek megszállítása idejében szabados *Cserénfai Istvány* csak egyedül maga lakott *Döbrököz*ön egy esztendeig. Ezután következett 1713-dik esztendőben szállottak hozzája *Vadász György*, mostani *Vadász Mártonnak* atyja, és *Balassa Máté Szalacskáru*l ősszel, ekkor *Cserénfai István* a szabadosságot nem sokáig viselvén, mind azon által szabadossága alatt mintegy harminc házig szállított, s hívogatott össze falurul falura, és bucsurul bucsura hordozván s olvastatván a contractust és így *Cserénfai Istvány* után csak hamar *János* tétetett szabadossá, akinek is keze alatt minden felől jöven az emberek *Döbrököz*t megszállották. Hanem ugyancsak *Cserénfai Istvány* szabados idejében azokon kívül, akik följobb nevezve vannak 1713-dik esztendőben tavasszal jöttek szállóul *Gyenei János* mostani *Gergő*lnek az atyja *Pulyábul*, *Szili Páll Szili Gergő*lnek bátyja *Jágonak*rul, *Hencz Péter* mostani *Hencz János* atyja *Bános*rul, *Vicze János*, aki most is él *Székrül nemes*

⁸⁵ MNL Est. P 108. Rep. 35. fasc. P. no. 70.

⁸⁶ Tolna vármegye szolgabírója és esküdte által végrehajtott kihallgatás annak ügyében, hogy miféle alattvalók (értsd: az uradalomnak mely falvából való alattvalói) és kinek a segítségével települtek át *Döbrököz* mezővárosba.

⁸⁷ 1766. november havában, nemes Tolna vármegyében fekvő *Ozora* mezővárosban általunk, a belül írtak által végrehajtott kihallgatás a földről, a következő módon és rend szerint.

⁸⁸ arról, vajon? (kérdőpontok)

⁸⁹ Tanú, a körültekintő (vagy tiszteletre méltó) *Szűcs Márton*, *Dombóvár* mezőváros lakosa, kb. 89 éves, miután megeskették és kivizsgáltatták, vallotta.

*Baranya vármegyéből, Ugron György mostani Jánosnak atyja Mánfárul, Kúvágo András mostani Jánosnak atyja Szöllősrül nemes Baranya Vármegyéből, Szél András mostani Szél Andrásnak atyja Baligettrül,*⁹⁰ ezek után mintegy három esztendőök elfolyása alatt *Cserénfai János* szabados lévén jöttek szállóul úgymint most is élő *Hetesy Péter* őhercegsége *Vásáros Dombai* jobbágya *Panta János* Nagyági jobbágy, *Fata Mihály Lendvay Dominiumbul*, aki is mintegy 20 esztendeig jobbágyi kötelességet viselt, most árendás, *Tóth Varga János* most élő *Varga Jánosnak* atyja, *Kovácsszenábul, Kanizsai János* élő *Kanizsai Jánosnak* atyja *Horváth Országh* felül, *Konya Péter* aki most is él *Szakálrul*, nemes *Baranya vármegyéből, Fekete János* most élő *Jánosnak* atyja *Szalacskárul*, nemes *Somogy vármegyéből, Juhász János* mostani *Juhász Jánosnak* atyja *Csomábul* nemes *Somogy vármegyéből, Kanász János* ugyan *Jánosnak* aki ki most *Topolyán* nemes *Bács vármegyében* lakik atyja *Lendvai Dominiumbul Szent Györgyi Páll Szent Györgyrül Baranya vármegyéből, Somogyi Mihály* ex *Igal* cujus filius miliciæ nomen dedit,⁹¹ *Rácz György* most élő *Mihálynak* atyja *Székrül N. Baranya vármegyéből, Gondos János* mostani *Joseffnek* atyja *Aparrul* ezen *Tolna vármegyéből, Csizmazia Ferenc, Ferencznek* atyja, *Szent Györgyrül* nemes *Baranya vármegyéből, Komlai Gergől, Komlai Istvánnak* atyja *Komlorul* nemes *Baranya vármegyéből, Hencz Péter* uti scriptum frater ipssius⁹² *Joannes Hencz, Pető Istvány* most élő *Istvánnak* atyja *Lendvárul, Antal Istvány* most élő *Istvánnak* atyja *Egyhazberrül* nemes *Baranya vármegyéből, Boczor Istvány* most élő *Boczor Pálnak* atyja nemes *Zala vármegyéből* ezen kívül több régiokról nem emlékezik, hanem hogy *Pora Máté* ezelőtt mint egy 25. esztendőökkel *Vasasrul* nemes *Baranya vármegyéből* szakadott *Döbröközre* jól tudja és, hogy szabad esztendeik is voltak annyiból, hogy csak árendát nem fizettek, de a kilencedet a bárányokból, gidákból, méhekből és termésből kiadták, akik pedig utóbb szállottak szabad esztendeik egy sem volt tapasztalta megszállásuk idejétől fogva bírtak négy pusztákat, úgymint *Sűtfőt, Kőlesdet, Gattyát* és *Görcsmint*. A mézárszéket pediglen mindenkor a méltóságos uraság bírta, hanem fél esztendeig a korcsma a városé volt.

Ad 2-um A *Dombovári* hidat, hogy a vízen fölül való helységek az uraság rendeléséből által csinálni segítették, ekkor volt, hogy *Döbrököziek* is egyszer concurráltak,⁹³ de hány ölet csináltak nem tudja, azután a maguk gátjait és malmát építették, de a gáton vám soha sem volt. *Cserénfai Istvány* és *János* szabadosok felül egyebet nem tud, hanem hogy *Istvány* letétetett, *János* kevés idő múlva helyében állíttatott.

Super quibus presentes nostras damus literas testimoniales anno dicto et loco quibus supra⁹⁴

Andreas Nagy Comitatus Tolnensis Vice Judlium manu propria

Paulus Nagy eiusdem Comitatus Jurassor manu propria⁹⁵

⁹⁰ Abaliget

⁹¹ Igalról, kinek fia katonának állt

⁹² akinek a fivére, mint ahogy az írva van, Joannes Hencz

⁹³ eljöttek, összejöttek

⁹⁴ Amelyről kiadtuk jelen testimoniális (tanúsító) levelünket a mondott évben és helyen.

⁹⁵ Nagy András Tolna vármegye szolgabírája, saját kezűleg.

Nagy Pál ugyanazon megye esküdtje, s. k.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDRÁSFALVY 2011a ANDRÁSFALVY Bertalan, *Nyugat-baranyai német telepések történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében*. In: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Szerk. Máté Gábor. Bp.–Pécs 2011, 263–282.
- ANDRÁSFALVY 2011b ANDRÁSFALVY Bertalan, *Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején*. In: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Szerk. Máté Gábor. Bp.–Pécs 2011, 283–296.
- ANDRÁSFALVY 2011c ANDRÁSFALVY Bertalan, *A Délkelet-Dunántúl török idők átvesztelt magyarsága sorsáról (XVII–XVIII. század)*. In: Együtt élő népek – eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai. Szerk. Máté Gábor. Bp.–Pécs 2011, 297–302.
- CSAPODI 1991 CSAPODI Csaba, *A falu élete*. In: Magyar művelődéstörténet 4. Barokk és felvilágosodás. Szerk. Domanovszky György. Szekszárd, 1991, 349–368.
- DÁVID 1982 DÁVID Géza, *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Bp. 1982.
- GELENCSÉR 1992 GELENCSÉR Gyula, *Döbrököz újjászületése a Rákóczi-szabadságharc után*. Tolna Megyei Népújság (III. évf. 163. sz.) 1992. július 11. 6.
- HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS László, *Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között*. Tanulmányok Tolna megye történetéből 9 (1979) 9–104.
- HEGYI 1995 HEGYI Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. História Könyvtár 7. Budapest 1995.
- HEGYI 2001 HEGYI Klára, *Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban*. Századok 135 (2001) 1255–1311.
- HEGYI 2002 HEGYI Klára, *Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben*, In: A hódoltság régészeti kutatása. (Opuscula Hungarica 3. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 21–35.
- K. NÉMETH 2002 K. NÉMETH András, *Kammerer Ernő életéről, munkásságáról és hagyatéka régészeti vonatkozásairól*. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 24 (2002) 275–303.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András, *Tamási és határa a 17. században*. In: Tanulmányok Tamási történetéből. Szerk. Torma István. Tamási 2015, 213–236.
- KAMMERER 1909 KAMMERER Ernő, *A döbröközi eset. 1699*. Szekszárd 1909.
- KOCSIS 1979 KOCSIS Gyula, *A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI–XVII. században*. Ethnographia 90 (1979) 1. sz. 15–40.
- MERÉNYI 1905 MERÉNYI Lajos, *A dombóvári uradalom a XVIII. század elején*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 12 (1905) 2. sz. 320–338.

- MOLNÁR 2006 MOLNÁR Antal, *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp. 2006. (METEM Könyvek 56.)
- SZILÁGYI 1983 SZILÁGYI Mihály, *Az újratelepülő Tolna megye (1710–1720). Tanulmányok Tolna megye történetéből 10 (1983) 33–168.*
- POLÓNYI 1966 POLÓNYI Nóra, Tóth Andrásné: *Egy tolnai táj a XVIII. században (Kísérlet kéziratoss térképeink forrásértékének vizsgálatára)*. In: *Értekezések 1964–1965*. Szerk. Babics András. Bp. 1966, 223–285.
- SZAKÁLY 1975 SZAKÁLY Ferenc, *Források Tolna megye XVI–XVII. századi történetéhez*. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5 (1973–74) [1975] 259–295.
- SZAKÁLY 1993 SZAKÁLY Ferenc, *Szerb bevándorlás a török kori Magyarországra*. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993, 75–88.
- VARGA J. 1969 VARGA J. János, *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Bp. 1969.

Quellen über die ungarische Ansiedlung von Döbrököz

Döbrököz geriet nach dem als „Fall in Döbrököz“ benannten militärischen Exekution in den Zug der historischen Verarbeitungen aus den 17-18. Jahrhunderten. Die im Mittelpunkt des berühmten historischen Ereignisses stehenden Raizen verließen die Ortschaft während des Rákóczi-Freiheitskampfes, statt denen siedelten sich hier Ungarn an. Die Ansiedlung der ungarischen Bevölkerung hat zahlreiche, auf regionalem Ebene verallgemeinbare historische und volkskundliche Lehren. Die Studie veröffentlicht die folgenden, auf die Umstände der Neuansiedlung beziehenden und im Archiv der Familie Esterházy auffindbaren Quellen: der auf die erste Ansiedlung von Döbrököz und auf den das Massensterben der Ansiedler ergebenden „Drüsen Tod“ beziehende Inspektorbrief, dann die Namenliste der in der zweiten Ansiedlergruppe angekommenen Untertanen (mit ihrer Herkunftsort zusammen), das Zeugenverhör über die Herkunft der Leute in Döbrököz, sowie der mit dem ersten Bevölkerer von Döbrököz abgeschlossene erste Ansiedlungsbrief. Eine kurze Studie begleitet die Quellen, welche einen auf die folgenden wichtigen Konsequenzen aufmerksam macht.

Die ansiedlenden Bewohner waren von den, mit der Genehmigung der Grundherren arbeitenden, sog. Ansiedlungskommissaren angeleitet. Die Ungebundenheit war bei der Neusiedlung der neben dem Fluß Kapos liegenden Siedlungen sehr wichtig. Aus den Dokumenten über die Ansiedlung von Döbrököz können wir den Ablauf der Fronarbeiter-anwerbung kennenlernen und die an den Ansiedlungskommissar erteilten Begünstigungen.

Die Dokumente berichten über die Herkunft der ungarischen Bewohner, von denen es sich herausstellt, daß die in den Gemeinden um das Mecsek-Gebirge herum wohnenden Menschen an der Kolonisation einen großen Teil vertraten. Der größte Teil der ungarischen Ansiedler von Döbrököz kamen aus dieser Gegend, so zählen sie auch zu der Gruppe mit dem Namen „Aussiedler des Mecsek-Gebirges“ (genauso, wie die Bewohner aus den Gemeinden Alsómocsolád, Györe, Attala und Mágocs)

GAÁL ZSUZSANNA

Tagyosi Csapó Ida (1807–1856), egy reformkori nő portréja

A rendi társadalom viszonyait évszázadokra meghatározó Tripartitum legfontosabb célkitűzése a birtokos köznemesség státuszának védelme volt. A nők nemesi társadalomban elfoglalt helyét, szerepét is sok tekintetben ez a törekvés, a nemzeti birtok közös megtartásának igénye határozta meg. Fügedi Erik a Hármaskönyv szellemiségét egyenesen nőellenesnek tartotta, azzal érvelve, hogy a törvény szerint a nők előbb az apai, majd a férji hatalom alá kerültek, örökségük az ingóságokban kiadott leánynegyedre korlátozódott, földtulajdonuk pedig nem lehetett, hacsak nem fiúsították őket.¹ Az utóbbi évek kutatásai a nők rendi társadalomban elfoglalt helyét előbbiekénél árnyaltabban látják. Banyó Péter a birtoköröklés és a leánynegyed kérdését vizsgálva állapítja meg, hogy Werbőczy rendszere korántsem érvényesült olyan erővel a középkori birtokjogban, mint az korábban feltételezhető volt, az esetek közel felében ugyanis a lányok örökrészét nem pénzben, hanem birtokban adták ki.² A 18-19. század fordulójának Somogy megyei forrásait kutatva Szijártó István is arra a megállapításra jut, hogy a földtulajdonlás tekintetében a gyakorlatban a nemek között vagy egyenlőség vagy pedig a fiú gyermekek oly módon történő preferálása volt tapasztalható, ami nem járt együtt a nők jogfosztásával.³ A birtokjogon túllépve általában is elmondható, hogy a nemes asszonyok a magyar rendi társadalomban a férfiakéhoz sok tekintetben hasonló jogokkal rendelkeztek. A polgári forradalom pedig az előjogok eltörlésével nem hogy kiterjesztette a női jogokat a szélesebb társadalmi rétegekre, hanem éppen ellenkezőleg, szűkítette azokat abban a körben, amely rendi állásánál fogva korábban kedvezményezett volt.⁴ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy mindez nem kérdőjelezi meg a rendi társadalom patriarchális jellegét, ez a világ kétség kívül férfi központú volt és maradt is fennállásának teljes időszaka alatt.

Jelen tanulmányunk a Csapó család történetébe enged betekintést a 19. század első felébe, a nők oldaláról közelítve a téma feldolgozását. Vizsgálatunk középpontjában a család nőtagjai állnak, mindenek előtt Csapó Ida, akit Széchenyi egyik levelében a következőképpen jellemezett. „*Szép lelke*

¹ FÜGEDI 1992, 39.

² BANYÓ 2000, 10.

³ SZIJÁRTÓ 2003, 173.

⁴ GÁSPÁR 2007, 41.

*forrón lángol mindaz iránt, mi honunk felvirágzását érdekli.*⁵ Megismerhető-e és milyen mélységig az az életút, amely egy pontján Széchenyi elismerését is kivívta? Változtak-e a női szerepek a szülők generációjához képest? Szolgál-e általánosítható tanulságokkal Csapó Ida története? Megjelenik-e, s ha igen, milyen formában a reformkor változást hirdető eszmeisége a női gondolkodásban? Mind-ezen kérdésekre keressük a választ, elsősorban a Csapó család Tolna Megyei Levéltárban őrzött iratainak segítségével.

CSALÁDI HÁTTÉR

A Csapó család

Ida apja, Dániel (1778-1844) a jó nevű Csapó nemzetség sarja, melynek nemességét 1630-ban Komárom királyi városban hirdették ki.⁶ A nemességet szerző ős, György családfája a magas születésszám miatt gyorsan terebélyesedett. A család előneve arra utal, hogy egykoron birtokaik lehettek a Komárom megyei Tagyoson, az ősi birtokot azonban csak nevében őrizte a család, a valóságban nem tudta megtartani. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a Csapók György II. (1650-1712) felesége, Györy Éva révén szereztek földtulajdont Tolna megyében, Dunaszentgyörgyön és Némediben.⁷ A család anyagi helyzetének alakulásáról csak kevés megbízható adattal rendelkezünk. Csapó György a felmenőiről írt monográfiájában úgy tudja, hogy Csapó Sándornak az 1780-as években 200 ezer forintja lett volna, amit ő egy pesti ház vásárlására fordított.⁸ Az adat hitelességét illetően komoly kétségek merülhetnek fel. Egyrészt Sándor életkora miatt, aki 1772-ben születvén, nagykorúságát csak 1796-ban érte el, vagyis ezt megelőzően vagyon feletti rendelkezési jogot aligha gyakorolhattott. Másrészt, maga a megjelölt összeg is valószínűtlenül magasnak tűnik, mindannak tükrében, amit a család anyagi helyzetéről a levéltári forrásokból megtudhatunk. Csapó Dániel és testvérei – Terézia, Pál, Zsófia, Sándor és Imre – korán árvaságra jutottak. Apjuk, Dániel I. 1781-ben, anyjuk csáfordi Tóth Zsuzsanna 1789-ben halt meg. Az árvák tutora és curátora az anyai nagypapa, Tóth Sándor volt, aki a gyermekek neveléséről gondoskodott és vagyonukat is kezelte. A testvérek közötti osztályegyezségre 1795-ben került sor. A teljes vagyont 13 279 rénes forintra becsülték, amely három vagyonelemből tevődött össze, a győri házból, a dunaszentgyörgyi birtokból, illetve a Győr melletti majorból és a hozzá kapcsolódó földekből. A hat testvér egyenlő arányban részesedett a javakból, mindegyikőjükre 2213 forint jutott.⁹ A dunaszentgyörgyi birtok kezelését a legidősebb testvér, Pál végezte, aki az 1790-es évek közepén itt is telepszik le. A gazdálkodás mellett hivatalt is vállalt, a 18. század végén Tolna vármegye főjegyzői tiszttét töltötte be.¹⁰ Franciául is beszélő, nagy műveltségű emberként tartották számon, a Szekszárdon levő francia hadifoglyokkal is ő tartotta a kapcsolatot.¹¹ A családon belül a felnövekvő nemzedékek iskoláztatása kiemelten fontos szerepet játszott. A használható tudás megszerzésére való törekvés egy előrelátó életstratégiát is tükrözött. A képzettség nem csupán a magasabb társadalmi presztízst jelentő hivatalok elérését tette lehetővé, hanem – különösen a csekélyebb birtokú családok esetében – olyan állások megszerzését, melyek jövedelme a családi költségvetés fontos részét képezték. Csapó Dániel nagypapa, József például ügyvédként tevékenykedett, herceg Savoyai Jenő teljhatalmú jogtanácsosaként szerzett magának már fiatalon tekintélyt.¹² Nagybátyját, Csapó Józsefet Debrecen híres orvosaként és több természet-tu-

⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 61. dob. 29. pall.

⁶ CSAPÓ 1985, 8.

⁷ Uo.

⁸ CSAPÓ 1985, 20.

⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 3. dob. 21. pall.

¹⁰ CSAPÓ 1985, 19.

¹¹ Uo.

¹² CSAPÓ 1985, 13.

dományos könyv szerzőjeként tartották számon.¹³ A család szellemiségéről szólva még két tényező kiemelését tartjuk fontosnak: a vallás és nyelvhasználat kérdését. A hit tekintetében meglehetősen bonyolult képlettel találkozhatunk. Csapó Dánielt és testvéreit ugyan a győri katolikus templomban keresztelték meg, anyjuk azonban evangélikusnak nevelte őket.¹⁴ Ezt igazolja Dániel iskolai bizonyítványa is, ahol magát evangélikusnak vallotta.¹⁵ Ami a nyelvhasználatot illeti, forrásként a családtagok egymás közötti levelezését használva, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az érintkezés nyelve a magyar volt. Összefoglalva: a 19. század első évtizedére férfivá érő Dániel családi öröksége anyagiakban meglehetősen szerény volt, csak később vált néhány évtized alatt a maga erejéből vagyonos emberré, egyben tekintélyes közszereplővé. Tudása, tehetsége, munkabírása mellett ebben kiemelkedően fontos szerepe volt a Gindly Katalinnal (1787-1854) kötött házasságának.

A Gindly család

A Gindlyek a Csapóknál néhány évtizeddel később, 1678-ban szereztek nemességet. A család vagyonát Gindly Orbán alapozta meg, aki kihasználva a hadiszállításokban rejlő üzleti lehetőségeket, marhakereskedőként gazdagodott meg Győr városában. A Tolna megyei birtokszerzés testvére, Balázs, illetve fia, Ignác névéhez fűződik. III. Károly 1734. október 15-én kelt adománylevele mintegy 27 500 hold kiterjedésű birtokot juttatott a család számára Medina, Tengelic, Apáti, Hidja, Bikád és Hídvég pusztákon három részben Orbán, egy részben Balázs utódai között osztva meg a birtokot.¹⁶ A Tolna megyei megtelepülés a Gindlyeket a legrangosabb középbirtokos családok sorába emelte. A felemelkedés íve egy évszázadon keresztül töretlennek látszott. Orbán leszármazottai nagy múltú családokba házasodtak – Chernel, Rosty, Bezerédj –, ezzel is emelve a család tekintélyét. A nemesi társadalomba való betagozódás ugyanakkor azt is jelentette, hogy a család maga is osztozott azokban a veszélyekben, amelyek e társadalmi réteget általában jellemezték. Ezek sorában az első helyen a nagyfokú birtokosztódás állt, ami a Gindlyeket is jellemző magas születésszám szükségzerű következménye volt. A bőséges gyermekáldásnak, valamint annak köszönhetően, hogy az adománylevél a leányutódoknak a fiúkéval azonos örökséget biztosított, a 19. század elejére a tengelici uradalom számos középbirtokra darabolódott. A nemzedékről-nemzedékre csökkenő örökség azonban a Csapók helyzetével összehasonlítva még mindig jelentős birtokot képezett. Gindly Katalin apja, Károly 1805-ben bekövetkező halálakor valamivel több, mint 6000 hold tulajdonosa volt, melyen hat élő gyermeke osztozott. A testvérek közötti első osztályos egyezsége 1807-ben került sor, majd két évvel később az egyik testvér és egy nagynéni halála miatt a másodikra. Ennek eredményeként Katalinnak körülbelül 1500 hold birtok jutott a tengelici pusztán, így aztán 18 éves korára a Gindly lány kifejezetten vonzó partinak számított. Nem egyszerűen egy majdani örökség várományosaként tekintettek rá a társaságban, hanem mint egy olyan hajadonra, akinek tényleges birtokhoz jutása karnyújtásnyi távolságra volt.

Csapó Ida szüleinek megismerkedéséről, találkozásuk helyszínéről, körülményeiről nincsenek pontos ismereteink, mint ahogy alig van adatunk a szülők házasságkötése előtti életéről. Az apa, Csapó Dániel 1798-ban fejezte be tanulmányait a pozsonyi jogi akadémián, bizonyítványa tanúsága szerint kiváló eredménnyel.¹⁷ Vagyon hiányában a húszéves fiatalember azzal a gondolattal foglalkozott, hogy uradalmi tisztviselőként kezd munkába. Erre utal testvére, Sándor 1798-ban hozzá írt levele. *„Sontagh Urhoz valo meneteledet, akárki akár minő okokbul tanácsolták, én nem javaslom, mert attul tartok, hogy egy két esztendeig nála lévén vagy számtartóvá vagy Cancellistává tesznek, Te pedig nem azért tanultál, hogy talán egész életedben számtartó légy!”*¹⁸ Sándor öccse karrierjét

¹³ CSERNA 1999, 47.

¹⁴ CSAPÓ 1985, 19; 20; 23; 27.

¹⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 27. dob. 1. pall.

¹⁶ NAGY IV. köt. 1858, 408-409.

¹⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 27. dob. 1. pall.

¹⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 40. dob. 44. pall.

sokkal inkább a nagypapa példáját követve ügyvédként képzelte el, azt javasolva neki, hogy menjen Pestre egy híres procátor mellé, ahol másfél év alatt maga is megszerezhetné az önállóságához szükséges ismereteket.¹⁹ Dániel azonban nem fogadta meg bátyja ügyvédi karriert célzó tanácsát. A rendelkezésre álló, szórványos adatok arra utalnak, hogy saját jövőjét birtokos gazdálkodóként képzelte el. 1801-ben például felmerült, hogy Némediben próbál egy megélhetéshez elegendő árendás birtokot szerezni egy lakhatásra alkalmas kúriával,²⁰ egy évvel később pedig Imre testvérétől vásárolta meg a Győr határában levő, neki osztályrészül jutó szántóföldjét 6000 forintért.²¹ Dániel 1806 előtti állandó lakhelyét illetően nem rendelkezünk adatokkal. Az viszont bizonyos, hogy rendszeresen megfordult testvéreinél, Pálnál, aki Dunaszentgyörgyön élt, és Sándornál, aki Festetics birtok árendásaként Tolnán lakott. Gindly Katalinnal való találkozásának lehetséges helyszínéként a Tolna megyeiekén kívül, még valószínűsíthető Győr is, ahova mindkét családnak erős kötődései voltak. Csapó Sándor öccsének írt egyik levele pedig konkrét adalékkal szolgál arra, hogy Dániel Győrben is megfordult egy-egy farsangi bálon: „*Kedves Danim! Reményilem, hogy Vasárnap Estvére, akar mi nehezen, de csak ugyan bé vetödtetek Györbe, – s így a Bálba. Sokat beszélgettünk rólatok Vasárnap Estve Fránzlival s képzelvén azon szempillantást a midön mind Galanterek a Bálba bé mentek csak nem hallottuk sziv dobogástait, midön Nimpháitokkal öszve jöttetek. – Hiszen nem szükség, hogy el piruljon az Úr, én is voltam olyan szegény legény, tudom én azt hogy megyen.*”²² Gindly Katalin és Csapó Dániel 1806-ban kötnek házasságot. A férj ez alkalommal reverzálist adott, kötelezve magát, hogy gyermekeit katolikus vallás szerint neveli.²³ A Csapó család bizonyosan örömmel fogadta a házasság hírért. Egyedül Zsófia testvére neheztelt rá rövid ideig katolikus választottja miatt, de lehet, hogy inkább azért, mert Dániel halogatta, hogy bemutassa nejét a néniének. „*....ugy ne gondolkoggyál rólam hogy hazasságodért nehesztelnek read ha volt is banatom de az már meggyógyult, mer minden aki ösmeri Feleségedet nem gyűzik dicsérni nem csak az szepsegét hanem az jó erkölcsit es majd hozá hasonlot nem tudnak..... Az Isten ajon kívánom boldog szülést az Feleségednek és agyon meg egy szép ép gyermeket akiben örömtök lehessen.*”²⁴

A TENGELICI OTTHON

Csapó Dániel és Gindly Katalin a házasságkötést követően a feleség örökségként kapott birtokán, Tengelicen telepedett le. Otthonuk még jóval szerényebb, mint a ma Csapó-kúriaként ismert épület, ami majd csak 1820-ra készül el.²⁵ A fiatal pár az esküvőt követően nagyon hamar szülővé válik, 1807. augusztus 30-án megszületett kislányuk, Ida. A szüléshez orvost is hívtak, Rédeky doktort, és egy bába szolgálatait is igénybe vették két héten keresztül.²⁶ Idát id. Bezerédj István tartotta a keresztvíz alá, aki 300 forintot ad ajándékkul a kislánynak, amit a gondos apa befektetéssel kívánt tovább kamatoztatni lánya számára.

Pálóczy Horvát Ádám ugyan már egy 1790-es röpiratában azt sürgette, hogy az anyák gyermekeiket maguk szoptassák, a nemesi családok körében azonban egyáltalán nem vált gyakorlattá.²⁷ Csapóék is fogadtak egy szoptatós dajkát, aki körülbelül egy éven keresztül táplálta a csecsemőt. Ezt követően egy szárazdajka segített a kisgyermek gondozásában egészen két éves koráig.²⁸

¹⁹ Uo.

²⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 40. dob. 44. pall. Csapó Sándor levele Csapó Dánielnek 1801. aug. 15.

²¹ MNL TML Csapó cs. ir. 3. dob. 27. pall.

²² MNL TML Csapó cs. ir. 40. dob. 44. pall. Csapó Sándor levele Csapó Dánielnek 1804. febr.18.

²³ CSAPÓ 1985, 23.

²⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 41. dob. 46. pall. Csapó Zsófia levele Csapó Dánielnek é.n.

²⁵ A nemesi kúriák jellegzetességeiről Glósz József készített árnyalt elemzést. GLÓSZ, 2014 b

²⁶ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 279. pall.

²⁷ FÁBRI 1999, 38-39.

²⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 279. pall.

A cseperedő gyereket harmonikus család vette körül. Ezt a képet sugallja Neugass Isidor 1811-ben készített festménye, ami ha némiképp idealizál is, összességében mégis valós képet fest a Csapó családról. A kor nemi szerepekről vallott felfogását hűen tükrözve, a kisgyermek anyjához bújik, miközben az apa a férfiasság és a nemesi státusz attribútumaiként egy vadászfegyvert és egy kutyapórázt tart a kezében. Ida kétségkívül szerencsés családban született, anyja és apja nagyon jól kiegészítették egymást. Gindly Katalin vagyont hozott a házasságba, Csapó Dániel pedig azt a képességet, hogy ezt a vagyont ne csak megtartsa, hanem tovább is gyarapítsa. A szülők között – az elérhető források alapján legalább is úgy tűnik – jól működő munkamegosztás alakult ki. A birtokot Dániel kezelte, ő határozta meg a gazdálkodás módját, a fejlesztések irányát, gondoskodott a termények értékesítéséről. 1807-től 25 éven át saját kezűleg vezetett pénztárcönyve, miközben kitűnő forrás a család életmód-

1. kép. Neugass Izidor: Csapó Dániel és családja, 1811

jára, egyben lenyomata is egy a gazdálkodást hivatásnak tekintő szemléletnek, amit Csapó Dániel sikerei egyik fontos zálogának tekinthetünk. A házastársak közti levelezés ugyanakkor egyértelműen rávilágít arra, hogy a birtok ügyeinek intézésében bizonyos mértékig Gindly Katalin is részt vett. Férje részben üzleti ügyeket intézendő, részben a rendszeres füredi kúrák, később követi tevékenysége miatt gyakran volt távol Tengelicről. Ilyenkor a feleség nemcsak beszámolt a gazdasági munkák állásáról, hanem közvetítette is férje utasításait az ispánnak, ellenőrizte azok végrehajtását, pénzügyeket intézett, nagy összegű számlákat rendezett. Önálló üzleti döntéseket viszont nem hozott. Egyik levelében arról tájékoztatja például Csapót, hogy Daróczy járt náluk, aki rögtön nyélbe akart ütni egy üzletet, de ő egy későbbi időpontot adott neki, amikor reméli, hogy már a férje is itthon lesz.²⁹ A házastársak közötti munkamegosztással kapcsolatban még egy érdekes megfigyelést tettünk. A levelek és a pénztárcönyv bejegyzései alapján úgy tűnik, hogy noha mindketten vettek kúrát Füreden, csak a legritkább esetben töltöttek ott egyszerre hosszabb időt. Joggal feltételezhető, hogy ezzel arra törekedtek, hogy a nyári gazdasági munkák idején legalább az egyikőjük Tengelicen legyen.³⁰ Az 1820-as évek második felétől Csapó Dániel erősödő közéleti szerepvállalásával – alispánná, majd országgyűlési követté választják – feltehetőleg a feleség még többet vállalt a tengelici ügyek intézéséből.

A gyermekneveléssel kapcsolatos feladatokat illetően az arányokat tekintve éppen fordított a helyzet. Ebben Gindly Katalin vállalt nagyobb részt, de egészen bizonyos, hogy nem hiányzott az apai gondoskodás sem. Ida gondozásában két éves koráig dajkák segédkeztek, később nevelőnők

²⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 38.dob. 35. pall. Gindly Katalin levelei Csapó Dánielnek. A levelek német nyelvűek és nagy többségükben év megjelölés nélküliek.

³⁰ MNL TML Csapó cs. ir. Csapó 18. dob. 279-281. pall; 38. dob. 35. pall. Gindly Katalin levelei Csapó Dánielhez é. n.

érkeztek a házhoz. Gindly Katalin közben sem maradt segítség nélkül, tekintve, hogy sógornője, Csapó Terézia is velük élt.³¹ Ida, évtizedekkel később nosztalgiával emlékezik a tengelici gyerekkorra, felidézve nagynénje alakját. „...gyakran eszem előtt forognak az együgyű gazdai munkák, mikor sokszor a Kiss Posta Kotsiny kimentünk az aratok vagy kasszásokhoz estve az fű lépésünk alatt illatozott és én vig Kiss leány alig voltam az igen nagy elevenségben visszatartani, és az jó Trézsi Tante a ki minden szenvedelmei mellett jó szívét el nem vesztette.”³²

Ida mellé hét éves korában fogadtak először nevelőnőt, gróf Phillip kisasszonyt évi 320 forint fizetséggel, aki két évig maradt Tengelicen. A kislány intenzívebb képzése 1816 őszétől kezdődött, amikor apja Pesten lakást bérelt, s családjával félévre a városba költözött. A szépírást tanító mester mellett tánc- és zongoratanár is adott órákat Idának, aki anyja egyik levele szerint szépen haladt előre tanulmányaiban. Új nevelőnőt is fogadtak Stettner Magdolnát. A család 1817 nyaráig maradt Pesten, ekkor viszont visszaköltöztek Tengelicre. A nevelőnő velük tartott, és Ida zenei képzése is folytatódott, egészen 1821 tavaszáig. Ida nyár végén tölti be a 14. életévét. Bár jogi értelemben csak két év múlva lesz nagykorú, de már most jelentős változások történnek az életében. Nemcsak a zongoramestertől váltak meg, de a nevelőnő is befejezte a munkáját. Augusztusban valószínűleg születésnap ajándékként megkapta élete első gyémántgyűrűjét. Februárban új ruhákat vásároltak számára, bálialak, hogy részt vehessen a farsangi multságokon. Nyár elején pedig szüleivel Pestre utazott, ahol újra nagy összegért vettek ruhákat, színházba és vacsorázni is elvitték. Júliusban a család három hetet töltött Füreden, ez volt az első alkalom, hogy Idát is magukkal vitték a nyaralásra.³³

Az oktatás, nevelés tartalmi részét illetően kevés konkrét információval rendelkezünk. A nőkel szembeni társadalmi elvárásokkal kapcsolatban a közvélekedés széleskörűen elfogadta, amit Kultsár István a Hasznos Multságok 1822. évi kötetében megfogalmazott: „...a természet alkotója az asszonyi nemet feleségnek, anyának és házi asszonynak rendelte. Ennek tehát kötelessége volna, hogy hív és kellemetes feleség, gyermekei iránt szelíd és gondos dajka, cselédjei iránt nemes, ügyes és szorgalmatos gazdaasszony légyen.”³⁴ E cél elérésének módzatairól azonban már az 1790-es évektől viták folytak. Kultsár például kifogásolta a lánynevelés kapcsán az olyan „fitogtatásra alkalmas” tevékenységek elsajátíttatását, mint a költemények deklamálása, görög és római istenek történeteinek papolása, zongora-, gitár-, és énekképzés vagy éppen az idegen nyelvek tanulása.³⁵ Mások a magyar nyelv és a magyar olvasmányok hanyagolása miatt tettek szemrehányást a nőknek.³⁶ Csapó Ida képzésével kapcsolatban abban bizonyosak lehetünk, hogy az oktatás nyelve elsősorban a német volt, és anyanyelve egész életében édesanyja nyelve, a német maradt. Gindly Katalin tudott ugyan magyarul, írni viszont kizárólag németül írt.³⁷ Ida Katalin-napi, németül írt köszöntője is azt jelzi, hogy anya és lánya közötti érintkezés elsődleges nyelve a német volt. Bár az igazsághoz tartozik, hogy az íráskép alapján ezt az 1815 november 25-i keltezésű versikét biztosan nem a kislány, hanem a nevelőnője jegyezte papírra.³⁸ A német mellett Csapó Ida gyerekkorától franciául is tanult, ennek a családban hagyománya volt, az előrehaladást pedig egy sajátos körülmény nagymértékben előse-

³¹ Terézia Csapó Dániel legidősebb testvére a nyomorgott. Éhezett, fagyoskodott, betegeskedett, testvéreitől Dánieltől és Sándortól várt anyagi támogatást. Azt tervezte, ha a telet átvészeli, beáll egy úri házhoz. Végül Dániel vette magához, haláláig velük élt. MNL TML Csapó cs. ir.40. dob. 43.pall. Csapó Terézia levele Csapó Dánielnek 1806. nov. Itt jegyezzük meg, hogy Dániel teljesítménye jó képességeinek, illetve szerencsés házasságának köszönhetően kivételesnek számított. Testvérei közül nemcsak Teréz, hanem Imre és Sándor is komoly nehézségekkel küszködött. Előbbi teljesen elszegényedett, s csak felesége kisebb birtoka mentette meg a teljes ellehetetlenüléstől. Sándor előbb a tolnai Festetich, majd a törökszentmiklósi Almássy birtok kezeléséből tartotta fenn magát. Csapó 1985. 20. 28.

³² MNL TML Csapó cs. ir.38.dob.36. pall. Csapó Ida levele apjának é.n.

³³ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 280. pall.;38. dob.35. pall. Gindly Katalin levele Csapó Dánielnek é.n.

³⁴ FÁBRI 1999, 67.

³⁵ Uo.

³⁶ FÁBRI 1999.33. Pálóczy Horváth Ádám röpirata 1790.

³⁷ Gindly Katalin szülei Gindly Károly és Rosty Antónia is kizárólag németül leveleztek egymással. Egy –két levelet találtunk viszont, amelyben a megszólítás magyarul íródott. MNL TML Gindly cs. ir. 108.dob. 381.-382. pall. Gindly Katalin magyar nyelvismeretere utal Gindly Antal testvérehez írott magyar nyelvű levele. Gindly cs. ir. 114. dob. 755. pall.

³⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 11. pall.

gítette. Nevezetesen Csapó Dánielnek báró Serpes francia royalista emigráns-sal kötött szoros barátsága, aki négy évtizeden keresztül vendégeskedett Tengelicen, és gyakorlatilag családtaggá vált.³⁹ A gyermekkorban elsajátított nyelvekre alapozva, Ida olaszul és angolul is megtanult, melyeken „nemcsak olvasott és beszélt, hanem avatottan írt is.”⁴⁰ Ugyanez bizonyosan nem állítható Csapó Ida magyar nyelvtudásáról. Egyik, fiatal lány korában írt leveléből idézünk. „Ha bár egy kevesset reszketvén, és az sok Hibák előérszésében pirulván, mellyektől ezen Levelem telle fog lenni, de még is igen örömet használom Kegyes Atyámnak engedelmét, ezentul néha Hazámnak olly bájossan hangozó Nyelviben kifejezni kedves Atyám előtt amit tudtára kívánok adni.”⁴¹

Csapó Ida gyermek- és ifjú korát kifejezett jómódban töltötte a szülői házban. Ennek alapját a jó adottságú, Dunához közeli, tekintélyes allodiummal rendelkező tengelici birtok teremtette meg, s még inkább az a körülmény, hogy Csapó Dániel ezeket a lehetőségeket messzemenően kamatoztatni tudta. A robotoltatásra és terménybeszolgáltatásra épülő feudális gazdálkodást messze meghaladva, birtokát bérmunkát is alkalmazó mezőgazdasági üzemmé alakította át, kiemelt szerepet szánva az állattartásnak, ezen belül a juhtenyésztésnek. A birtokot átvéve – pénztárkönyvének tanúsága szerint – folyamatosan emelkedtek a bevételek, aminek nem elhanyagolható részét a meglévő gazdaság fejlesztésére, illetve új birtokok vásárlására fordította.⁴²

Az anyagi gyarapodás jelei érzékelhetővé váltak a család életkörülményeiben is. A leglátványosabb változások a lakhatás területén következtek be. 1819 és 1820 között felépült a Pollack Mihály tervezte, klasszicista kúria, majd a következő években a 32 hold kiterjedésű angolpark, valamint egy üvegház.⁴³ A kúria nem fényűző, de minden részletében jólétet áraszt. A földszinten található 14 szobából öt „parketirozva és kifestve van”⁴⁴, ezek közül egyik bizonyára Ida leányszobája, amelynek ajtaja fölé egy rózsák közt enyegő kis Ámort festettek.⁴⁵ Az épület berendezésére is sokat költött Csapó, neves pesti bútorkereskedőnél vásárolt „szobabéli mobiliákat”, emellett egy högyészi asztalosnak is adott megbízást. Tükrök és csillárok is kerültek a termekbe és egy új zongora is, a falakat pedig különféle családi, illetve szent képek díszítették.⁴⁶

2. kép. Egger Vilmos: Serpes Lajos báró arcképe, 1828

³⁹ CSAPÓ é.n. 24.

⁴⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 110. dob. 108. pall.

⁴¹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele apjának 1824. jan. 20.

⁴² MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 281. pall. Csapó Dániel pénztárkönyve. Ezek sorában legjelentősebb a baracsi birtok, ami több mint 3000 hold kiterjedésű volt.

⁴³ SZENTES 1991, 3. 15.

⁴⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 7. dob. 127.pall.

⁴⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 19. pall. Vidos István levele Csapó Idának 1821. júl. 10.

⁴⁶ SZENTES 1991, 13-14.

A kúria központi tere elhelyezkedésében és funkcionálisan is az előcsarnokból nyíló szalon, vagy más szóhasználatnál ebédlő volt, ez szolgált a családi együttlétek és a vendégfogadások elsősorú színterül. 1824-ig az asztal körül rendszerint öten ültek: a családfő és felesége, lányuk, Ida, Terézia, a nagynéni, valamint a korábban már említett jó barát, a francia emigráns, báró Serpes. A tágas kúria további helyiségei is elkülönültek egymástól funkcionális értelemben. A ház szellemiségét jól kifejezve külön könyvtár- és levéltárszobát rendeztek be. A Csapó-könyvtár összetételéről, nagyságáról tételes felsorolás nem maradt fenn, de gazdagságára számos forrás utal. Többek között a már többször idézett pénztárkönyv, ami Csapó Dániel számos könyvvásárlását rögzíti a kiadásrovatban sajnos, legtöbbször a mű megjelölése nélkül. Ezek közül kivétel egy 1813. októberi bejegyzés, ami szerint Csapó Collin öt kötetes „*drammatikus*” munkáját, valamint Schiller 30 jáhrieger Krieg című művét vásárolta meg.⁴⁷ A tengelici könyvtárról megemlékezik egy a *Regélőben* megjelenő, ország ismertető leírás is. „*Ha kisasszonykám valaha Tengeliczre jőne, bátran beszólhat az alispánhoz; mert ott is tudnak ám (pedig jól) farncziául, 's németül: de azért a' kedves hazai, a' magyar nyelv nincs levette trónjából, 's az alispán válogatott könyvtárában, mellynek nem tudom nagyságát vagy a tudományok csaknem minden ágaiból válogatottságát dicsérem inkább, mondom ebben számtalan magyar könyvet is fog találni, mint p.o. a' Hitelt, Világot, Vörösmartyt és Endrét, Horvát Istvánt és – – ennek nincs párja még.*”⁴⁸

A család kényelméről létszámát meghaladó nagyságú szolgálószemélyzet gondoskodott. A belső cselédséghez tartozott egy inas, egy vagy két szobalány, akik az urasággal egy szinten, a földszinten laktak, ezenkívül egy kulcsárnő, egy szakácsnő és három cseléd, akik ugyancsak az úri lakban, igaz, annak alagsori részében éltek.⁴⁹ A felsoroltakon kívül a család közvetlen kiszolgálásában még részt vett két, a pénztárkönyvben rendszerint név szerint említett kocsis is. A kényelem elengedhetetlen kellékeként Csapóék ugyanis két kocsit is tartottak egy két- és egy négylovas járművet, amit a nagyobb távolságok megtételére használtak.⁵⁰

A háztartásvezetés – a nemek között kialakult hagyományos munkamegosztás szerint – Gindly Katalin feladata volt, de hogy ez pontosan milyen tevékenységeket takart, arról kevés információ áll rendelkezésre. Az viszont bizonyos, hogy Gindly Katalinra kevesebb teher hárult, mint a kevésbé jómódú társaira. A szervezési munkák egy jelentős hányadát ugyanis nem maga, hanem a kulcsárné végezte. A pénztárkönyv tanúsága szerint Katalin havonta jellemzően két- három részletben, összesen 50-100 forint értékben konyhapénzt kapott férjétől. A bejegyzések alapján ugyanakkor bizonyosra vehetjük, hogy a háztartáshoz szükséges beszerzések egy jelentős része ezen a körön kívül esett. Férje a különféle vásárokat látogatva rendszeresen maga költött a háztartáshoz szükséges élelmiszerekre és különféle eszközökre, igaz, részben felesége kéréseit követve.⁵¹ A jólét kifejeződése volt a naponta gazdagon terített asztal, amire nemcsak a gazdaságban megtermelt javak kerültek. Bár a nemesi háztartások alapvetően önellátásra törekedtek, de Csapóék emellett jelentős összegeket költettek élelmiszerekre. Nemcsak cukorra és sóra, Pesten beszerezett fűszerárúkra, vagy olyan élvezeti cikkekre, mint kávé és csokoládé, hanem rendszeresen vásároltak elsősorban a közeli Tolnán friss húst és halat. Ezen kívül tellett olyan ínycségekre, mint a füstölt hering vagy éppen egy különleges sajt. A pénztárkönyv kiadási rovatában gyakori volt a bor- vagy sör vásárlására vonatkozó tétel is. A jómódban felnövő Gindly Katalin számára mindez természetesen számított, a Csapó család azonban egészen más élményekkel is rendelkezett. Dániel testvére, Terézia az éhezés határán állva keresett menedéket testvérénél, de nem volt sokkal jobb helyzetben Dániel nagybátyja, Csapó Gábor sem, aki asszonylányától kéregetett ételmezt, komoly házastársi vitákat gerjesztve veje és leánya között.⁵²

⁴⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 280. pall.

⁴⁸ Regélő 1833. dec. 29. 630.

⁴⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 281. pall; Szentes 1991. 31-37.

⁵⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 280-281. pall. Urak és cselédek viszonyára lásd: GLÓSZ, 2014 b. 102.

⁵¹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 35 pall. Gindly katalin levele férjéhez é.n.

⁵² MNL TML Csapó cs. ir. 43. dob. 57. pall. Csapó Rozália levele Csapó Dánielhez” ...*az asszonytul kütem a nénémnek egy kis táfelt tejet*

3. kép. Egger Vilmos:
Csapó Dánielné Gindly Katalin arcképe, 1828

4. kép. Egger Vilmos:
Csapó Dániel arcképe, 1828.

A konyhai kiadások mellett a Csapó család háztartásában jelentős, közel azonos nagyságú összegeket fordítottak ruházkodásra. 1815 és 1823 között évente átlagosan 2500 forintot. Gindly Katalin Pesten, Budán, Tolnán és Pakson is dolgoztatott szabókkal, de alkalmanként Bécsből is szerzett be ruhadarabokat férje vagy egy rokon, ismerős segítségével. Férje pesti útjai során nemcsak a szabószámlákat rendezte, de gyakran selyemharisnyát, sálát, szalagokat, kesztyűt, kalapra való tollat is vásárolt feleségének, neve napjára vagy más alkalomra ékszerrel, ruhával lepte meg Gindly Katalint. Többek között egy csaknem 2800 forint értékű igazgyöngylánccal, máskor közel ötszáz forint értékű gyémántgyűrűvel és függővel. Cipőre is jócskán költöttek, 1808-ban pesti útja során egyszerre 12 pár cipőt vásárolt Csapó a feleségének, a következő két évben pedig előbb hetet, majd kilencet. Csapó Dániel saját öltözködésére is sokat fordított: Szegeden farkasbundát vásárolt magának 225 forintért, gyakran fordult meg a szücsöknél mentére, kalpagra való prémért, aranyórát és láncot vásárolt magának, „fürdeni való” ruháját 48 forintért csináltatta, nadrágot nemcsak posztóból, de bársonyból és szarvasbőrből készíttetett, ünnepi öltözetéhez pedig ezüst mentekötőt és ezüst kenyelet vásárolt.⁵³

A tengelici szülői ház Csapó Ida számára minden tekintetben ideális környezetet jelentett, gondoskodó, szerető szülők és kifejezett jólét vette körül gyermeké és serdülő kora idején. Neveltetésére nem hiányzott sem a pénz, sem a figyelem, nevelőnők és magántanárok képezték, hogy a társaságban helyét megállni tudó, ifjú hölgyé váljon.

meg egy kis ludhust meg egy fontra valo sőt egy verdung Lud siral együtt...és ezekér oj képtelen motskot vit véghez rajtok és rajtam, meg azt monta hogy ha töbet az atyám ide valakit küld az kivágatja az falubol és azt kiáltoztatja hogy nézitek az Csapo Gábornak ez a kéregetője

⁵³ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 280-281. pall.

PÁRVÁLASZTÁS, CSALÁDALAPÍTÁS

„Legnagyobb boldogtalansága talán asszonyi nemeteknek abban fog állani, hogy ifjúságotoknak a házasságra szabad választás nem engedtetik. Úgy gondolkoznak sok szülék, hogy az életnek tapasztalása s történeti őket az oly dolgok esmérésébe már nagyobb világosságra hozván, gyermekek szívének valós tárgyát csalattatás nélkül választhatják. Mennyi leányok találatnak, kik félelmek és szemérmességektől akadályoztatnak azon férfival ellenkezni, kit nemzetségek és szüléik nékik férjül ajánlanak....., s nem is lehet ellenek e részben tenni, mert igaz az, hogy a csupa ifjú szerelemből megesett házasságokban, melyek többnyire mindenkor magokra szoktak unni, idővel szinte egyenletlenségek s veszedelmek származtak, mint azokban látunk, melyeket csupán szülék szerzetek.”⁵⁴

A 18. század 70-es éveiből származó idézet a párválasztással kapcsolatos társadalmi gyakorlatot tükrözi, mely szerint a házastárs kiválasztása a nemzetség és a szülők feladata, ugyanakkor utal arra is, hogy emellett szabad választáson alapuló szerelmi házasságok is köttetek. A szülői engedély persze ezen esetekben sem hiányozhatott, ami egyben biztosítékot jelentett arra, hogy a választott személy ne essen kívül azon a társadalmi körön, ami a szülők számára akceptálható volt. A rendiség keretei között – melyben az ősiség a várományosok közösségét hozta létre – a párválasztás nem egyszerűen két fiatal döntése, hanem az egész családot, sőt a tágabb rokonságot is érintő lépés volt.⁵⁵ Ez a mélyebb oka annak, hogy a kötöttségektől mentes, szabad választás lehetősége a korszak egészében nagyon korlátozott maradt.

Csapó Ida egyéni sorsa – mint alábbiakban látni fogjuk – sok tekintetben igazolja a fenti idézetben írottakat. Fiatal lánnyá érve, Ida korán figyelmet ébresztett a házasulni készülő fiatal emberek körében. Nem csoda, hiszen igazán kívánatos parti. Jómódú szülők egyetlen gyermeke, aki anyja révén a Gindly nemzetség tagja, így leányági örökösként nemcsak apja szerzett vagyonára, hanem a tengelici birtokra is igényt tarthat. Ráadásul szép is, a róla készült festmények és a kortársi emlékezet egyaránt ezt igazolják.⁵⁶ Ida egyik első kérése a közeli rokonságból akadt. Nincs egészen 14 éves, amikor nagynénje, Csapó Zsófia veje, a két gyermekes özvegy, Vidos István Koltárol Tengelicre látogatott. Hazaérkezése után a következő levelet írta Idának.

„Kedves Kiss Asszony!

„Nem tudom, noha gyanítom mi csuda változás esett szivemen azon idő uta, hogy Angyali személyéhez szerentséltetem: fázom és melegem van örülök és siránkozom remélyek és kétségbe esem, 's mind ezek szivem fenekén egy nyomást hagynak, melly felette édes, és kimondhatatlanul kellemetes.- Gyanítom mind mondám, mi ez 'a melly illy nagy hatalommal ostromol, de félek kimondani tartván nehogy az ártatlan Ida érzésemet nem viszonozván diadalmas nevetséget ül habozásomból. – De nem! koránt sem remélem attól a kegyestől kinek gyönyörűséggel tetézt képét lehetetlen, hogy szép lélek ne lakja, mely imádóját kikacagni képtelenségnek tartaná ezen édes reménységtől bátorittatván egyenes szivvel megvallom, hogy az a'mi engemet ennyire gyötör, 's még is kellemet nyújt, nem más hanem a'hasonlíthatatlan szépségű és Angyali erkölcsű ártatlan Idához vonzó kimondhatatlan szerelem, melly engem ha azt 'a kegyes Ida viszon érzéssel jutalmazza, örökre valóban örökre boldoggá teend. Vajha ezen kedves Idának, ott létemkor készült szobájában, ama kiss Amór, mely nyilaival 'a Rósák között enyelegve festetett ajtója felett megelevenednék s ezen imádott szép Idának füleiben sugnám azt, 'a mit eránta változhatatlanul érzek., szívébe lőné egy nyilat, és viszon érzésre gerjesztené jó szívét! Ah mi örömmel lépnek akkor az oltárhoz 's mi

⁵⁴ Bessenyei 1777, 20. Bessenyei Lord Halifax angol nyelvű munkáját, franciából fordította magyarra. A kor gyakorlatának megfelelően az eredeti művet a fordító saját gondolataival egészítette ki. FÁBRI 1999, 20.

⁵⁵ GLÓSZ 2014a, 94-96.

⁵⁶ BODNÁR- GÁRDONYI 1918, 104.

édes elragadtatással kiáltanám, hogy 'a szép 's jó Ida örökre enyim; hol az 'a hatalom, melly tőle elszakasszon? – Ime 'a mit Tengeliczen létemnek utolsó étczakájára kívánt édes Kiss Asszony, hogy jót álmodjak, de igen betellessedett nem az édes álom tesz engem nyughatalatlanná. – édes Kiss Asszony! mi igen elragadnak engem ezen édes álmodozások, mellyekben hidje el édes örömmel szenvedem, mert engem Ida kezén kívül semmi boldoggá nem tehet, 's azt 'a mit boldog ott létemkor a' Virágok közt mondtam megújítom, tudniillik örökös hívségemnek szent esküvését. Ne vesse meg ezt a szép Ida, hanem aratván a' győzedelmi koszorút, mellyet kellemei rajtam vettenek, egyszersmind Isteni kegyességének áldását hintse reám, 's tegyen viszon szeretetével boldoggá! – Ekkor! oh ekkor teljesednék be az én negyedik kívánságom, mellyet tettehedni óhajté, midőn imádtam Kedves Asszony Anyja társaságában földön enyelegtünk, hol Lóher vala vetve, s onnon vissza térve egy beszédben eredtünk. Így azon első napom, melly szomorúsággal tölté el mellemet szép verőfényt hozott szívemre. Valamint azon szomorú esős idők is, mellyek ott létemkor komorították az Eget, most szép napokra változtak: – Óh adná az Ég ezen kívánságom teljesedését, mellyet annyival is inkább óhajtanék, hogy egy meg betsülhetetlen Nemes lelkű Férfihoz az én Idám kedves Ura Atyához közelebb lennék kapcsolva, 's boldogságom ezzel is tetéztetnék”

Kiss Asszony eránt égő forró szeretetem zálogául legkedvesebb poharamat küldöm, vegye ezt olly szívvel az én kedves Idám millyennel én küldöm noha csekélység: ne tekintse az ajándékot, hanem az adónak szívét, s tellyesítse, 'a mi reá van festve, tudniillik: elnefelejtsem ki vagyok még a siromnál is.

A' Kiss Asszonymnak az én imádott Idámnak:

búzózó imádója

Koltán 16 júliusban 1821.

V. István⁵⁷

A szerelmi vallomást Csapó Ida csak majd egy évvel később kapja kézhez Vidos István újabb levelének mellékleteként.

„Elfelejtethetlen Kedves Ida Kiss Asszony!

Sem éjjelem sem nappalom, melly szerető szívemnek csak egy csekély nyugodalalmát is engedné. Most éppen Április hónapot számolunk 's ez a Holnap az a' szerentsés Esztendő része, melly velem a Kiss Asszonyt megismértette, mit éreztem ezen hónapban ezen első ismérkedésünk alkalmatosságával 's az olta is, erről ezen idezárt még 1821-ik esztendő Julius Hónap 1-ső napján irt, de szerencsétlenségemre a' Kiss Asszony kezére nem jutott Levelemből kiolvasni. Ezen Levelemben tett kinyilatkoztatásom következtében csupán az egy érdeklő szívemet, hogy ugyan azon kinyilatkoztatásomat még a Kiss Asszony, kit én ... imádok, tőlem nem vette, s' az olta kivált mos mindig uj és uj kérői akadnak, kik angali kezével boldogok kívánnak lenni.

Jaj nékem, ha azok közül egy szerentsésebb lesz nálamnál!– Én leg alább azt mondhatom, hivebben, hivebben és tisztábban senki nem szerethetia' Kiss Asszonyt, mint én és egyenesen megvallom, hogy én boldog nem is lehetek, ha csak a' Kiss Asszony kezével boldoggá nem teend.– édes Ida Kiss Asszony! én hízkelkedő soha nem voltam, egyenes szívemet ismeri az Isten, ki mindnyájunknak titkát tudja és én ezen egyenes szívvel megvallom, hogy ha a Kis Asszony engemet olly forró érzéssel szeret mint én a Kis Asszonyt, tehát boldog vagyok, mert nálam el van tőkélve, hogy vagy Ida lesz az én egyetlen hivem, vagy soha senki más, mint a hideg halálnak jeges karjai; ha Ida mégis mást választ, akkor a szerentsétlenül szerető Vidos örökre boldogtalan . Édes Idám (megengedjen Kedves Kiss Asszony, hogy ilyen bizodalmasan nevezzem.) itt van Imádójának gyónása, szóljon csak egyet 's egy szava vagy örökre boldoggá vagy szerentsétlenül boldogtalaná teend.– Oh én nem remélyem azt, hogy egy ily kegyes Angyal egy szives imádóját boldogtalaná tehesse!

⁵⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 19. pall. Vidos István levele Csapó Idának 1821. júl. 1.

Mondja-mondja édes egyetlenül szeretett Kiss Asszony azt a' szavát és egyedül szereti és magának választja utolsó pihenésiig imádó

Tisztelőjét

*Vidos Istvánt*⁵⁸

Irárm Koltán Ápr. 27-én 1822.”

Vidos Istvánnak – a bizakodó sorok ellenére – a valóságban nem sok esélye volt arra, hogy Ida kezét elnyerje. A család ugyan jó nevű, Vas megye egyik legrégebb, nemességét a 13. századig visszavezető famíliája. A vagyon viszont idővel jócskán megkopott, legalább is erre utal az a gyűlölködő vita, amit Vidos István volt anyósával, Csapó Zsófiával folytatott elsősorban a gyermekneveléssel kapcsolatos költségek fedezése miatt. Nem növelte esélyeit az sem, hogy Csapó Zsófiát kérte meg arra, hogy levelét úgy juttassa el Idának, hogy az ne kerüljön a szülők kezébe. A volt anyós ezt a kérést nem teljesítette, hanem egyenesen Tengelicre küldte a levelet, öccsének pedig beszámolt a szülőket megkerülni akaró szándékról.⁵⁹ Vidos nyilvánvaló célja ezzel az akcióval az volt, hogy a kislány tapasztalatlanságát kihasználva az „*első imádó*” szerepében tetszelegve nyerje el Ida kezét. Számítása végül kudarcot vallott, az pedig nem jelenthetett vigaszt számára, hogy az „*imádott Kiss Asszony*” első hódolója leveleit haláláig megőrizte.

1821 sok tekintetben változást jelentett Csapó Ida életében. Ahogy korábban is írtunk róla, ebben az évben töltötte be 14. életévét, neveltetése gyakorlatilag befejeződött, a nevelőnőt elküldték, zongoraleckéket sem vesz már, bevezetik a társaságba. Az ifjú hölgy különösen gyakran fordul meg a szomszédos Bezerédj birtokon, Hidján, ahova ebben az évben költözött be a fiatal házaspár Bezerédj István feleségével, Amáliával, aki Idának igazi kebelbarátnőjévé vált. Hidja a megyei társasági élet egyik fontos központja ebben az időszakban, ahol elsősorban a Csapó, Sztankovánszky, Bezerédj és Kiss család tagjai találkoztak nagy rendszerességgel, kiegészülve a megyei nemesség más tagjaival.⁶⁰ Vasárnap közösen hallgattak misét, felváltva Hidján, Tengelicen és Kajdacson.⁶¹ Gyakoriak a vadászatok is, a farsangi időszakban pedig nevezetesek a kölesdi és szekszárdi megyebálok.⁶²

A Hidján rendszeresen összegyűlő társaság az a kör, amely Ida párválasztásában szerepet játszott. Nem egészen úgy, ahogy a szülők azt eredetileg tervezték. Lányukat ugyanis Bezerédj Pálnak, István öccsének szánták.⁶³ A választás nem véletlen, hiszen a tervezett házasság nem csupán a már meglévő rokonságot erősítené, s egyúttal a Gindly vagyon potenciális utódok általi koncentrációját segítené, de a szomszédság miatt a közelben is tartaná egyetlen gyermeküket. Egy váratlan szerelem azonban keresztül húzta a szülők számítását.

Csapó Dániel 1824 márciusában Bezerédj Istvánnénak írt levelében számol be Ida leánya és nemeskéri Kiss Pál (1799-1864) eljegyzéséről: „*Mindaketten másfelé látszottak lenni elhatározva, – úgy mond – de az Egeknek másképp tetszett. Megesmerték egymást s úgy látszik, mintha mindaz a mit eddig mindketten kerestek egymásban meglelték volna. Mi szülők saját választásokhoz áldásainkat adjuk, a házi s legfőbb boldogságot megszerezni magokon áll.*”⁶⁴

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 41. dob. 46. pall. Csapó Zsófia levele Csapó Dánielnek. 1822. jún. 16.

⁶⁰ Glósz József hívja fel a figyelmet arra, hogy a reformkorban a nemesség első vonalába tartozó nemzetségeket szerteágazó birtokaik miatt, inkább dunántúlinak, mint megyeinek lehet nevezni. GLÓSZ 2014 a 93.

⁶¹ BODNÁR-GÁRDONYI 1918, 104-106. Glósz József a Tolna megyei nemességet három nagy csoportra osztja. Az egyik a paksi, bölcskei, némedi és tengelici közbirtokosság, melyhez baráti kapcsolatok révén a Sztankovánszky család is tartozott, a másik a Perczel, Dóry nemzetség, a harmadik pedig a gyönki közbirtokosság, mely ragaszkodva protestáns hitéhez, nem ápolta szorosabb kapcsolatot előbbiekkal. GLÓSZ 2014 a 84-85.

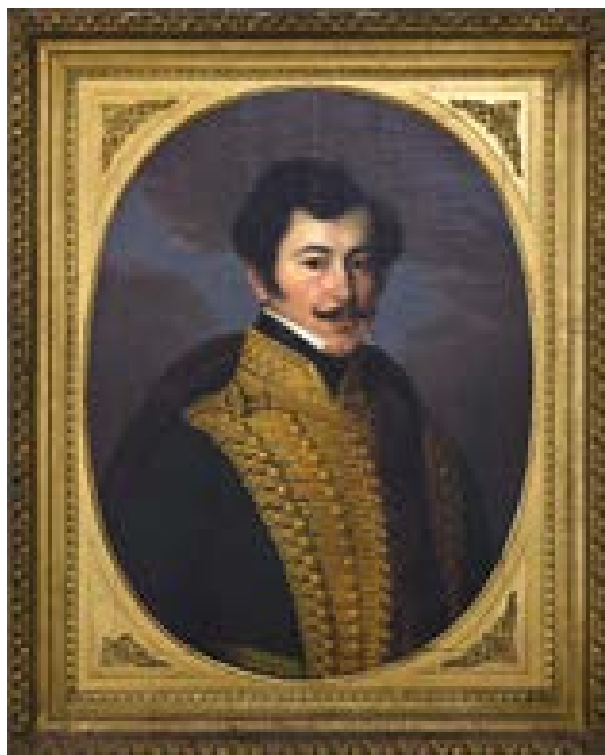
⁶² BODNÁR-GÁRDONYI 1918, 104.

⁶³ BODNÁR-GÁRDONYI 1918, 106.

⁶⁴ BODNÁR-GÁRDONYI 1918, 107. A szövegben Kiss Pál más irányú elköteleződésével kapcsolatban talán Sztankovánszky Lillára történik utalás. Sztankovánszky Imre és Kiss Pál gyerekkori jó barátok voltak. Kapcsolatukban a házasságkötést követően törés következett be, amely csak három év múlva állt helyre. Sztankovánszky számára még nehezítette a helyzetet, hogy maga valószínűleg Ida iránt táplált gyengéd érzelmeket. MNL TML Sztankovánszky cs. ir. 19. dob. 82. pall.

5. kép. Egger Vilmos:
Nemeskéri Kiss Pálné Csapó Ida arcképe, 1828.

6. kép. Egger Vilmos:
Nemeskéri Kiss Pál arcképe, 1828

Csapó Dániel számára nem volt könnyű leánya házasságáról a döntést meghoznia, ezt bizonyítja gróf Auerspergnek írott levele: „*dass ich bei Gelegenheit deiner letzten Anwesenheit in Tengelitz von einer Verbindung meiner Tochter mit Herrn von Kiss so wenig traumte als du selbst, nur nach deiner Abreise entwickelte sich die Neigung beider jungen Leuthe, worauf dann die förmliche Erklärung erfolgte. Mir war die Sache sehr unerwartet, allein da ich durch die Verbindung meiner Tochter mit P viel Unglück heraus sah, selbe kaum mehr ohne Machtspruch abzulehnen war – so betrachtete ich diese überraschende Anfrage als eine Fügung der gütigen Vorsehung, deren Wunsch ich im Leben fruchtlos befolgte. Ich dachte reiflich nach, erwog alle Umstände, alle Verhältnisse nach mein bestes Wissen, es handelte sich ja um das lebenslängliche Glück meiner theuren einzigen Tochter – doch nichts fand sich, durchaus nichts, warum ich die beiderseitigen Wünschen, meine Zustimmung mit Grund versagen könnte. Die Familie und Vermögensverhältnisse des jungen Mannes sind mir wohl bekannt es ist nichts daran auszusetzen. – Kenntnisse und Bildung kann ihm niemand absprechen. – und was das moralische Betragen anbelangt, obwohl er bereits mit 14 Jahren ganz sich überlassen war so kann denoch niemand ihm etwas nachteiliges nachsagen.*”⁶⁵

Csapó Ida és nemeskéri Kiss Pál házassága igazi szerelmi házasság volt. De ne legyen kétségünk afelől, hogy a szülői áldást csak azért nyerhették el, mert az ifjú férjjelölt minden tekintetben megfelelt azoknak elvárásoknak, amelyek Ida társadalmi státuszához, a szülei vagyoni helyzetéhez illettek.

⁶⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 110. dob. 109. pall. „*Utolsó Tengeliczi tartózkodásod alkalmával én is oly kevésbé álmodtam a leányom és Kiss Úr kapcsolatáról, mint te magad. Csak elutazásod után fejlődött ki a vonzalom a két fiatal között, s erre következett a formális lánykérés. Számomra a dolog nagyon váratlan volt lányom P-vel való kapcsolata miatt rossz előérzetem volt, de csak hatalmi szóval lehetett volna elutasítani. Így ezt a meglepő kérést az Ég akaratának tekintem, kinek kívánságát egész életemben követtem. Alaposan utána gondoltam, mérlegettem minden körülményt legjobb tudásom szerint, végül is egyetlen drága kislányom egész életre szóló boldogságáról volt szó – végül nem találtam semmit, de semmit, ami alapján elutasíthatam volna a mindkét oldalról jövő kérést. A fiatal ember családi és vagyoni viszonyait jól ismerem, nem találni benne kivetni valót. Képzését és tudását nem tagadhatja senki. – ami pedig a morális felfogását illeti, ezzel kapcsolatban sem mondhat senki semmi rosszat, pedig már 14 éves korától egyedül magára van utalva.*”

A nemeskéri Kiss család Komáromból származott, de több megyében – Veszprém, Somogy, Sopron Pest, Tolna – volt még birtoka. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a legjelentősebb jószághoz, a miszlai birtokhoz házasság révén jutottak. Kiss Sándor – Pál nagyapja – feleségül vette Zámory Magdolnát, a falu telepítő földesurának, Salomváry Jánosnak az özvegyét. Kiss Sándor maga is hamar özvegyesre, s egyúttal felesége végrendeletének köszönhetően, Miszla birtokába jutott.⁶⁶ Másodszor is jól nősült, Daróczy Ferenc tolnai alispán Zsófia lányát vette feleségül, aminek köszönhetően a paksi és bölcskei közbirtokosságokban jutott a család újabb birtoktestekhez. A család közéleti szerepvállalása is jelentős. Sándor Veszprém megyében alispán, fia, János királyi asztalnok, aransarkantyús vitéz.⁶⁷ De Csapó Dániel nem találhatott semmi kifogást leendő veje anyai felmenőivel kapcsolatban sem. A forintosházy Forintos család nagy múltra visszatekintő, tekintélyes Zala megyei família, Zalalövői birtokközponttal, anyai örökségként innét jut majd Kiss Pál közel ötszáz holdhoz.⁶⁸ Ida apja egyébként jó kapcsolatot ápolt későbbi nászasszonyával, Forintos Jozefával. A Bécsben gyakrabban megforduló Jozefától kért például segítséget egy megfelelő nevelőnő szerződtetéséhez Zsófia nővére gyermekei számára.⁶⁹ S igaz az is, hogy Csapó jól ismerhette a család vagyoni viszonyait is. Az asszony beszámolt neki birtokpere állásáról, arról, hogy a jószág megszerzéséhez 30 ezer forintra van szüksége, neki azonban csak az összeg fele állt rendelkezésre, ezért fordult kéréssel „*kivállképen kedves Ura Öccséhez*”. A pénzt egyébként 6%-os kamatra, s csupán rövid időre kérte, a következő év májusáig, amikor a gyapjú árából vissza tudja fizetni a pénzt.⁷⁰

A Csapó szülők számára a házasság elfogadását bizonyára segítette, hogy a rokonság, az ismerősök egyöntetűen helyeselték a tervezett frigyét. „*Zala vármegyében, mindnyájján a' kikkel öszve jöttem, kedves Idánk férhez menésén örültek és gratuláltak, de a' minnek leg jobban örültem az, hogy jövendő Férjének jó tulajdonságait egy szóval lélekkel dicsérni hallottam, de más részről az is, mindnyájján meg esmerik, hogy jobb és okosabb választást Kis Úr nem tehetett volna.*”⁷¹

Kiss Pál családi háttere tehát minden tekintetben megfelelő, s a fiatalember személyes teljesítménye is kiemelkedő. Tanulmányait Budán kezdte, majd Pozsonyban és Bécsben végezte, kitűnő eredménnyel. Megyei és curiai joggyakorlat után tiszti pályáját Tolna megyében folytatta, előbb tiszteletbeli esküdt, 1818-ban aljegyző lett. Három év múlva a Magyar Udvari Kancelláriához került fogalmazási gyakornoknak. Munkája mellett idegen nyelveket tanult; német, latin és francia után angolul és olaszul, ezzel is előkészítve másfél évig tartó nyugat-európai utazását, amikor bejárta Olaszországot, Svájcot, Hollandiát, Angliát, Francia- és Németországot.⁷² 1823-ban tért haza, s találkozott az ekkora eladólánnyá érő Csapó Idával.

Az udvarlás idejéből mindössze három rövidebb, német nyelvű levél maradt fenn, amelyekből csak annyit tudhatunk meg, hogy Kiss Pál figyelmes udvarlónaként virágokkal és ajándékokkal kedveskedett Idának, amiket ő illő visszafogottsággal megköszönt, finoman utalva saját érzelmeire. A férfi nemcsak apróságokat küldött leendő menyasszonyának, hanem – röviddel az eljegyzés előtt – egy tiarát is. A lány ezt is illően fogadta, dicsérve a férfi nagyvonalúságát és jó ízlését, igaz, szemérmesen nem sajátjaként, hanem a környezetében élők véleményeként fogalmazva meg a bókákat.⁷³

Rövid jegyesség után 1824. május 25-én kötöttek házasságot Tengelicen, esküvői tanúik Bezerédj István, Gindly Antal és Paur István volt. A kivonat szerint a menyasszony 19 éves, a valóságban

⁶⁶ NAGY 2007, 19.

⁶⁷ GLÓSZ 2014 a 86.

⁶⁸ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/006_Zalalovo_tortenete_1790-1849.htm

⁶⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 45. dob. 87. pall. Kiss Jozefa levele Csapó Dánielnek 1810. jún. 24.

⁷⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 45. dob. 87. pall. Kiss Jozefa levele Csapó Dánielnek 1818. okt. 31.

⁷¹ MNL TML Csapó cs. ir. 40. dob. 44. pall. Csapó Sándor levele Csapó Dánielnek 1824. ápr. 30.

⁷² MNL TML Sztankovánszky cs. ir. 20. dob. 102. pall. Sztankovánszky Imre nekrológia Kiss Pálról.

⁷³ MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 12. pall. Csapó Ida levele Kiss Pálhoz 1824. febr. 21. 26; márc. 4.

azonban 17 sincs. Kamasz lány, miközben a férj a maga 26 évével érett férfi.⁷⁴ Későbbi, nem túl sikeres házasságuknak ez is lehetett egyik oka.⁷⁵

A házasságkötés minden esetben komoly anyagi megterhelést jelentett a leányos apák számára. A régi jogban a jegyajándék még csak önkéntesen adható vagyonrész volt, Werbőczy óta viszont egyfajta „köteles résznek” számított, ami a házasulandó leánynak az apjától, vagy annak halála esetén a fiútestvéreitől járt.⁷⁶ Csapó Dániel pénztárkönyve tanúsága szerint összesen 10 039 Ft-ot költött Ida kiházásítására. Elsősorban ágy- és ruhaneműt vásároltak, de ezüst készletet, ékszereket, s ezen kívül még egy lovat is. A bevásárlás egy jelentős részét Bécsben intézték.⁷⁷

A fiatal pár a házasságkötést követően Mislára költözött a Kiss-kúriába. Nem töltenek itt hosszú időt, s életüknek erről a szakaszáról viszonylag kevés információval rendelkezünk, elsősorban azért, mert a szülők közelsége miatt csak kevés levél íródott, ami bepillantást engedne mindennapi életükbe. A szórványos adatokból az mégis kivehető, hogy a fiatal házas Kiss Pál szívesen büszkélkedett a társaság előtt vonzó feleségével. Apósához írt levelében számolt be arról, hogy Anna-nap alkalmával látogatást tettek Döry Vince alispánnál, aki Idát az ebédnél maga mellé ültette, s fontosnak tartotta megjegyezni azt is, hogy „*az Ida szép tsipkés ruhájának sok nézője akadt.*” A délután folyamán további két vizitet tettek, s mindeközben az ifjú feleség szükségesnek látta, hogy ruhát váltson.⁷⁸

A névnapi köszöntést követő napokban a pár nászútra indult Nemeskéren keresztül előbb Bécsbe, majd a közeli, kedvelt fürdőhelyre, Badenbe utaztak. A császárvárosban estenként operába jártak, napközben „*a város ritkaságait nézegették*”, többek közt a császári könyvtárat. Emellett társasági kapcsolataikat ápolandó, néhány látogatást is tettek. Hazafelé menet, Fürednek vették az irányt, s itt töltöttek néhány napot Ida szüleivel együtt.⁷⁹

Hazaérve folytatták korábbi életüket, a férj a gazdaság ügyeit intézte, Ida az egyelőre szerény méretű háztartást vezette, s a megszokott társasági körbe járt. Két évvel a házasságkötésük után azonban jelentős változás következett be a fiatal pár életében, amikor I. Ferenc Kiss Pált tiszteletbeli fogalmazóvá nevezte ki a Magyar Udvari Kancelláriába.

A CSÁSZÁRVÁROS VONZÁSÁBAN

Bécs nem ismeretlen, de mégis teljesen új közeg a fiatal házaspár számára. Kiss Pál a kinevezés elfogadásával egy reményteli udvari karriert indított el, egy időre feladva ezzel a gazdálkodó megyei nemes státuszát. A váltás nem előzmény nélküli, hiszen iskolái befejezése után gyakornokoskodott már a Kancelláriánál, s ne feledjük azt sem, hogy apja is udvari tanácsosi címet töltött be.

Az udvari hivatal elsősorban a presztízsnövelés eszközének számított, fizetséghez csak több éves ingyenes szolgálat után juthatott az ember. „*Itten Bécsben az iro Individuumok száma minden Dicasteriumoknál és hivataloknál olly nagy, hogy több esztendőig kell igen alkalmas és qualificatus ifju embereknek fizetés nélkül szolgálni.....Sok tulajdonságok, s talán még több szerentse kívántatik arra, hogy az ember itten csak középszerű fizetéshez jusson.*”⁸⁰

Másként fogalmazva, vagyon nélkül nem sok esély kínálkozott bécsi hivatalvállalásra. Nemeskéri Kiss Pál több ezer hold birtokában rendelkezett annyi jövedelemmel, ami a család bécsi meg-

⁷⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 110. dob. 107. pall.

⁷⁵ Csapó Ida házasságkötésekor kifejezetten fiatalnak számított. A korban ugyan nem kivételes, hogy 16-17 évesen férjhez mentek a lányok, nagy többségük azonban inkább a húszas évei elején, közepén házasodott. A Döry család esetében 52 házasságkötést megvizsgálva azt állapítottuk meg, hogy összesen heten mentek férjhez húsz éves koruk előtt, ebből pedig három 19 évesen. GAÁL 2009, 180-212.

⁷⁶ GÁSPÁR 2007, 42.

⁷⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 18. dob. 281. pall.

⁷⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1824. júl. 27.

⁷⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1824. aug. 11.

⁸⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1832. máj. 20.

élhetését biztosította. A gazdálkodással azonban fel kellett hagynia: nemcsak a kisebb birtoktesteket (Némedi, Bölcske, Paks), hanem a Miszlát is bérbe adni kényszerült. Lépése anyja határozott rosszallását váltotta ki. „*Árendás által senki nem Boldogult. Más Pusztát Árendába adnyi, hol anyi kárt nem tehet az Árendás. de az Egész Házat minden Instrukcióval, el Pazalnyi ol Hamargyában, kit sok üdő allat szereztem, ne Enged Kedves Barátom.*”⁸¹ Kiss Jozefa megoldást is ajánlott a birtok tönkretételének megakadályozására, Csapó Dánieltől remélte, hogy bérbe veszi a jószágot. Csapó nehezen szánta rá magát erre a lépésre, de végül 1832-ben teljesítette a kérést.

Birtokaiból Kissnek tekintélyes jövedelme származott, 1836-1840 között Csapó összesen 140 ezer váltó forintot fizetett ki vejének bérleti díjként. Ebből egy jelentős hányadot ugyan kamat-és hiteltörlesztésre kellett fordítani, de éves szinten még így is 14 ezer forint maradt a megélhetésre.⁸² Bécsbe költözésük idején ez az összeg azonban még jóval kisebb volt, hiszen a miszlai birtok második felét csak 1836-ban szerezte meg Kiss Pál a teljesen eladósodott unokatestvéreitől.

Az írott jog szerint a nemes asszonyokat tartásjog illette meg, vagyis a férj köteles volt vagyoni és társadalmi állásához mérten gondoskodni feleségéről, lakást, ruházatot és élelmet biztosítani számára, és nem követelhetette a nőtől, hogy ehhez saját vagyonából hozzájárulást fizessen.⁸³ Mindez a valóságban mégsem jelentette azt, hogy a család kizárólag a férj vagyonából származó jövedelméből élt. Vegyük csak Csapó Dániel és Gindly Katalin házasságát, ahol a megélhetés első számú forrása a feleség tulajdonát képező tengelici birtok volt. Az ebből származó jövedelem tette lehetővé egyébként Csapó Dániel számára saját vagyona gyarapítását, újabb jószágok, többek között Baracs megszerzését. A birtokokból befolyó pénz a közös családi kasszába folyt, amit a férj kezelt.

A Bécsbe költöző fiatal pár családi gazdálkodása több ponton eltért a szülőkétől. Helyzetük is egészen más, hiszen Ida, apja 1844-ben bekövetkezett haláláig, semmiféle vagyonnal nem rendelkezett. Ezért jogos elvárás lett volna, hogy Kiss Pál felesége valamennyi kiadását fedezze. A valóságban azonban nem így történt. Ida rendszeres, évi 3000 forintot meghaladó támogatást kapott szüleitől, amit saját szükségleteinek finanszírozására fordított. A szülőktől eltérően a Kiss házaspár két külön kasszát tartott fenn. Ida a magáéból ruhákat, ékszereket vásárolt, hozzájárult a konyhai kiadásokhoz, ha társaságot hívott, ennek költségeit is maga fedezte, de ő rendezte gyógyszer- és orvosi kiadásainak nagy részét is. Gyakran volt pénzzavarban. Apjával folytatott levelezésének egy jellemző, tartalmában gyakran ismétlődő részletét idézzük. „*Hanem egy nagy Kérésem van édes Papám az Cassám már megint rossz állapotban van, ha oly Kegyes lehetne Kedves U. Atyám a Claviert eladni és az számára addig ha méltóztatna 300 ft-ot felküldeni, hogy a gazdanéra nem sokat költöttem azt könnyen meg fogja mutatni, de az Háznak és konyhának elintézése Uramnak és nekem igen sokba került, ahol járult még nálam egynéhány váratlan kiadás, ugy kért tőlem Madlain költsön pénzt.... az új esztendőre szabóm Contóját ki 140 ft-ot tesz alig alig tudnám fizetni.*”⁸⁴ Ida folyamatos pénzzavara apja rosszallását váltotta ki, ami csupán azt eredményezte, hogy állandósultak a jobb gazdálkodás ígéretéről szóló, egyébként soha be nem tartott fogadkozások. „*Az említett H. Bároné az adosságot már nem is említi, de fel tett szándékom ezt az első alkalommal előhozni – azt tudom, hogy egy könnyen nem kölcsönzők senkinek többet ugy is kisebb summákat már elégszer megtsaltak itten.*”⁸⁵ Ida gazdálkodása a szülők levelezésében is téma volt. Gindly Katalin nagyot csalódott vejében, akit kifejezetten fősvény embernek tartott. Lánya költekezését ugyanakkor nagyobb megértéssel fogadta, mint Csapó Dániel, mert úgy vélte, hogy Ida csupán környezete és mindenekelőtt férje elvárásaihoz igazodott.⁸⁶ Nagy szerepe volt abban, hogy Csapó jobb meggyőződése el-

⁸¹ MNL TML Csapó cs. ir. 45. dob. 87. pall. Kiss Jozefa levele Csapó Dánielnek 1827. szept. 17.

⁸² MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 15. pall. Csapó Dániel levele Csapó Idának 1841. szept. 25.

⁸³ GÁSPÁR 2007, 6.

⁸⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1828. jan. 3.

⁸⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1832. jún. 26.

⁸⁶ MNL TML Csapó cs. ir. 38. Dob. 35. pall. é.n. Gindly Katalin levele Csapó Dánielnek „*Sie lebt in der grossen Welt da Pali wünscht*

lenére újra és újra pénzt küldjön Bécsbe, engedve felesége érveinek, aki inkább saját szükségleteit korlátozta, csak hogy támogathassák lányukat.⁸⁷ Ida szinte minden esetben apjától jutott pénzhez. Kivételes esetnek számított, amikor anyja volt az összeg küldője, s a szülők közötti kapcsolatot jól jellemzi, hogy Gindly Katalin ehhez is előbb férje engedélyét kérte.⁸⁸

A fiatal pár Bécsbe költözve merőben új életfeltételek közé került. Megélhetésük fő forrása továbbra is a birtok maradt, de a hozzáfűződő, mindennapokat meghatározó közvetlen kapcsolat megszakadt. Hátrahagyták korábbi otthonukat, a kúriát, ami nem csupán lakóhelyük, hanem egy köréje szerveződő „*gazdasági-logisztikai egység is*”⁸⁹ volt, és az önellátás számos elemét biztosította. Bécsben viszont szinte mindenért fizetni kellett, nem is keveset, hiszen a császárváros kifejezetten drágának számított. Mindenekelőtt lakást kellett bérelni. A feladatot a családfő vállalta magára, aki az átköltözést elősegítő 1826 novemberében egyedül utazott Bécsbe. Hivatali kapcsolatainak köszönhetően jutott egy megfelelőnek tűnő „*kvártélyhoz*”, egy tíz szobás lakás bútorozott négy szobájához, amit eredendően egy udvari hivatalnok bérelt, akit váratlanul Tirolba helyeztek át. Felesége és lányai azonban félévig még Bécsben maradtak, közvetlen szomszédságot és társaságot nyújtva a frissen érkező fiatal párnak. A hivatalnok család távozását követően a teljes lakás bérelhetővé válik majd, nemeskéri Kiss azonban csak abban az esetben kívánt volna a lehetőséggel élni, ha négy szobára megfelelő lakót találnak. A megfontolás elsősorban anyagi természetű, az ingatlan éves bérleti díja 800 pengő forintot tett ki, másrészt rámutat a kétfős család helyigényére is.⁹⁰ Ida apjával folytatott levelezéséből kiderül, hogy a fiatalok végül nem maradtak tartósan első lakhelyükön, 1828 tavaszán már új lakásba költöztek.⁹¹ Az új otthon valószínűleg szerényebb méretű lehetett, erre utal, hogy Kiss Pál barátját, Sztankovánszky Imrét Bécsbe invitálva, csak egy keskeny kis szobát tudott ajánlani szállásul.⁹²

A megélhetési költségek sorában a lakás mellett a konyhai kiadások is jelentős összeget emésztettek fel, s mindenképpen többet, mint a miszlai kúriában. A vidéki nemesség – mint korábban utaltunk rá – ugyan nem volt önellátó, de azért szükségleteinek egy jelentős részét saját birtokának terményeiből elégítette ki. Kissék erről Bécsben sem mondtak le teljesen, különösen odaköltözésük kezdetén, amikor bérelt szekérral szállítottak Tolnából új lakhelyükre többek között olajat, zsírt, vaját, sonkát, s meglepő módon 6 db pulykát és 24 db kappant is.⁹³

A költségek drasztikus emelkedésének fő forrását azonban mégsem ezek a tételek jelentették, hanem az, ami – Gindly Katalint idézve újra – a környezet elvárásaihoz igazodó életmód jelentett. A nagyvilági életként jellemzett életstílus fokozatosan alakult ki. A kezdetek még visszafogottak, mint ezt Kiss Pál Sztankovánszky Imréhez írt levele is tanúsítja: „*Jobbára magunk közt töltjük az időt, 's azon egynéhány ház társasága a' melyekkel ösmerősök vagyunk, arra koránt sem adnak elegendő okot, hogy a mi sorsunkat, lármás városi életnek lehetne keresztülni. – Minden héten egyszer vagy kétszer legfellejebb az estvét a' theatruban töltjük – ugyan annyszer másoknál, de nagyobb részt odahaza vagyunk – a' hol szomszédink Jenulné, 's két felnőt leányai közönségesen mulató társaink.*”⁹⁴ Az idő múlásával ez a helyzet azonban lényegesen megváltozott. A fiatal pár egyre több bécsi ismerősre, s ezzel együtt társadalmi kötelezettségre tett szert. Az ismeretségi kör bővítésében az első időszakban a szobaszomszéd „*Referendáriusné*” kiemelkedő szerepet játszott, tőle jött az első báli meghívó, és több bárói család szalonjába is magával vitte Idát, ahol újabb és újabb ismeretségek

das sie gross leben soll so muss wohl die arme Ida mehr ausgeben. „Ő a nagyvilágban él, mivel Pali így kívánja, így szegény Idának több pénzt kell kiadnia.”

⁸⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 35. pall. Gindly Katalin levele Csapó Dánielnek é.n.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ GLÓSZ 2014, 101.

⁹⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1826. nov. 24.

⁹¹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1828. ápr. 3.

⁹² MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1829. jan. 26.

⁹³ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1827. jan. 30.

⁹⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1827. febr. 1.

születtek.⁹⁵ Speciális terepe volt a kapcsolatépítésnek az udvari audencia, ahol a Kiss házaspár is többször megjelent.⁹⁶

A társasági élet legköltésesebb időszaka a farsang volt. Csapó Ida is rendszeresen túlköltekezte magát a téli hónapokban, s számlái rendezetlenül maradtak a következő szezon kezdetéig. *„De sokféle is jött ám össze édes Atyám némely amit érinteni sem akarom a melyet az múlt tél és fassang kiadásai még eddig éreztetik magukat és így történt hogy rész szerint az Könyü és sokszor megnemgondolt kiadásaim és részint az elkerülhetetlenek által megint ezen környülálásba jöttem. De ezen jövő téiben olly fősvény leszek azt tudom hogy minden huszast jól megnézem az előtt hogy kiadom. Kész vagyok inkább az sok társaságokat ... ritkábban látogatni mint sem újra zavarba jönni az Cassámmal.”*⁹⁷ A Kiss házaspár nemcsak meghívásokat fogadott el, hanem maga is szervezett mulatságokat. Külön termet kellett bérelniük az alkalomra, mivel lakásuk nem volt elég nagy a vendégek fogadására.⁹⁸ A bécsi társaság szemmel láthatóan befogadta őket. Ennek egyik jele, hogy farsang idején szinte nem volt nap, hogy ne lett volna meghívásuk valamilyen összejövetelre.⁹⁹ Társasági kapcsolataik kiszélesedését jelzi a Bécsbe költözésük időszakával való összehasonlítás, amikor Kiss Pál beszámolója szerint csak néhány bálon vettek részt.¹⁰⁰

Farsang múltával a tavaszi időszak csendesebben telt, a nyár viszont újra több kiadással járt. A Kiss házaspár 1830-tól nyári lakást bérelt Badenben, a divatos, Bécs melletti fürdőhelyen. Baden különös vonzerejét az jelentette, hogy Ferenc császár 1796 és 1834 között minden nyarat itt töltött, nyári rezidenciájává téve a települést.¹⁰¹ Nyaranta Füreden is többször megfordultak, ami jóval kevesebb költséggel járt, mivel Ida szülei látták őket vendégül. A balatoni időtöltés régi életük része volt, itt találkoztak tolnai ismerőseikkel, barátaikkal.¹⁰²

Idának kifejezetten tetszett a bécsi élet. Élvezte a társaságot, a nagyváros nyújtotta folyamatos szórakozási lehetőségeket, a színházat és a lóversenyt. Kevés szabadideje volt, a vidéki életet gyakran átszövő unalom ismeretlen fogalom volt számára. Ideje nagy részét a társasági élet, illetve az arra való előkészületek töltötték ki. Szabóhoz, ékszerészhez járt, cipőket, sálakat, parfümöt vásárolt, hogy minél tökéletesebbé tegye megjelenését, máskor vendégek fogadásáról gondoskodott. Szülők, rokonok számára is rendszeresen vállalt beszerzéseket.¹⁰³ Levélírással is sok időt töltött: szüleivel külön levelezést folytatott, aminek nem csak az lehetett az oka, hogy Csapó Dánielt hivatali és üzleti teendői gyakran elszólították Tengelicről. Bár anyjának írt levelei nem maradtak fenn, más források rávilágítanak Gindly Katalin különleges szerepére. Tőle Ida nagyobb megértésre számíthatott gondjait illetően, ezért őszintébben írt neki, mint apjának, és anyja minden befolyását latba vetette vélt vagy valós érdekeinek védelmében.¹⁰⁴ Nagy szerepe volt abban, hogy Idát anyagilag újra és újra kisegítsék, és abban is, hogy Csapó a teljes miszlai birtok terhéért bérlőként magára vállalja. *„Meggyszerzén Férjed Miszlának másik felét 1836 esztendei ősszel én elhatározottan a' miszlai árendárul lemondottam sejdítvén, hogy minden áldozatim mellett köszönetre számot nem tarthatok, de csak emlékezzél azon szomorú éjszakára midőn Férjed majd kétségbe esésre juttatott Téged – a Te sírásod*

⁹⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1827. jan. 30.

⁹⁶ MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1828. márc. 4.

⁹⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1831. okt. 13.

⁹⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1828. márc. 4.

⁹⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek (1835?) *„De a Farsang nagyon is sok multságokat hoz, az egészségem megengedi és így majd csak nem minden nap mulatunk. Az éjjel Báró Schlainsnignál múlt éjjel B. Provencléntsnál nagy hoszu Balokban voltunk és holnap ismét bálkba vagyunk invitálva.”*

¹⁰⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1828. márc. 4.

¹⁰¹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 32. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1830. márc. 9. *„Az nyári igen téres lakásunk bizonyosan fog tetszeni kedves szüleimnek – bár csak már ott volnánk mind esszesen Ottan a városi zajtól távol talán tovább lesz szerentsénk mint eddig kedveseinket itt látni, az istálló is igen tágos az négy ló könnyen elfér ugy is kotsi.”*

¹⁰² MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1828. nov. 12; 1829. júl. 22.

¹⁰³ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1833. dec. 31. Ida ékszereket, fejkötőt, függőket és brossot vásárolt, amit postakocsival a Pozsonyban tartózkodó anyjának küldött.

¹⁰⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 35. pall. Gindly Katalin levele Csapó Dánielnek é. n. Gindly Katalin, hogy leánya bizalmát megőrizze, arra kéri férjét, hogy ne árulja el lányuknak, hogy beszámolt neki Ida levelének tartalmáról.

bár mennyire szeretlek már többé még sem bírt volna ezen elhatározáson változtatni, de egyesültek a' Te angyali anyád könnyei, kit Férjed szinte el ismer – és kettős kéréseknek ellen állani már nem valék képes.¹⁰⁵ Hogy a nő sírással kikényszerített döntés alapján elhibázott volt, erre a tanulmányunk későbbi szakaszában visszatérünk majd.

Ida szülein kívül kiterjedt levelezést folytatott ifjúsága fontos szereplőivel, közeli barátnőivel, mindenekelőtt Bezerédj Amáliával és Sztankovánszky Lillával. Naplót azonban ezekben az években valószínűleg nem vezetett. Annak ellenére sem, hogy későbbi örököse, Csapó Vilmos Ida emlékére megjelentetett kiadványában ezt a látszatot keltette. A Tolna Megyei Levéltárban fellelhető anyag alapján úgy tűnik, hogy Csapó Ida először az 1850-es években készített hosszabb feljegyzést élményeiről. Ez sem a klasszikus értelemben vett napló, hanem sokkal inkább visszaemlékezés az 1847 és 1850 között történt eseményekről. A Csapó Vilmos által naplóként megjelentetett kiadvány egy része ebből az írásból merített, magyarra fordítva az eredetileg német nyelvű dokumentumot, és elhagyva belőle az intim részleteket. Más része viszont nagy valószínűséggel Idának apjához írt leveleiből válogatott, egyúttal stilizálva annak rossz magyarságát.¹⁰⁶

Csapó Ida napirendjének teljes körű rekonstrukciójára a fellelhető források alapján nem vállalkozhatunk, de az alábbi levélrészletekkel valamelyest bepillantást nyerhetünk főhősünk mindennapjaiba. „Nekem sintsen most foglalatosságban fogyatkozás, az Uram oly jo volt az előbben Anglus Mesternél Dignumot Nékem fogadni, és most igen szorgalmasan tanitom, azon kívül olasz mestert is tartok magamnak legalább beszélek véle, s talán talán későbben énekmestert is.....az örömmöm a muzsikával mindig nagyoboddig és sokszor mulatnak az szép cották, melyeket Uram Atyám olly kegyes volt Pestrül számomra hozatni.”¹⁰⁷

Évekkel később, a badeni nyaralás idején íródott a következő levélrészlet. „Gervay Consiliarius Urral együtt lakunk, a mellyel is különös jo együttértésben vagyunk, akár örökre elfogadnám házi lakosnak. Zajosan folynak el itten az napok, most két Házy Úr lévén az vendégek nem fogynak ki, itt is sok esmerős lakik, és többen jönnek az városbol ki az most fényes Badenba. Délután az Uraim szabadok lévén mindig mulatunk többnyire két három kotsikba az felséges szép vidékbe rándulunk ki, sokszor igen számos társaságban, és későn estve érünk haza. Reggel az háznak kis elrendelése némely aszony munka, és alig egy kevés idő hogy olvasni marad az sok nevezetes munkákban mellyeket velem ki hoztam, s máris jönn valaki és az ebéd ideje elérkezett.”¹⁰⁸

A „nevezetes munkák” közt, melyeket Csapó Ida Badenbe magával vitt, csak egyet említ meg név szerint, Orosz József Ungarns Gesetzgebender Körper című, Lipcsében kiadott művét, amely az 1830. évi országgyűlés eseményeiről tudósított.¹⁰⁹ Ida közélet iránti érdeklődésének más olvasmányával is tanújelét adta. „Az Diétáruł én most semmit sem tudok, de reménylem hogy lesz modom az elmúltat még kipotolni. Most egy igen jo statistikát olvassok Magyar országról német nyelven talán még nints mássa ennek a hasznos munkának. Ki lehet Autora?”¹¹⁰

Csapó Ida irodalomban való tájékozottságát nehéz megítélni. Bizonyosak lehetünk abban, hogy apja e tekintetben is befolyással volt rá. Mindenekelőtt ő szorgalmazta, hogy lánya magyar nyelvtudását szinten tartsa, s ez korán sem volt egyszerű feladat a bécsi társaságban. „Édes Uram Atyám

¹⁰⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 15. pall. Csapó Dániel levele Csapó Idának 1841. szept. 25.

¹⁰⁶ CSAPÓ é.n. Erre utal az a számos szövegegyezés, ami a könyv és a levelek tartalmában kimutatható. A teljesség igénye nélkül: Cholera járvány Lemberben (7.p.), merénylet az ifjú király ellen (8.p.), Orosz József 1830. évi Diétáról írt könyve(8.p.), influenza járvány (8.p.), Anderson úr és Mayer bankár történet (8. p.), a császár halálának leírása (9.p.), Apponyi Rudolf lengyeli nyaralása (10.p.), színházi program leírása (14.p.)

¹⁰⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob.36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1828. okt. 31.

¹⁰⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1832. aug. 14.

¹⁰⁹ Uo. „Uram Atyám nevét írva és nyomtatva olvastam Orosz József az 1830-dik esztendőben tartott Dietáruł tartott munkájában, ezen könyv Béttsben sensatiot okoz, vallyon az Kedves hazában esmérík e ezt, talán ott nem is lehet kapni, itt igen elvan tiltva... Az említett könyvet különös figyelemmel olvasom. A külföldiek és mi az Corpus Jurissal nem barátkozott asszonyok egy keveset tanulunk az magyar törvényekről.”

¹¹⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek é.n.

*méltoztassék megengedni hogy ha igen rosszúl irok magyarul, de az idén majd csak nem soha sem beszélhetek magyarul, és olvasni sinszen alkalmatosság de felkeresem itt az idei Aurorát, talán meg lehet kapni máskép ha nem is olvasok mindent elfelejtek.*¹¹¹ A levélrészletből egyrészt kiderül, hogy Ida ismerte a Kisfaludy Károly által szerkesztett, népszerű irodalmi almanachot, másrészt az is, hogy nagyon kevés alkalma és ideje volt könyvek, különösen magyar nyelvűek, olvasására. Ez a helyzet a fiumei évek alatt valószínűleg inkább romlott, mint javult volna.

A nőkkel szembeni társadalmi elvárások a 18. század végétől átalakulófélben voltak. Viták közepe ugyan, de egyre erőteljesebbé váltak azok a hangok, amelyek a nők művelődésének fontosságát hangsúlyozták. Részben a gyereknevelésben játszott szerepük miatt, részben a társasági életben való sikeres részvétel feltételeként, amivel esetleg férjük előmenetelét is segíthették.¹¹² Ezt felismerve támogathatta például Kiss Pál felesége angol és olasz leckéit, s fogadott mellé énekmestert is. Korlátai ellenére Csapó Ida művelt asszonynak számított a korban. Öt nyelven beszélt, jártas volt a zenében, bizonyos mértékig az irodalomban,¹¹³ és az átlagot messze meghaladóan tájékozott volt a közélet dolgaiban. Ez nyilvánvalóan összefüggött apja és férje közéleti szerepvállalásával. Csapó Dánielhez írt leveleiben számos, a kor közéleti, gazdasági kérdéseire kapcsolódó témát érintett. Többek között például a Duna szabályozás ügyét,¹¹⁴ Beszédes József Graztól Kolozsvárig húzódó csatornázási tervét,¹¹⁵ a Lánchíd építésének munkálatait,¹¹⁶ a lóversenyzés,¹¹⁷ valamint a magyarországi dohánytermesztés fejlesztésének kérdéseit.¹¹⁸

Ida közéleti érdeklődése során természetesen megkülönböztetett figyelemmel kísérte a Tolna megyében zajló történéseket. Az apja neve által is fémjelzett liberális kör sikerei büszkeséggel töltötték el,¹¹⁹ az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontjuk pedig zsinórmértékül szolgáltak számára. Az 1835-ben bekövetkezett konzervatív fordulatot viszont mély csalódással vette tudomásul, így írt erről apjának: *„Az Tolnai történetekről itt is van szó – és bizonyosan minden okoss ember bámulva érti hogy ezen Megye még annyira hátra van,.. – ezt én soha sem vártam volna és megvallom, milyen sértve érzem magamat ez által. Igen fájj az jobb lelkű embernek az tapasztalás hogy az allacsony egoizmus hová viszi az embert. Oh szégyenlem pirulva gondolok az Tolnai Nemességre... Akár mind okoskodik az ember tsak fájj az megtsaladkozás – és az szomorú tapasztalás melly kevés igaz hazafy van még hazánkban! – tehát senki nem áldoz az köz jónak? hát azt akarják várni hogy az elnyomot kétségbe esset szegény erővel keresse a jussát? – én az szűk és határozot aszonyi értelmemel világosan látom be hogy nem tsak az századunkhoz szabott philantropus érzés – hanem hogy sőt az ész tanátsollya az Nemesnek hogy concessiokat engedjen a jobbagynak. És az mi Megyénkben mindig liberális és az köz jót tselőző vallássokat tette eddig – és most hogy először vannak tsekély probára téve – ilyen szégyent vettnek az Tolnaiaik magukra. Jól teszi Kedves Atyám hogy jotévvő szent kezét leveszi roluk.*¹²⁰

A rendelkezésre álló források összességében azonban arra nem alkalmasak, hogy egyértelmű képet alakíthassunk ki Csapó Ida közéleti kérdésekben elfoglalt álláspontjáról. Nemzeti elkötele-

¹¹¹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1829. jan. 1.

¹¹² PAPP 2014, 144-145.

¹¹³ CSAPÓ é.n. 14. A rendelkezésre álló forrásokban Kisfaludy Almanachján kívül két név szerint említett író kötete szerepel. 1837-1838-ban Csapó Dániel egy Byron díszkiadást és Jósika Miklós több kötetét ajándékozta. lányának.

¹¹⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1834. febr. 12.

¹¹⁵ TAGYOSI CSAPÓ é.n. 10.

¹¹⁶ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1834. febr. 12.

¹¹⁷ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1828. ápr. 3.

¹¹⁸ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1832. szept. 15. Ida egy Mayer nevű kereskedő -bankárral folytatott társalgást idéz fel apjának: kár, hogy a magyar kormány ebben az évben 50 ezer mázsa dohányt vásárolt Amerikából, jobb lenne, ha ez a pénz Magyarországon maradna.

¹¹⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1829. jan.1. *„De hogy ne nézne Uram Atyám valamely esztendőre vissza a nélkül hogy szive megelevedve ne volna, hiszen ez az egyetlen és szép jutalma sok és terhes fáradozásainak az közjéért. Később beszámol Báró Eötvössel való társalgásáról, aki apját jól ismerve mondta „nem eresztik aztat az Hivatalból, én sem hagyám el az világot, hogy ha az én vármegyémbe volna.”*

¹²⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 38. dob. 36. pall. Csapó Ida levele Csapó Dánielnek 1835.

zetségéhez nem fér kétség, ugyanakkor egyáltalán nem világos, hogy milyen mértékben hatottak rá férje nézetei. Nemeskéri Kiss Pál ugyanis Csapó Dániellel ellentétben kifejezetten konzervatív felfogást képviselt. Széchenyi Hitelben megfogalmazott reformelképzeléseivel szemben az őt bíráló, hagyományos rendi sérelmi alapon politizáló gróf Desseffy József véleményével értett egyet.¹²¹ A forrásokat olvasva a kutatóban leginkább az a benyomás alakult ki, hogy Csapó Ida elsősorban a vele személyes kapcsolatba kerülő emberek gondolatait közvetítette apjának írt leveleiben, biztosan számítva arra, hogy Csapó Dániel egyetértően fogadja azokat.

A Kiss házaspár egy évtizedet töltött Bécsben. Ez alatt az idő alatt nemeskéri Kiss Pál fokozatosan haladt előre a hivatali ranglétrán. Nem érdemtelenül. A vármegyei intézményekkel ellentétben a központi kormányhivatalok sokkal inkább bürokratizálódtak, a hivatali előrejutáshoz elengedhetetlen volt a teljesítményben mérhető, rendszeres munkavégzés is. Sztankovánszky Imre barátja halálakor írt nekrológiájában fontosnak tartotta kiemelni, hogy Kiss Pál milyen „*feltűnt szorgalommal*” végezte munkáját,¹²² s bizonyosak vagyunk abban, hogy ezúttal nem a búcsúztatókban szokásos túlzásról van szó. A fennmaradt levelezés ugyanis egyértelműen igazolja, hogy nemeskéri Kiss Pál valóban sok időt fordított munkájára. Csapó Ida nemegyszer utal arra, hogy mennyire elfoglalt a férje, szombat délelőtt egyedül kell vendéget fogadnia, mivel Pali még a hivatalban van, máskor arról számol be, hogy az urának annyira sok a dolga, hogy éjjelig is ír. A szorgalom valóban fontos, de nem egyedüli feltétele volt a sok tekintetben kiszámíthatatlan hivatali előmenetelnek. Az első előléptetés 1829-ben történt, amikor Kiss a Magyar Udvari Kancelláriától az Államtanácshoz került át,¹²³ majd rövid idő múlva az Államkancelláriához. 1832-ben a Magyar Udvari Kancellária titoknokává nevezték ki,¹²⁴ három évvel később pedig a Magyar Királyi Helytartóságon tanácsnoki címet nyert. Úgy tűnt, hogy ezzel elérte vágyott célját, hogy Budán láthassa el hivatali szolgálatát.¹²⁵ A valóságban azonban mégsem ez történt. A kinevezések ellenére Kiss Pál még hosszú ideig az Államkancelláriánál maradt, ahol udvari tanácsosi rangban jegyzőkönyvvivőként dolgozott. A hosszú várakozás azonban végül meghozta gyümölcsét: 1837-ben V. Ferdinánd Fiume kormányzójává nevezte ki, és még ebben az évben el is foglalta új állomáshelyét.¹²⁶

FIUMEI ÉVEK

A Habsburg Birodalomhoz tartozó Fiume Magyarországhoz csatolásának gondolatát először II. József vetette fel 1776-ban, amikor anyja megbízásából beutazta a Tengeremelléket. Az átalakítás fő célja az volt, hogy utat nyissanak a magyar terményeknek az Adriai-tengerhez, egyúttal ellensúlyt képezzenek Trieszt kereskedelmi túlsúlyával szemben. Mária Terézia 1779. április 23-án kiadott diplomája rendelkezett Fiume Magyarországhoz csatolásáról, a döntés törvényi szintű elfogadására azonban csak 1807-ben került sor. A napóleoni háborúk alatt a város és környéke francia megszállás alá került, Illyria néven egy bábállam jött létre, s az osztrákok ugyan már 1814-ben visszafoglalták a területet, de csak 1822-ben csatolták újra Magyarországhoz.

¹²¹ MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrénének 1830. dec. 21. „*Ezen órákban a' napokban kezdém el olvasni Gr. Desewffy Josef Taglalattját, Széchenyi hiteljére nézve, kinek állításaival – a tónust némely helyett ki vevén, – igazán megvallom, nagyobb részent meg edgyeznek.*”

¹²² MNL TML Sztankovánszky cs. ir. 20. dob. 102. pall. Nemeskéri Kiss Pál nekrológja.

¹²³ MNL TML Csapó cs. ir. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrénének 1829. ápr. 2. „*Hivatal beli változásomrul már ugy is tudositva leszel – pro hic et nunc csak egyedül foglatosságomban tapasztalom a' különbséget, – s minden esetre ki jelelésnek tekinthetem mivel nem mindegyikben helyezhetődik ezen bizodalom. – hanem sem in honori fuis, sem in utili, azzal semmimi haszon sintsen öszve kapcsolva, – azonban reményilem... a jutalom annak idejében reám is fog háramlani.*”

¹²⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1832. nov. 12.

¹²⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrénének 1833. „*Az első lépés, mellyet tettem, nem igen nagy volt, 's inkább szerettem volna Budára jönni, – ez marad ennek utána is szolgálatom czélja.*”

¹²⁶ MNL TML Sztankovánszky cs. ir. 20. dob. 102. pall. Kiss Pál nekrológja.

7. kép. Jakob Alt: Fiumei papírgyár, 1817

8. kép. Jakob Alt: Fiumei cukorfinomító, 1817

Fiume a 18. század végén jelentéktelen település, lakóinak száma a csatlakozás évében összesen 5102 főt számlált. A népesség túlnyomó többségét olasz bevándorlók alkották, gazdag patrícius réteget hozva létre a városban, amely jó udvari kapcsolatait kihasználva maga is aktívan támogatta a település Magyarországhoz csatolását. A közigazgatási változással kapcsolatos várakozások megalapozottnak bizonyultak, hiszen Fiume fejlődésnek indult, a kikötő forgalma 1780-ra az öt évvel korábbihoz képest jelentős emelkedést mutatott. Új ipari üzemek is létesültek, két cukorfinomító, valamint egy-egy posztó-, hamuzsír- és dohánygyár.¹²⁷ (7., 8. kép)

Az újra csatlakozott város első kormányzója Ürményi Ferenc volt, tizenöt éven át viselt tisztségében őt váltotta fel nemeskéri Kiss Pál a kormányzói székben. A Kiss házaspár 1837 júliusában érkezett meg a kikötővárosba. Látványos ünnepléssel fogadták őket a helyiek, amiről Csapó Ida a következőképpen számol be: *„Megérkeztünk a kikötő partján az üdvözlő deputációt az egybegyűlt lakosság szédült örömmel, végtelen rivalgással kísérte „Eviva il governatore a la sua bellissima spoza!” A nép hozzánk tolakodott, hasztalan nyomták vissza a katonák. Igen szép ízlésű és valóban fényes volt az illuminatio, az ablakok virágokkal, lampionokkal, transzparenttel ékítve, a tengeren minden hajó kivilágítva; a városi sétahely, melybe diadalíven át jutottunk, egészen új modorban látszott díszítve lenni – az utak mentén két sorban magas oszlopokon tűzlángok lobogtak. Visszatérve ismét meglepetés várt: egy gyönyörűen feldíszített és illuminált hajó közeledett a parthoz zenészóval és a mint kikötött fáklyahordók mesterséges rendben szálltak ki, fáklyasor lépdelve a zenekar után. Minden darab végeztével sűrű csillaghullás, tüzese tört ki. Mintegy hetven vendéggel gyönyörködtünk a balkonokról, köztük gróf Almásy Móriczné is ki váltig ismételte, hogy ennyi embert még nem látott Fiumében; pedig a nép nagy részét az Ürményi-téren szórakoztatták, hogy a palota körül kisebbedjék a tömeg, mely nem szűnt meg kiabálni.”¹²⁸ Az ünneplés, ami nem annyira a személyeknek, mint inkább a tisztségnek szólt,¹²⁹ elsősorban a helyi társadalom támogatását jelezte a közigazgatási hovatartozás kérdésében. (9., 10., 11. kép)*

Kiss Pál kormányzói kinevezése hivatali karrierjének csúcspontja, egyben jelentős előrelépés a társadalmi hierarchiában. Fiume és a Magyar Tengeremellék első embereként feleségével együtt megkülönböztetett tisztelet övezte a helyi lakosság részéről. Sok „hódolás és bókolás” jutott osztályrészükül a tengerparti városban. Hajót neveztek el nemcsak Kiss Pálról, de Csapó Idáról is,¹³⁰ ódák és zeneművek születtek, ajándékokkal kedveskedtek nekik. A társadalom legfelső köreihez a kapcsolódási pontot azonban elsősorban nem Fiume, hanem Pozsony és Bécs jelentette. Nemeskéri Kiss Pál kormányzói kinevezése ugyanis automatikusan főrendiházi tagságot jelentett, Csapó Ida pedig 1841-ben elnyerte a jellemzően főnemesi hölgyek számára adományozott Csillagkeresztes hölgy címet. Társadalmi kapcsolataikat tekintve ez valóban minőségi változást jelentett. S bár formailag továbbra is köznemesi státuszban maradtak, a valóságban belépőjük volt a legelőkelőbb bécsi és pozsonyi társaságba.¹³¹

Visszatérve Fiumére, fontos kiemelnünk, hogy Kiss Pál új hivatala jellegében volt más, mint a korábbiak. Bécsben az udvari adminisztráció tagjaként hivatali előjárója irányítása alatt és elvárásai szerint végezte napi rendszerességgel munkáját. Kormányzóként folytatott tevékenysége viszont sok tekintetben a főispánokéhoz hasonlított, idejének jelentős részét protokolláris feladatok ellátása töltötte ki. Az új megbízatás több szabadságot, nagyobb mozgásteret biztosított számára, ez vezetett oda, hogy 1841-ben felmondta apósával kötött, valamennyi Tolna megyei birtokára vonatkozó bérleti szerződését, és maga vette át a gazdaságok irányítását. Lépése komoly konfliktus forrásává vált, az elszámolás kapcsán kirobbant vita megrontotta Csapó Dániellel való kapcsolatát,

¹²⁷ FEST 1916, 243-262; Fiume történetére lásd még OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA 1893; VAY é. n.

¹²⁸ CSAPÓ. é.n. 12.

¹²⁹ FEST 1916, 263. Kiss hivatali elődjét Ürményi Ferencet is hasonló külsőségek között fogadták a fiumeiek 1822-ben.

¹³⁰ CSAPÓ é.n.15.

¹³¹ CSAPÓ é.n. 21-35.

9. kép. Jakob Alt: Fiumei kikötő, 1817

10. kép. Jakob Alt: Fiume a tenger felől, 1817

11. kép Jakob Alt: Fiumei főutca, 1817

több évtizedes levelezésük teljesen megszakadt. Csapó veje eljárását élete legnagyobb csalódása-ként élte meg, tegyük hozzá nem alaptalanul. Árendásként a Kiss birtokokat virágzó gazdasággá fejlesztette, tekintélyes összeget, 160 ezer váltó forintot fordítva a termelést segítő beruházásokra. Vejétől a beruházási összeg és bérleti díjként kifizetett summa különbségét, 20 ezer forint megfizetését kérte, eredménytelenül.¹³² Mindez azt jelentette, hogy Csapó nem csupán munkájával, hanem tényleges anyagi ráfordítással gyarapította veje vagyonát. Ez viszont 1841-ben a Csapó és a Kiss birtokokat egyesítő örökös hiányában már a legkisebb mértékben sem állt Csapó Dániel érdekében.

Nemeskéri Kiss Pál kormányzói hivatalával tekintélyes, évi 21 ezer forintra rúgó fizetség járt.¹³³ Összehasonlításként megemlítjük, hogy udvari tanácsosként a megelőző évben összesen 3000 forint fizetést és 500 forint lakhatási támogatást kapott¹³⁴ A jelentős emelés ellenére sem állíthatjuk azt, hogy a tisztség jövedelemszerzés eszköze lett volna. Épp ellenkezőleg. A vele járó kiadások egy részét Kiss Pálnak saját vagyonából kellett fedeznie.

A kormányzói palota a helyi társadalmi élet központjának számított. Már berendezése is tetemes költséggel járt, a szükséges mobiliákat részben Ürményi Ferenctől vásárolták meg, részben Bécsből, illetve Triesztből szerezték be, tekintélyes szállítási költségekkel terhelve az amúgy is magas kiadásokat.¹³⁵ A nagy házhoz, ahol az asztalnál naponta 16-20 ember ült, tekintélyes számú szolgazemélyzet is tartozott: inasok, nőcselédek, szakács, kukták, portás és a külső személyzet.¹³⁶

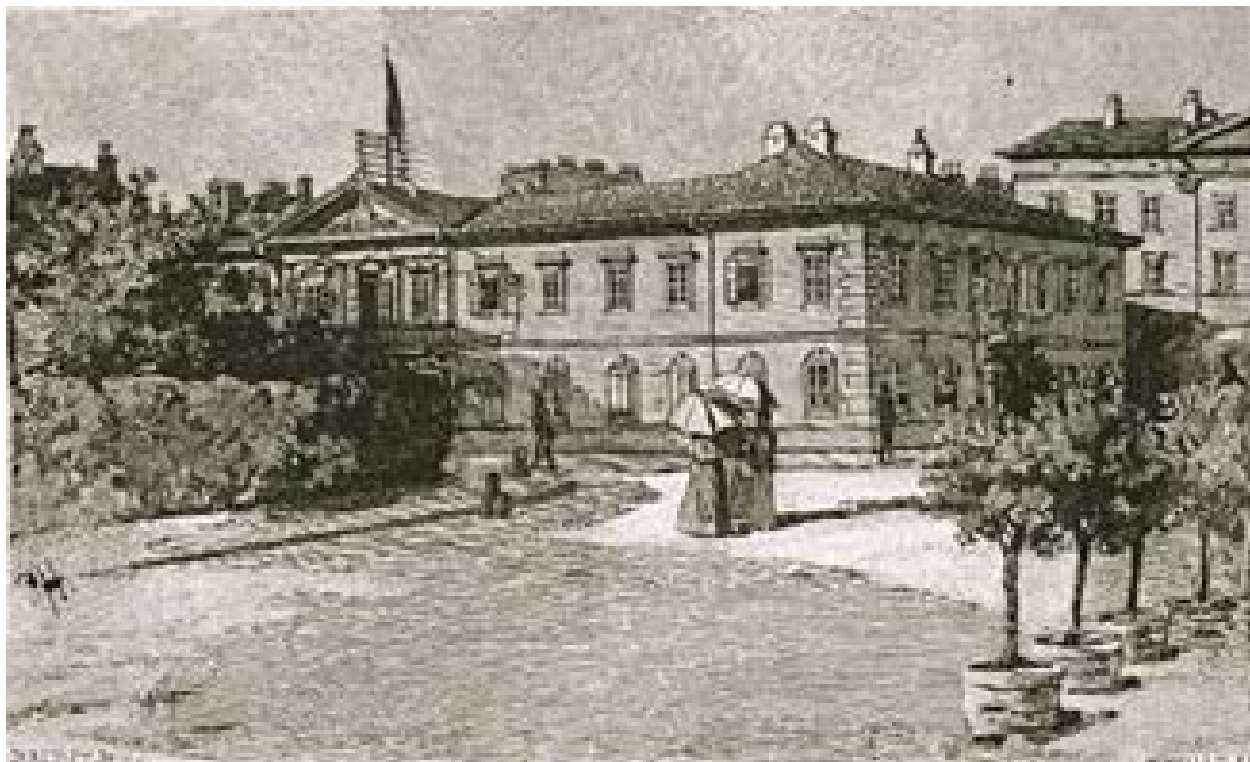
¹³² MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 15. pall. Csapó Dániel Levele Csapó Idának 1841. szept. 25.

¹³³ CSAPÓ é. n. 33.

¹³⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1836. dec. 27. Bécsben végzett munkájáért először tanácsossá való kinevezésekor kapott jelentősebb összeget, évi járandóságát 3000 forintban és 500 forint lakástámogatásban határozták meg.

¹³⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1837. júl. 24.

¹³⁶ CSAPÓ é. n. 13.

12. kép. Kormányzói palota

Természetesen lovakat és kocsikat is tartottak. Többek között „egy kis-szoba forma” hintót, „mely a postamesterek ijedsége a realis-k váltásánál.”¹³⁷

A kormányzó pár heti két alkalommal fogadónapot tartott, a farsangban bálakat rendezett, és sok egyéb alkalmat talált nagyszabású események szervezésére. Ilyen volt például Ürményi Ferenc volt kormányzó váratlan Fiumei látogatása. „Férjem a városból csak néhány órával korábban tudatta, hogy Ürményi tizedmagával a villába jönne dinére: estére pedig négyszáz személyt invitáltunk, kik mind sietve jelentek meg és az illuminált kertben zeneszónál mulattak. A nép is odatódult a nézésére, még a kertbe is beléptek.”¹³⁸ – jegyezte le Csapó Ida az 1838-ban zajló eseményről. De nagyszabású ünnepséget tartottak például az uralkodó neve napján is¹³⁹, s természetesen nem maradt el a Pál- és Ida-napi multság sem. A háztartási költségeket tovább növelte, hogy a nyári hónapokban a Kiss házaspár a város közelében egy villát bérelt,¹⁴⁰ s lakást vettek ki Pozsonyban is az országgyűlések idejére.¹⁴¹

A háztartási kiadások mellett a költségek egy nagyon jelentős részét viszont az „a' sok segedelem,” tette ki „mellyet az itteni szükölködöktül végképpen meg-tagadni nem lehet, több közintézményekhez el-kerülhetetlen szükséges adakozás, hogy ez által mások is buzdíthassanak”¹⁴², s ez már viszonylag új elem a házaspár gazdálkodásában. A bécsi évek alatt ugyan kisebb támogatásokkal segítséget nyújtottak arra rászorulóknak, mint például a császárvárosban tanulmányait folytató földijüknek, Balassa Jánosnak¹⁴³, de ilyen célokra jelentős összegeket bizonyosan nem fordítottak. A kormányzói tisztséggel

¹³⁷ CSAPÓ é.n. 23.

¹³⁸ CSAPÓ é. n. 16.

¹³⁹ CSAPÓ é. n. 15.

¹⁴⁰ MNL TML Csapó cs. ir.39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1838. máj.18.

¹⁴¹ CSAPÓ é.n.20. „Felérkezvén a diétára, megint egy új házberendezés gondolái bántanak; mindig csak a nagy világ számára vesződni, pazarolni a szük élet nyugalma helyett! De ezt már így parancsolja helyheztetésünk.”

¹⁴² MNL TML Csapó cs. ir.39. dob. 37. pall. 1838. máj. 18.

¹⁴³ CSAPÓ é.n. 17.

kapcsolatos elvárások végül oda vezettek, hogy a kiadások meghaladták Kiss Pál befolyó jövedelmeinek nagyságát. Erről így írt apósának: „Én személyesen éppen nem költök. Ruháim, kotsiim, lovaim, mellyeket a' mult, 's nagyobb részt az előbbi Esztendőkbem szereztem, de hivatalos állásom csak ugyan költséggel, 's sok költséggel jár. s noha ezeknek viselése mostani jövedelmeimet felül haladja, – még is reménylem, hogy egyszer rendbe jövén, – könnyebben fogom azokat viselni, 's a magaméval beérni: – azonkívül gyermekeim nem lévén, ha könnyelmű Atyafiaimnak holtom után kevesebbet hagyok, 's egy részét vagyonomnak a' hivatalnak szentelem, – belső indulatom ez iránt nem kárhoztat.”¹⁴⁴

13. kép. Karikatúra a kormányzópárról

A magas költségekkel járó társadalmi elvárások nemcsak a kormányzót, hanem feleségét, Csapó Idát is érintették. A reprezentáció megnövekedett kiadásai részben őt terhelték¹⁴⁵, emellett a jótékonykodásból is kivette a részét, sőt kifejezetten egyik kezdeményezőjévé vált. Csapó Ida Fiuméba érkezésekor már betöltötte a 30. életévét, a kor fogalmai szerint középkorú nőnek számított. Több mint 13 éve házas, gyermeke nem született, s erre az időre többé-kevésbé bele is törődött abba, hogy gyermektelenül éli le az életét.¹⁴⁶ A családanyai szerepről lemondva, új tartalmat és elfoglaltságot talált a kormányzónői posztal kínálkozó lehetőségekben. Nagy háztartást vitt, sok vendéget hívott, s amennyire az alapvetően olasz környezetben lehetett, ápolta a magyar szellemet.¹⁴⁷ Jótékonykodásával is kitűnt, Asillo di Carita néven karitatív szervezetet hozott létre, melyhez az anyacsászárné Carolina-Augusta támogatását is elnyerte.¹⁴⁸ Csapó Ida karitatív tevékenységének egyik legmaradandóbb eredménye az 1841-ben Fiumében létesített óvoda, amely két év múlva már 160 gyermegről gondoskodott.¹⁴⁹

A fiumei évek alatt Csapó Ida közéleti kérdések iránti érdeklődése megmaradt, sőt, részben a reformfolyamatok felgyorsulása, részben a kormányzói kinevezéssel helyzetükben bekövetkezett változások miatt, még intenzívebbé vált. A tengerparti város fejlesztése a magyar polgárosodás egyik fontos részterülete. Kikötője kijáratot biztosítva a tengerre az ipar és mezőgazdaság számára új piacok elérésének lehetőségével kecsegtetett. Erre az időszakra az is világossá vált, hogy a tömeges áruszállítás megvalósításának elengedhetetlen kelléke a vasútépítés,¹⁵⁰ amit a Kossuth vezette

¹⁴⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 39. dob. 37. pall. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1838. aug. 6.

¹⁴⁵ CSAPÓ é.n. 16-17. „A mit a kormány ad, abból alig tellik a cselédségre? Férjem minden jövedelme felmegy a pompára? és mennyibe kerül nekem is a representatió, a sok ajándékok, jótétemény.”

¹⁴⁶ CSAPÓ é. n.13. „betöltém a harmincadik évemet, a fiatalságnak vége van; a vihar ugyan még elérhet, de el nem meríthet többé; eleget éltem, hogy nyugodt lélekkel fogadjam a sors rendeléseit. Különben is szerencsésnek tartom mostani helyzetünket, gyermektelenségünkben dolgot és szórakozást ad; férjemet szép hivatala, engemet a nagy háztartás foglal el.”

¹⁴⁷ VAY é. n. Vay Sándor szerint Kiss Pál kormányzósága alatt rendkívül élénk társasági élet folyt Fiumében, a magyar szellem legfontosabb ápolója Csapó Ida volt.

¹⁴⁸ CSAPÓ é. n. 26. Az anyacsászárné személyes audiencián fogadta Csapó Idát kifejezetten a jótékonyági szervezet támogatásának kérdésében

¹⁴⁹ S. PALLÓS 2008, 67-68. Az óvodalapítás gondolatának megszületésében bizonyosan szerepet játszott Bezerédj Amáliához fűződő barátsága.

¹⁵⁰ Országgyűlési tárgyalások folytak egy Vukovár--Fiume és Buda-Fiume vasútvonal létesítéséről, de 1848-ig csak a tervek és a nyomvonal egy részének kijelölésére került sor.

liberális ellenzék kifejezetten programjára tűzött. A fiumei vasút terve Széchenyi Istvánt is foglalkoztatta, aki elfogadva nemeskéri Kiss Pál meghívását, látogatást is tett a városban. Csupán véletlen volt, hogy egy időben érkezett Kossuthral, és így esett meg, hogy a Kiss házaspár két napig a reformkor két legnagyobb alakját egyszerre láthatta vendégül.¹⁵¹

A közélet centruma azonban természetesen nem Fiume, hanem az országgyűlések helyszíne, Pozsony volt, ahova Csapó Ida is elkísérte férjét, először 1839-ben. A karzaton többször részt vett a diéta kerületi ülésein, figyelme elsősorban a tolnai követek felé fordult, akiknek tevékenysége csalódást keltett, mivel nem szavazták meg az ellenzéki javaslatokat. Ebben az évben egyébként sokat beszéltek Pozsonyban a Tolnában zajló eseményekről, ahol a pártok küzdelme a tettelegességig fajult a közgyűlésen.¹⁵² Csapó Ida a kialakult helyzetben egyértelműen a liberális oldal mellé állt, olyanmódon, hogy a bécsi kormányzat nála vendégeskedő tanácsosát, Gervay Sebestyént is igyekezett meggyőzni arról, hogy az udvart nem megfelelően tájékoztatták a Tolnában történetekről.¹⁵³ Ez a politikát aktívan befolyásolni kívánó attitűd azonban inkább kivételnek számított, Csapó Ida jellemzően az események csendes megfigyelője maradt. Politikai véleményét a későbbiekben két tényező befolyásolta. Az egyik apja 1844-ben bekövetkezett halála volt. Ezt követően férje hivatalából is következő konzervatív felfogása szükségszerűen erőteljesebben érvényre jutott gondolkodásában. A véleményalkotását befolyásoló másik tényező az események 1848-as radikalizálódása volt, amit Csapó Ida teljes mértékben elutasított. A francia, majd a bécsi forradalom híre Pozsonyban érte a Kiss házaspárt. Visszaemlékezve ezekre a napokra. az alábbiakat vetette papírra Csapó Ida: *„13-án este páholyomban, szomszédom Csáki Bélától hallám, hogy Bécsben kitört és győzött a forradalom. Nemsokára a pozsonyi színházba bevonultak a tricolor-cocárdák és calabresi kalapok; következett a bécsi küldöttség zajos elutazása és zajos visszatérése; naponta felvonulások, fáklyás-zene. De mindjárt az első örömmámorban megrendült a törvényes alap, 17-én a követek házában röptében és a felsőháznak egy éjjeli órában tartott ülésén, melyre a mágnásokat csak korlátozott számban lehetett meghívni, kimondatott az urbárium eltörlése a nélkül, hogy a kárpótlásról intézkedtek és előzőleg a király elé terjesztették volna. Kossuth ezernyi népet berendelvén Pozsonyba, zászlós körmeneteket rendezett és az utcákon dobszóval lett kihirdetve, a mit új törvénynek neveztek. Már akkoriban felismerték az ó-liberális elemek Kossuth irányától eltérő meggyőződésüket és jól emlékszem a Lopresti és Andrassy Gyula között folytatott eszmecserére, melyben megjósoltak mindent akként, amint bekövetkezett.”*¹⁵⁴ Pozsonyból Csapó Ida Pestre utazott meglátogatni édesanyját, ahol a Múzeum tere is elment a népszónoklatokat meghallgatni, éppen annak a Kiss Miklósnak a kíséretében, aki rövidesen lelkesen csatlakozik Kossuthhoz, honvédezedesként harcolja majd végig a szabadságharcot, a bukás után pedig emigrálni kényszerül. Ida viszont egyáltalán nem osztotta rokona forradalom iránti lelkesedését. Benyomásait – igaz, utólag, a szabadságharc bukása után papírra vetve – az alábbiakban foglalta össze: *„A Múzeum lépcsőzetén beszédedet tartottak Bulyovszky, Irinyi, Petőfi, Vasváry. A szent szabadság és a haza szeretet nevében gyűlöletet hirdettek, a tömeg gonosz szenvedélyeit felizgatva. Vasváry strucctollas veres kalappal, fekete köpenye széltől lengetve, átokra emelt jobbajával volt a legmegragadóbb, Petőfi beszéde közönséges; valódi nemes költőink Jósika, Vörösmarty, Garay elnémultak ilyen időben.”*¹⁵⁵ A bécsi és a pesti események Idát rémülettel töltötték el, bennük elsősorban a törvényes rend felbomlását látta, ami saját korábbi életüket is veszélyeztette. S a

¹⁵¹ CSAPÓ é. n. 30.

¹⁵² CSAPÓ é. n. 20. *„A közrend templomában, a megyeházában vér folyt... a liberálisok meglátták, hogy az ellenpárt emberei, miután egyszer már voksoltak, leereszkedvén a főispáni lakás ablakaiból, másodszor is betolakodtak voksolni; még így sem lett meg a majoritásuk; de a főispán gyenge embernek bizonyult, a feldühödött és megcsalt nemesek megrohanták a vármegyeházát, az ellenszegülőket padlásra szorították, sessió helyett véres csata lett, sok megsérülésről, sőt emberhalálról is szól a hír!...Hiába erősítik, hogy pénzen megvásárolt, megrészegített emberek cselekedete. De hát a vezérek, p.o. Feszetics grófok nem-e az első urak közül valók? Talán igaz, hogy bosszút állni akartak tíz év előtt elvesztett uralkodásukért.”*

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ CSAPÓ é. n. 32.

¹⁵⁵ CSAPÓ é. n.32-33.

családját érintő változások valóban bekövetkeztek, gyorsabban, mint azt gondolta volna. Áprilisban arról értesültek, hogy Jellasics növekvő befolyásának eredményeként az udvar Fiumét és a Tenger-melléket Horvátországhoz csatolja. Kiss Pál a kormányzói tisztségről való lemondásával reagált a hírre, nem térhetek többet vissza Fiumébe.¹⁵⁶

ÚJRA ITTHON

A Kiss házaspár újrainduló itthoni élete komoly megpróbáltatásokkal kezdődött. Csapó Ida so-rai 1848/49 fordulójáról: „Az új év is szomorúan köszönt be: a miszlai templomban Kossuthnak egy iszonyú proklamatióját olvasták fel és én hallatára rosszul lettem, csaknem eszméletet vesztem, azonban nem bátorkodtam a templomot elhagyni a feltűnés és a polgárság fenyegető magatartása miatt, noha azelőtt milyen szeretett valék közöttük!”¹⁵⁷ Nem sokkal később pedig nem várt oldalról is csapás érte őket. Kiss Pált magát igazolandó, Bécsbe rendelték, miután Gaál Eduárd császári biztos egy levél miatt vádat emelt ellene, amit Kiss Miklós honvédezredes papírkosarában darabokra tépve talált, és összeragasztott.¹⁵⁸ A következő hónapok minden erőfeszítése arra irányult, hogy Kisst felmentessék a vádak alól. A férj Bécsben lobbizott régi befolyásos barátainál, Idát pedig arra vette rá, hogy Pesten kövessen el mindent az 1849 őszén berendezkedő új hatalom befolyásos embereinél. Ezért fogadta az asszony báró Geringer helytartót, Machió katonai parancsnokot, sőt magát Haynaut is, akinek díszbédre szóló meghívását is elfogadta. Visszaemlékezéséből idézzük az alábbi sorokat: „S nem feledem el soha azon iszonyú benyomást, midőn szegyéntől lesújtva, a szörnyeteg díszbédjén kelle megjelenem. Haynau mellettem ült és elbeszélé egész élettörténetét, magatartásának és cselekedeteinek indokait az olasz és magyarországi forradalmak alatt; dicsekedék, hogy a halálítéletek hozatalánál mily nyugodt maradt a lelkiismerete és annyit emlegeté lelki nyugalomát, hogy nyilván az ellenkezőjét látszék érezni.”¹⁵⁹ S az eredmény végül nem maradt el. Csapó Idának Geringert meggyőzve sikerült elérnie, hogy a Kiss ellen hozott ítéletet ne kézbesítsék, és ne hozzák nyilvánosságra, s miután az új katonai parancsnokot, Karl Wallmodent is meggyőzte férje ártatlanságáról, perújrafelvételre került sor.¹⁶⁰ A hosszan elhúzódó, idegörlő ügy így Kiss Pál számára végül szerencsésen lezárult. De mégsem múlt el nyomtalanul. Csapó Ida nehezen feldolgozható terhet vett magára azzal, hogy elvállalta a ráosztott szerepet. Utóbb azzal mentette magát, hogy férje kényszerítette rá.

A forradalmi napokkal lezárult Csapó Ida életének egy hosszú szakasza. A nagyvilági élet, amit Bécsbe költözése óta minden részletében élvezett, véglegesen a múltba vezett. Bécs, Fiume, Pó-zsony és Pest elegáns szalonjai helyett ideje nagy részét Mislán és Tengelicen töltötte. A Bach korszak nyomasztó levegőjében Csapó Ida „feledést és szórakozást” saját ügyei rendezésében és va-gyona kezelésében talált.¹⁶¹ Baracsot apja 1844-ben bekövetkezett halála után megörökölte, a birtok irányítása azonban nagy valószínűséggel anyja kezében maradt, Fiuméből való visszatéréséig bizo-nyosan. Gindly Katalin Csapó Dániel mellett sok mindent megtanult az okszerű gazdálkodásról, hi-szen – mint azt korábban láttuk – tevékenyen részt vett abban. Lánya ezzel szemben nagyon fiatal-on szakadt el a vidéki élettől, rövid tengelici látogatásai során legfeljebb ha felszínes benyomásokat szerezhetett a birtok működéséről. A pénzügyekben még kevésbé volt jártas. Sőt, a bécsi évek alatt a háztartáspénz beosztása is komoly gondot jelentett számára. Állandó pénzavarral küszködött, amit meggondolatlan hitelfelvetelekkel igyekezett orvosolni, apja folyamatos rosszallását kiváltva.

¹⁵⁶ CSAPÓ é. n. 33.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ CSAPÓ é. n.33.

¹⁵⁹ CSAPÓ é. n. 34.

¹⁶⁰ CSAPÓ é. n. 35.

¹⁶¹ CSAPÓ é. n. 36.

1844 után a fél Csapó vagyontulajdonosaként Fiume kormányzónéjaként költekezése valószínűleg még nagyobb mértéket öltött.

Anyja 1854-ben bekövetkezett halála után a teljes Csapó-Gindly vagyontulajdonosa Ida kezelésébe került. Okkal merül fel a kérdés, hogy maga látta-e el ezt a feladatot, vagy a birtokirányítás, a stratégiai döntések meghozatala, az ispánok utasítása – szülei példájához hasonlóan – a férje kezébe került. A kérdésre nincs egyértelmű válasz, de nemeskéri Kiss Pál Sztankovánszky Imréhez írt levele mégis azt valószínűsíti, hogy Kiss már felesége életében sem vállalta birtokainak kormányzását, halála után pedig bizonyosan nem.¹⁶² Hogy miért nem volt vonzó Kiss számára a Csapó Dániel által létrehozott, korábban tekintélyes jövedelmet hozó gazdaság működtetése? A legkézenfekvőbb magyarázatként a házaspár gyermektelensége szolgál: utódok hiányában, csak azért, hogy a „könnyelmű *Atyafiaknak*”¹⁶³ holtá után több jusson, Kissnek nem volt már érdeke a vagyongyarapítás, hiszen személyes szükségleteit a meglévő birtokaiból is messzemenően fedezni tudta. Másrészt azt sem zárhatjuk ki, hogy az 1850-es évek nagy átalakulásaival – a jobbágyfelszabadítással, az adómentesség megszűnésével – a birtokok jövedelmezősége sem volt már a régi.

A rendelkezésre álló források Csapó Ida – egyébként rövid ideig tartó¹⁶⁴ – gazdálkodásának részleteibe nem engednek bepillantást. Ennek ellenére biztosan állíthatjuk, hogy tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy apja sikeresen felépített gazdasága jó évtized múlva előbb csődbe, majd felerészben idegenek kezére jusson.¹⁶⁵ Történt ez úgy, hogy szándéka szerint Ida éppen ennek megakadályozására törekedett. Végakaratainak¹⁶⁶ első, s a későbbiekben is hangsúlyozott pontja az a kívánság volt, hogy a birtokokat hitbizományá alakítsák, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a birtokforgalom korlátozásával a jószág teljes egészében a család kezében maradjon. A tervből végül nem lett semmi, elsősorban azért, mert a testamentum minden más rendelkezése teljesülése ellen hatott. Ezek sorában első helyen említhetjük általános örökösének kiválasztását, az akkor még kiskorú Csapó Vilmos személyében úgy, hogy nem biztosította megfelelő módon, kinek a kezébe kerüljön az átmeneti időben a jószágok kormányzása. A feladatra férjét szemelte ki, azzal viszont nem számolt, mi történjen akkor, ha Kiss Pál visszautasítja a felkérést. Így fordulhatott elő, hogy a hagyaték id. Csapó Vilmos igazgatása alá került, aki teljesen alkalmatlan volt a birtok ügyeinek vitelére. Saját dunaszentgyörgyi jószágát már korábban zálogba adni kényszerült, s emiatt éppen Csapó Ida kezdeményezett pert ellene, aminek kifejezett folytatását kérte végakarata végrehajtóitól. „*Hogy Csapó Vilmos kinevezése a végrendelettel egyenes ellentétben van, az kétséget nem szenved és én a könnyelmű eljárás és kezesség mellett bonyodalmakat, a végrendelet kései tellyesedését, de még csődöt is lehetők tartok.*”¹⁶⁷ Vélekedett Kiss Pál Sztankovánszky Imrének írt levelében. A későbbi történések teljes mértékben igazolták félelmét. Csapó Vilmos gondnokként csak a csőd elodázására volt képes, amivel csak tovább rontotta a helyzetet. Hatalmas összegeket fizetett ki például fel nem mondási ígéretre, amivel tetemesen megnövelte a birtokok amúgy is magas terheit. A hitelek egy részét még Csapó Ida vette fel, végrendeletében pedig több tízezer forint értékű felajánlást tett: kápolna- és iskolaépítésre, fenntartásra, szegény rokonnak életjáradékra, a Tudományos Akadémiának, a Magyar Színháznak, a szekszárdi kórháznak, és még folytathatnánk a sort.

Csapó Ida életének utolsó hét, Magyarországon töltött évéről viszonylag kevés információval rendelkezünk. Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a házaspár állandó lakhelye 1854-ig Mészla volt,

¹⁶² MNL TML Sztankovánszky cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1856. dec. 21. „*Ha csak ugyan Csapó Vilmos gondnoki kinevezése, nem a Boldogult szellemében történt, azt eő magának tulajdoníthatja; mert ha eő Véled vagy Vélem vég-rendeletét közli, mi valamely rendelkezés szükségére ezen esetben figyelmeztetjük, ha én a használatát Jövedelmeknek el- nem válatom, mit én a Boldogultnak ismételtén határozottan kijelenttem.*”

¹⁶³ MNL TML Csapó cs. ir. Kiss Pál levele Csapó Dánielnek 1838. aug. 6.

¹⁶⁴ Mivel anyját csak két évvel élte túl, Tengelic irányítása csak két évig, Baracsé valószínűleg Fiuméből való visszatérése és a halála közti időszakban, tehát összesen hét évig volt a kezében.

¹⁶⁵ A témáról részletesebben GAÁL 2009, 77-80.

¹⁶⁶ SZENTES 1991, 27-28.

¹⁶⁷ MNL TML Sztankovánszky cs. ir. 19. dob. 82. pall. Kiss Pál levele Sztankovánszky Imrének 1856. dec. 21.

Csapó Ida csak anyját látogatni járt Tengelicre. Gindly Katalin halála után átvéve a gazdaságot, sokat időzött a birtokon, miközben férje saját jószágát igazgatta Miszlán. A téli hónapokat a vidéki élet egyhangúságát megtörve, rendszerint Pesten töltötte. Férjével való kapcsolatára gyermektelenségük nyomta rá mindenekelőtt a bélyegét. Utód nélkül a birtokok kezelésében a nemzeti logika érvényesült, szigorúan szétválasztva a két család soha nem egyesülő vagyont. Csapó Ida és Kiss Pál kapcsolata közel sem volt olyan harmonikus, mint Ida szüleié. Csapó Dánielnek lányához írt leveléből idézünk. *„A mi sok szomorúságot Férjed nekünk okozott azt bocsássa meg néki a jó Isten, mi nem kívánjuk hogy ő valaha akár honnand azt tapasztalja, de ha Téged jó Idám a' ki oly méltatlan bánásmód után szüleidtől eltávozol s' őtet követed, míg ezentúl sem fogna megbecsülni, akkor, de akkor nem várhat Isten áldását, Te pedig minden időben Szüleidnél pártolást, vigasztalást és illő gondviselést fogsz találni.”*¹⁶⁸ Ida sérelmének tárgyáról ez a levél nem, de egy későbbi naplóbejegyzés sokat elárul.¹⁶⁹ A szövegösszefüggésből világosan kiderül, hogy Kiss hevesen kifogásolta feleségének egy katonatiszttal folytatott levélváltását, ami az asszony értetlenségét váltotta ki, különösen azért, mert férje nőügyekben már évek óta mindent megengedett magának. Kissnek házasságon kívül egy lánya is született, akit rendszeresen anyagilag támogatott, a jelképesnél nagyobb összeggel, félévente 500 pengő forintot biztosítva számára.¹⁷⁰ Ida nemcsak tudott a gyermek létezéséről, hanem egy köszönőlevél tanúsága szerint maga is hozzájárult a pénzügyi támogatásához, mi több, végrendeletében is megemlékezett a lányról.¹⁷¹ Csapó Ida és Kiss Pál több mint három évtizeden át voltak házastársak, megtanultak nem annyira egymással, mint egymás mellett élni. Szimbolikusan értelmezhető, hogy Csapó Ida végakarata szerint szüleivel és báró Serpessel kívánt közös sírban nyugodni. Férje sem gondolkodott másként, aki sírhelyét nem a felesége mellett, hanem a miszlai erdő szélén jelölte ki, a helyi emlékezet szerint ott, ahol lova megbotlott.¹⁷²

Összegezve a leírtakat megállapíthatjuk, hogy a Csapó család nőtagjai számottevően hozzájárultak a família vagyongyarapodásához. A Tolna megyei birtokok közül a két legtekintélyesebb, a dunaszentgyörgyi és a tengelici is házasság révén került a Csapók kezébe, s hasonló észrevételt tehetünk a nemeskéri Kissek esetében is, ahol Kiss Sándor ugyancsak feleségének köszönhette a miszlai jószágot. Tanulmányunkban részletesen foglalkoztunk Gindly Katalinnal, aki személyes teljesítményével is hozzájárult a családi gazdaság működtetéséhez, teljes életútjának feltárásához viszont nem rendelkezünk elegendő forrással. Csapó Ida esetében jóval kedvezőbbek az adottságok, de hiátusok itt is jócskán akadnak portréjának teljes körű megrajzolásához. Ezért komoly nehézségek adódnak, ha a generációk női szerepvállalásában esetlegesen bekövetkező változásokat kívánjuk bemutatni. Anya és leánya életvitele kétségtől sok tekintetben különbözött egymástól. Gindly Katalin egész életét a megyei nemesi lét határozta meg, középpontban a tengelici kúriával, s a köré szerveződő gazdasággal. Bécs és Pozsony számára csak rövid látogatásainak színterei. Lánya ezzel szemben házasságának köszönhetően évtizedekre elszakadt eredeti közegétől, s a társadalmi ranglétrán előrelépve, befogadást nyert a legelőkelőbb körökbe. Csillagkeresztes hölgyként, kormányzóként a császárné magánaudencián fogadja, szalonját történelmi nevek viselői látogatják, többször föltűnik az országgyűlés karzatán, s ott pompázik díszes magyar ruhájában a nádor beiktatásán is. Ebben a közegben természetes, hogy a közügyek iránti érdeklődése felfokozott, nézetei formálódásában azonban ellentétes hatások érik. Apja Bezerédj oldalán a liberális reformok híve, férje – már csak hivatalánál fogva is – kifejezetten konzervatív nézeteket vall.¹⁷³ E kettős hatás ered-

¹⁶⁸ MNL TML Csapó cs. ir. Csapó Dániel levele Csapó Idának 1841. szept. 25.

¹⁶⁹ MNL TML Csapó cs. ir. 61. dob. 62. pall. *„Nachdem wie mein Mann seit Jahren sich gegen mich stellt,, sich alles erlaubt, konnte ich nicht denken dass mir ein freundschaftliches Briefwechsel zum Verbrechen gemacht wird.”* „Azok után ahogy férjem évek óta ellenem fordult,..., magának mindent megengedett, nem gondoltam, hogy egy baráti levélváltásból ekkora ügyet csinál.”

¹⁷⁰ MNL TML Csapó cs. ir. 110. dob. 103. pall.

¹⁷¹ SZENTES 1991, 28.

¹⁷² NAGY 2007, 29.

¹⁷³ MELKOVITS 2014. 190. A főrendi ház tagjainak tikos rendőri megfigyelései szerint nemeskéri Kiss Pál szélső jobboldali besorolást kapott, amivel a legmegbízhatóbb tagokat minősítették.

ménye, hogy a megyei politikában Csapó Ida a liberális ellenzékot támogatja, a forradalom idején viszont egyértelműen elutasítja Kossuthot és mindent, amit képvisel. Tanulmányunk bevezetőjében feltett kérdésre, hogy vajon a reformkor változást akaró szellemisége megjelenik-e a nők gondolkodásában, határozott igen a válaszuk. Egyrészt a közélet iránti érdeklődésben, másrészt a női nem természetéhez jól illeszkedően, a filantróp gondolat felkarolásában és akcióra váltásában. Ide sorolhatjuk az óvoda alapítási programot, amiben Csapó Ida is tevékenyen részt vett a fiumei és a miszlai kisdédóvó¹⁷⁴ létrehozásával, illetve azt a kezdeményezését, ami a miszlai jobbáglányok erkölcsös és példás viseletét jutalmazta.¹⁷⁵ Végrendeletének számos pontja ugyancsak a nemzeti ügy iránti elkötelezettségét igazolja. A tény, hogy a dokumentumot magyarul vetette papírra, önmagában jelzés értékű, mint ahogy a Tudományos Akadémiának, illetve a Magyar Színháznak tett felajánlásai is. Csapó Ida közélettel kapcsolatos megnyilvánulásai összességében azonban nem győznek meg bennünket arról, hogy politikai kérdésekben önálló véleménye lett volna. Elsősorban nagyvilági nő volt, aki a divatos témákat szívesen felkarolta, lelkesedni tudott a reformkor liberális törekvéseiért, a nemzeti ügyért, de személyes érdekeit mindezek fölött állónak tartotta, és elvtelenül megtagadott mindent, amikor 1849 őszén a császári hatalom képviselőinek bókolt.

Csapó Ida életútjában, mint mindenki máséban, a csak rá jellemző egyedi elemek dominálnak. Hogy történetének vannak-e általánosítható tanulságai, és melyek ezek, az még további vizsgálatok tárgyát képezi.

¹⁷⁴ MNL TML Csapó cs. ir. 61. dob.29. pall.

¹⁷⁵ MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 19. pall.

MELLÉKLETEK

A TAGYOSI CSAPÓ CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁJA¹⁷⁶

- I. GYÖRGY (kb.1650–1712/14) 1. GYÖRY ÉVA (1680–1747)
II. ISTVÁN (1696–?)
II. JÓZSEF (1700–1759) 1. OTT MÁRIA MAGDOLNA (?–1740)
2. kenesei KENESSEY JÚLIA (1714–1788)
III. DÁNIEL (1737–1781) csáfordi TÓTH ZSUZSANNA (1747–1789)
IV. MÁRIA TERÉZIA (1767–1829)
IV. PÁL (1768–1820) br. DILLON ROZÁLIA (1773–1830)
V. FRIGYES IMRE (1801–1801)
V. VILMOS (1798–1879) 1. ZALABÉRI HORVÁTH ERZSÉBET
(1813–1835) NEDECZKY HEDVIG (1814–1879)
V. IZABELLA FRANCISKA (1803–1803)
V. EMILIA (1805–1888)
IV. MÁRIA KATA (1769–1837)
IV. ZSUZSANNA (1771–1772)
IV. REBEKA
IV. ZSÓFIA (1775–1830) (KOLTAI VIDOS PÁL (1772–1813)
IV. SÁNDOR (1772–1837) 1. HOFFMANN BORBÁLA (1794–1812)
2. PROHÁSZKA ZSUZSANNA
V. FRANCISKA (1811–1811)
V. ADOLF (1812–1812)
V. LAJOS (1813–1868) KIRIAK KATALIN
IV. DÁNIEL (1778–1844) tengelici GINDLY KATALIN (1788–1854)
V. IDA (1807–1856) NEMESKÉRI KISS PÁL(1799–1863)
IV. IMRE (1787–1849) SZÁKULI HÁZY ERZSÉBET

II. ERZSÉBET (1699–?)
II. JÚLIA (1720–?) (HAJNAL ÁDÁM)

¹⁷⁶ A részletes táblát lásd CSAPÓ 1985 mellékletében.

A NEMESKÉRI KISS CSALÁD LESZÁRMAZÁSI TÁBLÁJA¹⁷⁷

- I. SÁNDOR (1697–1777) 1. ZÁMORY MAGDOLNA (–1736)
 - 2. DARÓCZY ZSÓFIA (1712–1782)
- II. ZSÓFIA (1738–1798) (GYULAI GAÁL JÓZSEF)
- II. ROZÁLIA (1739–?) (SKERLETZ FERENC)
- II. TERÉZ (1741–?)(DESSEWFY IMRE)
- II. KATALIN (1744–1792)(GRÓF JANKOVICS ANTAL)
- II. SÁNDOR (1740–1801). 1. LACKOVICS JÚLIA 2. HUNYADY JULIANNA
 - III. JÚLIA (1785–1801) (AMBRO KÁROLY)
 - III. SÁNDOR (1740–1801) BAJZÁTH FRANCISKA
 - III. MÁRIA (1795–1835)(BUJANOVICS KORNÉL)
- II. IGNÁC (1749–1814) –HYEMER ERZSÉBET
 - III. ANTAL (1783–1847) – TALLIÁN JÚLIA
 - IV. GÁBOR (1807–1878) – KISS KAROLINA
 - IV. LAJOS (1818–?) – THASSY CECILIA
 - IV. MIKLÓS (1820–1902) – gróf LECHARON MATILD
 - III. FERENC (1784–1834) – DÉVAY CONSTANCIA
 - IV. FERENC (1814–1862) – PERCZEL PAULINA
 - IV. ADÉL (1823–1887) (KOLLER IGNÁC)
 - IV. PAULINA (1824–) (1. HEGYESI JÁNOS 2. CAVALIERO RÓBERT)
 - IV. VILMA (1826–?)(1. SALAMON JÓZSEF 2. WRBNA RUDOLF)
 - III. JÓZSEF (1786–1829) DEÁK JOZEFA
 - IV. EMMA (1813–1856) (NEDECZKY LAJOS)
 - IV. ANNA (1814–?)(1. THASSY LÁSZLÓ 2. MOLNÁR FERENC)
 - IV. EDE (1816–1880) – BÁTOR CONSTANCA
 - IV. ZSIGMOND (1817–1882) – RAAB AUGUSZTA
 - IV. ELEONÓRA (1821–1839) (SZENICZEY GUSZTÁV)
 - IV. KATA (SZENICZEY FERENC)
 - IV. VINCE (1825–1864) – TAKÁCS MÁRIA
 - III. JÁNOS (1793–1853) – PETŐCZ ALOJZA
 - IV. MÁRIA (1816–1879) (BURIÁN IGNÁC)
 - IV. LUDOVIKA (1817–1878) (KOVÁCS PÁL)
 - IV. ADOLF (1799–1813)
- II. JÁNOS (1752–1808) – FORINTOS JOZEFA (?–1824)
 - III. BORBÁLA (1791–1809) (GYULAI GAÁL ISTVÁN)
 - III. JOZEFA (1793–1855) (INKEY IMRE)
 - III. PÁL (1799–1863) – CSAPÓ IDA (1807–1856)

¹⁷⁷ A tábla NAGY 2007 alapján készült.

IRODALOMJEGYZÉK

- BANYÓ 2000 BANYÓ Péter, *Birtoköröklés és leánynegyed*. Aetas (2000) 3.sz. 76-92.
- BODNÁR–GÁRDONYI 1918 BODNÁR István – GÁRDONYI Albert, *Bezerédj István (1796-1856)*. Bp. 1918.
- CSAPÓ é.n. CSAPÓ Vilmos, *Tagyosi Csapó Ida férjezett nemeskéri Kiss Pálné naplójából*. Bp. é.n.
- CSAPÓ 1985 CSAPÓ György – CSAPÓ Zoltán, *A tagyosi Csapó család története*. Bp. 1985.
- CSERNA 1999 CSERNA Anna (szerk.), *Családi levéltárak repertóriumai*. Szekszárd 1999.
- FÁBRI 1999 FÁBRI Anna, *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865*. Bp. 1999.
- FEST 1916 FEST Aladár, *Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól*. Századok (1916). 4-5. sz. 239-266.
- FÜGEDI 1992 FÜGEDI Erik, *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Bp. 1992.
- GAÁL 2009 GAÁL Zsuzsanna, *A dzscentri születése. A Tolna megyei reformkori középirtokos nemesség átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában*. Szekszárd 2009.
- GÁSPÁR 2007 GÁSPÁR Gabriella, *A női jogok a magyar rendi társadalomban*. Jura (2007) 2. sz. 39-49
- GLÓSZ 2014 a GLÓSZ József, *Társaság és társadalom. Adalékok a birtokos nemesség reformkori világához*. In: A rendiség alkonya. Szerk. Gaál Zsuzsanna, Szekszárd 2014.
- GLÓSZ 2014 b GLÓSZ József, *A kúria és lakói*. In: A rendiség alkonya. Szerk. Gaál Zsuzsanna, Szekszárd 2014. 101-126.
- MELKOVITS 2014 MELKOVITS Tamás, *A reformkori főrendi liberális ellenzék*. Vasi Szemle (2014.) 2. sz. 183.-200.
- NAGY 1958 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest 1858.
- NAGY 2007 NAGY Istvánné, *Miszla olvasókönyve*. H. n. 2007.
- PAPP 2014 PAPP Júlia, *„Ti vagytok a' polgári Erény 's Nemzetiség védangyali...” – Női olvasás a felvilágosodás a kora reformkor időszakában*. In: A zsoldártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből. Szerk. Papp Júlia, Bp. 2014, 141-163.
- OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA 1893 AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA írásban és képen (1885–1902). IX. köt. Bp. 1893.
- S. PALLÓS 2008 S. PALLÓS Piroska, *Óvodák Fiumében*. Iskolakultúra (2008) 7-8. sz. 65-74.
- SZENTES 1991 SZENTES András, *A Csapó-kúria és a szekszárdi képtár*. Szekszárd 1991.
- SZIJÁRTÓ 2003 SZIJÁRTÓ István, *Armpruszter Anna „földesasszony”. Nemes nők és földtulajdon a 18-19. század fordulóján*. In: Nők és férfiak avagy a nemek története. Bp. 2003. 162-176.
- VAY é.n. VAY Sándor, *A Palatinus huszárok*. Bp. é.n.

RÖVIDÍTÉSEK

cs.	család
dob.	doboz
gyűjt.	gyűjtemény
ir.	iratai
ltsz.	leltári szám
MNL TML	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltár
pall.	pallium
WMMM	Wosinsky Mór Megyei Múzeum

KÉPJEGYZÉK

1. kép. Neugass Izidor: Csapó Dániel és családja 1811. WMMM Képzőművészeti gyűjt. ltsz. 56.164.
2. kép. Egger Vilmos: Serpes Lajos báró arcképe 1828. WMMM Képzőművészeti gyűjt. ltsz. 56.26.
3. kép. Egger Vilmos: Csapó Dánielné Gindly Katalin 1828. WMMM Képzőművészeti gyűjt. ltsz. 56.198.
4. kép. Egger Vilmos: Csapó Dániel arcképe 1828. WMMM Képzőművészeti gyűjt. ltsz. 56.196.
5. kép. Egger Vilmos: Nemeskéri Kiss Pálné Csapó Ida 1828. WMMM Képzőművészeti gyűjt. ltsz. 56.197.
6. kép. Egger Vilmos: Nemeskéri Kiss Pál 1828. WMMM Képzőművészeti gyűjt. ltsz. 56.199.
7. kép. Jakob Alt: Fiumei papírgyár 1817. Österreichische Nationalbibliothek Europeana
8. kép. Jakob Alt: Fiumei cukorfinomító 1817. Österreichische Nationalbibliothek Europeana
9. kép. Jakob Alt: Fiumei kikötő 1817. Österreichische Nationalbibliothek Europeana
10. kép. Jakob Alt: Fiume a tenger felől 1817. Österreichische Nationalbibliothek Europeana
11. kép. Jakob Alt. Fiumei főutca 1817. Österreichische Nationalbibliothek Europeana
12. kép. Kormányzói palota. MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 22. pall.
13. kép. Karikatúra a kormányzóparrról. MNL TML Csapó cs. ir. 60. dob. 22. pall.

Ida Tagyosi Csapó (1807–1856), Portrait einer Frau aus der Reformzeit

Die Autorin forscht seit langer Zeit in der Geschichte der Umwandlung des niederen Adels im 19. Jahrhundert im Komitat Tolnau. Ihre früheren Untersuchungen richteten sich in erster Linie darauf, welche Änderungen der Verbürgerlichungsvorgang in der Lage dieser Gesellschaftsschicht hervorgerufen hat, nicht nur in den Besitzverhältnissen, sondern in diesem Zusammenhang auch in der Berufswahl, Lebensführung und Mentalität. Als Teilbereich dieses umfassenden Themas wendet sich die Autorin in dieser Studie an die Überprüfung der Lage der Frauen. Die Schrift über die Lebensgeschichte von Ida Csapó ist die Veröffentlichung der ersten Resultate eines umfassenden Themas, es ist die Darlegung eines konkreten Lebensweges, begründet in erster Linie durch Archivalien. Die Autorin stellt sich in ihrer Studie fest, daß die Frauen im Adelstatus garnicht in dem Maße den Männern ausgeliefert waren, wie es früher von der Geschichtswissenschaft vorausgesetzt war. Sie besaßen in der ungarischen Ordensgesellschaft in mehrerer Hinsicht gleiche Rechte wie die Männer. Es wird jedoch gleichzeitig betont, daß es den patriarchalischen Charakter der Ordensgesellschaft nicht in Frage stellt. Bei der Untersuchung der Csapó-Familie läßt es sich auch feststellen, dass die Frauenmitglieder dem Zuwachs an Besitz wesentlich beigetragen haben. Daniel Csapó erlangte seinen Besitz in Tengelic durch seine Frau, Katalin Gindly, die in Arbeitsteilung mit seinem Mann zur Bewirtschaftung des Besitzes auch persönlich beigetragen hat. Das ganze Leben von Katalin Gindly wurde vom Adelsdasein bestimmt. Ihre Tochter konnte sich demgegenüber dank ihrer Eheschließung von der ursprünglichen Umwelt für Jahrzehnte trennen, sie fand Aufnahme sogar in die hochherrschaftliche Nobelwelt. Sie wurde als eine Dame mit Sternkreuz, sowie Frau des Gouverneurs von Fiume in Privataudienz der Kaiserin empfangen, ihr Salon wird von berühmten historischen Personen besucht und sie ist oft an der Tribüne des Parlamentsgebäude zu entdecken. In dieser Rolle versteht sich ihr Interesse für die öffentlichen Geschäfte von selbst, obwohl sie diesbezüglich von widersprechenden Einflüssen betroffen wird. Ihr Vater ist der Anhänger von liberalen Reformen, sein Mann, Pál Kiss von Nemeskér streut jedoch – auch durch seine Position – konservative Ideen. Nach der Wirkung ihres Vater verschreibt sich Ida Csapó des Nationalismus, aber wenn ihr eigenes Interesse es erfordert, so ist sie bereit sogar mit Haynau zu einem Tisch zu sitzen.

LOVAS CSILLA

Adatok Garay Ákos pályaképéhez a népi témájú alkotásai és néprajzi munkássága kapcsán

Garay Ákos 1866-ban született Apáti pusztán Tolna megyében. (1. kép) Apja, Garay Antal¹ a Janovich-Bésán birtokon volt intéző. A gyermekkori környezet, a puszta világa, az ott élő cselédség és a béresek és a sok állat, elsősorban a lovak szeretete egész életére meghatározó élmény volt Garay Ákos számára. Már egy korai, kötelező rajzokat tartalmazó korai iskolai füzetében² is találunk egy-egy apró „pusztai életképet” is, ezek nyilvánvalóan nem tartoztak szigorúan a megoldandó feladatokhoz. (2. kép.) Első valódi önálló rajzainak témája a béresek, kocsisok portréi és természetesen a különféle állatok alakjai. 1882-ben megnyitott vázlatfüzetében³ a rajz mellé nemcsak az emberek nevét, hanem az állatokét is feljegyezte. (3-4. kép)

Apja korán felismerte tehetségét, ezért 1882-ben beíratta a budapesti Mintarajziskolába.⁴ A rajztanárképző intézmény szigorú és valószínűleg nagyon unalmas volt a pusztai szabad levegőhöz szokott fiatalembernek. A szabadkézi rajz mellett a hallgatók mintázást, ékítményes rajzot (ornamentikát) és építészeti formatant tanultak az első évben, a tanulás alapja a lap- és gipszminták másolása volt.

Garay itt ismerkedett meg Csók Istvánnal, aki szintén ebben a tanévben kezdte meg tanulmányait a Mintarajziskolában. Csók önéletrajzában így jellemzi ezt az időt: „*Pesten a tanulásnál sokkal jobban érdekelt a tepertős pogácsa, mit Garay Ákossal együtt fedeztünk föl egy múzeumkörüti péknél. Rájöttünk egyúttal, hogy sok mindenben mennyire egyforma a gusztusunk, mind e mai napig.*

¹ Garay Antal (1822–1911) Garay János költő öccse. Garay Antal 12 éves korától önállóan tartotta el magát, mesterséget tanult. 1844-től négy éven át vándorlegényként járta Európát. Több évet töltött Párizsban, ahol *Tárogató* címmel kéziratot magyar újságot szerkesztett. Az 1848-as februári forradalom alatt harcolt a barikádokon. A magyar forradalom hírére gyalog indult haza. Itthon a 49. honvédszázalaj katonája lett, végigharcolta a szabadságharcot. 1849 után gazdász képzettséget szerzett. Több helyen dolgozott gazdatisztként. 1862-től negyven éven keresztül vezette az apáti-pusztai birtokot. Garay Antal 1856-ban vette feleségül Kender Rozáliát, öt gyerekük született. Az utolsó szülés után gyermekkel együtt az anya is meghalt, Ákos ekkor még nem volt három éves. Garay Antal néhány év múlva feleségül vette Weicher Lujzát (1848–1908), hét gyermekük született. Antal gyermekei közül 9 érte meg a felnőtt kort.

² WMMM KGY Dok.: 96.31.

³ WMMM KGY Dok.: 96.32

⁴ Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképző

Délután Neogrády billiárdozását kellett bámulnom. A vacsora többnyire cigányozással végződött. Ilyenkor Vannay Ferkó rászorítva fülét a nagybögőre, sírt keservesen. Félévi ösztöndíja bánta. Glat-ter bele-belekurjantott: »csurog a hajamról a zsír« – majd hajnaltájban fizetés fejében odavágta aranyóráját a padlóhoz, csak úgy gurult szanaszét a sok kerék.⁵ Garay Ákos és Csók István ekkor kötött szoros barátságot, melyet szülőhelyük közelsége és a hasonló társadalmi közegekből való származás erősített, majd a néhány közös müncheni év tovább érlelt.

Garay csak egy tanévet járt a pesti intézménybe, mert Keleti Gusztáv,⁶ az igazgató lustának, hanyagnak és tehetségtelennek látta.⁷ Garayt valószínűleg elragadta a művészet bohém világa és a nagyváros forgataga, de a másoláson alapuló oktatás sem lelkesítette túlzottan. A következő évben Garay szigorúbb felügyelet alatt Pécssett, Irinyi Sándor⁸ rajztanár és festőművész magánóráin képezte művészi tehetségét.

1884. november 1-jén iratkozott be a Müncheni Akadémiára⁹. Karl Raupp, majd Gabriel von Hackl¹⁰ osztályában tanult,¹¹ azonban hamarosan a Hollósy Simon¹² köré sereglett fiatalok társaságában találta meg az ösztönző közeget. Garay müncheni éveiről megint csak Csók István önéletírásaiból kaphatunk képet: „Nem sokat koptatta az akadémia márványlépcsőjét. Magyar lelke sehogy sem volt képes megbarátkozni a német génusz útmutatásaival. Már akkor Hollósy nemcsak hatalmas művészetével, de egyéni varázsával is maga köré tudta láncolni az ott időző fiatal magyarságot s bár akkor még nem volt iskolája, sokkal inkább tanultunk tőle, mint hírneves professzorainktól. Garay különösen azon lelkesedett, ahogy Hollósy a csizmák ráncait tudta festeni.”¹³ Csók müncheni történeteiből az állandó pénzzavarral küzdő, bohém művészetet rajzolódik ki. A törzshelyük a kávéházak mellett az Ungererek kocsmájában, ahova Unger mama főztje és magyar ételei csábították őket. Az egyik asztaltársaságba tartozott Garay és Csók is: „Csupa akadémikus vagy kezdő piktor ült itt, kivéve Kéméndy Jenőt, ki már akkor kiállító művész volt, no meg tán Vuját, a technikust. Ez asztalt állandóan kitűnő hangulat jellemezte. Csakhamar kiérdemeltük a »Kanászklub« megtisztelő címét, amivel a főrendek kedveskedtek nekünk. Garay nagyszerű karikatúrát is rajzolt rólunk, amint sorban állunk somogyi cifraszűrben. Rippli a számadó, egymásután következünk: Kéméndy, Kukuly, Vuja, én, Neogrády és Garay, a kisbojtár.”¹⁴ Ez a Csók által említett karikatúra nem maradt fenn, de a téma visszatér egy jóval későbbi rajzon, Garay önmagát cifraszűrbe burkoló dzva pásztorként ábrázolta egy képeslapon.¹⁵ (5. kép)

Garay müncheni éveiből – néhány karikatúra kivételével – nem ismerjük műveit. Csók István visszaemlékezéséből azonban kiviláglik, hogy Garay Münchenben a huszárok és lovak mellett, me-

⁵ CSÓK 2015, 9. Neogrády Antal (1861–1942) festőművész; Vannay Ferenc (1862–1911) festő, rajztanár; Glatte Ármín (1861–1931) festőművész.

⁶ Keleti Gusztáv (1834–1902) festő, grafikus és műkritikus.

⁷ BODNÁR 1925, 11.

⁸ Irinyi Sándor (1840–1893) festőművész, rajztanár. Művészeti tanulmányait Pesten kezdte, 1862–63-ban a bécsi, 1869-től a müncheni Képzőművészeti Akadémián tanult. Tanított Nagykörsön, Szegeden, 1880-tól Pécssett a Főreáliskola rajztanár volt. 1860–80-as években budapesti képeslapok részére készített rajzokat. 1872-től állított ki a Műcsarnokban.

⁹ SOMOGYI 1912, 178-188.

¹⁰ Karl Raupp (1837–1918) német festő, 1879-től a Müncheni Akadémia tanára; Gabriel von Hackl (1843–1926) német–osztrák festő 1878-tól az Akadémia tanára.

¹¹ BODNÁR 1925, 11.

¹² Hollósy Simon (1857–1918) festő, a müncheni magyar festők központi alakja. 1886-tól haláláig működött Münchenben magániskolája. 1880–95 között főleg népi életképeket (Tengerihántás, 1885) és portrékat festett, kezdetben J. Bastien-Lepage és W. Leibl hatása alatt. A nyolcvanas évek közepétől a tónusfestészet tapasztalatait felhasználva lágyabb formaképzésre tért át s modern szemléletű életképeket alkotott. 1896-1901 között Nagybányán plein air tájképeket és a Rákóczi induló változatait festette. Ez a téma több mint másfél évtizedig foglalkoztatta. 1902-től haláláig Münchenben és a Tisza-menti Técsőn elsősorban szimbolista költőiségű tájképeket festett.

¹³ CSÓK 1915, 97-100.

¹⁴ CSÓK 1935, 361. Kéméndy Jenő (1860–1925) festő, jelmez- és díszlettervező, szcenikus és festőművész 1879-től tanult Münchenben. Kukuly Ferenc (1864–?) festő, 1887-től tanult az Akadémián, Vuja Sándor (?-?) a „technikus”, ahogy Csók nevezte, többször szerepel a néhány fennmaradt müncheni Garay-karikatúrán is. „Rippli” Rippl-Rónai József (1861–1927) festőművész, 1884-től járt a Müncheni Akadémiára. Neogrády Antal (1861–1942) festőművész, 1886-tól tanult a müncheni akadémiaán.

¹⁵ A képeslap a Garay leszármazottak gyűjteményében maradt fenn. Fotóját a család szívességéből közlöm.

lyeknek már akkor specialistája volt, „magyar csendéletet” is festett s ehhez a szükséges rekvizitumokat is elküldte magának: kocsis „mundért” és csikóbőrös kulacsot, szövött vászonkendőt, hímzett textileket, faragott botokat. Csók, a barát Hollósy Simonnak azt a Garaynál tett látogatását idézi fel, amikor nagy pénztelenségükben a csendélet modelljéül szolgáló kukoricát pattogtatták meg, és azzal laktak jól: „– Nézzen ide kérem! – s egy elhasznált, istálló- és bagóillatú kocsiskosztümmöt mutatott. [Garay] Ez a Bódai, parádés kocsisunk mundérja volt. Ezt szoktam előszedni olykor-olykor, hogy érezzek egy kis hazai levegőt. Körülnéztem a szobában. Mindjárt feltűnt egy majdnem kész csendélet, mely azonban azóta se készült el. Kukorica, kulacs, miegymás volt rajta. Te Lyka, nagyon tudod, ki mit s mikor pingált, van-e tudomásod róla, készült-e már előbb is magyar csendélet?”¹⁶ A Hollósy által említett félkész festményhez hasonló csendéletet reprodukált Csók írásának mellékleteként *Művészet* folyóirat 1915-ben. A falon csuhéval együtt lógó kukoricacsövek, alatta az asztalon a vászonkendőből kibontott étel, mellette pedig egy csikóbőrös kulacs áll az asztal másik oldalán hímzett textil vagy ruhadarab, az asztalnak támasztva faragott botok láthatók.¹⁷ (6. kép)

A müncheni bohém évek után, 1887-ben hazatért, életének következő tíz esztendejéről egyelőre keveset tudunk. Egy adatot Bodnár István írásából ismerünk 1892-ben egy évre újra visszatért Münchenbe. „Ekkor már műteremben dolgozott. S kapkodták képeit. Ez időből egyetlen egy se maradt meg.”¹⁸

Amikor 1896-ban müncheni barátja, Faragó József¹⁹ közvetítésével a *Borsszem Jankó* című élclap rajzolója lett, már a magyaros stílus elismert képviselőjeként tartották számon. Ágai Adolf,²⁰ a *Borsszem Jankó* szerkesztője a lap közel 30 éves történetét összefoglaló írásában Faragó európaisága mellett, Garayt mint a „magyarosság”, magyaros humor képviselőjét és Jankó János²¹ méltó utódát említette. „Engedve a barátságos meghívásnak, nem sokára itthon termett Faragó József, ki azóta állandóan rajzolja a »B. Jankó«-t. Hogy magas európai színvonalú művei mellől el ne maradjon a régi, jóízű magyaros humor, mely mindig kedves otthonát lelte e lapban: legújabbán hozzája szegődött Garay Ákos, aki már eddig is bebizonyította, hogy méltó a magyarosságában páratlan Jankó János örökébe lépni, kit utolérni fiatal lelkének nagyravágyása.”²²

Garay másik megélhetési forrása rajztehetségéhez hűen a lovak és méneselek rajzolása, festése volt. A Jankovich–Bésán család pártfogásának és kapcsolatainak, majd később már saját hírnevének köszönhetően járta a vidéki uradalmakat és festette a díjnyertes lovakat. Tolna, Somogy, Baranya és Fejér megye falvai, tájai mellett Garay 1895-ben már járt Bugacon,²³ a pásztorok világa annyira megragadta, hogy amikor tehetett, visszaért ide. Az állatok festése rajzolása mellett nem kerülhette el figyelmét a pusztai emberek világa sem, nemcsak viseletüket, eszközeiket, gesztusaikat figyelte meg, hanem beszédüket és énekeiket is megjegyezte. Csók István is barátja ösztönzésére látogatott el vele együtt 1900 nyarán a pusztára és festette meg a *Bugaci pásztorok (Cserénynél)* című ismert képét. Csók Istvánt nemcsak a látvány ragadta meg, de emlékezetes élmény volt számára az

¹⁶ CSÓK 1915, 98. Lyka Károly (1869–1965) művészeti író, 1902-től a *Művészet* című folyóirat szerkesztője. 1887-től a müncheni akadémiai tanulmányai mellett Hollósy-magániskoláját is látogatta.

¹⁷ CSÓK 1915, 97-100.

¹⁸ BODNÁR 1924, 11-12.

¹⁹ Faragó József (1866–1906) festő, grafikus. 1886-tól Münchenben Hollósy Simon tanítványa volt. Németországban több karikatúráját közölték a korabeli német élclapok. Hazatérve 1894-től a *Borsszem Jankó* című hazai élclap művészeti vezetője volt néhány évig. Meghonosította az angol-francia gyökerű karikatúrástílust. A korábbi tipizált alakok helyett jól felismerhetően a napi politikai élet szereplőit ábrázolta. Életének utolsó éveit Berlinben töltötte, ott lett öngyilkos. Garayt és Faragót barátság fűzte egymáshoz. A két fiatalember együtt látható az Apáti pusztán készült Garay családot ábrázoló csoportképen, mely bizonyítja, hogy Faragó a 1890-es években szülői házában is meglátogatta barátját.

²⁰ Ágai Adolf (1836–1916) orvos, humorista, lapszerkesztő.

²¹ Jankó János (1833–1896) Festő, rajzoló, karikaturista. 1864-től a bécsi Képzőművészeti Akadémián tanult. Magyar élclapok hívasára jött Pestre, ahol az 1860-as évektől haláláig rajzolója volt a többi közt a *Borsszem Jankó* és a *Bolond Istók* című lapoknak. Humoros rajzai mellett népeletrajzokat is alkotott.

²² ÁGAI 1896. 4-5.

²³ Garay Ákos 1909–10 közötti lejegyzett gyűjtéseiben időnként időben korábbi „gyűjtéseire” is utal. Így például feljegyzéseiben szerepel „1895-ben öreg Nyers Bugacon” Lsd. NM EA 4551.

is, hogy Garayval járta a pusztát, mint ahogy visszaemlékezésében olvashatjuk: „Csakis az érezheti úgy a magyar pásztor, aki, mint ő, két évet tölt egyfolytában közöttük (Szlavóniában). Hát Bugac, ahol még nem is oly régen magam is paroláztam Rózsa Sándor egyik-másik cimborájával. S hogy tud ezekkel az emberekkel [Garay] bánni! S hogy irigyelték egymást a bugaci pusztabíróval! Hej, ha én művész lehetnék. – Hej, ha én volnék a bugaci pusztabíró! – Aztán mit csinálna kérem a helyemben? – kérdi a pusztabíró, akinek már csak a címe az, lévén ő Kecskemét városi állatorvos. Mit csinálnék? Felölténem a régi pusztabíró ruhát, lóháton járnám be a pusztát naponkint. A pásztor szeretne, a betyár félne tőlem, én pedig a legboldogabb ember volnék a világon.”²⁴ (7. kép)

1903-tól Garay fiatal felesége²⁵ is elkísérte a pusztai „nyaralásaira”: „nagy elszántsággal osztotta meg urával a bugaci nomádéletet ... hetekig nyaraltak ott a karámhoz ragasztott sövényfonású csikóstanyán.”²⁶ Felesége időnként modellje is volt a művésznak, két fénykép tanúsága szerint, sárközi népviseletben pózolt Garay kamerája előtt. Feltehetően a leselkedő sárközi menyecske visszatérő motívumának is Soós Gizella volt a modellje. (8-9. kép)

Garay 1908–10 között a Kisfaludy Társaság²⁷ támogatásával sokrétű néprajzi gyűjtőmunkába kezdett, melyben természetesen korábbi tapasztalatai és emlékei is segítettek. Nagyjából három év alatt bejárta szinte a teljes Dunántúlt, hosszabb időt töltött a szlavóniai magyar falvakban, Bugacon és Hajdúböszörmény környékén a pusztán, ellátogatott Észak-Magyarországra is. Közel 70 településen gyűjtött anyagot az 1911-ben a Néprajzi Értesítőben megjelent két tanulmányához. Harminc településen több mint 300 fényképfelvételt készített üvegnegatívra.²⁸ Az ének, a hegedűszó és a beszéd megörökítése is érdekelte, sok dal szövegét vagy az élőbeszéd fordulatait papírra vetette és 130 fonográf felvételen rögzítette.

A fényképfelvételei néprajzi jelentőségük mellett Garay művészi pályájának alakulásában is fontos szerepet játszottak. Elsősorban az embereket fényképezte, de nem az ünnepi viseletbe öltözött nőket, férfiakat. Előszeretettel ábrázolt idős párokat, karakteres arcú férfiakat. Több, hangsúlyos témája volt. Hosszú hajú vagy csimbókos hajviseletű, barázdált arcú öreg parasztembereket, pásztorokat fényképezett, hogy megörökítse a régi, magyar férfi hajviseleteket. Fotót készített szemből, oldalról, hátulról, tényszerűen rögzítette tárgyát a későbbi feldolgozáshoz. Összefoglaló tanulmányában²⁹ nemcsak fényképfelvételeit, hanem a fotók alapján készített rajzait is közölte,³⁰ melyek részletgazdagabban ábrázolták a hajviseleteket, ugyanakkor a tollvonások nyomán a fényképekről visszaköszönő arcok még erősebb karakterekké formálódtak, a hitelesség és a művészi erő egyszerre van jelen bennük. (10-11 kép)

A pásztorok világa lenyűgözte, a bugaci, somogyi és szlavóniai csikósok, gulyások, kondások mellett például Bátaszéken juhászokról készített sorozatot, amint táboroznak, majd felmálházák a szamarakat és útnak indulnak.³¹ Több alkalommal és részletes fotókon több nézetből örökített meg hosszúfurulyás pásztorokat muzsikálás közben.³² Alakjuk Garay kedves motívumává vált, számos rajzán visszaköszönt. Egy festményén pásztorok körül ülő férfiak közül egy idősebb és egy fiatal pásztor hosszúfurulyán játszó alakjait láthatjuk. (12. kép) A hetvenhat évesen alkotott,

²⁴ CSÓK 1915. 100.

²⁵ 1903-ban vette feleségül Soós Gizellát (Sóskút, 1879 – Budapest, 1939), Sós Károly gyógyszerész leányát.

²⁶ BODNÁR 1924, 14-15.

²⁷ A Kisfaludy Társaság (1836–1952) A 19. század egyik legnagyobb befolyású irodalmi csoportja. Támogatta a népköltészeti anyag gyűjtését is, igen jelentős a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* c. sorozata. Garay Ákos kéziratok feljegyzései is a fenti sorozat szerkesztőjének, Sebestyén Gyulának (1864–1946) – néprajzkutató, irodalomtörténész a Kisfaludy Társaság tagja – hagyatékában maradt fenn. Lsd. NM EA4551.

²⁸ A fényképeket és a fonográf felvételeket Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma őrzi.

²⁹ GARAY 1911a.

³⁰ A tanulmányban közölt rajzok akvarellal színezett változatát a Néprajzi Múzeum őrzi: NM EA R813-R826

³¹ NM EA Fényképtár: 11557-11569 és 11571-11573 Juhászok, Bátaszék.

³² NM EA Fényképtár: 11575-11580 *Magyar férfi hosszúfurulyával*, Decs; 65717-65718 *Pásztor hosszúfurulyával*, Rinyaszentkirály; 66434, 66446-66449; *Petőcz István kanász hosszúfurulyával*, Nagyalásony.

feltehetően utolsó, jelentős művének szánt a *Somogyi pásztorok*³³ című nagyméretű olajfestmény témájának is ugyanezt választotta.

Tolna, Somogy településeinek és a szlavóniai falvakban „magyar házakat”, néhány szobabelsőt és utcaképeket is fotografált. Szlavóniában a magyar falvak világa mellett³⁴ vándorcigányokat is fotózott. Szintén visszatérő figurává váltak a fotókon megörökített koldusok.³⁵ (13. kép) A fényképek természetesen beállítottak, de mégsem művinek hatók. A csoportképeken és portrékon megörökített karakteres figurák és arcok a következő évtized rajzain hol közvetlenül, mintegy rajzba átlényegítve, hol egy jellegzetes karakterré, figurává alakulva, „torzítva” jelentek meg. (14. kép)

Garay Ákos 1909-ben jelentős anyagot állított ki a *Nemzeti Szalon* tavaszi tárlatán. A képek között már a néprajzi gyűjtőútja élményeiből született rajzaiból, festményeiből is bemutatott néhányat. Kamarakiállítására két kritikus figyelmét is felkeltette. A *Vasárnapi Ujság* bírálója epébe mártott tollal dicsért: Garayt illusztrátornak, amolyan mesterembernek nevezve. *„Egy kisebb, de minden tekintetben kiváló gyűjteményt mutat be jeles illusztrátorunk, Garay Ákos is. Amint ő látja s megörökíti jellegzetes alakjait, biztos kézzel, erős rajztudással vezetve tollát, ónját s a humor derűjét öntve felfogásába; csak vérbeli, e szakmára termelt illusztrátornak adatott. S a mennyire biztosan kezeli az emberi alakot, ép oly otthonos az állatok s különösen a ló rajzolásában. »Somogyi kanászok«, »Menekülő cigányok«, »Juhász temetés«, »A vadászat vége«, »Simonyi óbester« fényesen bizonyítja a többiekkel együtt az elmondottakat.»³⁶*

A *Nyugat* kritikusa Lengyel Géza fanyaloga írt a *Nemzeti Szalon* kiállításáról,³⁷ Garay munkáiról azonban elismeréssel szólt, egyedül a kompozícióalkotását nevezte zavarosnak, mely bírálat a későbbi kritikákban is fel-felbukkan. *„A földszinten van egy szerény grafikus-kollekció. Jórészt Garay Ákos rajzai, amihez hozzá kell tenni, hogy a szerénység csak a résztvevők számára vonatkozik. Garaynak a szerénykedésre semmi oka. Szinte stílust teremtett magának, minden esetre híveket, akik lelkesednek érte. Egészen érthetően. Az ő magyarsága nem hamisított. Szeretettel teljes mély megfigyeléssel alapul. Nem a vitézkötést és a dohányzacskót lesi el, hanem a magyar paraszt megfontolt, lassú mozdulatait, hogy ne mondjuk, az esze járása ismerkedik velünk az ő típusain keresztül. Vidám és gyönyörködtető valamennyi rajza, rajta a rajzszerűség, a másolásba nem vesztés erénye, az a finom és alig észrevehető stilizálás, torzítás, mely első pillanatra útbaigazít bennünket, céljai felől. Zavarossá csak akkor válik, mikor komponál, részletez, képet fest.»*

1915-ben Tolna vármegye kisebb kollekciót, több mint 10 művet vásárol meg Garay Ákostól. A nagyméretű festmények és grafikák java népi életkép, melyeken szintén felfedezhetjük a néprajzi gyűjtő út hatását: vásári jelenetek, kukoricafosztás, aratómulatság, néhány pedig néprajzi leírás illusztrációja lehetne, mint például a *Szlavóniai magyar gulyás pányvával* vagy a *Magyar nyergelés* című.³⁸

Garay a húszas évek elején csatlakozik Déri Frigyes³⁹ felhívásához, aki a magyar népművészet nagy képes albumát szerette volna létrehozni. Az album szerkesztői, a magyar néprajztudomány legjelesebb képviselői, Bátky Zsigmond, Györffy István, Madarassy László és Visky Károly⁴⁰ egyetértett abban, hogy az összeállítás fő szempontja a látványosság mellett a néprajzi hitelesség legyen. A néprajz és népművészet iránt érdeklődő ismert és kevésbé ismert grafikusokat kértek fel a mun-

³³ Garay Ákos: *Somogyi pásztorok*, 1942 olaj, vászon, 125x210 cm WMMM KGY 76.3.1. A korábbi és kisebb festmény magántulajdonban van. A tulajdonosnak köszönöm, hogy a kép közlését lehetővé tette.

³⁴ Garay Ákos elsőként végzett néprajzi kutatást szlavóniai magyar falvakban. Tanulmányát lsd. Garay 1911b.

³⁵ NM EA Fényképtár: 11519-11521 *Sárbogárdi koldus*; 66450-51 Öreg koldus, Sárszentmiklós.

³⁶ ZENO 1909, 485.

³⁷ LENGYEL 1909, 659-660.

³⁸ Garay Ákos: *Szlavóniai magyar gulyás pányvával*. WMMM KGY 56.286. vagy a *Magyar nyergelés*. WMMM KGY 56.291.

³⁹ Déri Frigyes (1852–1924) gyáros. Műgyűjteményét a Debrecen városának adományozta. A Déri Múzeum 1930-ban nyílt meg.

⁴⁰ Bátky Zsigmond (1874–1939) a Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának igazgatója. Györffy István (1884–1939) néprajzkutató, egyetemi tanár. Madarassy László (1880–1943) néprajzkutató, muzeológus. 1934–36-ban a Néprajzi Múzeum igazgatója. Visky Károly (1883–1945) etnográfus, egyetemi tanár.

kára.⁴¹ Több mint háromszáz, különféle technikával alkotott lap készült el 1921–23 között. Az album kiadása végül is anyagi nehézségek miatt elmaradt, az összegyűlt rajzok a debreceni Déri Múzeumban letek otthonra.⁴² A művészi lapokon megjelennek a Kárpát-medence néprajzi kincsei: a viselet, a lakáskultúra, a lakókörnyezet, a használati tárgyak, mellettük emberi élethelyzetek is.

Garay Ákos 17 grafikáját, főként ceruza- és színes ceruzarajzokat és két akvarellt őriz a debreceni múzeum. Rajzain elsősorban nem a színpompás népművészeti viseletre és díszes tárgyakra koncentrált, az emberábrázolás érdekelte, a rá jellemző karakteres portrékat és több alakos életképeket alkotott. Régebbi vázlatai és az 1908–10-es gyűjtőútján készített fotók alapján is készített rajzokat. Az album művészei közül talán Garay a legalaposabb abban a tekintetben, hogy rajzaihoz, az ábrázolt személyek és szituációk adatait is feljegyzi, néhol valódi néprajzi leírást mellékel: Az egyik legbővebb leírása szinte önmagában is megállja a helyét: *„Öreg Pajzs Mihály a feleségével⁴³ Csököly (Somogy megye) a talpfán ülnek. Az egyik »szeglában« (oszlop) széles balta (Somogy megyei), bicsók (bicska), szita, kovász ágas és kovász keverő. A másik szegláb a kamora falába van félig befalazva. A szoba ajtó peremén lóg a hosszú furuglya (5 lyukú) bőr kupakkal a fején, – mellette két fa békó. Az öregasszony fehérben ünnepnap úgy, mint hétköznap, az öreg ember bőr mellényben, szűrben – ami a többi somogyi szűrtől díszítésben eltér. Különben Csökölyben is az ösmeretes széles piros posztókkal díszített szűr az általános. 1908-as fölvétel és vázlatok után.”⁴⁴* (15. kép)

Garay Ákost a családi hagyományok és a gyermekkori élmények a magyar vidéki élet jó ismerőjévé és ábrázolójává tették. Az 1908–10 között végzett néprajzi gyűjtései újabb lendületet adtak pályájának, erősítették a népi témájú alkotásai realitását, művészi hitelességét, legyenek azok akár önálló életképek, néprajzi tanulmányrajzok, regényillusztrációk vagy élclapba készített karikatúrák. Rajzai egyrészt részletes, de a részletekben nem elvesző néprajzi tanulmányok, másrészt kiváló jellemábrázoló és karakterteremtő alkotások.

Stílusának, a naturalista-realista felfogásnak megkésetttségét a kortársak már a századfordulón érzékelték, de sajátos önálló rajzstílusa és a választott témái még 1910–20-as években is *„magyaros stílus”* kedvelt képviselőjévé tették. (16. kép)

⁴¹ A lapok alkotói: Benyovszky István (1898–1969) festőművész 19 lap; Garay Ákos (1866–1952) 17 lap; Haranghy Jenő (1894–1951) festő, alkalmazott grafikus 33 lap; Helbing Ferenc (1870–1958) grafikus, festőművész és litográfus az Iparművészeti Főiskola rektora. 21 lap; Horváth József (Soproni) (1891–1961) festő, rajztanár 81 lap; Novák József Lajos (1884–?) festő, grafikus, éremművész 26 lap; Schnöller Lajos (?–?) festő, az Orsz. M. Kir. Iparművészeti Iskola növendéke 1906–1911 között. 89 lap; Szathmáry István (1896–?) festő, grafikus 43 lap. Undi Mária (1877–1952) festőművész 6 lap. Ezen kívül még néhány alkotó egy-két grafikával szerepelt.

⁴² A gyűjtemény történetéről lsd. Varga 1977. A gyűjtemény lapjai szinte teljes egészében végül csak 2000-ben jelentek meg albumban. Lsd. SZELESTEY 2000.

⁴³ Déri Múzeum gyűjteménye Ltsz.: DF. 39/350.62 Garay Ákos: Öreg férfi és felesége. Csököly, Somogy m.; papír, akvarell.

⁴⁴ VARGA 1977, 213.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁGAI 1896 ÁGAI Adolf, *A Borsszem Jankó története* Borsszem Jankó 29. (1896) 1-5.
- BODNÁR 1925 BODNÁR István, *Három piktor pongyolában*. Garay Ákos Miklósi M. Ödön Szabó Dezső. Szekszárd, 1925. 9-21.
- CSÓK 1935 CSÓK István, *Rippl-Rónai és én*. Nyugat 28. (1935) 357-366
- CSÓK 2015 CSÓK István, *Emlékezéseim. Csók önéletrajzi írásai*. Szerk. Révész Emese 2015.
- CSÓK 1915 CSÓK István, *Garay Ákos*. Művészet 14. (1915) 97-100.
- LYKA 1916 LYKA Károly, *Krónika*. Művészet 15. (1916) 14-34.
- LENGYEL 1909 LENGYEL Géza, *Nemzeti szalon* Nyugat 2. (1909) 658-660
- SOMOGYI 1912 SOMOGYI Miklós, *Magyarok a müncheni képzőművészeti akadémián 1824–1890*. Művészet 10. (1912) 178-188.
- GARAY 1911a GARAY Ákos, *A régi magyar férfihajviseletek*. Néprajzi Értesítő 12. (1911) 81-99.
- GARAY 1911b GARAY Ákos, *Szlavoniai régi magyar faluk*. Néprajzi Értesítő 12. (1911) 221-248.
- ZENO 1909 ZENO, *A Nemzeti Szalon tavaszi kiállítása*. Vasárnapi újság 56. (1909) 485.
- VARGA 1977 VARGA Gyula, *Déri Frigyes néprajzi grafikai gyűjteménye*. In.: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1976*. Debrecen, 1977. 195-233.
- SZELESTEY 2000 (Szerk.) SZELESTEY László, *A Kárpát-medence néprajzi kincsei*. 2000. 223.

MELLÉKLET

GARAY ÁKOS NÉPRAJZI CIKKEI

- Garay Ákos: Régi magyar férfihajviseletek In: Néprajzi Értesítő 12. (1911) 81–99.
Garay Ákos: Szlavoniai régi magyar faluk. In: Néprajzi Értesítő 12. (1911) 221–248.
Garay Ákos: Tinófogás rudas pányvakötéssel In: Néprajzi Értesítő 27. (1935) 114–116.
Garay Ákos: Magyar nyergelés In: Néprajzi Értesítő 28. (1936) 110–113.

RÖVIDÍTÉSEK

ltsz

NM EA

WMMM

WMMM KGY

leltári szám

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum

Wosinsky Mór Megyei Múzeum

Wosinsky Mór Megyei Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény

Angaben zur Lebensbahn von Ákos Garay in Verbindung seiner volkstümlichen Kunstwerke und folkloristischer Betätigung

Ákos Garay ist im Jahre 1866 geboren. Sein Vater, der Dichter Antal Garay, war Inspektor auf dem Gut des Barons Josef Besan in Apatipuszta. Die Umwelt seiner Kindheit, die Welt der Puszta, die dort lebende Dienerschaft, die Bauernknechte und die viele Tiere, insbesondere der Schwarm für die Pferde waren alle bestimmende Erlebnisse für sein ganzes Leben. Am 1. November 1884. bezog er die Münchner Akademie, er fand aber bald eine neue anreizende Welt unter den Jugendlichen, die oft beim Kunstmaler Simon Hollósy zusammenkamen. Garay malte bereits im München „Das ungarische Stilleben“ und brachte dazu die nötigen Gegenstände von zu Hause mit: Kutscheruniform, „Montur“, Feldflasche (Gurde), gewobenes Leinentuch, gestickte Textilien und geschnitzte Stöcke werden auf einem von Reproduktion bekannten Stilleben dargestellt.

Im Jahre 1896 wurde er zum Zeichner der Humorzeitung „Borsszem Jankó“, als er schon als anerkannter Vertreter des ungarischen Stils bekannt war. Garay fang zwischen 1908-1910 mit der Unterstützung der Kisfaludy-Gesellschaft eine vielfältige volkstümliche Sammlerarbeit an, in drei Jahren durchreiste er beinahe das ganze Transdanubien, verbrachte eine längere Zeit in den ungarischen Gemeinden in Slawonien, dann auf der Puszta in der Gegend von Bugac und Hajdúböszörmény, sowie machte einen Besuch auch in Nordungarn. Er sammelte Material aus etwa 70 Gemeinden zu seinen beiden Studien, welche im Jahre 1911 in der Zeitschrift „Néprajzi Értésítő“ (Nachrichten über Volkskunde) erschienen. In 30 Ortschaften machte er mehr als 300 Photos auf Glasnegativ. Er interessierte sich für den Gesang, für Violinstimmen und für die Redewendungen und machte etwa 130 Phonograph-aufnahmen darüber. Er fotografierte in erster Linie die Menschen, stellte mit Vorliebe alte Ehepaare oder Männer mit charaktervollem Gesicht dar. Er machte auch Bilder über alte Bauern oder Hirten mit langen und klunkerigen Haaren, mit falzem Gesicht, um die alten ungarischen Männerhaartraditionen zu verewigen. Die auf seinen nach den Photos gefertigten Zeichnungen wiedergrüßenden Gesichter werden mit noch stärkerem Charakter dargestellt.

Neben der volkstümlichen Wichtigkeit spielten seine Photos auch bei der Gestaltung seiner Kunstlaufbahn eine wichtige Rolle. Die auf den Gruppenphotos und Portraits aufgenommenen charaktervollen Figuren und Gesichter wurden auf den Zeichnungen des nächsten Jahrzehntes manchmal direkt in eine Zeichnung gewandelt, manchmal aber zu einem typischen Charakter „deformiert“ oder umgewandelt veröffentlicht. In den 1920-er Jahren nahm er an den Arbeiten eines repräsentativen Grafikalbums von Frigyes Déri teil, welches die charakteristischen Momente des Volkslebens, die bunte Volkstracht, die volkstümlichen Gebäude und die Pracht- und Meisterwerke der Volkskunst für ein weites Publikum darstellen.

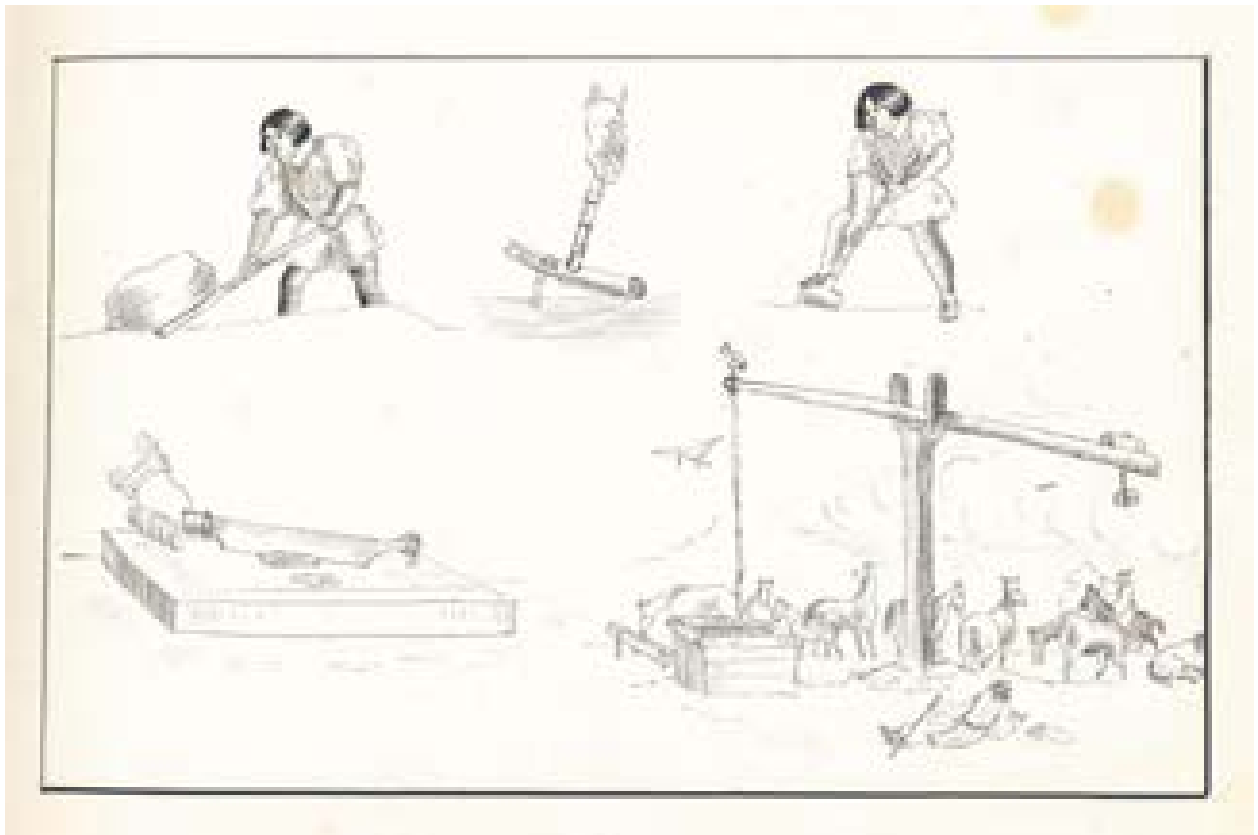
Er gestaltete für sich einen eigenartigen Stil aus, seine naturalistischen und realistischen Zeichnungen bilden sowohl ausführliche, als auch umfassende volkstümlichen Studien, welche eine ausgezeichnete Charakterdarstellung und Charakterbildung vertreten, die seine Werke nicht nur in seiner Zeit, aber auch heutzutage populär machen.

KÉPEK JEGYZÉKE

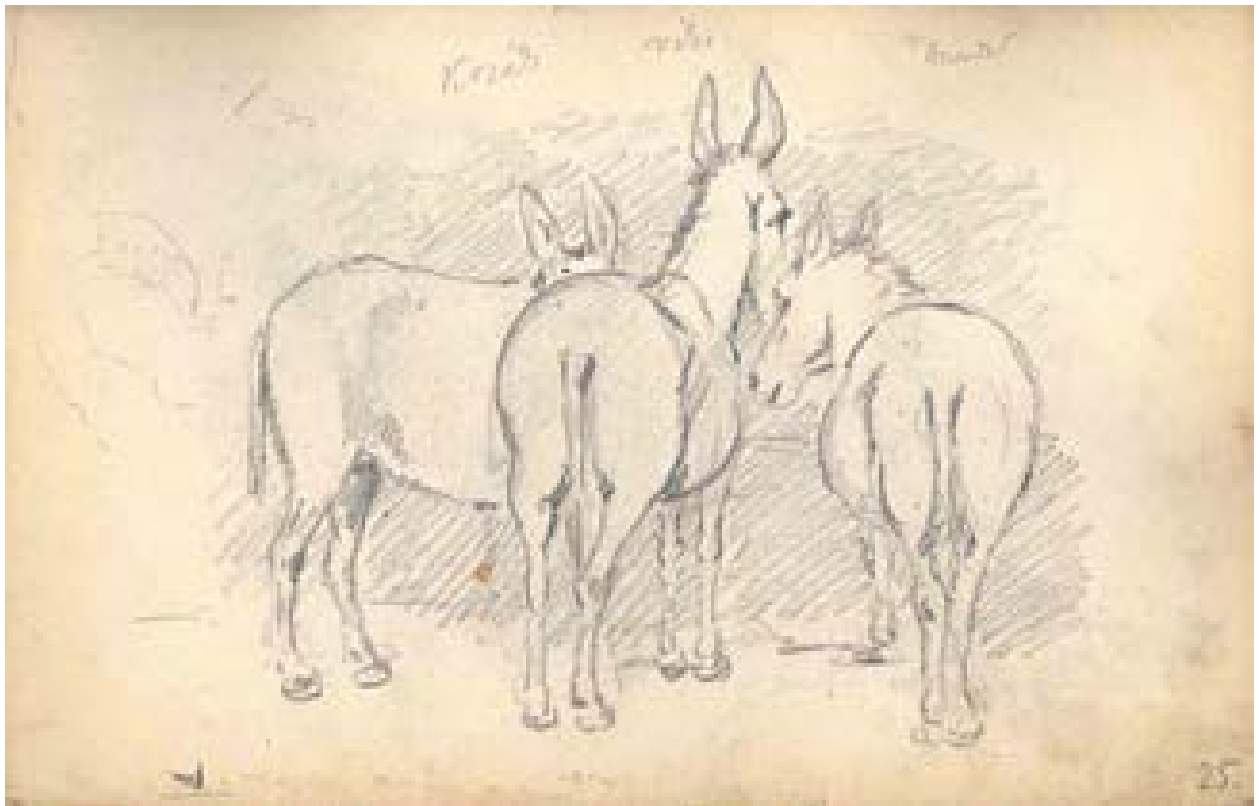
1. Garay Ákos portréja
2. Rajz Garay Ákos iskolai füzetéből, 1881
3. Rajz Garay Ákos vázlatfüzetéből, 1882–83
4. Rajz Garay Ákos vázlatfüzetéből, 1882–83
5. Garay Ákos önarcképe cifraszűrben. Képeslap, 1910-es évek
6. Garay Ákos: Csendélet. Reprodukció
7. Garay Ákos: A gulyás gazda és bojtárja. Kiskunfélegyháza. A Déri Múzeum gyűjteményében őrzött színes ceruzarajz vázlata. (WMMM)
8. Garay Ákosné Soós Gizella sárközi viseletben
9. Garay Ákos: Leselkedő sárközi menyecske
10. Garay Ákos: A régi magyar férfihajviseletek című cikk illusztrációja
11. Garay Ákos: A régi magyar férfihajviseletek című cikk illusztrációja
12. Garay Ákos: Somogyi pásztorok (magántulajdon)
13. Garay Ákos: öreg koldus. Illusztráció Abonyi Lajos: *Itt a szép Alföldön* című kötetéhez
14. Garay Ákos: Sorsok. Borsszem Jankó 1913. szeptember. 7.
15. Garay Ákos: Öreg férfi és felesége. Csököly. (Déri Múzeum)
16. Garay Ákos: Vendégségben (Déri Múzeum) „*A két férfi vendégségben van, egyik az ottani szigeti gulyás Sárvári Mihály – az öregebbik, aki hosszúfurulya nótafáz – Bé Szabó András decsi gazda, a menyecske bogyiszlai Faksi Éva.*”

1. Garay Ákos portréja

2. Rajz Garay Ákos iskolai füzetéből, 1881

3. Rajz Garay Ákos vázlatfüzetéből, 1882–83

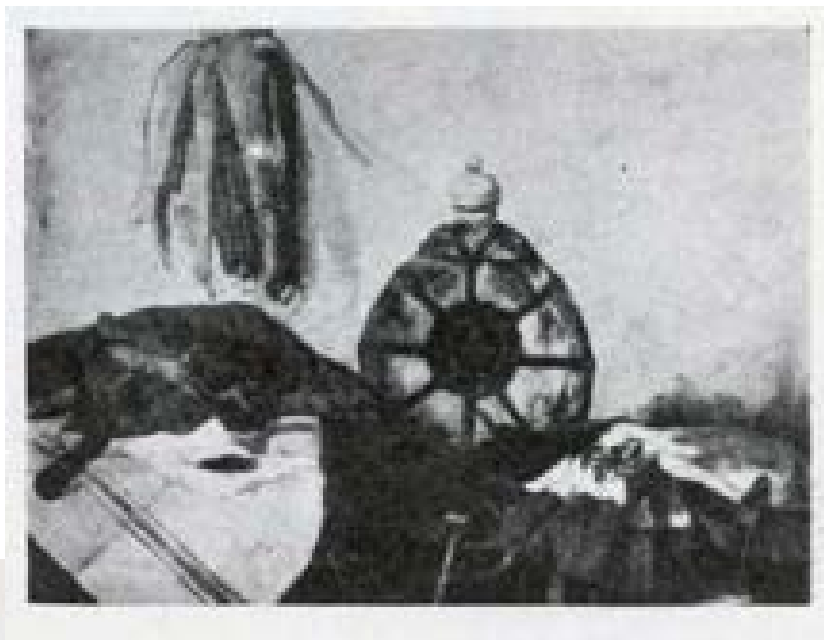

4. Rajz Garay Ákos vázlatfüzetéből, 1882–83

5. Garay Ákos önarcképe cifraszűrben. Képeslap, 1910-es évek

6. Garay Ákos: Csendélet.
Reprodukció

7. Garay Ákos:
A gulyás gazda
és bojtárja.
Kiskunfélegyháza.
A Déri Múzeum
gyűjteményében
őrzött színes
ceruzarajz vázlata.
(WMMM)

8. Garay Ákosné Soós Gizella
sárközi viseletben

9. Garay Ákos:
Leselkedő sárközi menyecske

10. Garay Ákos: A régi magyar férfihajviseletek című cikk illusztrációja

11. Garay Ákos: A régi magyar férfihajviseletek című cikk illusztrációja

12. Garay Ákos: Somogyi pásztorok (magántulajdon)

13. Garay Ákos: Öreg koldus.
Illusztráció Abonyi Lajos: *Itt a szép Alföldön* című
kötetéhez

Sorsok

Garay Ákos

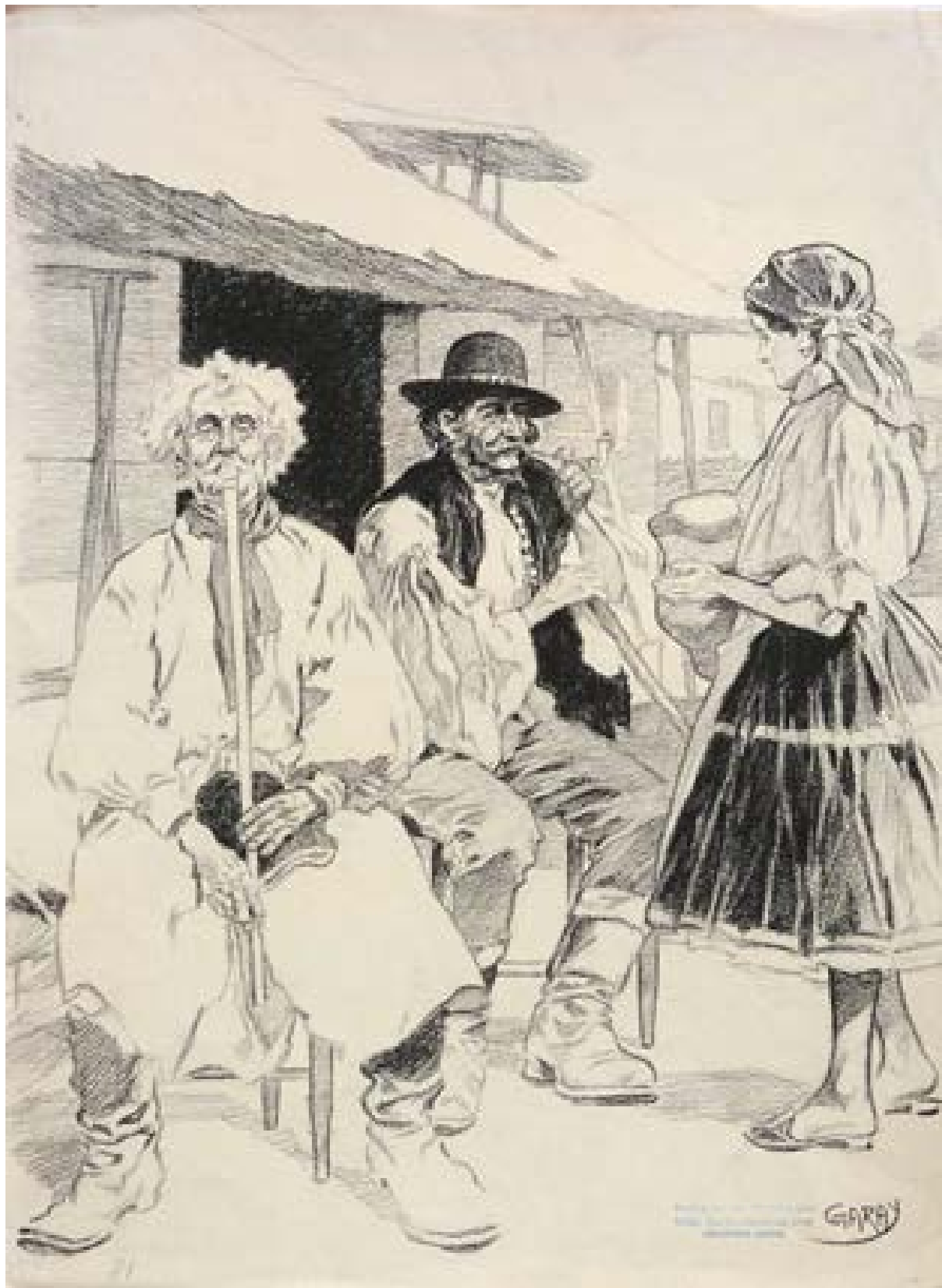

— Emlék mindig lesz ott a konyhán, mint egy órák
— Vannak konyha, hisz jók mák nekem az órák

14. Garay Ákos: Sorsok. Borsszem Jankó, 1913. szeptember. 7.

15. Garay Ákos: Öreg férfi és felesége. Csököly. (Déri Múzeum)

16. Garay Ákos: Vendégségben (Déri Múzeum)

„A két férfi vendégségben van, egyik az ottani szigeti gulyás Sárvári Mihály – az öregebbik, aki hosszúfurulya nótafűz – Bé Szabó András decsi gazda, a menyecske bogyiszlai Faksi Éva.”

KODOLÁNYI JUDIT

„ne bánd, hogy szód nem értik” – Babits Mihály és Illyés Gyula barátsága

„Én nem voltam Babits-tanítvány... Közelségünk látszólagos.”¹ – írja egyik késői esszéjében Illyés Gyula Babits Mihállyal való kapcsolatáról. De már 1932-ben a *Nyugat* felolvasóestjének bevezetőjében, amikor nem először tett kísérletet arra, hogy Babits költészetének lényegét megragadja, megfogalmazta az alapvető vonásokat, amelyek a két író-költő barátságának évtizedein végigvonultak:

„Be kell vallanom, hogy mikor erre a rövid kis bevezetésre vállalkoztam, melynek főadata az lenne, hogy pár perc alatt jellemzést adjon Babits Mihályról, szerepemet teljesen fölöslegesnek tartottam. Alig van költő, akiről oly pontos képe lenne az olvasóknak, mint róla. Amit más költő egy életen át is alig tud megszerezni, ő azt fellépése első éveiben elérte. Az én főadatam tehát teljesen tárgyaltan is lenne, ha nem volna némi okom gyanítani, hogy noha Babitsról mindnyájunknak már rég kialakult, pontos képünk van, e képek közt itt-ott némi különbség mutatkozik.

Vannak itt bizonyos, akik Babitsban a klasszikus költészet nemes folytatóját, a latin odi profanum vulgus méltóságos lantosát tisztelik, különben teljes joggal. Vannak viszont bizonyos, akik a nyugtalan idegzetű korszerű költőt, a modern élet jelenségeinek, a mozinak, a lichthofnak, a 28-as villamos útjának első énekesét szeretik benne, teljes joggal, nemkülönben. Mások megint jellegzetesen katolikusnak tartják. Szerepel még a konzervatív, az örök nyugtalan, a formaművész, a misztikus, az istentagadó, a formabontó, a poeta doctus jelzők alatt is, bő alkalmat szolgáltatva az összeveszésre; ami nem is maradt el.

Mindezekből legelőször azt állapíthatjuk meg, hogy a név, amit egy kor a költőre ruház, nem annyira a költőre, mint a korra jellemző. Ahogyan egy költő népszerűsége sem a költőre, hanem mindig csak a közönségre vet fényt.

...

*Ezek után engedjék meg, hogy magam is belépjek a vitázók tömegébe.”*²

Illyés itt arra a látszólag kézenfekvő igazságra hívja fel a figyelmet, hogy minden perspektívából másképp látjuk a dolgokat, a személyeket, így Babits alakját is. Másképp látjuk az emberi kapcsot

¹ ILLYÉS 1975c, 201.

² ILLYÉS 1932, 134.

latokat is, mi több, egyetlen ember különböző kapcsolataiban személyiségének különböző arcait mutathatja meg, az emberi viszonyok különféleképp rajzolják ki vonásait, s ezek közül csak egy Illyés és Babits viszonya, amelyet tanulmányom témájául választottam.

De ha ennek a kapcsolatnak az egyik eleme, az egyik résztvevője maga ilyen árnyaltan, sokféle-
képpen, prizmaszerűen látja a másikat, felmerül a kérdés, hogyan deríthetnénk fel mi, kívülállóként egy – ráadásul múltbeli – viszony tartalmát, jellegét? Tényeket sorolhatunk fel, visszaemlékezéseket olvashatunk, idézeteket vehetünk sorra – vajon ezek tényleg kiadják majd e kettős alak formáját? Vagy csak a szilletteket látjuk majd, kétdimenziós papírfigurákat? Eltévedünk a szubjektív ítéletek összeegyeztethetetlen variációi között?

„*Nehezen megfogható költő* – írja Illyés egyik esszéjében Babitsról.³ – *Nincs két kritika, amely ugyanazt mondaná róla, még ha ugyanaz a kritikus írta is. Lelki alkatának minden ismertetése máig kísérlet volt, hasonló a vegyészek munkájához.*”

És egy Babits-vers részletével illusztrálja kijelentését:

„*nem énekes szüli a dalt:
a dal szüli énekesét.
lobbanj föl, röpíts el engem
piros szoknyáid között:
egy dallal ölöm meg azt aki
voltam és már más leszek.*”⁴

Ez a megfoghatatlanság, idegenség, nem ismertség Illyés sok Babitsról írott nyilatkozatában felbukkan; egyik legmegrendítőbb, ugyanakkor legmélyebb írásának, amelyet Babits halálakor, a gyász friss élményének hatására írt a címe éppen ez: *Az ismeretlen.*⁵ Hogyan alakul egy kapcsolat, egy barátság, amely a másik megismerhetetlenségének tiszteletben tartását tartja alapelvének, két olyan író között, akik mindketten tartózkodó, visszafogott személyiségek voltak? Két olyan, humanista értékeket szem előtt tartó író között, akik eredendő alázattal fordulnak a másik – akármelyik másik emberi lény – felé.

Lássuk tehát először a tényeket, a körülményeket, amelyeket ismerünk: Babits és Illyés „földik” voltak, tudjuk, mindketten Tolna megyeiek. Babits szekszárdi polgári család gyermeke, Illyés bérese utódja a tolnai Rácegresről, a pusztáról. Néhány kilométer, valójában egy világ választotta el kettőjüket, nem csak a tizenkilenc évnyi korkülönbségnek köszönhető, hogy nem szülőföldjükön találtak először. Nehezen képzelhető el olyan élethelyzet, amelyben találkozhattak, s ha találtak, szót érthettek volna. Hogy egymás világát megismerhessék, mindkettőnek íróvá kellett válnia, ki kellett lépnie abból a világból, amelybe született, majd visszatekintnie rá. Hogy mekkora távolság volt valójában e két világ, a puszta és a város között, megérthetjük Babits 1936-ban, az akkor már rég a *Nyugat* szerzői között szereplő Illyés első jelentős prózai művéről, a *Puszták népéről* írt kritikájából:⁶

„*ugy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsufolt könyvet, mintha valami izgalmas utelirást olvasnék, egy ismeretlen földrésről és lakóiról. Mintha felfedező utat tennék, amely annál inkább tele számomra szenzációkkal és izgalmakkal, mert ez az ismeretlen földrés véletlenül a saját szülőföldem.*”

³ ILLYÉS 1933, 148.

⁴ Babits Mihály: *Mint forró csontok a máglyán*

⁵ ILLYÉS 1941a, 185-194.

⁶ BABITS 1936, 409.

Magát Babitsot is megrendítette, felkavarta tehát, amit és ahogy Illyés a pusztai cselédekről írt, arról, hogy milyen fizikai és szellemi körülmények között élt Magyarország lakosságának ez a tömege, anélkül, hogy erről bárki tudomást vett volna.

A szülőföld mindkettőjüknek fontos maradt akkor is, amikor fizikailag már elszakadtak tőle. Babits számára Szekszárd az országot, Magyarország vidéki részét jelképezte, amelynek elismerését, figyelmét egész életében igyekezett kivívni. 1931-ben így nyilatkozott egy riportban:⁷ *„Meglehetősen régóta távol voltam Szekszárdtól. Sajnálom, hogy csak kis ideig lehettem otthon, édesanyám ma is ott lakik. Sajnos csak ritkán mehetek haza. De roppant erősen össze vagyok nőve Szekszárddal. Minden embernek van egy vidéke, ahol nagyon otthon érzi magát. Számomra Szekszárd ez az otthoni táj. Sok helyen szerepeltettem műveimben és még folyton táplálkozom élményeimből, melyeket otthon nyertem.”*

Illyésnek a pusztai gyermekkor szolgált ugyanilyen táptalajul, akkor is, ha egészen másról írt, hasonlataiban, példáiban, élettapasztalatában mindig felbukkan, nyelvében, szemléletében kitörölhetetlenül jelen van az a pusztai világ, amelyben kilenc éves koráig életének egyik legmeghatározóbb időszakát töltötte. Számon tartották, hogy egy megyéből származnak, különleges, bensőséges kapcsolatot teremtett ez közöttük, hallgatólagos megegyezést valami, talán nem is megfogható alapigazságot, azonos értékrendet. Különös, ahogy Illyés eljátszik olykor-olykor kettőjük életpályájának véletlen, lehetséges találkozási pontjainak gondolatával. Mint például a *Szekszárd felé* című vers néhány sorában is.⁸ Mintha igénye lenne arra, hogy minél több ponton, már egészen korán is összekapcsolja kettőjük életét, kapcsolatukat a végzetszerűség érzetével gazdagítsa, ruházza fel.

Első valódi találkozásuk azonban Budapesten volt. Illyés szüleinek különválása után 1916-ban édesanyjával Budapestre költözött, ahol a Munkácsy Mihály utcai gimnáziumban tanult. Ez egy jó, polgári közegű gimnáziumnak számított akkor, a vidékről frissen Pestre került, az új környezetben a helyét nehezen találó kamasz Illyés sokszor volt magányos ebben az iskolában. Ő maga is leírja, és későbbi, felnőtt kori megismerkedésük után Babitsnak is elmesélte a történetet erről a bizonyos első találkozásról, amelyet érdemes az ő szavaival, hosszabban idézni:⁹

„Véletlenül ebben az iskolában találkoztam azzal az emberrel, aki írói pályámon később irántam a legtöbb szeretettel volt.

Épp az alatt a néhány hónap alatt, amíg ebben az iskolában ténylegesen is jártam (mert közben sokat voltam apám katonáskodása miatt vidéken), itt tanárkodott Babits Mihály.

Engem nem tanított, csak egyszer jött be, egy latinórán, helyettesíteni. Nem feleltetett, így hát személyes érintkezés nem is volt köztünk, mert csak magyarázott. De azért beszéltem vele.

Az iskola folyosói minden emeleten képpel voltak teleaggatva. Társtalanságomban, az órák közti szünetekben, én ezeket nézegettem. Tavasz felé, kifogyván az anyagból, fölbátorkodtam a legfelső emeletre is.

A folyosó itt üres volt, ennek külön örültem. Egyszerre azonban kinyílt egy távolibb ajtó. Erélyes léptű, fekete fiatalember fordult ki rajta. Ahogy megpillantott, gyors kézmozdulatot tett, a lépcsőház felé; úgy értettem, leparancsolt; nyilván tanár, lementem.

De a következő tízpercben, kétely fogott el, hátha nem is azt akarta, s a képek is vonzottak: ismét fölmentem. Az ifjú tanár újra fölbukkant, de most közvetlenül mögöttem. „Mondtam, hogy itt nem lehet most tartózkodni!” – Kérem, nekem nem mondta. „Mondtam, és itt ne tessék neveletlenkedni! Itt vizsgák folynak!” – Kérem, én nem neveletlenkedek. „Tessék azonnal elhagyni ezt a folyosót!” – mondta már nekipirulva.

Izgattott volt. Ahogy másfél évtized múlva közösen megállapítottuk, nyilván azért, mert háborúel-

⁷ GÁL 1931, idézi: TAKÁCS 1992, 5.

⁸ „Egy ilyen kis nőben/rég Babits/épp talán anyámat/látta így”

⁹ ILLYÉS 1975a, 22-23.

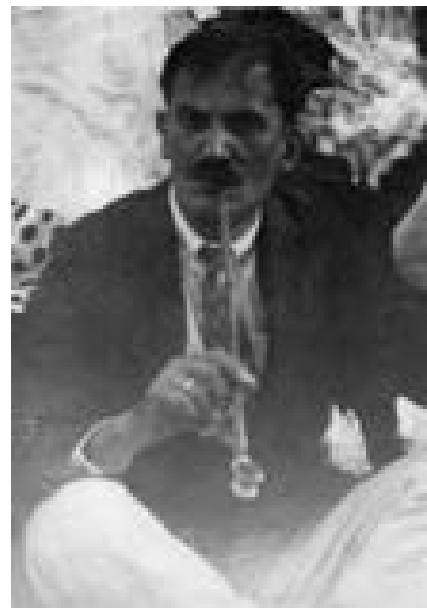
Illyés Gyula Babits Mihálynál, 1930 decembere

**Babits Mihály dedikált fotója Illyés Gyulának
1930. november 26. Babits Mihály és családja**

Babits Mihály, 1930

**Babits Mihály pipával,
Esztergom, 1928 nyara**

**Török Sophie,
Babits Mihály,
Babits Ildikó,
Schöpflin Gyula,
Schöpflin Aladár,
Schöpflin Aladárné,
Esztergom,
1930. július 6.**

**Esztergom, sakkozás, Babits Ildikó, Babits Mihály,
Schöpflin Aladár, Illyés Gyula, Gellért Oszkár,
Esztergom, 1938 nyara**

**Esztergom, sakkozás: Schöpflin Aladár, Illyés Gyula,
Babits Ildikó, Babits Mihály Gellért Oszkár,
Esztergom, 1938 nyara**

**Komjáthy Aladár, Babits Mihály, Illyés Gyula,
Komjáthy Aladár, Török Sophie, Babits Ildikó,
1935. június 15.**

Babits Mihály,
Komjáthy Aladárné,
Komjáthy Aladár, Illyés Gyula,
Török Sophie,
Esztergom, 1930. június 15.

Esztergom,
háttérben a ház,
elől Pisti Ádázzal

Babits Mihály
és Ádáz kutya,
Esztergom, 1924 nyara

lenes verse miatt akkor kobozták el a Nyugatot, s ő elcsapatás, sőt, hite szerint, pör előtt állt. Hogy költő s ráadásul földim – akkor tudtam meg, mikor már nem járt be.”

Babits Mihálynak a tanítás a szenvedélye volt, a hivatása, a költészet mellett. A Tanácsköztársaság bukását követően eltiltották a tanári pályától, és ez a továbbiakban mindig hiányként jelentkezett az életében, talán ezért is karolt fel fiatalabb tehetséges írókat, ezért alakított ki velük mester-tanítvány viszonyt, amely több jelentős költőnk esetében végződött eltávolodással, szakítással. De az Illyéssel kialakított barátság – néhány konfliktustól eltekintve – töretlen maradt és kitartott halálukig.

Babits a 30-as években rendszeresen vendégül látott a lakásán írótársaságot, a csütörtök délutáni teázásokon, ahová József Attila vitte el először Illyést.¹⁰ Ismert történet az is, hogy Illyés valójában el sem akart menni erre a találkozóra, mert időközben más dolga akadt. De József Attila erősködésére végül mégis felugrott Babitsékhoz, „*ha csak öt percre is*”. Így történt tehát, hogy már felnőttként, költőként először találkoztak ők ketten.

A már kezdő író Illyésre Füst Milán hívta fel a *Nyugat* szerkesztőinek figyelmét 1927-ben.¹¹ Ezt követően még ebben az évben egy kritikával, 1928-ban versciklussal mutatkozott be, és ettől kezdve rendszeresen és sokat szerepelt a lapban különféle műfajú írásokkal. Ez a *Nyugat* folyóirat még az Osvát Ernő szerkesztette lap volt. Ismert Illyés visszaemlékezéseiből is, hogy milyen fontos volt a számára Osvát személye és véleménye.¹² A fiatal költő feltehetően kereste az idősebb, tapasztaltabb pályatársakat, a mestereket. Ennek oka talán az előbb említett tény volt, hogy 14 éves korában elszakadt az apjától és apátlanul, az édesanyja mellett nevelkedett. Az apjával természetesen tartotta a kapcsolatot, de az ő viszonyuk mindig ambivalens volt. Ráadásul az édesapja – bár sok mindenben tisztelte és felnézett rá Illyés –, nem lehetett a példaképe a maga által választott költői pályán. Osvátra és később Babitsra is tisztelettel tekintett, tanácsukat, véleményüket elfogadta. Osvát 1929. december 1-jén öngyilkos lett. Halála után Babits szerkesztette a *Nyugat* vers- és kritikai rovatát, érthető, hogy Babits és Illyés kapcsolata ettől az évtől vált szorosabbá. Vasy Géza szerint nem is annyira mester-tanítvány, hanem inkább egy bizonyos „*virtuális apa-fiú kapcsolat*” lett a meghatározó Illyés és Babits viszonyában.¹³

Fokozatosan közeledtek egymáshoz. Babits felismerte Illyés tehetségét, és – amit nem minden fiatal író mondhatott el magáról –, nem csak értékelte, de értette is verseit, magához közelállónak érezte őket. Illyés 1932-es *Három öreg* című költeményéről Babits a következő kritikát jelentette meg a *Nyugat* hasábjain:¹⁴

„De örömöm és megilletődésem, amivel a költeményt köszöntöttem, nemcsak ennek az objektív irodalmi eseménynek szólt, hanem egészen személyes okoknak is; s ismétlem, ma sem tudok erről a szép versről teljesen elfogulatlanul és személyes asszociációk nélkül beszélni. Az Illyés otthona az enyém is; a tájat - melyet leírt - az egész scenériát én is gyermekkoromból ismerem, alakjait más-más példányokban emlékeimből látom visszaneézni. Minden szava meghitt, nosztalgikus varázssal cseng a fülemben. S amint e költő otthona az enyém, nem idegen tőlem költői hitvallása és iránya sem. Noha nekem más úton kellett járnom, más tájakon kellett áthaladnom: a magyar líra eljövendő útját és kilátásait én is arrafelé sejtettem, amerre ő... már-már megtalálni látszik.”

¹⁰ GARA 1965, 58.

¹¹ VASY 2008.

¹² ILLYÉS 1929, 12-14.

¹³ VASY 2008.

¹⁴ BABITS 1932a, 283.

Érdeemes talán megjegyezni, hogy a *Három öreg* című költemény, amelynek a bemutatását Babits itt elbeszéli, éppen három nagyapa-apa figuráról szól, éppen három olyan emberről, akikre a gyermek és fiatal Illyés feltekinthetett.

Babits és Illyés egyébként 1937-ben együtt is járt Tolnában és Szekszárdon, Babits Mihály szülőházában.¹⁵ Ezekre az élményekre mindig nagyon szép emlékként gondoltak vissza. Illyés műveiben ezt a vidéket említve gyakran bukkan fel Babits alakja. Feltehetően ennek a látogatásnak az emlékét őrzi néhány az Illyés-hagyatékban fennmaradt fénykép.

Illyés már ismeretségük elején több írást szentelt Babits személyének és művészetének. A *Nyugat*-ban már az 1920-as évek végétől több méltatást, kritikát közölt 1928-ban *Az istenek halnak, az ember él*,¹⁶ később a *Verseny az esztendőkkel!*¹⁷ és a *Halálfiat*¹⁸ című regényről. 1932-ben a *Nyugat* Babits-estjét is Illyés vezette be.¹⁹ Ugyanakkor volt ebben kölcsönösség is: a Babits szerkesztette versantológiában (*Új anthológia*)²⁰ 1932-ben már Illyés szerepelt a 33 költő közül a legtöbb költeménnyel,²¹ és írói pályájának támogatásaként az 1930-as évek első felében a Baumgarten-díjat négyszer is megkapta. Babits 1932-ben verseiről, 1936-ban prózájáról írt méltatást a *Nyugat*-ba.²²

A kölcsönös szimpátia és megbecsülés ellenére kapcsolatuk, ami a külsőségeket illeti, sokáig inkább formális, szinte távolságtartó volt. Ugyanakkor nem csupán munkatársi együttműködés volt közöttük, nem csak a két költő egymást kölcsönösen becsülő figyelme. Több, és – talán épp e tartalom miatt is – mélyebb volt annál. E kapcsolat tanúja az a két író hagyatékában fennmaradt levelezésanyag, melynek a Babits-hagyatékban fellelhető részét először Téglás János²³ közölte, majd 1992-ben Takács Mária egészítette ki az Illyés-hagyatékban található dokumentumokkal, kötetként rendezve a két költő és feleségeik egymáshoz címzett leveleit.²⁴ E levelezés tanúsága szerint az 1930-as évek első felétől már rendszeres, szinte napi, heti érintkezés volt közöttük. A levelek legnagyobb része a szerkesztési munkával, kéziratokkal kapcsolatos praktikus ügyekről szól, sajnálatos számunkra, olvasók számára, hogy a két író írásról, kultúráról alkotott véleményét nem levélben cserélte ki. De valószínű - épp a gyakori találkozások miatt -, hogy ezekről a dolgokról élőszóban társalogtak.

A barátság dokumentumainak egy másik kategóriáját alkotják a fotók. Ismert, hogy Babits Mihályné sok fotót készített a család és a barátok mindennapjairól, vagy éppen különleges alkalmairól, és Illyés Gyula hagyatékában is számos Babits-hoz kapcsolható fénykép őrződött meg. Legkorábbi darabjai a Babitsék budapesti lakásán készült sorozatok olykor dedikált másodpéldányai és fellelhető sok Babits Mihályék esztergomi házában készült fotó is. Nem mindig a legsikerültebbek, de dokumentumai baráti társaságok összejöveteleinek, jó hangulatú találkozásoknak. A levelekből kitűnik, hogy főként Babitsné Török Sophie készített felvételeket, maga hívott elő és nagyított. De utalás történik arra is, hogy egy alkalommal több fényképezőgéppel is megörökítették a társaságot, ezeket később kicserélték egymással. Az Illyés-hagyatékban is maradt meg néhány olyan felvétel, amely talán azóta sem látott nyilvánosságot. Egy ilyen alkalommal készült az ismert felvétel, az esztergomi csoportkép, amelyet Babits Mihályné alább idézett levele is említ:²⁵

¹⁵ TÉGLÁS 1983, 274.

¹⁶ ILLYÉS 1928, 703-709.

¹⁷ ILLYÉS 1933, 689-694.

¹⁸ ILLYÉS 1935, 147-150.

¹⁹ ILLYÉS 1932, 134-141.

²⁰ BABITS 1932b.

²¹ VASY 2008.

²² BABITS 1936, 409-411.

²³ TÉGLÁS 1983.

²⁴ TAKÁCS 1992.

²⁵ TAKÁCS 1992, 21.

Babits Mihály és családja, Esztergom, 1932 nyara

**Babits Mihály és Török Sophie,
Esztergom, 1924 nyara**

Babits Mihály és családja, Esztergom, 1934

**Babits Mihály
és Babits Ildikó,
Esztergom,
1935 nyara**

**Babits Mihály,
Margitsziget
1937**

**Illyés Gyula,
Illyés Gyuláné
Juvancz Irma,
Török Sophie,
Babits Mihály,
Esztergom,
1932 júliusa**

**Illyés Gyula, Illyés Gyuláné Juvancz Irma,
Babits Mihály, Babits Ildikó,
Esztergom 1932 júliusa**

**Babits Mihály
és családja,
Esztergom,
1938 nyara**

**Illyés Gyuláné Juvancz Irma,
Illyés Gyula, Babits Mihály,
Esztergom, 1932 júliusa**

**Illyés Gyula, Babits Ildikó,
Babits Mihály a szekszárdi
Nagyvendéglőben,
1937. március 25-27.**

**Babits Mihály szülőháza,
Szekszárd, 1937. március 26.**

Babits Mihály és családja a szülőháza előtt, Szekszárd, 1937. március 26.

„Nagys. Illyés Gyula úrnak
Budapest Phónix Életbiztosító
V. Nádor utca 9.

Kedves Költőtárs! mellékelem az idilli lugas képet. A többi felvétel sajnos nem is volt felvétel, mert az előnyben részesített 3 új kazettában nem volt lemez, erről a költőzködés zűrzavarában megfeledkeztem. De legalább ez az egy kedvesen sikerült.

Nagyon örülnék, ha valamelyik szabad week end-jét nálunk töltené (előzetes értesítés mellett) sőt a megbeszélt egy heti kijövetelére is számítunk.

Reméljük Kedves Gyuszi, hogy kellemes emlékei maradtak Esztergomról és a viszontlátásig melegen üdvözlöm

Babits Ilonka

Esztergom, 1930. június 17.”

Illyés válaszában a következőképp köszönte meg a képet:²⁶

„Illyés Gyula Babits Mihálynénak, Babits Mihálynak, Budapest, 1930. június

*Kedves Ilonka, Kedves Mihály,
igen köszönöm a fényképet.*

Igazán kedves együttes. Arra a gyönyörű dalai-láma-fejre tekintve, amely az én ismerős ingemből bámul a világba csak az vigasztal, hogy Mihály helyén viszont egy üstfoltozó cigány kesereg. Így tehát még van reménységem külsőmet illetőleg. De vajh’ kit ábrázol az a spiritiszta jelenés, aki bal oldalamról készül ellebbeni?

A meghívást köszönöm, de hisz még jóformán, az előbbi vendéglátást sem köszöntem meg!

Most nézem ismét a fényképet, s látom, hogy a kifürkészhetetlen isteni véletlen Ilonkának vállára ott a szépségkirálynők szallagját vetette. Ószinte hódolatom!

Ismét köszönöm a kedves vendéglátást – a legnagyobb örömmel ismételném meg egy későbbi alkalommal – és, Kedves Ilonka, kezét csókolom, kedves Mihály szeretettel üdvözöllek,

őszinte híved

Illyés Gyula

A Komjáthy né készítette kép sem sikerült? Igen örülnék, ha abból is kaphatnék egy másolatot.”

Illyés sokszor vendégeskedett Babitsék esztergomi házában, egyedül vagy nagyobb társasággal. Babits Mihály egy 1931-es levele, melyben Illyés édesanyja halála miatti részvétét fejezi ki ebből az időből származik:²⁷

„Babits Mihály Illyés Gyulának
1931. szeptember 7.

Kedves Barátom,

szomorúan értesültünk a Téged ért nagy veszteségről; fogadd úgy a magam mint a feleségem nevében mély részvétünk kifejezését.

Már régebben akartam Neked írni; egyrészt azért, hogy megkérdezzem, nincsenek-e újabb verseid a Nyugat számára? másrészt azért mert reméltük hogy talán sikerül Benneteket valamelyik napon kicsalni Esztergomba. Most azonban annyira ószre fordult az idő hogy a napokban már mi is

²⁶ TAKÁCS 1992, 20.

²⁷ TAKÁCS 1992, 26.

visszamegyünk Pestre, s most már ott fogom Tőled nyári verseidet reklamálni. Addig is köszönöm cikkedet melyet a jövő számban hozunk.

A viszontlátásig üdvözöllek s Kedves Feleségednek (akit Ilonkámmal együtt nagyon szeretnénk már ismerni) kézcsókomat illetve mindkettőnk köszöntését jelente

maradok igaz barátod

Babits Mihály”

Később, Illyés Juvancz Irmával való 1931-es házasságkötése után feleségével is sokat járt Babitsékoz. A levelezés tanúsága szerint a két házaspár szoros kapcsolatban volt egymással. Érdekeség, hogy a leveleket általában mindkét részről a feleségek írták, arra hivatkozva, hogy férjük nem szeret, vagy épp nem ér rá levelet írni. Ezekben a levelekben főként látogatások megszervezéséről vagy éppen a vendéglátás megköszönéséről, mindennapi dolgokról esik szó.

Egy ilyen esztergomi tartózkodás alkalmával született meg a *Hősökről beszélék* című költemény. A mű második kiadásának²⁸ bevezetőjében Illyés Gyula felidézi a költemény keletkezésének a történetét:

„1932 nyarán küzdő s még mindig kezdő költőként kéthetes hivatali szabadságomat Babits Mihály vendégszerető házában töltöttem. Délelőtti pihenésül mindketten a verset választottuk. Az esztergomi tág egű kert alsó sarkában ő egy-egy középkori latin himnusz fordítását róttá, a felsőben én e költemény szakaszait. Délben kicseréltük az eredményt. Ellentétebb anyag ritkán került egymás mellé azon az asztalon, ahogy ellentétebb múltú és célú író sem az asztal mellett. Még sok egyesített bennünket. Nemcsak a vers szeretete. Nemcsak az – a szorosabb kapocs –, hogy földik voltunk, s ismerős világról beszéltem. Épp a végletek közeledtek egymáshoz bennünk? Babits Mihály a tiszta humanizmus megtestesítője, aki mindent az eszmék legtisztább magaslatára tudott emelni, érdeklődve figyelte kísérletem alakulását; ő a táblabíró fia és neveltje – szinte támogatta az én merész igazságomat, elképzelem, hogy épp a merészsége miatt. Naponta megújuló biztatása nélkül tán sohasem készül el ez a költemény. Hitte, hogy végeredményben az igazságot – az ő Igazságát is – szolgálja.”

Szekszárd és Tolna megye, mint a szülőföld, a gyermekkori, legmeghatározóbb emlékek közös helyszíne mellé tehát egy másik helyszín, Esztergom emelkedett e barátság terévé. E két helyszínről való megemlékezésként született meg Illyés *Két emlék*²⁹ című versciklusa is, már Babits halála után, 1943-ban.

Ez az esztergomi idilli korszak 1936-ig tartott. Ez volt az év, amikor Illyés Gyula házassága Juvancz Irmával megromlott, és így a két házaspár közös találkozásai, közös levelezései elmaradtak. Októberben Illyésék még közösen írtak levelet Ozoráról, de Illyés nem sokkal később elköltözött a feleségétől. A levelezéskötet tanúsága szerint majdnem egy évig nincs levélváltás, és aztán még fél évekre kimarad, egészen 1939-ig. Persze tudjuk, hogy a két író rendszeresen találkozott, közös munkájuk során egyre többet dolgoztak együtt. A levelek azonban nem tükrözik ezt a kapcsolatot, szóban vagy más módon kommunikálhattak egymással, vagy a levelek elveszhettek. Illyés Gyula élete nagyon megváltozott, naplójegyzeteiben több helyen vall depressziójáról, komor hangulatáról. Maga úgy nyilatkozott a negyvenes évek elején, hogy évek óta nem volt nagyobb társaságban.³⁰ Kozmutza Flórával kötött házasságát az előzmények, Flóra József Attilával való kapcsolata miatt évekig, ha nem is titkolták, de nem emlegették nyíltan. Társaságba nem jártak, mint azelőtt Mucával. Az összejöveteleket a barátokkal való meghitt találkozások, hosszú átdolgozott napok és hetek váltották fel.

²⁸ ILLYÉS 1945.

²⁹ ILLYÉS 1993, 542-543. (1. Hídon, 2. Győztes óra)

³⁰ ILLYÉS 1941b, 73.

De nem csak Illyés magánéleti válsága lehetett az oka ennek a változásnak. 1937-ben meghalt Kosztolányi Dezső, a *Nyugat* segédszerkesztői feladatait Illyés vette át. Ugyanebben az évben kezdődött Babits Mihály betegsége is, az ő állapota is hol jobb, hol rosszabb volt, ettől függően kellett a munkákból részt vállalni, lassacskán Illyés lett ebben legfőbb segítsége. A második világháború nyomozó évei következtek. Aztán Babits Mihály halála.

Babits betegségének súlyosbodásával Illyés, ha lehet még többet kereste fel költőtársát. A *Nyugat* szerkesztését is egyre nagyobb mértékben átvállalta, de szigorúan tartotta magát Babits elveihez, és mindenben kikérte a véleményét. Ez utóbbi közös munkának dokumentumai Babits beszélgetőfüzetei. Babits Mihály egyébként haláláig dolgozott, utolsó találkozásukkor, a halála napján adta át Illyésnek a kész és átnézett *Oidipusz-fordítást*.³¹ Életének, betegségének utolsó időszakát sok visszaemlékezés őrzi. A halála után összeállított *Babits Emlékkönyv*ben is több leírás jelent meg utolsó napjairól. Azonban itt még egy korábbi eseményt érdemes felidézni. Szabó Zoltán visszaemlékezése³² egy Illyés Gyulával közös esztergomi látogatásukról a két költő bensőséges kapcsolatának egy esszenciális jelenetét örökítette meg:

„...A hegyen a gazonos kert tele volt szökdécseléssel, a vadóc Ildikó szállt fáról bokorra, ebből bozóba, mint egy Csongor-és-Tünde-figura. Benn Babits az ablaknak támaszkodó ágyon feküdt, két élő szem az élettelennek látszó testben, az éjjeliszekrényen az Ödipusz-fordítás kefelevonatai, a kéz alatt füzet; ebbe ír, átnyújtja: hogy köszöni a látogatást, hogy mennyire örül neki s mentetetők, a szék, amelyen helyet kínál, hátul a sarokban van, ha megtenném neki, hogy az ágy mellé hozom magamnak. Fordulok is el, jön, amitől félttem, már útközben is, a kétségbeesés, mint egy ronda nagy állat, amely emelkedik a gyomorból föl, egyre följebb a nyelöcsövön; percekig babrálok a székekkel, hogy ne kelljen arccal a fény és Babits felé fordulni. Mire visszaérek; Illyés Gyula már élénk eszmecserebe merült el a néma Babits-csal, a fordítás oldalai a vézna inasokból az izmosba s onnan vissza kerülnek. Jön Török Sophie tállal, tálon teasüteménnyel, kézenfog, kihúzza a tornácra, aláírást akar, magyarázza, a falra. De a szén nincsen kéznél, dülhetnek a fának, nézhetem a kertet, amely él minden porcikájával, szöcskéivel, Ildikójával, míg előkerül egy széndarab: írhatom a nevemet. Aztán a betegszoba megint, a beömlő fényben, új látvány: majdnem ledönt a lábamról. Az ágy szélén a tatár arc ragyogó szemmel, fülig húzódozó szájszélekkel, a kéz vidáman gesztikulál. Egy vacsoráról beszél, amit ők ketten fognak a Krisztinában, a kedvelt vendéglő kert-helyiségében elfogyasztani, étrendösszeállítás folyik, színesen, ízesen a töltöttkáposzta szerepel benne, sajt, szőlő, szekszárdi kadarka, tervelődnek az ugratások is, ezek az egyes fogásokat, valamint a közbeeső szüneteket fűszerezik majd, hogy még jobb legyen az étvágya a rákbetegnek, akit akkor már csövön át, mesterségesen tápláltak jó ideje. A beteg azonban nevet. Gurult a nevetéstől barátját hallgatva. Az egész kicsi, ágyban párnákra támasztott test rázkódott a felszabadult, vidám és ellenállhatatlan nevetéstől, a csont és bőr és fájdalom kacagott, a két éber okos szem hahotázott. Volt ebben félelmetes is, mint a csodákban: Illyés Gyula egy haldoklót nevetetett meg, eddig fokozva fel az irgalmasság testi cselekedetei közül a betegek vigasztalását. Lemenet a hegyről a kérdésre, hogy miképpen bírja, tudja ezt – ilyen választ kaptam: „Ebben a szájha mesterségben, a miénkben, az ember végülis megtanul minden fogást.” Egy hét múlva a kávéházba már komoran jött, korán ment: „Baj van, Mihály nem küzd többé. Egész nap alszik.” – Még egy hét telt el, és meghalt Babits Mihály.”

Illyés valamikor közvetlenül a halála után vethette papírra a mindmáig csak a *Babits Emlékkönyv*ben megjelent *Az ismeretlen* című gondolatfüzért. „A gyász két útarca a nagyképűség és a hisztéria.” – írja, ahogy próbálja rendbe terelni gondolatait, kifejező és a halotthoz méltó formát adni érzéseinek.

³¹ ILLYÉS 1941a, 268.,

³² SZABÓ 2011, 81.

„Ő tanított mértékre. Mennyi mindenre tanított. Tanítása, akár élete, most ugrik egységbe, hogy lezárta a halál. Most látom csak a gazdagságot, az ajándék bőségét. Hálát érzek s a fájdalom alján szinte valami örömet, mint akkor, amidőn hideg-ágyától eljövot magamra maradtam s csodálatosan nem azt éreztem, hogy elröppent a világból, hanem abban a szürke derengésben az az érzés szállt meg, hogy lénye csak most kezd szétáradni a világba, most kezd felem lenni, most ismerhetem és szerethetem meg igazán, szabadon. Mennyivel nagyobb, mint gondoltam! eszméltem rá már tiszta örömmel. Mennyivel nagyobb, mint aminőnek ismertük. Milyen győzelem vár rá! gondoltam s a gyászt, fájdalmamat csaknem szennyezőnek éreztem, magánügynek.”³³

De nemcsak szellemi hagyatékat hagyott Babits Mihály Illyés Gyulára, hanem sürgető gyakorlati feladatokat is, például rögtön 1941-ben a *Babits Emlékkönyv*, majd a *Nyugat* utód-folyóirata, a *Magyar Csillag* szerkesztését. Babits Mihály 1941. augusztus 4-ei halálával az akkori sajtótörvények szerint érvényét veszítette a nevére kiadott lapengedély, a *Nyugat* folyóirat működését, mely 1908 óta volt a magyar irodalom és értelmiség legfontosabb fóruma, beszüntették, a már előkészületben lévő következő számot sem lehetett kiadni. Addig is, amíg egy új lap indításához az engedélyt megkapták, a *Nyugat* szerkesztőgárdája úgy döntött, összeállít egy reprezentatív kötetet az elhunyt főszerkesztő emlékére.³⁴ A szeptemberben Illyés Gyula szerkesztésében megjelent *Babits Emlékkönyv* hetvenhat kortárs szerző – író és költő – emlékező, gyászoló szövegeit vonultatta fel, emellett képeket, fotókat, emlékbeszédeket közölt. Illyésnek három szövege is megjelent ebben a kötetben. Az előbb említett *Az ismeretlen*³⁵ című, a gyász első élménye hatására keletkezett megrendítő, talányos írása, négy, ez alkalomból írott verset magába foglalva,³⁶ a beszámoló Babits utolsó napjáról,³⁷ és a ravatalnál elhangzott, a *Nyugat* szerkesztősége nevében búcsúztató beszéd.³⁸

A Babits halála utáni hónapok az *Emlékkönyv* kiadásának szervezésével teltek. Az Illyés-hagyatékban jelentős mennyiségű levél a nyoma ennek a munkának. Illyés egy kézirat kérő levél azonos másolatait küldte el az íróknak, olyanoknak is, akik a *Nyugattal*, – gyakran éppen Babitscsal való viszonyuk miatt - elveszítették már a kapcsolatot. A felhívásra rengeteg írás érkezett, és bár volt olyan szerző, aki nem tudott a szűkre szabott határidőnek megfelelni, és olyan is, aki valamilyen okból nem akarta művét az *Emlékkönyv*ben megjelentetni, az eredmény egy valóban reprezentatív, a kortárs magyar irodalom javát felvonultató gyűjtemény lett.

A nagyobb gond a *Nyugat* fájdalmas hiányát pótló lap alapítása volt. Az akkori hatóságok nem nézték jó szemmel a független, nyugati szellemiségű folyóirat munkáját, kapva kaptak a beszüntetés lehetőségén. Babits Mihály kívánsága az volt, hogy Illyés Gyula vegye át a helyét a főszerkesztésben, az ehhez szükséges lapengedélyt sok utánajárás után sikerült megszerezni. Az új folyóirat címe végül *Magyar Csillag* lett. Illyés Gyula célja az volt, hogy újra a *Nyugat* köréhez gyűjtse az írókat, s ezt az alapelvét a folyóirat további szerkesztése során is igyekezett megtartani. A háború nehéz időszakában Babits Mihály emlékéhez és elveihez híven folytatta a munkát, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a megváltozott körülmények más szerkesztői magatartást várnak el tőle, mint elődjétől.³⁹

Két ember közötti viszony, barátság, nem zárul le az egyik fél halálával. A szeretett személy emléke, lenyomata bennünk él, továbbra is változik és hat ránk. Babits halálával nem szűnt meg

³³ ILLYÉS 1941a, 185.

³⁴ GELLÉRT 1954, 224.

³⁵ ILLYÉS 1941a, 185-194.

³⁶ *Az első hajnal..., Istenek haltak..., A drága föld...* (később *Szekszárd* címmel jelent meg), *Szabad halott*. Az első két vers nem jelent meg másutt, az utóbbi kettő később megjelent a *Szembenézve* című kötetben. ILLYÉS 1947

³⁷ 1941. augusztus 4. ILLYÉS 1941a, 268-271.

³⁸ ILLYÉS 1941a, 279-280.

³⁹ „Elsősorban azoknak az íróknak írtam, akik az utóbbi évek folyamán erre vagy arra eltávolodtak a régi *Nyugattól*, Míg Babits élt, érthető volt, sőt indokolt lehetett a szűkebb kör: Babits volt a feje. Érthető lett volna akár az is, hogy a folyóirat csak az ő műterme vagy műhelye legyen. ... Becsületesen a nehezebb utat kellett választanom, kimenni a nyílt vízre s ismét egy révbe összegyűjteni mindazokat, akiket a vihar – a politika s a szenvedély – elsodort.” (Belső ügy). ILLYÉS 1929, 257.

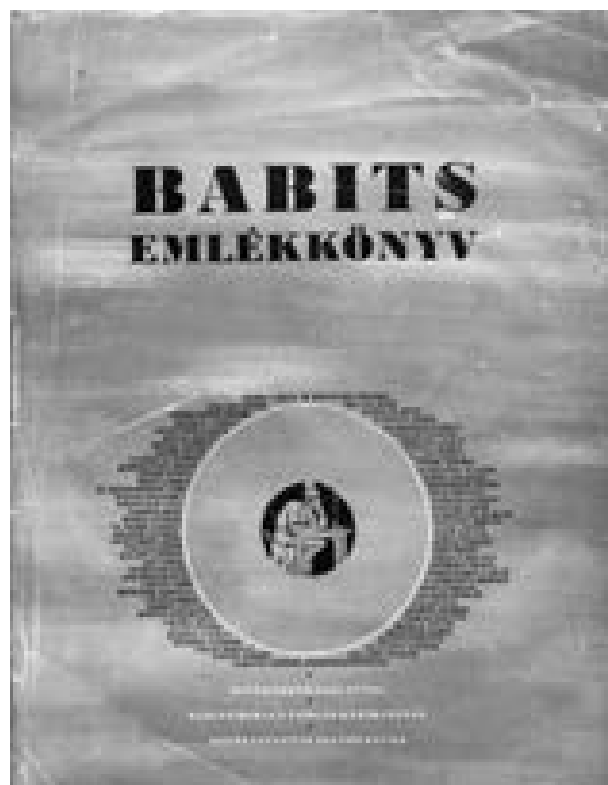
Babits Mihály,
 amennyiben lehetett a
 Tizedet egy vesztésről: for-
 gult egy a nagy mint jelszó:
 nem szabad még visszatérni a
 jelszóra.
 Hisz rajta tartanék a
 évi; éppen azt az nyelvet.
 én, mintha a nagy vesztés a
 nagyot elvinné! mintha azt
 mert mintha hogy talán mintha
 Borsoskővel valamelyik napon.

Babits Mihály levele Illyés Gyulának

hívtam Entegonda, most csak,
 ha annyira így fordult az idő
 hogy a napokban már mi is
 visszatérjünk Borsoskőre, most
 már is fogom Tizedt újulni ver-
 seket vedlővelni. A nagy is kénye-
 nem csak az melyet a jelszóra
 van kapunk.
 A visszatérés, indokolt
 a Borsoskővel (akitől a
 kánnal egy nagy vesztés
 más ismét) visszatérni a
 mintha az jelszóra jelentve
 mentet így barátot
 Babits Mihály

Babits Mihály Amor Sanctus című kötetének belső címlapja dedikációval

A Babits Emlékkönyv címlapja Beck Ö. Fülöp plakettjével és a szerzők neveivel

jelen lenni Illyés életében. A kifejezetten Babits emlékének és műveinek szentelt írásokon kívül Illyés számtalan helyen említi, idézi Babits Mihály alakját, feleleveníti az egyes kérdésekről alkotott véleményét, a jelen tetteit és eseményeit, mint egy örök mértékhez, hozzá igazítja. Ez a folytonos reflexió végigkíséri az illyési életművet, újra meg újra bűvópatakként bukkan fel, és bár Illyés Babits-képe óhatatlanul letisztul, módosul az idő múlásával, jelentős változást nem tapasztalhatunk benne. Illyés legutolsó Babitsnak szentelt írásában (*Babits szemébe nézni*),⁴⁰ barátja halála után sok évvel is az alakját körülvevő ellenszenv és az őt ért támadások okait kutatja. Babits személyiségének megfoghatatlansága, megközelíthetlensége olyan jellemvonásként jelent meg Illyés gondolkodásában, mely a költő művészetében, emberi viszonyaiban és magatartásában megnyilvánult, és ketőjük kapcsolatát is meghatározta.

„Mindabból, amit így rámondtak, egy bizonyos: magányos volt. Nem volt barátja. Én sem voltam az. Sosem tudtam megmondani neki, mit gondolok róla, mennyire szeretem. (...) Első alkalom, hogy szabadon írhatok róla. Csak most lesz mesterem. Most próbálok érdemes lenni barátságára.”⁴¹

⁴⁰ ILLYÉS 1975c, 196-201.

⁴¹ *Az ismeretlen*, ILLYÉS 1941a, 193.

IRODALOMJEGYZÉK

- BABITS 1932a
BABITS 1932b
BABITS 1936
GÁL 1931
GELLÉRT 1954
ILLYÉS 1928
ILLYÉS 1929
ILLYÉS 1932
ILLYÉS 1933
ILLYÉS 1935
ILLYÉS 1941a
ILLYÉS 1941b
ILLYÉS 1945
ILLYÉS 1947
ILLYÉS 1975a
ILLYÉS 1975b
ILLYÉS 1975c
ILLYÉS 1993
SZABÓ 2011
TAKÁCS 1992
TÉGLÁS 1983
VASY 2008
- BABITS Mihály, *Három öreg*. Nyugat 5 (1932) 281-283.
BABITS Mihály (szerk.) *Uj anthológia (Fiatal költők 100 leg-szebb verse)*. Bp. 1932.
BABITS Mihály, *Puszták népe*, Nyugat 6 (1936) 409-411.
GÁL István *interjúja Babits Mihálllyal*. Tolna Megyei Újság, 1931. február 28.
GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*. Bp. 1954.
ILLYÉS Gyula, *Az istenek halnak az ember él (1928)*. Nyugat 23 (1928) 703-709. In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975, 120-133.
ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1929 -1945*. Szerk.: Illyés Gyuláné, Bp.1986.
ILLYÉS Gyula, *Egy előadói esten (1932)*, In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975, 134-141.
ILLYÉS Gyula, *Versenyt az esztendőekkel! Babits Mihály új versei 2*. Nyugat 26 (1933.) 147-150. In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975, 142-150.
ILLYÉS Gyula, *Halálfiái (1935)*. Nyugat 28 (1935) 689-694. In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975. 151-157.
ILLYÉS Gyula (szerk.) *Babits Emlékkönyv*. Bp. 1941.
ILLYÉS Gyula, *Városi és népi irodalomról. K. L. interjúja*. Esti Kis Újság, 1941. november 29. In: *A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával*. Szerk. Földes Anna, Bp. 1986. 70-73
ILLYÉS Gyula, *Hősökről beszéllek*. Bp. 1945.
ILLYÉS Gyula, *Szembenézve. Versek*. Bp. 1947.
ILLYÉS Gyula, *Az irodalom értelme*. In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975. 12-23.
ILLYÉS Gyula, *Álombeli versek*. (1941) In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975. 589.
ILLYÉS Gyula, *Babits szemébe nézni*. In: Uő., *Iránytűvel I*. Bp. 1975. 196-201.
ILLYÉS Gyula, *Összegyűjtött versei I*. Szerk.: Domokos Mátyás, Bp. 1993.
SZABÓ Zoltán, *A Sió töltésén (Illyés Gyuláról)*. In: Uő., *Nyugati vártán I. Esszék és publicisztikai írások*. Bp. 2011. 65-88.
TAKÁCS Mária (szerk.) *Babits Mihály és Illyés Gyula levelezése. Dokumentumok 1929-1941*. Szekszárd 1992.
TÉGLÁS János (szerk.), *Illyés Gyula levelei Babits Mihályhoz*. In: *Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*. szerk.: Kelevéz Ágnes. Bp. 1983. 173-192. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve)
VASY Géza, *Illyés Gyula Babitsról. Közelítés a témához*. Kortárs 2008. november; <http://www.kortaronline.hu/2008/11/illyes-gyula-babitsrol/4530>

**„...bereue es nicht, wenn dein Wort
nicht verstanden wird“ –
Freundschaft von Mihály Babits und Gyula Illyés**

Diese Studie stellt den Begriff der Ungreifbarkeit und Unerkennbarkeit in den Mittelpunkt und so übersieht die Beziehung zwischen den berühmten Dichtern und Schriftstellern Mihály Babits und Gyula Illyés, und zwar in erster Linie aufgrund der von den Freunden über den anderen geschriebenen Kritiken, Essays und Briefe. Babits und Illyés stammten beide aus Komitat Tolnau, gestaltete sich aber ihr Lebensweg wegen ihres unterschiedlichen Gesellschaftslebens anders, bevor sie einander kennenlernten. Als Dichter trafen sie sich zuerst am Ende der 1920-er Jahren, Mihály Babits bewertete Illyés schon in der früheren Phase seiner Lebensbahn, als Redakteur der Zeitschrift „Nyugat“ (West) hoch, der die Dichtung seines älteren Zeitgenossen mehrmals genauso mit positiver Kritik würdigte. Sie nahten einander langsam, sowohl als Kollegen, als auch als Freund, aber in den 1930-er Jahren hatten sie schon einen regelmäßigen Kontakt, wofür nach einzelnen Auslegungen eine typische Beziehung zwischen Meister und Lehrling bezeichnend war. Illyés war sowohl allein, als auch mit seiner ersten Frau oft zu Besuch im Haus der Babits Familie in Esztergom und fahren auch gemeinsam in die Ortschaften ihrer Kindheit im Komitat Tolnau, welche in ihren Leben sehr wichtige Erlebnisse bedeuteten und auch als Erleuchtungsquelle funktionierte. Das Erlebnis dieser freundlichen Geselligkeiten und Treffen wird von vielen Photos und Briefen im Nachlaß der beiden Dichter niederlegt. Nach der Verschlechterung der Krankheit von Mihály Babits am Ende der 1930-er Jahre übernahm Gyula Illyés eine immer größere Rolle bei der Redaktion der Zeitschrift „Nyugat“. Nach dem Tod von Babits vom Jahre 1941 übernahm er auf den Wunsch von Babits die Schriftleitung der Zeitschrift „Magyar Csillag“ (Ungarischer Stern) – Nachfolger der Zeitschrift Nyugat – und er stellte dann auch das „Gedenkbuch Babits“ zusammen, welches Band die Schriften der besten Dichter der zeitgenössischen ungarischen Literatur enthielt. In diesem repräsentativen Band erschienen sogar drei Schriften von Gyula Illyés, unter ihnen eine mit dem Titel: Der Unbekannte. In dieser Schrift bezeichnet er die Ungreifbarkeit und Unerkennbarkeit der Persönlichkeit von Babits als so einen Charakterzug, welcher sich sowohl in seiner Kunst manifestierte, als auch ihre persönliche Beziehung bestimmte. Im Lebenswerk von Gyula Illyés läßt sich von den vielen Erwähnungen über Babits – welche in den geschriebenen Essays, Tagebüchern und Erinnerungen erscheinen – bemerken, daß sich im Gedankengut von Illyés die Reflexion und Erinnerung an Babits in seinem ganzen Lebenswerk widerspiegelt.

V. KÁPOLNÁS MÁRIA

Fényképészek és műtermek Bonyhádon 1868–1948

Az elmúlt évtizedekben a Tolna megyei fényképészek működéséről, egy-egy kiemelkedő alakjáról számos feldolgozás készült, a nagyobb településekről és a megye egészéről képeslapokat bemutató albumok jelentek meg, maga a szerző is több tanulmányt közölt a fotográfia történetéről nemcsak a múzeum évkönyvében, hanem folyóiratokban, tanulmánykötetekben is.¹ A megye korai fotótörténetéről írt munka² időrendi sorrendben négy szakaszra bontotta a fényképészek működését 1870–1914 között. A Központi járás műtermeiről szóló elemzés, mely az előző folytatása, elsősorban területi, azon belül időrendi tagolású. Legutóbb a Völgység fotográfusait nagyító alá vevő előadás készült el. Több olyan fényképpel, műteremmel találkoztunk, melyek működése az első világháború kitörésével nem fejeződött be, sőt, utána teljesedett ki, így korábbi tevékenységüket és az előzményeket is célszerű volt megvizsgálni az összefüggések megértése érdekében. A kutató szerencséje, vagy nem, de egy téma vizsgálata során a már befejezettnek hitt munkához is felbukkannak újabb adalékok, addig fel nem tárt forrás kerül a látószögébe, és gyakran érdekes információt talál, ami módosítja, néha jelentősen megváltoztatja az addigi ismereteket. Itt elsősorban a fényképész életútjára, működési idejének határaitra, a műterem helyére kell gondolnunk. A műtermek 20. századi működésének tanulmányozására áttérve azt hittem, hogy a Tolna megyei fényírók 19. századi működéséről már mindent kiderítettem, de nemcsak Adler Lajosról, Bonyhád első fényképészéről bukkant fel számos új adat (ezért nem mellőzhetem tevékenységének ismételt elemzését), hanem más szerzőkről is, amit szeretnék megosztani az olvasókkal és a kutatókkal.

Az országos múzeumokban többször, másféle szempontok szerint tekintettem át az egyes településekről fellelhető fényképeket, képeslapokat. A Néprajzi Múzeumban több ezer Tolna megyéhez kapcsolódó fényképet őriznek, melyek tekintélyes része az első világháború után került a gyűjteménybe, ugyanis a múzeumnak kevés anyagi forrása volt tárgyak beszerzésére, ezért fotónegatívak vásárlását helyezték előtérbe. 1921–1922-ben Magyarország csaknem minden tájegységében műtermeket kerestek fel, ahol jutányos árat fizettek néprajzi szempontból érdekes üvegnegatívakért, amivel meg is mentették a felbecsülhetetlen értékű anyagokat, mielőtt az „*üvegínségre tekintettel*”

¹ A tanulmányok bibliográfiai adatait az irodalomjegyzékben közöljük.

² V. KÁPOLNÁS 2002.

újra felhasználták volna.³ Ezért úgy gondoltam, hogy a fotográfusokat keresve a szerző szerinti katalógust is aprólékosan átnézem – nem csak ismert neveket kerestem, hanem mindegyik szerző kartonját elolvastam –, majd a múzeum irattárában kutattam az adatok után. Bár elsősorban bonyhádi fotósok érdekeltek, sajnos ott nem jártak a Néprajzi Múzeum munkatársai ebben az időpontban, bonyhádi műteremből nem vásároltak üvegnegatívokat. Dr. Madarassy László Szekszárdon Borgula Vilmostól, Pakson Tumpek Mihálytól, Tolnán Schrantz Ferenctől, Visky Károly Dombóvárról (egyelőre ismeretlen műteremből) és Bátaszékről Récsei Páltól, dr. Kemény Gyula és László Gyula Mildner I(mre? István?) műterméből válogatott negatívokat. A néprajzi kartonokon többnyire csak a gyűjtő muzeológus neve szerepelt, eddigi ismereteim alapján tudtam azonosítani Paksnál Tumpek Mihályt, Bátaszéken Récsei Pált, a dombóvári fényképész személye még feltárára vár.⁴

Bonyhád városias jellegű járási székhely, fontos kereskedelmi központ, vonzáskörzete nemcsak közvetlen környezetében lévő falvakra hatott. Bár Zombán jelent meg az első fényképész, Bonyhádon indult az első állandó műterem, ahol számos fotográfia készült, fiókműteremmel kiegészülve Szekszárdon és Harkányban is. A sok korai kísérletező fotográfus felbukkanása ellenére a Völgyességben az 1930-as évekig csak Bonyhád tudott műtermeket eltartani.

ADLER LAJOS (Működési ideje: 1868–1878. Bécs, Bonyhád, Szegzárd, Harkány)

Magyarország fényképészeit és műtermeit bemutató monográfiában⁵ Adler Lajos működési idejét 1877-1896 között Bonyhádra és Szekszárdra datálták. Kutatási eredményeim alapján korábban már a kezdő időpontot 1872-re módosítottam és kiegészítettem a harkányi fiókküzzel.⁶ A legutóbb feltárt levéltári források – anyakönyvek, népszámlálás, Bonyhád nagyközség iratai –, valamint a megmaradt fotográfiák újbóli elemzése után bizton állíthatom, hogy 1868 körül helyezte át műtermét Bécsből Bonyhádra a 30 éves fiatalember, amit egy évtizedig működtetett térségünkben.

Adler Lajos 1838-ban született Bonyhádon, izraelita családban. Szülei már 36 évesek voltak, mikor első fiúként világra jött, ezután érkeztek testvérei: Berta, Miklós és Adolf. Az 1869-es népszámlálás szerint⁷ Adler L. Dávid és családja az 523/A. számú házban lakott, melyben négy lakás volt és egy bolti kereskedés működött, ez alatt akár a műtermet is érthették. Lajost, mint önálló keresetű fényképészt tüntették fel, öccsei Pesten, illetve Bécsben tartózkodtak. A ház a 19. század elején épült, kapujának kőkeretében ma is olvasható az 1806-os évszám. A 9 szobás, 4 konyhás, összesen 19 helyiséges, emeletes házban lakott még családjával Fuchs Jakab szatócs, Rubin Verona lisztkereskedő és Rumelberg Ferenc zsidó is. A forgalom és közlekedés szempontjából nagyon jó, frekvenciált helyen állt az épület, a település központjában, a Budai út elején, a Fejérvári Gábor üzemeltette vendéglő, későbbi Arany Oroszlán Szálloda mellett. Közeliükben számos kereskedés – rőfös, szatócs, fűszer, cukrász, borbély – működött, iparos, kisüzem dolgozott: mészáros, varga, kalapos, szabó, kovács, olajsújtó, lakatos, ruhafestő, mészáros, szappanos, szűcs és mészáros.

A népszámlálás rovat megjegyzésébe beírták, hogy Adler Lajos „*kiszolgált altiszt*”, mely 12 év katonai szolgálat után állami hivatal viselésére jogosíthatta volna.⁸ Életkora (31 éves ekkor), illetve az a tény, hogy 1851 után nyolc esztendő volt a kötelező sorkatonai szolgálat az osztrák hadseregben, valószínűsíti, hogy kiszolgált katonai idejét, de az sem kizárható, hogy egy részét pénzbeli megváltással teljesítette. Vélhetőleg a piemonti–osztrák–francia háború (1859) után, húsz éves kora körül sorozták. Azt nem tudjuk megállapítani, hol szolgált, de minden bizonnyal Bécs közelében, ahol szolgálata alatt(?) sajátíthatta el a fényképezés tudományát, s nyithatta meg első műtermét az 1860-as évek második felében.

³ FOGARASI, 2000. 729-776.

⁴ NMI 55/1921; 67/1921; 31/1922; 59/1922; 73/1922.

⁵ SZAKÁCS, 1997. 106.

⁶ V. KÁPOLNÁS, 2015.

⁷ MNL TML 1869. évi népszámlálás iratai, Bonyhád. V/709/C. 512. d.

⁸ 1873. évi II. törvénycikk a kiszolgált altisztek alkalmazásáról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5574>

A fényképezés feltalálása (1839) után eltelt néhány évtized alatt óriásit fejlődött és egyszerűsödött a fényképezés technikája. Az 1860-1880-as évek a kollódiumos nedves eljárással készült üveg-negatívok fénykora, amikor maga a fényképész állította elő, majd öntötte üveglemezre a fényérzékeny réteget, melyet utána a fényképezőgép fakazettájába helyezett és nedvesen exponált, a két művelet között nem telhetett el 10-15 percnél több, amit természetesen sötétkamrában végeztek. Nem volt egyszerűbb a pozitív képek elkészítése sem, melyek kimásoló-, más néven napfénypapírokra készültek. A napfénypapír nem igényelt előhívást, csak a felesleges réteg eltávolítását, esetleg színezésre és fixálásra volt szükség. A képek a megvilágítás során bukkantak elő, a megfelelő pillanatban le lehetett a folyamatot állítani. A gyárilag készített albumin papírokra ugyanúgy a fotográfus vitte fel a fényérzékeny réteget, amit szintén azonnal fel kellett használni. Az 1860-as években a kész képre még egy réteg albumint hordtak fel, amit időnként színezték is. Az elkészült fotográfiát félig nedvesen kasírozták fel a több rétegből összeállított kartonpapírra, amelyek csaknem másfél évszázad után még ma sem vetemednek meg.⁹ A korabeli „fényíróknak” tehát komoly vegyszeti ismeretek elsajátítására, sok-sok gyakorlásra volt szükségük, melyet – oktatás nem lévén – elsősorban bécsi, müncheni, később pesti, neves mestereknél szerezhetek meg. A műteremindításhoz nem utolsó sorban megfelelő épület, a fényképezőgépekhez, berendezésekhez, felszerelésekhez, fotóanyagokhoz jelentős tőke is szükséges volt. Igaz, „szabad művészetről” lévén szó, nem kellett céhekbe, később ipartestületbe tömörülni, és 1902-ig iparendélyt váltani, de a technikai fejlődéssel a műtermek száma is rohamosan nőtt. Ez csökkentette a képek árát, segítette az új vásárlóréteg megjelenését, mégis nagyon nehéz volt nagyvárosokban új egzisztenciát teremteni. Adler Lajos jó érzékkel telepedett le Bonyhádon, ahol édesapja házában, az Adler házban rendezte be fényképezeti műtermét 1868 körül.

Kataszteri térkép, Bonyhád belterülete, 1869

A térképről leolvasható a házszám – 523 – ami egyértelműen beazonosítja a műterem helyét. A 20. század első éveiben készült képeslapon bal oldalon áll az 1806-ben emelt emeletes Adler ház. Szekszárdi, állandónak számító műtermét szintén a tulajdonosról elnevezett Gyűszű-féle házban, a Budai út 1075. szám alatt alakította ki.

⁹ KINCSES, 2000. 60-63; 76; 80-81.

Bonyhád, képeslap 1905 körül

Adler Lajostól a Wosinsky Mór Múzeum irodalmi és történeti gyűjteményében a Babits-, a Kamarás-, valamint a kölesdi Zavaros család hagyatékából 32 db vizitkártyát és két nagyméretű tájképfelvételt őrzünk. A Tolna Megyei Levéltár a Perczel család fotói között öt vizitkártyát tart számon, melyek 1876 körül készültek.¹⁰ A tájképek különösen fontosak, mert az ilyen méretű,¹¹ kollódiumos üvegnegatívra exponált felvétel viszonylag ritka – gondoljunk csak bele, mekkora fényképezőgép és kazetta kellett hozzá! –, és maga a fényképész szignálta és datálta. Nagyra értékelhetjük vállalkozó kedvét, hiszen a korábban leírt technikai nehézségek szabadtéri felvételeknél még további előkészületeket, a fél mázsás felszerelés elszállítását, a sötétkamra sátor felállítását, a lemezek megöntését, és persze a megfelelő időjárás kivárását is jelentette.¹² A képek témája is egyedülálló, hiszen 1872-ben a Duna-Dráva vasút építésekor Mőcsény közelében készültek. A téglalap alakú, sarkainál lekerekített, aranykeretes csíkokkal díszített képeket kartonra kasírozta, jobb sarkában ceruzás kézírással: „L. Adler phot 1872”. Az egyik felvétel távolról mutatja az épülő vasúti töltést, rajta földet szállító csillék és a település madártávlatból. A másik a felállványozott, boltíves átjáró építésének pillanatát örökíti meg. Az albumképek ennyi idő után besárgulnak, halványulnak és a vékony papíron átütő barnás foltok a képek pusztulását vetítik előre. Ez a két fotó azért is nagyon fontos, mert a következő, bizonyíthatóan Tolna megyében készült szabadtéri felvétel 1898-ban a Garay szobor avatásán készült.

¹⁰ MNL TML Peczelcs. i. 73-74. d.

¹¹ Kép: 23,3*19,5 cm, karton: 26,6*23 cm.

¹² KINCSES, 2000. 61-62.

Adler Lajos tájképei 1872-ben

Vizitkártya méretű portréit, csoportképeit többféleképpen csoportosíthatjuk. Mindegyik kép verzőjén szerepel a fotográfus reklámja, műtermének helye. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kép valóban azon a helyen készült, amit a hátlap mutat, mert a gazdaságosság szempontjait figyelembe véve valószínűleg nagyobb mennyiségeket rendelt egyszerre a kartonokból a Gubener és Hierhammer bécsi cégnél. Szakács Margit kutatásai szerint ekkor a műtermek évi 1500-5000 felvételt készítettek Pesten, igaz, azok számos segéddel dolgoztak, Adler Lajos tudomásunk szerint pedig egyedül.¹³ Néhány harkányi verzőjű képről is egyértelműen kiderül, hogy Szekszárdon vagy Bonyhádon készült, amit a műtermi berendezések, bútorok, szőnyegek megfigyelésével és a rajtuk szereplő személyek beazonosításával állapíthatunk meg. Ezt sajnos csak a csoportképeken, állóképeken látjuk, a portrék nem tartalmaznak kiegészítő berendezési tárgyakat. Ezen ismeretek alapján a Babits családhoz tartozó képek közül nyolc készülhetett Szekszárdon, kettő pedig Bonyhádon.¹⁴ Az időpontok azonosításában az is segítségünkre van, ha a képet az ábrázolt személy datálja. Így bizonyos, hogy Kelemen Aurórá és barátnőjét ábrázoló, nyomott ovál alakú kép 1873-ban készült, Garay Antalt és feleségét pedig 1874-ben örökítette meg Adler Lajos.¹⁵

Kelemen Auróra és barátnői, 1868

¹³ SZAKÁCS, 1997. 30-31.

¹⁴ Szekszárd, Gyűszű-féle ház. IFGY 98.17 2012.1.1; 2012.2.1; 2015.5.38. „Auróranak szeretettel Tóth A.tól” 2015.5.39; 2015.6.26; 2015.7.1. AFGY 1981.91.34; 2015.7.1. Bonyhád, Adler-ház: IFGY 94.4.36; AFGY 2000.28.32.

¹⁵ IFGY 94. 35; 95.1.2-3. vizitkártya, albumin.

A verzőkon lévő helymeghatározás szerint négy csoportot állíthatunk fel. A legkorábban készült felvétel azt sugallja, hogy a bécsi műteremben készült: „Adler L. fényképész”, hátoldalán „Adler Lajos bécsi fényképész Wiener Fotograf” jelzéssel. Azonban a kép az 1855-ben született Kelemen Aurórárt és barátnőit ábrázolja, és a szőnyeget, a berendezéseket, a lányok életkorát vizsgálva már a szekszárdi műterem a készítés helyszíne.¹⁶

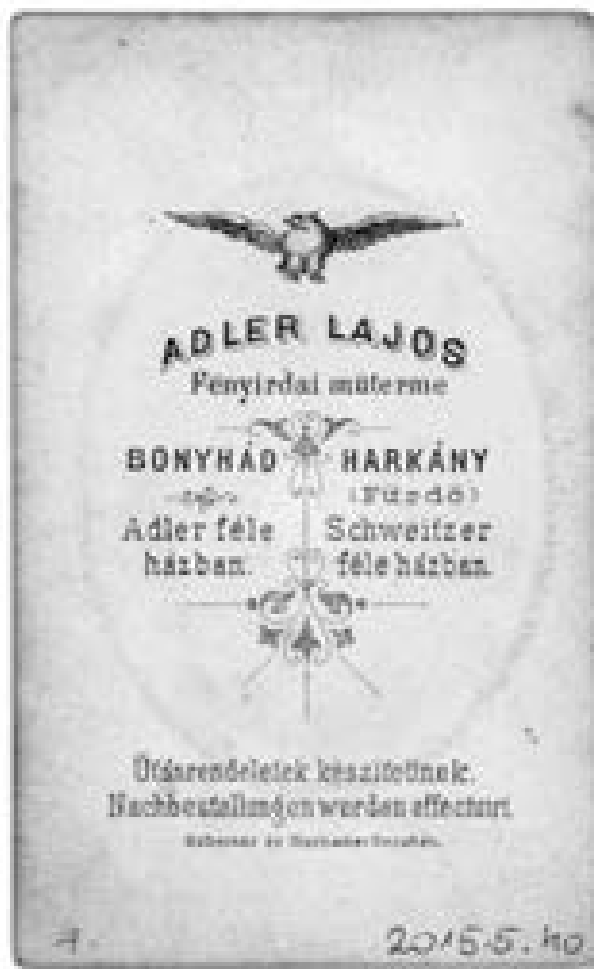
A második csoportba 24 kép tartozik, az előlap jobb szélén „Adler L.” felirat, hátoldalán „Adler Lajos fényírda műtermei Bonyhád Adler féle házban. Szegzárd Gyűszűféle házban. Utánrendeletek készítettnek. Nachbestellungen werden effectuirt. Guberner és Hierhamer Bécsben”. Annyi különbséget találunk, hogy öt képen a kartongyártó cég nincs feltüntetve, tehát más gyártásból és más időpontban nyomták. A kartonok színe a sárgás-barnás, tojásbél szín között változik, a nyomtatás színe barna vagy piros.

Fiatal lányok csoportja

¹⁶ IFGY 2015.6.26. Babits-album. Fiatallányok csoportképe, vizitkártya, albumin.

A harmadik csoportba a fehér és sárgás színű kartonok előlapján vékony barna keretbe foglalt vizitkártyákon „Adler L.” felirat látható, hátlapján: „ADLER LAJOS Fényirdai műterme. Bonyhád Adler féle házban. Harkány (Füredő) Schweitzer féle házban. Utánrendelések készítettnek. Nachbestellungen werden effectuirt. Guberner és Hierhamer Becsbén(!)”¹⁷

Fiatal nő portréja, a kép mellett színezett dombornyomás

A negyedik csoportban harkányi műtermét a kerttel szemben jelöli meg. Az általunk ismert két fotográfia egyike akár ott is készülhetett, mert Zavaros Gyuláról és diáktársai csoportképén a szőnyeg mintája eltér a többitől. Itt, és Ujfalusy Imre portréján az előlapon: „Adler Lajos”, a hátlapon: „ADLER LAJOS Fényirdai műtermei. Bonyhád Adler féle házban. Harkány a kert bejárástól szemközt. Utánrendelések készítettnek. Nachbestellungen werden effectuirt.”¹⁸

¹⁷ IFGY 2012.1.1; 2015.5.37; 2015.5.40; 2015.5.5; vizitkártya, albumin. AFGY 81. 91. 34. vizitkártya, albumin.

¹⁸ IFGY 2012.3.1. Babits család. vizitkártya, albumin; AFGY. 2000. 28. 32. vizitkártya, albumin.

Ujfalusy Imre portréja

Ezekből az adatokból és a képek gyűjteménybe kerülésének helyéből kiderül, hogy Adler Lajos nagyon jól használta ki nemcsak a bonyhádi, hanem a szekszárdi fizetőképes kereslet megjelenését, hiszen előtte még vándorfényképészek sem jártak egyik településen sem, az itteni polgárok, tehető családok Pécsen vagy Pesten vetethették le magukat. Jó ötletnek bizonyult a harkányi fiókműterem megnyitása is. 1868-ban fúrták az első artézi kutat, ami állandó vízmennyiséget biztosított, három évvel később pedig megnyitották az első közös fürdőt, melyet évente 4000-6000 vendég keresett fel. Akár a bonyhádi fotós is készíthette a legkorábbi képet a fürdőről.¹⁹

Adler Lajos műterme tehát prosperált, jól jövedelmezett. Annyira azért talán mégsem, mint az adóhatóság gondolta, mert a rá kivetett fényüzési- és kereseti adó csökkentését az 1870-es évek közepétől szinte minden évben kérvényezte.²⁰ Családi állapotában is változás állt be, 1876. december 14-én nőül vette a nála egy évvel idősebb, megözvegyült 38 éves hógyészi születésű, de valószínűleg Bonyhádra férjhez ment Pollák (Slovak) Jankát. Az esküvőn a fiatalok szülei tanúskodtak. A hógyészi elöljáróság már az év április 15-én értesítette a bonyhádit, hogy leveleit oda kézbesítsék, mert férjhez ment Adler Lajoshoz. Ez azért volt érdekes, mert Pollák Jankának Börzsönyben voltak birtokai, így az adót Bonyhádon szedték be tőle.²¹ Úgy tűnik, a házasságkötés megpecsételte a műterem sorsát is: néhány hónappal később bejelentették a hatóságoknak, hogy elköltöznék Bonyhádról, amit 1878. április végén meg is valósítottak. Az adóhatóság azonban még évekig be akarta hajtani ki nem fizetett adójukat, adóhátralékukat, amit 1886-ban töröltek el végleg.²² A királyi adófelügyelő nehezen törődött bele két jól fizető adózó elvesztésébe, ezért a következő levelet küldte Bonyhádra:

¹⁹ <http://www.harkanykorhaz.hu/upload/tortenet.pdf>

²⁰ MNL TML Bonyhád k. i. 952/1875.

²¹ MNL Bonyhád, izraelita (ortodox) anyakönyvek; MNL TML Bonyhád közs. i. 288/1876; 221/1877.

²² MNL TML Bonyhád közs. i. 355/1879; 507/1879; 601/1879; 15/1882; 195/1883; 398/1886.

„4622/79sz.

A község elöljáróságának Bonyhád.

Utasítom a község elöljáróságát, miszerint Adler Lajos volt bonyhádi jelenleg Bécs melletti Rudolpheimi lakosnak 1877 és 1878 évi megadóztatását adónemenként kitüntető adófőkönyvi kivonatait (A) hozzám haladéktalanul terjessze be; – esetleg – adóelőírássra annak neje Adler Janka vagy Pollák Jankának nevére eszközöltetett volna ez utóbbinak megadóztatására vonatkozó említett adófőkönyvi kivonatokat terjessze be.

Továbbá azon esetben, ha nevezettek 1877-ik évben Bonyhád községnél fizették adójukat, az 1877 évi B tabella kivonata is beterjesztendő.

Végre annak megítélhetése végett valjon Adler Lajos 1877 évi és 1878 évi tőkekamatadójának törlésére irányozott kérelme mennyiben alapos tegyen a község elöljárósága teljesen kimerítő jelentést arra nézve hogy Adler Janka illetőleg Pollák Janka, kinek nevére 1877 és 1878-ik években a kamatadónak kirovása eszközöltetett 1877 és 1878 években férje Adler Lajossal közös háztartásban élt-e? Továbbá Adler Lajossal férjével ki a bécsi rendőrségi igazgatóság bizonylata szerint 1878 évi május hó 11-én Bécsben mint ottani lakos magát bejelentette áttette-e Adler Pollák Janka is Bonyhádról Bécsbe ugyanakkor lakását vagy csak később tette át? s hol lakik jelenleg Adler Pollák Janka? (olvashatatlan aláírás) kir. adófelügyelő.”

A községi bíró válaszában kifejtette, hogy a kifogásolt kamatadó Adler Lajos neje, Pollák Jankára vonatkozik. Közölte, hogy Bonyhád is közös háztartásban éltek és együtt távoztak Bécs melletti lakásukra. Az egy évvel korábban bejelentett távozási szándékuk miatt nem vetettek ki kereseti adót 1878-ban a fényképészre.²³ A következő másfél évtizedben így Bonyhád és Szekszárd is állandó fotográfus nélkül maradt, vándorfényképészek elégitették ki a közönség igényeit.²⁴

A technikai fejlődés hamarosan nagyban megkönnyítette a fényképészek munkáját, sokkal kevesebb kémiai ismeretre volt szükség, kisebb nehézségek és bonyodalmak árán lehetett fotókat készíteni, ami a további árcsökkenéssel együtt elősegítette a vidéki műtermek gyors szaporodását az 1880-1890-es években. A zselatinos szárazlemez feltalálása 1873-ban nem csak egyik állomása volt a fotográfia történetének, hiszen a digitális korszakig használatos eljárás a fotográfia megújulását, hatalmas népszerűségét és tömegméretűvé válását indította el. Az első zselatinos szárazlemezeket Angliában gyártották 1878-ban, Magyarországon 1884-ben alakult meg az első ipari méretű fényképészeti üzem. A szárazlemezeket a műkedvelők azonnal birtokba vették, a hivatásos fényképészek fokozatosan álltak át a nedves eljárásról. A nedves lemezekkel együtt használt albumin papírt is kiszorította az 1885-től nagyüzemileg gyártott celloidin (1920-ig) és az aristo (zselatinos napfénypapír, 1930-ig) papír, mert ezeket már gyárilag állították elő, felületben, színben, kontrasztban igen nagy választékot biztosítva.²⁵

A fotografálás tömegméretűvé válásával az ipari hatóságok is arra a következtetésre jutottak, hogy a fényképezés immár nem szabad művészet, hanem ipari tevékenység, bár a szerzői jogokat elismerték. Ezért 1902-ben iparendély kiváltására kötelezték hivatásos művelőit – amit a hivatalok nem vettek túl szigorúan –, de csak 1920-ban vált képesítéshez kötött iparrá. Ekkor indult el a hivatalos fényképezési képzés, felülvizsgálták a korábban kiadott iparendélyeket is.²⁶ A képesítés alól felmentést lehetett kapni, ha a fényképész felesége vagy gyermeke folytatta tovább

²³ MNL TML Bonyhád közs. i. 507/1879.

²⁴ V. KÁPOLNÁS, 2002. 393-402.

²⁵ KINCSES, 2000. 64-66; 81; 91-92.

²⁶ Magyarországi Rendeleték Tára 1867-1945. 1920. júl. 30. — 61.752. K. M. sz. A fényképész-iparnak a képesítéshez kötött iparágak közé sorozásáról.

a műteremben az ipar üzését. Ezért a korai fotótörténeti kutatások elsődleges forrásai maguk a fényképek, melyeket jól kiegészítenek az újsághirdetések és a legtöbb adót fizetők nyilvántartása, a virilis jegyzékek. 1902 után az ipartestületi anyagok, a járási főszolgabírók iparügyekkel foglalkozó iratcsomói számos információt nyújtanak a kutató számára, de a községi iratanyagok és az anyakönyvek átnézése a mélységi kutatásokhoz nélkülözhetetlen. Az első világháborút követően az iparendelékek megújítása, a tanonc- és segédnyilvántartások vizsgálata sokkal több képzett, engedéllyel rendelkező fényképészre irányította a figyelmet, mint amennyi szignált fotográfiával rendelkezünk, ami támpontot adhat a további helytörténeti kutatások számára.

A jól berendezett és bejáratos helyek akár hosszú évtizedekig is működtek, a fényképészek gyakran adták át egymásnak a stafétabotot, hiszen egy műteremnek fontos adottságokkal kellett rendelkezni. A megfelelő világítás és elsötétítési lehetőség nélkülözhetetlen volt, eleinte a padlástér is része volt a műteremnek, ahol cserép helyett üveglapok voltak – ez persze kellőképpen hideg volt télen, nyáron pedig meleg. A vendégek fogadásához, átöltözéséhez legalább két helyiségre volt szükség, ezen túl hely kellett a laboratóriumnak, ahol az elő- és utómunkálatokat, retusálásokat, szárítást lehetett elvégezni, a sötétkamrában pedig a nagyítást, előhívást, sokszorosítást.

Egy-egy műterem fennmaradásában alapvető szerepet játszottak a családi kapcsolatok – a feleség asszisztensi, segédi munkája, a gyerekek megtanítása a szakmára, tanoncként, majd segédként alkalmazása, végül az irányítás, iparendelő átadása. Fontos az évtizedekig működőképes és korszerűnek mondható berendezések használata.

Ennek nem mond ellent, hogy az 1930-as években a technikai fejlődés stílusváltást eredményezett, új divatirányzatok alakultak ki a fotográfiában is. Már nem vásároltak Bécsben festett háttereket, kikoptak a sokat használt műtermi kellékek: a könyöklő, asztalka, karosszék, virág stb. Az 1923-ban szabadalmaztatott stoboszkóp – modern vaku – lehetővé tette rossz fényviszonyok melletti és éjszakai felvételek készítését. Két évvel később bevezették a 35 mm-es rollfilmet, 1934-ben a napfénytöltésű kazettás kisfilmet, amivel a film gépbe fűzése sötét helyiség nélkül is lehetővé vált. Alig egy évvel később megjelentek a színes filmek, amivel amatőr fotósok számára is elérhetővé vált a színes fényképezés. Bár az üvegnegatívot a celluloid szalag váltotta fel, a régi dinasztia még az 1970-es években is használták a negatív retusálásával együtt. A papírképeknél a század elejétől fokozatosan áttértek a gázfény, majd az 1930-as évektől a zselatinos előhívópapírokra.

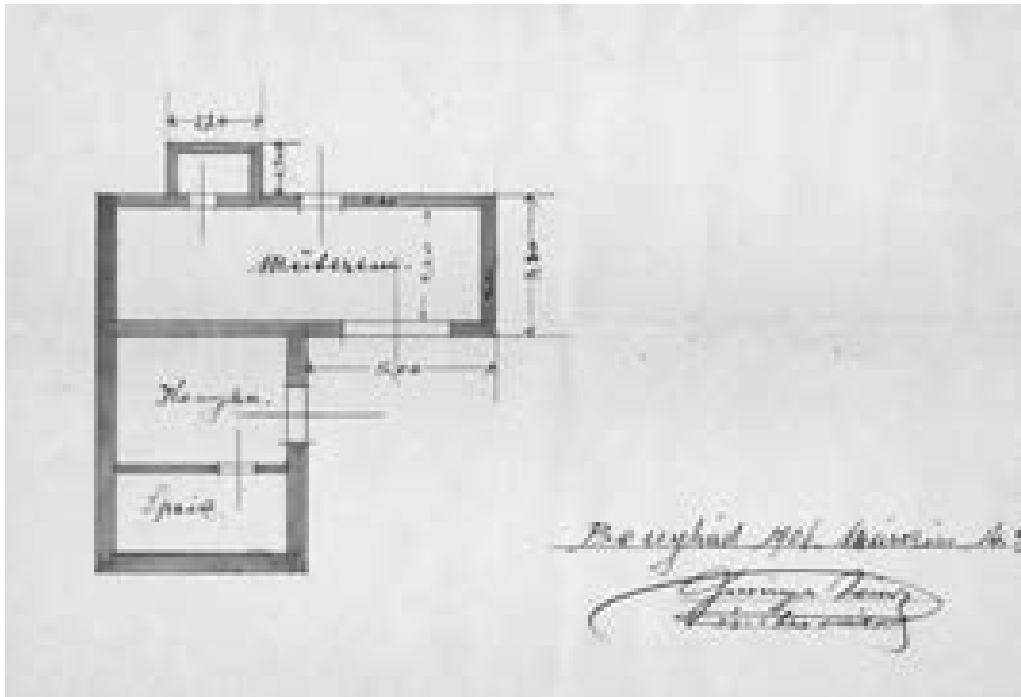
MOLNÁR LAJOS (Működési ideje: 1899?–1929)

Molnár Lajos családjáról, születési, halálozási idejéről sajnos sem az anyakönyvekben, sem a községi iratanyagban nem sikerült érdemleges információra bukkannunk, sem arra pontosan, mikor kezdte meg a tevékenységét Bonyhádon, nevével 1899-től találkozunk a mutatókönyvekben. Esetleg azonos lehet Molnár Lajos nagyváradai fényképésszel, akinek a szakirodalom szerint²⁷ 1903-ban volt műterme Nagyváradon, és a budapesti Veszprémi Samu utódként tüntette fel magát. Ezt a feltételezést arra alapozzuk, hogy a bonyhádi Hofmeister Jánosról (született: 1877-ben) húszas évei elején készített a váradai Molnár Lajos egy vizitkártyát, és mint láttuk, a fényképet akár egy korábban gyártott kartonra is kasírozhatták. Ennek kiderítése azonban igen hosszadalmas és nehézkes vizsgálatot igényelne.²⁸ Molnár Lajos első bonyhádi műterme Eiler Jakab cipész házában volt a Majosi utcában. A törvényi előírásoknak megfelelően 1902-ben kiváltotta iparendelőjét, az A lajstrom 51/1902. számon jegyezték be fényképészként. Az engedéllyel rendelkező iparosok kimutatása szerint 1904-ben már nem egyedülként, hanem Kolb Ferencsel párhuzamosan végezte fotográfusi munkáját, segédet egyikük sem tartott.

1906. március 15-én a községi előjárósághoz Molnár Lajos kérelmet nyújtott be, hogy a Majosi utca 275. számú telekre – ahol eddig is dolgozott – műtermet építhessen. A tervrajz szerint a kony-

²⁷ SZAKÁCS, 1997.133.

²⁸ A fénykép Hofmeister Lajos gyűjteményében található.

A műterem
tervrajza
1906-ban

hához kapcsolt toldalék építéséről volt szó, 30 cm széles, 3,6 méter magas téglafallal, 80×160 cm-es ajtóval és 2,90×160-as ablakokkal. Födém, kémény nem készült, azaz fűteni nem lehetett. A tetőt beton és üveg fedte. Junczinger János szomszédától, aki a rajzot is készítette, egy méterre, a másik szomszédától, Pfaffenbücher Györgynétől 14 méter távolságra állt az épület.²⁹

A fényképész jól ismert volt Bonyhádön, az üzlet sem mehetett rosszul, szerencsénkre mégis hirdetett a helyi újságban 1906 decemberében és az azt követő januárban, ráadásul fűtött műtermet ígért, ami azt feltételezi, hogy mégiscsak építettek kéményt....„*Legszébb karácsonyi és újévi ajándék: Fénykép és életnagyságú arcképek. Mélyen leszállított árakon! Fűtött műterem! Molnár Lajos fényképészeti műtermében Bonyhád, Eiler cipész házában*”³⁰A Bonyhád és Vidéke című újság 1906. december 9-én felhívást tett közzé a lap hasábjain: „A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztálya felszólítást intézett Molnár Lajos bonyhádi fényképészhez, hogy a nagyközönségnek bemutatandó kiállítása részére tájrajzi és népeleti genre-képeket küldjön. Szíveskedjenek Molnár Lajos fényképészt házuk, tanyájuk, udvaruk, szobájuk, konyhájuk vagy népviseletük, háziipari foglalkozásaik, alkalmi jelenetek lefényképezésére meghívni, aki ennek díjtalanul eleget tesz.”³¹

Molnár Lajos 1906-ban 24, 1907-ben 22, 1913-ban 20 korona ipartestületi hozzájárulást fizetett.³²1907-ben panaszt is tett, hogy nem szerepelt a képviselői választói névjegyzéken, ahová ezek után pótlólag felvették.

Negatívjai közül sajnos nem maradt meg közgyűjteményben, minden bizonnyal zselatinos szárazlemezrel dolgozott. Pozitív, többnyire celloidin, és néhány zselatinos napfénypapír csoportként vagy állóképen jól látszanak műtermének berendezési tárgyai – címeres oszlop, könyöklő korlát, székek – és a festett hátterek, melyeket évtizedekig használt.³³

²⁹ MNL TML Bonyhád közs. i. 955/1906.

³⁰ Bonyhád és Vidéke 1906. december 23.- január 20.

³¹ Bonyhád és Vidéke 1906. december 9. I. évf. 15. sz. 2. lap

³² MNL TML IV/B/417. Völgy. fős. i. 150/1877; 1710/1904; 5699/1908; 5527/1906; 9016/1919.

³³ Völgyégi Múzeum Fotótár 95.1.18.32; 96.26; 2011.3383.

Link Mátyás és családja, 1907

Elsőáldozó kislány 1909 körül

Glázer Mariska 1917-ben

Az adókvetéssel, behajtással, az adó mértékével persze folyamatos vitában állt az adóhatóságokkal, többször elérte, hogy csökkentsék vagy elengedjék I. osztályú kereskedelmi adóját, máskor viszont pénzbüntetést, kamatot kellett fizetnie.

Varsádi fiatalember érettségi képe 1908-1910 körül

1908-ban panaszt tett házigazdája, Blum ellen – sajnos az irat nincs meg, ezért nem tudjuk, hogy Eiler cipész házát használó másik személyről van-e szó.³⁴ Mindenesetre hamarosan újabb építkezéseket kezdeményezett. 1910. szeptember 9-én saját telkére, a Fötér 441. szám alá, Novotny Rezső és a Hirschmann testvérek szomszédságában 13 méter hosszú, 6 méter széles műterem, fogadó szoba és sötétkamra helyiségekből álló épület létrehozását tervezte saját kivitelben. Téglalapra mindössze 16 cm széles favázás téglafalat szeretett volna, melyet 2,80 méter magasságban fenyőgerendával, deszkával és aszfaltlemezzel akart borítani, a kéményt pedig természetesen téglából emelni. A műterem közvetlenül a szomszéd házak mellé, de nem az utcafrontra került volna. A hatóság a szomszéd felől tűzfal emelését írta elő, az engedélyt szeptember 19-én meg is kapta.³⁵

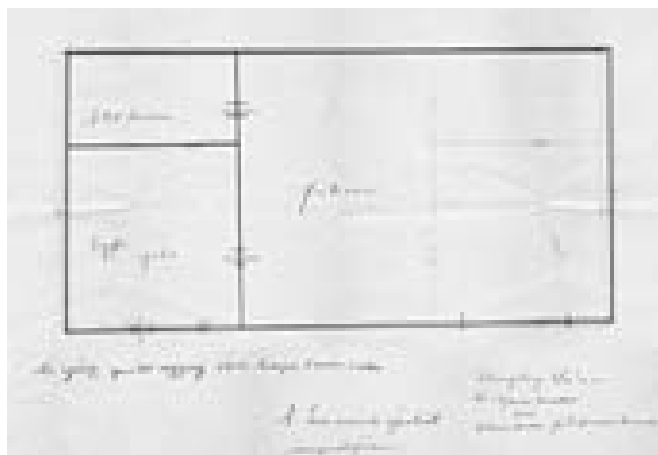
Valamiért azonban Molnár Lajos meggondolta magát, ezért néhány héttel később a Vörösmarty tér 453. szám alá, Goldfinger Ármin telkére, Birck Jakab, Schwarcz Gyula, Frank Ignác szomszédságába is megkérte az előző rajz alapján a műterem építési engedélyét, ami itt sem az utcafronton állt. A falakat már csak 15 cm szélesre tervezték, padlás nem volt, a tető csapott gerendás formájú, a kémény téglából készült. A szeptemberben jóváhagyott rajz alapján kapta meg az építési engedélyt október 11-én.³⁶

A fényképész üzlet jól jövedelmezett, mert 1911-ben házépítési engedélyt kért és kapott, nem

³⁴ MNL TML Bonyhád közs. i.2302/1908.

³⁵ MNL TML Bonyhád közs. i.2945/1910.

³⁶ MNL TML Bonyhád közs. i. 3431/1910.

A tervezett műterem rajza, 1910

Kolb Mária képeslapja, 1920-as évek

sokkal utána aszfaltjárda építését sürgette az előljáráságnál József utcai háza elé. Mivel egyik szomszéd nem akart járdát, a másik telek pedig üres volt, csak a fényképész háza előtt készült el községi forrásból az aszfaltozott járda.³⁷

1912. június 26-án jelentette be, hogy József utcai, 700. hsz. alatti saját telkén lévő, Faik Keresztély és özv. Papp Antalné szomszédságában lévő lakóházát kibővíti és műtermet épít mellé. A régi épülethez kapcsolódó udvari, emeletes toldaléképület 11,5*7,5 méter hosszú, 5,5*4,5 méter széles, összesen 97 m² nagyságú lett. A földszinten két szoba, előszoba, konyha, kamra kapott helyet. Az emeleten további két szoba és a külön bejáratú műterem, valamint az abból nyíló sötétkamra helyezkedett el. A tartófalakat 50 cm-es vastagságúra tervezték, a földszinti födémeket vasgerendából téglaburkolattal, az emeleten fagerendával, deszkával borították, a tetőt cseréppel, részben üveggel fedték. A terveket Péter Ádám okleveles építőmester készítette, a kivitelezést is ő végezte.³⁸

Molnár Lajos villannyal és telefonnal rendelkező *fényképipró és arcképfestészeti műintézete* a főgimnázium közelében fogadta a vendégeket, ami nagy szerepet játszott a gimnáziumi csoportképek, tablók elkészítésében, melyről egy VII. osztályos tabló, Zavaros Tibor arcképe,³⁹ Zavaros Elemér érettségi képe és tablóképe,⁴⁰ valamint a Völgységi Múzeumban őrzött több felvétel is tanúskodik.⁴¹

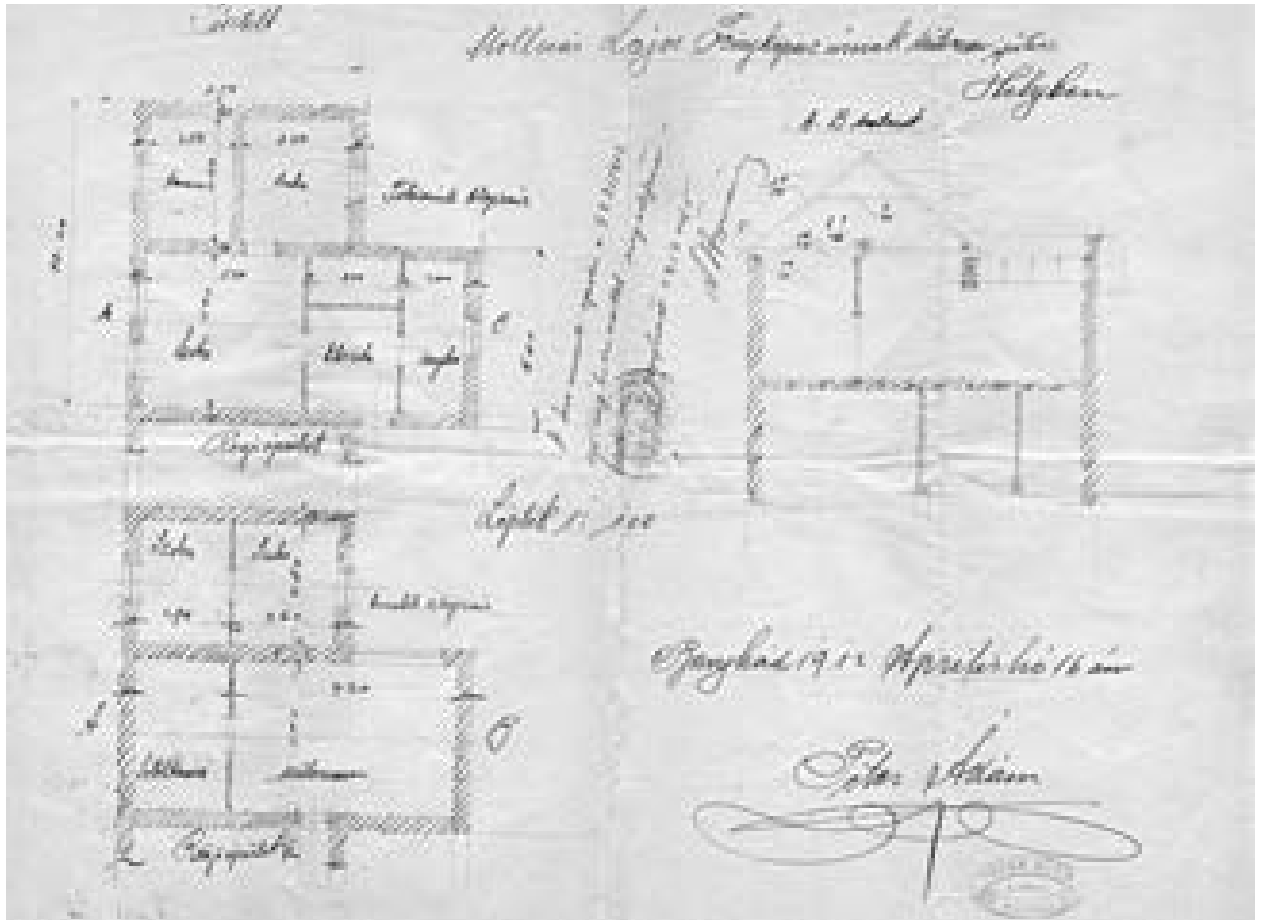
³⁷ MNL TML Bonyhád közs. i. 3674/1911; 3594/1911; 800/1912; 2009/1912.

³⁸ MNL TML Bonyhád közs. i. 2778./1912; 2894/1912.

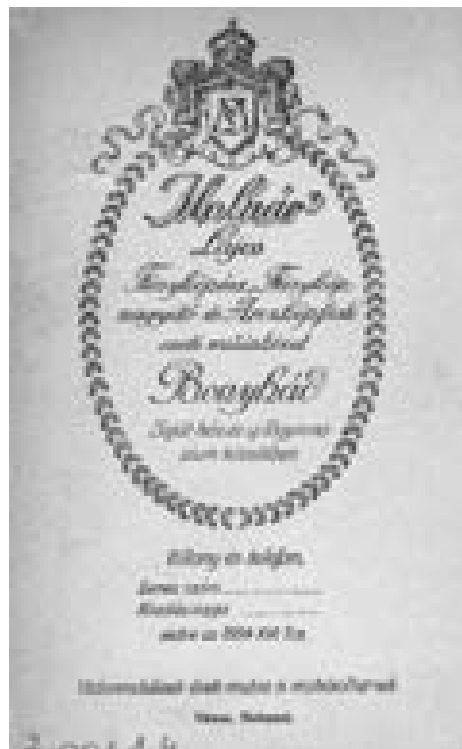
³⁹ AFGY 2000. 28. 2. Zselatinos napfénypapír (ariszto) és 2001. 1. 4. matt celloidin.

⁴⁰ AFGY 2000. 28. 195. és 2000. 28. 3. Zselatinos napfénypapír (ariszto).

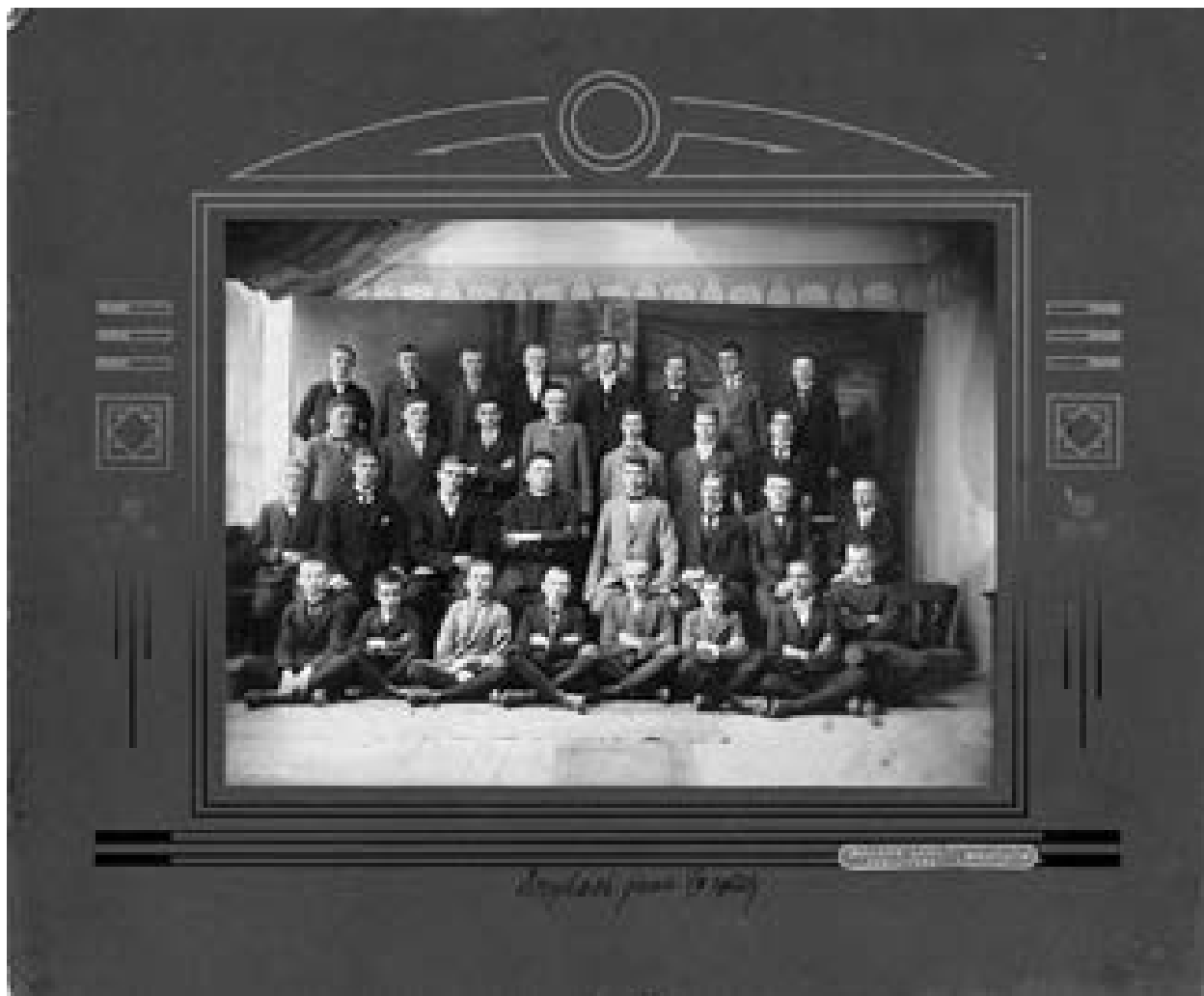
⁴¹ Völgységi Múzeum Fotótár 95.1.18.32; 96.9; 96.26; 96.29; 2002.2533; 2010.3143-3144; 2011.3340; 2011.3383.

A lakóház és műterem tervrajza, 1912

Gimnazista fiatalember képe, vizitkártya, celloidin

VII. osztályos gimnazisták 1915-ben

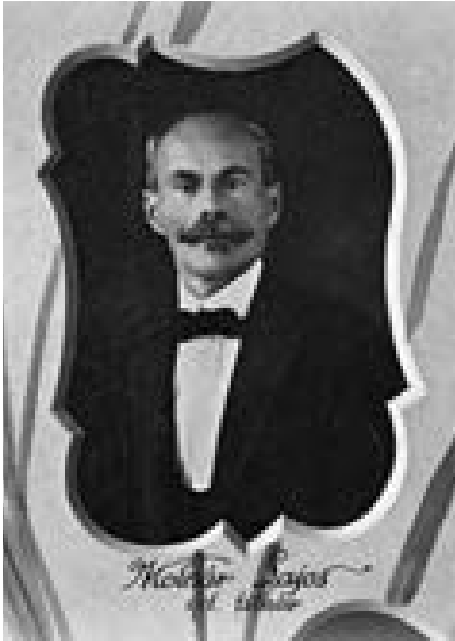
A gimnazistákról készült felvételen jól látszik a műterem szerkezete, az oldalsó és felső világítás. A nagy csoport miatt két háttérvásznat is használni kellett, a műtermi kellékek pedig kikandikálnak a függöny mögül.

A következő években a hatósági anyagokban házadó ügyekkel, adójának leszállításával találkozunk. Molnár Lajos 1920-ban megújította engedélyét, az iparostársadalom megbecsült tagja, a völgyeségi járási ipartestület titkára annak megalapításakor, 1924-ben, így szerencsére arcképét is megismerhetjük az általa készített tablóról.

A következő években egyre kevesebb forgalma volt, új, fiatal, dinamikus fényképészekkel kellett versengenie Bonyhádon. 1927-ben iparigazolványát hatálytalanították, adótartozása egyre növekedett, többször árvereztek ellene, lemondott képviselő-testületi tagságáról, és 1929-ben törölték az iparlajstromból,⁴² de a lakcímjegyzékben még felsorolták Felden Albert, Kiss Gyula, Kolb Mária, Prischetzky Antal társaságában.⁴³ Halálózását 1947-ig nem jegyezték be a bonyhádi anyakönyvbe.

⁴² MNL TML IX/202. Bonyhádi Ipartestület. Képesítéshez kötött iparosok névjegyzéke. A51/1902; ikt. 234/1920. ikt. 31/1929.

⁴³ LAKCÍMJEGYZÉK 1930. 65.

Az ipartestület tagjai
és vezetői 1924-ben

KOLB FERENC (Működési ideje: 1903–1922)

Kolb Ferenc működéséről első levéltári adatunk 1904-ből származik, az iparosok kimutatásába fényképészként vették fel. Iparengedélyt 1905-ben váltott ki, melyet 1922-ig, felesége haláláig gyakorolt.⁴⁴ Nem csak portrékat, családi felvételeket, hanem számos csoportképet készített úgy műtermében, mint az események helyszínén.

Legkorábbi, általunk ismert, Bonyháddhoz kötődő felvételének Hofmeister János 25-26 éves korában készített portréját tekinthetjük. A vizitkártya általános, szecessziós, bárki által megvásárolható kartonra készült, melyen bélyegzőjével hitelesítette szerzőségét. Bécsben az Ettenreichgasse 24. szám alatt jegyezte működésének helyszínét. Több évig ott is lakott, feleségétől, a 17 éves Fried Apollóniától Bécsben látta meg napvilágot lányuk, Mária 1900. január 17-én.⁴⁵ Ebből azt is biztosra vehetjük, hogy az osztrák fővárosban sajátította el a fényképezéshez szükséges ismereteket, szerezte be a megfelelő gépeket, műtermi berendezéseket, a divatos festett háttereket, melyek több képéről is visszaköszönnek. Technikailag a celloidin, matt celloidin és a zselatinos napfénypapírt használta a pozitív nagytításokhoz, a vizitkártyáktól a kabinetképeken át többféle, nagyobb méretben is.

⁴⁴ MNL TML IX/202. Bonyhádi Ipartestület. Képesítéshez kötött iparosok névjegyzéke. A30/1905; 234/1920 ikt.; Völgys. fős. i. 1710/1904. Az iratban haláleset miatti lemondás szerepel, de nem tudjuk, ez pontosan mit jelentett. Kolb Ferencné Fried Apollónia 1922. június 15-én 39 évesen önkézevel vetett véget életének saját házukban, a Gimnázium utca 467. sz. alatt.

⁴⁵ <https://familysearch.org> Hungary Civil Registration, 1895-1980 Tolna Bonyhád Deaths (Halottak) 1904-1925; <https://familysearch.org> Hungary Civil Registration, 1895-1980 Tolna Bonyhád Marriages (Házasultak) 1922-1932.

Hofmeister János portréja

Bonyhádon, a Gimnázium utca 344. szám alatt 1903-tól várta a vendégeket. Vizitkártyáit továbbra is ugyanarra a kartonra készítette és pecsételte, csak a bécsi felülbélyegzés maradt el. Kabinetképein „BOUDOIR PORTRAIT” felirat szerepel, fehér nyomással. A kartonok elfogytával saját nevére szóló, szecessziós rajzolatú vizitkártya lapokat készíttetett Bécsben, a C. Wagner céggel.⁴⁶ Később, főleg a nagyobb méretű felvételek kartonjára „Kolb Ferencz Bonyhád” arany- vagy ezüstszínű feliratot nyomtak, illetve lekerekített szélű, dombornyomású címkét ragasztottak.

Kislány babával, 1908 körül

⁴⁶ Hofmeister Lajos magángyűjteménye; Völgységi Múzeum Fotótára, 96.22; AFGY 2002.6.2.

Festett vászonnáttérrel elsősorban a nagyméretű csoportképekről ismerhetjük meg, eszerint háromféle festményt is használt, mindegyiket láthatjuk a következő képen, igaz, kicsit takarásban, a részletek a többi felvétel alapos vizsgálatakor bukkannak elő.

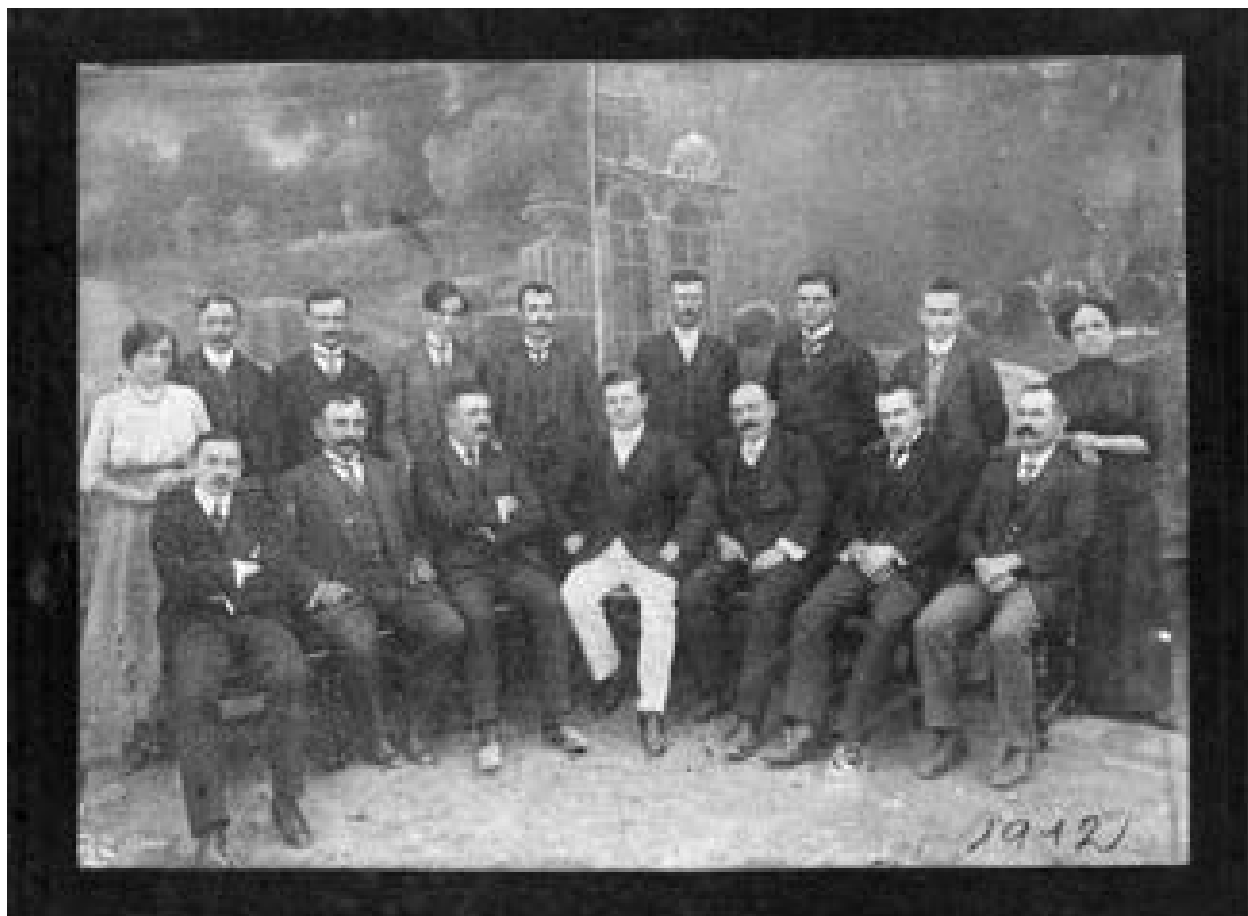

A zárda növendékei 1917-ben

1906-ban és 1907-ben Kolb Ferencre feleannyi ipartestületi hozzájárulást róttak ki, mint Molnár Lajosra, először 12 koronát fizetett, 1913-ban pedig 13 K 20 fillért.⁴⁷ Ez jelzi, hogy sikerei ellenére a másik cég jövedelmezősége eredményesebb volt. Tevékenységét egyre több felvételtől ismerjük. Egy bonyhádi elemi iskolai osztályról és tanítójukról 1908-ban készült csoportkép kartonján szép díszítés és a fotós bélyegzője van. A Fiuméből evakuált katonafeleségeket 1918 tavaszán örökítette meg, akik a bonyhádi községében felállított ínségkonyhában dolgoztak.⁴⁸

⁴⁷ MNL TML IV/B/417. Völgys. fős. i. 1710/1904; 5699/1908; 5527/1906; 9016/1919.

⁴⁸ AFGY 2002. 3. 1. Osztálykép, 1907. celloidin; Hofmeister Lajos magángyűjteménye, celloidin.

A bonyhádi Bauverbund vezetősége 1912-ben

Lánya mellett Felden Albertet is ő tanította meg a szakma minden csínja-bínjára. Házuk 1922-ben a Gimnázium utca 467. szám alatt állt, nem tudjuk, a házszám változott-e vagy másik helyre költöztek és pontosan hol volt a műterem. Azt sem tudjuk, ténylegesen meddig vett részt a munkában, 1929-ben lánya esküvőjén még jelen volt. Halálának időpontját 1947-ig nem leltem fel a bonyhádi anyakönyvekben.

KOLB MÁRIA, RUSZLER FERENCNÉ (Működési ideje: 1923–1944)

Kolb Ferenc lánya, Mária 23 évesen apja nyomdokaiba lépett, 1923-ban kapott iparendélyt osztrák állampolgársága, draschenhofeni, mistelbachi járási illetősége ellenére, lévén tartózkodási helye Bonyhád.⁴⁹ Nemcsak a műtermi munkát vette át, hanem külső felvételeket is vállalt a cipőgyárban, zománcgyárban, és több képeslap kiadása is a nevéhez köthető. Péter Dániel házáról készült képeslapjáról már esett szó, de egész sorozatot jelentetett meg a bonyhádi zárdáról, egyet pedig Hidasról.⁵⁰ A képek jelzése „Kolb F Bonyhád”, a képeslapokon a „Kolb Fotó” vagy „Aufnahme Photograph Kolb, Bonyhad, Tolna Komitat” olvasható.

⁴⁹ MNL TML Völgy. fős. i. 1322/1923; Bonyhádi Ipartestület, képzéshez kötött iparosok jegyzéke A21/1923; [https://familysearch.org/Hungary/Civil/Registration,1895-1980/Tolna/Bonyhad/Marriages_\(Házasultak\) 1922-1932.](https://familysearch.org/Hungary/Civil/Registration,1895-1980/Tolna/Bonyhad/Marriages_(H%C3%A1zasultak)_1922-1932)

⁵⁰ WMMM AFGY 95.2.5.

Üdvözlő Hidasról, 1926

A zárdá kertje az 1920-as években

Kolb Mária 1929-ben férjhez ment a nála 8 évvel idősebb, Aradon született Rusztler Ferenc magántisztviselőhöz, de a cég megtartotta jól ismert nevét, 1929-ben és 1937-ben is Kolb Mária néven hirdette tevékenységét, valószínűleg a korábban is használt műteremben.⁵¹ Gyakran találkozunk vele, minden iparos jegyzéken szerepel, részt vett a tanoncoktatásban, a segédek vizsgáztatásában. A második világháború alatt, 1943. január 21-től egy évre felfüggesztette, majd 1944. május 28-án végleg beszüntette fotográfusi munkáját.⁵²

A zománczó egység dolgozói 1934-ben

⁵¹ LAKCÍMJEGYZÉK, 1930. 65; ZSADÁNYI, 1937. Címtár 15.

⁵² MNL TML Völgys. fős. i. 746/1944.

KISS GYULA (Működési ideje: 1921–1948)

Kiss Gyula Budapesten tanult a Boronkay cégnél, utána önállóan dolgozott. Sebesülését követően táborigényképész az első világháború végén. Bonyhádon 1921-ben váltott ki iparendélyt fényképezésre, amit 1935-ben fotócikk kereskedéssel, egy évvel később vonóshangszer-készítéssel egészített ki. Fényképészeti és festészeti műterme Bonyhádon, a Morhauser utca 20. szám alatt volt, később a Gimnázium utcában, saját házában.⁵³ 1922. július 23-án Prischetzky Antallal társult, együttműködésük 1927-ig tartott.⁵⁴

Virág Ferenc püspök emléktáblájának leleplezése szülőházán 1923-ban

Több tanoncot oktatott, saját fia mellett Eisenberg Máriát, Reiter Istvánt, Horváth Rózsát, Szameth Jánost.⁵⁵ Prischetzky Antal, Rusztler Ferencné (Kolb Mária), Felden Albert, Szentirmai Miklós mellett részt vett a segédek vizsgáztatásában is. 1936-ban a Bonyhádi Levente Egyesület megrendelésére 8 felvételt készített 26 pengő értékben.⁵⁶ Amatőr felvételek kidolgozását is vállalta a többi műteremhez hasonlóan. 1929-ben ötödmagával, 1937-ben négy fényképésszel együtt szerepelt a reklámcélú kiadványokban.⁵⁷

⁵³ MNL TML Völgys. fős. i. 29. d. kimutatás, 1939.

⁵⁴ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, képzéshez kötött iparosok névjegyzéke A129/1921; A129/1921 82/927; ikt. 1942/1927.

⁵⁵ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, segédlevél nyilvántartás.

⁵⁶ MNL TML Alisp. i. 1350/1937.

⁵⁷ LAKCÍMJEGYZÉK, 1930. 65; ZSADÁNYI, 1937. Címtár 15.

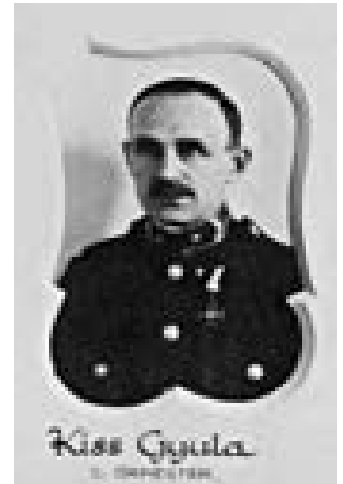

A Lützenburger-család az 1930-as évek elején

Eleinte gázfénypapírt, zselatinos napfénypapírt, majd zselatinos előhívó papírt használt. Számos csoportképet készített úgy műtermében, mint a megadott helyszíntre kitelepülve. Néhány, 1920-as években készült képén feltűnik egy-egy festett háttér, ami az 1930-as évekbe már teljesen kiment a divatból. A pozitív papírok vastagsága nem tette már szükségessé előre gyártott kartonok használatát, ezért kétféle színű és nyomású, ovális „Kiss Gyula fényképész és festő Bonyhád” címkét ragasztott a felkasírozott képek mellé, később aranszínű, téglalap alakú címkét „Kiss Gyula fényképész Bonyhád” felirattal. 1930-ban az egyik képet ceruzával szignózta, aztán áttért a téglalap alakú „Kiss Gyula fényképész Bonyhád” illetve az ovális „KISS fotószalon Bonyhád” feliratú bélyegzőkre. Arcképét az általa készített tablóról ismerhetjük meg.

Járási katonai parancsnokság tablója, 1940

Fia, ifj. Kiss Gyula otthon sajátította el a mesterségbeli tudást. Először tanoncként, szerződés nélkül dolgozott a háborús évek alatt a műteremben, amit figyelembe vettek ahhoz, hogy 1948-ban a segédvizsgát letegyje és segédlevelet, munkakönyvet kaphasson. Iparendélyét A 29/1949 szám alatt 1949. augusztus 22-én jegyezték be, tevékenységének vizsgálata további kutatásokat igényel.

PRISCHETZKY ANTAL (Működési ideje: Kiss Gyula üzlettársa 1922–1927; fióküzlet 1927–1932; Bátaszék, Alfa Fotószalon 1932–1950)

Prischetzky Antal bonyhádi iparos családból származott. A Bonyhádi Ipartestülettől kapott engedélyt, hogy Kiss Gyulával társuljon, az ő műtermében kezdte el fotográfusi tevékenységét 1922-ben. Azt nem tudjuk, mikor és hol szerezte meg a szükséges képzettséget, ami munkájához kellett. A közös időszak fotóit Kiss Gyula jegyezte. 1927-ben Prischetzky önálló műtermet nyitott a postával szemben a Fő tér 197. szám alatt, két évvel később ő is hirdette magát a dunántúli lakcímjegyzékben.⁵⁸ Kartonra kasírozott felvételeire lila színű, ovális alakú „Prischetzky fényképész Bonyhád” címkét ragasztott, a hátoldalt le is bélyegezte „Prischetzky Antal fényképész Bonyhád”.

A polgári iskola másodikosainak ünnepe március 15-én, 1930 körül

A Link Béla bonyhádvarasdi üzletéről készült kép hátoldalán a téglalap alakú bélyegzőn „PRISCHETZKY ANTAL fényképezte – Bonyhád, Főtér 197. – Postával szemben” feliratú bélyegző hitelesíti a szerzőt.

⁵⁸ LAKCÍMJEGYZÉK, 1930. 65.

Link Béla fűszerkereskedése 1930 körül

1932-ben lemondott bonyhádi iparáról, székhelyét és lakását Bátaszékre helyezte át.⁵⁹ Új iparengedélyt 1932. szeptember 28-án kapott, az „Alfa” fotószalon a Deák Ferenc utca 72. szám alatt kezdte meg munkáját.⁶⁰

SCHRANTZ FERENC (Működési ideje: Tolna 1912–1930; Bonyhád 1932–1935)

Schrantz Ferenc tolnai műterméről tudjuk, hogy negatívjait üveglemezre készítette, melyből 1921-ben a Néprajzi Múzeum megbízásából dr. Madarassy László 313 darabot válogatott ki és vásárolt meg a gyűjtemény számára.⁶¹ 1930-ban Tolnán bérbe adta műtermét Tumpek Mihálynak és Bonyhádra költözött.⁶² Iparengedélyét az A 41/1932. szám alatt jegyezték be.⁶³ Itteni munkái közül szabadtéri felvételeket, csoportképeket ismerünk, többek között a zárda növendékeiről, kápolnájáról, a Bonyhádi Lövészegyletről, a főiskolára járó bonyhádiak focicsapatáról, színelőadásról, elsőáldozásról. Az 1933-1934-ben készült képeslap méretűeken nyomott „Schrantz” felirat szerepel, a kartonra kasírozottakat aláírta és dátumozta 1934-ben. A zárda növendékeinek csoportképén a szignó „SchrantzKolb” és nincs rajta évszám. A hátoldalon a nevek felsorolásával az időpontot 1938. július 18-ra teszik, ami eléggé valószínűtlen, hiszen Schrantz Ferenc mindössze három évig volt Bonyhádön, utána elköltözött, valószínűleg vissza Tolnára.⁶⁴

⁵⁹ MNL TML IX/202. Bonyhádi Ipartestület. képezítéshez kötött iparosok jegyzéke. A/129/1921.; A/82/1927. 3659/932.

⁶⁰ V. KÁPOLNÁS, 2015. 531.

⁶¹ NMI 55/1921; 67/1921.

⁶² V. KÁPOLNÁS, 2015. 529-530.

⁶³ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, képezítéshez kötött iparosok névjegyzéke. A41/1932; ikt. 1313/1935.

⁶⁴ A képek Hofmeister Lajos magángyűjteményében találhatóak.

Bonyhádi futballcsapat 1934. június 17-én

FELDEN ALBERT (Működési ideje: 1926–1945)

Felden Albert bonyhádi iparos, evangélikus német családból származott. Édesapja nyitotta meg a településen az első gőzmosodát.

Felden Alajos mosodája a zsinagóga előtti téren, a Zsidó-közben, 1910-es évek

Béla névre keresztelt, de mindenki által Albertként ismert fiuk Kolb Ferencnél tanulta meg a fényképészmesterséget, a tanoncszerződés szerint 1919–1922 között. Munkakönyvét 1922-ben állították ki, önálló iparjogosítványt 1926-ban kapott az A 15/1926. szám alatt.⁶⁵ Először a szülői házban rendezkedett be az Iskola téren, majd műtermét a Horthy Miklós (később Szabadság) tér 8. szám alá, a volt Streicher („Vasember”) házba helyezte át.⁶⁶ Üveglemezeinek egyik része a Streicher anyaggal, másik része szülőháza padlásáról került a Völgységi Múzeumba. Feldolgozatlanok még nitrátos negatív filmjei. Az eddig feltárt anyag alapján is elmondható, hogy fényképein a társadalom valamennyi rétege megjelenik, felvételt készített a családi, politikai, közéleti eseményekről egyrészt műtermében, másrészt motoron járva a környéken, sőt Tagányi Ferenc rézműves üzletéről képeslapot is kiadott.⁶⁷ Néhány megmaradt pozitív képén megtaláljuk ovális alakú bélyegzőjét „*FELDEN A. fényképész BONYHÁD*” felirattal. 1929-ben a bonyhádi öt fotográfus egyike a lakcímgjegyzék szerint.⁶⁸

Az Erdős Szálloda omnibusza és sofőrjei, 1930-as évek második fele

Asztmája miatt nem vitték el katonának, ezért a háborús évek alatt is zavartalanul dolgozott, sőt a környék valamennyi német származású lakója, a „*volksbundosok*” és „*hűségese*” egyaránt hozzá jártak levetetni magukat. Az üzlet nagyon jól ment, így az Arad utca 21. szám alatt saját házat épített.

⁶⁵ MNL TML Bonyhádi Ipartestület. Képesítéshez kötött iparosok jegyzéke.

⁶⁶ Völgységi emberek, 1939-1943. Ahogy Felden látta. Kiállítás a Völgységi Múzeumban 1989-ben. Rendezte: Szóts Zoltán, az üveg-negatívokat Kapitány Ferenc tisztította meg; Tolna Megyei Népiújság, 1989. november 16.

⁶⁷ WMMM AFGY 95.2.1; 95. 21.17.

⁶⁸ LAKCÍMJEGYZÉK, 1930. 65. ZSADÁNYI, 1937. Címtár, 15.

Felden Alajos lakóháza az udvar felől

Feleségével a verandán

Felden Albert is részt vett a tanoncoktatásban, a segédek vizsgáztatásában. Mindössze 38 éves volt, amikor 1945. március 16-án este fél nyolckor saját lakásán lelőtték, és a tüdőlövés szinte azonnali halálát okozta, melyet Felden Ilona jelentett be a hatóságoknak. Műtermének berendezését, a gépeket, felszereléseket, az üvegnegatívokat szülőházába szállították.⁶⁹

Elsőáldozó kislány, műtermi felvétel 1928 körül

⁶⁹ SZÓTS, 1989. 32.

KÁROLYI ÁRMIN (Működési ideje: 1934)

Egyetlen adatunk alapján az A lajstrom 43/1934. szám alatt, 1934. július 3-án kapott iparengedélyt, nevével, fényképeivel még sehol nem találkoztunk.

NAGY SCHVÁB LAJOS (Működési ideje: 1934–1937)

Iratainkból annyi derül ki, hogy Szikos Károly nála dolgozott segédként, aki a Kiss Gyula–Felden Albert vizsgabizottság előtt elégtelen vizsgát tett, nem kapott segédlevelet.⁷⁰

GRÜNBAUM HENRIK (Működési ideje: 1935–1938)

Az iparosok névjegyzéke szerint három évig rendelkezett iparengedéllyel Bonyhádon, mindössze egy fotóját ismerjük.⁷¹ 1937-ben Tolna megye adattárában Grünwald Henrik szerepel, mint bonyhádi fényképész, de a két személy azonos lehet, az adattárban ugyanis meglehetősen sok névelírással találkozunk.⁷²

Dr. Fátray Ádám és Hevesi Mária esküvője, 1937

SZIVÁRVÁNY FOTÓSZALON (Működési ideje:1948-)

Néhány felvételen kívül nem ismerjük a cég működését, az ott dolgozók munkáját. Hofmeister Lajos gyűjteményében található egy szabadtéri misén készült kép, és a Perczel család anyagában hat családi felvétel.⁷³

⁷⁰ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, segédlevél nyilvántartás.

⁷¹ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, képesítéshez kötött iparosok névjegyzéke A60/1935.; ikt.518/1938.

⁷² ZSADÁNYI, 1937. Címtár, 15.

⁷³ MNL TML Perczel cs. i. 77. d.

NAGY SCHVÁB KÁROLY (Működési ideje: 1946–1947)

Mindössze egy évig próbálkozott a fényképésmesterséggel, ami minden bizonnyal nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.⁷⁴

SZENTIRMAY MIKLÓS (Működési ideje:1948-)

Szentirmay Miklós valószínűleg Felden Albert egykori műtermében, a Szabadság tér 8. szám alatt rendezkedett be. Tevékenységéről egyelőre igen keveset tudunk, 1948-ban Varga János nála tanonckodott, majd segédként dolgozott és 1948-ban vizsgázott jelesen Kiss Gyula és Horváth Rózsa előtt.⁷⁵

NÁDOR JÁNOSNÉ SCHALL JÚLIA (Működési ideje: 1949-)

A fényképész mesterséget 1949-ben kezdte, az év nyarán nyerte el az iparendélyt.⁷⁶

Az eddigi tapasztalataim alapján a kutatás sosem fejeződik be, mindig akad egy fénykép, amit eddig még nem fedeztünk fel, egy-egy újabb adat, apró információ, ami árnyalja a kialakult képet. Az 1949 utáni korszak vizsgálata, az 1950–1970-es évek feltárása a következő évek és új kutatók feladata. Éppen ezért nem hiábavaló azoknak a fényképészeknek a megemlézése, akikről csak néhány dolgot tudunk, mert remélem, hogy ezzel felhívom a figyelmet arra, hogy a helytörténeti vizsgálódások során még számos új információ, meghatározható fénykép kerülhet elő.

⁷⁴ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, képesítéshez kötött iparosok névjegyzéke A14/1946.; 225/1947.

⁷⁵ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, segédlevél nyilvántartás.

⁷⁶ MNL TML Bonyhádi Ipartestület, képesítéshez kötött iparosok névjegyzéke A25/1949.

MELLÉKLET

BONYHÁDI FÉNYKÉPÉSZEK ÉS MŰTERMÉK 1868–1949 KÖZÖTT

NÉV	VÁROS	IDŐPONT
Adler Lajos	Bonyhád, Adler ház, 523/A. házszám Szegzárd, Budai u. 1075., Gyüszü-féle ház Harkány, Schweitzer-féle ház Harkány, a kert bejárástól szemben	1868–1878
Molnár Lajos	Bonyhád, Majosi u. 275. Eiler cipész házában Bonyhád, Vörösmarty tér 453. Bonyhád, József utca 700.	1899–1929 1910–1912 1912–1929
Kolb Ferenc	Bonyhád, Gimnázium utca 344.	1903–1922
Kolb Mária Rusztler Ferencné (1929-től)	Bonyhád, Gimnázium utca 467.	1923–1944
Kiss Gyula	Bonyhád, Morhauser I. u. 20. majd Gymnasium utca, saját ház	1921–1948
Prischetszky Antal	Bonyhád, Kiss Gyula üzlettársa Bonyhád, Fő tér 197. Bátaszék, Alfa Fotószalon, Deák F. utca 72.	1922–1927 1927–1932 1932–1950
Kiss Gyula ifj.	Bonyhád	1949–
Felden Albert	Bonyhád, Horthy Miklós tér 8.	1926–1945
Schranz Ferenc	Tolna Bonyhád	1912–1930 1932–1935
Károlyi Ármin	Bonyhád	1934
Nagy Schwáb Lajos	Bonyhád	1934–1937
Grünbaum Henrik	Bonyhád	1935–1938
Nagy Schwáb Károly	Bonyhád	1946–1947
Szentirmai Miklós	Bonyhád	1948–
Nádor Jánosné Schall Júlia	Bonyhád	1949–

IRODALOMJEGYZÉK

- FOGARASI 2000 FOGARASI KLÁRA, *Fényképgyűjtemény*. In: A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei. Főszerk: Fejős Zoltán. Bp. 2000.
- HOFMEISTER – SZŐTS 2010 HOFMEISTER Lajos – SZŐTS Zoltán, *Üdvözlét Bonyhádról*. Bonyhád 2010. 163.
- KINCSES 2000. KINCSES KÁROLY: *Hogyan [ne] bánjunk [el] régi fényképeinkkel? Amit a régi fényképekről tudni kell*. Bp. 2000.
- LAKCÍMJEGYZÉK, 1930 *Dunántúli cím- és lakjegyzék 1929–30*. Győr, 1930.
- SZAKÁCS 1997 SZAKÁCS Margit, *Fényképészek és fényképműtermek Magyarországon (1840-1945). Adatok a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának gyűjteményéből*. Bp. 1997.
- SZARKA 2006 SZARKA Klára, *Fotógyűjtemények és archívumok sorsa a digitális korszakban: fényképek a múltból*. Fotóművészet 2006. 2. rész. 5/6. sz. 52-59.
- SZARKA 2013 SZARKA Klára, *Fotográfiaák vidéki gyűjteményekben 3. rész – Békés és Tolna megye*. Fotóművészet 2013. 2. 89-96.
- SZARKA-FEJÉR 1999 SZARKA Klára – FEJÉR Zoltán, *Fotótörténet*. Bp. 1999.
- SZILÁGYI 1996 SZILÁGYI Gábor, *Magyar fotográfia története. A fémképtől a színes fényképig*. Bp. 1996.
- SZŐTS 1989 SZŐTS Zoltán, *Völgységi emberek – Ahogyan Felden látta*. Tolnai Könyvtáros 1989. 2. sz. 32-33.
- SZŐTS 2002 SZŐTS Zoltán (szerk.), *Bonyhádi képeslapok*. Bonyhád 2002.
- V. KÁPOLNÁS 1999 V. KÁPOLNÁS Mária, *Képek és technikák. Fotográfiaák a XIX. századból*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXI. Szekszárd 1999. 453-506.
- V. KÁPOLNÁS 2002 V. KÁPOLNÁS Mária, *Az első fényképészek és műtermek Tolna megyében 1870-1914*. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIV. Szekszárd 2002. 385-442.
- V. KÁPOLNÁS 2003 V. KÁPOLNÁS Mária, *Egy fényképész Tolnáról*. Fotóművészet 2003. 3-4. sz. 99-110.
- V. KÁPOLNÁS 2005 a V. KÁPOLNÁS Mária, *Az első fényképészek és műtermek*. In: Szekszárd a XX. század első évtizedeiben (szerk. Dobos Gyula) Szekszárd 2005. 303-347.
- V. KÁPOLNÁS 2005 b V. KÁPOLNÁS Mária, *Wosinsky Mór élete és munkássága a fényképek tükrében*. In: Wosinsky Mór „...a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854-1907. Szekszárd 2005. 175-212.
- V. KÁPOLNÁS 2013 V. KÁPOLNÁS Mária, *Bátaszék első fényképésze – Récsei (Rovácsek) Pál 1842-1926*. In: MAFOT APERTÚRA 2014. szeptember http://www.mafot.hu/apertura.html#apertura_201409
- V. KÁPOLNÁS 2014 V. KÁPOLNÁS Mária, *Fényképészek és műtermek Tolna megye Központi járásában a 20. század első felében*. In: A Wosinsky Mór Megyei Múzeum évkönyve XXXVI. Szekszárd, 2014. 507-546.
- V. KÁPOLNÁS 2015 V. KÁPOLNÁS Mária, *Fotográfusok a Völgységben a 19-20. században*. In: „Források a Völgység tanulmányozásához” VI. Völgységi Konferencia 2015. október 30.

VITÉZ – V. KÁPOLNÁS –
ERKY-NAGY 2007; 2010

VITÉZ – V. KÁPOLNÁS –
ERKY-NAGY 2014

VITÉZ – V. KÁPOLNÁS 2004

ZSADÁNYI, 1937

VITÉZ Attila – V. KÁPOLNÁS Mária – ERKY-NAGY Tibor,
Üdvözet Tolna vármegyéből! Szekszárd I. rész. – 2007. 159. 2.
rész 2010. 192.

VITÉZ Attila – V. KÁPOLNÁS Mária – ERKY-NAGY Tibor,
Szekszárd Anno – Szekszárd 2014. 111.

VITÉZ Attila – KÁPOLNÁS Mária, *Üdvözet Szekszárdról!*
Szekszárd 2004. 88.

ZSADÁNYI Oszkár (szerk.) *Tolna megye adattára*. Pécs, 1937.

RÖVIDÍTÉSEK

AFGY

Alisp i.

Bonyhád közs. i.

IFGY

HLM

MNL TML

NEG

NM

NMI

Völgys. fősz. i

VMF

Wosinsky Mór Megyei Múzeum Újkortörténeti archívfo-
tó-gyűjtemény

Alispáni iratok

Bonyhád nagyközség iratai

Wosinsky Mór Megyei Múzeum Irodalmi gyűjtemény

Hofmeister Lajos magángyűjteménye, Bonyhád

Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára

Wosinsky Mór Megyei Múzeum Újkortörténeti negatívgyűjte-
mény

Magyar Nemzeti Múzeum

Néprajzi Múzeum Irattára

Völgységi főszolgabíró iratai

Völgységi Múzeum fotótára

KÉPJEGYZÉK

1. kép Kataszteri térkép, Bonyhád belterülete, 1869. MNL TML
2. kép Bonyhád, képeslap 1905 k. AFGY 78.3.3.
- 3.-4. kép Adler Lajos tájképei 1872-ben. AFGY 84.87. 3.1-2.
5. kép Kelemen Auróra és barátnői, 1868 k. IFGY 2015.6.26.
6. kép Fiatal lányok csoportja. IFGY 2015.5.39.
7. kép Fiatal nő portréja, a kép mellett színezett dombornyomás. IFGY 2015.5.40.
8. kép Ujfalusy Imre portréja. IFGY 2012.3.1.
9. kép A műterem tervrajza 1906-ban. MNL TML Bonyhád közs. i. 955/1906.
10. kép Link Mátyás és családja, 1907. VMF 96.26.
11. kép Elsőáldozó kislány 1909 körül. VMF 95.1.18.32.
12. kép Glázer Mariska 1917-ben. VMF 2011.3340.
13. kép Varsádi fiatalember érettségi képe 1908-1910 körül. AFGY 2004.1.1.
14. kép A tervezett műterem rajza, 1910. MNL TML Bonyhád közs. i. 3431/1910.
15. kép Kolb Mária képeslapja, 1920-as évek. VMF 96.101.
16. kép. A lakóház és műterem tervrajza, 1912. MNL TML Bonyhád közs. i. 2894/1912.
17. kép. Gimnazista fiatalember képe, vizitkártya, celloidin. AFGY 2004.1.4.
18. kép VII. osztályos gimnazisták 1915-ben. AFGY 2000.28.2.
19. kép Az ipartestület tagjai és vezetői 1924-ben. HLM
20. kép Hofmeister János portréja. HLM
21. kép Kislány babával, 1908 körül. VMF 96.22.
22. kép A zárda növendékei 1917-ben. HLM
23. kép A bonyhádi Bauerbund vezetősége 1912-ben. HLM
24. kép A zárda kertje az 1920-as években. AFGY 1995.2.5.
25. kép Üdvözet Hidasról, 1926. HLM
26. kép A zománczó egység dolgozói 1934-ben. VMF 97.1522.1.
27. kép Virág Ferenc püspök emléktáblájának leleplezése szülőházán 1923-ban. HLM
28. kép A Lützenburger-család az 1930-as évek elején. HLM
29. kép Járási katonai parancsnokság tablója, 1940. HLM
30. kép A polgári iskola másodikainak ünnepe március 15-én, 1930 körül. HLM
31. kép Link Béla fűszerkereskedése 1930 körül. HLM
32. kép Bonyhádi futballcsapat 1934. június 17-én. HLM
33. kép Felden Alajos mosodája a zsinagóga előtti téren, a Zsidó-közbén, 1910-es évek. VMF 96.913.
34. kép Az Erdős Szálloda omnibusza és sofőrjei, 1930-as évek második fele. VMF 98.1803.
35. kép Felden Alajos lakóháza az udvar felől. VMF 96.893.
36. kép Feleségével a verandán. VMF 96.894.
37. kép Elsőáldozó kislány, műtermi felvétel 1928 körül. VMF 96.894.
38. kép Dr. Fátray Ádám és Hevesi Mária esküvője, 1937. VMF 95.1.18.28.

Photographen und Ateliers in Bonnhard 1868–1948

Die Autorin veröffentlichte zahlreiche Studien über die Geschichte der Photographie, nicht nur im Museumjahrbuch, sondern auch in mehreren Zeitschriften und Studiensammlungen (Szekszard in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Photokunst, Bátaer Journal, MAFOT Apertura, usw.). Eine Studie unter dem Titel: Anfang der Photographie im Komitat Tolnau zwischen 1870–1914 erschien im Jahrgang 2002 des Jahrbuches vom Komitatsmuseum Mór Wosinsky, eine andere mit dem Titel: Photographen und Ateliers im Zentralkreis vom Komitat Tolnau kam mal im Jahrgang 2014 heraus. Diese Studie gilt als Fortsetzung dieses Thema, sie überprüft jedoch nur eine Stadt, Bonnhard und stellt nach den neuen Forschungsergebnissen die Tätigkeit von Lajos Adler wiederum dar.

Vom Anfang des 20. Jahrhunderts wirkten die Ateliers von Lajos Molnár und Ferenc Kolb jahrzehntelang nebeneinander, über Zeitgrenzen hinaus. Die Autorin versuchte die Beziehungen und Geschichte der Familien, ihre Zusammenarbeit und Konkurrenzkampf, sowie den Ort, Bau und Konstruktion der Ateliers aufzudecken,

In den 1920-er Jahren erschienen neue, dynamische Photographen in der Siedlung und verdrängten das Atelier Molnar; Maria Kolb konnten jedoch die Arbeits ihres Vaters fortsetzen. Die dynamische Entwicklung der Stadt wird auch dadurch dargestellt, daß es am Ende der 1920-er Jahren bereits fünf Ateliers die Wünsche der Bevölkerung erfüllen wollten.

Da die Archiv- und Industriegeschichtequellen mangelhaft sind, konnte die Autorin trotz ihrer Bemühungen nicht alle erhobenen Fragen beantworten und die Tätigkeit der kleineren Ateliers und Photographen darstellen.

Die Studie veröffentlicht viele Photos über die Photographen und bemüht sich die Stilvarianten der Ateliers zu folgen, sowie verwendet neben der Archivphotosammlung auch sonstige Photographien anderer Institute und Privatsammler.

FUKSZ MÁRTA

A bonyhádi Stoll mézeskalácsos dinasztia (1847–1946)¹

Jelen tanulmány témája a német eredetű Stoll család, akik négy generáción keresztül foglalkoztak a mézeskalácsos és gyertyaöntő mesterséggel. A család utolsó mézeskalácsosa az idén 86 éves Stoll László, aki 1964-ben² – az ősökkel együtt 117 év után – hagyott fel az ipar gyakorlásával. Stoll László elbeszélése, megőrzött családi irataik – a levéltári forrásokkal kiegészítve – nagy segítséget jelentettek családtörténetük megírásában.³

A Stoll család történetét a 19. század elejéig vezettem vissza a katolikus anyakönyvi kivonatok segítségével. A család legkorábbi levéltári említése 1805-ből való, Stoll Valentin (1. melléklet) első gyermekének születésekor. A tolnai születési anyakönyvekben előtte nem szerepel a Stoll név, Peller Rozinával kötött házasságuk időpontját pedig nem lehet megállapítani.⁴ Valószínűnek tartom, hogy a család német betelepítések során érkezhetett Tolnára valamikor a 18. század végén.

Az 1828-as összeírás⁵ tanúsága szerint tolnai háztartásában kettő 18 és 60 év közötti adózó személy élt, akik közül egyikük jobbágy („*coloni*”), másikuk mesterember („*opifices*”) volt. Az összeírás „*megjegyzés*” rovatából azonban tudjuk, hogy Stoll Valentin az „*év ¾ részében a képfestő*”⁶ ipart gyakorolja”, tehát valószínűleg legidősebb fiúgyermekét tüntették fel jobbágyként. A magas gyermekszám miatt a földbirtok elaprózódását megakadályozandó általában a legidősebb fiú örökölte meg a birtokot, míg a többi fiúgyermeket kitanították valamely iparos mesterségre. Ez a törzsöröklési rendszer a magyarországi németek között volt szokásban. A jegyzék szerint a családnak házukon kívül 4 pozsonyi mérő⁷ szántóföldje, 2 kaszásnyi rétje⁸, 8 kapás szőlője⁹ és 1 vemhes vagy borjas

¹ Köszönöm a segítségét Stoll Lászlónak, a család utolsó mézeskalácsosának, továbbá Ruzsa Évának, a Tolna Megyei Levéltár főlevéltárosának, folyamatos szakmai, Glück Lászlónak a latin és német nyelvű szövegek fordításában nyújtott segítségével.

² Bonyhádi Járás V. B. Ipari Szakigazg-i Szerve, 5622/1964. sz. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

³ Kutatásom során – a téma teljes körű feltárása érdekében – másik három, szintén több generáción keresztül bábossággal foglalkozó családot is felkerestem, akik nagymértékben meghatározták Tolna megye központi járásának mézeskalácsos és cukrász iparát a 19–20. században. Ők a szekszárdi Petrits, a tolnai Verling és a bátaszéki Lencz (Lajtai) családok. A mesterség szakmai leírásánál Stoll László, Petrits József, Verling József és Lajtai Katalin beszámolóját használtam fel. Lásd részletesen: FUKSZ 2009, 305–396.

⁴ A Tolnai Katolikus Házassági és Halotti Anyakönyvek 1784–1826 között hiányoznak.

⁵ MNL TML Ö 555. Conscriptio Regnicolaris. 1828.

⁶ Az 1857-es, egész országra kiterjedő, iparosokat és kereskedőket felsoroló összeírás szintén képfestőnek („*färber*”) nevezi. MNL TML MH XII E 2045/1857.

⁷ kb. 2400 □öl

⁸ kb. 2000–2400 □öl

⁹ kb. 1600 □öl

tehene volt, tehát vagyonuk elég jövedelmet biztosíthatott lányaik kiházasításához és fiaik iskoláztatásához, iparos mesterekké válásukhoz.

A MÉZESKALÁCSOS MŰHELY ELINDÍTÁSA – STOLL FERENC

Stoll Valentinnak és feleségének 10 gyermeke született.¹⁰ A később mézeskalácsossá váló Stoll Ferenc utolsó gyermekük volt. Arra vonatkozó konkrét dokumentum, hogy kinél töltötte tanonc- és segédéveit, illetve merre járt legényvándorlása során nem került elő, de azt biztosan tudjuk, hogy Pécsen tette le mézeskalácsos- és gyertyaöntő mestervizsgáját.

Mézeskalácsos és gyertyaöntő céh sosem alakult Tolna megyében, így a mesterek más város céhébe kérték felvételüket. Magyarországon a 16. században a bécsi főcéh tagjaivá váltak a mesterek, amíg elegendően nem voltak ahhoz, hogy önálló céhet alapítsanak. 1681-ben Pozsonyban alakult meg az első önálló magyar mézeskalácsos és gyertyaöntő céh, és hatáskörét rögtön kiterjesztette főcéh jelleggel az addig Bécs által uralt területre, konkrétan a bányavárosokra, Alsó- és Felső-Magyarországra. 1719-ben Buda és Pest mesterei önállóvá váltak, és a század folyamán nemcsak a pozsonyi céh szerepét vették át, hanem jobbára a török által felszabadult területek mesterei is ide céhesültek be, köztük a Tolna megyei mesterek is.¹¹

Domonkos Ottó kutatásai szerint a budai céh körzetébe tartoztak a Tolna megyei települések mézeskalácsosai 1719–1858 között. A 18. században csatlakoztak Pinchehely, Paks, Tolna, Szekszárd és Bonyhád, míg a 19. században Dunaföldvár és Simontornya mesterei.¹² Glósz József azonban úgy véli, bizonytalan a válasz, hogy a tolnai bábos mesterek hova céhesültek be,¹³ azonban nem fejti ki a lehetőségeket. Azt gondolom, itt inkább a 19. században történő becéhesülésről van szó, ugyanis Pécsen 1823-ban, Újvidéken 1832-ben, Pesten pedig 1834-ben alakult meg az önálló mézeskalácsos és gyertyaöntő céh,¹⁴ amelyek ezután megoszthatták az eddig csak a budai céhbe lépett dunántúli és Duna-Tisza közti mestereket. Természetesen Tolna megye esetében Pécs jelentett nagyobb vonzóerőt. Távolságát tekintve ez közelebb volt a Tolna megyeieknek, mint Buda, ezen kívül szoros kereskedelmi kapcsolat állt fent a Tolna és a Baranya

Stoll Ferenc (1822–1898)

¹⁰ Erzsébet (1805. V. 29.–?), Terézia (1807. XI. 30.–?), János (1809. XI. 5.–?), János (1811. III. 24.–?), Terézia (1812. XI. 7.–?), Bálint (1814. XI. 3.–?), Barbara (1816. IX. 1.–?), Sándor (1819. II. 28.–?), Mária Magdolna (1820. VII. 20.–?), Ferenc (1822. VIII. 7.–1898. III. 31.). PEL A 5014-5016. Tolna vármegye felekezetei anyakönyvei. Mikrofilmek. Tolna. Valószínűleg az első János és Magdolna nevű gyermekek elhaláloztak még fiatal korukban, mert pár évre rá született testvéreik megkapták az ő nevüket.

¹¹ DOMONKOS 1991, 52.

¹² DOMONKOS 1991, 51.

¹³ GLÓSZ 1992, 273.

¹⁴ RUDNAY 1987, 75-76.

Stoll Ferenc mesterlevele. Pécs, 1847.

megyei települések között, így nem elképzelhetetlen, hogy néhányan ide kérték felvételüket 1823 után. Ezt támasztja alá Stoll Ferenc eredeti, német nyelvű mesterlevele 1847-ből, ami fennmaradt a család hagyatékában:

„Pécs szabad királyi város mesterlevele:

Mi a pécsi szabad királyi Alsó-Magyarországon lévő polgári gyertyaöntő és mézeskalácsos mesterek céhének céhmestere és alcéhmestere és a céh egésze nevében ezzel a levéllel elismerjük, hogy Stoll Ferenc gyertyaöntő és mézeskalácsos megjelent előttünk és azt kéri, hogy a mi ládánkhoz, mint igaz mester felvételt nyerjen. Amely kérését nem utasítottuk el, hanem hozzájárultunk oly módon, hogy Stoll Ferenc minden jelenlevő szabadságainkban és jogainkban részesüljön, legényeket tarthasson, szabadíthasson fel és inasokat pártolhasson. De ezeknek nyitott láda előtt kell felszabadítva lenniük, és a megfelelő díj letételével kell történnie. Mindezek megerősítésére állítottuk ki Stoll Ferencnek a mesterlevelet, szokásos céhlevelünkkel megerősítve.

Pécs szabad királyi város, 1847. június 6.”¹⁵

Általános szokás volt, hogy mestervizsga előtt a legény megházasodott, mert céhmester csak így lehetett, vagy ígéretet tett arra, hogy egy éven belül házasságot köt. Bár az országos hatóságok 1814-ben rendelettel tiltották meg a mesterré lett legény házasságra kötelezését,¹⁶ a bevett szokások nehezen változtak meg. Stoll Ferenc már mesterré válása előtt házasságot kötött a bonyhádi szü-

¹⁵ Az eredeti, német nyelvű mesterlevél szövegének fordítása. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

¹⁶ SZABADEALVI 1986, 13.

letésű Marx Trézszivel¹⁷ 1847. február 4-én.¹⁸ A házassági anyakönyvi kivonatokban lakhelyüknek Bonyhádöt tüntette fel a plébános, a férfit pedig bábosnak nevezte.

Pontosan mikor és miért költözött Stoll Ferenc Tolnáról Bonyhádra, és miért ott nyitotta meg mézeskalácsos műhelyét, nem tudjuk. Talán házassága, vagy egyéb megfontolások – mint Bonyhád polgárisultabb társadalma, gazdasági fejlettsége – játszhattak szerepet a mobilitásban.

A Soproni Iparkamara 1857-es összeírása¹⁹ név szerint sorolja fel az iparosokat foglalkozásukkal együtt. Tolna megyében ekkor 6 mézeskalácsos élt. Stoll Ferenc is szerepelt a jegyzékben, ahol Bonyhádön egyedüli mézeskalácsos mesterként („Lebzelter”) tüntették fel, vagy legalább is rajta kívül nem volt senki a völgyeségi járásban, aki elérte volna az éves bevétel azon szintjét, ami az összeírásban való részvételhez kellett.²⁰ Így üzlete monopolhelyzetben volt Bonyhádön és környékén.

A 19. század végére azonban megnőtt a bábos mesterek száma. Jekelfalussy József egész Magyarországra kiterjedő és hét év különbséggel újra elvégzett felméréséből megállapítható, hogy népszerű lett a mézeskalácsos ipar.²¹ Míg 1857-ben csak 6 mester volt Tolna megyében, addig 1885-re 19-re, majd 1892-re 23-ra nőtt a számuk. A részletes kimutatásból látszik, hogy főként a járások központjaiban és a gazdaságilag jelentősebb mezővárosokban (például: Szekszárd, Bonyhád, Tolna, Bátaszék, Hőgyész, Tamási, Ozora, Simontornya) nyitottak műhelyt és üzletet a mesterek. A Völgyeségben azonban a Stoll család megtartotta monopolhelyzetét, ugyanis az összeírások szerint mindkét felmérés időpontjában kizárólag a Stoll család tartott fent üzletet, és foglalkozott mézeskalácsossággal Bonyhádön. Az 1892-es összeírás már Stoll Ferenc fiát, Jakabot is a mesterek között említette.

A MÉZESKALÁCSOS MŰHELY BŐVÍTÉSE ÉS A PIACI KÖRZETEK KIALAKÍTÁSA – STOLL JAKAB

Stoll Ferencnek és Marx Teréznek 8 gyermeke született.²² A német törzsöröklési rendszer értelmében az elsőszülött fiúnak, Miklósnak kellett volna kitanulnia édesapja szakmáját, majd átvennie műhelyét. Sajnálatos módon Stoll Miklós sorkatonai szolgálata idején, 1870-ben tifuszban meghalt. Öccsét, Ferencet bábosnak nevezi egy 1870-es családi irat,²³ illetve a családi hagyomány is így emlékszik rá. Az ipart azonban nem ő viszi tovább, ugyanis megszakadt vele a család kapcsolata. Valószínűleg a legényvándorlásból nem tért vissza Bonyhádra, és máshol telepedett le. További sorsa a család számára ismeretlen.

Ennek következtében Stoll Jakab – a harmadszülött fiú – szintén kitanulta a mézeskalácsos és gyertyaöntő szakmát. Valószínűleg édesapja műhelyében töltötte inas- és segédéveit, majd vizsgája letétele után 1889. június 7-én (37 évesen!) kapta meg az iparúzéshez szükséges iparigazolványt.²⁴

¹⁷ Marx Teréz (másnéven: Trézsi) 1823. július 26-án a Bonyhádhoz tartozó Berekalja pusztán született. A híres bonyhádi Marx vízimalom-tulajdonos család gyermeke volt. Stoll László emlékei szerint a két család 4 generáció múlva is fenntartotta a kapcsolatot a vérségi kötelékeik miatt. Szülei: Adalbert (Béla) Marx (1772. VII. 15.–1845. IV. 10.) és Anna Sauter (1773. V. 3.–1852. VII. 19.). PEL A 4896-4898. Tolna vármegye felekezeti anyakönyvei. Bonyhád.

¹⁸ MNL TML IV. 428.a. Tolna vármegye felekezeti anyakönyvei. Bonyhád.

¹⁹ MNL TML MH XII E 2045/1857.

²⁰ Tolna megyében 1848–1895 között 5 járás volt (központi, völgyeségi, dunaföldvári, dombóvári és simontornyai), majd a Tamási székhelyű dombóvári járást ketté osztották és így hatra bővült a számuk. HAJDÚ 1987, 25; 31. Jelen tanulmányban csak a völgyeségi járás mézeskalácsosaival foglalkozom. A Tolna megyei mézeskalácsosság részletes történetét lásd: FUKSZ 2009, 330-341.

²¹ JEKELFALUSSY 1885, 84-88.; JEKELFALUSSY 1892, 1240–1244.

²² Miklós (1847. XII. 6.–1870.), Magda (1849. I. 16.–1898. IX. 23.), Ferenc (1850. VIII. 1.–?), Jakab (1852. VII. 4.–1915. IX. 17.), Teréz (1854. VI. 26.–?), János (1857. V. 17.–?), Imre (1858. XI. 6.–1859. VIII. 16.), Alajos (1860. VIII. 20.–?). MNL TML IV. 428/a. Tolna vármegye felekezeti anyakönyvei. Bonyhád.

²³ „Kimutatás Stoll Ferenc családjáról a bonyhádi születési, házassági és meghaltak anyakönyvéből. Ganczer János esperes-plébános Bonyhád, 1870. febr. 19.” Családi iratok. Stoll László tulajdona.

²⁴ A céhek feloszlása (1872) után kialakult ipartársulatokba még nem volt kötelező a belépés, de az 1884. évi ipartörvény (1884. XVII. tc.) után a mézeskalácsos mesterség iparengedélyhez kötött szakmává vált. Igazolvány: Tolna vármegye völgyeségi járásának főszolgabírája A.3./1889. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

Ha valaki ma meghallja a mézeskalács szót, rögtön a vásároknak kapható színezett tésztára gondol, pedig a 16-19. században még másképp nézett ki a mézeskalács, mint napjainkban, és természetesen alapanyaga is eltérő volt a mostanitól. Szabadfalvi József szerint a 16. századtól mutatható ki a német mézeskalácsosság hatása Nyugat-Magyarországon, és ekkortól terjed el az általuk használt ütőfás technika. Az ütőfa keményfából, legtöbbször körtefából készített, előre kifaragott faforma volt, amibe a nyers mézestésztát préselték. Ezzel a tészta egyik felülete domború mintázatot kapott, ami a sütés alatt sem vesztette el formáját. Az ütőfák negatív képét nehéz volt kifaragni, nem is minden mester értett hozzá, így nagyon vigyáztak rá, ha volt a tulajdonukban. A mesterséget továbbvivő fiú megörökölte őket, és több generációt is kiszolgáltak.

Magyarország két nagy formafaragó stílus határán helyezkedett el, ami meghatározta a Dunántúl és az ország keleti részének mintáit. A Dunántúlról ránk maradt 17-18. századi darabok a nyugati művészet hatását tükrözik. Dél-Németországból Ausztrián keresztül terjedtek el a gazdagon díszített barokk, rokokó és biedermeier ütőfák, amelyek főként a városi ízlést követték. Terjedésüknek határát azonban megszabta a keletről jövő szláv hatás, ami a Dunától keletre érvényesült a faragó művészetben. A tiszántúli formafaragók sokkal inkább a magyar életből merítették témáikat. Népi figurákat, mesealakokat, állatokat, gazdagabb ornamentikát örökítettek meg, és egyszerűbb faragási stílus jellemezte őket. Egy másik fontos különbség a két formavilág között, hogy a Dunántúlon jelentős szerepet kaptak a bibliai jeleneteket ábrázoló ütőfák, míg a Tiszántúlon a reformáció hatására a vallási témák szinte teljesen hiányoztak.²⁵

A 19. század végén és a 20. század elején a megváltozó közízlésnek és a falun is népszerűbbé váló mézeskalácsosságnak köszönhetően a két stílus közeledését, és a formavilág, faragási technika egyszerűsödését figyelhetjük meg. Mindkét területen gyakoribbá vált a mindennapi életből jól ismert figurák (huszár, betyár), a közérthető szimbólumok (szív, pólyásbaba), egyszerű használati tárgyak (kard, olló, puska) és állatok (ló, szarvas, kutya, nyúl) ábrázolása. A Stoll család hagyatékában is az ehhez hasonló darabok maradtak meg.²⁶

A 19. század második felétől egy új technika jelent meg és terjedt el fokozatosan, míg ki nem szorította az ütőfákkal készült mézeskalácsot körülbelül az 1930-as években.²⁷ Ez volt az ejzolt tészta. A nyers tésztát egyszerű pléhszagatóval vágták ki a megfelelő formájúra, majd sütés után tetejét színes ételfestékekkel vonták be, és zselatinból, tojásfehérjéből, burgonyakeményítőből kikevert sűrű masszával, azaz ejzzel díszítették. A tésztára kis tükröt, „sallangot”²⁸ (színes papír) is ragasztottak díszítésként.²⁹ A termék színessége, látványossága miatt kelendőbb volt, mint a régi mézestészta, elkészítése is egyszerűbb volt a díszítés ellenére, így nem csoda, ha maguk a mézeskalácsosok is elhagyták idővel a régi mézes készítését.

Stoll Jakab (1852–1915)

²⁵ WEINER 1981, 10-11., 20-21.; SZABADFALVI 1986, 74-75.

²⁶ Tárgyi hagyatékuk nagyobb része a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményében van, pár darabot pedig a Szekszárdon nyíló Petrits mézeskalácsos család (Petrits József) által alapított Mézeskalácsos Múzeumnak ajándékoztak. Stoll László közlése.

²⁷ SZABADFALVI 1986, 39.

²⁸ Stoll László a sallang elnevezést használta, míg például Petrits József bilétnak nevezte a díszítő papírt.

²⁹ Stoll László és Petrits József beszámolója és bemutatója alapján.

Stoll László beszámolója szerint Stoll Jakab még mindkét típusú mézeskalácsot gyártotta, bár már „*zömmel áttért az ejzolt tészta*ra”. Az első világháborút követően ifjabb Stoll Ferenc szintén készített még „*nyomatos*” mézeskalácsot, de az 1940-es években felhagytak gyártásukkal. Testvéreinek, Stoll Teréziának férje, a „*bádogos Schnepf Márton*” készítette számára a bádogformákat, melyekkel az ejzolt tésztaalapot szűrta ki sütés előtt. Stoll László az ütőfás mézeskalács eltűnését annak tudja be, hogy tésztaja nagyon kemény volt, évekig is elállt a termék, ezért elsősorban nem megenni vették, hanem a lakást díszítették vele. Míg az ejzolt mézeskalácsot a mézescsókhöz és a puszedlihez hasonlóan azonnal fogyaszthatták. A fogyasztás iránt való igény, illetve dísz tárgyként való feleslegessé válása is hozzájárult eltűnéséhez.

A mézések harmadik típusa a közönséges nevén ismert mézespuszedli, vagy más néven lédig tészta vagy barna tészta. Míg az ütőfás mézések alapanyaga csak mézzel, az ejzolt tészták csak cukorral, e harmadik típus mindkettővel egyszerre készült. Megjelenésük ideje a mézeskalácsosok termékei között bizonytalan, de Szabadfalvi József ennek az idejét is az 1850-es évekre teszi.³⁰ A legegyszerűbben elkészített termék volt, nem darabárúként, hanem mindig kilóra, vagy legalább is előre csomagolva mérték a vásároknak.

Stoll László emlékei szerint nagyapja (Stoll Jakab) biztosan készített mézescsókot, azaz mézespuszedlit. Véleménye szerint ennek elterjedése vezetett oda, hogy a vevőközönség az ehető mézeskalácsot kezdte keresni, tehát a mézespuszedli hozzájárulhatott az ütőfás mézeskalács eltűnéséhez, és az ehető ejzolt tészta elterjedéséhez.

A mézeskalácsosoknak szintén említésre méltó terméke, a márc. Gyerekeknek szánt ital volt, amit Stoll László emlékei szerint nagyapja már biztosan árult. A családi recept szerint a márc karamellizált (pörkölt) cukorból és vízből álló ital volt. A feketére forralt sűrű cukorszirup sokáig elállt, és mintegy festékanyagként működött. Ezt hígították fel minden alkalommal vízzel. A márcos hordó, amiből ezt az üdítő jellegű folyadékot mérték ki nyáron a vásárok, búcsúk alkalmával, dupla falu edény volt, melynek külső rétegét jéggel töltötték tele, hogy hidegen tartsa tartalmát. Márcot az 1960-as évek közepéig készítették a mézeskalácsosok Tolna megyében, amikor a bolti üdítők megjelenése és elterjedése feleslegessé tette. Stoll László is mindvégig, iparendélye visszavonásáig árulta vásárokon, piacokon az italt.

A mézeskalácsos mesterek másik jelentős bevételi forrását képezte a méhviasz feldolgozása. Mivel a mézeskalácsosok a viaszt sonkolyosan (a méz kinyerése utáni állapotban) vették át a méhészekről, ezért először meg kellett tisztítani a maradék méztől és egyéb szennyeződésektől. Ez után használták fel a viaszt gyertya- és offerkészítéshez.

A gyertya keresett árucikk volt, de alapanyaga, a viasz miatt nagyon drága. Nem melleleg égése erősen kormozott, ami miatt használata is kellemetlen volt. A vegyipar fejlődése következtében fokozatosan elterjedt a paraffin és a sztearin, mint a gyertyakészítés alapanyaga, és a mézeskalácsosok is áttértek ezekre a 20. század elején.³¹ Vele párhuzamosan pedig az olcsó gyári gyertya is teret hódított, mely szintén rontotta a mézeskalácsosok bevételét.

A gyertyakészítés nem volt önálló foglalkozás, általában egy másik mesterséghez kapcsolódott, így ritkán jött létre önálló cég. Faggyúból a mészárosok, a szappanfőzők vagy a pásztorok öntöttek gyertyát, és természetesen a házilag előállított „világ” sem volt elhanyagolható a céhes keretek mellett. A Stoll család ringen történő öntéssel és cúghúzással is készített gyertyát.

Az öntés lényege, hogy egy álló farúdra vízszintesen felerősített fakerék oldalába egyenlő távolságra szögeket vertek be, általában 32-t (ez maga a ring, vagy „*karika*”³²), és ezekre akasztották fel a függőlegesen lelógó gyertyabeleket. A felmelegített viaszt végigöntötték a gyertyabélen, és egy edényben felfogták a lecsöpögő részt. Mire az öntő végigért a 32 szálon, az első gyertya már meg

³⁰ SZABADFALVI 1986, 40.

³¹ SELMECZI KOVÁCS 1991, 224.

³² Stoll László „*karika*”-nak nevezte, míg Petrits József „*ring*”-nek hívta.

is száradt, és újra lehetett kezdeni. Mivel a gyertya alsó része vastagabb lett a lefolyó és megszilárduló viasz miatt, ezért az öntés felénél megfordították a gyertyákat, és újra elkezdtek a műveletet. Száradás után a levett gyertyákat a megfelelő hosszúságúra vágták, vastagságát pedig már az öntés alatt szabályozni tudták.³³

A készítés másik módja a cúghúzás, amit csak a mézeskalácsosok alkalmaztak, köztük a Stoll család is. A húzáshoz minimum két ember kellett. A művelet lényege, hogy a két hajtókarral ellátott fadob egyikére feltekerték a gyertyabelet, és miközben az egyik dobról a másikra át-hajtották a bélszálat, egy viasszal telt edényen húzták keresztül, amit a két dob között helyeztek el. Ugyanide beiktattak még egy öntöttvas tárcsát is, amin különböző átmérőjű lyukak helyezkedtek el. A már megviaszoszott gyertyabelet keresztülhúzták a kívánt átmérőjű lyukon, ami egyenlő vastagságúra „gyalulta” le a viaszt a bélen. Ezzel tudták szabályozni az elkészítendő gyertya vastagságát. Ha áthúzták az egész belet, akkor újra megkezdték a fonal áttekerését az előbb megüresedett dobra. Addig ismételték, amíg a gyertya a kívánt vastagságot el nem érte. A dob kerülete másfél és három méter között is lehetett, és erre mintegy 300-400 teljes fordulatnyi belet tekertek fel.³⁵ Amikor végeztek, a letekerés közben azonnal méretre darabolták a gyertyákat, illetve hajlított állapota miatt meghengergették, kiegyenesítették.

A 20. század eleje óta – a hívők számára készített gyertyák mellett – a római katolikus plébániák templomi megrendelése tette ki a Stoll család gyertyaeladásának a nagy részét. Évtizedeken át legnagyobb megrendelőik közé tartozott a Pécsi Püspökség és a Bonyhádi Plébánia. Számukra – az adott egyházi ünneptől és liturgiától függően – speciális oltárgyertyákat, „harmincketteseket”, „tizenhatosokat”, „tizenketteseket”, „nyolcasokat”, „hatosokat”, „négyeseket”, „hármassokat” öntöttek. Neve egyben a gyertya súlyát is jelentette. „Tizenhatos”-t készítettek, ha egy kiló viaszból vagy parafinból 16 db gyertya készült, azaz „tizenhat ment egy kilóra”.³⁶ Leggyakrabban a „harminckettes” oltárgyertyákat vásárolták mind a hívők, mind az egyház. Ugyancsak kelendő volt a mindenszentei gyertya. Ez egy 4-6 mm átmérőjű, 10-12 cm magas speciális kisgyertya volt, mely nem öntéssel, hanem húzással készült. A templomokban elhasznált nagy mennyiségű gyertyacsonkokat visszaadta az egyház a mézeskalácsosoknak, akik cserébe ép gyertyával fizettek. A beváltási arány a viasz szennyezettségétől függően 1:4 és 1:6 arányú volt, azaz 4 kg vagy 6 kg hulladék gyertyáért 1 kg új gyertyát adtak cserébe, a többit pedig maguknak dolgozták fel és árusították.³⁷

Szót kell még ejteni négy különböző speciális gyertyatípusról. Az egyik a húsvéti gyertya, melynek elkészítése nagy szaktudást igényelt. A nem megfelelően elkészített gyertya nagy súlya, és nem megfelelő hűtése miatt lecsúszhatott a bélről. Az 1-2, de akár 4-5 kilós gyertya öntése 2-3 napot is igénybe vett. Díszítése is különleges volt a közepére kereszt alakban fúrt öt lyukkal.³⁸ Ezt a gyertyát a templom a húsvéti misén használta, így külön megrendelésnek számított, amit mind a négy mézeskalácsos család mestere el tudott készíteni, ha volt rá igény.

A Stoll család gyertyahúzó szerkezete, a „cúghbank”³⁴

³³ SELMECZI KOVÁCS 1991, 225-226. és Stoll László, Petrits József, Verling József és Lajtai Katalin beszámolója.

³⁴ Stoll László nevezte így.

³⁵ SZABADEFALVI 1986, 97-98.; Stoll László közlései.

³⁶ Stoll László közlése

³⁷ Petrits József és Stoll László közlései.

³⁸ Stoll László közlése.

A másik két gyertya az „*afdólesz*”³⁹, vagy ahogy a szakirodalomban szerepel, „*afdólé*”, vagy „*dóle*”⁴⁰, illetve a „*hanika*”⁴¹. Stoll László elmondása szerint mindkét gyertyát az izraelita egyház részére készítették még az 1960-as évek elejéig.

A negyedik típus pedig a „*vakstok*”. Szabadfalvi József kutatásai szerint ez a pincegyertya régi elnevezése Sárospatakon és Nyíregyházán.⁴² Stoll László azonban arról számolt be, hogy német asszonyok részére gyártották kifejezetten templomi használatra, amit más mézeskalácsos is megerősített.⁴³

A gyertyakészítés túlélte a mézeskalácsosságot. Stoll László iparendelése visszaadása után is gyártott még speciális gyertyákat külön megrendelésre az 1970-es évek közepéig, mind a hívők, mind az egyház számára.

A mézeskalácsos mesterek a megtisztított viasz másik részéből offereket készítettek, mely szintén jelentős bevételi forrásuknak számított. Tulajdonképpen az offer öntött viaszszobrocskát jelentett, amit a hívők a templomokban helyeztek el, hogy kéréseik teljesüljenek, vagy már hálaajándékként vitték a templomba. Hasonló faragott faformákban öntötték ki az offereket viaszból, mint az ütőfák, amelyek lehettek egy oldalon domborúak, de ha két formát összefordítottak sima felülettel, akkor szobor alakúak is. Általában testrészeket, állatokat vagy tárgyakat ábrázoltak, és a hívők olyan formát vettek, amit vagy akit meg szerettek volna óvni bajtól és betegségtől.⁴⁴ Hasonló viaszofferek maradtak meg a Stoll család tulajdonában is, offer öntőformájuk azonban már nem maradt.

Nemcsak a mézeskalácsosok árultak offereket a búcsúkon, hanem a templomok is az ünnepektől függetlenül, és így az egyház megrendelése egész évben jövedelmezett. Az offerkészítést a 20. század elején kezdték elhagyni a mézeskalácsosok, és csak bizonyos búcsújáráshelyeken maradt fenn a szokás.

A bonyhádi Stoll család az 1960-as években még készített offert. Ehhez hozzájárult az is, hogy a Tolna megyei katolikus svábok egyes búcsújáráshelyeken sokáig megtartották ezt a szokást. Érdekességük, hogy nemcsak az oltárra, a kegyképek mellé helyezték az offereket felajánlás vagy hálaajándék gyanánt, hanem még az 1950-es években is gyakran előfordult, hogy a templom egyik részében meggyújtott tűzbe beledobták, azaz elégették a viaszfigurákat.⁴⁵ Tolna megyében a Stoll család tagjai mindig jártak a csicsói (Hőgyész mellett), a papdi (Lengyel mellett) és a széplaki (Cikó mellett) búcsúkra, Baranya megyében pedig Máriagyúdre és Pécsre a havihegyi búcsúba. Utóbbi helyre Stoll Jakab fia, ifjabb Stoll Ferenc már nem járt, ugyanis a 19. század végére a mézeskalácsosok országosan megnövekedett nagy száma miatt a Tolna megyei mesterek tiszteletben tartották a Baranya megyeiek kereskedelmi érdekeltségeit, körzeteit.

A mézeskalácsos mesterek egyéb termékeikből adódóan vásárokon is árusítottak, nemcsak a búcsúkon. A vásárok esetében – mint a búcsúknál – szintén területi felosztással éltek. Szabadfalvi József szerint a tiszántúli mézeskalácsosok nem hoztak létre kereskedelmi körzeteket, azonban utal arra, hogy a Nyugat-Dunántúlon körzetekre osztották a vidéket.⁴⁶ Az 1880-90-es években a bonyhádi és völgyeségi járás négy legjelentősebb mézeskalácsosa között – Stoll Jakab is részese volt – valóban született egy szóbeli megállapodás, melyben felosztották a környék vásárait.⁴⁷ Azért volt erre szükség, mert ebben a két járásban nagyon közel voltak egymáshoz a mézeskalácsosok (Szekszárd, Tolna, Bátaszék, Bonyhád), és Tolna megyében egy vásár „1-2 mézeskalácsosnál többet nem bírt

³⁹ Stoll László közlése.

⁴⁰ SZABADFALVI 1986, 99.

⁴¹ Stoll László közlése.

⁴² SZABADFALVI 1986, 99.

⁴³ Verling József közlése.

⁴⁴ VAJKAI 1942, 120-121.

⁴⁵ Stoll László közlése.

⁴⁶ SZABADFALVI 1986, 110-111.

⁴⁷ A Tolna megyei mézeskalácsos családokról és vásározási körzeteikről lásd részletesen: FUKSZ 2010, 356-371.

el.”⁴⁸ Azt nem állíthatjuk, hogy a szokásjog egész Tolna megyében életben lett volna, ugyanis a megye többi bábosával nem született hasonló egyezség, az viszont biztos, hogy a családok tiszteletben tartották egymás körzeteit egészen a mézeskalácsosság hanyatlásáig, az 1960-as évekig.

A bonyhádi Stoll család tagjai nagy területet jártak be. Tolna megyében hozzájuk tartozott Bonyhád mellett Hőgyész, Tevel, illetve Zomba, ahol mindig közösen árultak a szekszárdi Petrits családdal, ugyanis „itt a vásár elég nagy volt, hogy két mézeskalácsost is elbírjon”⁴⁹. Körzetük átnyúlt Baranya megyébe is: Mágocs, Mekényes, Magyaregregy, Máza-Szászvár és Véménd voltak a fő célpontok, de a család ritkán eljutott a pécsi tettyei vásárokbá is.

Hőgyész meghatározó jelentőségű volt Stoll Jakab életében. Valószínűleg itt, vagy a környező vásárok, búcsúk valamelyikében ismerte meg későbbi feleségét, a Mucsiban született Hofbauer Máriát.⁵⁰ Házasságkötésük után (1894. november 24. Mucsi)⁵¹ a pár Bonyhádon telepedett le, ahol Stoll Jakab édesapja üzletében dolgozott.

A halotti anyakönyvek tanúsága szerint Stoll Ferenc halálakor (1898. március 31.) a két generáció együtt lakott a József utca 268. szám alatt.⁵² Itt volt a család mézeskalácsos műhelye is. Stoll Ferenc halála előtt egy héttel – Stoll Jakab bonyhádi örökségét biztosítandó – eltartási szerződést („Átadási szerződés”) kötött fiával és menyével.⁵³ E szerint „Stoll Ferenc és neje, született Marx Terézia... ..átadják örökség jogcímén a bonyhádi... ..házat és legelőföldet, valamint a mézesbábos iparhoz tartozó összes szerelvényeket és eszközöket gyermekeiknek, Stoll Jakab és Hofbauer Mária bonyhádi lakosoknak”. A szülők feltételül szabták meg, hogy a házban a „hátulsó szobát és konyhát” megtarthatják saját használatukban, illetve gyermekeik kötelesek szüleiket „rangjukhoz illően élelmezni, ruházni és rájuk tisztogatni”.

Az átvett örökségnek fejében Stoll Jakab kötelezettséget vállalt arra is, hogy a szülők által a Szekszárdi és a Bonyhádi Takarékpénztár, illetve másik 3 magánszemély által nyújtott nem kis összegű (összesen 1724 Ft) banki kölcsönöket és személyi tartozásokat kamataival együtt átvállalja. Sajnos nem maradt írásos nyoma és emléke annak, hogy ekkora összegre miért volt szüksége a családfőnek. Stoll Ferenc egyébként még életében 420 Ft-ot visszafizetett adósságaiból, a maradék 1304 Ft-ot testálta át fiára és menyére. Stoll László emlékei szerint a hitel erősen megterhelte a családot és a kölcsön visszafizetése sokáig gondot okozott.

Ennek ellentmondani látszik az a tény, hogy Stoll Jakab édesapja halála és a bonyhádi műhely átvétele után – talán éppen sikerességük hatására – mézeskalácsos- és viaszöntő fióküzletet nyitott Hőgyészen 1901. márciusában.⁵⁴ Sajnos az üzlet további sorsáról nem sokat árulnak el a források. Az biztos, hogy 1905-ben még megvolt a bolt és Stoll Jakab üzletvezetőt (Hölczler Jakab) nevezett ki az élére.⁵⁵

⁴⁸ Stoll László közlése. Lajtai Katalin, Petrits József, Stoll László és Verling József – a négy mézeskalácsos dinasztia leszármazottainak – beszámolója alapján.

⁴⁹ Stoll László közlése.

⁵⁰ A Mucsiban született Hofbauer Mária (1874.06.14-1954.06.04. Bonyhád) szülei Hofbauer Antal molnár és Berghamer Katalin voltak. MNL TML IV. 428.a. Tolna vármegye felekezeti anyakönyvei.

⁵¹ MNL TML XXXIII. 70. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Mucsi.

⁵² MNL TML XXXIII. 70. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Bonyhád.

⁵³ Átadási szerződés. Magyar Kir. Adóhivatal. Bonyhád 466/1898. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

⁵⁴ Tolna vármegye Tamási járás főszolgabírája. A.3./1901. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

⁵⁵ Uo.

A család anyagi és társadalmi helyzetéről sokat elárul a bonyhádi községben adózó iparosok névjegyzéke.⁵⁶

Adó értéke koronában	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51 feletti	Összesen
Iparosok száma 1908.	86 40%	70 32%	16 8%	15 7%	8 4%	20 9%	215 iparos 5323 K adó
Iparosok száma 1914.	153 56%	50 18%	41 15%	15 5%	3 1%	12 5%	274 iparos 4698 K adó

Bonyhád községben adózó iparosok névjegyzéke és előző évi adóik mértéke. 1908., 1914.

A kimutatás szerint Stoll Jakabnak 1908-ban 12, 1914-ben 11 korona volt az adója. Ebben az időben az összeírás szerint két mézeskalácsos dolgozott Bonyhádon. Matenovics Alajos – aki az 1914-es összeírásban szerepel – szintén ugyanannyi adót fizetett, mint Stoll Jakab. Az összegekből kitűnik, hogy Bonyhád város bevétele az iparosok adójából 1908-ban jelentősen több volt, mint 1914-ben, miközben az iparosok száma még nőtt is. Jelentősen megnőtt azon réteg száma, akik 10 korona alatt fizettek adót. A 11-20 korona közötti adózók 1908-ban még kitették az iparosok egyharmadát, 1914-re számuk lecsökkent. Ebből a rétegből – a bevételcsökkenés folytán – vagy az alsóbb kategóriába csúsztak, vagy – sikerességük folytán – egy magasabb adó kategóriába tudtak átlépni az iparosok. A számadatok alapján valószínű, hogy az újonnan belépő iparosok a legalacsonyabb adó kategória számát gyarapították. Stoll Jakab mindkét adóévben fenntartotta helyzetét. Adójának csökkenése ellenére is az iparostársadalom – és vele együtt Bonyhád polgárságának – középső rétegéhez tartozott a 20. század elején.

Gyarapodó vagyonuk másik bizonyítéka, hogy a család már Stoll Jakab halála előtt átköltözött a Budai utca 4-be.⁵⁷ A József utca 268. számú házból a család egy belvárosban lévő, Bonyhád központjában fekvő ingatlanba költözött. Ilyen jellegű mobilitásra az üzleti sikerességében bízó iparos vállalkozik. Valószínű, hogy az I. világháború előtti boldog békeidők évei stabil megélhetést, gazdasági prosperitást biztosítottak a mézeskalácsosok számára.

A történeti források gazdasági helyzetükről még egy fontos információval szolgálnak. A család hagyatékában fent maradt a Bonyhádi Takarékpénztárnak a Királyi Törvényszékhez mint Váltóbíróshoz benyújtott keresete, melyben részletesen felsorolják mely családtagok, mennyivel tartoznak a pénztárnak.⁵⁸ A Stoll családból Stoll Jakab, két testvére, a szekszárdi Stoll Alajos pékmester és Szeidlíng Józsefné, született Stoll Terézia, illetve sógora, a Mucsiban lakó Hofbauer Gábor összesen 150 Koronával és ennek 1908. június 9-e után elmaradt kamataival tartoztak, mely összeget „*bárhol található ingó... és ingatlanaira terheltetni*” kérik. Sajnos arra nem kapunk választ, hogy Stoll Jakab esetében a tartozásnak volt-e köze az édesapjától átvállalt adóssághoz, vagy újabb kölcsönről volt szó. Egyéb források hiányában azt sem ismerjük, hogyan rendeződött a pénz visszafizetése. Arra azonban választ kapunk, hogy Stoll Jakab ingó- és ingatlan vagyona között sem a hűgyészi fióküzlet, sem annak tartozékai nincsenek felsorolva, csak a bonyhádi ház és a hozzá tartozó legelőföld, melyet még szüleitől örökölt.

Egy későbbi adat is megerősíti a hűgyészi üzlet felszámolását. Stoll Jakab halála (1915.) után

⁵⁶ MNL TML IV. 416.b. 5699/1908. és 9016/1914. Völgységi Járás Főszolgabírája. Iparügyek. Bonyhád.

⁵⁷ Jelenleg a Rákóczi u. 4. számnak felel meg.

⁵⁸ Kielégítési végrehajtási kérvény. Királyi Törvényszék 1908. 153/1. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

felesége, Hofbauer Mária a Völgységi Járási Főszolgabírói Hivatal engedélyével „özvegyi jogon való gyakorlás”⁵⁹ címén tovább folytatta – kizárólag a bonyhádi – mézeskalácsos és gyertyaöntő ipart. Ebben már fia, a következő generációt képviselő ifj. Stoll Ferenc is segítségére volt.

A MÉZESKALÁCSOS MŰHELY BŐVÍTÉSE, CUKRÁSZATTÁ ALAKÍTÁSA – STOLL FERENC

Stoll Jakab és Hofbauer Mária⁶⁰ harmadik, egyben utolsó gyermeke Stoll Ferenc. Egyetlen fiúként szinte elvárás volt, hogy folytassa a mézeskalácsos- és gyertyaöntő szakmát, és átvegye szüleitől a műhely vezetését. Így a helyi elemi iskola és 2 év gimnáziumi osztály elvégzése után a Bonyhádon 1885-ben induló iparostanonc iskola tanulója lett.

Törvény szabályozta, hogy a tanoncok iskolai éve 10 hónapig tartott. Heti 4 órában általános ismereteket tanultak, majd vasárnap 3 rajzóra és 1 vallástan következett.⁶¹ A szakmai képzés ez idő alatt a mester műhelyében folyt. Természetesen Stoll Ferenc a szakma fogásait gyerekkora óta édesapja műhelyében sajátította el, és a tanoncévek hivatalos gyakorlatát is a családi műhelyben töltötte.

Ezután következtek a céhes idők legényeinek megfelelő segédévek, amikor általában két éven keresztül „szakbavágó munkát” végeztek egy mester műhelyében, amit már édesanyjánál, Stoll Jakabnénál végzett. Ezt követően lehetett mestervizsgára jelentkezni. Sajnos a családi emlékezetten kívül a hagyatékban nem maradt fent bizonyítvány vagy segédlevél ezekből az időkből, viszont megmaradt Stoll Ferenc iparigazolványa, amit 1921. júliusában állított ki részére a bonyhádi iparhatóság.⁶²

Ettől kezdve édesanyjával együtt vezették a bonyhádi üzletüket. Egyrésztől könnyebbséget jelenthetett számára, hogy 3. generációs mesteremberként a családi vállalkozás már bejáratott vásárlókörrrel és kiépített piackörzettel rendelkezett, másrésztől a 20. században lezajló gazdasági-társadalmi változások következtében jelentkező új igényeknek és kihívásoknak meg kellett felelni a fejlődés és fennmaradás érdekében. Jelentős újításnak és termékpalettája szélesítésének tekinthető, hogy a méhészek számára sonkolyból mülépet készített. A méhészeketől átvett, használt és beszenyveződött méhviaszt (sonkolyt) a tisztítás után maga dolgozta fel, és újra eladta mülépként. Ehhez mülépnymoló gépet vett, mely tulajdonképpen egy egyszerű prés, formanyomó volt, mellyel a különböző kaptárformához igazodó eltérő nagyságú lépeket tudott készíteni. Tehát ebben az időben – magas ára miatt – a viaszt már nem gyertya- és offerkészítésre használták, arra ott volt az olcsóbb paraffin.

Stoll Ferenc legjelentősebb fejlesztése egy cukrászda nyitása volt. A másik édesipari szakma, a cukrászat – és a vele együtt járó cukorka-, csokoládékészítő keménycukrászat – megjelenése után csak idő kérdése volt, hogy mikor veszi át a helyét a mézeskalácsos iparnak. A kisebb településeken

Stoll Ferenc (1899–1959)

⁵⁹ Tolna vármegye völgységi járásának főszolgabírája. 7419/1915. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

⁶⁰ Gyermekeik: Stoll Teréz (1896.04.06-1973.05.11), Stoll Paula (1897.11.04-1898.08.13) és Stoll Ferenc (1899.04.08-1959.07.09.). MNL TML XXXIII. 70. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Bonyhád.

⁶¹ 1884. 17. tc.

⁶² Iparigazolvány. Tolna vármegye völgységi járásának szolgabírája 3603/1921. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

az 1880-90-es években kezdett elterjedni, és fokozatosan hódította meg a vidéket.⁶³ Önálló vizsgát lehetett belőle tenni, de sok esetben a már mestervizsgát tett mézeskalácsosok munkájuk mellett letették a cukrász vizsgát is. Ez főként a két szakma egymás mellett élése során volt megfigyelhető a 19. század legvégén és a 20. század első felében. Habár a két szakma még sokáig párhuzamosan működött egymás mellett, megindult a mézeskalácsosság lassú hanyatlása. A cukrászipari és a mézeskalácsos termékeket mindig a keresletnek, a vásárlók igényeinek megfelelően állították elő, és idővel a cukrászmesteri képesítést is próbálták megszerezni.

A mézeskalácsosság 20. század eleji hanyatlását nemcsak az ízlésvilág változása okozta. A 19. század végén a cukorrépa-termesztés fellendülése és az ipari cukorgyártás megindulása is visszavetette a méz és mézkészítmények iránti keresletet. A mézeskalácsosok helyzetét tovább rontotta, hogy másik jelentős termékei, az offerek és a viaszgyertyák felett is eljárt az idő. A vegyipar parafin és sztearingyertyái, a petróleumlámpa, majd a villany 20. századi megjelenése miatt egyre kevesebb viasz munkára volt szükség.

A tolna megyei mézeskalácsosok és cukrászok számáról a 20. század elejéről származó levéltári kimutatások elég hiányosak. Bonyhádon 1908-ból és 1914-ből maradt meg az iparosok és kereskedők összesítője.⁶⁴ 1908-ban már csak Stoll Jakab képviselte a szakmát édesapja halála után, de 1914-re Matenovics Alajossal együtt újra ketten dolgoztak a mezővárosban. A cukrászok számát tekintve az összeírások szerint 1885-ben és 1892-ben már dolgozott egy cukrász Bonyhádon (Obermayer István).⁶⁵ Az 1908-as és 1914-es jegyzék szintén egy cukrászt sorol fel, de már más képviseli a szakmát (Hellebrand István).

További összefoglaló jellegű, a 20. századra vonatkozó, az egész megyére kiterjedő és nem hiányos kimutatás 1927-ből és 1931-ből maradt fent, amelyből a bonyhádi adatok szintén kiolvashatóak.

1926/1927 ⁶⁶	
Mézeskalácsosok	Cukrászok (cukorkakészítők)
Bonyhád: Litzmann Miksa Matenovics Alajos Stoll Jakabné Stoll Ferenc	Bonyhád: Hellebrandt Istvánné

1931 ⁶⁷	
Mézeskalácsosok	Cukrászok (cukorkakészítők)
Bonyhád: Matenovics Alajos Stoll Ferenc	Bonyhád: Hellebrandt Istvánné

1926-ban Bonyhádon már 4 mézeskalácsost tartottak számon, tehát a család monopolhelyzete megszűnt. A család tulajdonában maradt iratokból tudjuk, hogy Stoll Jakabné özvegyi joga gya-

⁶³ SZABADFALVI 1986, 15-16.

⁶⁴ MNL TML IV. 416.b. 5699/1908. és 9016/1914. Völgységi Járás Főszolgabírája. Iparügyek. Bonyhád.

⁶⁵ JEKELFALUSSY 1885, 84-88.; JEKELFALUSSY 1892, 1240-1244.

⁶⁶ MAGYARORSZÁG 1926-1927, 1826.

⁶⁷ MAGYARORSZÁG 1931, 944

korolta az ipart, azonban 1931-ben már csak kettő mesternek van iparigazolványa, ifj. Stoll Ferenc édesanyjának már nincs. Ennek ellenére Stoll Jakabné egészen haláláig besegített fiának és menyének mind a műhelyben, mind a boltban.⁶⁸ A cukrászok száma nem változott Bonyhádon. A nevek-ből látszik, hogy Hellebrand István helyét, valószínűleg özvegy felesége vette át.

Összehasonlításképpen érdemes megnézni, hogy mennyi adót fizettek a mézeskalácsosok Tolna megyében ebben az időben. A bátaszéki mézeskalácsos adója 12 korona volt az 1902-04-es években, míg a tolnaiak forgalmuktól és bevételeiktől függően 12-14 és 16 korona adót fizettek ugyanabban az időben. A bonyhádi Stoll Jakabnak 1908-ban szintén 12, míg 1914-ben 11 korona volt az adója, ugyanannyi, mint az újonnan megjelent Matenovics Alajosnak.⁶⁹ Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a Központi és a Völgységi járáson belül nem volt számottevő különbség a mézeskalácsosok adója között, így valószínű, hogy iparuk nagysága is hasonló lehetett. Bár az összehasonlítást torzítja, hogy pár év eltérés van a két járás összeírásai között.

Többet adóztak viszont a cukrászok. A két szekszárdi cukrász adója 20 korona, míg tolnai társuké 24 és 25 korona volt a két egymást követő évben 1902-03-ban. A legtöbbet a bonyhádi cukrász fizetett 1908-ban, 45 korona adót, majd 1914-ben valamivel kevesebbet, 38 koronát.⁷⁰ Az adók összegéből látszik, hogy Bonyhádon volt a legnagyobb különbség a mézeskalácsosok és a cukrászok adója között. A bevételekből származó eltérések alapján nem volt kérdés, hogy az édesipari szakmák közül a cukrászat jelenti az ágazat jövőjét.

Ha a vizsgált időszakban Tolna megyében összehasonlítjuk az édesiparban dolgozó mesterek számát, akkor a mézeskalácsosok lassú eltűnésének és a cukrászok számszerű növekedésének lehetünk tanúi:

	1857 ⁷¹	1885 ⁷²	1895 ⁷³	1926/1927 ⁷⁴	1931 ⁷⁵
Mézeskalácsosok száma Tolna megyében	6	19	23	13 + 4 fő, aki cukrász is	13
Cukrászok száma Tolna megyében	–	5	6	14+ 4 fő, aki mézeskalácsos is	16

A második világháborút követően pedig a mesterek felhagytak a mézeskalácsossággal és ténylegesen a cukrászattól éltek meg.

Sajnálatos módon a Stoll család nem élt ezzel a lehetőséggel. A 3. generációt képviselő Stoll Ferenc sosem tett cukrász vizsgát, de jó üzleti érzékkel felismerte az új termékekben rejlő lehetőségeket. A család sosem foglalkozott csokoládé- és nyalóka gyártással, de már édesapja Stoll Jakab is árulta a fagyaltot, a különböző ízű cukorkákat a vásárokon és a boltjukban. Ezeket a termékeket készítette Stoll Ferenc is, illetve a bolti árukészletét ételszínezékekkel is bővítette, amit mindvégig árultak.⁷⁶ A fagyaltkészítéssel a II. világháború után felhagyott a család, ugyanis a megszigorodó jogszabályok és az új egészségügyi követelmények miatt a vásárokon történő árusítás nem volt megoldható.

⁶⁸ Stoll László beszámolója.

⁶⁹ MNL TML IV. 412.a. 996/1902., 3732/1903., 376/1904. Központi Járási Főszolgabírája. Iparügyek.;

MNL TML IV. 416.b. 5699/1908. és 9016/1914. Völgységi Járási Főszolgabírája. Iparügyek.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ MNL TML MH XII E 2045/1857.

⁷² JEKELFALUSSY 1885, 84-88.

⁷³ JEKELFALUSSY 1892, 1240-1244.

⁷⁴ MAGYARORSZÁG 1926-1927, 1826.

⁷⁵ MAGYARORSZÁG 1931, 944.

⁷⁶ Stoll László beszámolója.

A család vagyon helyzetének vizsgálatánál figyelembe lehet venni a tulajdonukban lévő ingatlanok számát, a bérelt üzlethelységeket, illetve elhelyezkedésüket a város központjához viszonyítva. A töredékes levéltári forrásokat kiegészítő beszámolók, vagy éppen a családi emlékeket korrigáló történeti anyagok összefésüléséből bontakozik ki előttünk a Stoll család gyarapodása.

Az első ismert adatok lakcímuikról az anyakönyvi kivonatokban találhatóak. Tudjuk, hogy a 19. század végén és 1908-ban is a József utca 268.⁷⁷ szám alatt laktak, mely nem esik messze a belvárostól, de nem számít frekventált helynek. 1915-ben Stoll Jakab halálakor⁷⁸ már a Budai utca 4-et tüntették fel címükként. Előrelépésnek számított új lakóhelyük, mely társadalmi presztízst is emelte. Valószínűleg anyagi gyarapodásuk tette lehetővé átköltözésüket a főutcára, Bonyhád központjába. A levéltári források szerint a család sokáig –1932-ig biztosan – itt élt. A bonyhádi országgyűlési választók névjegyzékéből az is kiderült, hogy a műhelyt tovább vivő Stoll Ferenc együtt élt özvegy édesanyjával, Hofbauer Máriával.⁷⁹ A forráscsoport hiányossága miatt a következő névjegyzék az 1939-es évből maradt meg. E szerint a család már Bonyhád főterén a Horthy Miklós⁸⁰ téren lakott a 16-os szám alatt. Sajnos az nem derül ki a névjegyzékből, hogy saját vagy bérelt tulajdonról volt-e szó.

A levéltári források hiányzó adatai miatt támpontot nyújthatnak a család szóbeli közlései. Stoll László elbeszéléséből tudjuk, hogy édesapja legjelentősebb befektetése egy cukrászda nyitása volt. Bár Stoll Ferenc nem tett cukrász vizsgát, mégis a kor kihívásának próbált megfelelni, mikor üzletét cukrászdává szeretne volna átalakítani.

Stoll László emlékei szerint a családnak három ingatlan volt a tulajdonában valamikor az 1920-30-as években. A család háza, melynek hátsó részében egy kis műhelyt is berendeztek a Budai utcában volt. Mellette használtak egy jól felszerelt, kemencékkel ellátott nagy műhelyt, melynek helye ismeretlen. Üzlethelyiségük is külön épületben kapott helyet. A mai Rákóczi Ferenc és Táncsics Mihály utca találkozásánál állt Bonyhád szerte ismert boltjuk.⁸¹ Ezt az üzletet szeretne volna felújítani és cukrászdává átalakítani Stoll Ferenc.⁸²

Források hiányában nem tudjuk mikor és mennyi kölcsönt vett fel a család a banktól, de az biztos, hogy testvére Schnepf Mártonné Stoll Terézia és sógora is támogatták őt mind elgondolásában, mind anyagiakban. 1922-ben, Stoll Ferenc házasságkötésekor⁸³ még megvolt teljes vagyonuk. Felesége a högyészi születésű Strigencz Etel⁸⁴ édesapjától nászajándékba egy cséplőgépet kaptak, melyet később szintén elvitt a bank. Stoll László emlékei szerint a '30-as években ment tönkre a család, és ezt követően volt, hogy bérlakásban éltek, illetve bérelték a műhelyt is a sütéshez szükséges kemencékkel együtt. Valószínűnek tartom, hogy a világgazdasági válság mélypontra sodorta az üzlet fejlesztésére banki kölcsönt felvevő Stoll Ferencet, és jelentős anyagi veszteségek árán élték túl ezt a gazdasági törést. Sajnos a levéltári források, a bonyhádi járásbíró iratai (polgári, büntető perek, hagyatéki ügyek) között nincs adat a család csődbe jutásáról, a banki tartozásokról vagy a visszafizetés lehetséges módjáról. Stoll László szerint a Horthy téri ingatlan megmaradt a család tulajdonában.

A következő forrás, mely gazdasági, anyagi helyzetüket tükrözi, az 1945-ös bonyhádi házszámjegyzék.⁸⁵ E szerint a család egy bérelt házban élt a Vasváry Pál utcában. A kimutatásból tudjuk, hogy a belváros szélén lévő 3 szobás lakóházhoz nem tartozott sem bolt, sem műhely. A jegyzék

⁷⁷ Jelenleg József Attila utca a neve. A mai Perczel utcáról nyíló kis utca.). MNL TML XXXIII. 70. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Bonyhád; Magyar Kir. Adóhivatal. Bonyhád 466/1989. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

⁷⁸ MNL TML XXXIII. 70. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Bonyhád.

⁷⁹ MNL TML IV.403.c. Tolna vármegye központi választmányának iratai. Választói névjegyzék, Bonyhád. 1926., 1930., 1932., 1939.

⁸⁰ Később Sztálin, ma Szabadság tér.

⁸¹ A Rákóczi u. 10. sz. alatt. A lebontott épületek helyén park létesült, és 1992-ben itt állították fel Bertalan Sándor „*Tábori levelezőlap*” című II. világháborús alkotását.

⁸² A két utóbbi ingatlan tulajdonjogára nincsenek megerősítő források, elképzelhető, hogy bérelt helységekről volt szó.

⁸³ MNL TML XXXIII. 39. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Högyész.

⁸⁴ Strigencz Etel (1903.05.29-1979.04.16) édesapja Strigencz János csibráki születésű, Bonyhádra költözött kovácmester, édesanyja a bonyhádi Vaszari Etel. MNL TML XXXIII. 39. Tolna vármegye állami anyakönyvei. Högyész.

⁸⁵ MNL TML 24.I. Tolna Megyei Népgondozó Hivatal iratai. Lakóház jegyzék. Bonyhád, 1945.

szerint a (volt) Horthy téri 16. szám alatti házuk ekkor Inhof Ádám tulajdonában volt, melyet a tulajdonossal együtt bérlők használtak, hozzá bolt és műhely is tartozott. Stoll László elmondása szerint ebben az időben szülei bérelték a helységeket, tehát az is elképzelhető, hogy már 1939-ben sem volt a tulajdonukban az ingatlan. Ha Stoll László emlékeire hagyatkozunk, akkor a Horthy téri műhelyt egészen 1946-ig használták, ugyanis akkor sajátította ki az állam az épülő kereskedelmi iskola miatt.⁸⁶

A II. világháborút követő zavaros években a levéltári források nyújtanak újabb támpontot a család helyzetéről. Az 1947-es országgyűlési választói névjegyzékből⁸⁷ kiderül, hogy a család a Rákóczi utca 2-be⁸⁸ költözött. Az épület 8 helyiségből állt, és a házhoz műhely és bolt is tartozott. A jelentésekből⁸⁹ tudjuk, hogy a tulajdonos Prell Ádám nem élt a családdal együtt, csak bérbe adta számukra az ingatlant.

A tulajdonjog tekintetében 1952-ben újból megváltozott a helyzet. A bonyhádi házállamosítási jegyzékből⁹⁰ kiderült, hogy Prell Ádámtól elvették ingatlanát, mely állami tulajdonba került. Stoll Ferenc számára utalták ki, aki inentől kezdve az állam részére fizetett bérleti díjat. A belváros központjában álló ház jó lehetőséget nyújthatott volna a mézeskalácsos műhely és bolt újbóli felvirágoztatására, korábbi egzisztenciájuk visszaállítására.

A MÉZESKALÁCSOS MŰHELY FELSZÁMOLÁSA – STOLL FERENCNÉ ÉS STOLL LÁSZLÓ

Stoll Ferencnek és feleségének, Strigencz Etelnek négy gyermeke⁹¹ született. Közülük Stoll László szerette volna átvenni és folytatni a mézeskalácsos- és gyertyaöntő ipart. A bonyhádi elemi iskola elvégzése után az újonnan induló kereskedelmi iskolába ment továbbtanulni. Középiskolai tanulmányai mellett is folyamatosan dolgozott édesapja műhelyében. Ezt az időszakot – 1947-49 között – elismerték gyakorlati időnek, és hivatalosan is beszámították tanoncidejébe.⁹² Érettségi után (1949.) Stoll László felutazott Budapestre, hogy a híres Beliczay mézeskalácsos cégnél tegyen szert szakmai tapasztalatra és gyakorlatra. A céget azonban még ebben az évben államosították. Látva az átalakuló politikai helyzetet, az ipari szektor fokozatos államosítását, a fiatal Stoll László is új lehetőségekben gondolkodott. Kereskedelmi és könyvelői tudását kamatoztatva a bonyhádi Földműves Szövetkezethél kezdett el dolgozni. Mellette édesanyjával együtt továbbra is besegített édesapja műhelyében.

Kezdetben úgy tűnt, hogy a mézesbábos műhely átmentésére – a megváltozó gazdasági-, társadalmi viszonyok, a kisipar államosítása ellenére – mégis van remény. Az Élelmezésügyi Minisztérium és a Tolna megyei kereskedelmi osztály 1951-ben „*az üzem működését visszavonásig*”, illetve 1953-ban „*Stoll Ferenc mézeskalácsos kisiparos részére a vásárlátogatást*” engedélyezte.⁹³

Stoll László elmondása szerint – a magánipar fokozatos felszámolása miatt – ebben az időben már csak a vásárok, búcsúk és heti piacok bevételei, illetve a gyertyaöntésből származó jövede-

⁸⁶ A jelenleg működő Perczel Mór Szakközépiskola a régi Horthy Miklós (ma: Szabadság tér 16.) téren áll, melynek építésekor a 16-os számú lakóház is kisajátításra került.

⁸⁷ MNL TML IV. 403.c. Tolna vármegye központi választmányának iratai. Választói névjegyzék, Bonyhád. 1947.

⁸⁸ Régi nevén Budai u. 2. volt. Tehát a család visszaköltözött a két világháború közötti házuk mellé. A bonyhádiak jól ismerik a két egymás mellett, közös telken álló, barokk homlokzatú házakat a főutcán, a jelenlegi Rákóczi utcán. A Rákóczi 2. alatt jelenleg virágüzlet működik.

⁸⁹ Az 1945-ös házszájjegyzékben és az 1952-es állami kisajátítási adatokból ismert, hogy ebben az időben Prell Ádám a tulajdonos.

⁹⁰ MNL TML 23.9.a. Tolna Megyei Tanács Igazgatási Osztálya. Ház államosítási jegyzék. Bonyhád, 1952. (1952. 4. sz. tvr. alapján).

⁹¹ Stoll Ferenc (1923-2012), Etel (1925-2005), László (1929-), Margit (1931-2013).

⁹² Völgységi Járás Főjegyzője. S915/1949. sz. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

⁹³ Élelmezésügyi Minisztérium 12398/1951. sz. határozat és Tolna megye Tanácsa V.B. Kereskedelmi osztálya 779/98/153. sz. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

A Stoll család 1943-ban. – *Elöl:* Stoll Ferencné Strigencz Etel, özv. Stoll Jakabné, Stoll Ferenc. *Hátul:* Stoll Ferenc és Strigencz Etel gyermekei: László, Etel, Ferenc és Margit

fuvarosra azért volt szükség, mert előfordult, hogy nagyobb szekeret kellett fogadni, ha túl sok árut vitt a család, ami a kétnapos vásárok esetében gyakori volt. Másrészt, ha a család ugyanabban az időben 2-3 helyen is vásározni akart, a „*második, harmadik számú fuvarost*” keresték meg. A Stoll család is egyszerre több vásárt látogatott. Stoll László megerősítette, hogy ő, nővére és édesanyjuk gyakran árultak más-más helyen ugyanazon a napon. Ezért a Stoll családnak három sátra és három fuvarosa is volt. Az 1950-60-as években 300-500 Ft körül mozgott egy napi fuvar ára. A szekeres ott maradt a vásárban a családdal, néha vizet hordott a márhoz, de volt olyan is, „*akit a sátor alá sem lehetett odaengedni, olyan piszkos volt.*”⁹⁵ A több helyszínen való árusítás következtében általánosan elfogadott szokás volt az is, hogy egy vásározó családnak több iparigazolványa volt, ugyanis „*az igazolványt minden egyes alkalommal fel kellett mutatni.*”⁹⁶

A vásárok és búcsúk mellett a család rendszeresen látogatta Bonyhád hetipiacát is. A 19. század végére kialakult és rögzült a Tolna megyei jelentősebb városok (Szekszárd, Bonyhád, Tolna, Bátaszék) heti piacainak időpontja.⁹⁷ Bonyhádon⁹⁸ kedd és péntek volt a napja, így a Stoll család heti két alkalommal is árulhatott a településén. Míg az országos vásárokra általában az egész család elment, addig a helyi piacokat inkább az iparos felesége, Strigencz Etel látogatta, miközben férje és fia a műhelyben dolgozott egészen 1959-ig, Stoll Ferenc haláláig.

1958 után⁹⁹ már nem lehetett egyszerűen az „*özvegyi jogon való ipargyakorlásra hivatkozva*” iparendélyt kiváltani és műhelyt fenntartani. Az '58-as törvényerejű rendelet az előírt feltételek között a szakmunkás bizonyítványt is felsorolta, így Strigencz Etel 56 évesen, fia Stoll László pedig 30 évesen mézeskalácsos- és viaszöntő szakmunkás vizsgát tett Szekszárdon. Igazolványukat ugyanazon a napon, 1959. október 27-én kapták kézhez mindketten.¹⁰⁰ Mivel a műhely vezetését Strigencz

⁹⁴ Stoll László és Lajtai Katalin közlése.

⁹⁵ Stoll László közlése.

⁹⁶ Stoll László közlése.

⁹⁷ CSERNA 1986, 220.

⁹⁸ MNL TML Alisp. ir. 908/1863.

⁹⁹ 1958. évi 9. sz. tvr.

¹⁰⁰ Szakmunkás bizonyítvány. 92/1959. (Stoll Ferencné) és 93/1959. (Stoll László). Családi iratok. Stoll László tulajdona.

Etel vállalta, így 3 nappal később a Bonyhádi Járási Tanács az ő nevére állította ki az iparengedélyt. A jelek szerint a család ekkor még bízott abban, hogy a szintén szakmunkás vizsgát tevő Stoll László idővel át tudja majd venni az üzletet. Ezt bizonyítja, hogy – mikor a politikai helyzet változott és anyagi helyzetük engedte – a lakást a műhellyel együtt megvették a Bonyhádi Járási Tanácstól 1961-ben. Ehhez jelentős kölcsönt (majdnem 21 ezer Ft hitelt) vettek fel a Bonyhádi Takarékpénztártól, melyhez a teherlap tanúsága szerint az ingatlant használták fedezetként.

Erőfeszítéseik ellenére az üzlet régi nagyságát már nem tudták visszaállítani. Ennek több oka is lehetett. Egyrészt a politikai élet által előírányzott elveknek – a magánszektor és a kisipar teljes felszámolása – egyre nehezebben lehetett ellenállni, önálló műhelyt fenntartani és termékeket értékesíteni.

Másrészt a mézeskalácsos- és gyertyaöntő ipar felett is eljárt az idő. Legjelentősebb termékeik iránt megszűnt a kereslet. Tolna megye azon mézeskalácsosai, akik cukrász vizsgát tettek, cukrászdát nyitottak, vagy legalábbis a két iparág együttes termékkínálatát forgalmazták, túlélhették a magánipart elsorvasztó éveket, de a mézeskalácsosság és gyertyaöntés önállóan már nem kínálhatott kizárólagos megélhetési forrást.

A megváltozó gazdasági-társadalmi-életmódbeli körülmények új lehetőségeket is kínáltak. Stoll László – tehetségének köszönhetően – munka mellett a Kereskedelmi- és Vendéglátóipari Főiskolán diplomát szerzett és a bonyhádi ÁFÉSZ-nél főkönyvelővé nevezték ki.

Mindezek hatására édesanyja 1964. június 15-én bejelentette a termelés befejezését, a bolt és a műhely bezárását, melyet a Bonyhádi Járási Tanács elfogadott és az „*iparigazolványt érvénytelennek minősítette.*”¹⁰¹ Ezzel lezárult a több mint 100 éves Stoll mézeskalácsos és gyertyaöntő műhely története, mellyel egy jelentős és nagy múltú kisipar tűnt el Bonyhád életéből.

¹⁰¹ Bonyhádi Járási Tanács V.B. 5.622/1964. Családi iratok. Stoll László tulajdona.

MELLÉKLET

1. melléklet

A Stoll család leszármazási táblája¹⁰²

Stoll Valentin és Peller Rozina gyermekei:

Stoll Ferenc (1822–1898)

I. mézeskalácsos generáció:

Stoll Ferenc (1822–1898) ∞ (1847) *Marx Terézia* (1823–1917) gyermekei:

S. Mikós (1847–1870)

S. Magda (1849–1898)

S. Ferenc (1850– ?)

Stoll Jakab (1852–1915)

S. Teréz (1854–1938)

S. Éva (1855–1856)

S. János (1857– ?)

S. Imre (1858–1859)

S. Alajos (1860– ?)

II. mézeskalácsos generáció:

Stoll Jakab (1852–1915) ∞ (1894) *Hofbauer Mária* (1874–1954) gyermekei:

S. Stoll Teréz (1896–1973)

S. Paula (1897–1898)

Stoll Ferenc (1899–1959)

III. mézeskalácsos generáció:

Stoll Ferenc (1899–1959) ∞ (1894) *Strigencz Etel* (1903–1979) gyermekei:

S. Ferenc (1923–2012)

S. Etel (1925–2005)

Stoll László (1929–)

S. Margit (1931–2013)

IV. mézeskalácsos generáció:

Stoll László (1929–)

¹⁰² Használati útmutató: A családfát az egymást követő generációk sorrendjében állítottam össze. Minden generációt a szülők nevével kezdtem (*vastagon szedett, dőlt betű*), köztük házasságuk időpontját is feltüntettem. Alattuk gyermekeiket soroltam fel. A felsorolásban *dőlt betűvel* szedtem annak a személynek a nevét, akin keresztül a család leszármazását tovább vezettem.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÁCSKAI – NAGY 1984 BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp. 1984.
- BALÁZS KOVÁCS – DELI 1999 BALÁZS KOVÁCS Sándor – DELI Erzsébet, *Kézművesek, népi iparművészek Tolna megyében*. Szekszárd 1999.
- DOMONKOS 1991 DOMONKOS Ottó, *A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának kialakításában*. In: Magyar néprajz nyolc kötetben, III. kötet. Kézművesség. (Főszerk.: Domonkos Ottó) Bp. 1991. 7-155.
- DOMONKOS 2002 DOMONKOS Ottó, *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV-XIX. században*. Bp. 2002.
- EPPEL 2001 EPPEL János, *Egy német család története a letelepedéstől a kitelepítésig (1750-1948)*. In: A Völgyesség huszadik százada. Struktúrák és konfliktusok. (Szerk.: Szita László-Szöts Zoltán) Bonyhád 2001. 77-84.
- FUKSZ 2009 FUKSZ Márta, *A Petrits család. Egy szekszárdi kézműves család története különös tekintettel a mézeskalácsos és gyertyaöntő iparra (1770-1952)*. In: Tanulmányok. Tolna Megyei Levéltári Füzetek. 12. (Szerk.: Dobos Gyula) Szekszárd 2009. 305-396.
- FUKSZ 2010 FUKSZ Márta, *Mézeskalácsos családok és vásározási körzeteik Tolna megyében*. Ethnographia 2010/121. 4. sz. 356-371.
- GAÁL 1992 GAÁL Zsuzsanna, *Tolna a polgári korszakban 1867-1918*. In: Tolna mezőváros monográfiája. (Szerk.: Glósz József - V. Kápolnás Mária) Tolna 1992. 339-407.
- GLÓSZ 1992 GLÓSZ József, *A feudalizmus válsága és a polgári átawlakulás időszaka 1790-1867*. In: Tolna mezőváros monográfiája. (Szerk.: Glósz József - V. Kápolnás Mária) Tolna 1992. 249-339.
- GLÓSZ 2000 GLÓSZ József, *Tolna – egy mezőváros polgárosodásának esélyei a 19. század első felében*. In: Vera (nem csak) a városban. Supplementum 1995. (Szerk.: Á. Varga László) Bp. 2000. 107-119.
- HAJDÚ 1987 HAJDÚ Zoltán, *Településhálózat és közigazgatási területszerzés a Dél-Dunántúlon*. Bp. 1987. 171.
- JEKELFAUSSY 1885 JEKELFAUSSY József, *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Bp. 1885.
- JEKELFAUSSY 1892 JEKELFAUSSY József, *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Bp. 1892.
- KERTÉSZ 2006 KERTÉSZ Zsuzsanna, *Üzlethomlokzatok és portálok alakulása a történelmi változások tükrében egy völgyeségi kisváros alapján*. Architectura Hungariae 8. évf. 2. sz./2006. netes elérhetőség: http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/30/30kerzsus.html (2016. január 26.)
- KOLTA 2001 KOLTA László, *A bonyhádi Stoll mézeskalácsos dinasztia*. 2001. WMMM NA. 956-2006.
- KOLTA 1975 KOLTA László, *A bonyhádi középiskolák*. In: Bonyhád a 18-20. században. (Szerk.: dr. Kolta László) Bonyhád 1975. 161-174.
- MAGYARORSZÁG 1926-1927 *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára*. Bp. 1926-1927.

MAGYARORSZÁG 1931	<i>Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára.</i> Bp. 1931.
RUDNAY – BELICZAY 1987	RUDNAY János – BELICZAY László, <i>Mézkönyv: A méz és a mézeskalácsosság története.</i> Bp. 1987.
SELMECZI KOVÁCS 1991	SELMECZI KOVÁCS Attila, <i>Húsipar, vegyipar, sóbányászat.</i> In: Magyar néprajz nyolc kötetben, III. kötet. Kézművesség. (Főszerk.: Domonkos Ottó) Bp. 1991. 214-245.
SOLYMÁR 1975	SOLYMÁR Imre, <i>A bonyhádi utcanévek története.</i> In: Bonyhád a 18-20. században. (Szerk.: dr. Kolta László) Bonyhád 1975. 143-160.
SZABADFALVI 1986	SZABADFALVI József, <i>Mézeskalácsosság Debrecenben.</i> Debrecen 1986.
SZILÁGYI 1969	SZILÁGYI Mihály, <i>A Tolna megyei kereskedelem története 1848-tól 1914-ig.</i> In: Tanulmányok Tolna megye történetéből II. (Szerk.: Dr. Puskás Attila) Szekszárd 1969. 267-333.
SZILÁGYI 1975	SZILÁGYI Mihály, <i>A bonyhádi kereskedők.</i> In: Bonyhád a 18-20. században. (Szerk.: dr. Kolta László) Bonyhád 1975. 61-116.
SZILÁGYI 1989	SZILÁGYI Mihály, <i>Szekszárd a kései feudalizmus korában (1686-1847).</i> In: Szekszárd város történeti monográfiája I. (Szerk.: K. Balog János) Szekszárd 1989. 39-95.
TÓTH 1989	TÓTH Zoltán, <i>Szekszárd a dualizmus korában (1867-1918).</i> In: Szekszárd város történeti monográfiája I. (Szerk.: K. Balog János) Szekszárd 1989. 253-349.
VAJKAI 1942	VAJKAI Aurél, <i>Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken.</i> In: Magyarágtudomány I. Debreceni Könyvek, Debrecen 1942. 116-139.
WEINER 1981	WEINER Piroska, <i>Faragott mézeskalácsformák.</i> Bp. 1981.

RÖVIDÍTÉSEK

Alisp. ir.	Alispáni iratok
MH	Megyehatósági iratok
MNL TML	Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára
NA	Néprajzi adattár
Ö	Összeírások
PEL	Pécsi Egyházmegyei Levéltár
WMMM	Wosinsky Mór Megyei Múzeum

Die Lebkuchendynastie Stoll aus Bonnhard (1847–1964)

Die Geschichte der Familie Stoll verflochtene sich eng mit der Handwerker-Industriegeschichte der Stadt Bonnhard. Der Ahn der Familie Stoll war ein Blaufärbermeister (Waidner), im Jahre 1805 kommt der Name Stoll zuerst im Archivgut des Komitates Tolnau vor, auch diese Familie gehörte zu den deutschen Ansiedlern. Franz Stoll aus der zweiten Generation gründete dann 1847 eine Lebkuchen- und Kerzengießereiwerkstatt, sowie einen Laden in Bonnhard. Von hier an bedeutete dieses Gewerbe eine sichere Existenz für vier Generationen der Familie, im Jahre 1964 wurde es dann endgültig beendet.

Mit der Verwendung der im Archiv und von der Familie verwahrten schriftlichen Dokumente, sowie nach der mündlichen Überlieferung der Erinnerungen entfaltet sich vor uns die Familiengeschichte. Diese Studie möchte darstellen, ob sich die einzelnen Generationen der Familie den Wirtschafts- und Gesellschaftsänderungen der kleinstädtischen Ansprüchen anpassen können, was in ihren Existenzstrategien zu verfolgen ist. Es stellt sich heraus, welches Familienmitglied die Lebkuchen- und Kerzengießereiwerkstatt gründete, welches Kind das Gewerbe seines Vaters weitermacht und die Werkstatt unter Einhaltung der Erbfolge übernimmt. Es wird weiterhin auch dargestellt, welche Generation das Risiko eines Darlehens nimmt, und zwar zwecks Einführung neuer Technologien und Produkte, unter Beachtung ihrer Kundenansprüche, sowie zur Ausdehnung ihrer Handelsbereiche. Zuguterletzt wollen sie auch aufweisen, was zu dem äußersten Schluß der nach der Verstaatlichung noch funktionierenden Werkstatt und Geschäftes führte, womit ein wichtiges und traditionsreiches Handwerk und Gewerbe vom Leben Bonnhard verschollen ist.

SZERZŐINK

dr. Balázs Kovács Sándor

etnográfus-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

Fuksz Márta

etnográfus-muzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: mfuksz@gmail.com

dr. Gaál Attila

régész, címzetes igazgató

E-mail: anyaka98@freemail.hu

dr. Gaál Zsuzsanna PhD

történész-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: gaalzs@wmmm.hu

dr. Hajdu Tamás PhD

antropológus, ELTE Embertani Tanszék – Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tár

E-mail: hajdut@caesar.elte.hu

dr. K. Németh András PhD

régész-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: knemetha@gmail.com

Kodolányi Judit

irodalomtörténész

E-mail: kodojudit@gmail.com

Lovas Csilla

irodalomtörténész-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: lovascs@wmmm.hu

dr. Máté Gábor PhD

etnográfus, Pécsi Tudományegyetem

mategab@gmail.com

dr. Szabó Géza PhD

régész-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: kaladeaa@gmail.hu

dr. V. Kápolnás Mária

történész-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: kapolnas.maria@wmmm.hu

dr. Vizi Márta PhD

régész-főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum

E-mail: vizim@wmmm.hu

